

ক্রিয়াকাণ্ড-বারিধি

পঞ্চ-উপাসক, গুরু-শিষ্য, পুরোহিত যজমানের
জ্ঞান-রত্নাকর

(তৃতীয় খণ্ড)
৩য় খণ্ড

সাম, ঋক্, যজুঃ ত্রিবেদ, উপনিষদ,
শ্রুতি, পুরাণ ও সর্বতন্ত্র হইতে
সঙ্কলিত

দেশপূজ্য পণ্ডিতমণ্ডলীর
আনুকূল্যে ও পরিদর্শনে
প্রচারিত

স্বধর্মনিষ্ঠ হিন্দুর গৃহে গৃহে
প্রতিষ্ঠাকল্পে
মূল্য ২।০ টাকা মাত্র

সং-সাহিত্য-প্রচার-ব্রত

উপেন্দ্রনাথ মুখোপাধ্যায়
সঙ্কলিত

সংবদ্ধিত, সংশোধিত, সুসংস্কৃত,
শুদ্ধিপত্রযুক্ত নিভুল
দ্বিতীয় সংস্করণ

উপেন্দ্রনাথ মুখোপাধ্যায় প্রতিষ্ঠিত
বসুমতী-সাহিত্য-মন্দির
শ্রীমতীশচন্দ্র মুখোপাধ্যায় প্রকাশিত

ভট্টপল্লী নিবাসী অশেষ-শাস্ত্রাধ্যাপক
পণ্ডিত শ্রীনৃত্যগোপাল পঞ্চতীর্থ সংস্কৃত
পণ্ডিতবর কালীপ্রসন্ন বিহার্য সংশোধিত

S
294'8926
K 92 LI
V.3. Pt.1

১৩১৭ সালে প্রথম সংস্করণ—১০,০০০ দশ সহস্র
১৩৩৩ সালে দ্বিতীয় সংস্করণ—৫,০০০ পঞ্চ সহস্র
১৩৩৮ সালে তৃতীয় খণ্ড—৫,০০০ পঞ্চ সহস্র

SL NO. 075831

THE ASHUTOSH SOCIETY
CALCUTTA 700016

Acc. No. B 1668

Date 15/11/85

কলিকাতা, ১৬৬ নং বহুবাজার ষ্ট্রীট,
বসুমতী বৈদ্যুতিক-রোটারী মেসিনে
শ্রীপূর্ণচন্দ্র মুখোপাধ্যায় মুদ্রিত।

সূচিপত্র

বিষয়	পৃষ্ঠা	বিষয়	পৃষ্ঠা
সংস্কার-প্রকরণ		বিবাহব্যবস্থা (পারম্পরিক) ...	৯৯
সামবেদীয় দশবিধ সংস্কার, গুণবিষ্ণু ভাষ্যসহ ভবদেবপদ্ধতি—		কন্যা-সম্প্রদান ...	ঐ
সর্বসাধারণ কুশণ্ডিকা ...	১	বিবাহ কুশণ্ডিকা (পাণিগ্রহণাদি.)	১০৭
জাতিকর্ম ...	২২	গর্ভাধান ...	১২০
কন্যা-সম্প্রদান ...	২৪	পুংসবন ...	১২৩
বিবাহ কুশণ্ডিকা (পাণিগ্রহণাদি)	৩১	সীমস্তোত্রয়ন ...	১২৪
গর্ভাধান ...	৫১	সোম্যস্তীকর্ম ...	১২৬
পুংসবন ...	৫৩	জাতকর্ম ...	১২৭
সীমস্তোত্রয়ন ...	৫৫	নামকরণ ...	১৩৫
সোম্যস্তী হোম ...	৫৮	নিষ্ক্রমণ ...	১৩৬
জাতকর্ম ...	৫৯	পুলমূর্দ্ধাভিষ্ণাণ ...	১৩৭
নামকরণ ...	৬১	অন্নপ্রাশন ...	ঐ
নিষ্ক্রমণ ...	৬৩	চূড়াকরণ ...	১৩৯
পৌষ্টিক কর্ম ...	৬৬	উপনয়ন ...	১৪২
অন্নপ্রাশন ...	ঐ	বেদারম্ভ ...	১৫১
পুলমূর্দ্ধাভিষ্ণাণ ...	৬৮	সমাবর্তন ...	১৫২
চূড়াকরণ ...	৬৯	নানামতসম্বলিত ঋগ্বেদীয় দশবিধ সংস্কারপদ্ধতি (সটীক)—	
উপনয়ন ...	৭৩	কালেশিকৃতা সর্বসাধারণী কুশণ্ডিকা	১৫৮
সাবিত্র চক্রহোম ...	৮৩	বিবাহপদ্ধতি ...	১৬৭
সমাবর্তন ...	৮৫	বিবাহ কুশণ্ডিকা ...	১৭১
পরিশিষ্ট ...	৯৩	গর্ভাধান ...	১৭৭
যজুর্বেদীয় সভাষ্য দশবিধ সংস্কার- পদ্ধতি—		পুংসবন ...	১৮১
পশুপতিকৃত ও ব্রহ্ম-সংস্কারমঞ্জরী- ধৃত সামান্য কুশণ্ডিকা ...	৯৪	অনবলোভন ...	১৮৩
জাতিকর্ম ...	৯৮	সীমস্তোত্রয়ন ...	১৮৪
		জাতকর্ম ...	১৮৬
		প্রোষিতাগত কর্ম ...	১৮৭
		নামকরণ ...	ঐ

বিষয়	পৃষ্ঠা	বিষয়	পৃষ্ঠা
নিষ্ক্রমণ	... ১৮৯	চণ্ডীপাঠফল	... ৪১০
অন্নপ্রাশন	... ১৯২	একাত্তরাদিপাঠফল	... ৩
চূড়াকরণ	... ১৯৩	দেবীমুক্ত (প্রকারান্তর)	... ৪১১
উপনয়ন	... ১৯৫	দেবীমাহাত্ম্যের ষট্‌সংবাদ	
সমাবর্তন	... ২০১	(চণ্ড্যাঃ ষট্‌সংবাদঃ)	... ৪১২
—		শ্রীশ্রীরুদ্রচণ্ডী—	
পাঠ্যপ্রকরণ		রুদ্রচণ্ডীসঙ্কল্লাদি	... ৪১৩
		রুদ্রচণ্ডীশাপবিমোচন	... ৩
বিরটিপর্ক	... ২০৫	রুদ্রচণ্ডীকবচ—	... ৪১৪
শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা—		রুদ্রচণ্ডী (দেবীমাহাত্ম্য)	... ৪১৫
গীতাপাঠক্রম	... ৩২৪	রুদ্রাধ্যায় (কাণ্ডশাখীয়)	... ৪২৪
গণেশাদি প্রণাম	... ৩২৫	—	
শ্রীশ্রীগীতা	... ৩২৬	তান্ত্রিকাচার-প্রকরণ	
শ্রীশ্রীগীতামাহাত্ম্য	... ৩৬২	দিব্য, পশু, বীর ভাবের অধিকারি-	
শ্রীশ্রীচণ্ডী—		নির্দেশ	... ৪৩১
চণ্ডীপাঠসঙ্কল্লাদি	... ৩৬৬	পশুভাবের প্রাধান্য	... ৩
চণ্ডীপাঠক্রম	... ৩	কৌলিকের দিব্যভাবাশ্রয়	... ৪৩২
চণ্ডীপাঠনিয়ম	... ৩৬৭	পশুভাবে সংক্ষিপ্ত কর্তব্য	... ৩
চণ্ডীধ্যান	... ৩৬৮	বৈদিকাচার	... ৪৩৩
অর্গলাস্তোত্র	... ৩	বৈষ্ণবাচার	... ৩
কীলকস্তবরাজ	... ৩৭০	শৈবাচার	... ৪৩৪
চণ্ডীকবচ	... ৩৭১	দক্ষিণাচার	... ৩
দেবীমুক্ত	... ৩৭৩	বীরভাব	... ৪৩৪
ঋষিচ্ছন্দোদেবতানির্দেশ	... ৩৭৪	বীরভাবের গূঢ়রহস্য	... ৪৩৫
শ্রীশ্রীদেবীমাহাত্ম্য (শ্রীশ্রীচণ্ডী)	... ৩৭৬	বামাচারের গূঢ়রহস্য	... ৪৩৭
চণ্ডীপাঠাপরাধক্ষমাপণস্তোত্র	... ৪০৫	তান্ত্রিকের ত্রিবিধ আশ্রম	... ৪৩৮
সপ্তশতীরহস্য (প্রাধানিক রহস্য)	৩	কৌলাচার	... ৪৩৯
“ (বৈকৃতিকরহস্য)	... ৪০৭	পঞ্চতন্ত্র-বিচার	... ৪৪১
“ (মূর্তিরহস্য)	... ৪০৯		

ক্রিয়াকাণ্ড-বারিধিঃ

তৃতীয়ঃ খণ্ডঃ

প্রথমঃ প্রবাহঃ

সংস্কার-প্রকরণম্

শ্রীভবদেবকৃতা সামগানাং সংস্কারপদ্ধতিঃ

সামান্য-কুশণ্ডিকা

চতুর্দশদশসংস্কার-চতুর্দশকুশ্ণে ।

বিজ্ঞানচর্চাসংস্কার-সাক্ষিণে ব্রহ্মণে নমঃ ॥

গৃহস্থত্রার্থমালোচ্য চ্ছকোগানামিহং ক্রমাৎ ।

কৃতা শ্রীভবদেবেন কন্মীকুশ্ণানপদ্ধতিঃ ॥

তত্র সর্বেষামাহতিযুক্তকর্ণণাং কুশণ্ডিকাসংস্কৃতানিসাধ্যাদ্যাং কুশণ্ডি-
কৈব প্রথমমভিধীয়তে । তত্র উত্তমতচ্চতুর্দশপ্রমাণং তত্রদেশং শর্করাদারাহি-
কেশতুবাদিরহিতং পূর্বোত্তরপ্রবং সমং বা (১) ছায়ামণ্ডপসহিতং

(১) তথা চ গৃহসংগ্রহঃ—

প্রাণ্ডনাচং ব্রহ্মবর্চস্তুমুদনীচং বশোত্তমম্ । পিতৃব্যং দক্ষিণতো নীচং
প্রতিষ্ঠানন্তকং সমম্ ॥ প্রাণ্ডবদ্বন্দ্বনং দেশং সমং বা পরিসমুচ্ছোপলিন্য
ইতি গোতিলঃ ।

গোমরেনোপলিপ্য • (২) স্নাত্তঃ শুচিরাচাত্তঃ (৩) প্রাযুধঃ কুশসহিতাসনোপবিষ্টঃ
 কর্তা উত্তরভাগে দিশি অত্য়াকর্ষার্থং কুশ-কুম্ব-সহিতং জলপাত্রং নিধায় দক্ষিণঃ
 ভাগে ভূমৌ পাত্য়সিদ্ধা উত্তরাগ্র-কুশোপরি সব্যহৃত-প্রাধেশন্ উত্তানন্ অগ্নিহাপন-
 পর্যন্তং ভূমৌ নিধায় (৪) দক্ষিণহস্তানামিকাজুষ্ঠাত্যাং গৃহীত-কুশ-
 মূলেন (৫) স্বাকৃষ্ট-পরিমিতামূলেন হৃষ্টিল-দক্ষিণপ্রান্তে † স্বাদশাঙ্গুলপ্রমাণং
 পূর্বাভিমুখীং রেখামুল্লিখ্য—ওঁ রেখেরং পৃথ্বীদেবতাকা পীতবর্ণা। ইতি
 ধ্যারেৎ । ততস্তন্মূলতঃ প্রভৃতি একবিংশত্যঙ্গুলপ্রমাণাম্ উত্তরাভিমুখীং
 রেখামুল্লিখ্য—ওঁ রেখেরমগ্নিদেবতাকা লোহিতবর্ণা। ইতি ধ্যারেৎ । ততঃ

(২) তথা চ গৃহাসংগ্রহঃ—

ভূমেঃ সমূহনং কৃত্বা গোমরেনোপলিপ্য চ । জব্যাগ্যন্তরতঃ স্থাপ্য বৃষীং
 কুর্যাদ্ভুদঙমুখীম্ ॥ বৃষীম্ ব্রতিনামাসনমিত্যর্থঃ ।

(৩) আচাত্তঃ দ্বিরাচাত্তঃ ইতি অবধেয়ম্ ।

তথা হি স্মৃতিঃ—

হোমে ভোজনকালে চ সক্ষ্যরোক্ভরোরপি । আচাত্তঃ পুনরাচাত্তেদ-
 স্ত্রজাপি সক্ষৎ সক্ষৎ ॥

(৪) তথা চ গৃহাসংগ্রহঃ—

সব্যং ভূমৌ প্রতিষ্ঠাপ্য প্রোল্লিখেদক্ষিণেন ভূ । তাবরোধাপরেৎ পাণিঃ
 বাবদগ্নিঃ নিধাপরেৎ ॥

(৫) কুশমূলভাবে কুশেন পুষ্পেণ ফলেণ পত্রেষু বা রেখাং কুর্যাত্ ।

তথা চ গৃহাসংগ্রহঃ—

তন্মাৎ ফলেণ পুষ্পেণ পর্ণেনাথ কুশেন বা । প্রোল্লিখেদক্ষিণং বিপ্রঃ
 সিদ্ধিকামস্ত কৰ্ম্মসু ॥

* গোমরাস্তস ইতি বক্তব্যম্ ।

† অঙ্গুলিমানং বজ্রমানম্ভেব, বজ্রমানাসন্নিকৌ বজ্রবপাৰ্শ্বৈরেকাঙ্গুলিমানম্ এবং স্বাদশাঙ্গুল-
 মানং প্রাচ্যম্ । দক্ষিণতঃ একাঙ্গুলম্ উত্তরতঃ স্বাকৃষ্টং পশ্চিমেকাঙ্গুলম্ ত্যক্ত্বা রেখোদেষঃ
 কর্তব্যঃ । তথা চ স্মৃতিঃ—

অঙ্গুষ্ঠমানং কৃত্বাণং ত্যক্ত্বা দক্ষিণতঃ হৃদীঃ । উত্তরে স্বাকৃষ্টং ত্যক্ত্বা পশ্চিমেকাঙ্গুল-
 মম্ ।

प्रथमरेखा उत्तरतः सप्तार्जुनास्तुरिताः प्रादेशप्रमाणाः पूर्वाभिमुखीः रेखा-
मुलिधा—ॐ रेथेरः प्रजापतिदेवताका कृकवर्णा । इति ध्यायेत् । ततः
सप्तार्जुनास्तुरिताः प्रादेशप्रमाणाः पूर्वाभिमुखीः रेखामुलिधा—ॐ रेथेर-
मिन्द्रदेवताका नीलवर्णा । इति ध्यायेत् । ततोऽपि सप्तार्जुनास्तुरिताः
प्रादेशप्रमाणाः पूर्वाभिमुखीः रेखामुलिधा—ॐ रेथेरः सोमदेवताका
शुक्लवर्णा । इति ध्यायेत् । ततो दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठान्याः क्रमेण रेखासु
उत्करः (७) गृहीत्वा—प्रजापतिर्ष्वग्निरग्निदेवता उत्कर-निरसने विनि-
रोगः । ॐ निरस्तः परावस्तुः । (१) इत्यनेन त्रैशङ्गाः दिशि अरग्निहात्रा-
स्तुरिते देशे क्रिपेत् । ततः पूर्वस्थापित-जलेन रेखाभ्युत्थनं कृत्वा,
समिधापिताग्नेर्ज्वलदिकनः (८) गृहीत्वा—प्रजापतिर्ष्वग्निर्ष्वग्नि-
देवता अग्निसंस्कारे विनिरोगः । ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं, वम-
राज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । (२) इत्यनेन दक्षिणश्राः दिशि प्रक्रिपेत् । ततः
अपरमग्निं गृहीत्वा—प्रजापतिर्ष्वग्निर्ष्वग्निदेवता अग्नि-

(७) रेथोत्कीर्णमृत्तिकाम् इत्यर्थः ।

(१) परावस्तुः रक्तोऽधिष्ठानभूतः अपकृष्टभूतागः, निरस्तः दूरीकृतः इत्यर्थः ।

(८) अरग्निसम्भवात् श्रोत्रियगेहजात् पूर्वसंस्कृतात् लोकिकाद्वा
अग्नेरिति यावत् ।

कपालैर्भिन्नपादैर्वा न चार्थैर्गोमयेन वा । अग्निप्रणयनं कार्यं
वज्रमानतयावहम् ।—इति गृह्यासंग्रहः ।

तथा—शुभं पात्रस्य कांश्रः स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्वुधः । तत्राभावे शरावेण
नवेनाभिमुखं तम् ॥

कपालैर्षट्पदैः चक्राष्टितम्युपादैर्वा आर्धैः अपकपालैः शरावा-
दिभिः, गोमयेन गोपूरीषेण करीवादिना च उन्मुकेन च अग्निप्रणयनं
न कार्यमित्यर्थः । वज्र—शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले बोधुकेऽपि वा ।
नाग्निप्रणयनं कुर्याद्वाधिहानितयावहम् ॥ इति शरावनिषेधः स पुरातन-
शरावविषयः । कांश्रादिसत्तावविषयश्च ।

(२) अग्निं दूरं लोकान्तरं प्रहिणोमि प्रहापयामि । किञ्चित् ?
क्रव्यादम् आम्रांसाम्, असौ मांसम् अस्तु मत्तिलवतीति, अमदलयाद्यां

হাপনে বিনিরোগঃ । ও তুর্ভবঃ । ইত্যনেন অগ্নি আত্মাভিমুখং রেখো-
পরি হাপয়েৎ । ততো বামহস্তমুত্তোল্য অগ্নিঃ বহু পঠেৎ । প্রজাপতি-
ঋষিষ্টুপ্ হ্রদোহগ্নিদেবতা অগ্নিহাপনে বিনিরোগঃ । ও ইহেবারবিতরো
জাতবেদা দেবেভ্যো হব্যং বহু প্রজানন । (১০) ও সর্বতঃ পাপি-
পাদান্তঃ সর্বতোহকিশিরোমুখঃ । বিশ্বরূপো মহানগ্নিঃ প্রণীতঃ সর্বকর্মান্নু ॥ (১১)
ততঃ । ও অগ্নে স্বম্ অমুকনামাসি । * ইতি যত্র যত্র যদ্রামাভিহিতং, তত্র
তত্র তন্নাম কৃদ্বা ।—(১২) ও পিঙ্গকশ্যকেশাকঃ পীনাকজঠরোহরণঃ । ছাগস্থঃ
সাকস্থ্রোহগ্নিঃ সপ্তার্চিঃ শক্তিধারকঃ ॥ ইত্যাদিত্যপুরাণীয়ং ধ্যান্ আবাহ

যমরাজ্যম্ যমস্তাধিকারং গচ্ছতু । কিন্তুতঃ ? রিপ্রবাহঃ রিপ্রং পাপং বহতি
স্থানান্তরং প্রাপয়তীতি ।

(১০) অগ্নম্ ইতরঃ ক্রব্যাদাদন্তঃ, জাতবেদাঃ জাতং বেদঃ জ্ঞানং যন্ত
সঃ জাতজ্ঞানঃ অগ্নিঃ ইহ এব অগ্নিন্ গৃহে এব স্থিতঃ সন্ দেবেভ্যঃ হব্যং
হবিঃ বহু প্রাপয়তু । কিং কুর্সন্ ? প্রজানন্ স্বীয়মধিকারং প্রকর্ষণে জ্ঞানন্ ।

(১১) নামং গৃহাসংগ্রহকারেণ পঠনীয়মন্ত্রেণ যুতঃ ; কিন্তু অগ্নিস্বরূপ-
পরিচায়কত্বেন । রঘুনন্দনস্ত—বিশেষতো নামাজ্ঞানে সর্বত্র বিশ্বরূপ-
নামাগ্নির্ভবতি ইতি কল্পিতবান্ । তথা অগ্নিপ্রণয়নানন্তরং পঠনীয়োহরণং মন্ত্রঃ
ইত্যাচ ।

(১২:) একগ্নিন্ দিবসে বহুকর্মাঙ্গহোমেষু প্রধানীভূতপ্রথমকর্তব্য-
কর্মোক্তাগ্নিনাম গ্রহীতব্যম্ ইতি সুধীতির্ভাব্যম্ ।

* "লৌকিকঃ পাককো হগ্নিঃ প্রথমঃ পরিকীর্ষিতঃ । অগ্নিস্ত মারুতোঃ নাম গর্তাধানে
বিধীয়তে । পুংসবনে চন্দ্রনামা শুক্রাকর্ষণি শোভনঃ । সীমন্তে মঙ্গলো নাম অগ্নস্তো জাত-
কর্ষণি । নামি স্তাৎ পার্ধিবো হগ্নিঃ প্রাশনে চ শুচিত্বা । সত্যনামা চ চূড়ারং ব্রতাদেপে
সমুভবঃ । গোদানে সূক্ষনামা চ কেশান্তে হগ্নিরচ্যতে । বৈবানরো বিসর্গে চু বিবাহে
বোধকঃ যুতঃ । চতুর্থাঙ্গ শিখী নাম যুতিরগ্নিস্থাপরে । লক্ষহোমে চু বহুঃ স্তাৎ কোটিহোমে
হতাপনঃ । প্রারক্ষিতে বিধুশ্চৈব পাকবজ্রে চু সাহসঃ । পূর্ণাহত্যাং যুড়ো নাম শান্তিকে
বরদস্তথা । পৌষ্টিকে বন্দশ্চৈব কোথোহগ্নিচ্চাতিচারিকে । কোঠে চু জঠরাগ্নি-
ক্রব্যাদো বৃত্তকরণে ।

सम्प्राप्त्या (१३), सुताङ्गाः प्रादेशप्रमाणां समिधः (१४) कुकीन् अग्नी हवा (१५),
पश्चात् ब्रह्महापसिः कुर्यात् । तत्र समाग्र-पक्षाश-कुशपत्ररचितं सार्द्धदि-
क्षिणावर्तम् उर्ध्वमुखं दर्धवट्टम् (१६) अधीतवेदः ब्राह्मणं, हव्रम्, उन्नरासदः,
कमण्डलुः वा ब्रह्मघ्नं परिकर्या, धारासहितम् उदकपात्रं गृहीत्वा, अग्नेरुन्नरतः
प्राञ्छति दक्षिणावर्तेन दक्षिणदेशं गत्वा, अरद्धिमाज्जासुरिते देशे पूर्वात्तिमुधीं
वारिधारां दत्त्वा, तदुपरि प्रागग्रान् कुशान् आसीर्या (१७), पश्चिमात्तिमुखः अह्न-
पविष्टः दक्षिणजाह्नना वामजाह्न आक्रम्य, वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठान्याम् आसीर्य-
कुशानां कुशपत्रमेकं गृहीत्वा—प्रजापतिर्ष्विदग्निदेवता तृणनिरसने
विनिरोगः । ॐ निरस्तः परावसुः । इत्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्राक्षिपेत् ।
ततः अप उपस्पृश, दक्षिणपादेन सव्यापादम् अवष्टेभ्य, उन्नरात्तिमुधीत्वर.

(१३) वस्त्रेण सूर्पेण पाणिना व्यजनादिनां च अग्निज्वालनं न कर्तव्यम् । तथा
च गृह्यासंग्रहः—

न वस्त्रेण धमेदग्निं न सूर्पेण न पाणिना । मुखेनोपधमेदग्निं मुखोक्ष्येवो-
द्ध्यजायत । लौकिकार्थो तु मुखेन ज्वालनं निषिद्धमिति कर्मप्रदीप आह ।

(१४) समिधो लक्षणमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समिधं
हूलतरा कचिन् । न विष्कृता वृषा चैव न सकीटा न पाटिता । प्रादेशाग्राधिका
नोना न तथा स्याद्द्विधाधिका । न सर्पणा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ।
अकुशा चैव न हूला अशाथा चापलाशिनी । सकीरा नाधिका नोना समिधः
सर्ककामदाः ॥

(१५) लेखनाद्युक्ते कृत्वा निहितेऽग्नी समिद्धदत् । ततो धूमिग्रहं कृत्वा
कुर्यात् परिसमूहनम् । ब्रह्माण्मुपसङ्ग्या चक्रप्रपणमारभेत् । इति गृह्यासंग्रहकार-
वचनेन ब्रह्महापनां प्राक् धूमिजपपरिसमूहने अवगम्येते । तवदेवोक्त्या
च परस्तादिति तदत्र व्यवहारः प्रमाणम् ।

(१६) वज्रवाहनि मुष्ट्याश्च सुखे दर्धवट्टौ तथा । दर्धसंख्या न विहिता विष्ट-
रात्तरणेषुपि ॥ इति कात्यायनवचनेन वज्रपि दर्धसंख्या निषिद्धा इत्यवगम्यते,
अधुनकनेनापि शाख्यसुरीरा दर्धसंख्या—इत्युक्तम् । तथापि गृह्यासंग्रहकार-
वचनप्राभागात् अनुदेवतष्टोक्तिः सङ्गते ।

(१७) ब्रह्मासनात्तरणं होतृकर्तृकं तृणनिरसनञ्च ब्रह्मघ्नं कर्णितेन ब्राह्मणेन
कर्तव्यमिति, कुशमरब्रह्मपके तु उत्तरमेव होतृब्राह्मणकर्तव्यमिति शार्ङ्गसङ्गत् ॥

ত্রিলাকাণ্ড-বারিধিঃ

স্বাক্ষতকুশান্ অভিরভ্যাক্য ব্রহ্মাণং হৃদীষা—প্রজাপতিঞ্চ বিরয়িত্বেবজ
ব্রহ্মোপবেশনে বিনিয়োগঃ । ওঁ আ বসোঃ সদনে সীদ । ইত্যেনে পূর্বাগ্রঃ
কুশোপরি কুশাদিরচিতং ব্রহ্মাণং হ্রাপয়েৎ । ব্রাহ্মণব্রহ্মপক্ষে তু ব্রাহ্মণ এব “ওঁ
সীদামি” ইত্যুক্ত্য। উত্তরাভিমুখীভূত উপবেশেৎ । (১৮) ততস্তদুপরি কুশান্ দত্ত্বা,
অভিরভ্যাক্য, ওঁ ব্রহ্মণে নম ইতি কুসুমৈরর্চয়েৎ । ততো হোতা ভেনৈব পথা
পরাকৃত্য, আসনে পূর্বাভিমুখ উপবিষ্টো ভূমিজপাদিকঃ কুৰ্ব্যাৎ । যদি তু
ব্রহ্মদেবেন আরোপিতো ব্রাহ্মণঃ অবজ্জিগ্ববাচং ক্রয়াৎ, তদা (স) ইমং মন্ত্রং জপেৎ—
প্রজাপতিঞ্চ বির্গারভ্রীচ্ছনো বিষ্ণুর্দেবতা অবজ্জিগ্ববাগ্-বচন-নিমিত্ত-জপে বিনি-
য়োগঃ । ওঁ ইদং বিষ্ণুর্বিচক্রবে ত্রেখা নিদধে পদম্ । সমুচ্চমস্ত পাংশুলে ।
কুশাদিব্রহ্মপক্ষে তু কৰ্ম্মকৰ্ত্ত্বুরেব কৃতাকৃতাবেক্ষণাদি-ব্রহ্মকার্য্য-কৰ্ত্ত্বহাৎ অবজ্জিগ্ব-
বাগ্-বচননিমিত্ত-জপং (১৯) স এব কুৰ্ব্যাৎ । অথ যদি প্রকৃতে কৰ্ম্মণি চক্-
হোমোহতি, তদা অগ্নিন্নেব সময়ে চক্ৰং শ্রপয়িত্বা (২০) * তদুপরি স্তুতক্রবং দত্ত্বা,

(১৮) অত্রৈদং চিন্ত্যম্—অপ উপস্পৃশ্যথ ব্রহ্মাসন উপবেশিত্যাবসোঃ সদনে
সীদামীতি গোভিলবচনেন ওঁ আ বসোঃ সদনে সীদ ইতি বজমানঃ ক্রয়াৎ,
সীদামীতি বৃত্তো ব্রহ্মা উপবেশেৎ ইতি ভবদেবভট্টোক্তিরসম্মতেব প্রতিভাতি,
স্বার্থোহপি এবমেব প্রত্যাচ। ততশ্চ ব্রহ্মকৰ্ত্ত্বকঃ ওঁ আ বসোঃ সদনে
সীদামীত্যস্তমন্ত্রপাঠঃ স্বার্থসম্মতঃ গোভিলসম্মতশ্চ । ভবদেবভট্টমতানু-
যায়িত্বিরক্তথৈবাচর্য্যতে । তথা চ মন্ত্রব্যাখ্যা—হে ব্রহ্মন্ আ বসোঃ বসু
দক্ষিণাক্রপং ধনং যাবৎ দীপতে তাবৎকালং সদনে কুশস্তরণস্থানে সীদ তিষ্ঠ ।

(১৯) যন্তবজ্জিগ্বাঃ বাচং বদেৎ, বৈষ্ণবীমুচং বজুর্কী। জপেৎ অপি বা নমো
বিষ্ণবে ইতি ক্রয়াৎ । ইতি গোভিলবচনেন ইদং বিষ্ণুরিত্যাди বিষ্ণো-
র্বিরাটমসি ইত্যাদি বজুঃ ওঁ নমো বিষ্ণবে ইতি প্রকারত্রিতয়ান্তমপ্রকারঃ
প্রারম্ভিত্তং কুৰ্ব্যাৎ ইত্যবগম্যতে ।

(২০) চক্ৰশ্রপণপ্রকারো যথা গোভিললোকঃ—অথোলুধলমুবেলৈ প্রকাল্য

* চক্ৰহালীপ্রমাণত—ত্ৰিগাণ্ডসমিদ্ধাত্মা স্তৃঢ়া নাতিবৃহস্পতী । সুরম্যেষ্ণুরী বাপি চক্ৰহালী-
প্রশস্ততে । তথা—তদুচ্চ সংকৃতে বহৌ গোকীরেণ চক্ৰং পচেৎ । নত্রেণ কালিতে পাত্রে
নবে তত্রিরাদিকে । অত্র পায়সচরাবপি তত্রমরী হালী ন নিবিহা, পয়োহুহু তসারক-
তত্রপাত্রে ন হুহুতি ইতি বচনাৎ ।

अग्रेकस्मृतः कुशोपरि संस्थाप्य, द्भिजपादिकं कुर्यात् । तथा—दक्षिणः
 बाहू द्भ्रुवो पातरिद्धा, दक्षिणहस्तोपरिभावेन व्याताधोमुधो हस्तो द्भ्रुवो
 निधार—(२१) परमेष्ठी ध्विरहूँप्, ह्रस्वोऽग्निदेवता द्भिजपे विनिरोगः ।
 उ ईदं द्भ्रुवैर्जामह, ईदं तद्वं सुमदलम् । परा सप्रज्ञानु बाध, वाञ्छेवाः विन्दते
 धनम् । (२२) रात्रौ चेत् कश्च, तदा “धनम्” इति स्थाने “वसु” इति प्रयोक्त-
 व्यम् । ततो दक्षिणहस्तेन कुशानु गृहीत्वा, अग्रेकस्मृतः प्रभृति दक्षिणावर्तेन

सूर्पक पश्चादग्नेः प्रागग्रान् दर्शानास्तौर्ष्योपसादयति, अथ हविर्निरूपति
 व्रीहीन् वा ववान् वा कांश्चन वा चक्रहाल्या वा । अग्रे वा द्भ्रुवैः निरूपयति
 देवतानामादेशं सकृत्, विसृज्यम् । अथ पश्चात् प्राग्बुधोऽवहस्तमुपक्रमते,
 दक्षिणोत्तराभ्यां पाण्ड्यां त्रिःश्लोकतांशुलान् त्रिदेवैत्याः प्रकालरे-
 दित्याहर्षिमह्येत्याः सकृत् पितृभ्य इति पवित्रास्तर्हितांशुलानावपेत् ।
 कुशलशृतिव स्थानीपाकं प्रपरेत् प्रदक्षिणमुदायुवन् । शृतिवर्ष्यादशुवास्त
 प्रत्यातिथाररेत् इति । अन्तर्धः—अग्नेः पश्चिमतः उलूखलमुखे
 वज्रिकार्थनिर्दिष्टे सूर्पक वैषवः प्रकाल्य स्थापयति । अनन्तरं तन्निर्गामादिते
 उलूखले हविर्भूतान् व्रीहीन् ववान् वा प्रक्षिपति देवतानामोच्चारणपूर्वकं
 अग्रे वा द्भ्रुवैः निरूपयति इत्यादिप्रकारेण सकृत् विसृज्यः कांश्चपात्रेण
 चक्रहाल्या वा उलूखले प्रक्षिपेत् । ततस्त्रिवारं मुखोधातेन अवधाते
 सम्पादिते निश्चयीकृतान् तदुलान् त्रिः प्रकाल्य पवित्रव्यवहितान् कृत्वा
 चक्रहाल्यां निक्षिपेत् । तत्र द्भ्रुवैः निक्षिप्य पाकनिपुणेन तथा पचनीयं
 तथा न दध्मं नातिक्रियं न मन्मकं नानिम्नं मण्डगालनरहितं अस्तकम्
 च भवेत् । मेकपेन (प्रादेशप्रमाणं ध्विरपलाशोद्धराणामस्तमम्
 कार्थनिर्दिष्टम् उत्तरतः सार्द्धाद्भ्रुवैः प्रमाणचतुर्कोणपुष्करं मेकपेन भवति)
 दक्षिणावर्तेन अवधत्वा, (उर्ध्वीयन् मिथरन्) पकम् आज्यप्रवेणाग्नाव्य
 अग्रेकस्मृतान् उर्ध्वं पुनश्च तेनाधाररेत् इत्यर्थः ।

(२१) दक्षिणहस्तमुधोः तथाविधवाहस्तं पृष्ठोपरिभावेन विपर्यस्त-
 यात्प्रातिमुधोः द्भिजपे कुर्यादित्यर्थः ।

(२२) हे अग्ने ! वनेतत् द्भ्रुवैः सहस्रि हलं तवता अधिष्ठितम् ईदं वयं
 तजामहे सेवामहे, गृहीत इति वाच्यं । किञ्चुतम् ? ईदं तद्वं कल्याणकरम्

दृगादिकम् अनेन मन्त्रद्वयेण शोधयेत् । अत्राणां मन्त्राणाम् अद्यादयः साधारणाः ।
 कुंसखविजगतीच्छन्दः (२७) अग्निदेवता पृथञ्च षडहञ्च वृत्तेह्न्याग्निमाकृते
 शब्दे परिसमूहने विनियोगः । ॐ इमं शोममर्हते जातवेदसे, रथमिव
 सम्यहेमा मनीषणा । उजा हि नः प्रमतिरञ्च सःस, अग्ने सधे मा रिषामा
 वरं तव । (२४) ॐ उरामेधां कृणवामा हवींषि ते, चित्तमन्तः पर्कणा पर्कणा
 वरम् । जीवातवे प्रतरां साधया धियो, अग्ने सधे मा रिषामा वरं तव । (२५)
 ॐ शक्रेम हा समिधं साधया धिय, स्ये देवा हविरदस्त्याहृतम् । हमादित्या आ
 वह तान् ह्यञ्च, अग्ने सधे मा रिषामा वरं तव । (२६) तत ईशाञ्चां दिशि

सुमन्त्रम् प्रशस्ततरं । किञ्च, हे अग्ने ! सपत्नान् अन्नाकं शक्रन् परावा-
 धश्च सुष्ठु पीडय । किञ्च बोहप्यनेन मन्त्रेण विवाहादिवक्तकर्मणि भवदधिष्ठित-
 त्वमेववरवः गृह्णाति, सोऽपि अन्येषाम् ईश्वराणां धनिनां सद्यश्चि धनं
 विन्दते लभते ।

(२७) सामवेदसंहितायां कुंसखविरित्येव लिखितम् न तु कोऽस इति ।

(२४) इमं शोमं सुवः वरं सम्यहेम पूजोपकरणं कुर्याम । कर्मै ?
 जातवेदसे जातप्रजाय जातधनार वा । अग्ने किञ्चुतार ? अर्हते उक्ति-
 योग्यार । कया ? मनीषणा बुद्ध्या । रथमिव सारथिवथा रथः हि वन्मां नः
 अन्नाकम् अञ्च अग्नेः सकाशां प्रसादाद्वा उजा कल्याणी प्रमतिः, प्रकृष्टा
 बुद्धिः संसदि जनसमाजे जायते, वरा वरं शोतुः जानीमः, तन्मां हे
 अग्ने तव सधे मिद्रेषे स्थिता वरं केनचिं दुराश्रना मा रिषाम मा
 हिंसियहि ।

(२५) हे अग्ने ! स्वधर्मम्—इयं वज्रदाक उराम कर्माहराम । हवींषि
 चक्रप्रवृत्तीनि पर्कणा पर्कणा पर्कणि पर्कणि चित्तमन्तः हां प्रजापत्यः
 कृणवाम सम्पादयाम निरूपामेति यावत् । किमर्थम् ? प्रतरां अतिशयेन
 जीवातवे जीवनार, किञ्च धियः धीरिति कर्मणो नाम अन्नाक्तिः क्रियमाणानि
 कर्माणि साधय सक्रानि कुरु । अग्ने सधे इत्यादेः पूर्ववदेवार्थः ।

(२६) हे अग्ने ! इम् अन्नाकं धियः कर्माणि बुद्धीर्का साधय प्रजापत्यमबोधाः
 सम्पादय । यथा वरं हा हां समिधं परिचरितुं शक्रेम शकुराम ।
 स्ये हरि आहतं हविः देवाः ईश्वरादयः अस्तुति उक्तमस्ति सम्पन्नां देवाम् ।

পরিমল্লনকুশান্ কিশোং ১৩৩ ততঃ অগ্রে: পূর্বত উত্তরাতাং দক্ষিণাতং বাবৎ
 উপমূল্লনান্ একপত্রীকৃতান্ * প্রাগধান্ কুশান্ অগ্রেণ মূলমাচ্ছাদয়ন্ †
 বারজরন্ আতয়েৎ ‡। এবং দক্ষিণাতং পূর্বাাতাং পশ্চিমাাতং বাবৎ, উত্তরাতাং
 পূর্বাাতাং পশ্চিমাাতং বাবৎ, প্রতীচ্যাক্ উত্তরাতাং দক্ষিণাতং বাবৎ ক্রমেণ
 আতয়েৎ ‡। ততঃ পূর্বাদিক্রমেণ দশদিক্: বস্তিকান্ দক্ষাৎ। যথা—ও ইজার
 বাহা। ও অগ্রে বাহা। ও হমার বাহা। ও নৈঋজার বাহা। ও
 বরুণার বাহা। ও বায়বে বাহা। ও কুবেরার বাহা। ও দিশানার বাহা।
 (ইজেশামরোর্ধ্ব্যে) ও ব্রহ্মণে বাহা। (নৈঋতবরুণরোর্ধ্ব্যে) ও অনন্তার
 বাহা। ৭ ততঃ প্রাদেশব্রহ্মণাং খদিরপলাশোডুহরাণাম্ অল্পতমস্ত
 বিংশতিকাঠিকাং গৃহীত্বা, (২৭) মধ্যে স্তুতক্রবং দত্বা, প্রজাপতিং মনসা ধ্যাওয়া,
 তুক্ষীম্ অগ্নৌ জুহুয়াৎ। তত আন্তীর্ণকুশাদেব সাগ্রকুশপত্রঘরং গৃহীত্বা—

অতঃ তান্ আদিত্যান্ অদিত্যে: পুত্রান্ দেবান্ আবহ আবাহর, হি
 যন্মাৎ তান্ আদিত্যান: বয়ম্ উশসি কাময়ামহে উদ্দেশ্যেণ ইচ্ছামঃ, অস্তং
 পূর্ববৎ।

(২৭) অস্ত্রাদহোমাদিত্যো বিংশতিকাঠিকাহোমঃ। তথা চ কৰ্মপ্রদীপঃ—
 অদহোমসমিত্ত্বসোব্যক্ত্যাথ্যেবু কৰ্মসু। বোবাকৈতত্ৰপৰ্যুক্তং তেবু তৎসদৃশেষু
 চ। অস্ত্রাদহোমাদিত্যো জলহোমাদিকৰ্মণি। সোমাছতিবু সৰ্বাসু মৈতেষিযো
 বিধীয়তে ॥ অদহোমা: সীমস্তোরয়নচূড়াকরণাদৌ বিহিতা:। তেন কেবল-
 চূড়াকরণসীমস্তোরয়নাস্ত্রাদহোমে কৰ্তব্যে কুশণ্ডিকারামিগ্নহোমো বিবিধ:।
 এবমেব কিপ্রহোমেবু, মিত্যং সায়ং প্রাতঃ কৰ্তব্যেবু, স্ত্রহোমেবু, পরিমল্লন-
 পরিমল্লনাদ্যদ্বিষ্টিারবুস্তেবু তত্র বে সনিক্ৰবিকাস্ত্রহোমা: বস্ত স্ত্রপ্রসবার্থং

* পূর্বনাত্তান্ ইতি বাবৎ।
 † পশ্চৎ আতুতকুশায়েণ।
 ‡ পরিমল্লনকুশান্ কুশাং: মূলমাচ্ছাদয়ন্: পরিমল্লনকুশান্: পরিমল্লনকুশান্: উত্তরাতং: প্রতীচ্যাক্ পূ-
 স্ত্রহোমকৃতো গ্রাহ:।
 ৭ ইজার ববতিতি পাঠ্যে পূর্বনাত্তান্ ইতি বহু পুস্তকে পাঠ্য:।

প্রজাপতিঋষিঃ পবিজে দেবতে পবিজ্ঞেদনে বিনিয়োগঃ । ঐ পবিজে হো-
 বৈকব্যো । (২৮) ইত্যনেন প্রাদেশপ্রমাণং কৃশান্তয়েণ যেষ্টিতং কৃশা নথ-
 ব্যতিরেকেণ হিহা—প্রজাপতিঋষিঃ পবিজে দেবতে পবিজ্ঞমার্জনে বিনি-
 যোগঃ । ঐ বিকোশ্মমসা পূতে হুঃ (২৯) ইত্যনেনাভ্যক্তা, তাম্রাদিপাজে (৩০)
 উত্তরাগ্রঃ নিধায়, তত্র হোমার্গঃ স্ততং নিক্সিপেৎ । ততস্তৎ কুশপত্রধরম্
 অগ্রে দক্ষিণহস্তানামিকানুষ্ঠাভ্যাং, যুগে চ বামহস্তানামিকানুষ্ঠাভ্যাং গৃহীত্বা,
 দক্ষিণহস্তোপরিভাবেন অধোমুখব্যস্তপাণিঃ—প্রজাপতিঋষির্গায়ত্রীচ্ছন্দ
 আভ্যং দেবতা আভ্যোৎপবনে বিনিয়োগঃ । ঐ দেবতা সবিতোৎপুনাভ-
 ছিদ্ৰেণ পবিজেণ । বসোঃ সূর্যাস্ত রশ্মিভিঃ বাহা । (৩১) অনেন কুশপত্রধর-
 মধ্যেন স্ততম্ অগ্নৌ সক্রৎ জুহুয়াৎ, তুক্ষীং বারধরম্ । ততস্তৎকুশপত্রধরম্

সোম্যস্তুীহোমঃ তেবু তৎসদৃশেবু কিপ্রহোমেবু চ, বিবাহোত্তরগোভিলোক-
 বানকালীনাঙ্কভাদিনোবোপশমনার্থহোমেবু, জলহোমাদিবু, বৈশ্বদেবহোমেবু
 ইয়হোমো ন কার্য ইত্যবধেয়ম্ ।

(২৮) হে পবিজে ! যুবাং বৈকব্যো বিষ্ণুদেবতাকে, বিষ্ণুর্বে বক্ত ইতি
 ঋতেঃ বক্তাহে বা হুঃ ভবথঃ ।

(২৯) হে পবিজে ! যুবাং বিকোঃ মমসা স্রগমাত্রেণ পূতে পবিজে হুঃ
 ভবথঃ । সবে্যম সুলপ্রদেশে গৃহীত্বা দক্ষিণেনানুষ্ঠাভ্যাং বিকোশ্মিভিমত্রেণ ইতি
 স্মার্তঃ ।

(৩০) আভ্যহালীপ্রমাণম্—

আভ্যহালী চ কর্তব্য্যা তৈজসত্রব্যসম্ভবা । মহীময়ী বা কর্তব্য্যা নর্কাস্বাভয়-
 হতিবু চ । আভ্যহাল্যাঃ প্রমাণত্ব মথাকামত্ব কারণেৎ । স্তুত্বামত্রণাং তন্ত্র-
 মাভ্যহালীং প্রচকতে ॥

(৩১) হে আভ্য ! ঐ ঐ দেবঃ দেবনাদিগুণযুক্তঃ সবিতা অচ্ছিদ্ৰেণ
 অচ্ছিদ্রাভ্যাম্ অব্যবচ্ছিন্নাভ্যাং পবিজেণ আভ্যাং পবিজ্ঞাভ্যাং উৎপুনাভু
 অজ্ঞাতকেশকীর্টাদিসংসর্গদোষঃ অপনয়তু । কিঞ্চ, বহু ভেদঃ তৎপ্রধানত্যাৎ
 সোহপি সূর্যাস্তখোচ্যতে, তত্র বসোঃ তৈজস্বিনঃ সূর্যাস্ত রশ্মিভিঃ কিরণৈঃ
 যান্ উৎপুনাভু বসিতা ইতি শেবঃ । বাহা ইতি বরগোপকঃ ।

अतिरहस्या अग्नौ प्रक्षिपेत् । (७२) ततस्तत्र आद्यापात्रं उदकेनाह्वयार्जनम् ।
अग्रेरुपरि निधानम्, उत्तरं दिश्वतारणम्—इथमेव वारज्यं कुर्यात् ।
इति आद्यसंस्कारः । ततः धदिरपलाशोद्धराणाम् अन्ततमं क्रवम् अरक्षि-
प्रमाणं त्रयितासूत्रपरिविलम् इथमेव वारज्यं संस्क्र्यात् । (७३) इति क्रव-
संस्कारः । ततो दक्षिणं जातु तूमो पातरिवा उदकाञ्जलिः गृहीत्वा—
प्रजापतिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः । ॐ अदितेऽहम्-
मन्त्रम् । अनेन अग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमास्तां पूर्वस्तां वाव उदकाञ्जलिना सिक्वेत् ।
ततः—प्रजापतिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः । ॐ
अहम्तेऽहम्मन्त्रम् । अनेन अग्नेः पश्चिमतो दक्षिणास्तां उत्तरास्तां वाव उदकाञ्जलिना सिक्वेत् ।
ततः—प्रजापतिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः । ॐ सरस्वत्याहम्मन्त्रम् । अनेन अग्नेरुत्तरतः पश्चिमास्तां
पूर्वस्तां वाव उदकाञ्जलिना सिक्वेत् । ततः—प्रजापतिर्देवता उदकाञ्जलि-
सेके विनियोगः । ॐ देव सवितः प्रसुव वज्रः,
प्रसुव वज्रपतिः उगार । दिव्यो गङ्गः केतपुः केतयः पुनातु, वाचस्पति-
र्वाचमः सदतु । (७४) अनेन उदकाञ्जलिना दक्षिणावर्तेन अग्निं वेष्टरेत् ।

(७२) अत्र गोभिलः—

अथैतदाज्यमधिष्ठितोदण्डवासरेत् । एतदनन्तरं तद्वृत्तपात्रं अग्रेरु-
परिकृत्य उत्तरत उत्तारयेत् इत्यर्थः । एवमाज्यं संस्करणकरो भवति ।
यत्र यदाज्यसंस्कारो विहितस्तत्रैवारं कर्तव्यं इत्यर्थः । अत्र गर्तपात्रसंस्कारवत्
सकृत्संस्कारापात्रे वानि निःक्षिप्यन्ते तेषां संस्कारान्तरो नास्तीति
गृह्यासंग्रहकार आह ।

(७३) क्रवादिलक्षणं यथा ह्येकोऽपरिशिष्टे—धादिरो बाह्व पलाशो
विहितः क्रवः श्रुतः । क्रव्वाहमात्रा विजेत्ता वृत्तं प्रग्रहस्तयोः ॥ धदिर-
पलाशान्यतरकाठनिर्मितः वर्तुलदण्डः प्रादेशवरपरिमाणः क्रवः, बाह्वमात्रा
सा क्रवः ।

(७४) हे देव देवनादिगुणयुक्त ! सवितः । वः वज्रः प्रसुवतः कर्म
प्रसुव प्रसुवतकर्मकरणाय नामह्वयानीहीत्यर्थः । तथा वज्रपतिः वज्रमानः
सविः प्रसुव अह्वयानीहि । किमर्थम् ? उगार कर्मकाण्डनाम, वरा

তন্মৈ দক্ষিণং জাহ উথাপ্য, উপর্ষাধঃস্বি ৫-দক্ষিণবামস্থিত্যাং ফলপুষ্পকুশান্
 গৃহীত্বাঃ বিরূপাক্ষজপঃ কুর্ধ্যাৎ । (৩৫) পরমেষ্ঠী ঋত্বী রুদ্ররূপোহগ্নিদেবতা
 বিরূপাক্ষজপে বিনিয়োগঃ । ও ভূত্ববঃশরোঁ মহাস্তমাত্মানং প্রপশ্বে ;
 বিরূপাক্ষোহগ্নি দস্তাঞ্জিস্তস্ত তে শয্যা পর্শে ; গৃহাস্তরিক্কে বিমিতং হিরণ্যম্ ;
 তদেবানাং স্বদরাস্তম্বরে কুন্তেহস্তঃ সগ্নিহিতানি তানি । বলভূচ্চ বলমাত্ত
 ব্রহ্মতোহপ্রমণী অনিবিষতঃ সত্যম্ । যন্তে দ্বাদশ পুত্রান্তে স্বা সংবৎসরে
 সংবৎসরে কামপ্রেরণ যজ্ঞেন বাজয়িষ্বা, পুনত্রক্ষচর্য্যমুপযন্তি । স্বং দেবেষু
 ব্রাহ্মণোহস্তহং মহুষ্যেধু । ব্রাহ্মণো বৈ ব্রাহ্মণমুপধাবতু্যপ স্বা ধাবামি,
 জপন্তঃ মা মা প্রতিজাপীজুহ্বন্তঃ মা মা প্রতিহৌবীঃ, কুর্ষন্তঃ মা মা প্রতি-
 কার্ষীত্বাং প্রপশ্বে । স্বয়া প্রস্মৃত ইদং কৰ্ম্ম করিষ্যামি ; তন্মৈ রাধ্যতাং,
 তন্মৈ সমৃধ্যতাং, তন্ম উপপত্ততাং । সমুদ্রো মা বিশ্বব্যচা ব্রহ্মাহুজানাভু,
 তুখো মা বিশ্ববেদা ব্রহ্মণঃ পুত্রোহহুজানাভু, স্বাত্রো মা প্রচেতা মৈত্রাবরুণো-
 হহুজানাভু । তন্মৈ বিরূপাক্ষার দস্তাঞ্জয়ে, সমুদ্রায় বিশ্বব্যচসে, তুখায়
 বিশ্ববেদসে, স্বাত্রায় প্রচেতসে, সহস্রাক্ষার ব্রহ্মণঃ পুত্রায় নমঃ । (৩৬) ইতি
 জপ্তা, গৃহীতকুশান্ প্রাণদীচ্যাং দিশি ক্রিপেৎ, ফলপুষ্পং ব্রহ্মণে নিবেদয়েৎ ।

হহুজাতোহহুষ্ঠিতকৰ্ম্মফলভাক্ ভবতীতি ভাবঃ । সবিতা কিঙ্কতঃ ? দিব্যঃ দিবি-
 ভবঃ । পুনঃ কিঙ্কতঃ ? গন্ধৰ্ব্বঃ গৌঃ পৃথিবী তাং তৎস্থান্ রসান্ ইতি যাবৎ
 রশ্মিতিধরতি পিবতীতি নিপাতিতঃ । পুনঃ কিঙ্কতঃ ? কেতপুঃ কেতং
 প্রজ্ঞাং পুনাতীতি স নঃ অস্মাকং কেতং চিত্তং পুনাতু বিমলীকরোতু
 কৰ্ম্মসাধনযোগ্যং করোত্বিত্যর্থঃ । কিঙ্ক বাচস্পতিঃ প্রাণঃ সুরগুরুর্বা স
 নঃ অস্মাকং বাচং বাণীং স্বদতু অমৃতমিব স্বাদয়তু স্তোতব্যস্ত দেবতাবিশেষস্ত
 প্রীতিকরীং করোত্বিত্যর্থঃ ।

(৩৫) অত্র ছন্দোগপরিশিষ্টং কেবুচিং কৰ্ম্মণু পশু্যদাসমাহ বথা—

ন কুর্ধ্যাৎ কিপ্রহোমেবু বিজঃ পরিসমূহনম্ । বিরূপাক্ষক ন জপেৎ প্রপদক
 বিবর্জয়েৎ ॥ বিরূপাক্ষজপঃ বিরূপাক্ষবৃক্ষমন্ত্রজপঃ, প্রপদঃ তপশ্চ তেজশ্চ
 ইত্যাদিকঃ, তং কিপ্রহোমেবু অব্রহ্মকেবু সারং প্রাতর্হোমেবু সোব্যস্ত্যাদ্য-
 হোমাদিষু পরিত্যজেৎ ।

(৩৬) ওঃ পৃথিবী ত্ববঃ অন্তরীক্সং স্বঃ দ্যৌঃ ও আত্মা প্রতে
 বদাত্মানং তং মহাস্তং রুদ্রায়িক্রপং আত্মানং প্রপশ্বে প্রপশোহগ্নি,

अथ यदि काम्यकर्तार्यं कुशतिका विरते, तदा प्रथमम् अग्निः यदा—७
उपश्च तेजश्च अदा च ह्रीश्च सत्यकामोश्च त्यागश्च वृत्तिश्च धर्मश्च सद्यश्च वाक्

हे अग्ने ! इह विरूपाकोऽसि नानारूपधरोऽसि, दस्ताग्निः दस्तान् अनक्ति-
व्यञ्जयतीति दस्ताग्निः व्यक्तदस्तः, तस्य एवदुतस्य ते तव शय्या शयनस्थानं
पर्णे पत्रे उपलेपनाद्भ्रातृणादिभिः संस्कुते हृदिने भूमौ स्थापनमग्नेः
इति श्रुतेः, गृहाः गृहं अस्तुरिके भूर्बर्लोकं विमितं विशेषेण मितं
कृतम् अर्थात् हिरण्यगर्भप्रभृतिभिः । कीदृशं गृहम् ? हिरण्यरं सुवर्णमरं । तथा
च श्रुतिः—अलितमग्निं प्रविशन्मन्त्रिकमिति, तं तस्मिन् गृहे देवानां
इन्द्रादीनां हृदयानि तिष्ठन्तीति शेषः, तैः देवहृदयैः सह हितोऽग्निः प्रार्थ्यते,
हे अग्ने ! कदा पुनश्चमन्त्राकं हविरानेव्यासीति अग्निमुख्यात् देवानाम् ।
कस्मिन्निव ? अमन्त्रे लोहमन्त्रे कुष्ठे इव अस्तः मध्ये मन्त्रिहितानि
एकीकृतानि तानि देवहृदयानि बलभृच्छ बलसाच्छ अग्नेरेतो दारपालो
रक्तः अग्निमिति शेषः, बलमुपचरं विभृतीति बलभृत्, आश्रयभक्तानां बलं
सादयति फोर्टयति इति बलसात् विपक्वाणाम् । किञ्चतावेतो ? अप्रमणी
अप्रमादिनो गूढमनश्चात् । पुनः कीदृशो ? अनिमिषतः अनिमिलितार्को ।
यत् एतो रक्तः तत् सत्यं, ताभ्यां रक्ते अग्नेो यजमानः पशु-
पुरोडाशादि जुहोति, यत् वे ते तव सद्यःसराध्याश्च यजन्त
द्वादशपुत्राः अग्याध्याः—ते सद्यःसरे सद्यःसरे प्रत्यक्षं काम-
प्रेण कामपूरकेण यजेन ज्योतिष्टोमादिना यजमानं वाजयिथा पुनः
द्वां ब्रह्मर्च्यं ब्रह्मभृत्तं उपयन्ति प्रविशन्ति । हे अग्ने ! इह देवेषु
देवलोकेषु ब्राह्मणः असि, अहं मनुष्येषु मनुष्यालोकेषु ब्राह्मणे-
हन्तीति शेषः, वै पूरणे, यतो ब्राह्मणः ब्राह्मणम् उपधावति ब्राह्मण-
मेवोपसेवते, अतः वा द्वां उपधावामि परिचरामि । उपधावनश्च
कारणमाह—अपस्तं मा मा प्रतिजापीः जुह्वन्तं मा मा प्रतिहोषीः कुर्वन्तं मा मा
प्रतिकर्षीः । एतदुक्तं भवति—अपहोमकर्त्तुं मम इह प्रतिकूल्यं मा
कृथाः । अतः द्वां प्रपद्ये शरणं वामीत्यर्थः । यदा प्रपद्यते अहोऽतः
इह प्रपद्यते कर्म करिष्यामि, यत् एवम् अतः तत् मे मम कर्म
प्राप्त्याः संसिध्यतु, तत् मे समुपधाताः संवर्द्धतां, तत् मे उपपद्यताः

চ মনশ্চাত্তা চ, তানি প্রপচে, তানি মামবন্ত । (৩৭) * ইতি অণ্ড। পশাদ-
বিরূপাক্ষপং কুৰ্য্যাৎ ।

ইতি বিরূপাক্ষপাস্তা কুশণ্ডিকা ।

ফলদানসমর্থং জায়তাম্ । যৎ তে দ্বাদশ পুত্রা অগ্ন্যাধ্য ইত্যুক্তং তান্ নাম-
প্রয়োগেণ কতিচিৎ দর্শয়িতুমাহ—সমুদ্র ইব সমুদ্রো সমুদ্রনামা অগ্নিঃ । কীদৃশঃ ?
বিশ্বব্যচাঃ বিশ্বং ব্যাধতি বিবিধং গচ্ছতি, তথা ব্রহ্মা ব্রহ্মরূপঃ, মা মাম্
অনুজানাতু অত্র কর্মণি প্রবৃত্তমিত্যর্থঃ, তথা তুথঃ তুথনামাগ্নিঃ । কীদৃশঃ ?
বিশ্ববেদাঃ সর্ববেদা, তথা ব্রহ্মণঃ পুত্রঃ মা মাম্ অনুজানাতু, তথা
শ্বাত্ৰঃ শ্বাত্ৰনামাগ্নিঃ । কীদৃশঃ ? প্রচেতাঃ প্রকৃষ্টমনাঃ, তথা মৈত্রাবরণঃ
মিত্রাবরণপুত্রঃ মা মাম্ অনুজানাতু । হে অগ্নে, যদ্বমনেকপ্রকারঃ
প্রাণুক্তঃ তস্মৈ তে তুভ্যং বিরূপাক্ষায় দস্তাঞ্জয়ে সমুদ্রায় বিশ্বব্যচসে
তুথায় বিশ্ববেদসে শ্বাত্ৰায় প্রচেতসে সহস্রাক্ষায় ব্রহ্মণঃ পুত্রায় । ‘নমঃ’
ইতি সর্বত্র সঙ্কনীয়ম্ ।

(৩৭) তপঃ উপবাসাদিঃ, তেজঃ প্রকাশাত্মকং, শ্রদ্ধা চিন্তা কালুয্যাপনয়নং
কর্ম, চিন্তাসৌকারুগমো ধর্মো বা, হ্রীঃ লজ্জা, সত্যং যথার্থবাদিত্বম্, অক্রোধঃ
প্রতিকূলবিষয়েহপি মনসঃ প্রসাদঃ, ত্যাগঃ স্মারুগতস্ত ধনস্ত বিধিনা বিসর্গঃ,
শ্রুতিঃ সৌমনস্তং, ধর্মঃ যজ্ঞকর্ম, সত্ত্বম্ আত্মপ্রকাশকো গুণঃ, বাক্ বচনং,
মনঃ ইন্দ্রিয়বিশেষঃ, আত্মা ক্ষেত্রজঃ, ব্রহ্ম পরং তত্ত্বং, চকারাঃ পরস্পরা-
পেক্ষয়া সমুচ্চয়ার্থাঃ, তানি তপঃপ্রভৃতীনি প্রপচে শরণং গচ্ছামি, অতঃ
তানি সর্বাণি ইমং যজ্ঞং কুর্বাণং মাম্ অবন্ত রক্ষন্ত ।

* কামোবু চ প্রপদঃ ইতি গোতিলসূত্রোৎ বাক্যকর্মণেব তপশ্চ তেজশ্চেত্যাদি প্রপদাধ্য-
-য়নঃ পাঠাঃ, বাস্তব ।

ইতি বিরূপাক্ষপাস্তা কুশণ্ডিকা ।

अथ प्रथमं कर्म

कृष्णिकानिष्ठम् एकतः कर्म कर्तव्यम् । तत्र प्रथमं आदेशप्रमाणां
 सुताङ्गां समिधं तूष्णीम् अग्नीं हवा, महाव्याहृतिहोमः कुर्यात् । अजापति-
 ष्विर्गारद्रीह्यः अग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ हूः
 वाहा । अजापतिष्विर्गारिक् ह्येनो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ।
 ॐ हूवः वाहा । अजापतिष्विर्गारिष्पु ह्येनः सूर्यो देवता महाव्याहृतिहोमे
 विनियोगः । ॐ वः वाहा । इति क्रमेण आद्याहृतिद्वयं दद्यात् । यदि
 तु एकते कर्मणि चक्रहोमोहृति, तदा आद्याहृत्पञ्चविहित्यां चक्रहोमस्त
 प्रथमं महाव्याहृतिहोमो न कर्तव्यः ; अन्ते तु कर्तव्य एव विहित्यां । ततः
 एकतः कर्म समाप्य, पुनर्नमोवाहृतिहोमः कृत्वा, आदेशप्रमाणां सुताङ्गां
 समिधं तूष्णीम् अग्नीं हवा, शार्त्त्याग्निहोमादि-वामदेव्यागानास्तं सर्वकर्मसाधा-
 रणम् उदीच्यां कर्म कर्तव्यं, तदतिधीरते । तत्र प्रथमं सकृद्व्यं कुर्यात् ।

उदीच्यां कर्म

विष्णवे । तत्सदच्छेत्यादि कृतेह्यग्निं होमकर्मणि वद्वैश्वानरं जातं, तद्दोष-
 प्रशमनार्थं शार्त्त्याग्निहोमरूप-प्रारक्षितहोममहं कुर्यात् । इति सकृद्व्यं "ॐ
 अग्ने वः विष्णुनामासि" इति नाम कृत्वा, आवाह, सम्पूज्य, आदेशप्रमाणां
 सुताङ्गां समिधं तूष्णीम् अग्नीं हवा, महाव्याहृतिहोमं पूर्व्वं कृत्वा,
 प्रारक्षितहोमं कुर्यात् । अजापतिष्विर्गारिर्देवता प्रारक्षितहोमे विनि-
 योगः । ॐ पाहि नो अग्ने एनसे वाहा । (१) सर्वत्र आद्येन जुह्यात् ।
 अजापतिष्विर्गारिर्देवता देवताः प्रारक्षितहोमे विनियोगः । ॐ पाहि
 नो विश्वे वेदसे वाहा । (२) अजापतिष्विर्गारिर्देवता प्रारक्षितहोमे
 विनियोगः । ॐ वज्रं पाहि विश्वावसो वाहा । (३) अजापतिष्विः
 ष्विर्गारिर्देवता प्रारक्षितहोमे विनियोगः । ॐ सव्यं पाहि षड्भक्तो

(१) हे अग्ने ! एनसे एनसः असाद्व्यजकृतां पापां नः अन्वान्
 पाहि रक्ष ।

(२) हे विश्वे, हे विश्वदेवाः ! वेदसे वेदनायाः असाद्व्यजनिष्ठ-
 पापसङ्घाताः सकाशां नः पाहि ।

(३) हे विश्वावसो अग्ने ! मया किरमाणं वज्रं असाद्व्यजि पाहि ।

वाहा । (४) प्रजापतिर्ब्रह्मण्युप-ह्वयोऽग्निदेवता प्रारचित्तहोमे विनि-
 रोगः । ॐ पाहि नो अग्न एकरा, पाह्यतृ वितीरन् । पाहि तिसृति-
 रूर्जाः पते, पाहि चतसृतिर्बसो वाहा । (५) प्रजापतिर्ब्रह्मण्युप-
 ह्वयोऽग्निदेवता प्रारचित्तहोमे विनिरोगः । ॐ पुनरूर्जा निवर्तव, पुनरग्न-
 ईवायुवा । पुननः पाह्यहसः वाहा । (६) प्रजापतिर्ब्रह्मण्युप-
 ह्वयोऽग्निदेवता प्रारचित्तहोमे विनिरोगः । ॐ मह रम्या निवर्तवाये पिष्य
 धारया । विश्वग्न्या विश्वत्परि वाहा । (७) प्रजापतिर्ब्रह्मण्युप-
 ह्वयोऽग्निदेवता प्रारचित्तहोमे विनिरोगः । ॐ अनाज्जातं वदाज्जातं वज्र-
 क्रियते मिथु । अग्ने उदन्त करण, वः हि वेध वधातथं वाहा । (८)

(४) हे शतक्रतो ! इन्द्र ! सव्यः सर्वो वागः तत्र तवः सव्यः वज्र-
 अनितः फलमिति यावत् पाहि विष्णवेऽपि वज्रे वधोक्तफलप्रदो भव ।

(५) हे अग्ने ! हे उर्जा पते बलवताः श्रेष्ठ ! हे बसो ! त्रितर-
 मण्येत्वं ब्रह्मिहोमम् । एकरा गिरा आशीर्वादरूपरा नः अन्वान् पाहि
 उत प्रकारतेतः, वितीरन् गिरा नः अन्वान् पाहि, तथा तिसृतिः, तथा
 चतसृतिः गीतिः ।

(६) हे अग्ने ! उर्जा बलेन वां प्रतिदेवताभिमतैर्न पुनः
 निवर्तव महं बलं दातुं निवर्तयेति तांपर्याम् । पुनः ईवायुवा ईच्छ-
 तीति ईवः पुरुषः उन्नायुः तेन एकपुरुषायुकेण देवताभिमतैर्न वां प्रति पुनः
 निवर्तव । महमिच्छके आयुर्दातुं निवर्तयेति तांपर्याम् । तथा असाह-
 वज्रकृताः अहसः पापाः नः अन्वान् पुनः पाहि ।

(७) हे अग्ने ! विश्वतः परि विश्वः परित्याज्य रम्या रग्निना धनेन
 देवताभिमतैर्न सह वां प्रति निवर्तव महं धनं दातुं निवर्तयेति तां-
 पर्याम् । तथा विश्वग्न्या अग्निसहस्रिणा धारया वृत्तधारयेत्यर्थः, पिष्य
 सिद्ध अर्थात् आन्नानमेव ।

(८) श्रुत्या वज्र वत् निवृक्तं त्वं आज्जातं, ततोऽहं वज्रं अनाज्जातम्, अन्त-
 वज्रं सविकि वत् कर्म अनाज्जातं वज्र आज्जातम् अपि मिथु मिथ्या
 क्रियते, हे अग्ने ! अन्त वज्रं सविकि त्वं सर्वं कर्म वः करण समर्थम्,
 हि वन्नां वः वधातथं वधातथं वेध जानासि ।

প্রজাপতিঋষিঃ পঙক্তিশ্চন্দঃ প্রজাপতিদেবতা প্রায়শ্চিত্তহোমে বিনিয়োগঃ ।
 ৬° প্রজাপতে ন হৃদেতাশ্চো বিখা জাতানি পরি তা বভূব । যৎকামান্তে
 জুহুমন্তমো অস্ত বয়ং শ্রাম পতয়ো রয়ীণাং স্বাহা । (৯) ততঃ পূর্ববৎ
 মহাব্যাহতিহোমঃ সমিৎপ্রক্ষেপঞ্চ কুর্যাৎ । ততো নবগ্রহহোমঃ কর্তব্যঃ,
 প্রত্যেকং সমিৎপ্রক্ষেপণং গ্রহহোমে কর্তব্যম্,* তদ্বথা—ওঁ আ কৃষ্ণেন রজসা-
 বর্তমানো নিবেশয়ন্নমৃতং মর্ত্যঞ্চ । হিরণ্যয়েন সবিতা রথেনা দেবো ষাতি
 ভুবনানি পশুন্ স্বাহা । (১০) ওঁ আপ্যায়স্ব সমেতু তে বিশ্বতঃ সোম বৃক্ষ্যম্ ।
 ভবা বাজস্র সন্নথে স্বাহা । (১১) ওঁ অগ্নিমূর্ধ্বী দিবঃ ককুৎ পতিঃ পৃথিব্যা

(৯) হে প্রজাপতে ! জগৎপ্রভো ! ষানি এতানি বিখা বিশ্বানি
 হৃৎ হৃদঃ সকাশাৎ জাতানি জরায়ুজোমজোত্তিজ্জানি তা তানি হৃৎ অন্তঃ
 কশ্চিৎ ন পরিবভূব ন পরিগৃহ্নাতি । ষত এবভূতো ভবান্ অতঃ যৎকামাঃ
 যদিচ্ছবঃ বয়ং তে হৃদর্থং জুহুমঃ হামুদ্দিশ্ব আহতিং দাস্তামঃ, তৎ তস্র ফলং
 হৃৎপ্রসাদেন নঃ অস্মাকম্ অস্ত । কিঞ্চ বয়ং রয়ীণাং ধনানাং পতয়ঃ
 শ্রাম ভবেম ।

(১০) সবিতা আদিত্যঃ আয়াতি আগচ্ছতি, কিম্বৃতঃ ? দেবঃ দেবনাদি-
 গুণযুক্তঃ । কেন ? রথেন । কিম্বৃতেন ? হিরণ্যয়েন সুবর্ণময়েন । কিং কুর্ষ্বন্
 আয়াতি ? ভুবনানি পশুন্ ভুবনবর্তিনো মনুষ্যান্ প্রকাশাপ্রকাশ-পুণ্যপাপ-
 কর্তৃন্ সাক্ষিবৎ নিরীক্ষমাণঃ, তথা নিবেশয়ন্ শ্বেষু শ্বেষু ব্যাপারেষু সমাবেশয়ন্ ।
 কন্ ? অমৃতং মর্ত্যঞ্চ দেবান্ মনুষ্যাংশ্চ । সূর্য্যোদয়ে মনুষ্যাঃ শ্বেষু কৰ্ম্মস্ব
 বর্তমানাঃ দেবান্ প্ৰীণন্তি, প্ৰীতাশ্চ দেবা বৃষ্ট্যাদিনা মনুষ্যান্ আপ্যায়য়ন্তি,
 তেন দেবমনুষ্যাণাং পরম্পরোপশ্লেষঃ । পুনঃ কিম্বৃতঃ সবিতা ? কৃষ্ণেন
 মলিনেন রজসা রাত্রিকালেন সহ আবর্তমানঃ অহুদিনং পরাবর্তমানঃ ।

(১১) হে সোম ! বৃক্ষ্যং বৃষ্টি বর্ষকে মেঘে ভবং জলং তে তব
 সমেতু সন্নচ্ছতাম্ হৃৎসারিধ্যং যাতু, অতস্বং বিশ্বতঃ বিশ্বান্ আপ্যায়স্ব
 বর্ষয়, অতএব বাজস্র অন্ত্র সন্নথে সন্নমে ভব ।

* গ্রহাণাং সূর্য্যাদীনাং বধাক্রমঃ সমিধো বধা—অর্কঃ পলাশঃ খদিরো হৃপামার্গোহৃৎ
 পিঙ্গলঃ । উড়ুঘরঃ শমী দুর্বা কুশান্ত সমিধঃ ক্রমাৎ ।

अग्रम् । अपां रेतांसि जिहति वाहा । (१२) ॐ अग्ने विवस्वद्वसश्चित्रः
 र्वाधो अमर्त्या । आदाश्वे जातवेदो बहा इमद्या देवा उषर्कूधः वाहा । (१३)
 ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्कोहामित्रा अपवाधमानः । प्रभ-
 ज्जनं सेनाः प्रमुणो युधा जयन्नशकमेध्याविता रथानां वाहा । (१४) ॐ
 शुक्रं अग्नद्व ब्रह्मते अग्नद्व विबुरूपे अहनौ क्षोरिवासि । विखा हि
 माया अवसि श्वावन् तद्वा ते पृथग्निह रातिरस्त वाहा । (१५) ॐ शनोः

(१२) अग्रं भोमः अग्निः अग्नेः मूर्का अत्यस्ततेजोरूपतया नितान्त-
 लोहितत्वाद् अग्नेः प्रधानभूत एव । तथा दिवः आकाशश्च कबुं चिह्नः
 भूषणमित्यर्थः । वृष्टिकर्तृत्वात् अपां जलानां पतिः, अतएव पृथिव्याः
 रेतांसि वीजानि जिहति प्रीणाति सफलीकरोति ।

(१३) हे अग्ने हे जातवेदः ! (श्रौतस्मार्तार्थिसंशोधनम् एतत्) इमं
 उषर्कूधः असि उषसि बुधसे प्रातराहतिग्रहणार्थं जागर्षि, अतएव इ-
 बुधरूपोऽसि, सोऽपि उषसि बुधते आदित्यागुगतत्वात् तस्य । अतः
 देवान् अप्रधानकर्षभूतान् अद्याः अद्यान् प्रातराहते प्रयुज्यामानान्
 भक्ष्यान् आवह प्रापय । किञ्चुतश्चम् ? राधः आराधनीयः । हे अमर्त्या !
 देवस्वरूप ! कथमावह इत्याह—विवस्वत् विवस्वते सूर्यार्थं वहिना सूर्यार्थ-
 मृत्ताम् आहतिः देवा अदस्ति । किञ्चुतार विवस्वते ? उषसः उषसि चित्रः
 रूपं आदाश्वे उपात्तवते ।

(१४) हे बृहस्पते ! इं रथेन परिदीयाः पर्यट । किं कूर्कन् ?
 अमित्रान् शक्रन् अपवाधमानः पीडयन् । इं किञ्चुतः ? रक्कोहा राक्षसहस्ता,
 तथा सेनाः दैत्यानां दैत्यानि प्रभज्जन् विमुदन् प्रमुणः प्रकर्षेण हिंसन् ।
 केन हिंसन् ? युधा युद्धेन तथा जयन् सन् अश्याकं रथानाम् अविता
 अधिपालकः एधि भव इति देवैः स्तूयते ।

(१५) हे अहनौ ! युवां शुक्रं ब्रह्मते शुक्रार्चनं प्रति अधिकरणभाव-
 युपगच्छतम् । तन्नोरहोर्मध्ये हे श्वावन् ते तव अहः—अग्नं इद-
 र्चनप्रयुक्तत्वात् हे पृथन् ते तव अहः अग्नं तवदाराधनप्रयुक्तत्वात्
 अग्रश्रावः—यस्मिन्नहनि श्वावा अर्च्यते, न तत्र पूषा, यत्र च पूषा, न तत्र श्वावा
 शुक्रः पुनरुत्तरार्च्यते, एकस्मिन्नहनि श्वावा सह, अपरस्मिन्नहनि पूषा सह ।

देवीरभिष्टेरे शरोः उवक्तु पीतरे । शंभोरभिष्टवक्तु नः श्वाहा । (१७) ॐ
कया नश्चित् आभुवदुती सदा वृधः सथा । कया श्चिठ्ठया वृता श्वाहा । (१९) ॐ
केतुः कुध्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुवद्विरजायथाः श्वाहा । (१८)

अतएव ते हे अहनी विष्णुरूपे नानारूपधारिणी तेन दिनकरसाध्ये वापे
अहोः सद्योधनपूर्वक आदेशोऽयम् । तथा हे श्वाहनू ! श्वाया प्राक्कर्ष
उपलक्ष्यते सा वृतास्ति स सद्योध्यते हे श्वाहनू हे प्राक्कर्षेण सूर्योति श्वाव
ङ्गः श्चोरिवासि आकाश इव व्यापकोऽसि । तथा श्वाङ्गं हि श्वाङ्गं विष्वाः
मायाः अवसि अविद्यात्कथाङ्गं संसारश्च मायारूपश्च जगत्प्रमायाः गोपयसि ।
तथा हे श्वाहनू ! इह वज्रे ते तव भद्रा शुभप्रदा रातिः आशीर्वादरूपं
दानम् अस्तु ।

(१७) प्रक्रान्ताः आपः नः अस्माकं शं. कल्याण्यः उवक्तु । किञ्चुताः ?
देवीः देव्यः देवनादिगुणयुक्ताः । किमर्थम् ? अभिष्टेरे उपचरार्थम्
पीतरे पानाय च । किञ्च नः अस्मान् अभिष्टवक्तु उक्तार्थं उपरि करतु ।
किमर्थम् ? शंभोः कल्याणश्च शोभाय ।

(१९) चित्रे चरनकर्षणि अग्निस्थापनकर्षणीति श्वावङ्गं, प्रयोजक ईश्वरः
कया उती उत्या केन तर्पणेन नः अस्माकं सदावृधः सर्कदा वृद्धिकारी
आभुवङ्गं भूयाङ्गं ? कया च वृता क्रिया वा चित्रे नः अस्माकं सथा मित्रम्
आभुवङ्गं । किञ्चुतया वृता ? श्चिठ्ठया श्चितीति कर्षणेण नाम अतिशयकर्ष-
वत्या । केन तर्पणेन कया क्रियापरिपाट्या च ईश्वरोऽस्माकं वृद्धिकारी सथा
च भूयाङ्गं इति वाक्यार्थः । हे ईश्वर ! श्वाया कथिते सति वयं उदहृतिष्ठामः ।
इति श्वावः ।

(१८) हे केतो ! ध्वजरूप ! श्वाङ्गं समजायथाः संजातो भव । कैर्जन्त-
मानः ? उवद्विः वसद्विर्गृह्णैरित्यर्थः । किं कुर्वन् ? मर्याः मर्त्येभ्यः
केतुः ज्ञानं कुर्वन् कुर्वन् । न केवलं ज्ञानम् अपि तु पेशः
कुर्वन् पेशःशब्देन सुवर्णं सौन्दर्यं चातिधीरते । किञ्चुतेभ्यो
मर्त्येभ्यः ? अकेतवे अज्ञानेभ्यः तथा अपेशसे निधनेभ्यः
कुरुपेभ्यो वा ।

ততোঃ প্রহাধিদেবতাপ্রত্যাদিদেবতাহোমঃ সমাপ্য ইত্ৰাদিশদিক্‌পালহোমঃ
 কুৰ্ব্যাৎ । যথা—ওঁ ইত্ৰায় স্বাহা । ওঁ অগ্নয়ে স্বাহা । ওঁ বসায় স্বাহা । ওঁ
 নৈঋতায় স্বাহা । ওঁ বরুণায় স্বাহা । ওঁ বায়বে স্বাহা । ওঁ কুবেরায়
 স্বাহা । ওঁ ঈশানায় স্বাহা । ওঁ ব্রহ্মণে স্বাহা । ওঁ অনস্তায় স্বাহা ।
 ততঃ প্রত্যকদেবতাহোমঃ কৃৎয়া প্রাদেশপ্রমাণাঃ স্মৃতাক্তাঃ সমিধঃ
 তুক্ষীম্ অগ্নৌ হৃৎয়া, পাতিতদক্ষিণজামুঃ উদকাঞ্জলিঃ গৃহীত্বা, অগ্নিপৰ্য্যুক্ষণঃ
 কুৰ্ব্যাৎ ।—প্রজাপতিঋষিঃ প্ৰহ্নঃ সবিতা দেবতা অগ্নিপৰ্য্যুক্ষণে বিনি-
 রোগঃ । ওঁ দেব সবিতঃ প্রসুব বজ্রঃ প্রসুব বজ্রপতিঃ ভগায় । দিব্যো
 গন্ধৰ্ব্বঃ কেতপুঃ কেতয়ঃ পুনাতু বাচম্পতিৰীচয়ঃ স্বদতু । অনেন উদকাঞ্জ-
 লিনা দক্ষিণাবৰ্ত্তেন অগ্নিং বেষ্টয়েৎ । প্রজাপতিঋষিরদিত্তিদেবতা উদকাঞ্জলি-
 সেকে বিনিরোগঃ । ওঁ অদিত্তেহম্‌স্বমঃস্বাঃ । অনেন অগ্নেদক্ষিণতঃ পশ্চি-
 মাস্তাৎ পূৰ্ব্বাস্তং যাবৎ উদকাঞ্জলিনা সিঞ্চৎ । প্রজাপতিঋষিরমুমতিদেবতা
 উদকাঞ্জলিসেকে বিনিরোগঃ । ওঁ অমুমতেহম্‌স্বমঃস্বাঃ । অনেন অগ্নেঃ পশ্চি-
 মতো দক্ষিণাস্তাৎ উত্তরাস্তং যাবৎ উদকাঞ্জলিনা সিঞ্চৎ । প্রজাপতিঋষিঃ
 সরস্বতী দেবতা উদকাঞ্জলিসেকে বিনিরোগঃ । ওঁ সরস্বত্যম্‌স্বমঃস্বাঃ ।
 অনেন অগ্নেৰুত্তরতঃ পশ্চিমাস্তাৎ পূৰ্ব্বাস্তং যাবৎ উদকাঞ্জলিনা সিঞ্চৎ । তত
 উত্তানহস্তধ্বয়েন কতিপয়ান্তকুশান্ গৃহীত্বা—প্রজাপতিঋষিৰ্ব্যো দেবতা
 দৰ্ভত্ৰণাত্যজনে বিনিরোগঃ । ওঁ অক্ৰুং রিহাণা ব্যস্ত বয়ঃ । (১৯) অনেন
 অগ্রমধ্যমূলানি স্মৃতেনাভ্যনক্তি, মন্ত্রশ্চ বারজয়ঃ পঠিতব্যঃ । ততস্তান্ দৰ্ভান্
 অস্তিরভ্যক্ষ্য—প্রজাপতিঋষিৰ্মুপ্‌ছন্দো রুদ্রো দেবতা দৰ্ভজ্জটিকাহোমে
 বিনিরোগঃ । ওঁ ষঃ পশূনামধিপতী রুদ্রস্তস্তিচরো বৃষা । পশূনস্মাকং মা
 হিংসীরেতদস্ত হতং তব স্বাহা । (২০) অনেন অগ্নৌ প্রক্ষিপেৎ । ততঃ

(১৯) বয়ঃ পক্ষিণঃ ইদং দৰ্ভত্ৰণম্ অক্ৰুং স্মৃতেন অভ্যক্তং রিহাণাঃ
 আশ্বাদয়ন্তঃ ব্যস্ত খাদন্ত ।

(২০) ষঃ রুদ্রঃ পশূনাং গবাদীনাম্ অধিপতিঃ স্বামী তস্তিচয়ঃ অস্ত-
 রীক্ষণঃ বৃষা বৰ্বিতা পৰ্জন্তরূপঃ অধুনা স এব প্রত্যক্ষীকৃত্য উচ্যতে । হে
 রুদ্র ! ষম্ অস্মাকম্ পশূন্ গবাদীন্ মা হিংসীঃ । এতৎ হতং তব অস্ত ।
 প্রীতয়ে ইতি শেষঃ ।

ॐ अग्ने द्यं वृडनावासि इति नाम कृत्वा आवाह, गङ्ग-माल्य-वस्त्र-ताम्र-
दिभिः अग्निमभ्यर्च्य, फलपुष्पादित-वृतेन (वज्रमानसहितः) उथार—
प्रजापतिर्वा विष्विवाङ्गायत्रीछन्द ईन्द्रो देवता वशसामन्त वजनोरप्रयोगे
विनियोगः । ॐ पूर्णहोमः वशसे जुहोमि वोऽस्य जुहोति वरमस्य
ददाति । वरं वृणे वशसा तामि लोके स्वाहा । (२१) अनेन पूर्णाहतिः
दद्यात् । ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रं तदह्नुकर्मभोज्यं वा दक्षिणां दत्त्वा—
ॐ ब्रह्मन् क्रमन् इति विम्वज्य, ब्रह्मग्रहिं मुक्त्वा, अग्नेरैशान्तां दिशि दक्षं दत्त्वा,
ततः क्रवेण तन्म आहृत्य, तेन क्रवलप्रभन्ना—ॐ कश्चपश्च त्र्यायुषम् । इति
ललाटे । जमदग्नेस्त्यायुषम् । इति कर्णे । वन्देवानां त्र्यायुषम् । इति दक्षिणबाह-
युलरोः । तन्मे अस्त त्र्यायुषः । इति हृदि तिलकं दद्यात् । ततः । ॐ
अग्ने द्यं समुद्रं गच्छ । इति अग्निं विम्वज्य, आचारात्—ॐ पृथि, द्यं नीतला
भव । इति दद्या परिषिच्य, कुशकुसुम-सहित-जलपात्रे हस्तं दत्त्वा, कर्मा
नश्चिद्र इति ऋक्त्रयश्च वामदेवर्षिर्गायत्रीछन्द ईन्द्रो देवता शान्तिकर्मणि
ज्ञपे विनियोगः । ॐ कर्मा नश्चिद्र आभुवदुती सदा वृधः सथा । कर्मा
शर्चिर्था वृता ।* ॐ कर्मा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मंसदक्षसः । दृष्टा-
चिदारुजे वसु । (२२) ॐ अभीषुणः सधीनामविता जरितृणां । शतं

(२१) पूर्णहोमः पूर्णक्रवेण अग्नेौ हव्यत्यागः अहं जुहोमि निष्पादयामि ।
किमर्थम् ? वशसे कीर्त्यर्थम् । मज्जेणैव अर्थश्च उतिमाह । वः कश्चिं
अस्य वशसे जुहोति वरम् अतिमत्फलम् अस्य होत्रे वशः (कर्तुं) ददाति,
वशसादेवम् अतोऽहम् वरं वृणे हे वशः ! वरा वशसा अहं लोके तामि
तेजस्यी भवामीत्यर्थः ।

(२२) । हे ईन्द्र ! कः को रसः द्या द्यां मंसं मन्तं करोति ।
कश्च रसः ? अक्षसः अन्नश्च सोमश्चेति वावत् । किञ्चूतो रसः ? सत्याः सोम-
वागे क्रियमाणे अवशुञ्चामी । पुनः किञ्चूतः ? मदानां सुराणां मध्ये
मंहिष्ठः अतिशयेन मदजनकः, येन मदेन मन्तव्यं दृष्टाचिं दृष्टाञ्चपि] वसु
वसुनि शक्रसहस्रीनि धनानीति वावत् आरुजे उज्जयसि । वरा कथिते मति
वरं तदह्नुतिष्ठामः इति तांः ।

তবান্নাতরে । (২৩) ঔ স্বস্তি ন ইন্দ্রো বৃদ্ধশ্রবাঃ স্বস্তি নঃ পূষা বিশ্ববেদাঃ ।
 স্বস্তি নস্তাক্ষ্যেণ অরিষ্টনেমিঃ স্বস্তি নো বৃহস্পতির্দধাতু । (২৪) এতা
 ঋচো গীত্বা, শান্তিঃ কুর্ধ্যাৎ । গানাসক্তৌ ত্রিধা পঠেৎ । ততো দক্ষিণাং দস্তা
 অহিভ্রাবধারণং কুর্ধ্যাৎ ।

ইতি সর্ষকর্ষণাধারণম্ উদীচ্যঃ কৰ্ম সমাপ্তম্ ।

জাতিকর্ষ

অথ বিবাহকর্মাভিধীয়তে । তত্রাদৌ জাতিকর্ষ । তত্র প্রথমং বিবাহদিবসে
 পিতৃসপিণ্ডঃ সূহৃদ্বা মনুরষকমাষণাং স্কন্ধচূর্ণমেকীকৃত্য কণ্ঠায়াঃ শরীরং স্কন্ধরিদ্ধা
 —প্রজাপতির্ধ্বিঃ প্রস্তারপঙক্তিশ্চন্দঃ কামো দেবতা জাতিকর্ষনি কণ্ঠায়াঃ
 পানীরপ্নাবনে বিনিরোগঃ । ঔ কাম বেদু তে নাম মদোনামাসি সমানয়ামুঃ যুবা
 তে অভবৎ পরমত্র জন্মাগ্রে তপসো নির্মিতোহসি স্বাহা । (১) অনেনাম্-

(২৩) হে ইন্দ্র ! ত্বং সখানাং মিত্রাণাং তথা জরিতৃণাং স্তোতৃণাং
 নঃ অশ্বাকং অতি আতিমুখ্যেন, তথা স্তু সূহৃ যথা স্মাৎ তথা অবিতা
 পালয়িতা ভবাসি ভব । কিম্বৃত্তঃ সন্ ? শতং স্বয়ং শতধা ভূত্বৈত্যর্থঃ, কিমর্থ-
 মবিতা ভবসি ? উতরে বহুপ্রকারায় রক্ষণায় ।

(২৪) নঃ অশ্বভ্যম্ ইন্দ্রঃ স্বস্তি শান্তিঃ দধাতু দদাতু । কিম্বৃত্তঃ ?
 বৃদ্ধশ্রবাঃ বৃদ্ধান্ শৃণোতি ইতি বৃদ্ধবাক্যশ্রবণকারী, তথা পূষা সূর্য্যঃ নঃ
 স্বস্তি দধাতু । কিম্বৃত্তঃ ? বিশ্ববেদাঃ সর্ষকঃ, তথা তাক্ষ্যঃ গরুড়ঃ নঃ স্বস্তি
 দধাতু, কিম্বৃত্তঃ ? অরিষ্টনেমিঃ অব্যাহতগতিপ্রসরঃ, তথা বৃহস্পতিঃ নঃ
 স্বস্তি দধাতু ।

(১) হে কাম কন্দর্প ! তে তব নাম সংজ্ঞাং বেদ জানাম্যহম্ ।
 কিম্বৃত্তম্ ? মদোনামাসি মদহেতুত্বাৎ মদাতিধানত্বং, অতঃ কণ্ঠায়াঃ পরি-
 নেস্তারমমুকনামধেয়ং সমানয় সম্যক্ প্রাপয়, কিঞ্চ হে কণ্ঠে ! অয়ং
 তে তব যুবা অভবৎ তুতবানু, তেন সহ ত্বয়া হি বন্ধাৎ কাম উপপন্নতে,

मिति सर्वनामस्थाने अमुकशर्माणमिति पतिनाम निरूप्य उदकपूर्णकलसेन शिरः प्रक्षति कञ्चां प्रापयेत् । ततः प्रजापतिश्च विमर्द्योज्योतिर्जगतीह्ण उपस्वरूपकामो देवता ज्ञातिकर्म्मणि कञ्चारो उपस्वप्नावने विनियोगः । ॐ ईमस्तु उपसृग् मधुना संसृजामि प्रजापतेर्मुधमेतद्वितीयं तेन पुंसोऽभित्थवासि स्वपशान् वशिष्ठसि राज्ञी स्वाहा । (२) अनेन किष्किच्छिरसि दद्यात् क्रोडदेशे बहतरं जलं दद्यात्, यथा उपसृग्देशः प्राविशे भवति । ततः प्रजापतिश्च विरूपरिष्टाज्ज्योतिश्चिष्टुपह्ण उपस्वरूपकामो देवता ज्ञातिकर्म्मणि कञ्चारो उपस्वप्नावने विनियोगः । ॐ अग्निं क्रव्यादमकुण्ठन् गुहानाः स्त्रीणामुपसृग्धरः पुराणास्तेनाज्यमकुण्ठः स्त्रैश्च शृङ्गं श्राद्धं अग्निं तदधातुं स्वाहा । (३) अनेन पूर्ववदेव शिरसि किष्किद्वदकं दद्यात् क्रोडदेशे बहतरं जलं दद्यात् वथोपसृग् प्राविशे भवति ।

इति ज्ञातिकर्म्म ।

किञ्च परमत्रेति हे काम ! अत्र अश्रां कञ्चारो परं तव जन्म, कञ्चारोऽपि कामश्च जन्म स्याद्वृत्कृष्टम् । किञ्च अग्रे तपसा निर्मितोऽसि त्वं श्रासकाशां तपसः श्रापुरुषात्साधनार्थं प्रजापतिना निर्मितः इत्यर्थः । यत एवमुक्तं तस्मै तुभ्यं स्वाहा । एवमन्तेषुऽपि स्वाहाकारपदं बोध्यम् ।

(२) हे कन्ते ! इमं ते तव उपसृग् मधुना सुररा संसृजामि संसृजामि, यतः प्रजापतेर्मुधमेतत् द्वितीयं द्विमुखो हि प्रजापतिः एकं मुखं ब्रह्मग्रहणार्थं द्वितीयं प्रजोत्पादनार्थम् इति द्विमुखत्वं, मुखतो हि प्रजा असृजदिति ऋतेः, अतस्तेन उपसृग्नेन प्रजापतिमुखरूपेण सर्वान् पुंसः स्वपशान् श्रापशान् अभित्थवासि वशीकरोषीत्यर्थः । (ह्णसि बहलमिति दीर्घः) किञ्चुता त्वं ? वशिष्ठसि कास्तिमती भवसि । (वश कास्ती) राज्ञी श्यामिनी सर्वकामानां प्रधानदुता अतस्त्वं पुरुषानभिभवसीत्यर्थः ।

(३) अग्निं ब्रह्मतोऽकारं क्रव्यादम् मांसाशिनम् अश्वमेधादौ यजे अकुण्ठन् कृतवस्तुः । के ? धरः वशिष्ठात्ता इत्यर्थः । किञ्चुताः ? उपसृग् शृङ्गः गुहाना उपसृग्ग्यामाः आच्छादितः । पुनः कीदृशाः ? पुराणाः आदि-दुताः । कास्यामुपसृग् ? स्त्रीणां तेनोपसृग्द्विरेण आज्यं शृङ्गं अकुण्ठन्

सम्प्रदानम् ।

तत्र कृतवृद्धिः संप्रदाता शुभलग्नसमये संप्रदानशालायाम् उत्तरतः
 ज्योतिषीः वक्त्रा, विष्टरादिकं सञ्जाकृत्य, पश्चिमाभिमुखः * उपविष्टस्तिष्ठेत्
 ततः समुत्थोपस्थिते वरे संप्रदाता कुशहस्त उत्तराभिमुख आचम्य,
 —ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पशुस्ति सुरगः । दिवीर चक्रुराततम् ।
 इत्यनेन विष्णुं स्मृत्वा, नारायणादीन् अर्चयित्वा, अक्षतानि गृहीत्वा स्वस्तिवाचनं
 कुर्यात् ।—ॐ कर्तव्येऽस्मिन् शुभकृत्वासंप्रदानकर्मणि ॐ पुण्याहं भवस्तो क्रवस्तु
 ॐ पुण्याहं भवस्तो क्रवस्तु ॐ पुण्याहं भवस्तो क्रवस्तु । इति वदेत् । ॐ पुण्याह-
 मिति ब्राह्मणैस्त्रिरुक्ते—ॐ कर्तव्येऽस्मिन् शुभकृत्वासंप्रदानकर्मणि ॐ स्वस्ति
 भवस्तो क्रवस्तु ॐ स्वस्ति भवस्तो क्रवस्तु ॐ स्वस्ति भवस्तो क्रवस्तु । इति वदेत् ।
 ॐ स्वस्तीति तैत्तिरुक्ते—ॐ कर्तव्येऽस्मिन् शुभकृत्वासंप्रदानकर्मणि ॐ अक्षिः
 भवस्तो क्रवस्तु ॐ अक्षिः भवस्तो क्रवस्तु ॐ अक्षिः भवस्तो क्रवस्तु । इति वदेत् ।
 ॐ अक्षयामिति तैत्तिरुक्ते—ॐ सोमः राजानः वरुणमग्निमथाऽभामहे ।
 आदित्यं विष्णुं सूर्यां ब्रह्माण्डं बृहस्पतिम् । इति । ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्ध-
 श्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो
 बृहस्पतिर्दधातु । इति वा स्वस्तिमुक्तं पठित्वा, अक्षतानि विकीर्या, कृता-
 ञ्जलिः । ॐ सूर्याः सोमो वमः कालः सक्ष्ये भूताञ्जहः रूपाम् । पवनो दिक्-
 पतिर्भूमिराकाशः खचरामराः । ब्राह्मणं शासनमाहारं कर्णधरमिह सरिधिम् ।

कृतवस्तुः. त्रैशुङ्गं द्वाष्ट्रं त्रिशुङ्गश्चदं त्रैशुङ्गं द्वाष्ट्रुरिदं द्वाष्ट्रं द्वाष्ट्रि कर्त्तारः
 तं वेतो दधातु स्थापयतु । त्रिशुङ्गे वृषतो मन्त्रवर्णां द्वाष्ट्रा च वेतः सिक्तं
 करोति तं कर्मणि षोडासाज्यं वेतः गर्तव्येऽस्मिन् । एतदुक्तं भवति
 द्वाष्ट्रं वीर्यां त्रैशुङ्गवर्ष्यां द्वाष्ट्रि कर्त्तारः गर्तधारणदूतः भवति ।

* सर्वत्र प्राग्बुधे दाता ग्रहीता च उदग्मुखः । एव एव विधिर्दाने विवाहे तु वातिक्रमः ।
 इति दानधर्मोत्तररचनेन विवाहे ग्रहीतुः पूर्वाभिमुखः संप्रदातुश्च उत्तराभिमुखः प्राग्बुध् ।
 परस्त—प्राग्बुध्यात्पश्चिमपारं वरारं शुचिसन्निधौ । दत्त्वां एतद्बुधः कर्त्ताः कर्णे लक्ष्म-
 संयुते इति पश्चिमवने शुचिपदत्रयां सान्निधानां संप्रदातुः प्राग्बुधः पश्चिमाभिमुखः प्राग्बुधः ।
 तथा च शार्दूलते निरग्निसंप्रदातुः उदग्मुखः सान्निक्तं तु एतद्बुधः बोध्यां इत्यविरोधः ।

अग्रमारभ्यः शुभान् भवतु । इति पठित्वा, सम्प्रदाता कृताञ्जलिर्वरं पशुन् वदेत् ।
 ॐ साधु भवानास्ताः । जामाता “ॐ साध्वहमासे” इति वदेत् । सम्प्रदाता—
 ॐ अर्चयिष्यामो भवस्तु । जामाता—“ॐ अर्चय” इति वदेत् । ततः सम्प्रदाता
 गङ्ग-माल्य-वथाशक्त्याङ्गुरीयवज्जोपवीत-वासोयुगानि * दत्त्वा जामातरमर्चयेत् ।†

ततो जामातुर्दक्षिणं जातु विधृत्य वरणं कुर्यात् ।—विष्णुरे । तत्सदद्य
 अमुके मासि अमुकराशिन्हे जाङ्करे अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः
 श्रीअमुकदेवशर्मणः अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः प्रेपोत्रः,
 अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः पौत्रः, अमुकगोत्रश्च अमुक-
 प्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः पुत्रः अमुकगोत्रः अमुकप्रवरः श्रीअमुकदेवशर्मणः—
 अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः प्रेपोत्रीः, अमुकगोत्रश्च अमुक-
 प्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः पौत्रीः, अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः
 पुत्रीः अमुकगोत्राः अमुकप्रवराः श्रीअमुकदेवीः शुभब्राह्मविवाहेन दातुम्
 एभिर्गङ्गादिभिरुत्सृज्य वरद्वेन भवस्तुमहं वृणे । जामाता “ॐ वृतोऽस्मि”
 इति वदेत् । सम्प्रदाता कृताञ्जलिः ।—ॐ वथाविहितं वरकर्म कुरु । जामाता
 “ॐ वथाज्ञानं करवाणि” इति वदेत् । ततो वरम् अस्तःपुरं नीत्वा षोडश्वि-
 मंजलाचारतः अष्टोत्तमूखचन्द्रिकारामबलोकिताराः, वरः प्रत्यागत्य पूर्वाभि-
 मुखस्थिते । ततः अग्रोपस्थिते वरे सम्प्रदाता कृताञ्जलिः । प्रजापति-
 ऋषिरमुष्टुप् हृन्कोऽहं नीत्वा गौर्देवता गवोपस्थापने विनियोगः । ॐ
 अर्हणा पुत्रवाससा धेनुभुवद्वमे । सा नः परश्वती दुहामुत्तरामुत्तराः
 समाम् ॥ (१) इति पठेत् । ततो जामाता ।—प्रजापतिऋषिर्विराड्

(१) षेरम् अर्हणा पूजासम्पादिनी पुत्रवाससा पुत्राङ्गामिनी परश्वती
 दुहवती ये मम धेनुः वमे वदने अत्रवत् । सा नः अस्याकं सवके

* आच्छाद्य चार्चयित्वा च अश्लीलवते वरम् । आह्वय दानं कृत्वा ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ।
 इति मनुस्मृत्युक्तं व्याख्याने श्रुतः—आच्छाद्य रक्तवासोत्थां कृत्वां शुक्लवासोत्थां वरः
 परिधापा तच्च वरणदत्तवज्जोपवीतवैव निष्पन्नमिति न पुनर्दीयते इत्यादि । तथा च शुक्लकौम-
 वद्वयुग्मं वरार दातव्यमिति उक्तमिन्द्रः ।

† एतानि गङ्गपुत्रवज्जोपवीतानि ब्राह्मणानि नमः इति मन्त्रेण सम्प्रदाता वरार दत्त्वा,
 वरः वतीत्याङ्गु, प्रातृगुरीयात् ।

দেবতা উপবিশদহণীরূপে বিনিয়োগঃ। ওঁ ইদমহমিমাং পত্যাং বিরাজ-
 মনাত্যাদিধিষ্ঠামি। (২) ইমং মন্ত্রং জপন্ আসনে প্রাঙ্গুথ উপবিশতি।
 ততঃ সম্প্রদাতা সাগ্রপঞ্চবিংশতিকুশপত্রৈঃ * সাক্ষির্বির্বাণ্যাবর্ত্তগ্রহিরচিতম্
 অধোমুখং বিষ্টরমুত্তরাগ্রম্ উত্তানহস্তাভ্যাং গৃহীত্বা।—ওঁ বিষ্টরো বিষ্টরো
 বিষ্টরঃ প্রতিগৃহ্যতাম্। ইত্যভিদধানো জামাত্রে বিষ্টরমর্পয়তি। জামাতা
 “ওঁ বিষ্টরং প্রতিগৃহ্যামি” ইতি গৃহীত্বা।—প্রজাপতিঞ্চ বিষ্টরমুপহুত্ব ওষধ্যা
 দেবতা বিষ্টরশাসনদানে বিনিয়োগঃ। ওঁ বা ওষধীঃ সোমরাজ্ঞীর্বহ্নীঃ
 শতবিচক্ষণাঃ। তা মহমশ্বিন্নাসনেচ্ছিত্রাঃ শর্ম্ম যচ্ছত। (৩) ইতি আসনে
 বিষ্টরমুত্তরাগ্রং নিধায় উপবিশতি। ততঃ সম্প্রদাতা তাদৃশমেব অপরং বিষ্টরং
 গৃহীত্বা।—ওঁ বিষ্টরো বিষ্টরো বিষ্টরঃ প্রতিগৃহ্যতাম্। ইতি তথৈব জামাত্রে
 অর্পয়তি। জামাতাপি “ওঁ বিষ্টরং প্রতিগৃহ্যামি” ইতি গৃহীত্বা।—প্রজাপতিঞ্চ বি-
 ষ্টরমুপহুত্ব ওষধ্যা দেবতা বিষ্টরশ পাদরোরধস্তাদানে বিনিয়োগঃ।
 ওঁ বা ওষধীঃ সোমরাজ্ঞীর্বিষ্ঠিতাঃ পৃথিবীমহু। তা মহমশ্বিন্
 পাদরোরচ্ছিত্রাঃ শর্ম্ম যচ্ছত। (৪) ইত্যনেন উত্তরাগ্রং বিষ্টরং পাদরোরধঃ
 স্থাপয়েৎ। ততঃ সম্প্রদাতা উদকপাত্রং গৃহীত্বা—ওঁ পাত্যাঃ পাত্যাঃ পাত্যাঃ

উত্তরামুত্তরাং সমাম্ উত্তরোত্তরমকং মনোরথান্ দুহাম্ দুহ্যাম্ পূরয়তু
 ইত্যর্থঃ। লোপস্ত আত্মনেপদেষিতি তকারলোপঃ।

(২) ইদম্ আসনম্ ইমাং পত্যাং পাদবন্ধীং পাদবন্ধনকারিণীম্
 পাদুকামিতি যাবৎ বিরাজম্ বিরাজমানাম্ অনাত্যায় অনাত্যর্থঃ অহম্
 অধিষ্ঠামি আক্রামামি।

(৩) হে ওষধীঃ ওষধাঃ! যাঃ যুগং সোমরাজ্ঞীঃ সোমশক্রমা রাজা
 ষাসাং তাঃ সোমরাজ্যঃ বহ্নীঃ বহুপ্রকারাঃ. শতবিচক্ষণাঃ শতমুখাঃ তাঃ
 যুগং মহম্ অশ্বিন্নাসনে শর্ম্ম পুথং যচ্ছত দত্ত। কিস্তুতাঃ? অচ্ছিত্রাঃ
 নিরস্তরাঃ। ওষধীরিত্যাদিবু স্পৃশ্যংসুর্লুক্ ইতি পূর্বসবর্ণঃ।

(৪) হে ওষধীঃ ওষধাঃ বাঃ যুগং সোমরাজ্ঞীঃ সোমরাজ্যঃ পৃথিবীম্ অহু
 পৃথিবীম্ বিষ্ঠিতাঃ বিশেষণ স্থিতাঃ তাঃ যুগম্ অশ্বিন্ দ্বিতীয়বিষ্টরে পাদ-
 রোরধস্তামিহিতে মহম্ শর্ম্ম যচ্ছত।

* সাক্ষির্ভক্ত অত্র দর্ভসংখ্যা ন গ্রাহ্যা ইতি সিদ্ধান্তিতবান্।

प्रतिगृह्यताम् * इत्युक्त्वा जामात्रे अर्पयति । जामात्रा "ॐ पात्राः प्रति-
 गृह्णामि" इति गृहीत्वा, तृतीयो तत्र पात्रं हापरिहा—प्रजापतिर्ष्विर्विराड्-
 गायत्रीछन्द आपो देवताः पादप्रकालनार्थोदक-वीक्षणं विनियोगः ।
 ॐ वतो देवीः प्रति पश्चाम्यापस्ततो मा ऋक्षिरागच्छतु । (५) अनेन
 उदकं वीक्षेत । ततो जामात्रा तन्नादेव पात्रात् उदकाञ्जलिः गृहीत्वा—
 प्रजापतिर्ष्विर्विराड्-गायत्रीछन्दः श्रीर्देवता सव्यपादप्रकालने विनि-
 योगः । ॐ सव्यं पादमवनेनिजेहस्मिन् राष्ट्रे त्रिरं दधे । (६) इत्यनेन
 वामपादे उदकाञ्जलिः दद्यात् । ततः अपरमञ्जलिः गृहीत्वा—प्रजापतिर्ष्वि-
 र्विराड्-गायत्रीछन्दः श्रीर्देवता दक्षिणपादप्रकालने विनियोगः । ॐ
 दक्षिणं पादमवनेनिजेहस्मिन् राष्ट्रे त्रिरमावेशयामि । (७) इत्यनेन
 दक्षिणपादे उदकाञ्जलिः दद्यात् । ततः पुनरुदकाञ्जलिः गृहीत्वा—प्रजापति-
 र्ष्विर्विराड्-गायत्रीछन्दः श्रीर्देवता उदरपादप्रकालने विनियोगः । ॐ
 पूर्वमन्त्रमपरमन्त्रमूर्धो पादाववनेनिजे । राष्ट्रेऽर्क्ष्या अन्नश्रावकैर्द्वयैः । + (८)
 इत्यनेन पादद्वये उदकाञ्जलिः दद्यात् । ततः सम्प्रदाता सार्वतदूर्वापल्लवान्
 शशादिपत्रे निधार । ॐ अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यताम् । इत्युक्त्वा जामात्रे
 अर्घ्यमर्पयति । जामात्रा "ॐ अर्घ्यं प्रतिगृह्णामि" इत्यर्घ्यं गृहीत्वा—
 प्रजापतिर्ष्विर्विराड्-देवता अर्घ्यप्रतिग्रहणरूपे विनियोगः । ॐ अन्नश्च

(५) हे आपः वृष्टयः ! वतः सूर्यादाग्राता घुमान् देवीः देवनादियुक्ता
 इत्यहं प्रतिपश्यामि आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्वतेः । ततः सूर्यात् मा
 माम् ऋक्षिः संपत्तिः आगच्छतु ।

(६) अहम् सव्यं पादं वामं पादम् अवनेनिजे प्रकालयामि अस्मिन्
 राष्ट्रे विषये त्रिरं दधे अर्पयामि ।

(७) आवेशयामि प्रवेशयामि अवशिष्टमूर्त्तार्थम् ।

(८) पूर्वमन्त्रं सव्यं अपरमन्त्रं दक्षिणं तावुर्धो पादौ अवनेनिजे
 प्रकालयामि राष्ट्रेऽर्क्ष्या समूहैर्द्वयैः वृक्ष्यैर्द्वयैः—अन्नश्च श्रावणश्च अवकृष्ट्यै
 परिग्रहयामि ।

* शार्ङ्ग पात्रं पात्रं पात्रं प्रतिगृह्यतामित्यादि । उदकाञ्जलिरोत्थपि तथा ।

+ वरुणः वरुणाच्छन्ना नाति । इति केचिन् ।

রাষ্ট্রিৱসি রাষ্ট্রিৱে ভূৱাসং * । (৯) ইত্যনেনাৰ্ধ্যং ষশিৱসি দত্তাৎ ।
 ততঃ সম্প্রদাতা উদকপাত্রং গৃহীত্বা—ওঁ আচমনীয়মাচমনীয়মাচমনীয়ং
 প্রতিগৃহতাম্ । ইত্যুক্ত্বা জামাত্রে উদকপাত্রমর্পয়তি । জামাতা “ওঁ
 আচমনীয়ং প্রতিগৃহামি” ইত্যাচমনীয়ং গৃহীত্বা—প্রজাপতিঋষিরাচমনীয়ং
 দেবতা আচমনীয়মাচমনে বিনিয়োগঃ । ওঁ ষশোহসি, ষশো ময়ি
 ধেহি † । (১০) ইত্যনেন উত্তরাভিমুখীভূয় আচামেৎ । ততঃ সম্প্রদাতা
 স্বতদধিমধুযুক্তং কাংশুপাত্রং কাংশুপাত্রাস্তরেণাচ্ছাণ্ড গৃহীত্বা—ওঁ
 মধুপর্কো মধুপর্কো মধুপর্কঃ প্রতিগৃহতাম্ । ইত্যুক্ত্বা জামাত্রে মধুপর্ক-
 মর্পয়তি । জামাতা “ওঁ মধুপর্কং প্রতিগৃহামি” ইতি গৃহীত্বা—প্রজাপতিঋষি-
 মধুপর্কো দেবতা অর্হণীৱ-মধুপর্কগ্রহণে বিনিয়োগঃ । ওঁ ষশসো ষশোহসি । (১১)
 ইত্যনেন মধুপর্কং ভূমৌ সংস্থাপ্য—প্রজাপতিঋষিমধুপর্কো দেবতা
 অর্হণীৱ-মধুপর্কপ্রাশনে বিনিয়োগঃ । ওঁ ষশসো ভক্ষ্যোহসি মহসো
 ভক্ষ্যোহসি শ্রীর্ভক্ষ্যোহসি শ্রিয়ং ময়ি ধেহি । (১২) অনেন মন্ত্রেণ বারত্নয়ং

(৯) হে অৰ্ধ্য ! অন্নস্ত রাষ্ট্রিৱং দীপ্তিঃ অসি অহমপি তে তব প্রসাদাৎ
 রাষ্ট্রিঃ দীপ্তিঃ ভূৱাসম্ । রাষ্ট্রিৱিতি রাজতেরোণাদিকন্নিমক্প্রত্যয়ঃ, বাহুল্যাৎ
 মলোপঃ ।

(১০) হে আচমনীয় ! বতস্বং ষশোহসি কীর্তিরূপমসি অতো ময়ি ষশো
 ধেহি মাং ষশস্বিনং কুরু ।

(১১) হে মধুপর্ক ! বতস্বং ষশোহসি কীর্তিরিব মধুরোহসি তথা স্বদ্-
 যোগাৎ অহমপি ষশসঃ কীর্তিমান্ সজ্ঞাতঃ । ষশস ইতি মধুর্থে অর্হাদিছাৎ ।

(১২) হে মধুপর্ক ! বতস্বং ষশসো ভক্ষ্যোহসি ষশস্বিনাং ষশঃ অতস্বং
 ষশসঃ ষশসে ভক্ষ্যোহসি, তথা মহস্বিনাং মহঃ অতঃ মহসঃ মহসে ভেজসে
 ভক্ষ্যোহসি, তথা বতস্বং শ্রীমতাং শ্রীঃ অতস্বং শ্রীঃ শ্রিৱৈ ভক্ষ্যোহসি, তেন
 স্বদ্ভক্ষণাৎ কীর্তিস্তেজোলক্ষীচ ভবতি অতঃ শ্রিয়ং ময়ি ধেহি । ষশসঃ মহসঃ
 ইতি চতুর্থার্থে বহলং ছন্দসি ইতি ষষ্টি । শ্রিৱিতি লুপাংসুরিতি চতুর্থোঃ
 কবচনস্ত সূঃ ।

* বজ্রবিদং বজ্রটীয়াং ছন্দো নাস্তি ।

† বজ্রবিদন্ ছন্দো নাস্তি ।

उत्तरिणा, सकृत् तूष्णीं उच्यते । ततो जामाता आचासः, मदलोषधिलिपेन दक्षिणहस्तेन तादृशमेव कञ्चारा दक्षिणहस्तः गृहीत्वा सहस्रोपरि निदध्यात् । ततः सोभाग्यपतिपुत्रवती नारी मङ्गलपुष्पकं कुशेन माल्यायुक्तेन हस्तद्वयं वशीयात् । ततः सम्प्रदाता फल-तिल-कुश-कुसुम सहितम् उदकपात्रं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा, वामहस्तेन कञ्चारा दक्षिणहस्तः धृत्वा अर्चयेत् । यथा—**ॐ** एतस्मै सब्रह्माच्छादनार्थे सालकारार्थे कञ्चारै नमः इति त्रिः संप्रोक्ष्या, एते गङ्गपुष्पे **ॐ** एतस्मै सब्रह्माच्छादनार्थे सालकारार्थे कञ्चारै नमः । एते गङ्गपुष्पे एतदधिपतये **ॐ** प्रजापतये नमः । एते गङ्गपुष्पे एतत्सम्प्रदानाय **ॐ** वराय नमः । इत्यर्चयित्वा—विष्णुरे । तत्सदृश अमुके मासि अमुकराशिन्हे भास्करे अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः “अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च * अमुकदेवशर्मणः प्रपौत्राय, अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः पौत्राय, अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः पुत्राय, अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकदेवशर्मणे वराय (ब्राह्मणाय) अर्चिताय— अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः पौत्राय, अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः पुत्राय, अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकदेवशर्मणे वराय (ब्राह्मणाय) अर्चिताय— अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः पौत्राय, अमुकगोत्रश्च अमुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्मणः पुत्राय, अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकदेवशर्मणे वराय (ब्राह्मणाय) अर्चिताय” इति त्रिकण्डा—एनां कञ्चारां सालकारां वासोयुगाच्छादिताम् अरोगिणीं प्रजापतिदेवताकां तूष्णमहं सम्प्रददे । + इति हस्तद्वयोपरि तिलजलकुशान् अर्पयति । ततो जामाता “**ॐ** शक्ति” इत्युक्त्वा गायत्रीं जपेत् । ततः “**ॐ** कञ्चरः प्रजापतिदेवताका” इत्युक्त्वा—**ॐ** क इदं

* तुलापुरुषदाने च तथैव हाटकाचले । कञ्चारादाने तथोत्सर्गे कीर्तयेत् एवरादिकम् ॥ इति उर्विष्यपुराणवचनात् कञ्चारादाने एवरोलेखो विहितः ।

एवरा यथा साङ्गुल्यागोत्रे—साङ्गुल्यासितदेवताः । उरुवाजगोत्रे—उरुवाजात्रिस-वर्षशतः । वात्स्यसार्वर्णमौदगल्यानां—उर्कच्यवन-तार्गवजामदग्याप्रवन्तः । काञ्चपगोत्रे काञ्चपापसारनेत्रवाः ।

+ दानाधिकारिणो यथा—पिता पितामहो ज्ञाता सकुल्यो जननी तथा । कञ्चाप्रदः पूर्वनाशे अकृतिः परः परः । तथा—पिता दत्तात् चरः कञ्चात् ज्ञाता वासुमतः पितुः । मातामहो मातुलश्च सकुल्यो वक्ष्यते । माता दत्तात् सर्वेषां अकृतौ यदि वर्तते । इत्येतैर्वर्तनैः पित्राद्यत्वात् पितामहादीनामधिकारः प्रतिपादितः पित्रादिसर्वेषु पित्रन्-वतानां ज्ञातानां प्रतिनिधिभेदेन स्वीकारात् तत्र त्रिणाकण्ड परगतत्वेन वाक्ये ददानीति प्रयोगः कार्याः । सर्वेषामभावे माता वरप्रदायिणी तेन नास्तीत्याहः विनैव कञ्चात् दत्तात् इति शर्तः ।

কন্যা অদাৎ কামঃ কামারাদাৎ কামো দাতা কামঃ প্রতিগ্রহীতা কামঃ সমুদ্রমাশিশৎ । কামেন হা প্রতিগ্রহামি কামৈতত্তে । ইতি কাম-স্ততিং পঠেৎ । ততঃ সম্প্রদাতা দক্ষিণাং কাঞ্চনং তদভাবে তন্মূল্যং রত্নতাদিকং বা অভ্যর্চ্য—বিষ্ণুরেঁ । তৎসদন্তেত্যাদি শ্রীবিষ্ণুপ্রীতিকামনয়া কৃতৈতৎ কন্যাসম্প্রদানকর্মণঃ সাক্তার্থঃ দক্ষিণামিদং কাঞ্চনং বহ্নিদৈবতং (কাঞ্চনমূল্যং শ্রীবিষ্ণুদৈবতং বা) অমুকগোত্রায় অমুকপ্রবরায় শ্রীঅমুকদেবশর্মণে বরায় তুভ্যমহং সম্প্রদদে । ইতি দক্ষিণাং দত্তাৎ । জামাতা পুনঃ ওঁ স্বতীতি ক্রমাৎ । অন্নিরৈব সময়ে সম্প্রদাতা যৌতুকং ভূম্যাদিকং দত্তাৎ । ততো নাপিতেন “গোগোগোঃ” ইত্যুক্তে, জামাতা পঠতি—প্রজাপতিঋষি-বৃহতীচ্ছন্দো গৌদেবতা পূর্ববন্ধগবীমোক্ষণে বিনিয়োগঃ । ওঁ মুঞ্চ-গাং বরুণপাশাদ্ধিবস্তং মেহভিধেহি । তং জহুমুশ্য চোভরোরুৎস্বজ-গামতু তৃণানি পিবতুদকম্ । (১৩) ততো নাপিতেন মুক্তায়াং গবি জামাতা ইমং মন্ত্রং পঠতি—প্রজাপতিঋষিষ্ণিষ্টুচ্ছন্দো গৌদেবতা গবাহুমন্ত্রণে বিনিয়োগঃ । ওঁ মাতা রুদ্রাণাং হুহিতা বসুনাং স্বসাদিত্যানামমৃতস্ত-নাভিঃ । প্র গু বোচং চিকিতুষে জনায় মাগামনাগামদितिং বধিষ্ট । (১৪) ইত্যনেন গাং বিসর্জয়েৎ । ততো বরশ্চোত্তরীরবস্ত্রেন কন্যায়ঃ পরিহিত-বস্ত্রাঞ্চলেন চ মঙ্গলপূর্বকং দ্বিজো গায়ত্র্যা গ্রহিৎ বধীয়ৎ । * ততঃ কুশগ্রহিৎ

(১৩) এতাং গাং বরুণপাশাৎ বরুণবন্ধনাৎ মুঞ্চ । মোচয়িত্বা উৎস্বজ-বিসর্জয় । সা ইয়ং তৃণানি অতু, উদকং পিবতু । এবং মোক্ষিতা হং হে অর্হনীয়ে, মে মম অর্হনীয়স্ত অমুশ্য অর্চয়িতুশ্চ উভরোদ্বিবস্তং ঘেষ্টারং অভি-ধেহি বধান তথা জহি নাশয় ।

(১৪) বেষ্মং মমার্হনীয়স্তালস্তার্থং অর্হনীয়া গৌরানীতা সা এষা রুদ্রাণাং

* আচার্য্যঃ সস্ত্রা বখা—ওঁ সাবিত্রী সত্যভামা হিমগিরিতনয়াহরুক্ষতী জহুকন্যা, লোপামুদ্রা স্তম্ভদ্রাহদিতি-রতি-কমলা রুষ্ণিণী রেবতী চ । রস্তা মেনা যশোদা সুরপতিবনিতা কৈটভী বাণপুত্রী, গোভাগ্যং পুত্রলাভং সকলশুভকরং মঙ্গলং বো দিশস্ত ॥ ওঁ দুর্কা পুষ্পং ফলকৈব বস্ত্রং তাশুলমেব চ । এভিঃ কন্যা ময়া দত্তা রক্ষণং পোষণং কুরু ॥ ওঁ যথেন্দ্রাণী মহেন্দ্রস্ত স্বাহা চেব বিভাবসোঃ । রোহিণী চ যথা চন্দ্রে দমরস্তী যথা নলে ॥ যথা বৈশ্রবণে ভদ্রা যশিষ্ঠে চাপ্যরুক্ষতী । সীতা চ রামচন্দ্রে চ গৌরী শঙ্কর এব চ । যথা নারায়ণে লক্ষ্মীপুত্রা তং ভব ভর্তরি ॥ ততঃ ওঁ করোগ্রহিঃ পততি ? ইতি পৃচ্ছেৎ । অস্তো ব্রাহ্মণঃ ওঁ লক্ষ্মীনারায়ণয়োঃ ইতি বদেৎ । এবং করোগ্রহিঃ পততি ? সীতারাময়োঃ । করোগ্রহিঃ পততি ? নল-দমরস্তোঃ । করোগ্রহিঃ পততি ? শ্রীঅমুকজবশর্ম-শ্রীঅমুকদেব্যোঃ । এতে কারনিকা-মন্ত্রা ন পাঠ্যেদেন বিহিতাঃ ।

युद्धा, दक्षिणं करम् आजाप्य, अष्टोत्तुः मुखचन्द्रिकामवलोक्य तर्जुनदक्षिणपार्श्वेः
आसने कन्यामुपवेशयेत् । ततः सम्प्रदाता कृताञ्जलिः—ॐ कृतैतत् कन्या-
सम्प्रदानकर्माच्छिद्रमस्तु । इति वदेत् । ॐ अस्तु इति प्रतिवचनम् । इति
अच्छिद्रः वाचयित्वा,—विष्णुरे । तत्सदृशेत्यादि (अत्र मुख्यचाक्रमासोत्प्रेथः
कार्यः) अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा कृतेऽग्निं शुभकन्यासम्प्रदानकर्माणि
षट्शतैर्गुण्यः जातः तदोषप्रशमनार्थं श्रीविष्णुस्मरणमहं करिष्ये । इति
सकन्य, ॐ तद्विष्णोरित्यादि पठित्वा श्रीविष्णुं श्रुत्वा, कन्याय कर्माफलं समर्प्य
नमस्कुर्यात् । ततस्तौ गृहं नरेत् । इति सम्प्रदानं समाप्तम् ।

अथ पाणिग्रहणम्

* ततो जामाता आचारात् प्रथमतः पूर्वस्थापितघटे षष्ठीं मार्कण्डेयक-
सम्पूज्या प्रधानगृहागतः कुशण्डिकोक्तविधानेन षोडशक-नामानमग्निः
संस्थाप्य, विरूपाक्षजपास्तां कुशण्डिकां समापयेत् । ततो जामातुः
कश्चिदेको वयस्यः अशोष-जलाशयौद्धृतजलपूर्ण-कलसहस्तो वज्राच्छादित-
कार्यो वाग्भतः पूर्वेर्णाग्निं परिक्रम्य, अग्नेर्दक्षिणश्रां दिशि उत्तराभिमुख
उर्ध्वस्तिष्ठेत् । ततोऽपरोऽपि कश्चिद्वयस्यः पञ्चनिकाहस्तस्तथैव + गद्वा,
जलकलसधारिणः पृष्ठदेशे तथैव तिष्ठेत् । ततः अग्नेः पश्चिमतः शमीपत्र-
मिश्रितान् लाजान् चतुरञ्जलिपरिमितान् शूर्पे निधाय, तत्समीपे सपूजां
शिलां संस्थाप्य, तत्पश्चिमतो वीरणपत्ररचितं पट्टवष्टितं कटक-
संस्थाप्य † जामाता गृहं प्रविश्य, अहतवासोयुगम् अधश्चापरि

माता, वसुनां हृदिता, आदित्यानां स्वसा, अमृतस्य दधिहृक्कादेः नाभिः कारणम्,
अतः एतां गां अनागां अनपराधां अदितिं अदीनां गां हे वज्रमान-
परिचारकाः ! युग्मं मा वधिष्ट मा प्राणैर्विषोऽजयत । अहमेवम् नू भोः जनार
अस्यै वज्रमानाय प्रवोचं प्रोक्तवानस्य गोवधं मा कुरुध्वमिति । किञ्चुतार ?
चिकित्से ज्ञानसम्पन्नार । ए गू वोचमिति व्यवहितोपसर्गसङ्घात् बहलः
हन्सि मावोगे अड्भावः ।

* अथात्र गोभिलः—अथ षष्ठाः पाणिं ग्रहीषान् भवति सशिरसा साप्लुता भवतीति
वक्ष्या अविधवोपनीतमङ्गलौदकैः स्नानमुपदिदेश ।

+ पाँचनीति भाषा ।

‡ वीरणं वेणा इति भाषा । कटम्, मादुर इति भाषा तज्जातीयमस्तु इति ध्येयम् ।

वधुमनेन मन्त्रवरेण वधाक्रमं परिधापयेत् । प्रजापति-
 ऋषिर्जगतीह्नः परिधापयिष्ये । देवता अधोवस्त्रपरिधापने विनियोगः ।
 ॐ वा अकृस्तववस्त्रं वा अतश्च वाच देवो अस्तानभितस्ततश्च । तां
 देवो जरसा संव्यरुक्तायुष्मतीदं परिधेत् वासः । (१) अनेन मन्त्रेण
 वधुमधोवस्त्रं परिधापयेत् । प्रजापतिऋषिर्जगतीह्नः परिधापयिष्ये ।
 देवता उत्तरीयवस्त्रपरिधापने विनियोगः । ॐ परिधत्त धत्त वाससैनां
 शतायुषीं कृणुत दीर्घमायुः । शतं जीव शरदः सुवर्चा वसुनि चार्ष्ये
 विभृजसि जीवन् ॥ (२) अनेन वज्रोपवीतरूपमुत्तरीयवस्त्रं परिधापयेत् ।
 ततो वधुम् अग्रातिमुखं नयन् जामाता पठति—प्रजापतिऋषिरहुष्टुप्
 ह्नः सोमो देवता पत्युः कञ्जानमनजपे विनियोगः । ॐ सोमोऽहमदद

(१) वाः द्वियः इदं वासः वस्त्रं परिधीरमानं अकृस्तन् कर्तितवत्यः
 सुजानीत्यग्राहार्याम् । तथा वाः द्वियो अवस्त्रं तस्तसस्तानं कृतवत्यः वाच
 अतश्च विस्तारितवत्यः, चकारोऽह्नुक्तसमुच्चयार्थः, देव्याः देवनादिगुणयुक्ताः
 अस्तान् पटधणान् अभितः उत्तमपार्श्वोरपि ततश्च ग्रथितवत्यः । तिङ्गां
 तिङो भवतीति लिट्, प्रथमपुरुषवहवचनार्थे मध्यमपुरुषैकवचनम् । ता
 देव्याः हे कञ्जके ! हा हां जरसा जरस्तं वावत् संव्यरुक्तं परिधापयत्त । हे
 आयुष्मति हे कल्याणवति ! इदं वासः परिधेत्स माजलां वस्त्रमिदं अजावरणं
 कुरु ।

(२) हे उपाध्यायदयः ! युष्मद् एनां कञ्जां परिधत्त परिधापयत तथा युष्मद्
 वाससा वस्त्रेण एनां कञ्जां धत्त धारयत, वस्त्रावृताः कुरुत, किञ्च कञ्जामेनां
 शतायुषीं चिरजीविनीं कृणुत कुरुत, दीर्घमायुः बहुकालं वावत् आशीर्वादा-
 दिभिः संशोभ्य, पुनस्तामेवाह हे कञ्जके ! शतं जीव शरदः शतं वर्षाणि
 जीव । किञ्च सुवर्चाः असि भवसि, अतिशयकास्त्रिमती ह्यः भवसि । हे आर्ष्ये !
 श्रेष्ठे ! वसुनि धनानि विभृज विभृजसि भृजहानसं रूपं अकारश्च ऋकारः ।
 जीवन् जीवती वावजीवः प्राणान् धारयतीत्यर्थः । व्यत्ययो बहलमिति
 श्रीनिन्दे पुंल्लिङ्गता ।

गङ्गायाः गङ्गायाः दक्षिणे । अग्निं पुत्रांश्चादानग्निर्हमथो इति ॥ (७)
 ततः अग्नेः पश्चिमतो गङ्गा, वीरुणपत्ररचितः पटवेष्टितः कटः बहिर्दक्षिण-
 त्तोऽप्युक्तः दक्षिणपादेन प्रेरयतीः वधुम् इमं मन्त्रं जामाता
 वाचयेत्—प्रजापतिश्च विधिपाञ्चगतीह्वनः पतिर्देवता • कटपादप्रवर्तने
 विनियोगः । ॐ प्र मे पतिर्वा नः † पहाः कलतां शिवा अरिष्ठा पतिलोकः
 गमेयम् । (८) यदि तु लज्जावशाद्बधुः स्वयं न पठति, तदा जामाता इमं मन्त्रं
 पठेत् । प्रजापतिश्च विधिपाञ्चगतीह्वनः पतिर्देवता कटपादप्रवर्तने
 विनियोगः । ॐ प्राप्ताः पतिर्वा नः पहाः कलतां शिवा अरिष्ठा पतिलोकः
 गम्याः । (९) ततः कटश्च पूर्वाह्ने बधुदक्षिणत उपविशति, जामाता
 च वक्षा उद्वरतः । ततः प्रकृतहोमार्थं तूष्णीं प्रादेशप्रसङ्गां वृताङ्गां
 समिधमग्नीं प्रक्षिप्या महाव्याहृतिहोमं कुर्यात् । वधा—प्रजापतिश्च वि-
 र्गायत्रीह्वनोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ तूः वाहा ।
 प्रजापतिश्च विक्रिक् ह्वनो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ।

(७) परम्परानानः कथ्यन्ते । सोम षडधीनामधिपतिरिमां कञ्चां
 जातमाजामेव गङ्गायाः अददत् दक्षिणान् आदित्याय इत्यर्थः । गङ्गायाःपि
 आदित्योऽपि अग्नेः दक्षिणान्, अग्निरपि धनपुत्रसहितानिमां मङ्गं पत्ये
 दक्षिणान् । अथो इत्यप्यर्थः । अददत् इति दत् दाने परस्मैपदं ह्यन्वसम् ।

(८) कञ्चा पतिः वोटारः प्रार्थयन्ते—मे मम पतिः पहाः पहानं
 कलताम् उपकलरतु, नः अन्वत्यां या वेन पथा अहं पतिलोकं प्रगमयेम्
 प्रकर्षेण गच्छामि । किञ्चुता सती ? शिवा सुधावहा अरिष्ठा अहिंसिता, व्यवहित-
 मपि प्रशङ्कं गच्छति । पहा इति द्वितीयायां प्रथमा वितर्कित्वात्प्रायेण, या
 इति वक्ष्यन्तु तृतीरैकवचने वेन इत्यर्थः । ह्यन्वसद्वां टाहाने इना-
 देशवाधः ।

(९) अन्ताः कञ्चाराः पतिः या वेन अमेन पथा वाति तं पहानं नः
 अन्वत्यां कलतां करोतु तेन पथा इयमपि कञ्चा प्रगम्याः गमिष्यति । प्रथम
 पुरुषे मध्यमह्यन्वसद्वां ।

* पहा देवता इति पाठाद्वयम् ।

† पतिर्वा नः इति पाठाद्वयम् ।

ওঁ ভুবঃ স্বাহা । প্রজাপতিঋষিরমুষ্টিপ্ হনঃ সূর্যো দেবতা মহাব্যাহতি-
 হোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ স্বঃ স্বাহা । ততো বর্ধক্কিণহস্তেন পত্যর্দক্কিণ-
 ক্কঃ স্পষ্টা তিষ্ঠতি জামাতা চ বড়াক্যাহতীর্জুহোতি । যথা—প্রজাপতি-
 ঋষিরতিজগতীচ্ছনোহগ্নিদেবতা আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ অগ্নিরেতু
 প্রথমো দেবতাভ্যঃ সোহষ্টে প্রজাঃ মুঞ্চাতু মৃত্যুপাশাৎ । তদয়ং রাজা
 বরুণোহমুমত্তাং যথেষং স্ত্রী পৌত্রমঘং ন রোদাৎ স্বাহা । (৬) প্রজাপতি-
 ঋষিরতিজগতীচ্ছনোহগ্নিদেবতা আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ ইমা-
 মগ্নিস্নায়তাঃ গার্হপত্যঃ প্রজামষ্টে জরদষ্টিং কৃণোতু । অশুশ্রোপস্থা
 জীবতামস্তু মাতা পৌত্রমানন্দমভিবিবুধ্যতামিয়ং স্বাহা । (৭) প্রজাপতি-
 ঋষিঃ শকরীচ্ছনো বিশ্বেদেবা দেবতা আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ
 শ্বোস্তে পৃষ্ঠঃ রক্ষতু বায়ুরুরু অশ্বিনৌ চ স্তনকয়ন্তে পুত্রান্ সবিতাভি-
 রক্ষত্বাবাসসঃ পরিধানাদ্ভুহস্পতিবিশ্বেদেবা অভিরক্ষন্তু পশাৎ স্বাহা । (৮)
 প্রজাপতিঋষিরতিজগতীচ্ছনোহগ্নাদয়ো দেবতা আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ ।

(৬) অগ্নিবিবাহে কৰ্ম্মণি অগ্নিরেতু আগচ্ছতু, স কীদৃশঃ ? প্রথমঃ প্রধান
 ভূতঃ, দেবতাভ্যঃ ইন্দ্রাদিভ্যঃ সোমঃ অগ্নিরেব অষ্টে অস্তাঃ কন্ডায়াঃ প্রজাঃ
 ভাবিনীঃ সস্ততিং মৃত্যুপাশাৎ যমপাশবন্ধনাৎ মুঞ্চাতু মোচয়তু তৎ এতন্মৃত্যু-
 পাশাদ্ বিমোচনমগ্নিকৃতং বরুণোহপি রাজা অমুমত্তাং স্বহস্তয়তু অঙ্গীকারং
 করোতু, তথা করোতু যথা ইয়ং স্ত্রী পৌত্রমঘং পুত্রবিনাশজং ব্যসনং প্রাপ্য
 ন রোদাৎ ন রোদিষ্যতি । অষ্টে ইতি ষষ্ঠ্যর্থে চতুর্থী, মুঞ্চাতু ইতি ব্যত্যয়েন
 দীর্ঘস্বঃ রোদাদিতি লৃটৌহর্থে লেট্ ।

(৭) ইমাঃ কন্ডাঃ গার্হপত্যঃ গার্হপত্যাধ্যঃ অগ্নিঃ স্নায়তাঃ পালয়তু
 অগ্নিহোত্রমস্তাঃ ভবত্বিতি আশংসা । কিঞ্চ অষ্টে অস্তাঃ কন্ডায়াঃ প্রজাঃ
 সস্ততিং জরদষ্টিং জরাপর্যন্তং চিরায়ুর্বাঃস এবাগ্নিঃ কৃণোতু করোতু । কিঞ্চ
 ইয়ং কন্ডা অশুশ্রোপস্থা ভর্জসক্তা সদা ভবত্বিত্যর্থঃ । কিঞ্চ ইয়ং কন্ডা জীবতাঃ
 আবুসতাঃ পুত্রাণাং মাতা অস্ত ভবতু, অস্তাঃ জাতান্তপত্যানি অকালে মা
 ত্রিয়স্তাম্ ইত্যর্থঃ । কিঞ্চ পৌত্রঃ পুত্রসম্বন্ধম্ আনন্দং সুখং কশ্চেষম্ অতি-
 বিবুধ্যতাঃ আভিমুখ্যেন বিবিধমহুভবতু ইত্যর্থঃ ।

(৮) —হে কন্ডকে ! তে তব পৃষ্ঠং দেহস্ত পশাদ্ভাগং দ্যৌঃ স্বর্গাখ্যো
 লোকঃ রক্ষতু, বায়ুঃ পবনঃ তব উরু উরুদেশৌ রক্ষতু, তথা অশ্বিনৌ নাসভ্যৌ

ও মা তে গৃহেষু নিশি ঘোর ইন্দ্রাজ্ঞে বক্রত্যাঃ সংবিশত ।
 মা যঃ কদত্বয় আবিষ্ঠা জীবপত্নী পতিলোকে বিদ্যে পত্নী প্রজাঃ
 স্মনস্তমানাঃ স্বাহা । (৯) প্রজাপতিঃ বিক্রমিষ্ঠাদব্রুহতীক্ষ্ণকো-
 হ্মগ্যাবরো দেবতা আক্রাহোমে বিনিরোগঃ । ও অপ্রজস্তঃ পৌত্রমর্ত্যং
 পাণ্ড্যানমৃত বা অমম্ । শীর্ষঃ স্তম্বনিবোমুচ্য বিষত্যাঃ প্রতিমুঞ্চামি পাশং
 স্বাহা । (১০) প্রজাপতিঃ বিক্রমিক্ হনো বৈবস্বতো দেবতা আক্রা-
 হোমে বিনিরোগঃ । ও পঠৈরু মৃত্যুরমৃতং ন আগাদ্ বৈবস্বতো নো অস্তয়ঃ
 কৃণোতু । পরং মৃত্যো অমুপরেহি পহাঃ (পহাঃ বস্তে অস্ত ইতি পারস্করঃ)
 মম নো অস্ত ইতরো দেবানাং । চকুমতে শ্বতে তে ব্রবীমি, মা নঃ প্রজাঃ
 সীর্ষিষো মোত বীরান্ স্বাহা । (১১) ইতি ব্রহ্মস্মৃতিঃ সমাপ্য, ব্যস্ত-
 সমস্তমহাব্যাহতিহোমং কুর্যাৎ । যথা—প্রজাপতিঃ বির্গায়ত্রীক্ষ্ণকোহ্মিমেবতা

স্তনক্ৰয়ঃ স্তনাহারান্ ভাবিনঃ পুত্রান্ সবিতা আদিত্যঃ অতি আতিমুখ্যে
 রক্ষতু । আঙ্ মর্ধ্যাদায়াম্, আবাসসঃ পরিধানাং বস্ত্রপরিধানবোগ্যা বাবৎ
 সম্পন্নঃ ইত্যর্থঃ, তাবৎকালং বৃহস্পতিঃ তান্ পুত্রান্ অভিরক্ষতু, তস্মাদপি চ
 কালাৎ পশ্চাৎ বিশ্বদেবাঃ অভিরক্ষন্ত তানেব ইত্যর্থঃ । স্তনক্ৰয় ইতি শসঃ স্তুঃ ।

(৯) হে কত্তকে ! তে তব গৃহেষু নিবাসেষু নিশি ব্রাত্তৌ ঘোষ
 আক্রন্দরূপে ধ্বনিঃ মা উখাৎ মা উত্তিষ্ঠতু মা ভবত্বিত্যর্থঃ । হৃদক্ৰম্ হ্রাৎ
 বর্জ্জরিষা কদত্যাঃ রোদনবত্যাঃ স্ত্রিয়ঃ হৃদীরেবু শক্রগৃহেষু সংবিশত শয়নং
 কুর্বন্ত গচ্ছন্ত ইত্যর্থঃ । কিঞ্চ যঃ হুঃখার্থী কদতী সতী উরুঃ হৃদয়ং মা আবিষ্ঠা
 উরোবাতং মা রোদিষ্যসি, কিঞ্চ জীবপত্নী জীবপতিকা সতী পতিলোকে
 পতিগৃহে বিরাজ শোভয় বিবিধভোগান্ প্রাপুহি । কিং কুর্বাণা ? প্রজাং
 স্মনস্তমানাং হৃষ্টচিত্তাং সন্ততিং পত্নী বীক্ষমাণা ।

(১০) হে কত্তকে ! অপ্রজস্তঃ হৃদীরং বক্র্যস্বঃ পৌত্রমর্ত্যং পুত্রমরণং
 পাণ্ড্যানং হৃদীরমেব মৃত্যুং পাণ্ড্যানং উত বা অথবা অমম্ অন্তদপি হৃদনিষ্টম্
 এতৎ সর্কং হৃতোহপকৃষ্য শীর্ষঃ মস্তকাং স্তম্বনিব মালানিব উমুচ্য
 অবত্যা হৃদিবত্যাঃ শক্রবু প্রতিমুঞ্চামি, পাশং মৃত্যুপাশমিত্যর্থঃ । বিষত্যা
 ইতি সপ্তমার্থে পঞ্চমী ।

(১১) কত্তকে ! মমঃ সকাশাং মৃত্যুঃ বমঃ পঠৈরু পরা-
 যুখে বাহু নারুঃ বিবে ইত্যর্থঃ । কিঞ্চ অমৃতং অমরণমর্ষং মে মম আগাৎ

(व्युत्) महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ हूः स्वाहा । प्रजापतिश्च वि-
 र्भुवः क्विहो वायुर्देवता (व्युत्) महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ हूः
 स्वाहा । प्रजापतिश्च विरहृष्टुप् हन्तः सूर्यो देवता (व्युत्) महाव्याहृति-
 होमे विनियोगः, ॐ वः स्वाहा । प्रजापतिश्च विरहृष्टुप् हन्तः प्रजापतिर्देवता
 (समस्त) महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ हूः वः स्वाहा । ततो
 जामाता यदि तुष्टुगोत्रो तार्गवप्रवरो वा, तदा ऋबेण पञ्चमा गृहीतमाज्यं
 जुह्यां निधाय, ॐ अग्रे स्वाहा इति पूर्वातिमुधीः सुतयान् उत्तरतः
 अग्रेपरि दद्यात्, तथैव ॐ सोमय स्वाहा इति पुनर्दक्षिणतो दद्यात् । अथ
 अष्टगोत्रः अष्टप्रवरो वा, तदा चतुर्गृहीतमाज्यं जुह्यां निधाय पूर्वोक्तमन्त्र-
 ष्येन सुतयान् अग्रे दद्यात् । ततो बहुसहितः पश्चिन्धाय, बहुपृष्ठदेशेन
 दक्षिणदेशं गत्वा, उत्तरातिमुधो दक्षिणहस्तेन बहुसुतयमञ्जलिद्वयं गृहीत्वा
 तिष्ठति । अथ बन्धा माता भ्राता अष्टौ ब्राह्मणो वा पूर्व-हापित-शमीपत्र-
 मिश्रितान् लाजान् आदाय, अग्रतः सपुत्रां शिलां निधाय, बहुं दक्षिणपादा-
 ग्रेण शिलामाक्रमति, जामाता च पठति । प्रजापतिश्च विरहृष्टुप् हन्तो-
 ह्या देवता अन्नाक्रमणे विनियोगः । ॐ इममन्नमारोहाण्येव ह्यं
 हिरा तव । विष्वक्मपवाधश्च मा च ह्यं विष्वक्मधः । (१२) ततो यदि

आगच्छतु, किञ्च वैवश्वतो षमः नः अन्नाकं अन्नं कुणोतु करोतु । इदानीं
 प्रत्यक्षीकृत्य प्रार्थ्यते मृत्युरेव । हे मृत्यो षम ! परम् अन्नं अन्नपरेहि
 अन्नगच्छ पहाः पहानं पराशुधो गच्छेत्यर्थः । किञ्च यत्र नो अन्नपथादन्नः
 व्यतिरिक्तः पहाः, इतरौ देवानां देवपथादन्नः पितृपथ इत्यर्थः । किञ्च
 चक्षुस्ते पशुतः शृणुते शृणुतः प्रत्यक्षस्यैव ते तव तथैव तदहं ब्रवीमि
 प्रार्थये स च ह्यं प्रार्थितः सन् मा नः प्रजां वीरिषः नोऽन्नाकं प्रजां पुत्र-
 गोत्रादिकां मा हिंस्रीः । ऋषीरिषि हिंसारां मोत वीरान् उत अप्यर्थे
 अन्नदीरान् वीरान् विक्रातानपि पुरुषान् मा हिंस्रीरित्यर्थः ।—पहा इति द्विती-
 यार्थे प्रथमा पूर्ववत् ।

(१२) हे कञ्चके ! इमम् अन्नम् प्रत्यक्षां दृष्टं ह्यम् आरोह आक्र-
 म्य । किञ्च इव उपमार्थे अन्ना इव पाषाण इव ह्यं हिरा तव दृष्टनिष्ठा
 तव । किञ्च हे कञ्चके ! विष्वक्मविजः अपवाधश्च पीडयश्च मा प्रतिबेधे च
 अपवाधने, एवं ह्यं विष्वक्म शङ्कामधोतावेन मा हूः मा वृष्टिः इत्यर्थः ।

जामाता तृणगोत्रो भार्गवप्रवरो वा उदा वक्ष्णलो पतिदत्त-सुतकवधरो-
परि वक्ष्ण माता ब्राता अत्रो ब्राह्मणो वा पक्षावतान् लाजान् ददाति, पतिः
पुनश्च तदुपरि सुतकवधरं ददाति । अथ अन्नगोत्रः अन्नप्रवरो वा उदा
वक्ष्णलो पतिदत्त-सुतकवैकोपरि चतुरवतान् लाजान् ददा, तदुपरि सुतकव-
धरं दातव्यम् । ततो वरेणाग्निं मन्त्रे पठिते वधुरञ्जलिभेदम् अकूर्कती
लाजान् जुहोति । अजापतिश्च विक्रपरिष्ठाञ्ज्यातिश्रुतीह्नोऽग्निदेवता
लाजहोमे विनियोगः । ॐ इयं नार्यापक्रतेऽर्थो लाजानावपत्नी ।
दीर्घायुरस्त मे पतिः शतं वर्षाणि जीवन्नेधस्ताः ज्ञातरो मम वाहा । (१७)
ततः पतिरग्रतो वधुं कृत्वा, इमं मन्त्रं पठन् अग्निं प्रदक्षिणं करोति ।
अजापतिश्च विक्रिष्टुप् ह्नः कञ्जा देवता कञ्जा-परिणयने विनियोगः । ॐ
कञ्जला पितृभ्यः पतिलोकं वतीरमपदीकामयष्ट । कञ्जा उत वरा वरं धारा
उदञ्जा इवातिगाहेमहि विषः । (१८) ततः पुनरपि तथैव वक्ष्णलिः गृहीत्वा
उत्तरातिमुखः पतिरनुपविष्टोऽवतिष्ठेत्, पूर्ववन्माता ब्राता अत्रो ब्राह्मणो
वा लाजान् आदाय, वधुं दक्षिणपादाग्रेण सपुत्राः शिलाम् आक्रमयति, जामाता
च पूर्ववन्मन्त्रं पठति । अजापतिश्च विक्रिष्टुप् ह्नोऽग्नि देवता अन्नाक्रमणे
विनियोगः । ॐ इममन्त्रानमारोहाशेषेव वः शिरा भव । विषस्तमपवाधश्च मा

(१७) इयं नारी त्री उपक्रते अग्नेः समीपे वक्ति । किं कूर्काणा ?
अग्नौ लाजानावपत्नी अक्रिपत्नी । किमुपक्रते ? दीर्घायुरस्त मे पतिः । एतदेव
विवृणोति—शतं वर्षाणि जीवतु वर्षाणां शतं मम पतिर्जीवतु शतायुरेव पुरुष
इति श्रुतेः । किञ्च मम ज्ञातरो वाक्त्रवा एधस्ताः वर्द्धन्तान् ।

(१८) ईष्टप्रार्थनपरा कर्त्तव्य कञ्जला इयं पितृभ्यः पितृगृहां पतिलोकं
पतिगृहं वती वाक्ती, अपेति वर्द्धनार्थः, दीकावर्द्धनार्थः अपदीकाशब्दः—
दीकावर्द्धनम् अयष्ट ईष्टवती, दीकाशब्देन वैवाहिकव्रतमुच्यते, त्रिराजमन्कार
नवपाणिनो सम्पत्ती तरेत्तामित्यादिरूपं तद्वर्द्धनं कृतवती । किञ्च कञ्जा
कञ्जके ! उत अपि वरा सह वरं विषः शक्रन् अतिगाहेमहि अतिश्रुतेः ।
वरा अतिगाहेमहि अतिक्रामेमहि इत्यर्थः । धारा उदञ्जा इव उदकधाराः
(कर्तृभ्यः) जलतृकाः कर्मभ्यः वधा अतिश्रुतेः तथा शक्रन् इत्यर्थः ।
कञ्जा इति हान्मन्त्रां सद्भावेव न ज्ञात् ।

ଚ ଦ୍ଵଃ ଦିବତାମଧଃ । ପୁନଃତୈବ ଗୋତ୍ରଏବରାହୁସାରେଣ ପକ୍ଷାବତ୍ତାନ୍ ଚତୁରବତ୍ତାନ୍ ବା
 ଲାଜାନ୍ ବଧୂର୍ହୋତି, ଜାମାତା ଚ ପଠତି । ଏକାପତିଃ ବିରୁପରିଷ୍ଠାଦ୍ ବୃହତୀ-
 ଛନ୍ଦୋହ୍ୟା ଦେବତା ଲାଜହୋମେ ବିନିରୋଗଃ । ଓ ଅର୍ଯ୍ୟମଣଃ ହୁ ଦେବଃ *
 କନ୍ତା ଅଗ୍ନିମସକ୍ତ । ସ ଈମାଃ ଦେବୋ ଅର୍ଯ୍ୟା ଶ୍ରେତୋ ମୁକ୍ତାତୁ ମାମୃତଃ ସ୍ଵାହା । (୧୫)
 ତତଃ ପୂର୍ବଦେବ ପତିରଗ୍ରତୋ ବଧୁଃ କୃତ୍ଵା ଈମଃ ମନ୍ତ୍ରଃ ପଠନ୍ ଅଗ୍ନିଃ ଏନକ୍ଷିଣଃ
 କରୋତି । ଏକାପତିଃ ବିସ୍ତ୍ରିଷ୍ଟୁଃ ଛନ୍ଦଃ କନ୍ତା ଦେବତା କନ୍ତାପରିଗମ୍ଭେ ବିନି-
 ରୋଗଃ । ଓ କନ୍ତା ପିତୃଭ୍ୟଃ ପତିଲୋକଃ ଷତୀୟମପଦୀକାମସଠ । କନ୍ତା ଉତ
 ଦ୍ଵୟା ବସଃ ଧାରା ଉଦକ୍ତା ଈବାତିଗାହେମହି ଦିଷଃ । ପୁନଃତୈବ ବଧ୍ଵଜ୍ଞାମିଃ ଗୃହୀତ୍ଵା
 ଉତ୍ତରାଭିମୁଖଃ ପତିରହୁପବିଷ୍ଠୋଽବତିଷ୍ଠେତ, ପୂର୍ବବନ୍ତାତା ଭ୍ରାତା ଅଗ୍ନୋ ବ୍ରାହ୍ମଣୋ
 ବା ଲାଜାନ୍ ଆଦାୟ ବଧୁଃ ନକ୍ଷିଣପାଦାଗ୍ରେଣ ଶିଳାମାକ୍ରମୟତି, ଜାମାତା ଚ ପୂର୍ବର-
 ଘନ୍ତଃ ପଠତି । ଏକାପତିଃ ବିରୁହୁଷ୍ଟୁଃ ଛନ୍ଦୋହ୍ୟା ଦେବତା ଅନ୍ଧାକ୍ରମଣେ
 ବିନିରୋଗଃ । ଓ ଈମଗ୍ମାନମାରୋହାଶ୍ଚେବ ଦ୍ଵଃ ହିରା ଭବ । ଦିଷନ୍ତମପବାଧସ୍ଵ
 ଯା ଚ ଦ୍ଵଃ ଦିବତାମଧଃ । ପୁନଃତୈବ ଗୋତ୍ରଏବରାହୁସାରେଣ ପକ୍ଷାବତ୍ତାନ୍ ଚତୁରବତ୍ତାନ୍
 ବା ଲାଜାନ୍ ବଧୂର୍ହୋତି, ଜାମାତା ଚ ମନ୍ତ୍ରଃ ପଠତି । ଏକାପତିଃ ବିରୁପରିଷ୍ଠାଦ୍-
 ବୃହତୀଛନ୍ଦଃ ପୂଷା ଦେବତା ଲାଜହୋମେ ବିନିରୋଗଃ । ଓ ପୁଷଃ ହୁ ଦେବଃ
 କନ୍ତା ଅଗ୍ନିମସକ୍ତ । ସ ଈମାଃ ଦେବଃ ପୂଷା ଶ୍ରେତୋ ମୁକ୍ତାତୁ ମାମୃତଃ ସ୍ଵାହା । (୧୬)
 ତତଃ ପତିରଗ୍ରତୋ ବଧୁଃ କୃତ୍ଵା ପୁନରପି ପୂର୍ବବନ୍ତଃ ପଠନ୍ ଅଗ୍ନିଃ ଏନକ୍ଷିଣଃ
 କରୋତି । ଏକାପତିଃ ବିସ୍ତ୍ରିଷ୍ଟୁଃ ଛନ୍ଦଃ କନ୍ତା ଦେବତା କନ୍ତାପରିଗମ୍ଭେ ବିନି-
 ରୋଗଃ । ଓ କନ୍ତା ପିତୃଭ୍ୟଃ ପତିଲୋକଃ ଷତୀୟମପଦୀକାମସଠ । କନ୍ତା
 ଉତ ଦ୍ଵୟା ବସଃ ଧାରା ଉଦକ୍ତା ଈବାତିଗାହେମହି ଦିଷଃ । †

(୧୫) କନ୍ତା: ପୂର୍ବମର୍ଯ୍ୟମଣଃ ଦେବମଗ୍ନିଃ ଅସକ୍ତ ଇଷ୍ଟବତ୍ୟଃ, ଅର୍ଯ୍ୟମଣିତ୍ୟାଗ୍ନି-
 ସମ୍ବନ୍ଧମ୍, ହୁଷ୍ଠାର୍ଥେ ଅବ୍ୟୟମ୍ । ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧେନ ନାମାନ୍ତୋପକ୍ରମଃ, ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧେନ ବିନି-
 ଶୋପମଂହାରଃ, ସ ଚାର୍ଯ୍ୟା ଅଗ୍ନିଃ ଇଷ୍ଟଃ ସନ୍ ଈମାଃ କନ୍ତାଃ ପରିଦିଶ୍ୟମାନାଃ ଇତଃ ପିତୃ-
 କୁଳାଂ ଏମୁକ୍ତାତୁ ହାନ୍ତମୋ ନୀର୍ବଃ । ଅମୃତଃ ପତିକୁଳାଂ ନ ଏମୁକ୍ତାତୁ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।
 ବ୍ୟବହିତେନ ଏନକ୍ଷେନ ସହ ସଂସକ୍ତଃ । ନା ନିଷେଧେ । ପିତୃକୁଳାଂ ଉକ୍ତ-
 କୁଳାନାମରତୁ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(୧୬) ଗୌକୀର୍ଣ୍ଣ । ଅନ୍ୟାର୍ଥଃ ପୂର୍ବବନ୍ତଃ ।

* 'ଅର୍ଯ୍ୟମଣଃ ଦେବନ୍' ଇତି ପାରମ୍ପର ଆହ ।

† ଅତିଗାହେମହି ଇତି ପାଠାନ୍ତରମ୍ ।

ततः शुभश्राद्धरात्रौ घृतश्रवणं दद्यात्, तदुपरि लाजशेषं निधार, पुन-
स्तदुपरि घृतश्रवणं दद्यात् । ॐ अग्रे विष्टकृते स्वाहा । इति शूर्पेणैव जुह-
यात्, —यदि तृणगोत्रो भार्गवप्रवरो जामाता भवेत् । यदि अन्नगोत्रः अन्न-
प्रवरो वा, तदा प्रथमं शूर्पे एक एव घृतश्रवो दातव्यः, पश्चात् लाजोपरि
घृतश्रवणं दातव्यम् । ततो जामाता प्राग्दीप्त्यां दिशि बधुं सप्तभिर्भ्रैः
सप्तसु मण्डलिकासु सप्त पदानि नयेत्, बधुश्च मण्डलिकाराम् अग्रे दक्षिणपादं
नीत्वा, पश्चात् वामपादं नयेत् । जामाता बधुं च क्रमात्—वामपादेन दक्षपादं
माक्राम इति । सप्तानां मन्त्राणाम् ऋष्यादयः साधारणाः । प्रजापतिर्ष्विरेक-
पाद्विराट् छन्दो विष्णुर्देवता पादाक्रमणे विनियोगः । ॐ एकमिषे विष्णुश्चा-
नयतु । ॐ द्वे उर्जे विष्णुश्चानयतु । ॐ त्रीणि व्रतार विष्णुश्चानयतु । ॐ
चत्वारि मासोभवार विष्णुश्चानयतु । ॐ पञ्च पशुभ्यो विष्णुश्चानयतु । ॐ षड्-
रास्रम्पोषाय विष्णुश्चानयतु । ॐ सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुश्चानयतु । (११)
ततः सप्तपदीगताः कन्याः पतिराशास्ते । प्रजापतिर्ष्विः सामिकीपञ्च-
छन्दः कन्या देवता पादाक्रमणान्तरमाशासने विनियोगः । ॐ सथा सप्तपदी
भव सथ्यस्ते गमेरम् । सथ्यस्ते मा योषाः, सथ्यस्ते मासोष्ठ्याः । (१८) ततो
जामाता तत्रैव स्थित्वा अनेन मन्त्रेण विवाहं द्रष्टुमागतान् जनान् आमन्त्रयेत् ।

(११) हे कन्यके ! एकं पादं विष्णुश्चां नयतु आक्रमयतु इषे अर्थलाभार
अर्थलाभार वा, तथा द्वे पदे उर्जे बललाभार, त्रीणि पदानि व्रतार षड्-
कर्षणे, चत्वारि पदानि मासोभवार सौथ्याप्राप्तये, पञ्चपदानि पशुभ्यः पशु-
प्राप्तये, षट्पदानि रास्रम्पोषाय धनपुष्टये, सप्तपदानि सप्तभ्यः होत्राभ्यः
सप्तध्विक्प्राप्तये विष्णुश्चानयतु इति योजनीयम् ।

(१८) पादाक्रमणान्तरं पतिः प्रार्थयते कन्यामेव । हे कन्यके ! अ-
मम सथा सथी सथीसमाना सहचरी भव ; तथा सप्तपदी सप्तपदीषु सप्तपदाक्रान्ता-
भिधेयेषु अर्थेषु सहचारिणी भवेत्यर्थः । किञ्च सथ्यः मैत्रीः ते तव गमेरम्
अहं गच्छामि, सथा भवेरमित्याशास्यते । किञ्च सथ्यः ते तव सथ्यः मया
सह योषाः अन्नप्रियः मा विजिह्वस इत्यर्थः । किञ्च सथ्यस्ते मासोष्ठ्याः मयः
सुधः तस्योष्ठानः मसोष्ठः तत्र तवाः मासोष्ठ्याः सुधकारिण्याः तवार्थे वन् ।
अममर्थः—प्रियो यास्तास्यसा सह मम सथ्यः कुर्यात् ।

প্রজাপতিঋষিরমুষ্টিপ্ ছন্দ আশাস্ত্রমানা দেবতা বিবাহপ্রেক্ষক-জ্ঞানামন্ত্রণে
 বিনিয়োগঃ। ঔ সুমঙ্গলীরিয়ং বধুরিমাং সমেত পশুত। সৌভাগ্যমন্ত্রে দস্তায়-
 ধাস্তং বিপরেতন*। (১৯) তত উদককলসধারী জামাতুর্করস্তুঃ অগ্নেঃ
 পশ্চিমদেশেন সপ্তপদীস্থানমাগত্য সহকারপল্লবোদকেন মূর্ধ্ণি বরমভি-
 ষিক্ণেৎ, জামাতা চ মন্ত্রং পঠেৎ—প্রজাপতিঋষিরমুষ্টিপ্ ছন্দো বিখেদেবাদয়ো
 দেবতা মূর্ধ্ণাভিষেচনে বিনিয়োগঃ। ঔ সমঞ্জস্ত বিখেদেবাঃ সমাপো হৃদ-
 য়ানি নৌ। সন্মাতরিখা সংধাতা সমুদেষ্টী দধাতু নৌ। (২০) পশ্চাৎ
 অনেনৈব মন্ত্রেণ বধুমভিষিক্ণেৎ। ততো জামাতা অধোনিহিত-বামহস্তেন
 বধ্বজলিং, দক্ষিণহস্তেন চ সানুষ্ঠমুস্তানং বধুদক্ষিণহস্তং গৃহীত্বা সপ্তপদীস্থান এব
 যগ্নজ্ঞান্ জপতি। প্রজাপতিঋষিরমুষ্টিপ্ ছন্দো ভগাদয়ো দেবতা গৃহীত-
 কস্তাপাণেঃ পত্যজপে বিনিয়োগঃ। ঔ গৃভ্ণামি তে সৌভগদ্বায় হস্তং ময়া:
 পত্যা জরদষ্টির্ধ্বাসঃ। ভগো অর্ঘ্যমা সবিতা পুরন্ধ্রিমহঃ স্বাহুর্গাইপত্যায়
 দেবাঃ। (২১) প্রজাপতিঋষিরমুষ্টিপ্ ছন্দঃ কস্তা দেবতা গৃহীতকস্তাপাণেঃ
 পত্যজপে বিনিয়োগঃ। ঔ অঘোরচক্ষুরপতিয়োধি শিবা পশুভ্যঃ সূমনাঃ

(১৯) হে বিবাহদ্রষ্টারঃ জনাঃ! ইয়ং বধুঃ সুমঙ্গলীঃ প্রশস্তমঙ্গলা ইয়ং
 পরিণীতা যতস্ততঃ এনাং সমেত সঙ্গচ্ছত যুয়ম্, পশুত আলোকয়ত, কিঞ্চাষ্ট্রে
 কস্তাট্রে সৌভাগ্যং দস্তায় দস্তা অথ অনস্তরং অস্তং গৃহং বিপরেতন গচ্ছত।
 বিপরাপূর্ক ইন্ গতো লোট্ মধ্যমপুরুষবহুবচনে ত, তপ্ তনপ্ তনথনাশ্চ
 ইতি ভশক্স্ত তনপাদেশঃ। দস্তায়ৈতিচ্ছন্দসি যগাগমঃ। সুমঙ্গলীরিতি
 সেলোপাতাব্ছান্দসত্বাৎ।

(২০) হে কস্তকে! বিখেদেবাঃ নৌ আবরোঃ, হৃদয়ানি বিখেদেবাঃ
 আপশ্চ সমঞ্জস্ত সংশোধয়স্ত অকলুষীকুর্কস্ত, কিঞ্চ মাতরিখা বায়ুঃ সংশোধয়তু,
 ধাতা প্রজাপতিঃ স চ সংশোধয়তু। কিঞ্চ দেষ্টী উপদেশদাত্রী দেবতা নৌ
 আবরোহৃদয়ং সন্দধাতু একীভাবং কেরোতু। সমঃস্বয়ং পাদপূরণার্থং, উ
 সম্বোধনে।

(২১) হে কস্তকে! তে তব হস্তং গৃভ্ণামি গৃহ্নামি। কিমর্থম্? সৌভগদ্বায়
 সৌভাগ্যায়, কিঞ্চ ময়া পত্যা সহ জরদষ্টিঃ জরাস্তং বাবৎ, যথা ভ্রমাসঃ তবসি
 তিষ্ঠসীতি বাবৎ তস্মাৎ ভগো অর্ঘ্যমা সবিতা পুরন্ধ্রি রথনীঃ তদেতে দেবা মহৎ

* 'বধাস্তং বিপরেতন' ইতি পারস্কর আহ।

सुवर्चाः । वीरसूक्तैवसूर्देवकामा स्योना श्रुत्वा भव विपदे शः चतुस्पदे । (२२)
 प्रजापतिश्च विरुद्धगतीह्नः प्रजापतिदेवता गृहीतकन्तापाणेः पत्युर्जपे
 विनियोगः । ॐ आ नः प्रजाः जनयतु प्रजापतिराजस्य समनर्ष्याम् ।
 द्वाहूर्ध्वजनीः पतिलोकमाविश श्रुत्वा भव विपदे शः चतुस्पदे । (२३)
 प्रजापतिश्च विरुद्धगतीह्न इन्द्रो देवता गृहीतकन्तापाणेः पत्युर्जपे
 विनियोगः । ॐ इमाः द्वाभिरु मीटुः, सुपुत्राः सुभगाः कृधि । दशान्ताः
 पुत्रानाधेहि पतिमेकादशः कुरु । (२४) प्रजापतिश्च विरुद्धगतीह्नः कन्ता
 देवता गृहीतकन्तापाणेः पत्युर्जपे विनियोगः । ॐ सत्राज्ञी यतुरे भव

गार्हपत्याय गार्हपत्याग्निकरणाय वा द्वाः अहुः दत्तवस्तुः । गृध्रासीति द्वग्र-
 होर्त्सुह्नसीति ग्रहेर्हकारश्च उकारः । आस इति असेनङि सिपि बहनः
 ह्नसीति शपो न नूक् ।

(२२) हे कन्तके ! अवोरचक्षुः अवक्रदृष्टिः एधि भव । किञ्च अप-
 तिर्यी अपतिघातिनी च भव । किञ्च शिवा पशुभ्याः पशूनां गोमहिषादीनां च
 सुधावहा भव । चतुर्थी आनिधि वृष्ट्यर्थे । सुमनाः सुप्रसन्नचेता भव, तथा सुवर्चाः
 देवशिनी, वीरसूः संपुत्रप्रसवा, जीवसूः जीवदपत्या भवेति सर्वत्रावेति ।
 देवकामा पञ्चमजातिरता, स्योना सुधकरी भव, शः सुधः नः अस्याकं सवर्धि
 विपदे चतुस्पदे शः सुधावहा भव इदमाशास्त्रे । विपदे चतुस्पदे इति
 तामर्थे चतुर्थी ।

(२३) प्रजापतिः श्रुत्वा नः अस्याकं प्रजाः पुत्रपौत्रादिकाः आजनयतु
 उंपादयतु । व्यवहितमग्निः आङ्गुनिना सह सवध्याते ह्नसि व्यवहिताश्चेति
 पाणिनिस्मरणात् । आजस्यस्य अरास्तुः यावत् । किञ्च ताः प्रजाः समनस्तु व्यज्जयतु
 प्रक्रीकरोतु एकटुणां करोतु, अर्ष्याम् देवः, किञ्च हे कन्तके ! द्वा द्वाः
 मजनीः मजनेत्या देवताः मजम् अहुः दत्तवस्तुः यतोऽतः पतिलोकम् आविश
 प्रविश, मजनीरिति असि ह्नसीति प्रथमावहवचने द्वितीयावहवचनम् ।
 किञ्च हे कन्तके ! नः अस्याकं विपदे दासदासीजनार्हो चतुस्पदे गो-
 महिषार्हो शः सुधरूपा भव ।

(२४) हे इन्द्र ! मीटुः उदकप्रक्षेपरिधिना आप्यायनकारकः सन् इमाः
 कन्ताः सुपुत्राः संपुत्रप्रसवाः सुभगाः पतिप्रियाः वः कृधि कुरु । किञ्चान्ताः
 कन्ताराः दशसंध्याकान् पुत्रान् आधेहि गर्ते कुरु प्रजनय । पतिश्च उर्ध्वारः

সত্রাজী শ্রীঃ ভব । ননান্দরি সত্রাজী ভব, সত্রাজী অধিদেবু । (২৫)
 প্রজাপতিঃ বিষ্ণুঃ প্ ছন্দঃ প্রার্থ্যমানা (কস্তাচিত্তবৃহস্পত্যয়ো) দেবতা গৃহীত-
 কস্তাপাণেঃ পত্ন্যর্জপে বিনিয়োগঃ । ও মম ব্রতে তে হৃদয়ঃ দধাতু * মম চিত্ত-
 মহুচিত্তং তে অস্ত । মম বাচমেকমনা জুব্ব, + বৃহস্পতিস্তা নিযুনক্তু মহম্ । (২৬)
 ততঃ অগ্নিসমীপমাগত্য, বামতো বধুঃ কৃত্বা † বধুসহিত উপবিষ্টো জামাতা
 পাণিগ্রহণকর্মাঙ্গে (ব্যস্তসমস্ত) মহাব্যাহতিহোমঃ কুর্যাৎ । যথা—প্রজাপতি-
 ঋষির্গায়ত্রীচ্ছন্দোহগ্নিদেবতা (ব্যস্ত) মহাব্যাহতিহোমে বিনিয়োগঃ ।
 ও ভুঃ স্বাহা । প্রজাপতিঃ বিষ্ণুঃ ছন্দো বায়ুর্দেবতা (ব্যস্ত) মহাব্যাহতি-
 হোমে বিনিয়োগঃ । ও ভুবঃ স্বাহা । প্রজাপতিঃ বিষ্ণুঃ ছন্দঃ সূর্য্যো দেবতা
 (ব্যস্ত) মহাব্যাহতিহোমে বিনিয়োগঃ । ও স্বঃ স্বাহা । প্রজাপতিঃ বি-
 বৃহতীচ্ছন্দঃ প্রজাপতির্দেবতা (সমস্ত) মহাব্যাহতিহোমে বিনিয়োগঃ । ও
 ভূভুবঃ স্বঃ স্বাহা । ততঃ প্রাদেশপ্রমাণাঃ স্ত্রতাস্তাঃ সমিধং তুক্ষীমগ্নৌ জুহুয়াৎ ।
 ইতি পাণিগ্রহণকর্ম সমাপ্তম্ ।

অস্তাং একাদশং একাদশপূরণং কুরু ইতি প্রার্থ্যতে । মীচু ইতি দাখান্
 সাখান্ মীচুংশ্চেতি মিহ সেচনে ইত্যস্য কসৌ নিপাত্যতে মতুবসোরঃ
 সম্বন্ধো ছন্দসীতি কৃত্বং । কৃষি কৃত্রোবিকরণস্ত বহ্নমঃ ছন্দসীতি লুক্ ।

(২৫) হে কস্তকে ! যঃ স্বপ্নে পত্ন্যঃ পিতরি সত্রাজী প্রধানা বাসিনী
 ভব গৃহকর্মণি পণ্ডিতা ইত্যর্থঃ । তথা স্বপ্নাং পত্ন্যর্জপরি তথা ননান্দরি
 ভর্তৃগিষ্ঠাং তথা অধি উপরি দেবু পত্ন্যর্জিত্বু দেবরেবু সত্রাজী ভব ইতি
 সর্বত্র সম্বন্ধনীয়ম্ । পুনঃ পুনঃ সত্রাজীগ্রহণং গৌরবার্থম্ ।

(২৬) হে কস্তকে ! তে তব হৃদয়ঃ মনঃ মম ব্রতে পাতিব্রত্যাভিধানে
 দধাতু স্থাপয়তু অত্রান্তকর্তৃপদস্ত অত্রতদ্বাং কন্যেব কত্রী সৈব স্বকীয়হৃদয়ঃ
 পতিব্রতে অর্পয়তি প্রার্থ্যতে । কিঞ্চ মম চিত্তম্ অস্থলক্ষীকৃত্য তব চিত্তম্
 অস্ত, অত্র চিত্তমনসোর্ভেদেনোপাদানমবগম্যতে তেন চিত্তং স্মরণলক্ষণমিতি
 স্তারেনোপপত্ততে । তেনৈতচ্ছন্দঃ ভবতি, আবরোরেকচিত্তং ভবতিত্যর্থঃ ।
 কিঞ্চ মম বাচং বাণীম্ একমনাঃ অনন্তচেতাঃ জুব্ব সেব্ব প্রীতিযুক্তাং বাচং
 কুর্ষিত্যর্থঃ, কিঞ্চ বৃহস্পতিঃ দেবশুকঃ স্বা স্বাং মহ্যং মদর্ষং নিযুনক্তু, নিষোজয়তু ।

* দধি ইতি পারকরঃ ।
 † প্রজাপতিঃ ইতি পারকরঃ ।
 ‡ ইদানীং বয়েন সিন্দুরং দাপয়তি ইতি পারকরঃ ।

अथ उत्तरविवाहकर्म

तत्र पुनरपि बोधकनामानमग्निः संस्थाप्य विरूपान्कजपात्ताः कुशतिकाः समाप्य यदि दिवाभागे विवाहस्तदा नक्तोदयः वावत् तिष्ठेत्, अथोदिते नक्त्रे अग्नेः पश्चिमाग्नां दिशि लोहितवृषश्च शुक्लश्च प्राग्, ग्रीवमातीर्ष्य, लोम-पृष्ठे वधुं वाग्, यतामुपवेश्य, उपविष्टो जामाता पुनरपि समिप्रक्षेपानस्तुर्यः व्यास्रमस्तमहाव्याहृतिहोमः कृत्वा, षड्वाहृतीजुह्वात्, प्रत्याहृतिशेषक क्रवलयमाज्यां वधुशिरसि निदध्यात् । यन्नाः यज्ञाणाम् ऋष्यादयः साधारणाः । प्रजापतिश्च विरहृष्टुप्, इन्द्रः कञ्जा देवता उत्तरविवाहे पाणिग्रहणस्याज्याहोमे विनियोगः । ॐ लेधासङ्घिषु पञ्चस्वावर्तेषु च यानि ते । तानि ते पूर्णाहृत्या सर्वाणि शमन्त्याहं स्वाहा । (२१) ॐ केशेषु षट् पापकमीकृते क्रुदिते च यत् । तानि ते पूर्णाहृत्या सर्वाणि शमन्त्याहं स्वाहा । (२८) ॐ शीले च * षट् पापकः भाषिते हसिते च यत् । तानि ते पूर्णाहृत्या सर्वाणि शमन्त्याहं स्वाहा । (२९) ॐ आरौकेषु च दन्तेषु हस्तयोः पादयोश्च यत् । तानि ते पूर्णाहृत्या सर्वाणि शमन्त्याहं स्वाहा । (३०) ॐ उर्कोरूपस्ये ज्वयोः सक्रानेषु च यानि ते । तानि ते पूर्णाहृत्या

(२१) हे कञ्जाके ! ते तव लेधासङ्घिषु देहसङ्घिदेशेषु पञ्चसु नेत्रास्तरेषु आवर्तेषु कुहरेषु कुकुन्दरदेशेषु हिंज्ररूपहानविशेषेषु इत्यर्थः । चकारोहृत्कर्मसूचये, तेन यानि वाक्त्रेवःतूतानि ते तव अलक्षणानि ताञ्चहं पतिः पूर्णाहृत्या पाणिग्रहणस्याज्याहोमेन सर्वाणि शमन्त्यामि ।

(२८) अन्ताः कञ्जायाः केशेषु षट् पापकर्म अलक्षणं तथा इकृते दर्शने, क्रुदिते अक्ष-विमोचने, चकारात् अन्तानि यानि यानि पापकर्मलक्षणानि ताञ्चहं शमन्त्यामि ।

(२९) शीले चरिते चेष्टामिति वावत्, तथा भाषिते कथने हसिते श्रिते चकारात् त्रमणे च यानि यानि पापकानि अलक्षणानि सर्वाणि तानि शमन्त्यामि ।

(३०) आरौकेषु दन्तास्तर्गतरेषु दन्तेषु दशनेषु चकारादौष्ठयोश्च तथा हस्तयोः पादयोश्च च शब्दादङ्गुलीषु च यत् पापकं अलक्षणं तत्सर्वं शमन्त्यामि ।

* शीलेषु—इति पाठांतरम् ।

সর্বাণি শমরাম্যহং স্বাহা। (৩১) ঐ যানি কানি চ ঘোরানি সর্বাদেবু
তবাত্বয়নু। পূর্ণাহতিতিরাজ্যস্ত সর্বাণি তাক্রশীশমং স্বাহা। (৩২) ততো
জামাতা বধুসহিত উখায়, বহির্নিজ্জম্য, বধুমিমং মন্ত্রং পাঠয়নু ক্রবং দর্শয়তি।
প্রজাপতিঋষি * ক্রবো দেবতা ক্রবদর্শনে বিনিয়োগঃ। ঐ ক্রবমসি ক্রবাহং
পতিকূলে ভূয়াসং শ্রীঅমুকদেবশর্ষণঃ শ্রীঅমুকদেবী + (৩৩) ইতি উভয়ো-
নামগ্রহণঃ বধ্বা কর্তব্যম্। ততো জামাতা অমুং মন্ত্রং পাঠয়নু বধুম্
অরুহতীং দর্শয়তি। প্রজাপতিঋষিবধুর্দেবতা অরুহতীদর্শনে বিনিয়োগঃ।
ঐ রুহাহমসি †। (৩৪) ততো বধুং পশ্বনু জামাতা ইমং মন্ত্রং অপেৎ।
প্রজাপতিঋষিরহুষ্টুপ্ ছন্দঃ কস্তা দেবতা কস্তাহুমন্ত্রণে বিনিয়োগঃ। ঐ
ক্রবা ক্তোক্রবা পৃথিবী ক্রবং বিশ্বমিদং জগৎ। ক্রবাসঃ পর্কতা ইমে ক্রবা
স্ত্রী পতিকূলে ইয়ং। (৩৫) ততো বধুঃ পিতৃগোত্রোণ তর্ভারমভিবাদয়েৎ। ‡

(৩১) উর্কোঃ উরুধরে উপস্থে ভগদেশে জজ্বরোঃ জজ্বাধরসন্ধানে
লেখাসক্রিবুশকাৎ অস্ত্রেষু চ স্থানেষু মুখেষু চ বানি অলক্ষণানি তানি পূর্ণাহত্যা
শমরাম্যহম্।

(৩২) হে বধু! তবদেবু শিরঃপ্রভৃতিপাদপর্য্যন্তেবু যানি যানি
প্রকৃতানি ঘোরানি পাপানি অলক্ষণানি চশকাৎ অপ্রকৃতানি তানি আজ্যস্ত
পূর্ণাহতিতিঃ সর্বাণি অশীশমং শমিতবানু ইত্যর্থঃ। স্বাহেতি হোমাদ্রঘেন।

(৩৩) হে ক্রব! ত্বং ক্রবমসি স্থিরো ভবসি যতোহন্তত্বদর্শনাদহমপি
পতিকূলে স্থিরা ভূয়াসম্। ক্রবমিতি লিঙ্গব্যত্যয়েন নপুংসকল্পম্।

(৩৪) হে অরুহতি! অহং কারবাঙ্মনোভিঃ সগ্নিরুহানি ঋমিবেতি
তাৎপর্য্যমরুহতীদর্শনে।

(৩৫) বধেত্যাত্রাধ্যাহার্য্যম্। বধা ক্রবা নিচ্চলা দ্যোঃ ছ্যালোকো বধা
ক্রবা পৃথিবী বধা ক্রবং বিশ্বং সর্কমিদং জগৎ চরাচরং প্রত্যক্ষা ইমে বধা পর্কতা
ক্রবাসঃ বধা হিমবদাদরো গিরয়ন্তথেরং বধুঃ পতিকূলে তর্ভৃগৃহে স্থিরা ভবতু
ইত্যর্থঃ। ক্রবাস ইতি আঙ্কসেরশ্লুক্।

* বহুরিদং হন্দোহত্র বান্টি।

† গোত্রহীনং পত্নিবাবিধরং বধুনাম বধ্বা গ্রহীতবানু।

‡ বহুরিদম্।

¶ অভিধায়নম্ নাম হস্ত্যাতাং পাদগ্রহণম্। গোত্রোণ পতিগোত্রোণ—বগোত্রাদ্ অস্ততে
নারী বিবাহাৎ সপ্তমে পদে ইতি বচনাদিত্যা হ রঘুনন্দনঃ।

नमः अमुकगौत्रा श्रीअमुकदेव्याहं तो अतिवादे । इत्यादिवादनवाक्यम् ।
ततो जामाता, उ आरुयती तव सौम्ये । इति वदेत् । ततस्त्याक्तमोनरा
वधा सहितं जामातरम् आचारतो वेदीमुखाप्य, जलपूर्णकलसमादार अविधवा
नार्थाः सहकारणवदोदकेन ज्ञानादिमङ्गलं कुर्यात् । ततो जामाता अग्निमीप-
मागत्य पूर्ववत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमः (४२ पृः) समिंश्रक्रेपकं कुर्यात् ।

इति उत्तरविवाहकर्म ।

अथ भोजनान्दिष्टिहोमास्तुं कर्म

तत्र जामाता एभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रितः हविष्यामकारणवणः भुञ्जीत ।
मन्त्रा वधा ।—प्रजापतिर्बिरभुष्टुप्, ह्रन्दोहरः देवता अन्नभोजने
विनियोगः । उ अन्नपाशेन मग्निना प्राणसूत्रेण पुग्निना । वधामि
सत्याग्रहिना मनश्च हृदयं ते ॥ (७७) प्रजापतिर्बिरभुष्टुप्, ह्रन्दः
प्रार्थयाना देवता दम्पत्योर्हृदयैक्यप्रार्थने विनियोगः । उ वदेत् हृदयं
तव तदस्य हृदयं मम । यदिदं हृदयं मम तदस्य हृदयं तव ॥ (७९) प्रजापति-
र्बिरभुष्टुप्, ह्रन्दोहरः देवता अन्नभोजने विनियोगः । उ अन्नः
प्राणस्य षड्विंश * तेन वधामि आसौ । (७८) † इदानीं यदि न भुञ्जीते

(७७) हे वधु ! ते तव मनः चित्तं चक्षुः बुद्धिं हृदयं अस्तुःकरणम् अहं
परिणेतो वधामि । केन वधामीत्याकाङ्क्षायाम् आह—अन्नपाशेन ध्वनरूपेण,
अग्नेनैव यतः शरीरवहः, मग्निना इत्युपमा आत्माना सह महत्कृतेन मग्निना वा,
किं पुग्निना, किञ्च तेन ? प्राणसूत्रेण प्राणाः सूत्राणि यस्त तेन अन्नं वै देवाः
पुग्नि इति वदन्ति तेन वधामि वशीकरोमि, तदेव विशिष्यते—सत्याग्रहिना
सत्यां ग्रह्णित्त तेन वधामीत्यर्थः ।

(७९) आवयोर्हृदयैक्यं भवतु इत्यर्थः ।

(७८) हे वधु ! आ आः अहं परिणेतो वधामि वशीकरोमि, केन
इत्याकाङ्क्षायाम् अन्नमिति । अन्नः अदनीयः यत् प्राणस्य प्राणातिधानवायु-
राजस्य पड्विंशः बह्वन् तेन इत्यर्थः । केचित्तु षड्विंश इति पठन्ति तस्मिन्ने
षड्विंशतित्वातिरिक्तः बह्वः इत्यर्थः । पड्विंश इति पठे विशेष्टुर्बह्वन्तीति
सुरागमः । पड्विंशो बह्वने प्रोक्तः सुहगोवरमणोरित्यातिधानकाणाम् ।

* पड्विंश इति पाठास्तव ।

† अन्न असाविधि सर्कसान्हावे वधुना प्रयोक्तव्यम् । इति अतिरिक्तः पाठः ।

तदा कदलकादिकमभिमन्या तोजनार्थं हापनीरम् । तुष्कादिष्टं रक्षेत्
 प्रदातव्यम् । ततो दिनान्तरे अनेन मन्त्रेण बधुं रथारूढां कृत्वा वरः
 स्वगृहं नयेत् । प्रजापतिश्च विस्त्रिष्टुप् हनः कृत्वा देवता वानारोहणे
 विनियोगः । ॐ सुकिंशुकं शाल्लिङ्गं विश्वरूपं सुवर्णवर्णं सुकृतं सुचक्रं
 आरोह सूर्यो अमृतञ्च नाभिः, श्चानं पत्ये बहः ऋं कृषुष ॥ (७९) ततो
 बधुसहितः पतिर्गच्छन्धनि चतुष्पथादीनामन्त्रेण । प्रजापतिश्च विस्त्रिष्टुप्
 हनः पशानो देवताश्चतुष्पथाद्यामन्त्रेण विनियोगः । ॐ मा विदन् परि-
 पहिनो ष आसीदस्ति दम्पती । सुगेतिर्दुर्गमतीतामपद्रावरातयः । (८०)
 ततो वानादवतार्या, वामदेव्यां गीत्वा पतिर्बधुं गृहं प्रवेशयेत् । ततः
 प्राग्ग्रीवास्तुलोहितवृषण्डचर्चणि कुतमङ्गलाचारा अविधवाः पुत्रवत्यो
 ब्राह्मण्यः बधुमुपवेशयेयुः, पतिश्च मन्त्रं पठति । प्रजापतिश्च विस्त्रिष्टुप्
 हनो गवादयो देवता अनडुच्छर्मोपवेशने विनियोगः । ॐ ईह गावः

(७९) सूर्यापत्नी सूर्या सूर्योव सूर्या उपचारात् एकुष्ठा बधुः कृत्वा, हे
 सूर्यो ! हे बधु ! ऋं बहः रथः वानमारोह आक्राम आदित्यस्येव । किञ्चुतम् ?
 शाल्लिङ्गं शाल्लिङ्गपुष्पमिव । पुनः कौदुशम् ? सुकिंशुकं पलाशपुष्पमिव रक्तं ।
 पुनरपि तमेव विशिनष्टि, विश्वरूपं नानारूपं सुवर्णवर्णं काञ्चनकास्तं सुकृतं
 शोभनं कलितं सुचक्रं समपादम् । किञ्चुतम् ? अमृतञ्च नाभिम् उं पति-
 स्थानं, वानमिदं स्थानं किञ्च श्चानं सुखं पत्ये परिणेत्रे कृषुष कुरुषे-
 त्पर्यः । एतेनैतदुक्तं भवति तवापि पुत्रपौत्रादिसकलवित्तानामुपपत्ति-
 स्थानं वानमिदं भवतु ।

(८०) हे पशानः ! इमो दम्पती बधुवरौ स्वगृहं वास्तौ परिपहिनः
 चोराः पाशुमूषः मा विदन् मा जानन्तु । किञ्चुताचोराः ? वे आसीदस्ति
 अवरुक्कस्ति ते मा विदन् मा जानन्तु, दम्पती इति शेषः । किञ्च इमो दम्पती
 सुगेतिः सुगमनैर्मागैः दुर्गं दुर्गमम् अतीताः अतिशयेन गच्छताम्, किञ्चा-
 त्रेप्यरातयः शत्रवः विघ्नकारिणः गच्छतोऽनयोरपद्रास्तु अपगच्छन्तु दूरी-
 तवन्तु इत्यर्थः । सुगेतिरिति हानसङ्घात् तिस्र एव न भवति ।

प्रजापतिमिहाया इह पुरुषाः । इहो महस्रदक्षिणोऽपि पूषा निवीदतु । (४१)
 तत उपविष्टाराष्ट वधाः क्रोडे ता एव ब्राह्मण्यः कश्चिं प्रशस्तः ब्राह्मणकुमार-
 मूपवेशयेयुः, कुमारस्तु ह्ये शालुककन्दं कलानि वा दद्याः । ततः पतिः
 कुमारमुखाप्य, धृतिनामानमग्निः संस्थाप्य, समिं प्रक्षेपः व्यस्तसमस्त-महा-
 व्याहृतिहोमः (४२ पृः) कृत्वा, अष्टावाज्याहृतीर्जुह्यात् । अष्टानां मन्त्राणाम्
 ऋचादयः साधारणाः । प्रजापतिश्च विवृहतीच्छनो बहुदेवता धृतिहोमे विनि-
 रोगः । ॐ इह धृतिः स्वाहा । ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा । ॐ इह रस्तिः स्वाहा ।
 ॐ इह रमश्च स्वाहा । ॐ मग्नि धृतिः स्वाहा । ॐ मग्नि स्वधृतिः स्वाहा । ॐ मग्नि
 रमः स्वाहा । ॐ रमश्च स्वाहा । (४२) ततो व्यस्तसमस्त-महाव्याहृतिहोमः (४२ पृः)
 कृत्वा, प्रादेशप्रमाणां सुताक्तां समिधं तूष्णीमथो हृत्वा, पतिर्वधुः स्वरादिषु
 पितृगोत्रेणाभिवादनं कारयेत् [नमः अमुकगोत्रा श्रीअमुकदेव्याहः त्वा
 अभिवादनम्—इति अभिवादनवाक्यम्] ।

इति तोजनादिधृतिहोमास्तः कर्म समाप्तम् ।

अथ चतुर्थीहोमः

तत्र पतिः शिथिनामानमग्निः संस्थाप्य विक्रपाकृजपास्तां कुशण्डिकां समाप्य
 तूष्णीः समिं प्रक्षेपः व्यस्तसमस्त-महाव्याहृतिहोमः कृत्वा (४२ पृः) दक्षिणतो

(४१) इह अग्निं गृहे गावः प्रजापतिः पूषापौत्रादिसन्ततिरूपेण
 प्रसूता भवन्तु । अत्र प्रजापतिमिति विभक्तिव्यत्ययेन प्रथमपुरुषवहवचने
 मध्यमपुरुषवहवचनम् । तदयमर्थः—इह बहुसंस्क्रिणि गृहे गावः गोधनानि
 बहूनि प्रजापत्यां उपगुह्याम् इत्याशंसा । पुरुषाः पूषापौत्रादयः,—
 उ पक्रास्तुरवचनम्, किञ्च इह गृहेऽपुषा देवेण निवीदतु उपविशतु, किञ्चुतः सः
 देवः ? महस्रदक्षिणः महस्रः दक्षिणा अग्निं स तथा । इत्याहुः भवति, अस्त
 पूषः प्रसादेन महस्रदक्षिणा अपि क्रतवः सम्पत्त्यास्तमित्यर्थः ।

(४२) अत्र कर्तव्यं प्रार्थ्यते । हे बहु ! इह अग्निं गृहे तव धृतिः
 मनसः प्रसादो भवतु, स्वशब्द आश्रयचनः, स्वस्त्य वदीरवद्वर्गस्तु इह धृतिः
 मनसः प्रसादोऽस्तु, तथा इह गृहे तव रस्तिः रमणः क्रीडनस्तु, किञ्च इह मग्ना
 सह रमश्च क्रीडनः कुरु, 'मग्ना' इति वाक्यशेषोऽध्याहृत्यः ॐ चित्यात् ।
 किञ्च मग्नि उर्ध्वं तव धृतिरस्तु, तथा स्वस्त्य वदीरवद्वर्गस्तु मग्नि प्रीतिरस्तु, तथा मग्नि
 मग्निवसे रमः रमणम् अस्तु, तथा मग्नि रमश्च ।

বধূপবেশ কুশকুম্ভসহিতমুদকপাত্ৰং দক্ষিণে নিধায়, বক্ষ্যমাণমষ্টৈবিংশত্যা-
 জ্যাহতীর্জুহ্বাং, প্রত্যাহতিশেষক ক্রবলগ্নমাঙ্ঘ্র্যমুদকপাত্রে সংস্থাপয়েৎ ।
 প্রজাপতিঞ্চ বিরামজ্যমাণোহগ্নিদেবতা চতুর্থীহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ অগ্নে
 প্রায়শ্চিত্তে স্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি । ব্রাহ্মণস্থা নাথকাম উপধাবামি ।
 যান্তাঃ পাপী লক্ষ্মীস্তামস্তা অপজহি স্বাহা । * (৪৩) প্রজাপতিঞ্চ বিরামজ্যমাণো
 বায়ুদেবতা চতুর্থীহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ বায়ো প্রায়শ্চিত্তে স্বং দেবানাং
 প্রায়শ্চিত্তিরসি । ব্রাহ্মণস্থা নাথকাম উপধাবামি । যান্তাঃ পাপী লক্ষ্মী-
 স্তামস্তা অপজহি স্বাহা । প্রজাপতিঞ্চ বিরামজ্যমাণশ্চক্রো দেবতা চতুর্থী-
 হোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ চন্দ্র প্রায়শ্চিত্তে স্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি ।
 ব্রাহ্মণস্থা নাথকাম উপধাবামি । যান্তাঃ পাপী লক্ষ্মীস্তামস্তা অপজহি
 স্বাহা । প্রজাপতিঞ্চ বিরামজ্যমাণঃ সূর্যো দেবতা চতুর্থীহোমে বিনিয়োগঃ ।
 ওঁ সূর্য্য প্রায়শ্চিত্তে স্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি । ব্রাহ্মণস্থা নাথকাম
 উপধাবামি । যান্তাঃ পাপী লক্ষ্মীস্তামস্তা অপজহি স্বাহা । প্রজাপতিঞ্চ বি-
 রামজ্যমাণা অগ্নি-বায়ু-চন্দ্র-সূর্য্যাক্ততস্ত্রো দেবতাক্তচতুর্থীহোমে বিনিয়োগঃ ।
 ওঁ অগ্নিবায়ুচন্দ্রসূর্য্যাঃ প্রায়শ্চিত্তয়ো যুরং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তয়ঃ স্ব । ব্রাহ্মণো
 বো নাথকাম উপধাবামি । যান্তাঃ পাপী লক্ষ্মীস্তামস্তা অপহত স্বাহা ।
 প্রজাপতিঞ্চ বিরামজ্যমাণোহগ্নিদেবতা চতুর্থীহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ অগ্নে
 প্রায়শ্চিত্তে স্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি । ব্রাহ্মণস্থা নাথকাম উপধাবামি ।
 যান্তাঃ পতিয়ী তনুস্তামস্তা অপজহি স্বাহা । প্রজাপতিঞ্চ বিরামজ্যমাণো
 বায়ুদেবতা চতুর্থীহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ বায়ো প্রায়শ্চিত্তে স্বং দেবানাং
 প্রায়শ্চিত্তিরসি । ব্রাহ্মণস্থা নাথকাম উপধাবামি । যান্তাঃ পতিয়ী তনু-
 স্তামস্তা অপজহি স্বাহা । প্রজাপতিঞ্চ বিরামজ্যমাণশ্চক্রো দেবতা
 চতুর্থীহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ চন্দ্র প্রায়শ্চিত্তে স্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি ।

(৪৩) হে অগ্নে ! প্রায়শ্চিত্তে ! দোষনির্কৰ্ত্তঃ ! দেবানামিত্রাদীনাং
 প্রায়শ্চিত্তিঃ নিষ্কৃতির্দোষাপহন্তা অসি ভবসি যতঃ অতস্থা স্বাং ব্রাহ্ম-
 ণোহহং উপধাবামি উপসর্পামি । কিঙ্কৃতঃ ? নাথকামঃ বাচমানঃ অস্যাং
 পত্ন্যাং বা পাপী লক্ষ্মীঃ অন্তস্তস্বক্ৰিনী শোভা তাম্ অপজহি অপহর ফোটির ।
 অপরে চক্রো যত্র অনেনৈব ব্যাখ্যাতাঃ ।

ब्राह्मणश्च नाथकाम उपधावामि । याश्चाः पतिर्यी तनुस्तामश्चा अपजहि
 स्वाहा । प्रजापतिश्च विरामन्त्यामाणाः सूर्यो देवता चतुर्थीहोमे विनि-
 रोगः । ॐ सूर्या प्रार्थिते षः देवानां प्रार्थितिरसि । ब्राह्मणश्च
 नाथकाम उपधावामि । याश्चाः पतिर्यी तनुस्तामश्चा अपजहि स्वाहा ।
 प्रजापतिश्च विरामन्त्यामाणा अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याश्चतस्रो देवताश्चतुर्थीहोमे
 विनिरोगः । ॐ अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः प्रार्थित्यो युरं देवानां प्रार्थ-
 चित्तयः स । ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि । याश्चाः पतिर्यी तनु-
 स्तामश्चा अपजहि स्वाहा । (४४) प्रजापतिश्च विरामन्त्यामाणाः अग्निदेवता चतुर्थी-
 होमे विनिरोगः । ॐ अग्ने प्रार्थिते षः देवानां प्रार्थितिरसि ।
 ब्राह्मणश्च नाथकाम उपधावामि । याश्चा अपुत्र्या तनुस्तामश्चा अपजहि
 स्वाहा । प्रजापतिश्च विरामन्त्यामाणा वायुदेवता चतुर्थीहोमे विनिरोगः ।
 ॐ वायो प्रार्थिते षः देवानां प्रार्थितिरसि । ब्राह्मणश्च नाथकाम उप-
 धावामि । याश्चा अपुत्र्या तनुस्तामश्चा अपजहि स्वाहा । प्रजापतिश्च वि-
 रामन्त्यामाणाश्चतस्रो देवता चतुर्थीहोमे विनिरोगः । ॐ चन्द्र प्रार्थिते षः
 देवानां प्रार्थितिरसि । ब्राह्मणश्च नाथकाम उपधावामि । याश्चा अपुत्र्या
 तनुस्तामश्चा अपजहि स्वाहा । प्रजापतिश्च विरामन्त्यामाणाः सूर्यो देवता
 चतुर्थीहोमे विनिरोगः । ॐ सूर्या प्रार्थिते षः देवानां प्रार्थिति-
 रसि । ब्राह्मणश्च नाथकाम उपधावामि । याश्चा अपुत्र्या तनुस्तामश्चा अप-
 जहि स्वाहा । प्रजापतिश्च विरामन्त्यामाणा अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याश्चतस्रो
 देवताश्चतुर्थीहोमे विनिरोगः । ॐ अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः प्रार्थित्यो युरं
 देवानां प्रार्थित्ययः स । ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि । याश्चा अपुत्र्या

(४४) पूर्ववद्व्याख्यानम्, किञ्च पतिर्यीति पतिः हस्ति मारयतीति पति-
 र्यीदोषः वैधव्यजनकः दोषम् अश्चाः कश्चायाः हे वायो ! इमपजहि अप-
 नय । पतिर्यी तनुरिति समुदायवचन एव तनुश्चतस्रान्तास्तनो देहमध्ये वा
 पतिर्यी पाणिरैषा सञ्जाव्यते तावगनरेति वाक्यार्थः । तदश्चा दोषवपनीय
 चिरजीविष्यः शुभं पत्याः कुरु ।

तनुस्तामशा अपहृत वाहा । (४६) प्रजापतिश्च विरामज्यामाणोऽग्निदेवता
 चतुर्थीहोमे विनियोगः । ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते वृः देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।
 ब्राह्मणश्च नाथकाम उपधावामि । याञ्चा अपशव्या तनुस्तामशा अपजहि
 वाहा । प्रजापतिश्च विरामज्यामाणो वायुदेवता चतुर्थीहोमे विनियोगः ।
 ॐ वारो प्रायश्चित्ते वृः देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणश्च नाथकाम उप-
 धावामि । याञ्चा अपशव्या तनुस्तामशा अपजहि वाहा । प्रजापतिश्च वि-
 रामज्यामाणश्चक्रो देवता चतुर्थीहोमे विनियोगः । ॐ चक्र प्रायश्चित्ते वृः
 देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणश्च नाथकाम उपधावामि । याञ्चा अपशव्या
 तनुस्तामशा अपजहि वाहा । प्रजापतिश्च विरामज्यामाणः सूर्यो देवता
 चतुर्थीहोमे विनियोगः । ॐ सूर्य प्रायश्चित्ते वृः देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।
 ब्राह्मणश्च नाथकाम उपधावामि । याञ्चा अपशव्या तनुस्तामशा अपजहि
 वाहा । प्रजापतिश्च विरामज्यामाणो अग्नि-वायु-चक्र-सूर्याश्चतस्रो देवता-
 चतुर्थीहोमे विनियोगः । ॐ अग्नि-वायु-चक्र-सूर्याः प्रायश्चित्तुरो वृः देवानां
 प्रायश्चित्तुरः सृ । ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि । याञ्चा अपशव्या तनु-
 स्तामशा अपहृत वाहा । (४७) ततो बहुसहितः पतिरुथाय, अयेरुत्तरदेशं
 गच्छ, क्वबलगाज्यमिष्टोदकेन बहुं प्रापयेत् । तत आचारतो वधा शिरसि
 सिद्धुरतिलकं वस्त्रं दद्यात् । ततो व्यक्तसमस्तमहाव्यहितिहोमः (४२ पृः) कृत्वा,
 प्रादेशप्रमाणां सुताङ्गां समिधं तूष्णीमग्नौ हृत्वा, सर्वसाधारणं शाट्यायन-
 होमादि-वाग्देव्यागानास्तम् उदीच्यां कर्म समाप्य कर्मकारयितृब्राह्मणाय
 दक्षिणां दद्यात् ।

इति विवाहकर्म समाप्तम् ।

(४६) अपुत्र्या तनुरिति पुत्राद्वः इति-वत्प्रत्ययः । न पुत्र्या अपुत्र्या
 पुत्रस्त निमित्तं वा तन् न भवति तां तनुमस्या अपनय अलक्षणं तनोः अप
 नारय ।

(४७) अपशव्या तनुरिति पशुणां गवाश्वमहिवादीनां वा तनुनिमित्तं
 न भवति, तेभ्यो वा हिता वा न भवति तामपनय इति ।

अथ गर्भाधानम् *

तत्र पद्या ऋतुमानादूर्ध्वं निषेकदिवसे सुगन्धिः सुवेशः पतिः शुचि-
राचास्त आचारां पूर्वाह्ने श्रुतिवाचनादिपूर्वकं षष्ठीमार्कण्डेयपूजां कुर्यात् ।
तत्र सकलः—विष्णुरे। तत्सदद्य अमुके मासि अमुकराशिन्हे भास्करे अमुके
पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा अमुकगोत्रायाः मत्पत्याः
श्रीअमुकदेव्याः शुभगर्भाधानकर्मणि षष्ठीमार्कण्डेय प्रीतिकामः विशिष्टपुत्रोत्पत्ति-
कामोवा गणपत्यादिदेवतापूजापूर्वकं षष्ठीमार्कण्डेयपूजनमहं करिष्ये । इति
सकल्य, सूक्तं पठित्वा, प्राङ्मुख उपविष्ट, जलशुद्धिमासनशुद्धिप्रभृतीनि च कृत्वा, एष
गन्धः ॐ गणेशाय नमः, एतत् पुष्पं ॐ गणेशाय नमः, एष धूपः ॐ गणेशाय नमः,
एष दीपः ॐ गणेशाय नमः, एतन्नैवेद्यं ॐ गणेशाय नमः—इति पक्षोपचारैः
पूजयित्वा, ॐ गणेशाय नमः इति प्रणमेत् । एवं ॐ सूर्याय नमः, ॐ विश्वे
नमः, ॐ शिवाय नमः, ॐ दुर्गायै नमः, ॐ सर्वदेवताभ्यो नमः इति प्रत्येकं
पूजयित्वा प्रणमेत् । ततः षष्ठीं ध्यात्वा संपूज्य मार्कण्डेयमपितथैव पूजयेत्
ततः सूर्यार्घ्यं दद्यात्—तत्र सकलः विष्णुरे। तत्सदद्य अमुकेमासि अमुकराशिन्हे
भास्करे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा अमुकगोत्रायाः
श्रीअमुकीदेव्याः शुभगर्भाधानकर्मणि श्रीसूर्यप्रीतिकामः सूर्यार्घ्यादानमहं करि-
ष्यामि ततः सूक्तं पठित्वा सूर्याय ध्यायेत् । ॐ रक्तान्मुजासनमशेषशुणैकसिद्धुः
भानुः समस्तजगतामधिपः भजामि । पद्मद्वराभयवरान् दधद्दुः करान्निर्मणिक्य-
मौलिमरुणाङ्गरुचिः त्रिनेत्रम् ॥ इति ध्यात्वा एतत् पात्रं ॐ श्रीसूर्याय
नमः, इदमर्घ्यं ॐ श्रीसूर्याय नमः, इदमाचमनीयं ॐ श्रीसूर्याय नमः, इदं
अनीयजनं ॐ श्रीसूर्याय नमः, इदमाचमनीयं ॐ श्रीसूर्याय नमः, एष
गन्धः ॐ श्रीसूर्याय नमः, एतत् पुष्पं ॐ श्रीसूर्याय नमः, एष धूपः ॐ
श्रीसूर्याय नमः, एष दीपः ॐ श्रीसूर्याय नमः, एतन्नैवेद्यं ॐ श्रीसूर्याय नमः
—इत्यादि क्रमेण दशोपचारैः संपूज्य, वक्ष्यमाणमद्वैः पशुपहित उथार
अर्घ्यं दद्यात् । ॐ विश्वप्सा विश्वतर्कता विश्वेषोनिरबोनिजः । नवपुष्पोत्-
सवे चार्घ्यं गृहाण वः दिवाकर ॥ ॐ सम्पदाकृतिराकाशे-हक्रोडरूपी
जगत्प्रभो । साक्षी वः सर्वभूतानां गृहाणार्घ्यं दिवाकर ॥ ॐ मया च वः

* सायगानां गर्भाधाने नान्दीमुखश्राद्धं न विहितम् । नापि गोर्घ्यादिमातृकापूजा
व्यवहारोदरः ।

কৃতং কৰ্ম সাস্প্রতং ফলহেতবে । তিমিরম্ মহাতেজো গৃহাণাৰ্ঘ্যং দিবাকর ॥
 ॐ নবপুষ্পোৎসবে চাৰ্ঘ্যং দদামি ভক্তিতৎপরঃ ॥ সম্পদাঃ হেতুঃ কৰ্ত্তা চ
 গৃহাণাৰ্ঘ্যং দিবাকর ॥ ॐ নমস্তে তগবন্ সূৰ্য্য লোকসাক্ষিন্ বিভাবসো ।
 পুত্রার্থী চ প্রপন্নোহহং গৃহাণাৰ্ঘ্যং দিবাকর ॥ ॐ কমলাকান্ত দেবেশ সাক্ষী
 স্বৰ্গ জগৎপতে । ভক্তস্তব প্রপন্নোহহং গৃহাণাৰ্ঘ্যং দিবাকর ॥ ॐ স্বৰ্গদীপ
 নমস্তেহস্ত নমস্তে বিশ্বতাপন । নবপুষ্পোৎসবে চাৰ্ঘ্যং গৃহাণ স্বঃ দিবাকর ॥
 ॐ নমস্তে পদ্মিনীকান্ত সুখ-মোক-প্রদায়ক । ছায়াপতে জগৎস্বামিন্ স্বৰ্গদীপ
 নমোহস্ত তে ॥ ॐ বিশ্বাত্মা বিশ্ববন্ধুশ্চ বিশ্বেশো বিশ্বলোচনঃ । নবপুষ্পোৎ-
 সবে চাৰ্ঘ্যং গৃহাণ স্বঃ দিবাকর ॥ ততঃ প্রণমেৎ । ॐ জবাকুমুম-সঙ্কাশং
 কাশ্চপেয়ং মহাদ্ৰুতিম্ । ধ্বাস্তারিঃ সৰ্ব্বপাপঘ্নং প্রণতোহস্মি দিবাকরম্ ॥
 ততো দক্ষিণাং দক্ষা অচ্ছিদ্রাবধারণং কুর্যাৎ । সায়ংসন্ধ্যায়ামতীতায়ঃ
 পূৰ্ব্বাভিমুখোপবিষ্টায়া বধ্বাঃ পশ্চাৎ স্থিত্বা, স্কন্ধোপরিভাবেনাবতীর্ণেন দক্ষিণ-
 হস্তেন উপস্থং স্পৃশন্ জপতি । প্রজাপতিঋষিরমুষ্টুপ্ ছন্দো বিষ্ণু-ঋষ্টু-
 প্রজাপতি-ধাতারো দেবতা গৰ্ভাধানে বিনিয়োগঃ । ॐ বিষ্ণুর্যোনিঃ কল্পয়তু,
 ঋষ্টা রূপানি পিংশতু । আসিঞ্চতু প্রজাপতিধাতা গৰ্ভং দধাতু তে ॥ (১) ততঃ
 পুনরপি উপস্থং স্পৃশন্ জপতি । প্রজাপতিঋষিরমুষ্টুপ্ ছন্দঃ সিনীবালী-
 সরস্বত্যগ্নিনো দেবতা গৰ্ভাধানে বিনিয়োগঃ । ॐ গৰ্ভং ধেহি সিনীবালি গৰ্ভং
 ধেহি সরস্বতি । গৰ্ভং তে অগ্নিনো দেবাবাধতাং পুঙ্করস্রজৌ । (২) [তত
 আচারাৎ উখিতায়া বধ্বাস্তথৈব নাভিদেবে সূবর্ণং ধৃত্বা জপতি । ॐ জীব-
 বৎসা ভব স্বঃ হি সুপুল্লোৎপত্তিহেতবে । তথা স্বঃ ভব কল্যানি অবিঘ্নং

(১) হে বধু! তে তব যোনিঃ গৰ্ভধারণস্থানং বিষ্ণুর্বাসুদেবঃ কল্প-
 যতু প্রসবসম্পন্নঃ কৰোতু । ঋষ্টা দেবতাবিশেষঃ রূপানি পিংশতু প্রকাশয়তু-
 ধাতুনামনেকাৰ্ধহাৎ পিষঃ প্রকাশনেহপি দৃশ্যতে, কিঞ্চ তামেব যোনিঃ
 প্রজাপতিঃ আসিঞ্চতু জীববৎসকাং কৰোতু, এতদুক্তং ভবতি যাবন্মাত্রেণ
 বীজেণ গৰ্ভোভবতি, তাবন্মাত্রং বীজং প্রক্ষেপয়তু, কিঞ্চ ধাতা সূৰ্য্যঃ তে তব
 গৰ্ভং পুত্রার্থং দধাতু ধারয়তু ।

(২) অত্র দৃষ্টেদুরমাবস্যা সিনীবালী সা প্রার্থ্যতে, হে সিনীবালি ! স্বম্
 অস্যাং বধ্বাং গৰ্ভং ধেহি ধারয়, বক্যাস্বম্ অস্যা অপনয় । তথা হে সরস্বতি !

गर्भधारिणी ॥ ॐ दीर्घायुषः वंशधरं पुत्रं कारय सुव्रते । पुमांसो मित्रा-
वरुणो पुमांसोऽवधिनावृते । पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तुवोदरे । इति
कुत्रापि अतिरिक्तः पाठो दृश्यते । ततः सुवर्णः पातयेत् यदि दक्षिणे
पतति तदा पुत्रः, यदि वामे तदा कन्याः जानीयात् ततोऽच्छिद्रावधारणः
कृत्वा पङ्कगव्यं शोधयित्वा वधुं पाययेत् । ततो भार्यामुपेयात् ।

इति गर्भाधानम् ।

अथ पुंसवनम्

तृतीयसु गर्भमासश्चापक्रमे (दशमदिनाभ्यन्तरे) ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले
पुंसवनं कार्याम् । तस्मिन् प्रातः कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पतिश्चक्रनामान-
मग्निः संस्थाप्य विरूपाक्षजपात्तां कुशण्डिकां समाप्य कृतस्नानां वधुमग्नेः
पश्चिमाम्निशि आशुदक्षिणे उदगग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखीमुपवेश्य प्रकृतकर्मा-
रन्ते प्रादेशप्रमाणां घृताङ्गां समिधः तूष्णीमग्नेो हवा महाव्याहृति-
होमः कुर्यात् । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीछन्दोऽग्निदेवता महाव्याहृतिहोमे
विनियोगः । ॐ भूः स्वाहा ॥ प्रजापतिर्ऋषिर्ऋक्छन्दो वायुदेवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषिरग्न्यु-
ष्टुप्छन्दः सूर्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ स्वः स्वाहा ।
ततः पतिरुत्थाय वधुपृष्ठदेशे स्थितः वधुदक्षिणस्कन्धं स्पर्श्या अवतीर्णेन दक्षिण-
हस्तेनाव्यवहितं नाभिदेशं स्पर्शन् जपति । प्रजापतिर्ऋषिरग्न्युष्टुप्छन्दो
मित्रावरुणाश्विवायवो देवताः पुंसवने विनियोगः । ॐ पुमांसो मित्रा-
वरुणो पुमांसोऽवधिनावृते । पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तुवोदरे । (१)

इह अस्यां वध्यां गर्भः धेहि इति प्रार्थयते । किञ्च अश्विनो नामतो गर्भं पुत्रम्
अस्यां आधत्तां कुरुताम् । किञ्चुतो अश्विनो ? पुक्करश्रजो पद्ममालालङ्कृतो
पुक्करश्रजाविति विशेषणैर्देवानां मालाधारणं नियमेन प्रतिपादितम् ।

(१) गर्भस्तुतो सत्यां कदाचित् ज्ञानपुंसकावपि श्रुताः अतस्तन्निरासार्थं
माह । अत्र यथा तथा अस्तीति क्रियापदमध्यार्थम् । तेनारमर्थः सम्पद्यते
— यथा पुमांसो मित्रावरुणो आदित्यप्रचेतसो, यथा पुमांसो अश्विनो
देववैद्यो उतावपि यथा पुमानग्निः यथा पुमान् वायुः तथा अग्नेः गर्भः पुंसवन-
हेतुः तवोदरे भवद्वित्यर्थः ।

इत्येकपुंसवनम् । अथापरपुंसवनार्थः वटवृक्षं पूर्वोत्तरपार्श्वयोः कम-
 वृगलशालिनीः कुम्भिरुपहताः वटशुक्राः श्वानाः माषाणां वा त्रिभिस्त्रिभि
 षुर्दकैः सप्तवारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात् । सप्तानां मन्त्राणामुच्यते साधा-
 रणाः । प्रजापतिर्षिः सोम-वरुण-वसु-रुद्रादित्य-मरुद्विन्देवा देवता
 त्रोग्रोधशुक्राकरणे विनियोगः । ॐ षण्णसि सोमी सोमाय वा राज्ञे परि-
 क्रीणामि । इति षुडकत्रयेण एकं क्रमणम् । ॐ षण्णसि वारुणी
 वरुणाय वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति षुडकत्रयेण द्वितीयं क्रमणम् ।
 एवं ॐ षण्णसि वसुभ्यो वसुभ्यश्वा परिक्रीणामि । ॐ षण्णसि रुद्रेभ्यो
 रुद्रेभ्यश्वा परिक्रीणामि । ॐ षण्णसि रुद्रादित्येभ्यो आदित्येभ्यश्वा परि-
 क्रीणामि । ॐ षण्णसि मरुद्व्यो मरुद्व्यश्वा परिक्रीणामि । ॐ षण्णसि
 विन्देभ्यो देवेभ्यो देवेभ्यश्वा परिक्रीणामि । (२) इति प्रत्येकं षुडक-
 त्रयेण क्रमणं कार्यम् । ततः क्रीताः वटशुक्रामनेन मन्त्रेण वृक्षादाहरेत् ।
 प्रजापतिर्षिरोषधयो देवता त्रोग्रोधशुक्राच्छेदने विनियोगः । ॐ षधयः
 सुमनसो भूवा अश्राः वीर्याः समाधत्त इमः (वटशुक्रा) कर्म करिष्याति । (३)
 ततस्तः तृणवेष्टितामस्तुरीक्षेणानीरास्तुरीक्षे स्थापयेत् । ततः कृतशोभन
 नारोहग्रेरुत्तरतः प्रकान्तिशिलायाः ब्रह्मचारी कुमारी गर्भवती अतश्चाध्यास-
 शीलौ ब्राह्मणो वा आचारतो नौहारजलेनावृत्तलोष्ट्रेण पुनः पुनः
 वटशुक्राः पेषयेत् । ततोऽग्रेः पश्चिमत उत्तराग्रेषु पश्चिमाभिमुखीः
 बधुः पूर्वादिदिगवनतमस्तुकाः कृत्वा पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपाणेरङ्गुष्ठोप
 कनिष्ठाभ्यां बद्धवद्वाः पेषितवटशुक्राः गृहीत्वा गर्भवत्या दक्षिणनासाविवरे

(२) हे त्रोग्रोधशुक्रे ! त्वं यदि सोमी सोमदेवताका असि भवसि, तदा
 सोमाय राज्ञे वा वाः परिक्रीणामि, तथा षण्णसि वारुणीत्यादि तथा यदि त्वं
 वसुभ्यो वसुः वसुदेवताका असि तदा वसुभ्यः वसवे वाः परिक्रीणामि ।
 वसुभ्य इति ह्यन्वयः एकैव बहुवचम् । त्रिभिःत्रिभिः भवन्तीति
 अथैकवचनं चतुर्धा बहुवचने ।

(३) हे षधयः ! वृषः सुमनसः सुप्रसन्नचेतसः भूवा अश्राःक्रीताः वट-
 शुक्राः वीर्याः सामर्थ्यं समाधत्त अर्पयत । वतः इमः वटशुक्रा
 पुंसवनं कर्म करिष्याति ।

वटशुक्रारसः निक्षिपेकनेन मन्त्रेण—प्रजापतिश्च विरभुष्टुप् छन्दोऽग्नीम्
बृहस्पतरो देवता ऋगोऽथ-शुक्रारसदाने विनियोगः । ॐ पुमानग्निः पुमानिन्द्रः
पुमान् देवो बृहस्पतिः । पुमांसः पुत्रः विन्दश्च तं पुमानह् जायताम् । (४)
ततो ब्यस्तमस्तमहाव्याहृतिहोमः (४२ पृः) कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृतान्ताः
समिधः तूष्णीमग्नौ हृत्वा शाट्याग्ननहोमादिवामदेव्यागानास्तः कर्ष समाप्य कर्ष-
कारग्निहृत्वाङ्गणाय दक्षिणां दद्यादिति । इत्यपरपुंसवनं कर्ष समाप्तम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम्

पुंसवनोक्तवारतिथिनक्षत्रेषु प्रथमगर्भस्तु चतुर्थे वरुषे अष्टमे वा मासि
सीमन्तोन्नयनं कर्तव्यम् । तत्र गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनकर्षणां पौर्वापर्या
नियमां यदि दैवां वधाकाले गर्भाधानपुंसवनकर्षणी न कृते तदा सीमन्तो-
न्नयनदिन एव तत्कालातिक्रमनिमित्तकं शाट्याग्ननहोमरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा
पश्चात् गर्भाधानपुंसवनकर्षणी समाप्य सीमन्तोन्नयनं कर्तव्यमिति । (एवमन्त-
त्रापि बोध्यम्) । तत्र प्रथमं प्रातःकृतस्नानः कृतवृद्धिप्रादः पतिर्मदल-
नामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपास्ताः कुण्डिकाः समाप्य षमन्तेत्यादि
एतन्नदीपपद्या गर्भाधानपुंसवनकर्षणो वधाकालमकरणजनितदोषप्रशमनाय
शाट्याग्ननहोममहः कुर्यात् । इति सकृन्नः कृत्वा शाट्याग्ननहोमं कुर्यात् ।
ततो वधोक्तगर्भाधानपुंसवनकर्षणी समाप्य प्रातः कृतस्नानां वधुमन्त्रेः
पश्चिमाग्नान्दिशि श्वदक्षिणत उदगत्रेषु कुशेषु प्राग्भुधीमुपवेश्य प्रकृतकर्षारुद्धे
प्रादेशप्रमाणां घृतान्ताः समिधः तूष्णीमग्नौ हृत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्यात् ।
वधा प्रजापतिश्च विरग्यत्रीछन्दोऽग्निदेवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ।
ॐ भूः स्वाहा । प्रजापतिश्च विरुक्किक्छन्दोवायुदेवता महाव्याहृतिहोमे ।
विनियोगः । ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापतिश्च विरभुष्टुप् छन्दः सूर्यो देवता महा-
व्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ स्वः स्वाहा । ततो वधुपृष्ठदेशे स्थितः पूर्वाभिमुखः

(४) अत्रापि वधा तथेत्यध्याहार्यम् । वदन्तोर्नित्यसहकात् । हे वधु ! वधा
पुमानग्निः, पुमानिन्द्रः, वधा पुमान् देवः बृहस्पतिः तथा तद्गपप्रभावविश्व
वृद्धिसदृशः पुत्रः विन्दश्च प्राप्नुहि, किञ्च तमह् तस्य जातस्य पुत्रस्तु पश्चादन्नो-
ऽपि वधायजः पुत्रस्तव जायताम् उत्पन्नतामिति । तस्य वरुष्यर्थे द्वितीया,
अहः पश्चादर्थः ।

पतिरेकवृत्तलग्नितः पकोडुधरफलयुगलः पट्टि-स्रजादिग्रथितम् आचारप्रोष्ठ-
 सुवर्णादिषट्तिवामुदेवपादयुगलः षवप्रतिकृतिचक्रसहितः रक्कार्थो पङ्कुपुनिष्-
 सर्वगतम्रातकवचाद्यपेतः गृहीत्वा—प्रजापतिश्च विरमुष्टुप् छन्दः स्त्रीदेवता
 उडुधरफलयुगलवक्रने विनियोगः । ॐ अयमुर्जावतो वृक् उर्जाव कलिनी भव ।
 पर्णः वनम्पतेर्मुद्वा मुद्वा च स्रजतां रयिः । (१) अनेन मञ्जरेण वधुकर्णे दद्यात् ।
 ततो दर्भपिञ्जलीद्वयः * गृहीत्वा—प्रजापतिश्च विर्गारस्त्रीछन्दोऽग्निदेवता
 दर्भपिञ्जलीभिः सीमन्तोन्नयने विनियोगः । ॐ भूः । इति दर्भपिञ्जलीभिः वधु-
 केशान्तदारभ्य सीमन्तुग्रीय तान्तैव स्थापयेत् । ततोऽपरदर्भपिञ्जलीद्वयः
 गृहीत्वा प्रजापतिश्च विरुक्किच्छन्दो वायुदेवता दर्भपिञ्जलीभिः सीमन्तोन्नयने
 विनियोगः । ॐ भूवः । इति सीमन्तुग्रीय तान्तैव स्थापयेत् । पुनस्तथैव
 दर्भपिञ्जलीद्वयः गृहीत्वा प्रजापतिश्च विरमुष्टुप् छन्दः सूर्योदेवता दर्भ-
 पिञ्जलीभिः सीमन्तोन्नयने विनियोगः । ॐ स्वः । इति सीमन्तुग्रीय तान्त-
 तैव स्थापयेत् । दर्भपिञ्जलीपदेन प्रादेशप्रमाणं कुशपत्रद्वयं कुशास्तुरेण
 वेष्टितमुच्यते । ततः शरं गृहीत्वा प्रजापतिश्च विरमुष्टुप् छन्दः स्त्री देवता शरेण
 सीमन्तोन्नयने विनियोगः । ॐ येनादितेः सीमानं नयति प्रजापतिर्महते
 सौतगार तेनाऽहमैश्व सीमानं नयामि प्रजामैश्व ज्वरदष्टिं कृणोमि ! (२)
 इति तथैव केशान्तदारभ्य शरेण सीमन्तुग्रीय शरस्तैव स्थापयेत् । ततः

(१) हे कल्याणि ! अयं वृक्ः उडुधरायाः उर्जावतः उर्जावान् प्रभूत-
 फलस्तु प्रशस्ततरोः उर्जावतः तत्सकाशादपि वृक् उर्जाव उडुधरीव कलिनी
 भव इत्यर्थः । उडुधरी यावत् फलशालिनी तावत् पुत्रिणी भवेत्यर्थः । किञ्च हे
 वनम्पते ! उडुधर ! अश्वाः श्रियाः वृत्ता रयिः पुत्रधनं भूमतां उपाङ्गतां,
 किमिव ? पर्णमिव । किं कृत्वा ? मुद्वा मुद्वा मुद् प्रेरणार्थः प्रेरणः कृत्वा कृत्वा
 इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यथा उडुधरो वृको बहुफलपर्णो भवति तथा
 वधुरपि बहुपुत्रवती भवतु इति प्रार्थना । चकारः पूरणार्थः ।

(२) येन वीरतरेण शरश्रेष्ठेन प्रजापतिः धाता जगत्स्रष्टा
 अदितेः देवमातुः सीमानं सीमन्तं नयति नीतवान् । किमर्थं—महते
 महत्कारेण, सौतगार सुतगत्कारेण तेन शरेणाहं तर्ता अश्वे अश्वाः वध्वाः

सूत्रपूर्णं तर्कः गृहीत्वा प्रजापतिश्च विजर्गतीच्छन्वा राका देवता सूत्रपूर्ण-
तर्कणा सीमन्तोन्नयने विनियोगः । ॐ राकामहं सुहवां सुष्टुती हवे, शृणोतु
नः सूत्रगा बोधतु अना । सीव्यन्नः सूच्याश्छिद्यमानया ददातु वीरः
शतदायमुध्यम् (७) । इति नूतनसूत्रपूर्णतर्कणा केशान्तादारभ्य सीमन्त-
मुदीर्य तत्रैव स्थापयेत् । तत्र त्रिभेदाः शलयाः गृहीत्वा—प्रजापतिश्च वि-
जर्गतीच्छन्वा राका देवता त्रिभेदा शलय्या सीमन्तोन्नयने विनियोगः ।
ॐ वासुदे राके सुमतयः सुपेशसो वाभिर्ददासि दाशुवे वसुनि । ताभिर्ने
अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषः सुभगे वराणा । (८) इति तथैव

सीमानं सीमन्तं नमामि करोमि, किष्कांस्य अस्यां श्रियां प्रजां पुत्र-
पौत्रादिकां ज्वरदष्टिं ज्वरपर्यास्तं चिरकालजीविनीं कृणोमि करोमि ।
अहं भर्तेति सशक्रः । सोऽभगायेतिषण्, सूत्रगायेति वा पाठः, अस्य अस्या
इत्यर्थे स्रष्ट्यर्थे चतुर्थीविभक्तिं व्यत्यासात् ।

(७) राका पौर्णमासी तां राकामहं तर्ता हवे आह्वयामि । किञ्च तां
तां ? सुहवां सुथेनाहूतां शोभानाकां वा । कया ? सुष्टुती सुस्तवेन, सुष्टुती-
शकां तृतीरैकवचनञ्च सुपांसुर्नुक् इति विभक्तिर्नुक् । आह्वाने प्रयोजनमाह
शृणोतु इति । सा राका किञ्च ता ? सूत्रगा मनोहरा नोऽश्नाकं वचः शृणोतु,
न केवलं शृणोतु बोधतु अवधारयतु । केन ? अना आअना आआदेवी लूक्
इत्याकारलोपः स्वयमेव इत्यर्थः । सा एव भूयः प्रार्थयते, अयःसूच्या संघट्टन-
शीलया, पुनः किंविशिष्टया ? अछिद्यमानया सा राकेति सशक्रः । किष्क
सैव वीरः पुत्रः ददातु । कीदृशं पुत्रं ? शतदायमुध्यं शतदायाः बहुदानाः
प्रदत्तदातारः तेषां प्रधानम्, अथेदे तु शतदायमुध्यम् इति पाठः । ददाति
दायुः ङादिक उः । अय इति अदसो नकारश्च व्यत्यासेन वकारः ।

(८) हे राके ! वासुदे सुमतयः शोभना वृद्धयः । किञ्च ताः ? सुपेशसः
सुरूपा निर्मलाः, किष्क वाभिः मतिभिर्दद्यान् वज्रमानः सततं वज्रते वज्रान्
तत्रैव दाशुवे वज्रमानाय वसुनि धनानि ददासि प्रयच्छसि ताभिः सुमतिभि-
रूपलक्षितानां नो अश्नाकम् उप समीपे अद्य वर्तमाने अहनि आगहि आगच्छ ।
किञ्च ता सती ? सुमनाः प्रसन्नचित्ता । हे सुभगे ! सर्वलोकवन्दते ! किं
कूर्काणा ? अं सहस्रपोषः धनं वराणा सहस्रं पुकाति कर्षणान् तथाविधां

কেশান্তাদারভ্য শলগ্যা সৌমস্তুমুগ্ৰীম শলনীং তৈম্বৈব স্থাপয়েৎ । তত্রভিগতপুল-
মাযগাধিতং কুসররূপং স্থালীপাকমুপরিদত্ত্বতক্রবং পতিবধুন্দর্শনং পৃচ্ছতি ।
প্রজাপতিঋষিঃ স্ত্রী দেবতা বধুপ্রশ্নে বিনিয়োগঃ । ও কিং পশুসি ? ততঃ পতিঃ
স্থালীপাকং পশুস্তীং বধুং পাঠয়তি । প্রজাপতিঋষিঃ স্ত্রী দেবতা স্থালীপাক-
বৌক্ষেণে বিনিয়োগঃ । ও প্রজাং পশুন্ সৌভাগ্যং মহং দীর্ঘায়ুষ্ণং পত্ন্যঃ । (৫)
ততো মহাব্যাহতিহোমং (৪২ পৃঃ) কৃৎবা সমিৎপ্রক্ষেপান্তঃ কৰ্ম সমাপ্য
উদীচ্যঃ শাট্যায়নহোমাদিবামদেব্যগানান্তঃ কৰ্ম নির্কর্য কৰ্মকারয়িত্ত-
ত্রাক্ষণায় দক্ষিণাং দত্ত্বাৎ । ততোহবিধবাঃ পুত্রবত্যো নার্যো বেষ্ঠামুখাপ্য
বধুং কলসোদকাভ্যক্ষণাদিকং মঙ্গলকৃত্যং কুর্যুঃ । ততস্তং কুসরং গর্ভবতী
ভুঞ্জীত । ইতি সৌমস্তুায়নম্ ।

অথ সোম্যস্তী-হোমঃ

অথাসন্নপ্রসবায়ী বধ্বাঃ সুধপ্রসবার্থং সোম্যস্তীহোমঃ কর্তব্যঃ । তত্র কৃত-
স্নানঃ পতিঃ ও অণ্ডেত্যাদি অমুকগোত্রায়ী অমুকাভিধানায়ী মদীয়পত্ন্যাঃ সুধ-
প্রসবকামঃ সোম্যস্তীহোমমহং কুর্বাঁয় । ইতি সঙ্কল্পঃ কৃৎবা পূর্ববন্মঙ্গলনামান-
মগ্নিঃ সংস্থাপ্য বিরূপাক্ষপান্তাং কুণ্ডিকাং সমাপ্য প্রকৃতকৰ্ম্মারম্ভে প্রাদেশ-
প্রমাণাং স্তুতাক্তাং সমিধং তুষ্ণীমগ্নৌ হুৎবা মহাব্যাহতিহোমং কুর্য্যাৎ । প্রজা-
পতিঋষির্গায়ত্রীচ্ছন্দোহগ্নির্দেবতা মহাব্যাহতিহোমে বিনিয়োগঃ । ও ভূঃ
স্বাহা । প্রজাপতিঋষিরুষ্কিচ্ছন্দো বায়ুর্দেবতা মহাব্যাহতিহোমে বিনি-
য়োগঃ । ও ভুবঃ স্বাহা । প্রজাপতিঋষিরমুষ্টিপ্ ছন্দঃ সূর্য্যো দেবতা

ধনধান্তসমৃদ্ধিঃ দদানা রালা দানে ইত্যন্যং পরশ্চ শপোবহুলং ছন্দসীতি
সুশ্রাবিতি বিবচনং ব্যত্যয়েনাঅনেপদম্ শান চ । দাপ্তরে ইতি দাপ্ দানে
দাশ্বান্ সাহ্বান্ ইত্যাদি নিপাতনাং চতুর্থ্যেকবচনে, আগহীতি ছান্দসহ্যং
শপো লুক্ অমুনাসিকলোপশ্চ হেলোপো ন ভবতীতি ।

(৫) হে কল্যাণকারিণি ! অশ্বিনু স্থালীপাকে অমুসমৃদ্ধিভেদে প্রজাঃ
পুত্রঃ পৌত্রসস্তানলক্ষণাঃ পশুন্ গোহস্ত্যশ্বমহিষাদিকান্ মহ্যং মম পত্ন্যঃ
দীর্ঘায়ুষ্ণং বহুকালজীবিস্থং সৌভাগ্যমাত্মনঃ । কিং পশুসি স্মৃতি প্রশ্নানস্তরং
অভিহিতা স্ত্রী তুর্ভারমুত্তরমাহ ভবদ্বক্তং সৰ্বং পশামি । মমস্মিতি বহ্যার্থে
চতুর্থী বক্তব্যেতি চতুর্থী ।

महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ स्वः स्वाहा । ततः प्रजापतिर्देविः
पङ्क्तिश्चन्द्रः संराधनी देवता सोष्यतीहोमे विनियोगः । ॐ वा तिरश्ची
निपद्यते अहः विधरणीति तां द्वां द्युतश्च धारया वजे संराधनीमहः
संराधन्ते देवैः देष्ट्वैः स्वाहा । (१) प्रजापतिश्च विरहृष्टुप् छन्दो विपश्चि-
न्देवता सोष्यतीहोमे विनियोगः । ॐ विपश्चिं पुष्पमत्रं तद्वाता
पुनरावहं परेहि स्वः विपश्चिं पुमान् अजिन्यातेऽसौ नाम स्वाहा । (२)
अत्रासाविति सर्जनान्स्थाने उविषांपुत्रश्च हृदयनिहितः नाम कर्तव्यम् ।
तेनामुकशर्मानाम् स्वाहा इति होमः कुर्यात् । ततो महाव्याहृतिहोमः
कृत्वा (०२ पृः) प्रादेशप्रमाणां घृताक्तमिवः तूष्णीमग्नौ हृत्वा प्रकृतकर्मास्तु
उदीच्याः शाट्याग्रनहोमादिवामदेव्यागानास्तुः कर्म समाप्य कर्मकाररित्वाङ्गणम्
दक्षिणां दद्यात् । इति ।

अथ ज्ञातकर्म

पुत्रे जाते पिता नाडीः मा कृन्तत सुन्याक मा दन्तेताभिधाय कृत-
स्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः प्रकालितशिलायाः ब्रह्मचारिणः कुमार्या गर्भवत्या वा

(१) वा देवता शुभे कर्मणि क्रियमाणे विधरणी शुभफलविधातकारिणी
इत्येवः मन्त्रानां तिरश्ची वाक्चित्तफलविधातकर्त्री निपद्यते प्रभवति तां
द्वां देवतामहं भर्ता वजे पूजयामि । कीदृशीः द्वां ? संराधनीः तव इष्टफलं
सम्यक्संराधनीः दात्रीः । कर्मा वजे ? द्युतश्च धारया आर्ज्याहृत्या तस्मै देवैः
संराधन्ते देष्ट्वैः, दिग् अतिसर्जने अतिसर्जनकं दानम् इष्टफलदात्र्ये इत्यर्थः ।
संराधन्ते इत्यादिषु पूजार्थे चतुर्थी ।

(२) विपश्चिं देवताविशेषः शिशूनां पुच्छः शिशुमत्रं हृतवान् हृग्रहोर्ध-
श्चन्द्रसि इति हकारश्च तकारः किञ्च पुच्छमेतद् विपश्चिन्देवताविशेषणं हृतः
उपुच्छः धाता प्रजापतिः पुनराहरं आनीतवान्, षतोऽतः हे विपश्चिं !
द्वं परः श्रेष्ठः त्वदेहि आगच्छ अस्मिन् कर्मणि सन्निहितो भव । येन हृदधि-
ष्ठानेन अग्रं पुमान् अजिन्याते उपपद्यते असौ नामेति देवदत्ताभिधानः,
पुच्छशब्देन शिशुमभिधीयते शिशुलाक्षणयोः पुच्छमित्याभिधानिकाः । परेहीति
परा शब्दाकारलोपः छान्दसश्चात् । सोष्यतीहोमो गर्भाद्भूतव्याह-
कर्मस्तरम् ।

अतश्चाधारहीनेन ब्राह्मणेन वा अनावृत्तलोष्टेन पिष्टो त्रीहिववो
दक्षिणहस्तानामिकासूष्ठाभ्यां गृहीत्वा—प्रजापतिर्ष्वि-रभूष्टुप् छन्दो मित्रावरुणाग्न्य-
कुमारश्च जिह्वाभ्यां विनियोगः । * ॐ इयमाञ्जेदमन्न-
मिदमायुरिदममृतम् । (१) इति मन्त्रेण कुमारश्च जिह्वाः परिमाष्टि । तत-
स्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा—प्रजापतिर्ष्वि-रभूष्टुप् छन्दो मित्रावरुणाग्न्य-
अश्विनो देवताः कुमारश्च सर्पिःप्राशने विनियोगः । ॐ मेधास्तु मित्राव-
रुणो मेधामग्निर्दधातु ते । मेधास्तु अश्विनो देवावाधत्तां पुङ्कुरत्यजो
श्वहा । + (२) इति मन्त्रेण कुमारश्च मुखे घृतं ददाति । पुनरपि तथैव
सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा—प्रजापतिर्ष्वि-रभूष्टुप् छन्दो देवता कुमारश्च
सर्पिःप्राशने विनियोगः । ॐ सदसम्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रश्च काम्यं । सनिः
मेधा-मवासिषः श्वहा । (३) इति मन्त्रेण कुमारश्च मुखे घृतं ददाति ।
नाभिः कृशत स्तनकप्रतिधत्तेति पितृक्रयां । स्नानकं पुनः पितान कुर्यात् ।
इति ज्ञातकर्म समाप्तम् ।

(१) हे बालक ! इदं प्रत्यक्षमन्नम् इयमाञ्जा प्रजा आ समस्ताङ्कारेण
ज्ञानहेतुत्वात् तथा इदमायुः प्राणकारणम् इदममृतं अनेन विधिनोप-
भूज्यमानम् अमरणधर्मि तवास्तिति वाक्यशेषः ।

(२) हे बालक ! मित्रावरुणो देवताविशेषो ते तव मेधाः ज्ञान-
विषयाः शक्तिम् आपत्ताः, तथा अश्विनो देवो, किञ्चतो ? पुङ्कुरत्यजो पद्म-
मालालङ्कृतो ते तव मेधामाधत्ताः स्थापयताः, तथा ते तव मेधामग्निः दधातु
स्कारयतु ।

(३) सदसः सभायाः पतिः मुख्याम् अद्भुतः आश्चर्यरूपः प्रियम् इन्द्रश्च
वल्लभः काम्यः अभीष्टसम्पादकः मेधाः धीर्धारणावती मेधा तस्याः सनिः दातारः
सुराचार्यामहम् अवासिषः शरणत्वेन अनेनासौ कुमारश्च मेधाः दद्यादित्या-
शंसामावाक्यार्थः । सनिगिति छन्दसि वनसनरक्तिमथामितीन् । अवासिषः
यातेनुंति सिप् ।

* वज्रुष्टुप् छन्दो नास्ति ।

कृत्वातिं श्वहापाठो नास्ति ।

अथ नामकरणम्

* यद्यपि “जननादशरात्रे वाष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेय-
करणम्” इति गृह्यवचनेन एकादशाहे नामकरणं प्राप्तं तथाप्याचार्याः
द्वादशाहे, एकाधिकशतरात्रे, जन्मदिने वा नामकरणं कर्तव्यम् । तत्र
प्रथमः कुतस्मानः कुतवृद्धिश्चाहः पिता + उदगग्रेषु दर्भेषु प्राञ्चुथ उपविश,
पार्थिवनामानमग्निः संस्थाप्य, विरूपाक्षजपास्ताः कुण्डिकाः समाप्य प्रकृत-
कर्णारन्ध्रे प्रादेशप्रमाणां घृताङ्गाः समिधः तूष्णीमग्नौ हवा, महाव्याहृतिहोमः
कुर्यात् । यथा—प्रजापतिर्ष्विर्गारतीछन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे
विनियोगः । ॐ भूः स्वाहा । प्रजापतिर्ष्विर्गारतीछन्दो वायुर्देवता महा-
व्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूवः स्वाहा । प्रजापतिर्ष्विर्गारतीछन्दो सूर्यो
देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ स्वः स्वाहा । ततो माता
शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्या, भर्तुर्दक्षिणे स्थित्वा, कुमार-मुत्तरशिरसः तत्रै
समर्पयति । ततो भर्तुः पृष्ठदेशेन उत्तराङ्गां दिशि गत्वा, भर्तुर्वामपार्श्वे
उत्तराङ्गेषु कुशेषु प्राञ्चुथी उपविशति । ततः पिता “ॐ प्रजापतये स्वाहा”
इति सकृदाज्याहृतिः हवा, कुमारश्च जन्मतिथि-जन्मतिथिदेवताहोमः † जन्म-
नक्षत्रजन्मनक्षत्रदेवताहोमश्च कुर्यात् । यदि प्रतिपदि जातस्तदा—ॐ प्रतिपदे
स्वाहा, ॐ त्रयोदश्यां स्वाहा । यदि द्वितीयायां तदा—ॐ द्वितीयायै स्वाहा,
ॐ चतुर्थे स्वाहा । यदि तृतीयायां तदा—ॐ तृतीयायै स्वाहा, ॐ विष्णवे

* संस्कारा अतिपतोरन् सकालाच्छेत् कथञ्चन । हृद्यतदेव कुर्वीत धेतुपनरनादधः ।
एतदिति महाव्याहृतिहोमादिप्रारम्भितम् इत्यर्थः । इति स्मार्तवचनेन संस्कारकर्तव्याः मुख्याणा-
तिक्रमे गौणकाले प्रयोगकाले आदौ महाव्याहृतिहोमश्च प्रारम्भितरूपश्च कर्तव्यता
प्रतीयते । तथा च प्रारम्भितहोमार्थं सकृन्ना अग्रे द्वः विधुनामासीति नाम कृत्वा आवाह
सम्पूजा तत्र समिधः प्रक्षिप्या तिस्र्यभिमहाव्याहृतिभिर्हवा वायुसमसृताभिः प्रारम्भितरूपास्तत्र
आहृताहृत्वा पुनस्तिस्र्यभिमहाव्याहृतिभिर्हवा समिधप्रक्षेपेण प्रारम्भितः कुर्यात् । इति
संस्कारतत्त्वम् ।

† अथ यस्तुं करिषान् पश्चादग्रेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राञ्चुपविशति इति गोष्ठिसूत्रम् ।
अत्र च इतानेन कश्चिं पितुरन्तोऽपि संस्कृतजाजादिः बोध्याः अथेति जातगृहनिर्ममः, तथा च
वस्त्राः तन्मध्ये जुहुरात्, यस्मिन् जातः स्यात् ।

‡ तथाहि छन्दोगपरिशिष्टम्—नामधेये मुनिवसुपिशाचा बहवः सदा । वक्राश्च पितरो देवा
वष्टव्यास्तिस्रिदेवताः । तथा—आग्नेराङ्गेऽथ सर्पाङ्गे विशाखाङ्गे तथैव च । आवाताङ्गे धनिष्ठाङ्गे
अविष्ठाङ्गे तथैव च । यन्मासेतानि बहवदुक्काणां जुहुरात् सदा । यन्मयः शिवच्छेवमवशिष्ठा-
स्तथैव च इत्येतेवर्चनैः कश्चिं तिस्रिदेवतानां नक्षत्रदेवतानां चिह्नेन बह्वेन च प्रयोगः
सम्भवत्यर्थः ।

স্বাহা । যদি চতুর্থাং তদা—ওঁ চতুর্থ্যে স্বাহা, ওঁ ষমায় স্বাহা । যদি পঞ্চম্যাং
 তদা—ওঁ পঞ্চম্যে স্বাহা, ওঁ সোমায় স্বাহা । যদি ষষ্ঠ্যাং তদা—ওঁ ষষ্ঠ্যে স্বাহা,
 ওঁ কুমারায় স্বাহা । যদি সপ্তম্যাং তদা—ওঁ সপ্তম্যে স্বাহা, ওঁ মূনিভ্যঃ
 স্বাহা । যদি অষ্টম্যাং তদা—ওঁ অষ্টম্যে স্বাহা, ওঁ বসুভ্যঃ স্বাহা । যদি নবম্যাং
 তদা—ওঁ নবম্যে স্বাহা, ওঁ পিশাচেভ্যঃ স্বাহা । যদি দশম্যাং তদা—ওঁ দশম্যে
 স্বাহা, ওঁ ধর্মায় স্বাহা । যদি একাদশ্যাং তদা—ওঁ একাদশ্যে স্বাহা, ওঁ রুদ্রেভ্যঃ
 স্বাহা । যদি দ্বাদশ্যাং তদা—ওঁ দ্বাদশ্যে স্বাহা, ওঁ বায়বে স্বাহা । যদি ত্রয়োদশ্যাং
 তদা—ওঁ ত্রয়োদশ্যে স্বাহা, ওঁ কামায় স্বাহা । যদি চতুর্দশ্যাং তদা—ওঁ চতুর্দশ্যে
 স্বাহা, ওঁ ষক্ৰভ্যঃ স্বাহা । যদি অমাবস্তায়্যাং তদা—ওঁ অমাবস্তায়্যে স্বাহা, ওঁ
 পিতৃভ্যঃ স্বাহা । যদি পৌর্ণমাস্যাং তদা—ওঁ পৌর্ণমাস্যে স্বাহা, ওঁ বিশ্বেভ্যো
 দেবেভ্যঃ স্বাহা । যদি কৃত্তিকায়্যাং জাতস্তদা—ওঁ কৃত্তিকাভ্যঃ স্বাহা, ওঁ
 অগ্নয়ে স্বাহা । যদি রোহিণ্যাং তদা—ওঁ রোহিণীভ্যঃ স্বাহা, ওঁ প্রজাপতয়ে
 স্বাহা । যদি মৃগশিরসি তদা—ওঁ মৃগশিরসে স্বাহা, ওঁ সোমায় স্বাহা ।
 যদি আর্দ্রায়্যাং তদা—ওঁ আর্দ্রায়্যে স্বাহা, ওঁ রুদ্রায় স্বাহা । যদি পুনর্কসৌ
 তদা—ওঁ পুনর্কসবে স্বাহা, ওঁ অদিতয়ে স্বাহা । যদি পুষ্যায়্যাং তদা—ওঁ পুষ্যায়্যে
 স্বাহা, ওঁ বৃহস্পতয়ে স্বাহা । যদি অশ্লেষায়্যাং তদা—ওঁ অশ্লেষাভ্যঃ স্বাহা ওঁ
 সর্পেভ্যঃ স্বাহা । যদি মঘায়্যাং তদা—ওঁ মঘাভ্যঃ স্বাহা, ওঁ পিতৃভ্যঃ স্বাহা ।
 যদি পূর্বফল্গুন্যাং তদা—ওঁ পূর্বফল্গুনীভ্যঃ স্বাহা, ওঁ ভগায় স্বাহা । যদি
 উত্তরফল্গুন্যাং তদা—ওঁ উত্তরফল্গুনীভ্যঃ স্বাহা, ওঁ অর্ষ্যয়ে স্বাহা । যদি
 হস্তায়্যাং তদা—ওঁ হস্তায়্যে স্বাহা, ওঁ সবিত্রে স্বাহা । যদি চিত্রায়্যাং তদা—ওঁ
 চিত্রায়্যে স্বাহা, ওঁ ইন্দ্রে স্বাহা । যদি স্বাত্যায়্যাং তদা—ওঁ স্বাত্যে স্বাহা, ওঁ বায়বে
 স্বাহা । যদি বিশাখায়্যাং তদা—ওঁ বিশাখাভ্যঃ স্বাহা, ওঁ ইন্দ্রাগ্নিভ্যঃ স্বাহা ।
 যদি অনুরাধায়্যাং তদা—ওঁ অনুরাধাভ্যঃ স্বাহা, ওঁ মিত্রায় স্বাহা । যদি
 জ্যেষ্ঠায়্যাং তদা—ওঁ জ্যেষ্ঠায়্যে স্বাহা, ওঁ ইন্দ্রায় স্বাহা । যদি মূলায়্যাং তদা—ওঁ
 মূলায়্যে স্বাহা, ওঁ নিম্বতয়ে স্বাহা । যদি পূর্বাষাঢ়ায়্যাং তদা—ওঁ পূর্বাষা-
 ঢাভ্যঃ স্বাহা, ওঁ অশ্বিন্যঃ স্বাহা । যদি উত্তরাষাঢ়ায়্যাং তদা—ওঁ উত্তরাষাঢ়াভ্যঃ
 স্বাহা, ওঁ বিশ্বেভ্যো দেবেভ্যঃ স্বাহা । যদি শ্রবণায়্যাং তদা—ওঁ শ্রবণায়্যে স্বাহা
 ওঁ বিষ্ণবে স্বাহা । যদি ধনিষ্ঠায়্যাং তদা—ওঁ ধনিষ্ঠাভ্যঃ স্বাহা ওঁ বসুভ্যঃ স্বাহা ।
 যদি শতভিষায়্যাং তদা—ওঁ শতভিষাভ্যঃ স্বাহা, ওঁ বরুণায় স্বাহা । যদি
 পূর্বভাদ্রপদায়্যাং তদা—ওঁ পূর্বভাদ্রপদাভ্যঃ স্বাহা, ওঁ অজৈকপাদায় স্বাহা ।

यदि उत्तरताम्रपदायां तदा—ॐ उत्तरताम्रपदाभ्यां स्वाहा, ॐ अहिब्रह्माभ्यां स्वाहा । यदि रेवत्यां तदा—ॐ रेवतौ स्वाहा, ॐ पूषे स्वाहा । यदि अश्विनां तदा—ॐ अश्विनाभ्यां स्वाहा, ॐ अश्विनीकुमाराभ्यां स्वाहा । यदि उरग्यां तदा—ॐ उरगीभ्यां स्वाहा, ॐ वमार स्वाहा । * ततः पिता कुमारश्च मुखनासिकानेत्रश्रोत्राणि दक्षिणपाणिना स्पर्शन् जपति । द्यौरार्धद्वयोरर्ध्यादयः साधारणाः । प्रजापतिर्ध्विरादित्या देवता नामकरणे विनियोगः । ॐ कोऽसि कतमोऽसि । एषोऽश्मृतोऽसि । आहम्पत्यां मासं प्रविशामो (१) असावितिपदं सशोधनास्तुं कुमारनाम गृह्णाति । श्रीअमुकदेवशर्मा इति । ॐ स त्वाहं परिददात्तु रात्रौ परिददात्तु रात्रिश्चाहोरात्राभ्यां परिददात्तु होरात्रे चार्कमासेभ्यः परिददात्तु मर्कमासाश्च मासेभ्यः परिददात्तु मासाश्चर्तुभ्यः परिददात्तु तवश्च । संवत्सराय परिददात्तु, संवत्सरायुषे चरात्रे परिददात्तु

(१) हे देवदत्त ! कोऽसि कश्चं भवसि स्वरूपप्रश्नः, कतमोऽसि कतमश्चं भवसि जातिपरिप्रश्नः, एषोऽसि प्रत्यक्निर्देशः, अमृतोऽसि अमृतनामा अश्विनी भवसि । यतस्ततः आहम्पत्यां अहम्पतेरादित्याश्चायं मासः इत्यर्थः संक्रान्तिचिह्नितः मासः प्रविश प्रोऽसि हि अहम्पतेरिदमित्यर्थः, तत्र प्रविश्रु वत्फलं तत् क्रमेण दर्शयन्नाह ॐ सत्वाहं इति ।

* राक्षसुसारेण नामानाद्यकराणि यथा—

अ लो मेवे, उ वो वृषे, क ह्यो विधुने, ड ह्यो कर्कटे, म टौ सिंहे, प ठौ कर्करां, र ठौ तुलारां, न यो वृष्टिके, ध ठौ धनुषि, ध ङौ मकरे, ग शौ कुष्ठे, द टौ मीने ।

शतपदकक्षे अक्षनकक्षपदानुसारेण नामानाद्यकराणि यथा—

हू चे चो ल अश्विनी, लि लू ले लो उरगी, अ ई उ ए कृत्तिका, ओ ष वि वृ रोहिणी, वे वो क कि वृषभिरा, कु ष उ ह आर्द्रा, के को ह हि पुनर्वसुः, इ हे हो ड पुष्या, डि डू डे डो अश्लेषा, म मि नू मे मघा, मो ट टि टू पूर्वाश्र्विनी, टे टौ प पि उत्तराश्र्विनी, पू ष ष ठ हस्ता, पे पो र रि चित्रा, र रे रो उ मृगशी, ति तु त्ते तो विशाखा, न नि नू ने अश्लेषा, नो ष वि वृ जोष्ठा, वे वो उ उ मूला, डू ष क च पूर्वाभाद्रा, ते तो अ जि उत्तराभाद्रा, वि वृ षे षो श्रवणा, ग गि ङ गे धनिष्ठा, गो ष पि उ शतभिषा, शे शो द दि पूर्वताम्रपद, हू ष ष ङ उत्तरताम्रपद, दे दौ च च रेवती ।

हू षे ष षोऽसि त्तेः अकारेण सकारेण चर्तुभ्यः अकारास्तानि सकारास्तानि नामानि भवन्ति ।

অসৌ। (২) অসাবিতি কুমারনাম গ্রহীতব্যম্। ততঃ পিতা কুমারস্ত মাতৃ-
বামকর্ণে “ও শ্রীঅমুকদেবশর্মাঃ তে পুত্রঃ” ইতি নাম কথয়িত্বা, কুমারস্ত
দক্ষিণকর্ণে “ও শ্রীঅমুকদেবশর্মাসি” ইতি নাম কথয়তি। ততো মাত্রে
কুমারঃ দত্ত্বা, পূর্ববৎ মহাব্যাহতিহোমঃ কৃত্বা, (৪২ পৃঃ) প্রাদেশপ্রমাণাঃ
যুতাক্কাঃ সমিধঃ তৃণীমথৌ ছত্বা সর্ককর্মসাধারণঃ শাট্যায়নহোমাদি-বাম-
দেব্যগানাস্তমুদীচ্যঃ কর্ম সমাপ্য কর্মকারয়িত্বব্রাহ্মণায় দক্ষিণাঃ দত্ত্বাৎ।

ইতি নামকরণম্।

অথ নিষ্ক্রমণম্ *

তত্র জাতে কুমারে বহুতীয়ঃ জ্যোৎস্নস্তস্ত তৃতীয়ান্নস্থিতৌ প্রাতঃ
কুমারঃ স্নাপয়িত্বা সায়ঃসন্ধ্যায়ামতীতায়ঃ চন্দ্রাভিমুখঃ কুতাজলিঃ পিতা-
বতিষ্ঠেত। মাতা শুচিনা বস্ত্রেণ কুমারমাচ্ছাণ্ড, দক্ষিণশ্চাঃ দিশি স্থিত্বা
উত্তরশিরসঃ কুমারং পিত্রে সমর্পয়তি। ততো ভর্তুঃ পৃষ্ঠদেশেন উত্তরশ্চাঃ

(২) অসাবিত্যামন্ত্রণপদম্। হেদেবদত্ত। সোহহম্পতিঃ সূর্যাস্তা হাঃ
অহে দিবসায় পরিদদাতু সমর্পয়তু সর্ষক্কার ইতি যাবৎ। শতায়ুত্বম্। বিশেষ্যস্ত-
মাসস্ত বিশেষণভূতোহপি অহম্পতিঃ অত্র প্রাধাত্যাং স ইত্যনেন প্রত্যব-
ম্ব্যতে, শেষঃ সূগমম্।

* অত্রৈদং বোধাম্—জননাদশরাত্রে ব্যুষ্টে শতরাত্রে সম্বৎসরে বা নামধেরকরণমিতি
গোভিলনৃত্রাৎ একাদশে দ্বাদশে বাহুহনি পিতা নাম কুর্বাৎ ইতি শ্রুতেশ্চ যদ্যপি জননাদেকা-
দশদিবসস্ত নামধেরে মুখাতমনিমিত্তত্বাৎ দ্বাদশদিনাদিপূর্বপূর্বকালস্ত পরপরকালাপেক্ষয়া
প্রশস্তত্বমবগম্যতে, তথাপি দৈবান্নানুযাষা অন্তরায়্যাৎ একাদশেহহনি নামকরণবাধে
মুখ্যকালে নিষ্ক্রমণস্ত চাদরে জাতকর্মানস্তবঃ নিষ্ক্রমণঃ কৃত্বা নামধেরং কৰ্তব্যমিতি। অত-
এব গোভিলেন ভবদেবভট্টেন গুণবিষ্ণুনা চ জাতকর্মানস্তরং নিষ্ক্রমণং ততশ্চ নামকরণং লিখি-
তম্। স্মার্তেন তু নামধেরে একাদশাহমাত্রস্ত মুখ্যকালত্বকংসংস্কারকর্ষণাঞ্চ নিরতক্রমত-
মনুরূপা জাতকর্মানস্তরং নামকরণং লিখিতম্। জাতকর্ষনামকরণনিষ্ক্রমণায়াং মুখ্যকালেহকরণে
অন্নপ্রাশনকালে কৰ্তব্যত্বম্ তস্ত গৌণকালত্বাৎ, তত্র জাতকর্ষনস্তরং নামকরণং কৃত্বা নিষ্ক্রমণং
কাৰ্যাং সর্বেষাং মুখ্যকালবাধাৎ। পারশুরামায়ানমতে সর্বথৈব জাতকর্ষনস্তরং
নামকরণস্ত কৰ্তব্যতা। ইতি। অত্র গুণবিষ্ণুঃ—নামকরণস্যানিরতকালত্বাৎ ক্রমস্তা-
বিরক্ষিতত্বাচ্চ প্রাক্ নিষ্ক্রমণমভিহিতবান্। অত্র মাতৃপূজাস্তনস্তরং বৃদ্ধিশ্রাচ্চ কৰ্তব্যং
সর্বাণ্যেবাহাৰ্হাবন্তি ইতি গোভিলনৃত্রেণ গৃহ্যোক্তকর্ষণামাদৌ তস্ত বিহিতত্বাৎ।
তথাহি—ব্রাহ্মায়াতং বশাধায়াঃ পরোক্তমবিরোধি চ। বিষ্ণুস্তনুষ্ঠেরমিত্যনেনাস্তবেদীর-
নিষ্ক্রমণে অভিহিতনান্দীমুখশ্রাচ্চ কৰ্তব্যতাধোশাচ্চ। স্মার্তেন চ এতস্ত বহুত্বিত্বাৎ।

दिशि गवा उर्द्धा तिष्ठेत्—ततः पिता अमुन् मन्वान् जपति ।—प्रजापतिर्बि-
रभूष्टुप् छन्दश्चन्द्रो देवता कुमारश्च चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ षत्ते सुसीमे
हृदयः हितमस्तः प्रजापते । वेदाहः मन्त्रे तद्व्रक्ष माहः पौत्रमघः नि
गाः ॥ (१) प्रजापतिर्बि-
रभूष्टुप् छन्दश्चन्द्रो देवता कुमारश्च चन्द्रदर्शने विनि-
योगः । ॐ षत् पृथिव्यामनामृतः दिवि चन्द्रमसि प्रितम् । वेदानृतश्चाहः नाम,
माहः पौत्रमघः रिषः । (२) प्रजापतिर्बि-
रभूष्टुप् छन्द ईन्द्राग्नी देवते
कुमारश्च चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ ईन्द्राग्नी शर्ष षच्छतः प्रजाटै मे प्रजापती
यथायं न प्रमीयेत पुत्रो जनित्या अधि । (३) इति जपुः कुमारः चन्द्रः
दर्शयति । ततः पिता तथाभूतमेव कुमारम् उत्ररशिरसः मात्रे दत्त्वा, चन्द्राय
अर्घ्याः दद्यात् । यथा—ॐ क्लीरोदार्षवसभूत अत्रिनेत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्याः
शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम ॥ इदमर्घ्याः ॐ चन्द्राय नमः । ततो नमस्कुर्यात् ।
(ॐ ज्योत्स्नायाः पतये तूत्यां ज्योतिषां पतये नमः । नमस्ते रोहिणीकास्त

(१) हे चन्द्र ! षत् ते तव अस्तः मधो, किञ्चुते ? सुसीमे अतिशीतले ।
पुनस्तदेव विनिनष्टि—प्रजापते प्रजानाम् आनन्दजनकत्वेन पत्यो हितं
निहितं हृदयम् अर्पितं व्रक्षस्वानः तद्व्रक्ष आत्मा तत्स्थानत्वात् अहं वेद
जानामि, तन्नद्यो एवमेवेति अहं मन्त्रे यस्यां तस्यां पौत्रमघः पुत्रसम्पत्ति
पापम् अरिष्टं व्याधिविनाशादिरूपं मा गां न गच्छेयमाप्नुमामिति यावत् ।
एतदुक्तं भवति—षदहं व्रक्षविं तस्मान्मानिष्टसम्पत्को नास्तीयं प्रार्थना
सप्तम्यर्थे पञ्चमी सर्कविभक्तौनामपवादस्वरणात् ।

(२) षत् पृथिव्याम् अनामृतं अमृतसदृशं दिवि द्यालोके चन्द्रमसि प्रितः
आप्रितः तदहं अमृतश्च नाम वेद जानामि, यतः अतोहहं पौत्रमघः पुत्र-
सम्पत्ति पापं शोकं मा ऋषं न गच्छामि इति, ऋषी गते । अनामृतमिति
अमृतसदृशमित्यर्थः । सादृशे नञ् छान्दसश्चादीर्घः । अघः ऋषमिति ऋषी गते
छान्दसश्चात् मिपोहपि विकारोहसुधारः ।

(३) हे ईन्द्राग्नी ! युवां मे मम प्रजाटै पुत्राय शर्ष सुखं षच्छतं दत्तं
यथा षेन प्रकारेणायः बालकः जनित्या जनता अधि तत्सत्वेन न प्रमीयेत
न हिंस्रेत । किञ्चुताविन्द्राग्नी ? प्रजापती लोकपालो, मीड् हिंसारां
प्रमीयेतेति ।

सुधावास नमोऽस्तु ते । नभोमण्डलदीपार शिरोरश्मिर्धृज्जटेः । कलाभि-
 र्बर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे) ॥ इति । ततः पिता जलाञ्जलिः गृहीत्वा—
 प्रजापतिर्ष्विरभूष्टुप्, छन्दश्चन्द्रो देवता चन्द्रोपस्थाने विनियोगः । ॐ
 षट्चन्द्रमसि कृष्णं पृथिव्या हृदयं श्रितम् । तदहं विद्वांसुत् पशुन् माहं
 पौत्रमवः रुदः । (३) इति पठित्वा जलाञ्जलिः त्र्यजेत् तृष्णीं वारह्वयम् । ततो
 वामदेव्यां गीत्वाऽच्छिद्रमवधार्य गृहं प्रविशेदिति । एतच्च निष्क्रमणकर्मार्थ-
 द्रुतमुदीच्यं पत्नीपुत्रोपादानविरहात् प्रवासिनाऽपि कर्तव्यम् । इति
 निष्क्रमणं कर्म समाप्तम् ।

अथ कुमारस्य पौष्टिकं कर्म

पिता—विष्णुरोम् तत्सत् अद्य अमुकमसि अमुकराशिसे भस्करे अमुके
 पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मणा अमुकगोत्रस्य मत्पुत्रस्य
 श्रीअमुकदेवशर्मणः पुष्टिकामः पौष्टिकं कर्माहं कुर्वीमि—इति सकृन्ना वलद-
 नामानमग्निः संस्थाप्य, प्रादेशप्रमाणां घृतान्तां समिधं तृष्णीमर्गौ हृत्वा, महा-
 व्याहृतिहोमं कुर्यात् । (४२ पृः) ततः ॐ इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा, ॐ द्यावा-
 पृथिवीभ्यां स्वाहा, ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, इत्याहृतिद्वयं दद्यात् । ततो
 नामकरणोक्तक्रमेण जन्मतिथि-तत्रदेवता-जन्मनक्षत्र-तत्रदेवताहोमः (७१ पृः
 १५ पृः) कुर्यात् । ततो महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृतान्तां
 समिधं तृष्णीमर्गौ जुह्व्यात् । इति कुमारस्य पौष्टिकं कर्म समाप्तम् ।

अथ अन्नप्राशनम्

तत्र षष्ठे अष्टमे वा मासि पुंसः, द्विंशत्तु पक्षमे सप्तमे वा मासि शुभे दिने
 पिता कृतवृद्धिश्राद्धः शुचिनामानमग्निः संस्थाप्य विरूपाक्षजपास्तां कुशण्डिकां
 समाप्य प्रकृतकर्मरश्ते प्रादेशप्रमाणां घृतान्तां समिधं तृष्णीमर्गौ हृत्वा,
 महाव्याहृतिहोमः (४२ पृः) कुर्यात् । ततः—प्रजापतिर्ष्विर्गारत्र्यीछन्द आदित्या

(४) अद्य एतत् चन्द्रमसि कृष्णं लाङ्गनं पृथिव्या हृदयं श्रितं आश्रितं
 कृष्णीलिमरूपं तदहं विद्वां तदेव पशुन् ईकमाणः दृष्टवामित्यर्थः, यत्
 एवमतोऽहं पौत्रमवः पुत्रसम्पत्ति शोकं प्राप्य मां रुदः मा रोदिमीत्यर्थः ।

देवता पुरुषाधिपत्याकामस्य चतुष्पथेऽग्नावादित्याभिमुखस्य आज्यहोमे विनियोगः । ॐ अन्नं वा एकच्छन्दस्रमन्नं ह्येकं भूतेभ्यश्छन्दयति स्वाहा । (१) प्रजापतिर्ष्विन्द्रादित्या देवता पुरुषाधिपत्याकामस्य चतुष्पथेऽग्नावादित्याभिमुखस्य आज्यहोमे विनियोगः । * ॐ श्रीर्वा एषा षण् सद्धानो विरोचनो मग्नि सङ्गमवदधातु स्वाहा । (२) प्रजापतिर्ष्विन्द्रादित्या देवता पुरुषाधिपत्याकामस्य चतुष्पथेऽग्नावादित्याभिमुखस्य आज्यहोमे विनियोगः । ॐ अन्नस्य घृतमेव रसस्तेजःसम्पत्कामो जुहोमि स्वाहा । (३) प्रजापतिर्ष्विन्द्रादेवता वृष्ट्याविच्छित्तिकामस्य सारःप्रातः कृद्धोमे विनियोगः । † ॐ कृद्धे स्वाहा । प्रजापतिर्ष्विन्द्रादेवते वृष्ट्याविच्छित्तिकामस्य सारःप्रातः कृद्धोमे विनियोगः । ॐ कृद्धोमे विनियोगः । ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । इत्याज्याहतीर्जुह्यात् । ततो महाव्याहृतिहोमः कृत्वा (४२ पृः) प्रादेश-प्रमाणां घृतान्तां समिधं तूष्णीमग्नीं हत्वा, सर्वकर्मसाधारणं शाट्याग्निहोमादिवामदेव्यागानास्तम् उदीच्यां कर्म (१५ पृः १२ पं) समाप्य, अनेन मन्त्रेण कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । प्रजापतिर्ष्विन्द्रादित्यादेवता कुमारश्चाग्निप्राशने

(१) अन्नं वै किल एकच्छन्दस्रं एकं प्रधानं छन्दः त्रयाश्चक्रेणामोदादित्यर्थः एकच्छन्दस्रत्रभवमेकच्छन्दस्रं किल अन्नं हि यस्यां एवम् भूतेभ्यः भूतानां तृप्यर्थं छन्दयति वर्धयते । अन्नमर्थः—एषा आदित्यास्य रश्मिजालं वृष्ट्यास्तसा लोके छन्दयति आवृणोति तथा अन्नमपि ममादित्या-प्रसादात् बहतरं भवतु येनाहं पुरुषेषु अधिपतिर्भवामि । एकच्छन्दस्रमितिभवे छन्दसौति षण् ।

२ । श्रीः वै किल एषा प्रत्यक्षा, किं षण् सद्धानः ईश्वराः तेषु मध्ये विरोचनः आदित्यः मग्नि सङ्गं आधिपत्यां अवदधातु, अर्पयतु सद्धान इति सच्छदान्मन्त्रेण छन्दसी वनिषो च वक्तव्यो इति वनिष् ।

३ । अन्नस्य घृतमेव रसः सारः तथा च घृतघृतं तदभोजनमिति जन-प्रवादः । तेजः सम्पदाधिपत्यां तं कामयमानोऽहं घृतं जुहोमि स्वाहा ।

* वज्रुदित्वा ह्येना नास्ति ।

† वज्रुदित्वा परत्र च ह्येना नास्ति ।

विनियोगः । ७ अग्रपतेः नो देहनीवसु उग्रिणः । * प्रदातारः
तारिष उर्कः नो धेहि विपदे चतुस्पदे वाहा । (४) उतः कर्षकारिण्ड-
ब्राह्मणार नकिपां मत्तां । इति अग्रप्राशनम् समाप्तम् ।

अथ पुत्रमूर्क्षातिश्राणम्

उत पिता पूर्क्षातिमुधो हस्ताभ्याः पुत्रस्य मूर्क्षानम् उपसंगृह्य मन्त्रजयः
जपति—प्रजपतिर्ष विरभूष्टुप् छन्दः प्रजापतिर्देवता पुत्रस्य मूर्क्षानमुपसंगृह्य
जपे विनियोगः । ७ अद्वादकां संश्रवसि हृदयादधिजायसे । प्राणस्ते
प्राणेन संश्रवामि जीव मे वावदायुषः ॥ (१) ७ अद्वादकां संश्रवसि,
हृदयादधिजायसे । वेदो वै पुत्रनामासि, स जीव शरदः शतः ॥ (२)
७ अन्ना भव परशुर्भव त्रिणयामृतः भव । आन्नासि पुत्र मा मृधाः स जीव

४ । हे अग्रपते ! सूर्या ! “आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नः उतः
प्रजा” इति वृतेः, अन्नस्य अदनीयस्य अनमीवसु आरोप्यकरस्य उग्रिणः अग्नि-
वृद्धिकरस्य उर्कः बलः नो अन्वभां देहि अर्पय, किञ्च अन्नस्य प्रदातारः प्रतारिष
तारस्य तथा नो अन्नाकः विपदे मनुष्यादौ चतुस्पदे गवादौ (शः कल्याणः)
धेहि, अमीव इति रोग उच्यते, तारिष इति तुप्रवनतरणयोः अन्तर्भूतार्थां
प्रार्थनायां लिङ्गर्धे लेट् सिप् ‘लेटोऽडाटो’ इति अट् ‘सिब् बहलः
लेटि’ इति सिप् ईट् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति ईकारलोपः सकारस्य
रुक्-वृ-व-लोपाः ।

१ । हे पुत्रक ! वः मे मम अद्वां अद्वां शिरोऽग्नीवादिभ्यः संश्रवसि
संश्रुते । भवसि प्रवाहधातुरूपतया विनिःश्रुतोऽसौत्यर्थः । तथा हृदया-
दधिजायसे इति हृदयां सर्कगात्रश्रेष्ठां अधिजायसे उपसंगृह्यसि हान-
सद्वां अतीतविषयेऽप्येतत् पदद्वयं वर्तमाने निदिश्रुते । तदिच्छंभुतो-
ऽसि अतस्ते भव प्राणः प्राणवायुः मुखनासिकाभ्यां निःसरणरूपं प्राणे-
नैव संश्रवामि धारयामि संश्रुतः अनवच्छिन्नः करोमि तत्संक्रान्तां वावदायुषः
वर्षशतं वावदः जीव, शतायुर्वै पुत्र इति वृतेः । वावदायुषमित्यव्ययी-
त्वात् शरत् प्रभृतिभ्य इत्यच् ।

२ । हे पुत्र ! शरदः शतं वर्षाणि जीव, शतशः वेदोऽसि वेदश्राव्येता
भवसि गौर्वाहिक इतिवत् गौप्रयोगः । अतएव उपनीतस्य एव कार्या-
वेतत् शेषं पूर्ववद्वाच्येयम् ।

शरदः शतम् ॥ (७) ततः अनेन मन्त्रेण पुत्रश्च पितरः पिता विप्रति—
 प्रजापतिर्ष्विः प्रजापतिर्देवता पुत्रश्च मूर्धातिश्राणे विनियोगः । * ॐ
 पशूनां वा हिकारेणातिजिह्वायि श्रीअमृकदेवशर्मन् । (८)

इति पुत्रमूर्धातिश्राणः समाप्तम् ।

अथ चूडाकरणम्

कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे चूडाकरणं कर्तव्यम् । तत्र प्रथमं
 प्रातःकृतस्नानः कृतवृद्धिप्राक्ः पिता सतानामानमग्निः संस्थाप्य, विरूपाक्ष-
 जपास्तां कुशशिकां समाप्य, अग्नेर्दक्षिणतः एकविंशतिदूर्धनिष्कलीः
 सप्तसप्ततिरेकीकृत्य कुशासुरेण वेष्टेयिष्या, उष्णोदक-सहितः कांस्यपात्रः,
 तान्निर्षितः कुरः तदभावे दर्पणः वा, लोहकुरपानिः नापितकः ; अग्नेरुत्त-
 रतो वषगोमयः, तिल-तण्डुल-माषसिद्धकः कसरम्, अग्नेः पूर्वतः मिश्रित-
 त्रीहिषवपुरित-पात्रद्वयः, तिलमाषपुरित-पात्रद्वयकः स्थापयेत् । ततो माता
 शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य, क्रोडे निधाय, अग्नेः पश्चिमतो तर्धुर्वामपार्श्वे
 उद्वराग्रेषु कुशेषु प्राञ्चुषी उपविशति । ततः पिता प्रकृतकर्णारसु प्रोदेश-
 प्रमाणां सुतास्तां समिधः तूकीमग्नौ हत्वा, व्यस्तसमस्त-महाव्याहृतिहोमः
 कुर्यात् । यथा—प्रजापतिर्ष्विर्गार्ग्रीहृन्नाहृग्निर्देवता महाव्याहृति-
 होमे विनियोगः । ॐ भूः स्वाहा । प्रजापतिर्ष्विक्रिष्क हृन्ना वायुर्देवता
 महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भ्रुवः स्वाहा । प्रजापतिर्ष्विरभ्रुष्टूप हृन्नाः
 सूर्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ स्रः स्वाहा । प्रजापतिर्ष्वि-
 र्वृहतीहृन्नाः प्रजापतिर्देवता (समस्त) महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ

७ । हे पुत्र ! स इह अस्मात्तव पाशापो तव पाशापवत् दृष्टो निर्याधि-
 र्भव, परशुः कुठार इव ह्येदको तव तीक्ष्णो तव न तु ह्येद्यः तथा हिरण्यः तव
 सुवर्णः तव, अश्लेषायादिति रपद्रव्यैराच्छादितः यन्न भवति, अमृतः तव अवि-
 नान्नि नाकाले मरिष्यसि । आश्रमसीति आश्रमं नित्यं इव इह इह मा मृथाः मा
 मरिष्यसि अतः शरदः शतः जीव ।

८ । हे पुत्र ! वा वाः अहं पिता अतिजिह्वायि मूर्द्धि चूड्यायि, पशूनां
 गवां हिकारेण ह्यंकुतेन । एतदुक्तं भवति यथा गावोहरण्यादौ गता
 वत्सानातिमुद्येन विप्रति, तथा अहमपि ह्यमित्यर्थः ।

* कर्तव्याहृतिहोमे वाति ।

ভূর্ভবঃ স্বাহা । ততঃ পিতা উখায়, প্রাযুধঃ কুমারশ্চ মাতুঃ পশ্চাদবস্থিতঃ,
 সুরগাণিঃ নাপিতঃ পশুন্, তমেব সবিত্বরূপং ধ্যায়ন্ জপতি—প্রজাপতিঋষিঃ
 সবিতা দেবতা চূড়াকরণে বিনিয়োগঃ । * ঔ আয়মগাং সবিতা
 সুরেণ । (১) তত উষ্ণোদকসহিতং কাংস্যপাত্রং পশুন্, বায়ুঃ মনসা
 ধ্যায়ন্ জপতি—প্রজাপতিঋষির্বিষ্ণুদেবতা চূড়াকরণে বিনিয়োগঃ । ঔ
 উষ্ণেন বায় উদকেনৈধি । (২) ততঃ কাংস্যপাত্রস্থিতোষ্ণোদকেন দক্ষিণ-
 হস্তগৃহীতেন কুমারশ্চ দক্ষিণ-কপুষ্কিকাদেশমেনেন মন্ত্রেণ ক্লেদয়তি । কপুষ্কিকা-
 শব্দেন দক্ষিণোত্তরতঃ শিখাস্থানাদধঃ শিরস উভয়পার্শ্বস্থঃ কর্ণাভিমুখোচ্চদেশ
 উচ্যতে । প্রজাপতিঋষিরাপো দেবতাশ্চূড়াকরণে বিনিয়োগঃ । ঔ আপ
 উন্দন্তু জীবসে । (৩) ততঃ তাম্রক্ষুরং তদভাবে দর্পণং বা পশুন্ জপতি—
 প্রজাপতিঋষির্বিষ্ণুদেবতা চূড়াকরণে বিনিয়োগঃ । ঔ বিষ্ণোদংষ্ট্রোহসি । (৪)
 ততঃ কুশবন্ধ-সপ্তদর্ভপিঞ্জলীগৃহীত্বা + ক্লিন্নদক্ষিণ-কপুষ্কিকাদেশে অনেন
 মন্ত্রেণ উর্দ্ধমূলা নিদধ্যাং—প্রজাপতিঋষিরোষধিদেবতা চূড়াকরণে বিনিয়োগঃ ।
 ঔ ওষধে ত্রায়শ্চেনং । (৫) ততো বামহস্তগৃহীত-দর্ভপিঞ্জলীসহিত-দক্ষিণ-
 কপুষ্কিকাদেশে দক্ষিণহস্তগৃহীতং তাম্রক্ষুরং তদভাবে দর্পণং বা অনেন মন্ত্রেণ

১। হে কুমার ! অয়ং নাপিতঃ সবিতা সুরেণ গৃহীতেন আ অগাং
 তব চূড়াকরণায় আগতবানিত্যর্থঃ । ব্যবহিতেনাঙাসম্বন্ধঃ ।

২। হে বায়ো ! স্বমপি উষ্ণেন উদকেন গৃহীতেন কুমারশিরঃপ্রাব-
 নায় এধি আগচ্ছ ইত্যর্থঃ । এধি ইতি ছান্দসত্বাৎ হকারশ্চ ধকারঃ ।

৩। হে কুমার ! ষা বায়ুনা আনীতা আপস্তাস্বামুন্দন্তু ক্লেদয়ন্তু । কিমর্থং ?
 জীবসে জীবনায়, চিরকালপ্রাণধারণায় । জীবস ইতি ছান্দসত্বাৎ তুমর্থে অস্-
 প্রত্যয়ঃ ।

৪। হে সুর ! স্বং বিষ্ণোঃ দংষ্ট্রোহসি দস্তো ভবসি ছেদনাত্মকত্বাৎ ।

৫। হে ওষধে ! দর্ভ ! এনং কুমারং ত্রায়শ্চ পালয় ।

* বজ্রষ্ট্রোচ্ছন্দো নাস্তি ।

+ দর্ভপিঞ্জলীপদেন কুশান্তরবেষ্টিতং প্রাদেশপ্রমাণং কুশপত্রধরমুচ্যতে, অস্তা নামান্তরং
 পথিত্বম্ । তথা চ—অনন্তর্গতিং সাত্রং কোথং দ্বিদলমেব চ । প্রাদেশমাত্রং বিজ্ঞেয়ং পথিত্বং
 যত্র-কুত্রচিৎ । এতদেব পিঞ্জল্যা লক্ষণং সমুদাহৃতম্ । ইতি ছন্দোগপরিশিষ্টম্ ।

निदध्या९—प्रजापतिर्ष्विः सुधितिर्देवता चूडाकरणे विनियोगः । ७
 सुधिते मैनः हिंस्रीः । * (७) ततः केशच्छेदो यथा न भवति, तथा ताम्र-
 कुरः दर्पणं वा तत्रैव दक्षिण-कपुष्पिकादेशे अनेन मन्त्रेण पूर्वाभिमुखः प्रेर-
 ये९—प्रजापतिर्ष्विः पूषा देवता चूडाकरणे विनियोगः । ७ षेन पूषा
 बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावप९ । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय
 दीर्घायुष्टाय बलाय वर्चसे । (१) ततो वारह्व्यः तूष्णीं प्रेरये९ । ततो
 लोहकुरेण दक्षिण-कपुष्पिकादेशे स्थितान् केशान् छिद्रा, दर्भपिञ्जलीभिः सह
 आचारतो बालक-मित्रधृत-पात्रश्च-वृषगोमर्योपरि निष्किपे९ ।—ततः
 कांश्चपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन कपुच्छलदेशमनेन मन्त्रेण क्लेद-
 ये९ । कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधः शिरसः मातृक्रोडाभिमुखो-
 ष्छदेश + उच्यते । प्रजापतिर्ष्विरापौ देवताश्चूडाकरणे विनियोगः ।
 ७ आप उन्दन्तु जीवसे । ततः ताम्रकुरः दर्पणं वा पश्चान् जपति—प्रजापति-
 ष्विर्विष्णुर्देवता चूडाकरणे विनियोगः । ७ विष्णोर्दंष्ट्राहसि । ततः
 कुशवक्र-सप्तदर्भपिञ्जलीगृहीत्वा क्लिन्न-कपुच्छलदेशे अनेन मन्त्रेण उर्ध्वमूला निद-
 ध्या९—प्रजापतिर्ष्विरोषधिर्देवता चूडाकरणे विनियोगः । ७ षधे
 आयश्चैनम् । ततो वामहस्तगृहीत-दर्भपिञ्जलीसहितकपुच्छलदेशे दक्षिण-
 हस्तगृहीतः ताम्रकुरः दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्या९—प्रजापतिर्ष्विः
 सुधितिर्देवता चूडाकरणे विनियोगः । ७ सुधिते मैनः हिंस्रीः । ततः
 केशच्छेदो यथा न भवति, तथा ताम्रकुरः दर्पणं वा कपुच्छलदेशे अनेन मन्त्रेण

७ । सुधितिरौडुश्चरकुरस्तुशामन्त्रणः हे सुधिते ! एनः कुमारः मा
 हिंस्रीः न हिंस्रसि इत्यर्थः, मा दुःखापरिष्यामीति यावत् ।

१ । षेन सुधितिना औडुश्चरकुरेण पूषा देवो बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रश्च च
 आवप९ उप्वान् मुणुनः कृतवान् वपिरत्र छेदनार्थः—तेन सुधितिना ब्रह्मणा
 ब्रह्मभूतेन ते तव आवपामि मुणुयामि इत्यर्थः । किमर्थः ? जीवातवे एतदेव
 श्वरः व्याकरोति अश्वाप्यर्थः—दीर्घायुष्टाय बलाय तथा वर्चसे तेजसे
 इत्यर्थः ।

* सुधितिरिति पाठांतरम् ।

† नापितक्रोडाभिमुखोच्छदेश इति मतांतरम् ।

पूर्वाभिमुखः प्रेरयेत्, तूष्णीं वारध्वम् । प्रजापतिर्वाधिः पूषा देवता चूडाकरणे
विनियोगः । ॐ षेन पूषा बृहस्पतेर्वारोरिन्द्रस्य चावपत् । तेन ते वपामि
ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्टाय वलाय वर्चसे ॥ ततो लोहकुरेण
कपुच्छमदेशश्च-केशान् छिद्रा, दर्भपिञ्जलीभिः सह बालक-मित्रधृत-पात्रश्च-वृष-
गोमर्योपरि स्थापयेत् । ततस्तथैव कांश्चपात्रस्थितोऽर्षोदकेन दक्षिणहस्त-
गृहीतेन वाम-कपुष्किकादेशमनेन मन्त्रेण क्लेदयेत् । प्रजापतिर्वाधिरापो
देवताश्चूडाकरणे विनियोगः । ॐ आप उन्दन्त जीवसे । ततः ताम्रकुरः
दर्पणं वा पशुन् जपेत्—प्रजापतिर्वाधिविष्णुर्देवता चूडाकरणे विनियोगः ।
ॐ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि । ततः कुशवक्रमशुर्दर्भपिञ्जलीगृहीत्वा क्लिन्न-वाम-कपु-
ष्किकादेशे अनेन मन्त्रेण उर्कमुला निदध्यात्—प्रजापतिर्वाधिर्योषधिर्देवता
चूडाकरणे विनियोगः । ॐ षधे त्र्यम्बकः । ततो वामहस्तगृहीत-दर्भ-
पिञ्जलीसहित-वाम-कपुष्किकादेशे दक्षिणहस्तगृहीतः ताम्रकुरः दर्पणं वा अनेन
मन्त्रेण निदध्यात्—प्रजापतिर्वाधिः सुधितिर्देवता चूडाकरणे विनियोगः । ॐ
सुधिते मैनः हिंस्रीः । ततः केशच्छेदो षथा न भवति, तथा ताम्रकुरः
दर्पणं वा तत्रैव वाम-कपुष्किकादेशे अनेन मन्त्रेण पूर्वाभिमुखः प्रेरयेत्,
तूष्णीं वारध्वम् । प्रजापतिर्वाधिः पूषा देवता चूडाकरणे विनियोगः । ॐ
षेन पूषा बृहस्पतेर्वारोरिन्द्रस्य चावपत् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे
जीवनाय दीर्घायुष्टाय वलाय वर्चसे । * ततो लोहकुरेण वामकपुष्किकादेशे
स्थितान् केशान् छिद्रा, दर्भपिञ्जलीभिः सह बालकमित्रधृत-पात्रश्च-वृषगोमर्योपरि
निक्रिपेत् । ततः कुमारश्च शिरः पावित्र्यामुपसंगृह्य जपेत्—प्रजापति-
र्वाधिरुष्किकं छन्दो जमदग्नि-कशपागस्त्यादयो देवताश्चूडाकरणे विनि-
योगः । ॐ त्र्यायुषः जमदग्नेः, कशपाश्च त्र्यायुषमगस्त्याश्च त्र्यायुषः षद्धेवानां
त्र्यायुषः, तत्रे अस्तु त्र्यायुषः । (८) ततः अग्नेरुत्तरदेशः नीत्वा, पुष्पाङ्गलकृतो

८ । जमदग्नेर्महर्षेर्षत् त्र्यायुषः—त्रीणि आयुषि बानध-बोवन-श्विर-
हानि तथा कशपाश्च अगस्त्याश्च देवानां इन्द्रादीनां षत् त्र्यायुषः तानि तानि
आयुषि हे पुत्र ! ते तव संभवन्त । वर्षशतं यावत् षः जीवेत्यर्थः ।
त्र्यायुषमिति बहुवचने एकवचनं छान्दसात् अचतुरादि श्रुते पाठात्
समासात् ।

* दीर्घायुष्टाय वर्चसे इति पाठात्तरम् ।

नापितः पूर्वमुखम् उत्तरमुखं वा कुमारः मूर्ध्नि, सर्वमेव केशः
वृषगोमस्योपरि निधाय, अरण्ये वंशविटपे वा स्थापयेत् । अश्विनैव समरे
कर्षवेधोऽपि कर्तव्यः । ततः पिता पूर्ववत् वास्तुसमस्त-महाव्याहृतिहोमः कृत्वा,
(७२ पृ: १७ पं) प्रादेशप्रमाणां वृताङ्गां समिधं तूष्णीमग्नौ हृत्वा सर्वसाधारणः
शाट्याग्रनहोमादिवामदेव्यागानास्तुमदीत्यकर्ष (१६ पृ: १२ पं) समाप्य कर्ष-
कारयित्वाङ्गणाय दक्षिणां दद्यात् । कुसर-त्रीहि-शव-तिलमाषान् नापितार
दद्यात् ।

इति चूडाकरणं समाप्तम् ।

अथोपनयनम्

तत्र गर्ताष्टमेऽंशे वाक्त्रे ब्राह्मणश्लोपनयनं कर्तव्यम् । तदसम्भवे
षोडशवर्षपर्यन्तमुपनयनाधिकारः । अतः परं सावित्री-पतितो
ब्राह्मणो नोपनेतव्यः इति । * तत्र प्रथमं प्रातःकृतस्नानः कृतवृद्धि-
श्राद्धः पिता पित्रा वृतोऽन्तो माणवकवृतो वा आचार्याः समुद्धवनामानयग्निः
संस्थाप्य विरूपाक्षजपास्तां कुशण्डिकां समाप्य माणवकम् अग्नेरुत्तरतो नीत्वा,
शिखया सह मूर्ध्निः नापितः कुण्डलाङ्गलकृतं क्रौमवाससावृतं तदसम्भवे
सुक्राहितकार्पासैकवस्त्रावृतं स्वदाक्षिणे पूर्वाभिमुखः निधाय, प्रकृतकर्मारभ्ये
प्रादेशप्रमाणां वृताङ्गां समिधं तूष्णीमग्नौ हृत्वा वास्तुसमस्तमहाव्याहृतिहोमः
कुर्यात्—प्रजापतिश्च विर्गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनि-
योगः । ॐ भूः स्वाहा । प्रजापतिश्च विरुक्किष् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः । ॐ भूवः स्वाहा । प्रजापतिश्च विरभूष्टूप् छन्दः सूर्यो देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ अः स्वाहा । प्रजापतिश्च विरुहतीछन्दः
प्रजापतिर्देवता (समस्त) महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूर्भुवःस्वः स्वाहा ।
(तद्दिने समावर्तनकर्षणि कर्तव्ये माणवकेन प्रातर्तोजनं न कारयित्वाम् ।)
तत आचार्याः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाङ्गाहतीर्जुह्यात्, यथा—प्रजापतिश्च विरग्नि-
र्देवता उपनयनहोमे विनियोगः । † ॐ अग्ने ब्रतपते ब्रतक-
रिष्यामि तन्ते प्रब्रवीमि तच्छक्रेण तेनर्क्ष्यासमिदमहमनृतात्

* किञ्च कृतव्राताप्रार्थनस्य उपनेतव्य इति ।

† बभ्रुष्टाछन्दो नास्ति । अग्ने ब्रतपते इत्यादिमन्त्रपत्रं भूर्भुवःस्वरोः सूत्रं सूत्रेणैव
मन्त्रं च बभ्रुर्निगमः तेनात्र छन्दो नास्ति ।

সত্যমুপৈমি স্বাহা । (১) প্রজাপতিঋষির্বাযুর্দেবতা উপনয়নহোমে
 বিনিয়োগঃ । ওঁ বায়ো ব্রতপতে ব্রতঞ্চরিষ্যামি তন্তে প্রব্রবীমি তচ্ছকেষ্যং
 তেনর্ক্যাসমিদমহমনৃত্যং সত্যমুপৈমি স্বাহা । প্রজাপতিঋষিঃ সূর্যো দেবতা
 উপনয়নহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ সূর্য্য ব্রতপতে ব্রতঞ্চরিষ্যামি তন্তে প্রব্রবীমি
 তচ্ছকেষ্যং তেনর্ক্যাসমিদমহমনৃত্যং সত্যমুপৈমি স্বাহা । প্রজাপতিঋষি-
 শ্চন্দ্রো দেবতা উপনয়নহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ চন্দ্র ব্রতপতে ব্রতঞ্চরিষ্যামি
 তন্তে প্রব্রবীমি তচ্ছকেষ্যং তেনর্ক্যাসমিদমহমনৃত্যং সত্যমুপৈমি স্বাহা ।
 প্রজাপতিঋষিরিন্দ্রো দেবতা উপনয়নহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ ব্রতানাং
 ব্রতপতে ব্রতঞ্চরিষ্যামি তন্তে প্রব্রবীমি তচ্ছকেষ্যং তেনর্ক্যাসমিদমহ-
 মনৃত্যং সত্যমুপৈমি স্বাহা । এবমাজ্যাহতীহৃত্বা অগ্নেঃ পশ্চিমত আচার্য্য
 উদগগ্রেষু কুশেষু প্রাঙ্গুথঃ কৃতাজলিঃ উর্দ্ধস্থিষ্ঠেৎ । অগ্ন্যাচার্য্যায়োর্শ্মধ্যে
 মাণবকোহপি কৃতাজলিরাচার্য্যাভিমুখ উদগগ্রেষু কুশেষু উর্দ্ধস্থিষ্ঠেৎ । ততো
 মাণবকশ্চ দক্ষিণতঃ স্থিতো মন্ত্রবান্ ব্রাহ্মণো মাণবকস্যাজলিমুদকেন পূরয়তি,
 পশ্চাদাচার্য্যস্যাপি । ততো গৃহীতোদকাজলিরাচার্য্যো গৃহীতোদকাজলিঃ
 মাণবকং পশুন্ জপতি—প্রজাপতিঋষিরমুষ্টুপ্ ছন্দোহগ্নি-বায়ু-সূর্য্য-চন্দ্রে-
 দ্রাদয়ো দেবতা উপনয়নে আচার্য্যশ্চ মাণবকং প্রেক্ষমাণশ্চ জপে বিনিয়োগঃ ।
 ওঁ আগত্না সমগন্মহি, প্র স্মর্ত্যং যুযোতন । অরিষ্ঠাঃ সঞ্চরেমহি স্বস্তি

১ । অত্র উপনীয়মানো মাণবকোহগ্নিঃ প্রার্থয়তে—হে অগ্নে ! কিম্বৃত ?
 ব্রতপতে ! ব্রতশ্চ শাস্ত্রীয়শ্চ সাবিদ্রশ্চ নিয়মশ্চ পালয়িতঃ । যদিদং ব্রতং চরিষ্যামি
 অমুষ্ঠাশ্চামি, তদব্রতং তে তুভ্যং প্রব্রবীমি নিবেদয়ামি, তেন ত্বংপ্রসাদাৎ ব্রতমহং
 শকেষ্যং সুখেনাচরিতুং শকোমি । ব্রতচরণশ্চ ফলমাহ তেন উপনয়নব্রতেন
 করণভূতেনাহং ঋদ্ধিঃ সমৃদ্ধিঃ বৃদ্ধিমধ্যয়নলক্ষণাঃ প্রাপ্নুয়াম্, ইদং ব্রতং সমুপৈমি
 সম্যক্ উপৈমি । কিম্বৃতং ? সত্যং সত্যবচনরূপম্ অনৃত্যং অলীকবচনাৎ
 পৃথগ্ভূত্বা, এতদুক্তং ভবতি—যোহহমুপনয়নাৎ প্রাক্ কামচারবৎ আসং
 সোহহমধুনা পরিত্যক্তানৃতবাদঃ সত্যভূতমিদং ব্রতঞ্চরিষ্যামীত্যর্থঃ ।
 শকেষ্যমিতি লিঙাশিষ্যঙ, ঋদ্ধ্যা ইতি দ্বিতীয়ার্থে তৃতীয়া । সমুপৈমীতি
 ব্যবহিতোপসর্গসম্বন্ধঃ । এবমুক্তরত্র চত্বারো মন্ত্রা অনেনৈব ব্যাখ্যাতাঃ ।

सङ्घरतादयम् । (२) तत (गृहीतोदकाङ्गलिरेव) आचार्यो (गृहीतोद-
काङ्गलिमेव) माणवकः पाठयति । * प्रजापतिर्ष्विन्नाचार्यो देवता उप-
नयने (आचार्यश्च) माणवकपाठने विनियोगः । † ब्रह्मचर्यामागामुपमानयन् । (३)
तत आचार्यो माणवकः प्रागायककलितः नामधेयः पृच्छति ।
प्रजापतिर्ष्विन्नाणवको देवता उपनयने (आचार्यश्च) + माणवकनाम-
प्रश्ने विनियोगः । ‡ को नामासि । ततो माणवको देवताश्रयः गोत्राश्रयः
मन्त्राश्रयः प्रागाचार्यकलितनामधेयः कथयति अनेन मन्त्रेण—प्रजापतिर्ष्वि-
न्नाणवको देवता उपनयने माणवकश्च नामकथने विनियोगः । † अमुक-
देवशर्मा नामासि । ततो आचार्यमाणवको पूर्वगृहीतोदकाङ्गली त्र्यजेताम् ।
तत ‡ आचार्यो दक्षिणेन पाणिना माणवकश्च साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिमनेन
मन्त्रेण गृह्णाति—प्रजापतिर्ष्विः सवित्रश्चिपूषणो देवता उपनयने आचार्यश्च
माणवकहस्तग्रहणे विनियोगः । † देवश्च ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्काह्वाः

२ । हे अग्न्यादयः ! यन् एनं उपनीयमानं सुमर्त्यां शोभनमनुष्यं
प्रयुषोतन प्रकर्षेण मिश्रयत अस्माभिः सार्द्धम् । एतं प्रार्थ्यते येनानेन
ब्रह्मचारिणा आगन्ना आगमनशीलेन समगम्यहि साक्ष्यमनुभवेम, किञ्च
अरिष्टाः अहिंसिताः सङ्घरेमहि गच्छामः । अरिष्टाः इति रिष हिंसाधां,
न विद्यते रिष्टं हिंसायकं येषामिति विग्रहः, मन्त्रप्रसादेनात्राहिंसिता
अग्नयः ! यन् प्रसादेन रिष्टरहिताः सङ्घराम इति भावः । रिष्टमनुभवित्यर्थः ।
किञ्चान्नं ब्रह्मचारी श्रुति चरतां अविनाशीभूय पर्याटताम् । युषोतन इति
षु मिश्रणे लोट् शपःशुः तस्थाने तनप् आदेशः ।

३ । हे षुरो ! अहं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिव्रतम् आगाम् आगतवान्मि,
वतः अतः मा माम् उपनयन् आत्समीपं प्रापय ।

* ब्रह्मनीमध्यपाठः सर्वत्र नास्ति ।

† ब्रह्मनीमध्यपाठः सर्वत्र नास्ति ।

‡ आचार्यश्च इति पाठास्तयम् ।

पूषो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाति असौ । (४) अत्र असाविति सर्कनामस्थाने-
 माणवकस्तु अमुकदेवशर्म्मिति सद्योधनास्तुः नाम प्रयोक्तव्याम् । ततो गृहीत-
 माणवकस्तु आचार्यो अपति—प्रजापतिर्ष्विरग्यादयो देवता उपनयने
 गृहीतमाणवकहस्ताचार्याङ्गे विनियोगः । ॐ अग्नित्ते हस्तमग्रहीं सविता
 हस्तमग्रहीर्ष्यामा हस्तमग्रहीन्निजस्यसि कर्म्मणा अग्निराचार्यास्तव । (५) तत्र
 आचार्यो माणवकम् अनेन मन्त्रेण प्रदक्षिणं त्रामग्निं प्राङ्मुखं करोति ।
 प्रजापतिर्ष्विः सूर्यो देवता उपनयने माणवकस्यावर्त्तने विनियोगः । ॐ
 सूर्यास्त्यावृतमस्यावर्त्तस्यसौ । (६) अत्रासाविति सर्कनामस्थाने अमुकदेवशर्म्मिति
 सद्योधनास्तुः माणवकस्तु नाम प्रयोक्तव्याम् । ततो माणवकस्तु दक्षिणकक्षं
 स्पृष्ट्वा हवतीर्णेन दक्षिणपाणिना वस्त्राव्यवहितः नाभिदेशम् अनेन मन्त्रेण
 आचार्यः स्पृशति—प्रजापतिर्ष्विर्नाभ्यस्तुको देवते उपनयने ब्रह्मचारि-
 नाभिदेशस्पर्शने विनियोगः । ॐ प्राणानां ग्रहिरसि, माविशसोऽस्तुक ।
 इदंस्ते परिदद्याम्यम् । (७) अत्रामुमिति सर्कनामस्थाने अमुकदेवशर्म्माण-
 मिति द्वितीयास्तुः माणवकनाम प्रयोक्तव्याम् । ततो माणवकस्तु नातेरु-
 परिदेशम् अनेन मन्त्रेण आचार्यः स्पृशति—प्रजापतिर्ष्विर्वायुर्देवता

३ । असौ हे देवदत्तशर्म्मन् । ते तव हस्तः सवितुः देवस्तु प्रसवे अतामू-
 ज्ञाने सति अशिनोः देववैज्ययोः बाह्यां पूषश्च देवस्तु हस्ताभ्याम्
 अहमाचार्यः पाणिना गृह्णाति ।

५ । हे ब्रह्मचारिन् ! मया आचार्येण षोडशः तव हस्ता गृहीतः पूर्क-
 मग्निः सविता अर्ष्यामा च तं हस्तमग्रहीं गृहीतवान् षतोऽतोऽनेन कर्म्मणा
 षुक्रशुक्रादिलक्षणेन मम ह्यः मित्रोऽसि तवसि मित्रः प्रियकारि हान्दसदा-
 ल्लिख्यत्ययः किङ्कारिर्त्तगवान् तव आचार्यः षुक्ररश्च ।

७ । असाविति सद्योधनः हे विष्णुशर्म्मन् । सूर्यास्यावर्त्तनाया आवृत्-
 सम्पदादिद्यां किप् तां अस्यावर्त्तस्य, एतदुक्तस्तवति । यावत् तगवतः सूर्यास्तु
 अवस्थितस्तु वक्ष्यमपि तिष्ठे इत्यर्थः ।

(७) हे नाते ! अत्र ब्रह्मचारिणः ह्यः मा आविश्यसः न विश्यंसरिष्यासि
 स्यामां मा चरिष्यासि । षतस्य प्राणानां देहधरिणां ग्रहिः प्रतिबद्धोऽसि,
 किङ्क हे अस्तुक । मया ! इदमत्र ब्रह्मचारिणः शरीरमयुक् ब्रह्मचारिणः ते ह्युक्तः

उपनयने ब्रह्मचारिनाह्यपरिदेशस्पर्शने विनियोगः । ॐ अहुर इदंस्ते परि-
दद्याम्यम् । (८) ततो माणवकश्च हृदयदेशम् अनेन मन्त्रेण आचार्यः
श्रुति—प्रजापतिर्ष्विः कुशमूर्देवता उपनयने ब्रह्मचारि-हृदयदेश-स्पर्शने
विनियोगः । ॐ कुशन इदंस्ते परिदद्याम्यम् । (९) तत आचार्यो दक्षिणेन
पाणिना माणवकश्च दक्षिणस्कन्धं श्रुन् जपति—प्रजापतिर्ष्विः प्रजापति-
र्देवता उपनयने ब्रह्मचारिदक्षिणस्कन्धस्पर्शने विनियोगः । ॐ प्रजापतये वा
परिदद्याम्यसौ । (१०) अत्रासाविति सर्कनामस्थाने अमुकदेवशर्मणिति सद्योधानास्तः
माणवकनाम प्रबोक्तव्यम् । तत आचार्यो वामेन पाणिना माणवकश्च वामस्कन्धं
श्रुन् जपति—प्रजापतिर्ष्विः सविता देवता उपनयने ब्रह्मचारि-वामस्कन्ध-
स्पर्शने विनियोगः । ॐ देवाय वा सवित्रे परिदद्याम्यसौ । तत आचार्यो
माणवकम् अनेन मन्त्रेण सद्योधरति—प्रजापतिर्ष्विः ब्रह्मचारी देवता उप-
नयने ब्रह्मचारिसद्योधने विनियोगः । ॐ ब्रह्मचार्यास्तसौ । अत्रासाविति
सद्योधानास्तः अमुकदेवशर्मणिति माणवकनाम प्रबोक्तव्यम् । ततः सद्योधितं
माणवकम् आचार्यः प्रेषयति—प्रजापतिर्ष्विः ब्रह्मचारी देवता उपनयने
ब्रह्मचारिप्रेष्ये विनियोगः । * ॐ समिधमाधेहि । ब्रह्मचारी—ॐ वाचम् । ॐ
अपोहशान । ब्रह्मचारी—ॐ वाचं । ॐ कर्म कुरु + ब्रह्मचारी—ॐ

परिदद्यामि समर्पयामि ददातिरत्र समर्पणे धातूनामनेकार्थत्वात् ।—एतदुक्त-
सुवति । अग्नि समर्पणे एष रोगज्वरामरणादिकं नामुप्राप्नुयादिति त्वंसम-
र्पणेनायं ज्वरामरणरोगादिदुःखैर्नाभिभूयते इति भावः । विस्रस इति
अंसैर्नुष्पुषादिश्चादङ् अङ्गहादनुषदलोपः ।

(८) अहुरिर्वायुः हे अहुरे ! वायो ! इदम् अत्र शरीरं अमुञ्च ब्रह्म-
चारिणस्ते परिदद्यामि समर्पयामि इति यावत् पूर्ववद्याध्या ।

(९) कुशन इति कुशामूरश्लिष्ठशामन्नणे हे कुशनो ! हे अग्ने ! ह्यन्वस-
त्वात् हृदयम् । अवादेशेऽरादिलोपे रूपम् । हे कुशन ! अग्ने ! इदमत्र
शरीरं अमुञ्च ब्रह्मचारिणस्ते दद्यामि समर्पयामि । अत्रत्वं पूर्ववत् ।

(१०) असौ हे ब्रह्मचारिन् ! वा वामहं प्रजापतये अष्टे परिदद्यामि
समर्पयामि ।

* बहुव्रीह्यादि अतश्चो वाति ।

+ आपोहशानः कर्म कुरु इति केयुचिं पुस्तकेषु पाठः ।

বাঢ়ং । ওঁ মা দিবা স্বাপ্নাঃ । (১১) ব্রহ্মচারী—ওঁ বাঢ়ং ।
 এবং ব্রহ্মচারী সৰ্বত্র “ওঁ বাঢ়ং” ইতি ক্রমাৎ । (তত আচার্যঃ
 মাণবকঃ কোপীনঃ পরিধাপয়েৎ ।) * ততঃ অগ্নেৰুত্তরতো গতা আচার্যঃ
 উদগত্রেষু কুশেষু প্রাঙ্গুথ উপবিশতি । মাণবকোহপি পাতিতদক্ষিণজাহ্নুঃ উদগ-
 ত্রেষু কুশেষু আচার্য্যাতিমুখ উপবিশতি । অথৈনং মাণবকম্ আচার্য্যঃ ত্রিঃপ্র-
 দক্ষিণাং ত্রিবৃতাং মৌঞ্জমেথলাং পরিধাপনু মন্ত্রধ্বয়ং বাচয়তি । তত্র ব্রহ্মচারিণঃ
 প্রবরসংখ্যায়া পঞ্চ বা ত্রয়ো বা মেথলাগ্রস্থয়ঃ কৰ্ত্তব্যাঃ । প্রজাপতিঞ্চ বিজিষ্টে প্-
 ছন্দো মেথলা দেবতা উপনয়নে ব্রহ্মচারি-মেথলাপরিধাপনে বিনিয়োগঃ ।
 † ওঁ ইয়ং দুরুক্তাৎ পরিবাধমানা, বর্ণং পবিত্রং পুনতী ম (ন) আগাৎ । প্রাণা-
 পানাভ্যাং বলমাবহন্তী স্বসা দেবী স্তুভগা মেথলেয়ং ॥ (১২) ওঁ ঋতস্ত গোপ্ত্রী

(১১) হে ব্রহ্মচারিন্ ! সমিধমগ্নৌ আধেহি প্রদক্ষিণে অগ্নিকার্য্যং কুরু ।
 তথা অপোশান পানৌরস্ত ভক্ষণং কুরু । তদাহ ষাঙ্কবক্ষ্যঃ—অপোশানক্রিয়া-
 পূৰ্ব্বমপ্নাত্যন্নমকুৎসয়ন্ । তথা কৰ্ম্ম কুরু শুক্রাদিলক্ষণং কুরু । মা দিবা স্বাপ্নাঃ
 দিবানিদ্ৰাং ত্যজ । তথা গৌতমোহপি ব্রহ্মচারিণমধিকৃত্য—বর্জয়েন্নধুমাংসাদি
 গন্ধ-মাল্য-দিবাস্বপনিখমাচার্য্যেণ উক্তো মাণবকঃ সৰ্বত্র ওঁ বাঢ়মিতি ক্রমাৎ ।

(১২) ইয়ং প্রত্যক্ষীভূতা মেথলা মৌঞ্জী রশনা নো অস্মান্ প্রত্যাগাৎ আগত-
 বতী । কিং কুর্বাণা ? দুরুক্তাৎ অসম্বন্ধপ্রলাপাদিতঃ পরিবাধমানা অপসার-
 যন্তী নিবারয়ন্তী বাধতিরত্র অপসারণে বৰ্ত্ততে । পুনঃ কিং কুর্বাণা ? ইয়ং মেথলা
 বর্ণং ব্রাহ্মণাণ্যং পবিত্রমপি পুনতী পাবয়ন্তী । তথা চোক্তং—মাতুরন্ধেহধিজননং
 দ্বিতীয়ং মৌঞ্জীবন্ধনাৎ । পুনঃ কিং কুর্বাণা ? প্রাণাপানাভ্যাং বলমাবহন্তী
 বলং বীৰ্য্যং প্রাণো নাভেরুর্দ্ধমুখনাসিকাগতির্বাযুঃ অপানো নাভেরধোগতি-
 বাযুঃ তয়োরধোহপানং তাভ্যাং বায়ুভ্যাং তয়োর্বলমাবহন্তী উৎপাদয়ন্তী
 আনয়ন্তীতি যাবৎ, তথা স্বসা ভগিনীব পরার্থে যুজ্যমানাঃ শব্দা ইবশব্দেন
 বিনাপি ইবার্থং গময়ন্তি । দেবী দেবনাদিগুণযুক্তা স্তুভগা সকললোকা-
 ভিলষণীয়া । দুরুক্তাদিতি দ্বিতীয়ার্থে পঞ্চমীবিভক্তিঃ ব্যত্যয়াৎ দুরুক্তং
 পরিবাধমানেত্যর্থঃ ।

* বন্ধনীমধ্যস্থপাঠঃ সৰ্বত্র নাস্তি ।

† মাণবকবাচনে ইতি কস্মিংশিৎ পুস্তকে পাঠঃ ।

तपसः परश्वी, व्रती रक्षः सहमाना अरातीः । सा मा समस्तमतिपर्योहि भद्रे,
धर्तारश्चे मेथले मा रिषाम ॥ (१७) तत आचार्यो षष्ठोपवीतमेकं *
माणवकम् अमुं मन्त्रं पाठयन् परिधापयति—प्रजापतिर्ष्विष्यञ्जोपवीतः
देवता उपनयने ब्रह्मचारि-षष्ठोपवीतपरिधापने विनियोगः । ॐ षष्ठोप-
वीतमसि षष्ठश्च त्वा षष्ठोपवीतेनोपनहामि । (१८) ततः प्रजापतिर्ष्वि-
ष्ट्रिष्टुप्, ह्रन्दाहजिनः देवता उपनयने ब्रह्मचार्याजिनपरिधापने विनियोगः ।
ॐ मित्रश्च चक्षुर्ष्वरुणः वलीयश्चेज्योषशश्वी श्वविरः समिद्धः । अनाहनश्च
वसनः जरिष्णु, परीदः वाज्यजिनः दधेहहः ॥ † (१९) इत्यनेन

(१७) हे भद्रे कल्याणवति ! हे मेथले ! या वः ब्रह्मचारिसप्तकिनः
ऋतश्च सत्यश्च गोपत्री पालयित्री तथा तपसः ब्रह्मचर्याश्च परश्वी सर्वश्रद्धता ।
पुनः कीदृशी ? व्रती रक्षः रक्षांसि हिंस्रिणी अतोहरातीः शत्रून् सहमाना अभि-
भवन्ती अरातीरिति व्यत्ययेन ज्ञौहम् । सा एवञ्जुता मा मां समस्तः समस्तां अभि-
पर्योहि, आभिमुख्येन सर्वत आगच्छ वेष्टय इत्यर्थः । येन ते तव वयः
धर्तारः तेन मा रिषाम मा हिंसिस्महि, एतदुक्तञ्च वति—वस्त्रांतव
धारका वयः तस्मात्स्मात् हिंसावृद्धिर्न भवतु इत्यर्थः ।

(१८) हे सूत्र ! वः षष्ठोपवीतम् षष्ठेन षष्ठकर्षणा उप अधिकं
वेति शोभते इति षष्ठोपवीतं असि भवसि । त्वा त्वां षष्ठश्च षष्ठपुरु-
षश्च सप्तकिना षष्ठोपवीतेन उपनहामि अधिकं वधामि एकैभूतं करोमी-
त्यर्थः ।

(१९) अहं ब्रह्मचारी तेज्योषशश्वी ब्रह्मतेजसा ख्यातिमान् भवितुः
इदम् अजिनम् अजिनरूपम् वसनम् उत्तरीयः वासः परिदधे धारयामि ।
किञ्चुतम् अजिनम् ? मित्रश्च चक्षुः सूर्याश्च दर्शकम् वरुणश्च आवरकम् वलीयः
दृढतरम् श्वविरः शूलम् समिद्धः उज्ज्वलम् अनाहनश्च मलापकर्षणार्थः पाषाणादौ
न आहस्तव्यः जरिष्णु जरुणशीलः दीर्घकालस्थायीत्यर्थः, तथा वाजि षष्ठार्हम् ।
अनाहनश्चमिति आङ्पूर्वात् हन्धातोर्भावे अस्नुन् आहनः आघातम् अर्ह-
तीति आहनस्यः न तथा इति । परिदधे इति व्यवहितोपसर्गेण सप्तकः ।

* तथा च श्रुतिः—ब्रह्मचारिण एकं श्राव्यं ऋतश्च षे वहनि च । तृतीयमुत्तरीयः वा वस्त्राभावे
उदिव्याते ।

† एतन्नमन्यवयं गोतिलेन नोज्जं गुणविष्णुना च न व्याख्यातम् । स्मार्त्तेन धृतम् ।

कृत्वासावित्रिनः परिधापयति । ततो माणवक आचार्याश्च उपसरो *
 भवति । प्रजापतिश्च विराचार्यो देवता आचार्यामन्त्रेण विनियोगः । ॐ
 अधीहि शोः सावित्रीं मे भवानमूर्त्रवीतु । † (१७)—इति क्वाणः । ततश्चम्
 उपसरो माणवकम् आचार्याः प्रथमं पादं पादं, ततः अर्द्धमर्द्धं, ततः कृत्वाः
 सावित्रीम् अध्यापयेत् । यथा—विश्वामित्रश्च विर्गायत्रीच्छन्दः सविता देवता
 जपोपनयने विनियोगः । “तत् सवितुर्करेण्यः” -इति प्रथमं पादम् । “भर्गो
 देवश्च धीमहि” इति द्वितीयं पादम् । “धियो यो नः प्रचोदयात्”—इति
 तृतीयं पादम् ; ॐ तत् सवितुर्करेण्यः, भर्गो देवश्च धीमहि—इति पूर्वार्द्धम्,
 धियो यो नः प्रचोदयात् इति उत्तरार्द्धम् । ॐ तत् सवितुर्करेण्यः, भर्गो
 देवश्च धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । (१९)—इति कृत्वाः
 सावित्रीं वारत्रयम् अध्यापयेत् । ततो माणवकम् आचार्यो महा-
 व्याहृतीः पृथक् पृथक् कृत्वा ॐकारपूर्विका अध्यापयेत् । यथा—प्रजापति-
 च विर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निदेवता महाव्याहृतिपाठे विनियोगः । ॐ भूः ।

(१७) आचार्याः प्रथममुपदिशति शो माणवक । अधीहि अधीष । तद-
 मूर्त्रां प्राप्य माणवक आह—भवान् सावित्रीं मे मह्यं अमूर्त्रवीतु
 उपदिशतु । अत्र भाष्यम्—अधीहि अध्यापय ।

(१९) सावित्रीयम् । भगवतः सवितुः आदित्याश्च देवश्च देवनादिगुण-
 वृत्तश्च वरेण्यः वरणीयः भर्गः तेजः तद् भजनियं सेवनीयं च तत् धीमहि
 चिन्तयामः । धीमहीति ध्ये चिन्तयाम् (षः) सविता नो अस्माकं धियः
 वृद्धीः ज्ञानाध्ययनदानहोमादिषु कर्मसु प्रचोदयात् प्रेरयेत् । प्रवर्तये-
 नित्यार्थः । उद्विष्टे हि भगवति मरीचिमालिनि सकलकर्माणि प्रवर्तन्ते,
 अस्तमिते तु निवर्तन्ते । भूः पृथिवी भूवः अस्तरीकः अर्धोः ॐ आत्मा
 एतद्भूतः त्रैलोक्यात्मानः प्रतिपद्यते ।

* कृतान्निपुट आचार्याग्रतश्चरूपसरो इत्यर्थः ।

† अत्र केचिन् पुस्तकेषु अधीहि शोः सावित्रीमित्याचार्याः, मे भवानमूर्त्रवीतु इति
 माणवको जपतीति पाठो दृश्यते । गोभिलेन तु अधीहि शोः सावित्रीं मे भवानमूर्त्रवीद्विति
 माणवक उपसरो भवतीति लिखितम् । गुणविक्राना तु गोभिलोक्तं न समादृतम् । अत्र तावद्ये
 अत्र अधीहि पदस्य अध्यापय इत्यर्थकतामुपकर्या वाक्याच्छेदः कृतः । अत्रेकं चिन्तान् वाक्याच्छेदे
 अधीहिपदस्य लक्षणापत्तिः मे भवानमूर्त्रवीतु इत्यर्थस्य गौणलक्षणापत्तिश्च सहनीया गोभिल-
 वाक्याप्रामाण्यात् उद्विष्टपरपदे पृथक् षडिदेवतयोरुपनिषत्पठेः । एवञ्च वाक्याच्छेदा न
 श्रेयान् । गौणलक्षणा विवृतिपरहेमापि परिहरणीयम् । इति केचिन् समादधति ।

प्रजापतिश्च विरुक्चिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिपाठे विनियोगः ।
 ॐ भुवः । प्रजापतिश्च विरुक्छुप् छन्दः सूर्यो देवता महाव्याहृतिपाठे
 विनियोगः । ॐ स्वः । ततः सप्रणवव्याहृतिकाः प्रणवास्ताः गायत्रीमध्या-
 पयेत् । यथा—ॐ भूर्भुवःस्वः । तत् सवितुर्वरेण्यं, भर्गो देवस्य
 धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ । ततो वैश्वः पालाशः वा
 माणवकपरिमाणः दण्डः * माणवकाय प्रषच्छन्नाचार्यो माणवकं वाचयति—
 प्रजापतिश्च विः पञ्चिच्छन्दो दण्डाग्नी देवते उपनयने माणवकदण्डार्पणे
 विनियोगः । ॐ सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु । यथा वृमग्ने सुश्रवः सुश्रवा
 देवेष्वेवमहं सुश्रवः सुश्रवा ब्राह्मणेषु भूयासम् । (१८) अथ गृहीतदण्डो +
 ब्रह्मचारी तैत्तिर्यः प्रार्थयेत्, तत्र प्रथमं मातरं † ॐ भवति भिक्षां देहि
 —इति । ततो लक्ष्मिभिक्षो माणवकः ॐ श्रुति इति क्रयात् ; एवं सर्वत्र ।
 ततो मातृवक्त्रुपितृवक्त्रुस्त्रियः । ततः पितरं—ॐ भवन् भिक्षां देहि—इति

(१८) दण्डं गृह्णन् ब्रह्मचारी तमग्निं प्रार्थयते । हे सुश्रवः ! शोभन-
 यशः ! श्रयते इति श्रवः यशोऽभिधीयते शोभनं यशो यश्च स सुश्रवाः
 तश्च सस्योधनं शोभनकीर्ते दण्ड ! एतदुक्तञ्चवति—यथा वृं वेदस्वी-
 करण-धारण-तदनुष्ठानेन लोके ध्यातवशाः तथा मामपि सुश्रवसं
 यशोभाजनं कुरु । यद्यपि अचेतनत्वात् दण्डश्च वेदस्वीकरणाद्यत्यास्तासम्भव-
 सुथापि तदधिष्ठातृदेवताभिप्रायेण बोद्धव्यम् । एवमग्निं प्रार्थयते—
 हे अग्ने ! सुश्रवः ! सुश्रव इति पुनः पुनरामङ्गणे दण्डादग्नेरादरातिशयमाह,
 यथा वृं देवेषु ईन्द्रादिषु मध्ये सुश्रवाः एवमहं ब्राह्मणेषु मध्ये सुश्रवा
 भूयासं भवामि ।

* ब्राह्मणे वैश्वपालाशो कृत्रियो वाटथादिरौ । पैलर्बोद्धुरौ वैश्वो दण्डानहंति
 धर्मतः ।

† केशास्तिको ब्राह्मणश्च दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसन्नितो राज्ञः स्नातु नाना-
 स्तिको विणः । ऋजवस्ते तु सर्वे स्यरवणाः सौम्यदर्शनाः । अनुद्देशकरा नृणां सद्यो
 नाग्निद्विषताः ।

‡ अत्र गोभिलः—मातरमेवाग्रे ह्ये चाग्रे सूर्यो यावज्जो वा सन्निहिताः स्यरिति । तथा
 मनुः—मातरं वा स्यारं वा मातुर्का भगिनीं निजाम् । शिकेत भिक्षां प्रथमं वा चैनं न
 विमानयेत् ।

प्रार्थयेत् । ततः अन्तांश । सर्वं लक्ष्मं आचार्याय निवेदयेत् । *
 आचार्योऽपि उपयुज्यातामिति अह्मजां दद्यात् । ततः पूर्ववदाचार्यो
 व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमः (१५पृः ४पं) कृत्वा, प्रादेशप्रमाणां घृताङ्गां
 समिधं तृष्णीमग्नीं ह्वा शाट्यायनहोमादि-वामदेव्यागानास्तः कर्म समापयेत् । †
 (१५ पृः १२ पं) ब्रह्मचारी तु दक्षिणः जातु भूमौ पातयित्वा समुद्रवनामानम्
 अग्निं संस्थाप्य, समिद्धोमः कुर्यात् । तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाण-घृताङ्क-
 समिद्धम आदार, आद्यस्तुर्योस्तृष्णीः, मध्ये अनेन मन्त्रेण जुह्यात्—प्रजापति-
 ऋषिरग्निदेवता ‡ अग्नीं समिदाधाने विनियोगः । § अग्नये समिधमाहार्षं ण
 बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिध्याश्चैवमहमायुषा मेधया वर्चसा
 प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन धनेनान्नाद्येन समेधिवीर्यं स्वाहा । (१२) ततः
 ¶ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्माहः तेषां अतिवादये इत्यग्निमतिवाद्य
 § कमन्वेति अग्निं विमृज्या § अतीतायां सक्यायां भिक्षालक्ष्मणम्

(१२) ब्रह्मचारी क्रते—अहमग्नये समिधमाहार्षं आहृतवान् । किञ्चुताय ?
 बृहते महते जातवेदसे जातप्रज्ञानाय । हे अग्ने ! यथा त्वमनया
 समिधा यज्ञकार्थेन समिध्यासि दीप्यासे एवमनेन प्रकारेणाहमपि
 ब्रह्मचारी आयुषा जीवितेन मेधया वेदग्रहणधारण-रूपया बुद्ध्या वर्चसा दीप्या
 प्रजया उत्तरकालभावि-पुत्रपौत्रसन्ततिरूपया पशुभिः गवादिभिः ब्रह्मवर्चसेन
 ब्राह्म्येन तेजसा धनेन विद्येन अन्नाद्येन त्रीहिषवादिना समेधिवीर्यं
 बृद्धिमाप्नुयाम् ।

* गृह्यास्तुरे—शैक्यः शौरिताचार्याय शैक्यः निवेद्य दत्तः प्रतिगृहीयात् इति उक्तं प्रति-
 पालनीयम् । तथा च—यन्नायातः यथाशक्तीः परोज्ञमविरोधि च । विद्वन्तिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि-
 पुरश्चरं इति वचनात् ।

† ब्रह्मचारी तु प्राणायामः सक्यायां तामुपाश्रु ततः कुशतिकोक्तविधिना शिथिनामानमग्निं
 संस्थाप्य § इहैवारमितर इति जपुः । इति पाठास्तुरम् ।

‡ यजुरिदं ह्येनो नास्ति ।

§ अहार्षमिति बह्वं पुस्तकेषु दृश्यते ।

§ अत्र कस्मिंश्चिद् पुस्तकेऽतिरिक्तः पाठो वर्तते यथा—चक्रुर्वादीलियोपचारे ब्रह्मचारिणा
 अनेन मन्त्रेण प्रायश्चित्तार्थं ये आहता आज्यालिप्तसमिद्ध्याः ह्येते, यथा—§ पुनर्वा मेधिल्लियं
 पुनरायुः पुनर्बगः । पुनर्वा विणमेतु मां पुनर्ब्रह्म पुनर्बनः । पुनराया न आगात् पुनश्चक्रुः पुनः
 श्रोत्रं न आगात् वैश्वानरोऽहदक्षस्तनुपोऽहस्तुष्यात् मे मनोऽहस्तुषु केतुः स्वाहा ।

अकारलवणं • सधृतम् उदकेनाढ्याक्य + उ अमृतोपसृरणमसि स्वाहा इति आपोशानं कृत्वा, मध्यमानामिकाशुष्ठ-त्रिपर्क-गृहीतेनानेन उ प्रापार स्वाहा, उ अपानार स्वाहा, उ समानार स्वाहा, उ उदानार स्वाहा, उ ब्यानार स्वाहा इति पञ्चाहतीरभावहत्य, सर्वत्र प्राणाहतिशेषः भूमौ निक्षिप्य, वामहस्त-विधृत-भोजनपात्रो वाग्वतो भुञ्जीत । भोजनावसाने च उ अमृतापिधानमसि स्वाहा इति पुनरापोशानं कृत्वा आचामेत् । एत-
च्छाग्निकार्याः समावर्तनपर्याप्तं सारं प्रातः प्रत्यहम् अवशं कार्यम्, भोजनक-
रानेन क्रमेण यावज्जीवं कर्तव्यम् । इति उपनयनकर्म समाप्तम् ।

अथ सावित्रचक्रहोमः

अथ चतुर्थेऽहनि सावित्रचक्रहोमः । तत्र प्रथमं पिता पितृवृत्तो
ब्रह्मचारिवृत्तो वा अग्न एवाचार्याः समुद्रवनामानमग्निं संस्थाप्य प्राञ्चुध
उपविष्टः तस्मिन्नेव अग्नौ चक्रं श्रपयेत् । तस्याशुष्ठानं यथा—अग्नेः पश्चि-
मायां दिशि प्रागग्रान् कुशान् आसीर्या, तदुपरि प्रकालितानीतं वारुण-
मुदुखल-मुषलं, वैणवकं शूर्पं वारुण-चमससु-जल-प्रोक्षितं संस्थाप्य, व्रीहीन्
षवान् वा शूर्पे निधाय, उ सवित्रे वा जुष्टं निर्वपामि इति कांशुपात्रेण
चक्रस्थाल्या वा उदुखले स्थापयेत्, द्विसृक्षीम् । ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा
मुषलेन अवहत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । इत्थमेव वारुणं कृत्वा, त्रिः प्रकाल्या,
चक्रस्थाल्याम् अमन्त्रककृतोत्तराग्रं पवित्रं निक्षिप्य, तदुपरि प्रकालित-
तडुलान् निधाय, दृष्टं निक्षिप्य श्लोकं श्लोकम् उदकं दत्त्वा, तन्मध्ये खदिर-
पलाशोद्भृशराणाम् अश्रुतमश्रु प्रादेशप्रमाणम् उभयतः सार्द्धाशुष्ठप्रमाण-
चतुष्कोण-पुष्करं † मेष्कणं दक्षिणावर्तेन ब्रामरिद्धा तथा पचेत्, यथा
अश्रुत्प्रणा सम्यक् पाके भवति, मण्डगालनं दाहश्च न भवति । सम्यक्-
पाके भूते मध्ये घृतश्रवः दत्त्वा जलदग्निना ज्ञानकोणादारभ्य चक्रं
प्रदक्षिणीकृत्य तमग्निं तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । ततश्चक्रमध्ये घृतश्रवः दत्त्वा प्रागादि-
दिक्चिह्नितं चक्रम् अवतार्य अग्नैरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा, पुनर्मध्ये

* तथा च श्रुतिः—गोक्षीरं गोघृतैश्चैव धान्यं मुलाशिला यवाः । अकारलवणा ह्येते
काराशान्ते प्रकीर्तिताः । हविष्ये गोघृतं मूष्यं तदभावे तु माहिषम् । इति च ।

† प्रथमं भूमौ पञ्च अन्नभागान् उ नागार नमः उ कूर्मार नमः उ कृकरार नमः उ
देवदत्तार नमः उ धनञ्जयार नमः इति बाह्यप्राणेशः निवेदयेत् इति गण्डूषप्रकारः ।

‡ पुष्करं मुखमित्यर्थः ।

স্বতশ্ৰবঃ দৃষ্টাৎ । ততঃ ভূমিজপাদি-শ্রবসংস্কার-পর্যাস্তঃ কৰ্ম কৃত্বা অগ্নেঃ
 পশ্চিমভঃ স্তরগকুশোপরি পূৰ্ব্বমাজ্যঃ পশ্চাচ্চকং নিধায় উদকাঞ্জলিসেকং
 কৃত্বা বিরূপাক্ষজপাস্তাঃ কুশণ্ডিকাং সমাপ্য প্রকৃতকৰ্মারম্ভে প্রাদেশ-প্রমাণাঃ
 স্নতাক্তাঃ সমিধং তুষ্ণীমগ্নৌ প্রক্ষিপেৎ । আজ্যতন্ত্রোপক্রমবিহিতস্ত মহা-
 ব্যাহতিহোমঃ চক্ৰহোমত্বাৎ অস্ত প্রথমং ন কৰ্তব্যঃ, অস্তে তু কৰ্তব্য এব
 বিহিতত্বাৎ । যদি সংক্ষেপঃ অপেক্ষিতঃ, জুহুৰ্বা ন প্রাপ্যতে, তদা চক্ৰমধ্যে
 স্বতশ্ৰবঃ দৃষ্টা, তত্রৈব মেক্ষণেন সকৃদন্নং গৃহীত্বা, অগ্নিমধ্যে ওঁ সবিত্রে স্বাহা
 ইতি জুহুয়াৎ । ততো মেক্ষণমগ্নৌ তুষ্ণীং হত্বা, মহাব্যাহতিহোমঃ (৪২ পৃঃ) কৃত্বা,
 প্রাদেশপ্রমাণাঃ স্নতাক্তাঃ সমিধং তুষ্ণীমগ্নৌ হত্বা প্রকৃতং সমাপ্য উদীচ্যং শাট্যা-
 ন্ননহোমাদি-বামদেব্যগানাস্তং (১৫ পৃঃ ১২ পং) নিৰ্ৰক্ত্যাচার্যায় দক্ষিণা দেয়া ।
 অথ পিতৈবাচার্যাস্তদা কৰ্মকারয়িত্বব্রাহ্মণায় দক্ষিণা দেয়া । অথ ফলভূয়স্বমপে-
 ক্ষিতং, জুহুশ্চ * প্রাপ্যতে, তদা ভার্গবাদিপ্রবরাণাং জুহুবাং পঞ্চ স্বতশ্ৰবান্
 দৃষ্টা, ইতরপ্রবরাণাং স্বতশ্ৰবচতুষ্টয়ং দৃষ্টা, অগ্নেকুন্তরভাগে প্রাগ্গামিনীম্
 আজ্যধারাং “ওঁ অগ্নয়ে স্বাহা” ইতি জুহুয়াৎ । † তথৈব অগ্নেদক্ষিণভাগে “ওঁ
 সোমায় স্বাহা” ইতি জুহুয়াৎ ।—অথ যদি ভৃগুগোত্রো ভার্গবপ্রবরো বা ব্রহ্ম-
 চারী, তদা জুহুবাং স্বতশ্ৰবমেকং, চরোর্মধ্যে চ স্বতশ্ৰবমেকং দৃষ্টা তত্রৈব
 মেক্ষণেন অন্নম্ অবদায় ‡ জুহুবাং স্থাপয়েৎ ; অবদানস্থানে চ চরৌ স্বত-
 শ্ৰবঃ দৃষ্টাৎ । ততশ্চরোঃ পূৰ্ব্ভাগে স্বতশ্ৰবঃ দৃষ্টা, তত্রৈব মেক্ষণেন অন্নম্
 অবদায় পুনরপি জুহুবাং স্থাপয়েৎ ; অবদানস্থানে চ চরৌ স্বতশ্ৰবঃ দৃষ্টাৎ ।
 ততশ্চরোঃ পশ্চিমভাগে স্বতশ্ৰবঃ দৃষ্টা, তত্রৈব মেক্ষণেন অন্নম্ অবদায় পুন-
 রপি জুহুবাং স্থাপয়েৎ ; অবদানস্থানে চ চরৌ স্বতশ্ৰবঃ দৃষ্টাৎ । ততো জুহুবাং
 সৰ্ব্বোপরি স্বতশ্ৰবঃ দৃষ্টা, অগ্নিমধ্যে “ওঁ সবিত্রে স্বাহা” ইতি জুহুয়াৎ ।—
 অথ অন্তগোত্রঃ অন্তপ্রবরো বা ব্রহ্মচারী, তদা চরোঃ পশ্চিমভাগে স্বতশ্ৰবঃ
 দৃষ্টা অবদানং ন কৰ্তব্যং, কিন্তু জুহুবাং স্বতশ্ৰবঃ দৃষ্টা চক্ৰমধ্যে প্রাগাবৰ্ত্ত-
 নমেব, চরোরূপরি চ স্বতশ্ৰবঃ দৃষ্টা হোতব্যম্ ।—ততো ভার্গবাদিপ্রবরো
 যদি ব্রহ্মচারী, তদা জুহুবাং স্বতশ্ৰবদ্বয়ং দৃষ্টা, চরোঃ পূৰ্ব্ভাগে
 স্বতশ্ৰবঃ দৃষ্টা, তত্রৈব মেক্ষণেন চরোৰ্ভিতরমন্নং গৃহীত্বা জুহুবাং

* পলাশকাষ্ঠনির্মিতাৰ্দ্ধচন্দ্রাকৃতি বজ্রপাত্ৰম্ জুহুরিত্যমরঃ ।

† এতৎপক্ষে অগ্নাদিভ্যো মুষ্টিগ্রহণমপি কৰ্তব্যম্ ।

‡ অবদায় খণ্ডঃ আদায় ইত্যর্থঃ ।

स्थापयेत् ; अवदानस्थाने चरो घृतकवः न दद्यात् । ततो जूह्व-चरोरुपरि
घृतकवद्वयः दद्यात्, अग्नेः पूर्वोत्तरभागे “ॐ अग्ने शिष्टकृते
स्वाहा” इति जूह्वयात् ।—अथ अन्नगोत्रः अन्नप्रवरो वा ब्रह्मचारी, तदा
प्रथमम् एक एव घृतकवो जूह्वयात् दातव्यः ।

इति सावित्रचरुहोमः ।

अथ समावर्तनम्

कृतवेदाध्ययनम् * आचार्याभूमतः माणवकः समावर्तयेत् । तत्र प्रोक्तः-
कृतस्नानः कृतवृद्धिप्रादः पिता कृतवृद्धिप्राद्वेण पित्रा वृतो ब्रह्मचारिवृतो वा
अन्न एवाचार्यः तेजोनामानमग्निः संस्थाप्य विरूपाक्षपान्ताः कुश-
शुक्राः समाप्य माणवकः दक्षिणे निधाय, प्रकृतकर्मारभ्ये प्रादेशप्रमाणाः
घृताङ्गाः समिधः तूष्णीमर्गो ह्वा महाव्याहृतिहोमः कुर्यात् । यथा—
प्रजापतिश्च विर्गायत्राह्नोऽग्निदेवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः
स्वाहा । प्रजापतिश्च विरूष्णिक ह्नो वायुदेवता महाव्याहृतिहोमे
विनियोगः । ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापतिश्च विरुष्टुप् ह्नः सूर्यो देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ स्वः स्वाहा । तत आचार्यः पञ्चाहती-
जूह्वयात् । यथा—प्रजापतिश्च विरग्निदेवता समावर्तनहोमे विनियोगः ।
ॐ अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषः † तन्ने प्रव्वीमि तदशकं तेनारात् समिदमह-
मनुतात् सत्यमुपागात् स्वाहा । (१) प्रजापतिश्च विर्वायुदेवता समावर्तनहोमे
विनियोगः । ॐ वायो व्रतपते व्रतमचारिषः तन्ने प्रव्वीमि तदशकं
तेनारात् समिदमहमनुतात् सत्यमुपागात् स्वाहा । प्रजापतिश्च विः सूर्यो
देवता समावर्तनहोमे विनियोगः । ॐ सूर्या व्रतपते व्रतमचारिषः तन्ने
प्रव्वीमि तदशकं तेनारात् समिदमहमनुतात् सत्यमुपागात् स्वाहा । प्रजा-
पतिश्च विश्वो देवता समावर्तनहोमे विनियोगः । ॐ चन्द्र व्रतपते व्रत-
मचारिषः तन्ने प्रव्वीमि तदशकं तेनारात् समिदमहमनुतात् सत्यमुपागात्
स्वाहा । प्रजापतिश्च विरिन्द्रो देवता समावर्तनहोमे विनियोगः । ॐ

(१) अग्ने व्रतपते इत्यादिमन्त्रपङ्क्तस्य व्याख्या उपनयने द्रष्टव्या ।
परस्तु वद वद भविष्यति प्रयोगः तत्र तत्र अतीते नूति प्रयोगः कर्तव्यः ।

* कृतवेदाध्ययनश्रुत्या केचिदत्र इवेदोर्द्ध्वेत्यादि मन्त्रचतुष्टयः पाठयन्ति ।

† आचार्यः इति कचिं पाठः ।

ब्रह्मणां ब्रह्मपते ब्रह्मचारिणः तन्ते प्रब्रवीमि तदशकं तेनारां
 समिदमहमन्तां सत्यमुपागां वाहा । तत आचार्य उदगग्रेषु कुशेषु उद-
 राभिमुख उपविशति, ब्रह्मचारी तु आचार्यश्च पश्चिमोत्तरकोणे उदगग्रेषु
 कुशेषु प्राङ्मुख उपविशति । ततः शीतोष्ण-मिश्रताभिरग्निः त्रीहि-षव-माष-
 मुदगाद्योषधि-युक्ताभिः चन्दनादि-गङ्गवासिताभिः पात्रास्तुरन्विताभिः स्वाञ्जलिं
 पूरयित्वा ब्रह्मचारी आचार्यप्रेरितः अनेन मन्त्रेण भूमौ उदकाञ्जलिं
 त्यजेत्—प्रजापतिर्ऋषिरग्न्यो देवताः * समावर्तने ब्रह्मचायुदकाञ्जलि-
 त्यागे विनियोगः । ॐ वे अप्सु स्तरग्नः प्रविष्टो गोह उपगोहो
 मरुको मनोहाः । खलो विरुजस्तनुदूषिरिन्द्रियहा अति तान् सृजामि । (२)
 ततः अपरमञ्जलिं पूरयित्वा, अनेन मन्त्रेण भूमौ त्यजेत्—प्रजापति-
 र्ऋषिर्वृहतीच्छन्दः † अपां घोरक्रूराशास्तुरूपानि देवताः समावर्तने
 ब्रह्मचायुदकाञ्जलित्यागे विनियोगः । ॐ षदपां घोरं षदपां क्रूरं
 षदपामशास्तमति (अति) तं सृजामि । (३) ततः पुनरपि आचार्यप्रेषितो
 ब्रह्मचारी ताभिरग्निः स्वाञ्जलिं पूरयित्वा, अनेन मन्त्रेण आत्मानमभिषिञ्चेत्—
 प्रजापतिर्ऋषी रोचनोऽग्निर्देवता समावर्तने ब्रह्मचायुदकाञ्जलिसेके विनि-
 योगः । ॐ यो रोचनस्तमिह गृह्णामि । तेनाहं मामभिषिञ्चामि । (४)

(२) वे अग्नयः वक्ष्यमाणाः अप्सु अस्तः मध्ये प्रविष्टाः, के पुनस्ते ?
 गोहः उपगोहः मरुकः मनोहाः खलः विरुजः तनुदूषिः इन्द्रियहाः
 तान् एतान् अष्टौ अग्नान् कुलदूषणान् अतिसृजामि त्यजामि । येनेदं
 जलं मम ज्ञानबोग्यं भवद्वित्यर्थः । मनोहा इन्द्रियहाः इति जहातेः क्विप् ।

(३) अपां सशक्ति षं घोरं तीमं षं च क्रूरं निर्धूरं षच्छ
 अशास्तुः क्रुजाकरं तं सर्कमभिसृजामि अति सर्कतोभावेन त्यजामि,
 एतत्त्यागे प्रयोजनं प्राणुक्तम् ।

(४) गोहादिभ्योऽग्निभ्यो यो रोचनाद्योऽग्निः दीप्तिकरः तम्
 इह समावर्तनकर्मणि अहं ब्रह्मचारी गृह्णामि । ग्रहणश्च फलमाह, तेन
 रोचनेन जलास्तःस्थितेन मां आत्मानमहम् अभिषिञ्चामि आभिमुख्येन
 आपयामीत्यर्थः । किमर्थं ? षशसे इत्यादि ।

* बहुरिदं ह्येको ज्ञाति ।

† बहुरिदं तेन ह्येको नास्तीति बहुपुस्तकसम्मतम् ।

ततः पुनरपि पूर्ववदेव वाङ्मलिः पुरयिद्या, अनेन मञ्ज्रेण आत्मानमभि-
 विक्षेपे—प्रजापतिर्वायु रोचनोऽग्निदेवता समावर्तने ब्रह्मचार्युदकाङ्गलि-
 सेके विनियोगः। ॐ षणसे तेजसे ब्रह्मवर्चसाय बलाग्नेन्द्रियाय वीर्यायान्ना-
 ग्नाय रायस्पोषाय त्रिष्टया अपचित्यै। (५) ततः पुनरपि उदकाङ्गलिः गृहीत्वा
 अनेन मञ्ज्रेण आत्मानम् अभिविक्षेपे—प्रजापतिर्वायुः षडष्टका महापङ्क्ति-
 श्छन्दोऽश्विनो देवते समावर्तने ब्रह्मचार्युदकाङ्गलिसेके विनियोगः। ॐ
 येन स्त्रियमकुण्ठं येनापामृषतं सुरां येनाक्नानभ्याषिक्तं, येनेमां
 पृथिवीं मह्यम्। षट्वां तदश्विना षणश्वेन मामभिविक्षतं। (६)
 ततः पुनरपि तादृशेनाङ्गलिना ब्रह्मचारी तूष्णीमात्मानमभिविक्षेपे। ततः
 अभिवेकानस्तुरम् आदित्याभिमुखो ब्रह्मचारी उक्त्वा चतुर्भिर्भ्रतैः आदित्य-
 मुपतिष्ठेत्—प्रजापतिर्वायुरादित्यो देवता आदित्योपस्थाने विनियोगः।
 ॐ उगन् ब्राह्मभृष्टिभिरिक्रो मरुद्धिरस्थां प्रातर्यावभिरस्थां। दशसनिरसि,

(५) षणसे कीर्तये तेजसे गुणप्रकाशनार्थं ब्रह्मवर्चसाय वेदविहित-
 तपःप्राप्त्यर्थं बलाय शरीरोपचयार्थम् इन्द्रियाय चक्षुरादिदाट्यार्थं
 वीर्याय अस्तुःसारार्थम् अन्नाग्नय त्रीहागर्थं रायस्पोषाय धनसमृद्धेय पोषणार्थं
 त्रिष्टये त्रिष्टिः दीप्तिः कान्तिसुन्दर्यं अपचित्यै अपचितिः पूजा तत्प्राप्त्यर्थम्
 अनेन यथेष्टफलप्रदं रोचनश्चाच्यते।

(६) अश्विनो देवभियर्जो सर्वेषां कर्मणामधिष्ठातारो, अनेन
 स्तुतिपूर्वकं समावर्तमानेन ब्रह्मचारिणा प्रार्थ्यते—हे अश्विना ! अश्विनो !
 स्रुपां स्रुगित्यादिना प्रथमादिवचनञ्चात्मादेशः। येन कर्मणा सुराम् अपुण्य-
 लाध्यां स्त्रियं युवाम् अकुण्ठं हिंसितवस्तौ, येन च युवां सुरां पैंष्टीं
 मदिरां अपामृषतम् धण्डितवस्तौ, येन च अक्नान् पाशकान् अपामृषत-
 मितिसम्बन्धः येन इमां पृथिवीं, किञ्चुतां ? मह्यं महतीं अभ्याषिक्तं
 अभिविक्षवस्तौ शश्वप्ररोहणद्वारेण सम्बन्धितवस्तौ। इदानीं तौ परोक्त्वा
 सस्तौ प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते। परोक्त्वात्तच्च मन्त्रा भृष्टिः। हे अश्विनो !
 षड्देवभृत्वां वां युवयोः षणः शोभनं कर्म तेन मामभिविक्षतम्
 आभिमुख्येन आपन्न प्रार्थने लोचं। येन युवात्त्यामहं अभिविक्षः कृतकृत्या
 भवामीति।

दशसनिः मा कूर्वा वा विशाम्या मा विश । (१) प्रजापतिर्ष्विरादित्यो-
 देवता आदित्योपस्थाने विनियोगः । ॐ उग्नं ब्राह्मभृष्टिभिरिन्द्रो मरुद्विर-
 स्थां सान्तपनेभिरस्थां । शतसनिरसि, शतसनिः मा कूर्वा वा विशाम्या मा विश । (८)
 प्रजापतिर्ष्विरादित्यो देवता आदित्योपस्थाने विनियोगः । ॐ
 उग्नं ब्राह्मभृष्टिभिरिन्द्रो मरुद्विरस्थां सारंग्यावभिरस्थां । सहस्रसनिरसि
 सहस्रसनिः मा कूर्वा वा विशाम्या मा विश । (९) प्रजापतिर्ष्विरनुष्टुप् छन्द
 आदित्यो देवता आदित्योपस्थाने विनियोगः । ॐ चक्षुरसि चक्षुष्टमश्रुव मे
 पापानः जहि । सोमदा राजा अबतु, नमस्तुभ्यं मा मा हिंस्रीः । (१०)

(१) अभिषेकानन्तरमादित्यमुपतिष्ठेत्, इति परमेश्वर्ये इति परमेश्वर्य-
 षोगादिभ्य आदित्योऽपि उग्नं उदीयमानः, मरुद्विः देवैः सह अस्थां
 हितवान् । किञ्चैतः ? ब्राह्मभृष्टिभिः ब्राह्म दीप्ता ब्राह्मनः भृष्टिः दीप्तिः ब्राह्म
 भृष्टिर्येषां ते ब्राह्मभृष्टैस्तैः सातिशयदीप्तिषुक्तेरित्यर्थः । न केवलं
 मरुद्विः अस्थां प्रार्थयानो देवविशेषाः तैः सहास्थां हितवान्,
 किञ्च त्वं दशसनिः असि । दशानां अभिषेकानां पदार्थानां सनिर्दात्री
 असि भवसि । षण् दाने सणोतेर्वाच्छन्दसि वणसन रक्त्विमथामिति इन् प्रत्ययः,
 दशानामिष्टानां यतस्तुं दाता अतस्तमपि दशसनिः कुरू, वा वाः अहमाविशामि
 अर्थित्वेनोपधावामि उपगच्छामीत्यर्थः । अतस्तमपि मा माम् आविश अभिमत-
 फलदात्वेनाभिमुखो भवेत्यर्थः ।

(८) सान्तपनाः देवविशेषाः तैः सहास्थादिति सङ्घः । सान्तपनेभि-
 रिति बहुलं छन्दसीति भिसु ईस् न भवति, अकारश्च एकारः । व्यवहितोप-
 सर्गः—(आ) व्यवहिताश्चेति वचनां विशामीत्यनेन सह सङ्घः आविशाम्येव,
 मा विश मा माः आविशेत्यर्थः । शतसनिः शतदात्री । शेषः पूर्ववत् ।

(९) सारंग्यावानो देवविशेषास्तैः सहास्थादिति सङ्घः । शेषः
 पूर्ववत् ।

(१०) अनेन सूर्याः प्रार्थते—हे सूर्य ! प्राणुक्तेन प्रकारेणाभि-
 मुख्यानाभिमुखीभूतस्तुं मे मम पापानः पापमपजहि फोटीय इति वावत् ।
 किञ्चैतः ? त्रैलोक्यापि चक्षुः नेत्रदर्शनशक्तिः त्वमसि भवसि, किञ्च अस्तु
 लोक्यापि चक्षुस्तुं दशसनिशक्तिरसि भवसि, किञ्च हे सूर्य ! उग्वन् !

ততো ব্রহ্মচারী মেখলাম্ অনেন মন্ত্রেণ অধস্তান্মোচয়েৎ—শুনঃশেপ(ফ)ঋষি-
 স্ত্রিষ্টপ্ছন্দো বরুণো দেবতা মেখলামোচনে বিনিয়োগঃ। ঔ উত্তমঃ
 বরুণপাশমস্মদবাধমঃ বিমধ্যমঃ শ্রথায়। অথাদিত্যব্রতে বয়ং তবানাগসো
 অদিতয়ে শ্রাম। (১১) তত আচার্যো বৈবং পালাশং বা দণ্ডম্ অগ্নৌ
 ক্ষিপ্ত্বা, মহাব্যাহতিহোমঃ কৃত্বা, (৮৫ পৃঃ ৯ পং) প্রাদেশপ্রমাণাং স্মৃত্যুক্রাং
 স্মিধং তুষ্ণীমগ্নৌ হুত্বা প্রকৃতং কৰ্ম সমাপ্য, সৰ্বকৰ্মসাধারণং শাট্যায়ন-
 হোমাদি-বামদেব্যগানাস্তম্ উদীচ্যং কৰ্ম (১৫ পৃঃ ১২ পং) সমাপয়েৎ। ততঃ
 স্নাতকো * ব্রাহ্মণান্ ভোজয়িত্বা, স্বয়ং তুষ্ণা, শিখাবর্জং কেশ-শুশ্র-রোম-
 নথানাং স্ফোটনং কারয়িত্বা † স্নাত্বা অহতে ‡ বাসসী পরিধায় কুণ্ডলাঙ্কৃতঃ।

সোমঃ ব্রাহ্মণানামোবধীনাঞ্চ রাজা পতিঃ হা হাং অবতু আপ্যায়তাং দেবা-
 নামন্নং চন্দ্র ইতি কৃত্বা তন্ধি দেবা ভক্ষয়ন্তি উপজীবয়ন্তি, ওষধিরূপাহতি-
 দ্বারা আহত্যা হি আপ্যায়তে, হে সূর্য্য! উক্তবিশেষণসম্পন্নায় তুভ্যং
 নমোহস্তু মা প্রতিষেধে মা মাং মা হিংসীঃ মা বধিষ্যসি ইত্যর্থঃ। চক্ষুঃশ্রুতি
 যুগ্মভুৎ চক্ষুঃশ্রুতঃ পাদমিতি বত্বম্ টুত্বম্। অপজহীতি ব্যবহিতোপসর্গসম্বন্ধঃ।

(১১) অনয়া ত্রিষ্টুভা শুনঃশেপঋষিভিঃ পাশৈবর্জস্ত্রিমোক্ষণায়
 বরুণং প্রার্থয়ামাস—হে ভগবন্ বরুণ! অস্মৎসকাশ্যং উত্তমং কণ্ঠাবস্থিতং
 পাশবন্ধনং উৎশ্রথায় উর্দ্ধমবতারয়, উত্তমাদিপদব্যবহিতেন শ্রথায়ৈত্য-
 নেন সহ সম্বধ্যতে ছন্দসি ব্যবহিতাশ্চেতি বচনাৎ। উৎশ্রথায়ৈতি শ্রথি
 শৈথিল্যে গিচ্ লোট্ হি শুণেহ্নাদেশে হিলোপে ছান্দসঃ দীর্ঘত্বম্।
 উর্দ্ধমবতারয় অস্মদ্ বিমোচয় ইত্যর্থঃ। অধমং পাদাবস্থিতং অবশ্রথায়
 অধস্তাদবতারয়. মধ্যমঞ্চ কটিদেশাবস্থিতং বিশ্রথায় বিশিথিলীকুরু। অথ
 পাশবিমোচনানস্তরং ভূয়োহপি বরুণঃ প্রার্থ্যতে শুনঃশেপঋষিণা—অদিতের-
 পত্যমিতি ব্যুৎপত্ত্যা আদিত্যশব্দেন বরুণ এবোচ্যতে। হে আদিত্য! আদিত্য-
 পুত্র বরুণ! তব প্রসাদেন পাশত্রয়মুক্তাঃ সন্তঃ তব ব্রতে পরিচর্য্যালক্ষণে
 বরুণনাগসঃ নিরপরাধাঃ শ্রাম ভবেম, ন কেবলং তব অদিতয়ে অদিতেশ্চ
 সৰ্বদেবমাতুরিত্যর্থঃ। অদিতয়ে ইতি বষ্ট্যর্থৈ চতুর্থী বয়ং শ্রামেতি সম্বন্ধঃ।

* স্নাতকঃ গুরুকুলাৎ প্রত্যাবৃত্তো ব্রহ্মচারী ইত্যর্থঃ।

† পুনর্শুনঃ স্বয়ং ভোজনঞ্চ গুরুকুলাৎ প্রত্যাবৃত্ত্য মুখ্যকালে সমাবর্তনকৰ্ম্মণি কর্তব্যে
 বোধ্যম্।

‡ ঈষদ্বোক্তং নবং বেতং সদশং বয়ং ধারিতম্। অহতং তদ্বিজানীরাৎ সৰ্বকৰ্ম্মহু শোভনম্।

অনেন মন্ত্রেণ যজ্ঞোপবীতধ্বংসঃ পরিদধ্যাৎ—প্রজাপতিঋষির্যজ্ঞোপবীতঃ
 দেবতা যজ্ঞোপবীতপরিধানে বিনিয়োগঃ। ওঁ যজ্ঞোপবীতমসি, যজ্ঞস্ত
 যা যজ্ঞোপবীতেনোপনহামি। পূর্বোপবীতঃ জলে ক্ষিপেৎ। কালান্তরেহপি
 ছিন্নঃ যজ্ঞোপবীতঃ জলে ক্ষিপ্তা, অপরম্ এতন্নত্নাভিমন্ত্রিতঃ গৃহীয়াৎ।
 ততঃ স্নাতকঃ অনেন মন্ত্রেণ মুর্কি, অজঃ বধীয়াৎ—প্রজাপতিঋষিঃ শ্রীদেবতা
 অথঙ্কনে বিনিয়োগঃ। ওঁ শ্রীরসি ময়ি রমস্ব। (১২) ততঃ স্নাতকঃ—
 প্রজাপতিঋষিরূপানহৌ দেবতে উপানৎপরিধানে বিনিয়োগঃ। ওঁ নেত্রৌ
 স্তৌ নয়তং মাং। (১৩) অনেন মন্ত্রেণ চর্মপাদুকাযুগলে পাদৌ নিদ-
 ধ্যাৎ। ততঃ স্নাতকঃ স্বপ্রমাণং বৈণবং দণ্ডম্ অনেন মন্ত্রেণ গৃহাতি—
 প্রজাপতিঋষির্দণ্ডো দেবতা দণ্ডগ্রহণে বিনিয়োগঃ। ওঁ গন্ধর্কোহস্থ্যপাব। *
 উপ মামব। (১৪) ততঃ কৃষ্ণসারাজিনঃ পূর্ব-যজ্ঞোপবীতঃ মৌঞ্জ-
 মেধলাঞ্চ বংশদণ্ডোপরি বধীয়াৎ। ততঃ স্নাতকঃ আচার্য্যাসমীপং গতা,
 সপরিষদমাচার্য্যম্ + অনেন মন্ত্রেণ পশ্চেৎ—প্রজাপতিঋষিরাচার্য্যপরিষদৌ
 দেবতে আচার্য্যপরিষদবীক্ষণে বিনিয়োগঃ। ওঁ যক্ষ্মিব চক্ষুষঃ প্রিয়ো বো
 ভূয়াসম্। (১৫) অথ স্নাতকঃ আচার্য্যাসমীপং গতা উপবিষ্ট, প্রসারিতাস্থলিনা

(১২) হে ষক্! মালে! ত্বং শ্রীরসি লক্ষ্মীর্ভবসি অতো ময়ি
 রমস্ব অবস্থানং কুরু।

(১৩) হে উপানহৌ, মাং যুবাম্ ইষ্টফলপ্রাপ্তয়ে নয়তং দেশান্তরং
 প্রাপয়তম্। কুতঃ? যতো নেত্রৌ স্তঃ নয়নশক্তিপ্রদানশীলে প্রাপণশীলে
 যুবাং স্তঃ ভবথঃ, নহি ভবতীভ্যাং বিনা পদমপি গন্তুং শক্যতে।

(১৪) অনেন দণ্ডঃ প্রার্থ্যতে—হে দণ্ড! ত্বং মা মাং ছুরিতেভ্যঃ
 উপাব উপসমীপে ভূতা অব রক্ষ, যতস্বঃ গন্ধর্কঃ আদিত্যোহসি, রক্ষণ-
 কর্তাসি, গন্ধর্ক এব রক্ষণে সমর্থঃ (যুগপদুপচারাৎ) উপ মামব উপ সমীপে
 ভূতা মামবেত্যর্থঃ। অব রক্ষণে ব্যবহিতোপসর্গেণ সম্বন্ধঃ।

(১৫) হে আচার্য্য! পরিষৎসমেত! বঃ যুস্মাকং চক্ষুষঃ লোচনস্ত প্রিয়ঃ
 বল্লভঃ অহং ভূয়াসং ভবামি। ক ইব? যক্ষ্মিব যথা যক্ষ্মো দর্শনীয়তয়া

* কেবুচিৎ পুস্তকেষু 'গন্ধর্কোহস্থ্যপামব' ইতি পাঠো দৃশ্যতে, তন্মন্ত্রঃ গুণবিধুনা
 অস্থ্যপাব উপ মামব ইত্যন্থৈব বাধাতদ্বাৎ।

+ পরিষৎ শিষ্যগোষ্ঠী তৎসহিতমিত্যর্থঃ।

दक्षिणहस्तेन मुखमाच्छाद्य, मुखतवः वायुः स्पृशन् ईमः मङ्गः पठेत्—
 प्रजापतिर्ध्विरमुष्टुप् छन्दो जिह्वा देवता मुख्याङ्गस्पर्शने विनियोगः । *
 ॐ षष्ठापिधाना नकुली, दस्तपरिमितः पविः । जिह्वे मा विह्वलो वाचः,
 चारुमाद्येह वादय । (१७) अथ आचार्यास्तुमर्थाः † पाद्यादिभिरत्यर्चयेत् ।
 ततः स्नातको गोषुगसहितश्च रथश्च समीपः गत्वा, पङ्कःशकवाच्यं कुब्रवाह-
 शकवाच्यं वा रथावयवद्वयं स्पृशन् अनेन मञ्जरेण पादत्रयेण ‡ रथमा-
 रोहेत् । प्रजापतिर्ध्विः पङ्क्तिश्छन्दो रथो देवता रथारोहणे
 विनियोगः । ॐ वनस्पते वीडुक्षो हि भृगा अश्वत्सथा प्रतरणः सुवीरः ।
 गोभिः सन्नद्धो असि वीडयस्व । (१९) ततः चतुर्थपादेन तत्र उपविशति ।

सर्वलोकचक्षुषाः प्रियो भवति तद्वदहमपि युष्मच्छक्षुषामित्यर्थः । यक्षमिव
 यक्ष इति व्यत्ययो बहलमिति प्रथमार्थे द्वितीयैकवचनम् । अथवा यक्षमिव
 अन्नमिव अथवा वर्गेया जकारः, चक्षुष इति ज्ञातावेकवचनम् ।

(१७) स्नातकेन जिह्वा प्रार्थ्यते—हे जिह्वे ! अस्मिन् प्रसृते कर्णनि
 अद्य त्वं मा विह्वल, उ पादपूरणे (जल ह्वल चलने) मा चलिष्यसि मा मां वाचं
 वादय समुच्चारय, कथं चारु शोभनः यथा भवति । किञ्चुता त्वं ? षष्ठापि-
 धाना षष्ठः अपिधानम् आवरणं यस्याः सा त्वं नकुली चक्षुषवचनस्यभावा, मा
 चलिष्यसि, त्वयि चलन्त्यां चारुवाङ्मोचरणं न भवति । पुनरपि सैवोच्यते,
 पविः वज्रो भवसि । किञ्चुतः पविः ? दस्तपरिमितः दस्ताः परिमितः परिमाणं
 यश्च पवेः स दस्तावरण इत्यर्थः ।

१९ । अनेन रथः प्रार्थ्यते—वनस्पतिविकारत्वात् वनस्पतिशब्देन
 रथ एवोच्यते । हे वनस्पते ! रथ ! वीडुक्षो भृगाः महाभारसहानो भृगा
 इत्यर्थः । वीडुनि दृष्टानि महाभारसहानि अङ्गानि चक्रकुब्रप्रभृतीनि यश्च स त्वं
 तथोच्यसे, हि पादपूरणे, तथा अश्वत्सथा अश्वकः मित्ररूपो भृगाः, तथा
 प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्ति दुर्गानि येन स तथा, तथा सुवीरः शोभनो वीरः

* केषुचिं पुस्तकेषु मुख्याङ्गेति लिखितम् ।

† अर्थान् अर्थप्राप्तियोगमित्यर्थः । वीडुष्या भवन्ति स्नातका इत्यादयः । इति वचनात् ।

‡ पादत्रयेण चतुर्पादमयश्च पादत्रयमात्रमुच्चार्येत्यर्थः ।

ওঁ আস্থাতা তে জয়তু জেহানি । (১৮) ততঃ প্রাঙ্গুথ উদঙ্গুথো বাঃ
 স্নাতকো রথেন গংহা, প্রদক্ষিণং পরাবৃত্য আচার্য্যাসমীপমাগচ্ছতি ।
 আচার্য্যঃ পুনরর্ঘ্যায় পাণ্ডাদিকং দত্ত্বাৎ । ততো যদি পিতৈবাচার্য্যঃ, তদা
 কৰ্ম্মকারয়িত্ত্বাক্ষণায় দক্ষিণাং দত্ত্বাৎ ; যন্তু এবাচার্য্যঃ, তদা যেন বৃতঃ,
 স তস্মৈ দক্ষিণাং দত্ত্বাৎ ।

ইতি সমাবর্তনকৰ্ম্ম সমাপ্তম্ ।

ইতি সামগানাঃ ভবদেবকৃত্য দশসংস্কারপদ্ধতিঃ সমাপ্তা ।

সুসারথির্ষশ্চ স ত্বং গোতিঃ বলীবর্দৈঃ সন্নদ্ধঃ সংযুক্তঃ, গোচর্ম্মভির্বা সন্নদ্ধঃ
 যতশ্চমেবংভূতঃ অতোহস্মানপি বীড়য়স্ব বিডুশকঃ দৃঢ়বচনঃ দৃঢ়াবয়ববান্
 কুক্ষিত্যর্থঃ । বীড়য় ইতি বিডুশকশ্চ ছান্দসং দীর্ঘত্বং এবং বীড়য়শ্চেতি ।

(১৮) কিন্তু আস্থাতা আরোঢ়া তে তব সম্বন্ধীনি জেহানি জেতব্যানি
 দ্বিবদ্রন্দানি জয়তু বশীকরোতু । জেতব্যানীতি জি জয়ে কৃত্যার্থে ত্বন্
 প্রত্যয়ঃ ।

—

परिशिष्टम्

चक्रतोमे चक्रपरिमाणं यथाह गोभिलः—चतुष्टुष्टिचक्रः कार्याश्चतूर्णा-
मुत्तरोहपि वा ।

अथ इक्षुकुशानां ग्राहताग्राहताविचारः ।

यथा गृह्यासंग्रहे—दर्भाः कुष्णाङ्गिनः मज्जा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

नैते निर्माल्यातां यास्ति नियोज्यास्तु पुनः पुनः ॥

श्रुत्यस्तरेषु—

संग्रहाद्वत्सरं वावत् शुद्धिः श्रादिष्ववर्हिषाम् ।

अतःपरं न गृहीयाद्दण्डपादो यज्जकर्षनि ॥

अत्र—

मासे नभश्चमावश्या तस्यां दर्भचरौ मतः ।

अवातयामास्तु दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ।

इति मरीचिवचनम् ।

वार्षिकाश्चतुरो मामान् नाहरेत् कुशमृत्तिकाः ।

आददीत त्रुत्वात् तु सद्यो यशोपयोजनम् ॥

इति शिवरहस्यस्य निषेधश्रापवादकम् ।

परस्तु सर्वत्र न दर्भाणामनिर्माल्याता किञ्च यज्जादिष्वेव । तथा च गोभिल-
गृह्या—दर्भाः पिण्डेषु निर्माल्या विप्राः प्रेतान्नभोजने इत्यादि निर्माल्याः
कर्मानर्हा इत्यर्थः । तथा—पिण्डार्थं ये श्रुता दर्भान्तर्पणस्तु कृतस्तु वैः । यथा
कृते च विष्णु, त्रे त्यागस्तुषां विधीयते ॥

যজুঃ-সংস্কারপদ্ধতিঃ

(পশুপতিকৃতা ব্রহ্মসংস্কারমঞ্জরীধৃত্য চ)

অথ যজুষ্ণাং সামান্য-কুশপ্তিকা

তত্র বেণ্ডাঃ পশ্চিমে প্রাঙ্গুথঃ কর্তা স্নাতঃ শুচির্বিরাচাস্ত উপবিশ্চ
হস্তপ্রমাণং স্থণ্ডিলং কৃৎস্বা কুশেন ত্রিঃ সম্ভূজ্য গোময়েনোপলিপ্য স্থণ্ডিল-
মধ্যে স্ফেন কুশেন বা পূর্বাগ্রং প্রাদেশপ্রমাণং সপ্তাঙ্গুলাস্তুরিতং রেখাত্রয়ঃ
সমুল্লিখ্য অঙ্গুষ্ঠানামিকাভ্যাং তত্রোৎকীর্ণমৃত্তিকামুক্ত্য জলেণ রেখাত্রয়ঃ
ত্রিরভ্যক্ষ্যাত্মদক্ষিণে কাংস্রপাত্রেণ বা নবশরাবেণাগ্নিমানীর তস্মাজ্জল-
দিক্কনং গৃহীত্বা ওঁ ক্রব্যাদমগ্নিঃ প্রহিণোমি দূরং ষমরাজ্যং গচ্ছতু রিপ্রবাহ
ইতি ক্রব্যাদাংশং পরিত্যজ্যাপরমগ্নিঃ গৃহীত্বা ওঁ ইহৈবায়মিতরো জাতবেদা
দেবেভ্যো হব্যং বহতু প্রজানন্ ইতি মন্ত্রেণাভিমুখং তৃতীয়রেখোপরি
সংস্থাপ্য কৃতাঞ্জলিঃ পঠেৎ । ওঁ সর্কতঃ পাণিপাদাস্তঃ সর্কতোহক্ষিণিরো-
মুখঃ । বিশ্বরূপো মহানগ্নিঃ প্রণীতঃ সর্ককর্ম্মশু ॥ ইত্যগ্নিপ্রণয়নং কৃৎস্বা ওঁ
পিঙ্গল-শশ্র-কেশাক্ষঃ পীনাঙ্গুষ্ঠরোহরুণঃ । ছাগশ্চঃ সাক্ষশ্চোহগ্নিঃ
সপ্তার্চিঃ শক্তিধারকঃ । ইত্যাদিত্যপুরাণীয়ং ধ্যাত্বা অগ্নে ত্বমমুকনামাসীতি
নাম কৃৎস্বা সম্পূজ্য ততোহগ্নেদক্ষিণে অরতিমাত্রাস্তুরিতে * দেশে প্রাগগ্রকুশ-
সমেতং ব্রহ্মাসনমাস্তীৰ্য্য ধারাসহিতমুদকপাত্রং গৃহীত্বা ওঁ অহে দৈধি সব্যোদত-
স্তিষ্ঠাশ্চ সদনে সীদ যোহস্মৎপাকতর ইতি মন্ত্রেণাগ্নিঃ প্রদক্ষিণীকৃত্য দক্ষিণাং
দিশং গৎস্বা ব্রহ্মসদনমীক্ষেত । ততস্তস্মাদাসনাত্তৃণমেকং বামহস্তানামি-
কাঙ্গুষ্ঠাভ্যাং গৃহীত্বা ওঁ নিরস্তঃ পাপু। সহ তেন বয়ং দ্বিম্ব ইতি মন্ত্রেণৈশান্তাং
দিশি ক্ষিপেৎ । ওঁ ইদমহং বৃহস্পতেঃ সদনে সীদামি প্রস্বতো দেবেন
সদিত্বা তদগ্নয়ে প্রব্রবীমি তদ্বায়বে তৎ পৃথিব্যে । ইতি পঠেৎ । কুশব্রহ্মপক্ষে
তু হোতা স্বয়ং পঠেৎ । ততঃ কুশকুশুমৈরর্চয়েৎ । তেনৈব পথা
প্রত্যাবৃত্য ততোহগ্নেরুত্তরতঃ কুশানাস্তীৰ্য্য তত্র বারুণং ষজ্জিয়কাষ্ঠনির্ম্মিতং
মৃগ্ময়ং চমসং প্রণীতাপাত্রং বা সব্যহস্তে কৃৎস্বা দক্ষিণহস্তেন জলৈরাপূর্য্য

* অত্র ব্রহ্মসংস্কারমঞ্জরী—পূর্বাভিমুখীং বারিধারাং দত্ত্বা তদুপরি পূর্বাগ্রান্ কুশানাস্তীৰ্য্য
ওঁ ব্রহ্মসিহোপবিশ্চতামিতি মন্ত্রেণ ব্রহ্মাণং সংস্থাপ্য কুশকুশুমৈরর্চয়েৎ । ত্যাহই ।

कुशैराच्छाद्यैरुत्तरे ब्रह्मणो मुखमवलोक्य स्थापयेत् । ततः सकृदच्छिरकुशेन
 ईशानकोणादारभ्य दक्षिणावर्त्तेन अग्निं परिसृजेत्, यथा—उपमूल-लूनवर्हिभिः
 पूर्वशामाग्नेरादीशानास्तः दक्षिणश्यां ब्रह्मणोऽग्निपर्यास्तः पश्चिमाग्रां नैर्ऋत-
 कोणादारभ्य वायव्यास्तम् उत्तरशामग्नेः प्रणीतापर्यास्तः कुशत्रयेण आसृजेत् ।
 ततोऽग्रेरुत्तरे कुशोपरि प्रयोजनद्रव्यानि दक्षिणादितो यथाक्रममासादयेत् ।
 तद्वथा—पवित्रच्छेदनार्थं कुशपत्रत्रयं पवित्रे षे प्रोक्कणीपात्रं आज्य-
 स्थाली (तैजसी मृगशी वाः) । सम्यार्जनकुशाः षट् उपयमनकुशाः त्रयोदश *
 पलाशाद्याः समिधस्तिस्रः ऋक्ऋवो आज्यस्थाली चकृच्छेत् चक्रुस्थाली उदूखलमूषले
 वैषवः सर्पः मेक्कणः त्रीहरो यवासुतुला वा द्याभूर्ध्वविस्ताराग्र-प्रोदेशपरि-
 मितोऽध्वरनिर्दिता दक्षीं सार्द्धाभूर्ध्वविस्ताराग्र-प्रोदेशमात्रं मेक्कणः कपिला-
 दुग्धं ब्रह्मदक्षिणा पूर्णपात्रं अन्नाभ्युपयुक्तद्रव्यानि विनियोगक्रमेणासादयति ।
 ततः पूर्वस्थापितकुशत्रयेण पवित्रे प्रोदेशमात्रे ॐ पवित्रे ह्ये वैषव्यो
 इति ह्यिद्वा ॐ विष्णोर्मना पूते ह्यः इति संप्रोक्त्य प्रोक्कणीपात्रे
 स्थापयेत् । तत्र प्रणीताजलं संस्थाप्य दक्षिणहस्तानामाभूर्ध्वार्थाः मूलमेव
 वामहस्तानामाभूर्ध्वार्थाः पवित्रश्याग्रं गृहीत्वा उपर्याधोभावेनाधोमुखो हस्तो
 कृत्वा पवित्रमध्येन प्रोक्कणीपात्रस्य-किष्किञ्जलं गृहीत्वा भूमौ वारत्रयं क्षिपेत् ।
 ततो वामहस्ततले प्रोक्कणीपात्रं कृत्वा सपवित्रदक्षिणहस्तेन किष्किञ्जलं
 वारत्रयमुत्तोल्य पुनस्तथैव प्रक्षिप्य आश्रुवामे प्रोक्कणीपात्रं संस्थाप्य
 तद्दक्षेनासादितद्रव्यानि सकृत् संप्रोक्त्य प्रणीतादक्षिणेऽसङ्घरे देशे
 प्रोक्कणीपात्रं स्थापयेत् । तत आश्रुस्थालीमाश्रुसन्मुखमानीय पूर्वसादित-
 माज्यं तश्यां निक्षिप्य अग्नेर्दक्षिणभागेऽधिष्ठित्य पर्याग्निकरणाय जलदग्निः
 गृहीत्वा ईशानकोणादारभ्य दक्षिणावर्त्तेनाज्यं त्रिः परिवेष्ट्य तमग्निः
 तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । ततः ऋवः गृहीत्वा अधोमुखमग्नौ प्रतप्य सम्यार्जन-
 कुशाग्रैर्मूलादग्रं पुनरग्रान्मूलं यावत् संयुज्य पुनः सम्यार्जनकुशमूलेन
 अग्रान्मूलं मूलादग्रं यावत् ऋवश्च बाह्यं संयुज्य सम्यार्जनकुशान् परित्यज्य
 प्रणीतोदकेनाभ्युक्त्य पुनः ऋवः प्रतप्य आश्रुसन्मुखभूमौ स्थापयेत् ।
 ततः प्रोक्कणीपात्रस्य पवित्रं पूर्ववत् गृहीत्वा आज्यस्य किष्किदूतोत्तोलन-
 रूपमुत्पवनं कृत्वा ॐ सवितुश्वा (सवितूर्कः) असव उत्पुनाम्याच्छिद्धेण

* अत्र ब्रह्मसंस्कारमण्डली सम्यार्जनकुशाद्वय उपयमनकुशाः षट्, इत्याह ।

পবিত্রেণ বসোঃ সূর্যাস্ত রশ্মিভিঃ স্বাহা । ইতি মন্ত্রেণ স্মৃতং কিঞ্চিৎস্বাভ্য-
 মুক্তোন্ম্যাগৌ ক্রিপেৎ । ততঃ পুনঃ প্রোক্ণীগ্জলেহপি ওঁ সবিতুর্ক্বঃ প্রসব ইত্যাদি-
 মন্ত্রেণ প্রোক্ণীগ্জলঞ্চ উৎপূর * উপসমনকুশান্ বামহস্তে কৃত্বা সমিধ উত্তিষ্ঠন্নগৌ
 জুহুয়াৎ । উপবিশ্য প্রোক্ণীগ্জলেন ওঁ দেব সবিতঃ প্রসুব যজ্ঞঃ প্রসুব যজ্ঞপতিঃ
 ভগায় দিব্যো গন্ধর্ক্বঃ কেতপুঃ কেতম্নঃ পুনাতু বাচস্পতির্বাঙ্গম্নঃ স্বদতু (বাচম্নঃ
 স্বদতু) ইতিমন্ত্রেণ দক্ষিণাবর্ধেনাগ্নিঃ বেষ্টয়েৎ । † পবিত্রং প্রণীতাস্নাঃ
 নিধায় প্রোক্ণীপাত্রং সংস্বার্থমগ্নেকৃত্তরে স্থাপয়েৎ । ততো দক্ষিণজাম্ববাচ্য
 ব্রহ্মণোহম্বারস্তপূর্বকং স্রবং গৃহীত্বা আধারাজ্যভাগৌ জুহুয়াৎ । তত্রাধারৌ
 যথা—স্রবেণাজ্যস্থান্যা আজ্যমাদায় প্রজাপতিং মনসা ধ্যায়ন্ ওঁ প্রজাপতয়ে
 স্বাহা ইদং প্রজাপতয়ে ‡ ইতি বায়ুকোণাদারভ্যাগ্নিকোণপর্য্যস্তং স্মৃতধারাং
 দত্ত্বাৎ । হৃতশেষং প্রশনার্থং প্রোক্ণীপাত্রে স্থাপয়েৎ । ওঁ ইজ্রায় স্বাহা ইদ-
 মিজ্রায় ইত্যগ্নেনৈঋতকোণাদারভ্য ঈশানকোণপর্য্যস্তং জুহুয়াৎ । ওঁ অগ্নয়ে
 স্বাহা ইদমগ্নয়ে ইত্যগ্নেদক্ষিণতঃ পশ্চিমাস্তাৎ পূর্বাস্তং ষাবৎ স্মৃতধারাং দত্ত্বাৎ ।
 ওঁ সোমায় স্বাহা ইদং সোমায় ইত্যগ্নেকৃত্তরতঃ পশ্চিমাস্তাৎ পূর্বাস্তং ষাবৎ
 জুহুয়াৎ । সর্বত্র পশ্চাদ্বেবতোদেশঃ । ততো মহাব্যাহতিহোমঃ—ওঁ ভূঃ স্বাহা
 ইদমগ্নয়ে । ওঁ ভুবঃ স্বাহা ইদং বায়বে । ওঁ স্বঃ স্বাহা ইদং সূর্যায় । ওঁ
 ভূভূবঃস্বঃ স্বাহা ইদমগ্নিবায়ুসূর্যোভ্যঃ । ততঃ প্রকৃতং কর্ম । ৭ অথ প্রায়-
 শ্চিত্তহোমঃ । ওঁ অগ্নেত্যাদি অমুককর্মাঙ্গহোমকর্মাণি ষৎ কিঞ্চিদ-
 বৈশ্বাং জাতং তদ্বোষপ্রশমনায় ওঁ ত্বন্নোহগ্নে ইত্যাদি পঞ্চভিন্নমন্ত্রৈঃ প্রায়শ্চিত্ত-
 হোমমহং করিষ্যে ইতি সঙ্কল্য সূক্তং পঠিত্বা ওঁ অগ্নে ত্বং বিধুনামাসীতি নাম
 কৃত্বা আবাহ সম্পূজ্য ওঁ ত্বন্নো অগ্নে বরুণস্ত বিধান্ দেবস্ত হেড়ো অবযাসি
 সীষ্ঠাঃ । যজিষ্ঠো বহিতমঃ শোভচানো বিশ্বা ঘেষাৎসি প্রমুখ্যাস্বৎ স্বাহা । †
 ইদমগ্নীবরুণাভ্যাং । ওঁ সত্বন্নো অগ্নেহবমো ভবোভী নেদিষ্টো অশ্ণা
 উবসো ব্যুঠৌ । অবস্কণো বরুণংররাণো বীহি মৃড়ীকং সূহবো ন এধি

* অত্র উৎপবনধরে ব্রহ্মসংস্কারমঞ্জরীনম্রপাঠং নানুমন্ততে ।

† অয়ং সমস্তকাগ্নিবেষ্টনপ্রকারো ন ব্রহ্মসংস্কারমঞ্জরীধৃতঃ ।

‡ আদৌ তু দেবতোদেশস্তিতিরিকটশাধিনোঃ ।

কর্ণমাধ্যান্দিনানাস্ত পশ্চাদ্বেবতোদেশয়েৎ সূরান্ ।

৭ ব্রহ্মসংস্কারমঞ্জর্যা ষিষ্টকৃৎ হোমাস্তে প্রকৃতং কর্ম ধৃতম্ ।

‡ অত্র ব্রহ্মসংস্কারমঞ্জরী পঞ্চানামুচান্ ঋষিচ্ছন্দোদেবতোন্নোববাহ ।

स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् । ॐ अग्नाच्छाग्नेश्चनभिःशक्तिपाश्च सत्यमिदमग्ना
 असि । अग्नानो वज्रं बहोश्चग्नानो धेहि भेषजं स्वाहा । इदमग्नये । ॐ ये ते
 णतं वरुण ये सहस्रं वज्रिणाः पाशा वितता महान्तः । तेतिने । अत्र सवि-
 तोत विष्णुर्विष्वे मुक्षस्त मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय, सवित्रे,
 विष्णवे, विष्वेभ्यो देवेभ्यः, मरुद्भ्यः, स्वर्केभ्यः । ॐ उहृत्तमं
 वरुणपाशमस्यदवाधमं विमध्यमं श्रथाय अथावयमादित्यव्रते वयं तवाना-
 गसोहदितये श्राम स्वाहा । इदं वरुणाय । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-
 पतये । ॐ अग्नये शिष्टेकृते स्वाहा इममग्नये शिष्टेकृते । ततः पूर्णहोमः ।
 ॐ अग्ने त्वं मृदनामासौति नाम कृत्वावाह सम्पूज्य फलतामूलादिसहितं
 द्युतपूरितं पात्रं गृहीत्वा वज्रमानसहित उथाय * ॐ मूर्धानं दिवो अरतिं
 पृथिव्या वैश्वानरमृत आज्ञातमग्निम् । कविं सत्राजमतिथिं जनानामासना
 पात्रं जनदस्त देवाः स्वाहा इदमग्नये । तत आसुरगकुशैः ॐ देवा
 गातुविदो गातुं विद्वा गातुमित । मनसम्पत इमं देववज्रं स्वाहा
 वातेधाः स्वाहा इति बर्हिहोमं समाप्य । + ततः संश्रवं प्राशु ब्रह्मणे पूर्ण-
 पात्रं दक्षिणां दद्यात्—ॐ अग्नेत्यादि कृतेतत् अमुककर्माहोमकर्म्मणि
 ब्रह्मकर्म्मप्रतिष्ठार्थः † दक्षिणामिदं पूर्णपात्रानुकूलभोज्यं ब्रह्मणे तुभ्यमहं
 ददानि । ततः पवित्रेण प्रणीताजलेन शिरःप्रभृति मार्जनं यथा—ॐ
 सुमित्रिया न आप ओषधयः सक्त । इति शिरसि । दुर्मित्रियास्तैश्च सक्त ।
 इत्यधः । ‡ योहस्मान् द्येष्टि यक्ष वयं द्विभ्यः इति त्रैशाक्षां प्रणीतापात्रं त्र्यङ्गं
 कुर्यात् । ॐ ब्रह्मन् क्रमस्य इति कुशब्राह्मणं विमृज्य ॐ अग्ने त्वं समुद्रं गच्छ ॐ
 पृथ्वि त्वं शीतला भव इति दद्यादिकं निष्क्रिया ऋबलग्रभस्मना ॐ कञ्चपञ्च त्र्यायुष-
 मिति ललाटे (शिरसि) । ॐ जमदग्नेस्त्यायुषमिति कर्णे । ॐ यद्देवानां
 त्र्यायुषमिति बाहूमूलयोः । ॐ तन्नेश्च त्र्यायुषमिति हृदि तिलकं दद्यात् । ततः
 शान्तिं कुर्यात् ।

* अत्र ब्रह्मसंस्कारमञ्ज्यां पूर्णहोमे विशेषः—सप्त त इति मन्त्रं कोण्डिल्याखविर्जगती-
 छन्दोऽग्निवारुसुधाप्रजापतयो देवताः पूर्णहोमे विनियोगः । ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त-
 जिह्वाः सप्तर्षयः सप्तधाम प्रियाणि । सप्तहोत्राः सप्तधा वा वज्रं सप्तधोनीर्रापुण्यं हृतेन स्वाहा ।

+ बर्हिहोमो न ब्रह्मसंस्कारमञ्जरीधृतः ।

‡ कृतकृतावेकपादिब्रह्मकर्म्मप्रतिष्ठार्थमिति ब्रह्मसंस्कारमञ्जरीपाठः ।

¶ प्रणीताजलेन मार्जनादिकं न संस्कारमञ्जरीधृतम् ।

অথ জ্ঞাতিকৰ্ম

তত্র প্রথমং বিবাহদিবসে পিতৃসপিণ্ডে হরিদ্রা-মুদগ-মসুর-যব-মাষাণাং শঙ্ক-
চূর্ণান্তেকীকৃত্য কণ্ঠায়ঃ শরীরং ব্রক্ষয়িত্বা ইমং মন্ত্রং পঠেৎ—প্রজাপতিঋষিঃ
প্রস্তারপঙক্তিশ্চন্দঃ কামো দেবতা জ্ঞাতিকৰ্মণি কণ্ঠায়ঃ শরীরপ্লাবনে বিনি-
য়োগঃ । ওঁ কাম বেদ তে নাম মদো নামাসি সমানসামুং যুবা তেহভবৎ পরমজ্ঞে
জ্ঞাত্যগ্রে তপসো নির্মিতোহসি স্বাহা । অনেনামুম্ ইতি সৰ্বনামস্থানে অমুক-
শর্মাণমিতি দ্বিতীয়ান্তঃ পতিনাম নিঃক্ষিপ্যাদকপূর্ণকলসেন শিরঃপ্রভৃতি কণ্ঠাঃ
স্নাপয়েৎ । ততঃ প্রজাপতিঋষির্মধ্যেজ্যোতির্জগতীচ্ছন্দ উপস্থরূপকামো
দেবতা জ্ঞাতিকৰ্মণি কণ্ঠায় উপস্থপ্লাবনে বিনিয়োগঃ । ওঁ ইমস্ত উপস্থং
মধুনা সংসৃজামি প্রজাপতেমুখমেতদ্ দ্বিতীয়ঃ তেন পুংসোহভিভবামি সৰ্বানু
শ্বশানু বশিত্বসি রাজ্ঞী স্বাহা । অনেন কণ্ঠায়ঃ শিরসি কিঞ্চিজ্জলং দত্ত্বা
ক্রোড়দেশে বহুতরজলং দত্ত্বাৎ যথোপস্থদেশঃ প্রাবিতো ভবতি । ততঃ
প্রজাপতিঋষিরূপরিষ্টাজ্যোতির্জিষ্টুপ্ছন্দ উপস্থরূপকামো দেবতা জ্ঞাতি-
কৰ্মণি কণ্ঠায় উপস্থপ্লাবনে বিনিয়োগঃ । ওঁ অগ্নিঃ ক্রব্যাদমকৃৎনু গুহানাঃ
জীণামুপস্থমৃষয়ঃ পুরাণাঃ । তেনাজ্যমকৃৎনুশ্চন্দঃ ত্বাষ্ট্রং ত্বরি তদধাতু স্বাহা ।*
অনেনাপি পূর্ববদেব কিঞ্চিজ্জলং শিরসি দত্ত্বা ক্রোড়ে বহুতরজলং দত্ত্বাৎ
যথোপস্থদেশঃ প্রাবিতো ভবতি । ইতি জ্ঞাতিকৰ্ম সমাপ্তম্ ।

অথ তদানীমসমর্থস্ত কালান্তরভাব্যদ্বাহনির্কাহার বাগদানাখ্যং প্রতিজ্ঞা-
শ্বরূপং কৰ্ম লিখ্যতে । তত্র প্রথমতো ব্রাহ্মণানু শস্তি পুণ্যাঙ্ক বাচয়িত্বা, ঘট-
স্থাপনং কৃৎন্বা, পঞ্চদেবতা জামাতরঞ্চ গন্ধমাল্যাদিভিরভ্যর্চ্য প্রতিজ্ঞাং কুৰ্ব্ব্যাৎ,
যথা—ওঁ তৎসৎ অণ্ডেত্যাদি অমুকগোত্রশ্রামুকপ্রবরশ্রামুকদেবশর্মাণঃ প্রপৌত্রায়
এবং পৌত্রায় পুত্রায়ামুকদেবশর্মাণে অমুকগোত্রশ্রামুকপ্রবরশ্রামুকদেবশর্মাণঃ
প্রপৌত্রীঃ এবং পৌত্রীঃ পুত্রাম্ অমুকগোত্রামুকপ্রবরামুকদেব্যভিধানাঃ
কণ্ঠাঃ ব্রাহ্ম্যবিবাহেন দাতুং তুভ্যমহং প্রতিজ্ঞানে ইতি । (পশুপতয়স্ত সৰ্ব-
বিবাহাদৌ এতৎ কারয়ন্তি, কারয়ন্তি চ ষষ্ঠ্যন্তেনৈব তবাহং প্রতিজ্ঞানে ইতি
বাক্যম্ । তৎ কিমর্থম ইতি ন জায়তে) ।

* জ্ঞাতিকৰ্ম-মন্ত্রব্যাখ্যা—সামবেদিসংস্কারমন্ত্র-ব্যাখ্যায়ঃ দ্রষ্টব্য ।

अथ विवाहः

उज्ज्वलतीतदर्शवर्षकञ्चोद्याहे शुक्रास्तादिरहित-शुद्धसमये उदगग्रन आपूर्वा-
 मापपके पुण्याहे कुमार्याः पाणिः गृहीरादिति पारस्करसूत्रात् अत्रथा तू
 चैत्रपौषविवर्द्धितेषु दशमासेषु वैवाहिकनक्षत्रेषु शुभेषु च तिथिषु
 शनिमङ्गलान्तरावारेषु कञ्चातुलामिथुनलग्नेषु (अन्तेषु च सूतहिवुकयोग-
 वलात्) कञ्चादाने निर्वाह्ये दाता वरपिता च प्रातः सगणाधिप-
 गौर्यादिषोडशमातृकापूजा-वसुधारासम्पातनायुष्य-सूक्तजपाद्युदयिकश्राद्धानि
 निर्वाहयेत् । तत्र ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारः वसोः पवित्र-
 मसि सहस्रधारः देवस्या सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुपु
 कामधुक् इति मन्त्रेण षुडेन सर्पिषा सप्तधाराः (दक्षिणाभिमुखाः पश्चिमाभि-
 मुखा वा) पातयेत् । वसुधारा च नातिह्रस्वा नातिदीर्घा पादादिनाभिपर्यास्त-
 परिमाण) कार्या । तत्र आयुष्यसूक्तं जपेत्, यथा—ॐ आयुष्यः
 वर्त्तन्तः रायस्पोषमोदुतिदम् इदं हिरण्यं वर्त्तन्तु जैत्राय्याविशतादु
 म् । न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तुरन्ति देवानामोजः प्रथमजः हेतद-
 षो विभर्ति दारुण्यं हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु
 कृणुते दीर्घमायुः । यदावगन् दारुण्यं हिरण्यं शतानीकारं सुमनस्तमानाः ।
 तन्न आवधामि शतशारदाय्यायुमान् जरदष्टिर्धवासम् । * आद्युदयिकश्राद्धे अयं
 विशेषः—दाता उत्तराभिमुखः प्राङ्मुखान् यथोत्तरमुपविष्टान् देव-मातृ-पितृ-
 मातामहब्राह्मणान् युग्यतरा हितान् प्रादक्षिणेन देवतीर्थेन नमःपदेन
 पूजयेत् । उदगग्रकुशेषु दक्ष्यक्त-वदर-मिश्रितपिण्डानि निर्वापेत् । अक्रयदानं
 —अमुकगोत्रा नान्दीमुख्या मातरः अमुकदेव्याहस्मिन् नान्दीमुखश्राद्धे दन्ते-
 नारपानादिना श्रीरस्तामिति मन्त्रेण कर्तव्यम्, एवं पितामहादीनामपि
 प्रथमाहवचनास्तनामोल्लेखः कार्याः । ॐ नान्दीमुखीमातृर्वाचस्मिष्ये इति
 पृष्ट्वा ॐ नान्दीमुखीभ्यो मातृभ्यः श्रीरस्ताः इति श्रधावाचनश्लो-प्रयोगः ।
 इति ब्रह्मसंस्कारमङ्गरीमतम् ।

अथ सम्प्रदानम्

शुभलग्ने छायामण्डपसमीपसमागतं कुशाङ्गासनोपरि प्राङ्मुखहितं वरः
 प्रति दाता श्रुतिवाचनान्ते ॐ साधु भवानास्तामिति कुर्यात् । ॐ साध्वहमासे

* अत्र मङ्गरी—मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः इत्यन्तमाह ।

ইত্যুক্তবতি বরে দাতা ও অর্চয়িষ্যামো ভবন্তমিতি বদেৎ।
 ততো বরঃ ও অর্চয় ইত্যুক্তা উপবিশ দাতৃদত্ত-পাণ্ডাৰ্ঘ্যাচমনীয়গন্ধপুষ্প-
 বস্ত্রোত্তরীয়নানালঙ্করণাদিকং প্রতিগৃহ্য পাদ্যাভ্যুপযোগং কৃত্বা তিষ্ঠেৎ।
 ততো দাতা বরস্ত দক্ষিণজাহ্নু ধৃত্বা বরয়েৎ। ও অম্মামুকে মাসি অমুক-
 রাশিস্থে ভাস্করে অমুকে পক্ষে অমুকতিথৌ অমুকগোত্রঃ শ্রীঅমুকদেবশর্মা
 অমুকগোত্রস্তামুকপ্রবরস্তামুকদেবশর্মাণঃ প্রপৌত্রঃ এবং পৌত্রঃ এবং পুত্রঃ
 অমুকগোত্রঃ অমুকপ্রবরঃ শ্রীঅমুকদেবশর্মাণঃ অমুকগোত্রস্তামুকদেবশর্মাণঃ
 প্রপৌত্রীঃ এবং পৌত্রীঃ পুত্রীঃ অমুকগোত্রামমুকপ্রবরাঃ শ্রীমতীমমুকীদেবীঃ
 ব্রাহ্ম্যবিবাহেন দাতুং (পাণ্ডাদিপূজায়াং পাণ্ডাদিভিরিত্যুল্লেখ্যম্) এতি-
 গন্ধাদিভিরভ্যর্চ্য ভবন্তমহং বৃণে। ততো বরো বৃত্তোহস্মীতি ক্রমাৎ,
 দাতা যথাবিহিতং বিবাহকর্ম কুরু, বরো যথাজ্ঞানতঃ করবাণীতি
 ক্রমাৎ। তত আচারানুখচন্দ্রিকাং হস্তলেপাদিকঞ্চ কারয়িত্বা ছায়ামণ্ডপং
 প্রবেশয়েয়ুঃ। ততো দাতা পশ্চিমাভিমুখো বরঃ পূর্বাভিমুখঃ কণ্ঠাপি
 পশ্চিমাভিমুখী তিষ্ঠেৎ। ততো দাতৃসম্বন্ধী কশ্চিৎ বিষ্টর ইতি ত্রিবারং
 বদেৎ। দাতা বিষ্টরং গৃহীত্বা বিষ্টরঃ প্রতিগৃহ্যতাং, বরঃ ও বিষ্টরং প্রতিগৃহ্ণা-
 মীতি * পূর্বাভিমুখং বিষ্টরং গৃহীত্বা উত্তরাগ্রমাসনে দত্ত্বা ও বস্মোহস্মি
 সমানানামুত্ততামিব সূর্য্যঃ। ইমং তমভিতিষ্ঠামি যো মা কশ্চাভিদাসতি (১)
 ইতি মন্ত্ৰেণ বিষ্টরমাসনোপরি নিধায় তদুপযু্যপবিশতি। ততোহনুঃ
 পাণ্ডমিতি ত্রিবারং বদেৎ, দাতা পাত্ৰস্থজলমাদায় ও পাণ্ডং প্রতিগৃহ্যতামিতি
 বদেৎ। বরঃ পাদ্যং প্রতিগৃহ্ণামীতি গৃহীত্বা ভূমৌ সংস্থাপ্য তস্মাজ্জলাঞ্জলি-
 মাদায় ও বিরাজো দোহোহসি বিরাজো দোহমসীম ময়ি পাণ্ডাটয় বিরাজো

---

(১) সমানানাম্ সমানজাতীয়ানাম্ অহম্ বস্ম আচ্ছাদকঃ অস্মি
 ভবামি। কেযাং ক ইব ? উত্ততাম্ উদয়শালিনাং সূর্য্য ইব, কিঞ্চ যঃ কশ্চন
 মাম্ অভিদাসতি হিনস্তি। তমিমং বিষ্টররূপতামাপন্নম্ অভিতিষ্ঠামি
 অভিতুয়াধঃ কৃত্বা তিষ্ঠামি।

दोहः (२) इति मन्त्रेण ब्राह्मणेो वरो दक्षिणः पादः चरुः प्रकाल्य तेनैव सव्यं प्रकालयेत् । ऋत्रियादयस्तु तथैपरिीत्येन । पुनर्विष्टेर इति त्रिः श्राविते दाता * तथैव दद्यात् । + वरो गृहीत्वा तेनैव मन्त्रेण उत्तराग्रः प्रकालितपादयोरधस्तात् स्थापयेत् । ततो दाता अर्घ इति अन्त्रेण त्रिः श्राविते गङ्ग-पुष्पाकृत-कुश-तिल-सर्षप-दधि-दूर्वाश्रितमूदकः शब्दादिपात्रस्य कृत्वा अर्घः प्रतिगृह्यतामिति वदेत् । वरोहर्घः प्रतिगृह्यामीति गृहीत्वा ॐ आपः स्रु युष्माभिः सर्षान् कामानवाप्नुवामि इति (३) मन्त्रेण गृहीत्वा शिरसि विधृत्य उज्ज्वलः भूमौ त्यजन् अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत्, यथा—ॐ समुद्रः वः प्रहिणोमि स्वां षोनिमभि-गच्छत अरिष्ठा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पयः । (४) तत आचमनीय-मिति त्रिः श्राविते दाता आचमनीयः प्रतिगृह्यतामिति प्रवच्छति, वर आच-मनीयः प्रतिगृह्यामीति गृहीत्वा ॐ आमागन् वषसा संसृज वरुसा तन्ना कुरु प्रियः प्रजानामधिपतिः पशूनामरिष्टः तन्नाम् । (५) इति मन्त्रेण सकृदाचम्य

(२) हे जल ! स्वः विराजः विशिष्टदीपेः दोहः प्रपूरणमसि, विराजो दोहम् विशिष्टदीपेः प्रपूरकः वामसीर गृह्यामि । विराजो दोहः विशिष्टदीपेः प्रपूरकश्चः मयि मम पात्राग्रे पात्राय भवेति अध्या-हार्याम् । हे जल ! स्वः मम पादस्य दीपिः कूर्क्षित्यर्थः ।

(३) हे आपः ! यतः कारणात् युष्मापः आप्नुवन्तीत्यापः स्रु भवथ, अतोहर्घः युष्माभिर्गृहीताभिः सर्षान् कामानवाप्नुवामि आप्नुयाम् ।

(४) हे आपः ! वो युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि प्रस्थापयामि, मया प्रहिता युष्मत् स्वां षोनिः शीरमुत्पत्तिस्थानं समुद्रम् अभिगच्छत । युष्मत् किञ्चुताः ? अस्माकमरिष्ठाः अहिंसकाः । पुनः किञ्चुताः ? वीराः उक्कुष्ठाः । किञ्च मत्पयो मदीरपानषोगायः, यत् पयः तत् मा परासेचि तत्परामिक्तं मा प्रहितं न करतु, तदिहैव तिष्ठन्वित्याभिप्रायः । हे आपः, यत् पयो मदीरपानषोगायः तन्न मया प्रहितं, ईहैव तिष्ठतु । ततो अन्ना वा आपः ता मया प्रहिता अस्माकमहिंसका कृत्वा समुद्रं गच्छन्विति वाक्यार्थः ।

(५) हे जल ! मा मां वषसा आगन् आगमन् मां वषश्विनः कूर्क्षित्यर्थः ।

* वारधरुः तूकीमिति पशुपतिः ।

+ पात्रानां प्रागेव विष्टेरुद्वयदानः सूत्रकारताव्यानुमतम् हलायुधसम्मतम् । किञ्च पशुपतिर्ब्रह्मसंस्कारमन्त्ररी च यथोक्तमाह ।

স্বর্ভূমাচমনং করোতি । ততো মধুপর্ক ইতি ত্রিঃ শ্রাবিতে দাতা মধু-
পর্কঃ প্রতিগৃহ্যতামিতি বদেৎ । বরো মধুপর্কঃ প্রতিগৃহ্যামীতি গৃহীত্বা
পিধানকাংশ্চঃ কিঞ্চিদপনীয় ঔ মিত্রশ্চ ত্বা চক্ষুষা প্রতীক্ষে (৬) ইতি মন্ত্রেণ
প্রতীক্ষ্য ঔ দেবশ্চ ত্বা সবিতুঃ প্রসবেহশ্বিনোবাহৃত্যাং পৃষণে হস্তাভ্যা-
মাদদে (প্রতিগৃহ্যামীতি পাঠান্তরম্) (৭) ইতি মন্ত্রেণাজলিনা প্রতিগৃহ্য সব্যে
পাগৌ কৃত্বা দক্ষিণানাময়া ঔ নমস্তাবশ্চারান্শনে যত্র আবিদ্ধং তন্তে
নিষ্কৃত্বামি (৮) ইতি মন্ত্রেণ স্কৃদালোভ্য তেনৈব মন্ত্রেণ দক্ষিণাস্কৃষ্ঠানামাভ্যাং
বহিঃ কিঞ্চির্নির্গময়তি এবং ত্রিঃ বহিঃ কৃত্বা পরিত্যজ্য পুনরাদায়ানামাস্কৃষ্ঠাভ্যাং
ঔ ষন্মধুনো মধব্যং পরমং রূপমন্নাত্মং । তেনাহং মধুনো মধব্যেন পরমেণ
রূপেণান্নাদেয়ন পরমো মধব্যোহন্নাদোহশানি (৯) ইতি মন্ত্রেণ ত্রিঃ প্রাপ্ত শেষঃ

তং মা মাং বর্চসা তেজসা সংসৃজ তেজসা সংসৃষ্টং বর্চশ্বিনং তেজশ্বিনং
কুরু । তথা মাং প্রজানাং প্রিয়ং কুরু । পশুনাং গবাদীনাম্ অধিপতিম্
ঈশ্বরং কুরু । তনুনাং দেহাবয়বানাম্ অরিষ্টং আপদ্রহিতং কুরু ।

(৬) হে মধুপর্ক ! মিত্রশ্চ আদিত্যশ্চ চক্ষুষা ত্বা ত্বাং প্রতীক্ষে পশ্যামি ।
অহমাদিত্যেন চক্ষুর্দানেনান্নগৃহীতত্বাং মধুপর্কং পশ্যামীত্যর্থঃ ।

(৭) হে মধুপর্ক ! ত্বা ত্বাম্ আদদে প্রতিগৃহ্যামি । কশ্মিন্ সতি ?
দেবশ্চ সবিতুঃ আদিত্যশ্চ প্রসবে অভ্যনুজ্ঞানে । গ্রহণং কাভ্যাম্ ? অশ্বিনোঃ
অশ্বিনীকুমারয়োঃ বাহৃত্যাং, তথা পৃষণে আদিত্যশ্চ হস্তাভ্যাং সবিতুঃ
সম্মতো অশ্বিনীকুমারাত্যাং বাহুদানেনান্নগৃহীতঃ, পৃষণে চ হস্তাচ্ছাদনে-
নান্নগৃহীতত্বাং মধুপর্কং গৃহ্যামীতি বাক্যার্থঃ ।

(৮) হে নমস্ত ! নমস্কারাই মধুপর্ক ! ত্বাং অবশ্চারানি মিশ্রয়ামি ।
কিঞ্চ তে তবাসনে যদ্ আবিদ্ধম্ উপহিতং তন্তে নিষ্কৃত্বামি অপসারয়ামি ।

(৯) মধুনো ষ্জপম্ স্বরূপং কিন্তুতং মধব্যং মধুরং পরমং রূপমন্নাত্মং
তেনাহং মধুনো মধব্যেন উৎকৃষ্টম্ অন্নাত্মমিব যথা অন্নাদিকমুপভুক্তং
সদ্বলাদিকমাদধাতি তথৈদমপীত্যর্থঃ । যেন পরমেণ রূপেণান্নাদেয়ন
মধুনো মধব্যং পরমরূপমন্নাত্মমহমশানি ভক্ষয়ামি । মধব্যমিত্যাदि
পুনর্বিশেষণমাদরাতিশয়ার্থম্ । কিন্তুতোহং ? পরমঃ উত্তমঃ মধব্যঃ মধুর-
শীলঃ অন্নাদেঃ ভক্ষকঃ । তদেবস্তুতমুৎকর্ষাত্মং ভক্ষয়ামীতি ।

पुत्राय शिष्याय वा उत्तरपार्श्वोपविष्टाय दद्यात्, पूर्वस्थां दिशि वा क्रिपेत्, सर्वं वा प्राग्नीयात्, जनानामसंक्षारस्थाने वा प्रक्रिपेत् । ततः श्राद्धेन विधिनाचम्य ऽ वाङ्म आश्लेहस्त इति कराग्रेण मुखं स्पृशति । ऽ नसोः प्राणो मेहस्त इति दक्षिणवामनासारक्षे । * ऽ अक्लोश्चक्षुर्मेहस्त इति दक्षिण-वाम-चक्षुषी । ऽ कर्णयोः श्रोत्रमेहस्त इति कर्णौ । ऽ बाह्वोर्बलमेहस्त इति बाहू । ऽ उर्कोरौजो मेहस्त इति युगपदूरु । ऽ अरिष्टानि मेहस्तानि तनुस्तत्रा सह सस्तु । (१०) इति शिरःप्रभृति-पादास्तानि अङ्गानि उताभ्यां हस्ताभ्यां स्पृशेत् । ततः आचास्तोदकारं वराय दाता धङ्गमादाय गामवस्थाप्य गौर्गौर्गौरिति वदेत् । ततो वरः गां दृष्ट्वा ऽ माता रुद्राणां हृदिता वसुनां स्वमादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्र गू बोचः चिकित्तुषे जनान् मागा-मनागामदितिं वधिष्ट । मम चामुष्य (अमुकशर्मणः कथादातुः) च पाप्या-हत ऽ (इत्युपांशु उक्त्वा) उत्सृजत तृणान्तु + (११) इति क्रमात् ।

(१०) मे मम आश्ले मुखे वाग्बचनमस्तु, मे मम नसोः नासिकयोः प्राणः श्वासवायुरस्तु, मम अक्लोः चक्षुर्गोलकयोः चक्षुरिन्द्रियमस्तु । मम कर्णयोः कर्णशक्त्योः श्रोत्रमस्तु । मम बाह्वोः बलः सामर्थ्यं, मम उर्कोः षष्ठः पटुत्वमस्ति सर्वत्र षोडश्याम् । मम अङ्गानि शिरःप्रभृतीनि अरि-ष्टानि आपद्रहितानि सस्तु, मे मम तनुः देहावयवाः हस्तादयः अरिष्टाः सञ्चित्यर्थः । कथा सह ? तत्रा देहावयविना सहेत्यर्थः ।

(११) हू भोः ! अर्हणाकारक ! प्रबोचः प्रकर्षेणबोचः पुनरुक्त-वानस्मि । कस्मै जनान् ? यस्मै कस्मैचिं प्राणिमात्रान् । किञ्चुताय ? चिकि-तुषे ज्ञानहेतवे शुश्रूषवे इति यावत् । किं वदसीत्याकाङ्क्षाया-माह—गाम् अनागाम् अदितिं अहिंसनीयां मा वधिष्ट मा मारयत । या रुद्राणां माता, वसुनां हृदिता, आदित्यानां स्वसा, अमृतस्य देवानामाहार-भूतस्य नाभिः उपतिष्ठानम् । किञ्च मम चार्हणीयस्य अस्य अर्हणाकर्तुश्च पाप्या पापं हत नाशयत, ऽमिति मदीयवचनमनुमत्या उत्सृजत मुक्तं गामिति पूर्वैणवयः । तृणान्तु खादयतु गौर्मुक्त्वा सतीति षोडश्याम् ।

* ऽ नमः प्राणोमेहस्त, ऽ अक्लोर्मे चक्षुरस्त, ऽ कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त, ऽ बाह्वोर्मे-बलमस्त, ऽ उर्कोर्मे षष्ठोमेहस्त इति संस्कारमङ्गली ।

+ 'तृणान्तु' इत्युत्पत्तिः पारश्वरेण वृतः हलाबुधेन च व्याध्यातः पशुपतिना च अबलवितः । शिवतुदकमिति कचिं पाठः ।

ভতো বরো বহিঃশালারাম্ ঐশাভাঃ চতুর্হস্তপ্রমাণং স্থণ্ডিলং কৃত্বা স্ব-
 গৃহোক্তবিধিনা ষোড়শকনানানমগ্নিঃ সংস্থাপ্য * পাণ্ডাদিভিরভ্যর্চ্য কন্যা-
 পিত্রা দত্তবস্ত্রচতুষ্টয়ম্ একতমং বাসঃ বরো বাসগৃহং গত্বা কন্যাং পরি-
 ধাপয়তি । (প্রজাপতিঋষিষ্টিপু ছন্দস্তুরীবেমাদয়ো দেবতা বস্ত্রপরি-
 ধাপনে বিনিয়োগঃ) ওঁ জরাং গচ্ছ পরিধংশ বাসো ভবাকৃষ্টীনামভিশস্তি-
 পাবা । শতঞ্চ জীব শরদঃ সুবর্চা রয়িঞ্চ পুত্রাননুসংব্যয়স্বায়ুস্মতীদং পরিধংশ
 বাসঃ । (১২) ইতি অনেন মন্ত্রেণ । (প্রজাপতিঋষির্জগতীচ্ছন্দস্তুরীবেমাদয়ো
 দেবতা উত্তরীয়পরিধাপনে বিনিয়োগঃ । ওঁ ষা অকুস্তন্নবয়ন্ ষা অতন্নত
 ষাচ দেবীস্তুস্তনভিতোহততস্থ । তাস্মা দেবীর্জরসে সংব্যয়স্বায়ুস্মতীদং পরিধংশ
 বাসঃ । (১৩) ইত্যনেন মন্ত্রেণ দ্বিতীয়মুত্তরীয়ং বাসঃ কন্যাং পরিধাপয়তি । † ততঃ
 স্বয়ং তৃতীয়ং পরিদধাত্যনেন মন্ত্রেণ—ওঁ পরিধাশ্চৈ ষশোধাশ্চৈ দীর্ঘায়ুত্বায় জর-
 দষ্টিরস্মি শতঞ্চ জীবামি শরদঃ পুরুটী রায়ম্পোষমভিসংব্যয়িষ্যে ইতি একং
 পরিধতে । ওঁ ষশসা মা ত্বাবাপৃথিবী ষশসেন্দ্রাবৃহস্পতী ষশো ভগশ্চ

(১২) হে আয়ুস্মতি ! কন্তে ! জরাং বৃদ্ধতং গচ্ছ চিরজীবিনী ভব,
 কিঞ্চ বাসঃ পরিধংশ ধারয়, বস্ত্রবিমুক্তা কদাচিদপি মা ভব । কিঞ্চ
 আকৃষ্টীনাং ভব আকৃষ্টা মনোহরা ভবেত্যর্থঃ । অভিশস্তিপাবা অভি-
 শস্তিঃ শরদঃ তত্র পাবা শরদায় পবিত্রা ভব । কিঞ্চ শরদঃ শতং জীব
 শতবর্ষাণি জীবেত্যর্থঃ । সুবর্চাঃ শোভনদীপ্তিযুক্তা সতী রয়িঃ ধনং পুত্রাংশ্চ
 অনুসংব্যয় সংবৃণু । যন্নয়া আশাসিতং তৎপ্রাপ্তয়ে বাসঃ পরিধংশ ।

(১৩) হে আয়ুস্মতি ! ষা দেবীঃ দেব্যঃ তন্তুন্ অকুস্তন্ কর্তিতবত্যঃ ।
 তথা ষাস্তুস্তুন্ অবয়ন্ বাপিতবত্যঃ, তথা ষাস্তুস্তুন্ অতন্নত বিস্তারিতবত্যঃ ।
 তা দেব্যঃ ত্বা ত্বাং সংব্যয়স্ব সংব্যয়স্তু পরিধাপয়স্তু । তথা ত্বমিদং বাসঃ
 অততস্থ বিস্তারয় । কেন প্রকারেণ ? অভিতঃ উভয়তঃ প্রস্তারেণ
 দৈর্ঘ্যেণ চ বিস্তার্যা পরিধংশ । কিমর্থং ? জরসে চিরজীবনায় ।

* ইদানীং সম্প্রদানকালে বহিঃস্থাপনং ন বাবহ্নিরতে শিষ্টেঃ । তেন পাণিগ্রহণকর্মাণো
 বহিঃস্থাপনং ষপাদির্দিষ্টে কাধামিতি সিদ্ধান্তঃ । কন্যায়ঃ কন্যাদাতৃদত্তবস্ত্রপরিধাপনে
 মন্ত্রোহপি বরেণ ন সম্প্রদানকালে পঠ্যতে । ইতি দেশাচারঃ ।

† বস্ত্রপরিধানাদি-সম্পন্নাস্তং কর্ম পাণিগ্রহণদিনে প্রযুজ্যতে ন সম্প্রদানদিবসে
 ইতি ব্যবহারঃ ।

ना विदं वशो मा प्रतिपद्यताम् इति चतुर्थं परिदद्यात् । • ततो दाता
(कन्धावरावभिमुखीकृत्य) परस्परं समञ्जतामिति त्रैश्वः दद्यात् । अथ वरः
इमं मन्त्रं पठेत् । ॐ समञ्जस्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नो, मन्त्रा-
तरिखा सक्राता समुदेष्टी दधातु नो । (१४) इति पठित्वा परस्परं (स्पर्शनरूपं)
समञ्जनं कुर्यात् । अथ कन्धादानं । दाता ॐ दाताहं वरुणो राजा
द्रव्यामादित्यादैवतम् । वरोहसो विष्णुरूपेण प्रतिगृह्णाद्यं विधिरिति +
पठित्वा कुशतिलजलात्तादाय उदङ्मुखः † प्राङ्मुखं वरार प्रत्यङ्मुखोपविष्टां
कन्धां दद्यात् । यथा § अमुके मासि अमुकराशिन्हे भास्करे अमुकपक्षे अमुक-
तिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः पुराणोक्तशत-
शुगीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रफलसमफलप्राप्तिकामः महाभारताह्युक्तकन्धादान-
फलप्राप्तिकामो वा “अमुकगोत्रशामुकप्रवरशामुकदेवशर्माणः प्रेपोत्राय
एवं पौत्राय पुत्राय अमुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकदेवशर्माणे वराय
ब्राह्मणार्चिताय—अमुकगोत्रशामुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्माणः प्रेपोत्रीं एवं
पौत्रीं पुत्रीं अमुकगोत्रायामुकप्रवरां अमुकदेव्याभिधानाम् अर्चिता-
मिति त्रिक्रदा प्रजापतिदेवताकामरोगिणीम् अप्रवासिनीं सबन्धा-
लकारां तुभ्यमहं सम्प्रददे इति कुशतिलजलेन कन्धाहस्तं वरहस्ते दद्यात् ।

(१४) विश्वेदेवाः नो आवयोः हृदयानि हृदये समञ्जस्तु, आपोहृदि
पानीयानि समञ्जस्तु, नो हृदयानीत्यानेन मन्त्रः । पानीयेनोऽसर्गपूर्वकं
दन्ताश्रावणं हृदयं मम हृदयेन सङ्गतं भवद्वित्याभिप्रायः । तथा मातरिखा
प्राणवायुः नो आवां सन्धातु संशोध्यतु । तथा दाता प्रजापतिः
उदेष्टी ईच्छाकर्त्री देवता कामदेवश्च नो आवां सन्धातु ।

* अत्र वरकर्तृकवस्त्रपरिधानप्रयोगो न सूत्रकार-हलायुधसम्मतः ।

† त्रिकसंस्कारमञ्जरीधृतोऽयं पाठः ।

‡ प्रत्यङ्मुखो दद्यात् इति पञ्चपतिमतम् ।

§ अत्र कचिद् पुस्तके विशेषः—ॐ विष्णुः वार्षस्पत्याव्यवश्याः ब्रह्मणे द्वितीयपरार्द्धे चेत-
कराहकले वैवश्वताध्यामन्तरे कलियुगस्य प्रथमसकायाम् अद्यामुके मासि अमुके पक्षे
अमुकतिथौ अमुकीपस्य मेधीभूतस्य ह्यमेरोदार्कणपार्श्वे श्रीशैलराजावच्छिन्नशरत्तवर्षाया-
स्तुप्रदेशेऽग्निं श्रीमन्नारायण-वह्नि-ब्राह्मणादिसन्निधौ अमुकगोत्रः अमुकदेवशर्मा इत्यादि
पाठः ।

वारमेकमुच्चार्येति गौडाः । वारत्रयमुच्चार्येति मैथिलाः । वस्तुतस्तु वारत्रयं पाठः, नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानञ्च चायनः । सम्प्रदानं प्रवृत्तमि कन्तादाने पुनश्चरम् इत्याग्रेणवचनात् । ततो वरः स्वस्तीत्याङ्कां उं कन्तेयं प्रजापतिदेवताका इत्याङ्कां उं द्योस्वा परिददातु पृथिवी वा प्रतिगृह्णातु (१५) * इति मन्त्रेण गृह्णीयात् । तत इमं मन्त्रं पठेत् । उं कोहदात् कन्ता अदात् कामो- हदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतन्ते (१६) इति माध्यान्दिनीयाः । एतन्नञ्जास्ते उं तव काम सता भुञ्जामहे इति पाठ्यम् । † ततो—हरीतकी-लोधः-मराचपत्रैश्च तत्रा दाडिमवर्कैश्च । हस्त- प्रलेपो गिरिराजपुत्र्याः सौभाग्यहेतोः कथितः पुराणैरिति । तथा च सहदेवा-शतपुष्पी-गुञ्जाकर्पूर-कुङ्कुमैः । विष्णुकान्ता-सर्ज्जरस-धुस्तूर-मधु- पुष्पकैः । ककौली-जातीफलक...चन्दनैः । एतैर्मधुघृतैः पिष्टैर्हस्तलेपो विधीयते इति दर्शनादचार्यादेभिः पिष्टैः कश्चिद्ब्राह्मणे बधुवरयो- हस्तलेपः कृत्वा वरहस्तोपरि बधुहस्तं दत्त्वा गायत्र्या कुशवेण्या वधीयात् । ततो दाता उं अन्तेत्यादि कृतैतत्कन्तादानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामेतत् स्वर्णं गोमिथुनं वा तुभ्यमहं सम्प्रददे इति । वरः स्वस्तीति प्रतिगृह्णीयात् । गो-हिरण्य-भूमि-धातु-दान-दासी-भोजनादिकञ्च दद्यात् । अन्तेऽपि यौतुकादिकं दद्यात् । ततः कश्चिदन्तोऽपि ब्राह्मणः कन्तावरयोरुत्तरीय- वस्त्राभ्यां फलमस्तुर्धाय गायत्र्या ग्रन्थिं वधीयात् । ततः स एव बधुवरयो- हस्तग्रन्थिं गायत्र्या मोचयेत् । इति सम्प्रदानं कर्म ।

(१५) हे कन्ते ! द्योस्वा वाः ददातु पृथिवी वा वाः प्रतिगृह्णातु । अर्थात् तव पिता आकाशमिव यथा पृथिवी विश्वेभ्यामाश्रयः तथा अहं तवा- श्रयभूतस्यां प्रतिगृह्णामीति वाक्यार्थः ।

(१६) कः कन्ते अदात् प्रले इदमुत्तरं कामोहदात् कामायादात् । यतः कारणात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता अतो हे काम ! एतद्- वदन्तः प्रतिगृहीतं तदेतन्ते । तथा च सति हे काम ! तव सता सन्नत्वेन सम्पन्नित्तमेतत् कन्तादिकं भुञ्जामहे उपभुञ्जामः ।

* हलायुधेन कामस्तुतिपाठानन्तरं पठितः ।

† सिद्धान्त दक्षिणादानानन्तरं कामस्तुतिपाठं कारयति ।

अथ शाधिग्रहणादि

• ततो (पूर्वोक्त-वस्त्रपरिधानमन्त्र-पाठास्तु) वरः कन्थां हस्तेनादाय प्रतिग्रहस्थानान्निष्क्रामयति । ॐ षदैषि मनसा दूरं दिशोऽह्नुपवमानो वा हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्यन्सां करोत्वसौ । असाविति (११) सद्योऽधनास्तुम् अमुकी-देवीति वधुनाम कार्याम् । ततः सवधुको वरः अग्नेः पूर्वदेशात् दक्षिणावर्तेन पश्चिमे तिष्ठेत् । एतत्कालावधि अतिषेकपर्यास्तमन्त्रः कश्चित् ऋक्नावसक्त-सचन्दन-चूतपल्लवाशुजलपूर्णकलसः अग्नेर्दक्षिणतः वाग्यत उर्ध्वतिष्ठेत् । ततः परम्परं समीक्षेतामिति प्रैषेणोक्ते कन्थापिता वधुवरौ परम्परं समीक्षयति । ततः समीक्षमाणो वरो वक्ष्यमाणान् चतुरो मन्त्रान् पठेत् । ॐ अघोरचक्रुरपतिश्लोधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः वीरसूदेवकामा श्लोना शनो भव द्विपदे शं चतुस्पदे । (१८) ॐ सोमः प्रथमो विविदे गक्रुर्वो विविद उतुरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिसुरीयस्ते

(११) असौ हे कन्ते ! त्वं मन्यन्सा हृदयेन दूरमैषि गच्छसि पितृकुल-बहिर्भूता । कुत्र केन नीयते ? हृदयेन दूरं वासि सोऽकृष्ठा भवसि, तत्र दिशः प्राच्यादिदशदिशः अह्नु तदनन्तरं पवमानः वा समुच्छये वायुश्चेत्यर्थः, हिरण्यपर्णः हिरण्यं पर्णः रथः अश्व इति हिरण्यपर्ण आदित्यः, वैकर्णः विकर्णे कोणे तिष्ठति इति वैकर्णोऽग्निः, ते दिग्-वायु-सूर्याग्रयः त्वा त्वां मन्यन्सां करोतु कूर्कस्तु ।

(१८) हे कन्ते ! अपतिश्री एधि भव । किञ्चुता ? अघोरचक्रुः अघोरः अतीवणः सोम्यं पतिविषये चक्रुः यश्याः सा । किञ्च पशुभ्यः शिवा गवादिभ्यः कल्याणकारिणी । सुमनाः शोभनमनाः सुवर्चाः शोभनदीप्तिः वीरसूः वीरं वीर्यावस्तुं पुत्रं सूते, देवकामा देवः देवनः क्रीडनं कामयते इच्छति वा सा, श्लोना सुथिनी नोऽश्याकं द्विपदे मनुष्यपरिजने शं कल्याण-कारिणी भव । तथा चतुस्पदे अश्वार्थो शं भव ।

* इदानीं सम्प्रदानपद्धत्याक्त-वस्त्रपरिधानमन्त्रान् वरः पठतीति व्यवहारः ।

মনুষ্যজাঃ । (১৯) ওঁ সোমোহদদৎ গন্ধর্কায় গন্ধর্কোহদদগ্নয়ে রয়িঞ্চ পুত্রাংশ্চাদা-
দগ্নিমহমথো ইমাম্ । (২০) ওঁ সা নঃ পূষা শিবতমা মৈরয়ৎ ম উরু উশতী
বিবহ । যশ্চামুশস্তঃ প্রহরাম শেপং (ফং) যশ্চামুকামা বহবো নিবিষ্টো । (২১)
ততঃ প্রদক্ষিণমগ্নিঃ পরীত্যা পশ্চাদগ্নেঃ পূর্বস্থাপিততেজনীকটয়োরন্তরে
দক্ষিণং পাদমগ্নে ক্রোশোপবিশতি বরঃ, তস্ত দক্ষিণতো বধুঃ । ততো
বরস্তৃণপুলকং কটং বা দক্ষিণপাদেনোল্লভ্য প্রাঙ্গুথো দক্ষিণতো
বধুঃ কৃত্বা তস্মিন্বেব কটে হোমায়োপবিশতি । ততো ব্রহ্মোপবেশনাদি-
চক্রবর্জমগ্নিপরিষ্করণাস্তং কৰ্ম কুর্যাৎ । ততঃ পরং দ্রব্যাসাদনে ইয়াংস্ত
বিশেষঃ—শমীপলাশপত্রমিশ্রিতলাজাঃ সপুল্ল-শিলা অথওঃ লোহিত-
মানডুহং চর্ম শূর্পং দৃঢ়ঃ পুরুষঃ আচার্য্যবরণদ্রব্যমিতি । ততঃ সর্ব-
প্রারশ্চিত্তাস্তাং কুশণ্ডিকাং * বিধায় ব্রহ্মণোহম্বারস্ত্যাগং কৃত্বা রাষ্ট্রভূজয়া-
খ্যাতানগ্নিরৈত্বিত্যাদিকান্ পরং মৃত্যবিত্যন্তান্ জুহুয়াৎ । রাষ্ট্রভূতো যথা—ওঁ
ঋতাষাড্ তথামাগ্নির্গন্ধর্কঃ স ন ইদং ব্রহ্ম ক্রতং পাতু তস্মৈ স্বাহা বাট্ । (২২)

(১৯) হে কন্তে ! ত্বাং সোমঃ প্রথমো জন্মসময়ে বিবিদে লক্ণবান্ । গন্ধর্ক-
উত্তরঃ দ্বিতীয়ঃ বিবিদে লক্ণবান্, তে তব তৃতীয়ঃ পতিরগ্নিঃ । তথা তুরী-
রস্তে চতুর্থপতিঃ মনুষ্যজাঃ মনুষ্যজ্জাতোহহমিত্যর্থঃ । কিমিদানীঞ্চতুর্ণামেব
পত্নীত্যত আহ সোমোহদদদিত্যাদি ।

(২০) সোমঃ ইমাং গন্ধর্কায় অদদৎ দত্তবান্, গন্ধর্কোহগ্নয়ে ইমামদদৎ,
অথো অনস্তয়ম্ অগ্নিমহমদদৎ । ন কেবলমিমাং রয়িঞ্চ ধনং পুত্রাংশ্চ অগ্নি-
মহমদাৎ ।

(২১) সা ইয়ং পূষা বৃদ্ধিকারিণী শিবতমা কল্যাণী মা ঐরয়ৎ ন ত্যজতু
নঃ অস্মান্ । কিঞ্চ যশ্চাং ত্বয়ি উশন্তঃ ইচ্ছন্তো বয়ং শেফম্ ইন্দ্রিয়ং প্রহরাম
প্রক্ষিপামঃ । মা ত্বম্ উরু বিবহ প্রসারয় । কিস্তুতা ? নো অস্মান্ উশতী
ইচ্ছন্তী । কিঞ্চার্থে উশন্তঃ, কিঞ্চ যশ্চাং ত্বয়ি বহবঃ কামাঃ অভিলষিতাঃ
নিবিষ্টো নিবেশিতাঃ ।

(২২) যোহগ্নির্গন্ধর্করূপস্তস্মৈ অগ্নয়ে স্বাহা বাট্, যতঃ স্বাহাকৃতং সুহতং

* ইতি তু ব্রহ্মসংস্কারমগ্নীমতম্, পশুপতয়স্ত একুতহোমাস্তে প্রারশ্চিত্তহোমং সমাধনন্তি ।

इदमृतसाहे ऋतधाग्नेःगरे गक्रर्वाय । ॐ ऋतावाङ् तधामाग्निर्गक्रर्वास्तोष-
धमोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा । (२३) इदमोषधिभ्यो-
ऽप्सरोभ्यो मुदुः । ॐ संहितो विश्वसामा सूर्यो गक्रर्वाः स न इदं
ब्रह्म क्रतुं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । (२४) इदं संहितार विश्वसामे सूर्यार
गक्रर्वाय । ॐ संहितो विश्वसामा सूर्यो गक्रर्वास्तु मरीचयोऽप्सरस आयुषो
नाम ताभ्यः स्वाहा । (२५) इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्यः आयुभ्यः । ॐ
सुवृणः सूर्यारग्निश्चन्द्रमा गक्रर्वाः स न इदं ब्रह्म क्रतुं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । (२६)
इदं सुवृणाय सूर्यारग्ने चन्द्रमसे गक्रर्वाय । ॐ सुवृणः सूर्यारग्निश्चन्द्रमा
गक्रर्वास्तु नक्रत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा । (२७) इदं नक्र-
त्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यः । ॐ ईषिरो विश्वव्याचा वातो गक्रर्वाः स

तं स्वाहा वाट् बहत् । किञ्चुतोऽग्निः ? ऋतसाट् ऋतं सत्यं सहेते इति सत्य-
सहकृत इत्यर्थः । पुनः किञ्चुतः ? ऋतधामा ऋतं सत्यं धाम स्थानं वसति
ऋतधामा । किमर्थं तस्मै स्वाहा ? स नः अस्माकं इदं ब्रह्म ज्ञानं क्रतुं
वीर्याकं पातु रक्षतु ।

(२३) तस्य पूर्वोक्तश्राग्नेर्गक्रर्वरूपस्य अप्सरसः षडधयः त्रीश्वदयः
किञ्चुताः ? मुदो नाम मुनाय इत्यर्थः । ताभिः सर्वैर् योदन्ते इति मुदः
ताभ्य षडधिभ्यः स्वाहा सुहृतमस्तु । अग्नेर्गक्रर्वश्राप्सररोभ्यो मुनायैभ्यो
षषधिभ्यः अस्माभिरिदमाज्यां प्रदत्तुं ता अस्माकं ज्ञानं वीर्याकं रक्षति
वाक्यार्थः ।

(२४) सूर्यो गक्रर्वाः, किञ्चुतः ? संहितः दिवसं रात्रिकं सन्धातीति ।
पुनः किञ्चुतः ? विश्वसामा सर्वसामवेदमयः । अपरं पूर्ववत् ।

(२५) तस्य सूर्यस्य गक्रर्वरूपस्य अप्सरसः मरीचयः रश्मयः, किञ्चुताः ?
आयुवो नाम आयुवन्ति आयोजयन्तीत्यायुवः । आयुनायाः ।

(२६) षचन्द्रमा, गक्रर्वाः किञ्चुतः ? सूर्यारग्निः ? कतमः ? सुवृणः सुहृ
सुमनाः ।

(२७) तस्य चन्द्रमसो गक्रर्वस्तु अप्सरसो नक्रत्राणि, किञ्चुतानि ? भेकुर-
यो नाम ।

न इदं ब्रह्म कत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । (२८) इतिविद्यारं विश्वव्याचसे वाताङ्ग
 गन्धर्वाय । ॐ इषिरो विश्वव्याचा वातो गन्धर्वस्तुष्टापो अप्सरस उर्जे-
 नाम ताभ्यः स्वाहा । (२९) इदमद्भ्योऽप्सरस्ता उर्ग्त्यः । ॐ भुज्याः सुपर्णा-
 यञ्जो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म कत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । (३०) इदं भुज्यावे
 सुपर्णाय यञ्जारं गन्धर्वाय । ॐ भुज्याः सुपर्णा गन्धर्वस्तुष्ट दक्षिणा अप्सरसस्तावा-
 नाम ताभ्यः स्वाहा । (३१) इदं दक्षिणाद्भ्योऽप्सरस्तावाभ्यः । ॐ प्रजापति
 विश्वकर्मा मनो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म कत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । (३२) इदं
 प्रजापतये विश्वकर्माणे मनसे गन्धर्वाय । ॐ प्रजापतिविश्वकर्मा मनो
 गन्धर्वस्तुष्ट ऋक्सामान्त्राप्सरस एष्टरो नाम ताभ्यः स्वाहा । (३३) इदमृक्
 सामद्भ्योऽप्सरस्ता एष्टिभ्यः । (केचिदन्तथा मन्त्रप्रयोगः कूर्कस्ति स
 प्रदर्शयते । ऋतावाङ्मुतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म कत्रं पातु तस्मै
 स्वाहा वाट् । इति प्रथमः । तन्तोषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः
 स्वाहेति द्वितीयः । एवं सर्वेषु मन्त्रेषु । अस्मिन्नपि पक्षे त्यागास्त
 एव ।) अथ जयहोमः । ॐ चित्तं स्वाहा इदं चित्तारं । चित्तं स्वाहा इदं
 चित्तैत्यं । आकृतं स्वाहा इदमाकृतारं । आकृतिं स्वाहा इदमाकृतैत्यं ।
 विज्ञातं स्वाहा इदं विज्ञातारं । विज्ञातिं स्वाहा इदं विज्ञातैत्यं ।

(२८) षो वातो गन्धर्वः, किञ्चुतः ? इषिरः गमनशीलः विश्वव्याचाः
 सर्वगतः ।

(२९) तस्य वातस्य अप्सरस आपो जलानि, किञ्चुता ? उर्जे नाम
 उर्ज इति नाम वासाम् ।

(३०) यञ्जो गन्धर्वः भुज्याः सर्वाणि भूतानि भुनक्ति पालयतीति सुपर्णः
 शोभनपर्णः सुगतिरिति वावत् ।

(३१) यतस्तुष्ट गन्धर्वस्तुष्टाप्सरसो दक्षिणा, किञ्चुता स्तावानाम दक्षिणायः
 दक्षिणायः यञ्जस्तुष्टो भवति ता स्तावाः ।

(३२) मनः अन्तरिक्षियः गन्धर्वः, किञ्चुतः ? प्रजापतिः प्रजानामोषः
 विश्वकर्मा विश्वः कर्म यस्तु सः मनसो व्यापारेण विश्वं निर्माणात् ।

(३३) तस्य मनसो गन्धर्वस्तुष्टाप्सरस ऋक् सामानि ऋचः सामानि च । किञ्चु-
 तानि ? एष्टरो नाम आ इष्टिः इच्छा पुत्रादीच्छरा ऋगादिमन्त्रप्रयुक्तो पुत्रादिकलः
 सम्पद्यते ।

मनश्च स्वाहा इदं मनसे । शकरीश्च स्वाहा इदं शकरीभ्यः । दर्शश्च स्वाहा इदं दर्शाय । पौर्णमासश्च स्वाहा इदं पौर्णमासाय । बृहच्छ स्वाहा इदं बृहते । रथसुरश्च स्वाहा इदं रथसुराय । (७५) (चित्तक्षेत्यवमादीनां पदानां चतुर्थ्यस्तानां प्रयोगः केचिदिच्छन्ति तदसाम्प्रतम् । कुतः ? न हेतानि देवतापदानि, किञ्च मन्त्रा एते, मन्त्राश्च षथाम्नाता एव प्रयुज्यान्ते ।) प्रजापतिर्जगानिन्द्राय वृषे प्रायच्छुग्रः पृतना जयेषु । तस्यै विशः समनमस्तु सर्वाः स उग्रः स हि हव्या बभूव स्वाहा (७६) इदं प्रजापतये । अथाभ्यातानहोमः । ॐ अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्स्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्सेत्रेऽश्रामाशिष्यास्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहत्यां स्वाहा । (७७) इदमग्नये भूतानामधिपतये । ॐ ईन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः समावत्स्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्सेत्रेऽश्रामाशिष्यास्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहत्यां स्वाहा इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये । ॐ वमः पृथिव्या अधिपतिः

(७५) चित्तं ज्ञानं मह्यं जयं ददातु, एवं सर्वत्राशंसो भविष्यति । सैवात्र मन्त्रे चकारेण समुच्छिता । चित्तिश्च परिच्छेदः, आकृतक्षाभिमतम् । आकृतिश्च आश्रानो धर्मविशेषो धेन मनसः प्रेरणं क्रियते, विज्ञातः शिल्पादि-ज्ञानं, विज्ञातश्च विज्ञातार्थः । शकरी च शक्तिः, बृहच्छ साम, रथसुरश्च साम-विशेषः ।

(७६) प्रजापतिः पृतना जयेषु उग्रो विपक्वतेजोऽभिभावी इन्द्राय वृषे वृषणनाम्ने, जयान् प्रायच्छुं दत्तवान् । कथमिन्द्राय ? देवराजाय तस्यै जयं दत्तवान् हि यतः कारणात् तस्यै प्रजापतये सर्वा विशः प्रजाः समनमस्तु सम्यक् प्रणामः कृतवत्यः । यतश्च स प्रजापतिरुग्रो बभूव सर्वतेजोऽभि-भावी बभूव, यतश्च स हव्या हव्याद्रव्यार्हो बभूव । इथमाहृतिदानेन तुष्टो मह-वपि जयं ददातु ।

(७७) षोऽग्निर्भूतानां प्राणिनाम् अधिपतिः स मा मां अवतु पालयतु । कुत्र कुत्र ? अस्मिन् ब्रह्मणि ब्रह्मण्ये षजे वा अस्मिन् क्सेत्रे वीर्ये अश्रामाशिषि आशान्ते अर्धे अश्रां पुरोधयां पुरःस्थितायां कर्त्यायां अस्मिन् कर्मणि विवाहे अश्रां देवहत्यां देवानां हृतिराह्वानं तश्रां प्राणिनां प्रहूरग्नि-र्वां ब्रह्मण्यादियु रक्तविति वाक्यार्थः ।

স মাভস্মিন্ ব্রহ্মণ্যস্মিন্ ক্লেত্রেহস্তামাশিষ্যস্তাং পুরোধায়ামস্মিন্ কৰ্ম-
 গ্যস্তাং দেবহৃত্যাং স্বাহা ইদং যমায় পৃথিব্যা অধিপতয়ে । ততো জল-
 স্পর্শঃ । এবং ঔ বায়ুরন্তরিক্ষস্তাধিপতিঃ স মাভস্মিন্ ইত্যাদি মন্ত্রস্ত সৰ্ব্বমন্ত্রেষু
 বক্ষ্যমাণেষু মুখ্যঃ । ইদং বায়বে অন্তরিক্ষস্তাধিপতয়ে । ঔ সূর্য্যা দিবো-
 হধিপতিরিত্যাদি । ইদং সূর্যায় দিবোহধিপতয়ে । ঔ চন্দ্রমা নক্ষত্রাণা-
 মধিপতিরিত্যাদি । ইদং চন্দ্রমসে নক্ষত্রাণামধিপতয়ে । ঔ বৃহস্পতি-
 ব্রহ্মণোহধিপতিরিত্যাদি । ইদং বৃহস্পতয়ে ব্রহ্মণোহধিপতয়ে । ঔ মিত্রঃ
 সত্যানামধিপতিরিত্যাদি । ইদং মিত্রায় সত্যানামধিপতয়ে । ঔ বরুণো-
 হপামধিপতিরিত্যাদি ইদং বরুণায় অপামধিপতয়ে । ঔ সমুদ্রঃ স্রোত্যা-
 নামধিপতিরিত্যাদি ইদং সমুদ্রায় স্রোত্যানামধিপতয়ে । ঔ অন্নঃ
 সাত্বাজ্যানামধিপতিরিত্যাদি ইদমন্নায় সাত্বাজ্যানামধিপতয়ে । ঔ সোমঃ
 ওষধীনামধিপতিরিতি ইদং সোমারোষধীনামধিপতয়ে । ঔ সবিতা
 প্রসবানামধিপতিরিতি ইদং সবিত্রে প্রসবানামধিপতয়ে । ঔ রুদ্রঃ পশূনা-
 মধিপতিরিতি ইদং রুদ্রায় পশূনামধিপতয়ে । ততো জলস্পর্শঃ । ঔ তৃপ্তা
 রূপাণামধিপতিরিতি ইদং তৃপ্তে রূপাণামধিপতয়ে । ঔ বিষ্ণুঃ পৰ্বতানা-
 মধিপতিঃ ইতি ইদং বিষ্ণবে পৰ্বতানামধিপতয়ে । ঔ মরুতো গণানামধি-
 পতয়ন্তে মাভস্মিন্ ইতি ইদং মরুভ্যো গণানামধিপতিভ্যঃ । (৩৭) ঔ পিতরঃ
 পিতামহাঃ পরেহবরে ততাস্ততামহা ইহ মাভস্মিন্ ব্রহ্মণীত্যাদি ইদং পিতৃভ্যঃ
 পিতামহেভ্যঃ পরেভ্যোহবরেভ্যস্ততেভ্যস্ততামহেভ্যঃ । (৩৮) ততো জল-
 স্পর্শঃ । এতে অষ্টাদশমন্ত্রা অভ্যাতানসংজ্ঞকাঃ । ঔ অগ্নিরৈতু প্রথমো
 দেবতানাং সোহস্মৈ প্রজাঃ মুঞ্চতু মৃত্যুপাশাং । তদয়ং রাজা

(৩৭) জ্যেষ্ঠানাম্ শ্রেষ্ঠানাম্ । পৃথিব্যা অধিপতিরিত্যাদি—পৃথিবীশব্দেন
 তৎস্বত্বাৎ প্রাণী উচ্যতে, ব্রহ্মণঃ বেদস্ত । সত্যানাম্ অবিনাশিনাম্ । স্রোত্যা-
 নাম্ নদীনাম্ । প্রসবানাং প্রসূতিধর্মিণাং পুনঃ সবিতুরূপাদানং মূর্ত্তিভেদ-
 প্রদর্শনার্থম্ । পশূনাম্ দেবানাম্, রূপাণাম্ প্রতিমানাম্ ।

(৩৮) যে পিতরঃ পিতামহাঃ পরে প্রপিতামহাঃ অবরে বৃদ্ধপ্রপিতামহাঃ
 ততাস্তস্মাদপি পূর্বে ততামহাঃ তস্মাদপি পূর্বে এবং ষট্ পুরুষা উদাহৃত্যঃ ।
 বহুবচনমাদরার্থম্ ।

वरुणोऽनुमन्ताः षथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदां स्वाहा । (७९) इदमग्रे । ॐ
इमामग्निस्त्राताः गार्हपत्याः प्रजामश्ने नयतु दीर्घमायुः । अशुश्रोपश्वा जीवता-
मस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुध्यातामियं स्वाहा । (८०) इदमग्रे गार्हपत्याय ।
ॐ स्वस्ति नो अग्ने दिव आपृथिव्या विश्वानि धेह्यथा यजत्र । यदश्रां महि
दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मात्सु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा । (८१) इदमग्रे ! ॐ
सुगम् पश्वा प्रदिशन् एहि ज्योतिष्मधे ह्यज्रन् आयुः । अपैतु मृत्यु-
रमृतं म आगाद् वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु स्वाहा । (८२) इदं वैवस्वताय ।

(७९) अग्निः ईतु आ एतु आगच्छतु । किञ्चुतः ? देवतानां प्रथमः इन्द्रा-
दीनां मृगाः । आगत्य च सोऽग्निः अश्ने अश्राः कर्त्वाः प्रजां पुत्रादिकां
मुञ्चतु मोचयतु । कुतः ? मृत्युपाशां मृत्योः मरणां पाशाद् वरुणात् ।
तं मृत्युपाशमोचनं अयं वरुणो राजा अनुमन्ताम् तत्रायमनुमतो भवद्भि-
त्यर्गः । किमर्थम् ? यथा इयं स्त्री पौत्रमघं पुत्रभवं दुःखं न रोदां न
रोदितु ।

(८०) गार्हपत्याग्निः इमां कर्त्वां त्रायतां रक्षतु तथा अश्ने कर्त्वायै
प्रजां पुत्रादिकां नयतु प्रापयतु, तथा दीर्घमायुं नयतु । तथा सती इयं
कर्त्वा अशुश्रोपश्वा अस्तु नित्यां भर्तृसङ्गता भवतु । तथा जीवताः माता अस्तु
जीवपुत्रा भवतु । तथा पौत्रमानन्दं पुत्रभवं सुखं अभिविबुध्यातां सर्वतो-
भावेनानुभवतु ।

(८१) हे अग्ने ! किञ्चुत ! यजत्र ! यजस्तुं त्रायते इति नः अस्माकं स्वस्ति
कल्याणानि धेहि धारय । कथम् ? अथवा क्रमव्यातिरेकेण एकदैवेत्यर्थः ।
किञ्चुतानि ? विश्वानि सकलानि, कुत्र कुत्र ? दिवः आकाशे पृथिव्या पृथिव्याम् ।
किञ्च प्रशस्तं शुभं यद्द्रविणं धनं अश्रां महि पृथिव्यां दिवि जातम् उ-
पन्नं चित्रं नानारूपं गोभूहिरण्यादिकं तदस्मात्सु आधेहि ।

(८२) हू तो ! ज्योतिष्मधे ज्योतिषां मध्ये सारभूत अग्ने ! नः
अस्माकं पश्वा पशानः प्रदिशन् उपदिशन् एहि आगच्छ ! किञ्चुतं पशानः ? सुगं
सुगस्तव्यं, तथा नोऽस्माकं मृत्युरपैतु अपगच्छतु । मन्त्रास्तुःसुं नः-पदं मृत्यु-
पदेन षोडशम् । मे मम अमृतं मोक्षम् आगां आगच्छतु । तथा वैवस्वतो
यमः नः अस्माकं अभयं कृणोतु करोतु ।

ওঁ পরং মৃত্যো। অহু পরেহি পহাং যশ্চে অন্ত ইতরো দেবযানাৎ। চক্ষুশ্চতে
শৃণ্বতে তে ব্রবীমি মা নঃ প্রজাৎ বীরিষো মোত বীরান্ স্বাহা। (৪৩) ইদং
মৃত্যবে। তত উনকোপসংস্পর্শঃ। ততঃ কুমারীদ্রাতা শূর্পেণ চতুর্ভাগী-
কৃতশমী-পলাশ-মিশ্রিতলাজানামেকভাগম্ অঞ্জলিনা গৃহীত্বা স্রবেণ
স্বতেনাভিষার্যা বরেণ গৃহীতে কুমার্যা অঞ্জলাবাবপতি, পুনর্স্বতেনাভি-
ষারয়েৎ। তান্ লাজান্ প্রাঙ্ঘুধী তিষ্ঠন্তী কুমারী অঞ্জলিনা জুহোত্যেভি-
ম্নৈঃ। ওঁ অর্যামণং দেবং কন্তা অগ্নিমযক্ষত। স নো অর্যামা দেবঃ
প্রেতো মুঞ্চতু মা পতেঃ স্বাহা। (৪৪) ইদমর্ষ্যয়ে। ইত্যনেন মন্ত্রেণ তৃতীয়াংশং
জুহোতি। ওঁ ইয়ং নাযু্যপক্রতে লাজানাবপস্তিকা। আয়ুশ্চানস্ত মে পতিরে-
ধস্তাং জ্ঞাতয়ো মম স্বাহা। (৪৫) ইদমগ্নয়ে। ইত্যনেন মন্ত্রেণাঞ্জলিস্থিতানাং
লাজানামর্ষ্যং জুহোতি। ওঁ ইমান্ লাজানাবপাম্যাগ্নৌ সমৃদ্ধিকরণাং তব মম
(তুভ্য চ) (তুভ্যঞ্চ) সংবননং তদগ্নিরনুমত্তামিষং স্বাহা। (৪৬) ইদমগ্নয়ে।
ইত্যনেনাবস্থিতলাজান্ সর্ক্ষান্ জুহোতি। ইতি মন্ত্রত্রয়ং কঠৈব্য পঠেৎ। অথ

(৪৩) হে মৃত্যো! পরম্ উৎকৃষ্টং পহাং পহানং অহিংসাত্মকম্ অহু ইহি
অনুগচ্ছ। তে তব যোহন্তঃ পহাঃ হিংসাত্মকস্তং পহাং পরা ইহি পরাবৃত্যা-
গচ্ছ। কিন্তুতঃ পহাঃ? দেবযানাদিতরঃ কেনাপ্যন্তেন দেবেন নাহুগতঃ।
এতদেব তে তব ব্রবীমি। কিন্তুতস্য তে? চক্ষুশ্চতে শৃণ্বতে সকলদ্যাবহারং
দৃষ্টবতঃ স্রতবতশ্চ। কিং ব্রবীমি? নঃ অস্মাকং প্রজাং মা বীরিষঃ অস্মৎসম্বন্ধি-
মনুজান্ মা হিংসীঃ। উত অপি চ নোহস্মাকং পুত্রান্ বীরান্ মা বীরিষঃ।
মগানয়া আহৃত্যা তুণ্টো মম পুত্রাদিহিংসাং মা কুর্ষিত্যর্থঃ।

(৪৪) ইয়ং কন্তা অর্যামণং সূর্য্যং দেবমগ্নিস্বরূপম্ অযক্ষত অপূজয়ৎ।
কিমর্ষং? সোহর্যামা দেবঃ ইতঃ পতেঃ পত্যাঃ সকাশাৎ মা মাং নো প্রমুঞ্চতু
ন প্রমোচয়তু।

(৪৫) ইয়ং নারী উপক্রতে বদতি। কিং কুর্ষতী? লাজান্ আবস্তিকা
আবপন্তী প্রক্ষিপন্তী। কিং ক্রতে? মম পতিরায়ুশ্চান্ অস্ত মম জ্ঞাতয় এধস্তাং
বৃদ্ধিবৃদ্ধা ভবন্ত।

(৪৬) ইয়ম্ অহং ইমান্ লাজান্ অগ্নৌ আবপামি প্রক্ষিপামি। কিন্তুতান্?
তব পত্যাঃ সমৃদ্ধিকরণং তব বৃদ্ধ্যর্থং। অপি তু বদেতৎ মম তুভ্য ন চ সম্বদনং

वरः कन्यायाः साकृष्टं दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ॐ गृह्णामि ते सौभाग्याय हस्तं
मया पत्या जरदष्टिर्धवासः । तगो अर्ध्या सविता पुरक्षि (पुरक्षि) मेहं
द्वाहर्गाईपत्याय देवाः । अमोहहमन्त्रि सा त्वं सा त्वममोहहं सामाहमन्त्रि
ऋक् त्वं त्वां पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सह रेतेो दधावहै प्रजाः
प्रजनयावहै पुत्रान् विन्दावहै बहुष्टे सक्तु जरदष्टयः, संप्रियो रोचिष्
सुमनश्मानो पशेय शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शुण्णाम शरदः
शतम् । (४१) इत्यास्तुन मन्त्रमन्त्रेण । ततो वरः कुमार्या दक्षिणं पादं दक्षिण-
हस्तं गृह्णाति अग्रेरुत्तरतः स्थितायाः शिलाया उपरि कारयत्यनेन
मन्त्रेण—ॐ आरोहोहममन्त्रानमश्चेव त्वं स्थिरा भव । अतिष्ठि पृथगतो-
हववाधश्च पृथनायतः । (४८) ततो वरो गाथां गायति—ॐ सरस्वति प्रेदमव
सूतगे वाजिनीवतो वां त्वा विश्वं भूतं प्रगारामशाग्रतः ।

वनीकरणं तदग्निरनुमन्त्रतामित्येतदर्थकं । तूभ्योति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी रूपान् सुनु-
गिति विभक्तिलोपः ।

(४१) ते तव हस्तं गृह्णामि । किमर्थं ? सौभाग्याय सौभाग्याय, न केवलं
सौभाग्याय अपि तु मया पत्या सह जरदष्टिर्धवा आसः वृद्धा भवसीत्यर्थः । स्व-
मेव किमर्थं गृह्णामीत्याह त्वा त्वां मह्यं देवाः अहः दत्तवस्तुः । के देवाः ?
तगः अर्ध्या सविता च त्वां पुरक्षिः गार्हत्याधिकारिणीः । किमर्थमहः ? गार्ह-
पत्याय गृहपतित्वाय । किञ्च ताहहं त्वां किञ्च ताम् ? अहममः मा लक्ष्मीर्धु
नास्ति सः सा त्वं लक्ष्मीः त्वा विना लक्ष्मीशुःत्ताहम् । सा त्वमसि अमोहहमिति
आदिरार्थं पुनरुक्तम् । अहं साम सामवेदोहमि त्वमृक् ऋग्वेदः अहं स्वर्गः
त्वं पृथिवी तत एहि अभिमुखीभव । तांवाः विवहावहै विवाहं करवा-
वहै, तथा रेतः शुक्रं सह दधावहै धारयावः, प्रजां सन्ततिं जनयावहै उ-
पादयावः, बहून् पुत्रान् विन्दावहै प्राप्नुवः । ते पुत्राः जरदष्टयः सक्तु दीर्घायुषो
भवन्तु, किञ्च आवां शरदः शतमित्यादि सरनार्थः । गृह्णामीति ह्यग्रहोर्भृच्छन्द-
मीति हकारश्च भकारः । संप्रियो अःत्वात्त्वात्त्वात्, रोचिष् दीप्तिशुक्लो
सुमनश्मानो सौमनश्चः कूर्वाणो ।

(४८) हे कन्ते ! त्वमिममन्त्रानं शिलाम् आरोह आक्राम । किमर्थं ?
अरोहणेन स्थिरा भव । क इव ? अश्चेव किञ्च, पृथगतः त्वं प्रतिपत्तया

वशां भूतं समतद् वशां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां गाशामि वाऽश्रीणा-
 मृतमं वशः । (४२) अथ सबधुको वरः अग्निं प्रदक्षिणीकूर्बन् इमं मन्त्रं पठेत्—
 ॐ तूत्यमग्रे पर्यावहं सूर्याः बहू ना सह । पुनः पतिभ्यो ज्ञान्ता अग्रे
 प्रज्जना सह । (५०) एवं पुनर्कारुण्यं लाजावपनादि-परिक्रमणान्तं कर्म कुर्यात् ।
 ततः कुमार्या ज्ञाता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वान् लाजान् घृताभिधारिते
 कुमार्याज्जलावावपति, तिष्ठन्ती कुमारी भगव्यं स्वाहेति मन्त्रे वरेणोक्ते तान्
 ज्ञहोति, इदं भगव्यं इति प्रत्युद्देशः । तत आचारात् तृतीः सबधुको वरश्चतुर्थ-
 परिक्रमणं कुर्यात् । तत उपविष्ट ब्रह्मणोऽश्वारुणस्यैव स्वतेन ॐ प्रजापतये
 स्वाहा इदं प्रजापतये । इति त्यागं विधाय वरोऽग्रेकृत्तरे षोडशरुतसप्त-
 मश्लेषिमां प्रत्येकं प्रतिमन्त्रं सप्तपदानि प्रक्रमयति । यथा—ॐ एकमिषे
 विष्णुः नमस्तु इति वरेणोक्ते बधुरेकं पदं उदग्ददाति । एवं ॐ द्वे उर्जे
 विष्णुः नमस्तु इत्याहुते द्वितीयं । ॐ त्रीणि रायप्पोषाय विष्णुः नमस्तु । इति
 तृतीयम् । ॐ चत्वारि मासोऽभवाय विष्णुः नमस्तु । इति चतुर्थम् । ॐ पञ्च
 पञ्चभ्यो विष्णुः नमस्तु । इति पञ्चमं । ॐ षड्भ्यो विष्णुः नमस्तु । इत्याहुते

आश्विनः पृतनाः सेनामिच्छतः पुरुषान् अतितिष्ठ अतिभूय तिष्ठ । किञ्च पृतना-
 यतस्तद्दृशानेव अववाधस्य खण्ड । पृतनत इति कव्यध्वरपृतनस्य किलोप
 इत्याकारलोपः । पृतनायत इति लोहितादिगणे पाठात् काप्रत्यायेन
 सिद्धम् ।

(४२) हे सरस्वति ! यां वा वां प्रगारामि . उंकीर्तयाम्, सा त्वमिदं
 विवाहकर्म प्राव प्रकर्षेण पालय । किन्तुते ? सूतगे ! मनोहरे ! वाजिनी-
 वती वाजिनी वोटिका सा यस्या अस्तीति वाजिनीवती वोटिकावत् कौर्तिक्रपा
 नीत्रगामिनी, इमपि कुरु पायनीत्याह अशु भूतस्य प्राणिनः विश्वस्य सर्वस्य
 अग्रतः । कौदशं तद्गानं ? वशां सरस्वतां भूतं पृथिव्याप्तेजोवायु-
 काशात्रकं समतवत् वशां विश्वमिदं जगत् तिष्ठति तां गाथामद्य इदानीं
 गाशामि । वा गाथा श्रीणामृतमं वशः ।

(५०) हे अग्रे ! अग्रे प्रथमं सूर्याः सूर्यावत्कान्तिशालिनीः एतां
 कक्षां पर्यावहं त्वं विवाहितवान्, एतां ज्ञाना सह पुनः ना मनुष्याः बहू विवा-
 हस्तु, ततः पतिभ्यः मनुष्यापतये एतां ज्ञानां दा देहि प्रज्जना मन्त्र्या सह ।

वर्षम् । (५१) ॐ सथे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुनरत्न इति सप्तमम् । (५२) ततो वरः स्कन्दकृताहृदककुम्भान्दकमादाय वधुः वारमेकं मूर्ध्नाभिषिञ्चति । ॐ आपः शिवाः शिवतमाः शास्ताः शास्ततमान्तास्ते कृणुते भेषजम् । (५३) इति मन्त्रेण । पुनस्तथैवोदकमादाय ॐ आपो हि ष्ठेत्यादि आपो जनयथा च न इत्यास्ताभिर्गुत्तिर्वाः वरः मूर्ध्नाभिषिञ्चति । ततो वरः सूर्यामदीकृष्येति प्रेषः दत्त्वा ॐ तच्छकुरिति मन्त्रं पठन् वधुः सूर्याः दर्शयति ॐ तच्छकुरदेवहितः पुरस्ताच्छुक्रमुचरत् । पश्चिम शरदः शतः जीवेम शरदः शतः शुण्णाम शरदः शतम् । प्रक्रवाम शरदः शतमदीनाः शाम शरदः शतः भूश्च शरदः शतात् । (५४) ततो वध्वा दक्षिणांसञ्ज्ञोपरि हस्तं नीत्वा तस्या हृदयमालभते अनेन मन्त्रेण—ॐ मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्रमनुचित्रस्तेहस्तं मम वाचमेकमना जूषश्च प्रजापतिर्दृष्ट्वा निष्पुनक्तु

(५१) एषु सप्तमन्त्रेषु सथे इति वक्ष्यामाणः संशोधनं सर्वत्र समुदाते । हे सथे, वारमेकं पदं विष्णुनरत्नं, किमर्थं ? इषे अतीशैलात्तय । हे पदे उर्जे बलाय, त्रीणि पदानि वारमेषोषार धनसमृद्धये, चत्वारि पदानि मायोभवाय मारः सोध्यां तस्य भव उपपत्तिः तस्यै । पञ्च पदानि पशुताः गवदिभ्याः पशु-प्राप्तये इत्यर्थः । षट् पदानि ऋतुभ्याः ऋतुसमयप्राप्तये ।

(५२) हे सथे, वां व्वां सप्तपदानि विष्णुनरत्नं सा वः सप्तपदा भूरादि-सप्तलोकस्था भव, तथा मामनुव्रता भव, मदीयव्रतः पालयन्ती भव भूरादिसप्त-लोकप्राप्तये । पतिव्रतायाय सप्तमं पदं विष्णुवां नरत्नम् ।

(५३) वा आपः शिवाः कल्याणकारिणाः, शिवतमाः अतिशयेन कल्याणः, शास्ताः अनुपद्रवकारिणाः, शास्ततमाः अतिशयेन शास्तास्तु आपस्ते तव भेषजं रोगनाशं कृणुते कूर्कृतम् ।

(५४) तत् पूर्वोक्तं चक्रुः, किञ्च तत् ? देवहितं देवानां समीहितं । पुनः कीदृशं ? शुक्रं शुक्रं निर्मगं, तथा पुरस्तात् प्राच्यां दिशि उचरत् उद्गच्छत्, तदेतस्य उपस्थानं कृत्वा वरः शरदः शतं वर्षानि पश्चिम, तथा शरदः शतं जीवेम, तथा शुण्णाम प्रक्रवाम, अश्वलितवागिन्द्रिया भवेम, अदीनाः शाम न कस्याप्याग्रे दैन्त्यं कुर्याम, शतात् शरदः शतवर्षोपर्यापि भूश्च बहकालं पश्चिम इत्यादि वोज्याम् ।

মহম্ । (৫৫) ততো বরো বিবাহপ্রেক্ষকান্ লোকান্ পশুন্ পঠেৎ—ওঁ সুমঙ্গলী-
 রিষং বধুরিমাং সমেত পশুত সৌভাগ্যমশ্ৰে দস্তায়াথাস্তং বিপরেতন । (৫৬)
 তত আচারাৎ বরশ্চ বামভাগে বধুমুপবেশয়তি, তস্তাঃ সৌমন্তে সিন্দুরমপি
 দাপয়তি । * ততোহগ্নেঃ প্রাণ্ডদক্ বা কল্লিতগুপ্তদেশে উত্তরলোম্মি প্রাগ্-
 গ্ৰীবে আনডুহলোহিতচৰ্ম্মণি তাং বধুমুপবেশয়তি বরঃ দৃঢ়পুরুষো বা ওঁ
 ইহ গাবো নিষীদস্তিহাশ্বা ইহ পুরুষাঃ । ইহোত সহস্রদক্ষিণো বজ্জ ইহ পৃষা
 নিষীদন্ত ইতি মন্ত্ৰেণ । (৫৭) তত আগত্য পূৰ্ব্ববদ্ব্যথাস্থানমুপবিশ্ব ব্রহ্মণোহবারকঃ
 বরঃ ওঁ অগ্নয়ে ষিষ্টকৃতে স্বাহা ইদমগ্নয়ে ষিষ্টকৃতে ইতি হুত্বা ততঃ সংস্রবং প্রাশ্ব
 ব্রহ্মণে পূৰ্ণপাত্রবরয়োৱত্তরং দক্ষিণাং দত্ত্বাৎ । ওঁ অগ্নেতাদি কৃতৈতন্নদৌষ-
 বিবাহহোমকৰ্ম্মণি কৃতাকৃতাবেক্ষণাদিব্রহ্মকৰ্ম্মপ্রতিষ্ঠার্থং দক্ষিণামিদং পূৰ্ণপাত্রং
 তদহুকল্পভোজ্যং বা ব্রহ্মণে তুভ্যমহং সম্প্রদদে । স্বস্তীতি ব্রহ্মা । ব্রাহ্মণশ্চেৎ
 স্বকীয়ার্চাৰ্য্যায় গাং দক্ষিণাং দদাতি, ক্ষত্রিয়শ্চেৎগ্রামং বৈশ্বশ্চেৎদগ্বং অন্তশ্চেৎ
 সুবর্ণাদিকং । ওঁ অগ্নেতাদি কৃতৈতন্নদৌষবিবাহকৰ্ম্মপ্রতিষ্ঠার্থমুকগোত্রায়া-
 মুকবেদান্তর্গতামুকশাখৈকদেশাধ্যায়িনে অমুকদেবশৰ্ম্মণে আচাৰ্য্যায় ইমাং গাং
 দক্ষিণাং তুভ্যমহং সম্প্রদদে । ততো বরঃ (প্রণীতোদকেন ওঁ সুমিত্রিষা ন
 ইত্যাদিনা আত্মানং বধুঞ্চাভিষিচ্য) আশীৰ্ব্বিধায়াচ্ছিদ্রাবধারণং কুর্যাৎ । ততো
 ক্রবমীকশ্বেতি শৈপ্রষং দস্ত্বা বরো বধুং ক্রবং দর্শয়তি—ওঁ ক্রবমদি ক্রবং স্বা পশ্চামি
 ক্রবৈধি পোষো ময়ি । মহং স্বাদাদ্ বৃহস্পতির্ময়া পত্যা প্রজাবতী সংজীব শরদঃ

(৫৫) অস্তার্থঃ সামবেদি-বিবাহপ্রকরণে দ্রষ্টব্যঃ ।

(৫৬) হে সত্য্যাস্ ! ইয়ং বধুঃ সুমঙ্গলীঃ শোভনমঙ্গলযুক্তা ইমাং ইথ-
 স্তুতাং সমেত সমাগচ্ছত, তথা ইমাং পশুত আলোকয়ত, অশ্ৰে সৌভাগ্যঃ
 দস্ত্বায় দস্ত্বা অথ অনস্তরং অন্তং গৃহং স্বং স্বং স্থানং বিপরেতন গচ্ছত ।
 ইমাং মঙ্গল্যাদিকং দস্ত্বা স্বস্থানং যাতেতি বাক্যার্থঃ ।

(৫৭) ইহ বৃষচৰ্ম্মণি ত্বয়া উপবিশস্ত্যা সহ গাবো ঋশ্বাঃ পুরুষাশ্চ নিষী-
 দন্ত । ইহ উতশব্দোহপ্যর্থঃ, বজ্জঃ সহস্রং দক্ষিণা বশ্চ সঃ সহস্রদক্ষিণঃ পৃষা
 পুষ্টিকারী আদিত্যো নিষীদন্ত নিষীদতু । গবাশ্বাদিভিঃ সহ বৃষচৰ্ম্মণি
 সমুপবিশ ইতি বাক্যার্থঃ ।

* অত্র সিন্দুরদানে কেচিন্ময়মপি পঠন্তি যথা—ওঁ সিন্দোরিব প্রাঙ্গনে শূবনাশাঃ
 পতয়ন্তি অশ্বাঃ । যুতশ্ব ধারা অরুঘোন বাজী কাষ্ঠাভিন্দরু মিত্তিঃ পিষনানঃ ।

शतम् । (६८) सा यदि न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येव क्रयात् । त्रिरात्रमकार-
लवणाशिनो श्राताम्, अधः शरीराताम्, चतुर्थीहोमानस्तरं संवत्सरं न
मैथुनमुपेयाताम्, द्वादशरात्रं षडरात्रं त्रिरात्रमस्तरतः । यदि दिवाभागे
विवाहस्तदा रात्रौ भोजनोत्तरं क्रवदर्शनम् । इति विवाहपद्धतिः । *

अथ चतुर्थी-होमः

ततो विवाहदिनाच्छुद्धी या रात्रिस्तथाः सार्द्धप्रहरद्वयोपरि † गृहाभ्यन्तरं
एव स्वगृहोक्तावाराज्यभागान्तां कुशण्डिकां विधाय द्रवाणामादयेत् । विशेषस्तु
आज्यस्थाल्यन्तरे चक्रस्थालीरहितगुणाः । अभिषेकार्थं चूतपल्लवाश्रादकपूर्ण-
घटः । आज्यं निरूप्य चक्रस्थाल्यां प्रणीतोदकं दत्त्वा तत्रासादितत्रीहि-
डगुणान् दत्त्वा चक्रमग्नौ श्रपयेत् । ततोऽवतार्या चक्रस्थाल्याः पर्याग्निकरणं
विधाय आज्यस्थाल्या उन्तरे स्थापयेत् । ब्रह्मणोऽश्वारस्त्यागं विधाय
आज्येनैव पक्वाहतीर्जुह्यात् । आसाः संश्रवास्तुदकुन्धे स्थापयेत् । ॐ
अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्तु नाथकाम उप-
धावामि षाँश्च पतिव्री तनुस्तामँश्च नाशय स्वाहा । (६९) इदमग्नये । ॐ वाग्यो

(६८) हे वधु ! क्रवमसि अविनाशिनो भवसि, त्वा त्वां क्रवं तारारूपं
पश्यामि दर्शयामि । किमर्थम् ? त्वं मयि क्रवा शश्वती सती पोष्या पोषणीया एधि
भवेति । किञ्च बृहस्पतित्वा त्वां मह्यम् अदात् दत्तवान्, तथा सति त्वं प्रजा-
वती पुत्रवती मया सह शरदः शतं वर्षानि जीव ।

(६९) हे अग्ने ! प्रायश्चित्ते ! दोषहरस्वरूप ! त्वं देवानामिन्द्रादीनां
प्रायश्चित्तिरसि दोषनाशकः भवसि । अतः कारणात् ब्रह्मणो नाथकामः
षाँश्चकामः अहं त्वा त्वामुपधावामि उपसर्पयामि । का षाँश्च ? अँश्च अस्याः
कन्याया या पतिव्री पतिहिंसकः यदन्नं अँश्च अस्तुः तां तनुं प्रशमय । अँश्च
इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । प्रजावती सन्तानविरोधिनी, पशुव्री गवादिविरोधिनी,
गृह्वी गार्हपत्यविरोधिनी । हे गकर्क ! यशःप्रकाशक ! यशोव्री अस्तु
यशोविरोधि यदन्नं तनाशय ।

* अथ यानतद्वादौ निमित्ते जाते पारस्तरः—पूर्वाङ्गान्तां कुशण्डिकां समापा
इह रतिः इह रमष इह धृतिः इह स्वृतिः स्वाहेति प्रथमामाहतिं जुह्यात्, इदमग्नये । ॐ उप-
सृजन् धरणस्त्राजे धरणो मातरकयम् । रायस्पोषमस्त्राह दोषरत् स्वाहा, इदमग्नये । इति ह्वा
आवारादिश्रिष्टैकदन्तं चतुर्दशाहतिकं होमं कथ्यादिति प्रयोगमाह ।

† सार्द्धप्रहरद्वयोपरि इति मतान्तरम् ।

প্রায়শ্চিত্তে ত্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি ব্রাহ্মণস্য নাথকাম উপহাবামি
 ষাট্শং প্রজাব্বা তনুস্তামশ্চে নাশয় স্বাহা । ইদং বারবে । ওঁ সূর্য্য প্রায়শ্চিত্তে ত্বং
 দেবানামিত্যাদি পশুত্রী তনুস্তামশ্চে নাশয় স্বাহা । ইদং সূর্য্যায় । ওঁ চক্ৰ
 প্রায়শ্চিত্তে ত্বং দেবানামিত্যাদি ষাট্শং গৃহত্রী তনুস্তামশ্চে নাশয় স্বাহা ।
 ইদং চন্দ্রায় । ওঁ গন্ধর্ষ প্রায়শ্চিত্তে ত্বমিত্যাদি যশোত্রী তনুস্তামশ্চে নাশয়
 স্বাহা । ইদং গন্ধর্ষায় । স্থালীপাকশ্চে কদেশং জুহোতি ওঁ প্রজাপতয়ে স্বাহা !
 ইদং প্রজাপতয়ে । ইতঃ পরং স্থিষ্টকৃদাদিদশাহতীনাং সংস্রবান্ প্রোক্ষণ্যাং
 ধারয়েৎ । ব্রহ্মণোহংস্বারকঃ স্থালীপাকেণ ওঁ অগ্নয়ে স্থিষ্টকৃতে স্বাহা ইদমগ্নয়ে
 স্থিষ্টকৃতে । ততো মহাব্যাহৃত্যাদিপ্রাজাপত্যস্তা নবাহতীরাজেন
 জুহুয়াৎ । ততঃ পরিস্তরগকুশানগ্নৌ প্রক্ষিপ্য চূতপল্লবেন পাত্ৰান্তরস্থান্
 সংস্রবান্ প্রাশ্চ পূর্ণপাত্ৰবরয়োঃ পরতরং ব্রহ্মণে দক্ষিণাং দৃষ্ট্বা তত উদ-
 পাত্ৰাদুদকমাদায় বধুং মুর্দ্ধাভিষিক্তি—ওঁ যা তে পতিত্রী প্রজাব্বা যশোত্রী
 পশুত্রী গৃহত্রী নিন্দিতা তনুর্জারত্রী তাং ত এনাং করোমি সা জীর্ঘ্য ত্বং ময়া
 সহাসৌ (৬০) ইতি সম্বোধনান্তঃ বধু নাম প্রযোক্তব্যম্ । অথ বরো বধুং স্থালী-
 পাকং প্রাশয়তি অনেন মন্ত্রেণ—ওঁ প্রাণৈস্তে প্রাণান্ সন্দধাম্যস্থিভিরস্থীনি
 মাংসৈর্মাসানি ত্বচা ত্বমিতি মন্ত্রেণ । (৬১) বারদ্বয়ং তুষীম্, সা চ ভত্রী মন্ত্রে
 পঠিতে প্রাশ্নতি । ততঃ প্রণীতোদকেন (ওঁ স্মিত্রিয়া ন ইত্যাদিমন্ত্রৈঃ)
 আত্মানং বধুকাভিষিচ্যাশীর্ষাদং কৃত্বাচ্ছিদ্রাবধারণং কুর্য্যাৎ ।

ইতি চতুর্থীহোমপদ্ধতিঃ ।

অথ গর্ভাধানম্

তত্র কৃতনিত্যক্রিয়ো যজমান ওঁ কর্তব্যেহস্মিন্ অমুকগোত্রায় মৎপত্ন্যা
 অমুকীদেব্যাঃ ওঁ ভগর্ভাধানকর্মাঙ্গীভূত-গণপত্যাदि-নানা দেবতা-পূজাপূর্বক-
 বহীমার্কণ্ডেয়পূজাকর্মণি ওঁ পুণ্যাহং ভবন্তো ক্রবন্তু ইত্যাদি পুণ্যাহানীনি বাচয়িত্বা

(৬০) হে অনৌ! অমুকি! তে তব যা তনুঃ নিন্দিতা দোষাবহা,
 তামেনাং জারত্রীং উপপতিষাতিনীং তনুং ততঃ করোমি; কা সা তনুঃ? পতিত্রী-
 ত্যাদি বোজ্যম্ । অনেনাভিষেককর্মণা ময়া মহ জীর্ঘ্য জরাং প্রাপ্তি ।

(৬১) হে কন্তে! তে তব প্রাণান্ মদীয়প্রাণৈঃ সন্দধামি বোজয়ামি ।
 অপরং স্পষ্টম্ ।

সঙ্কল্য ষষ্ঠীং মার্কণ্ডেয়ঞ্চ ষথাবিধি সম্পূজ্য গৌর্যাদি-ষোড়শ-মাতৃকাপূজা-
বসুধারা-বৃদ্ধিশ্রাদ্ধানি বিধায় পত্নীসহিত উথায় তাত্রাদিপাত্রে বা নৃতমশরাকে
দুগ্ধ-রক্তচন্দন জ্বাপুস্পাদিযুক্তমর্ঘ্যং গৃহীত্বা ॐ নমো বিবস্বতে ব্রহ্মন্ ভাস্বতে
বিষ্ণুতেজসে । জগৎসবিত্রে শুচয়ে সবিত্রে কৰ্মদায়িনে । ॐ এহি সূর্য্য
সহস্রাংশো তেজোরামে জগৎপতে । পুত্রার্থিনী দদাম্যর্ঘ্যং গৃহাণ ত্বং দিবাকর ।
ॐ বিশ্বপ্সা বিশ্ববকুশ বিশ্বাত্মা বিশ্বসম্ভবঃ । নবপুষ্পাৎসবে চার্ঘ্যং গৃহাণ ত্বং
দিবাকর । এষোহর্ঘ্যঃ শ্রীসূর্য্যায় নমঃ । ইতি দত্তা প্রণমেৎ— ॐ কমলকন্দমূল ত্বং
সংসারাৎ ত্রাহি মাং প্রভো । পুত্রার্থিনী প্রপন্নাহং স্বর্গদীপ নমোহস্ত তে ॥
ততঃ স্বদক্ষিণে পত্নীমুপবেশ্য (তস্তা দক্ষিণমুকাবসক্ত) দক্ষিণপাণিনা
বধ্বা হৃদয়ং স্পৃষ্ট্বা জপেৎ— ॐ ষতে সূসীমে হৃদয়ং দিবি চন্দ্রমসি শ্রিতম্ ।
বেদাহং তন্মাং তদ্বিছাৎ পশ্চেন শরদঃ শতং জীবেম শরদঃ শতং শৃণুয়ান
শরদঃ শতম্ । ততঃ পত্ন্যা নাভিদেবে হস্তং দত্ত্বা ইমং মন্ত্রং পঠেৎ— ॐ গর্ভং ধেহি
সিনীবালি গর্ভং ধেহি সরস্বতি । গর্ভন্তে অশ্বিনৌ দেবাবাধতাং পুঙ্করস্রজৌ ॥ ইতি
পঠিত্বা নিষেকং কুর্য্যাৎ । ইতি পশুপতিমতম্ । অথ হলায়ুধমতং লিখ্যতে
—দক্ষিণপাণিনা বধ্বা যোনিমেনেন মন্ত্ৰেণ স্পৃশতি— যাজ্ঞবল্ক্যঋষির্বিরাট্ছন্দঃ
পৃষ-সবিতৃ-রুদ্র-ত্বষ্ট্র-বৈশ্বানরো দেবতা গর্ভাধানে বিনিবোগঃ । ॐ পৃষা ভগং তে
সবিতা দধাতু রুদ্রস্বষ্টী কল্পয়তু সামগং ত্বষ্টী রূপানি তেজো বৈশ্বানরো দধাতু । (১)
ততো বধুমভিমন্ত্রয়েদনেন মন্ত্ৰেণ— ॐ গর্ভং ধেহি সিনীবালি গর্ভং ধেহি সরস্বতি ।
গর্ভন্তে অশ্বিনৌ দেবাবাধতাং পুঙ্করস্রজৌ । (২) ততো নিষেকং কুর্য্যাদনেন

(১) প্রস্তুতত্বাৎ পত্নী সযোধ্যা । হে পত্নি ! তে তব ভগং কামং
প্রসবনীলং সূর্য্যো দধাতু পুঙ্কাতু । কিঙ্কৃতঃ ? পৃষা পোষকঃ রুদ্রঃ শিবঃ ত্বষ্টী
ত্বষ্ট্ররূপো নির্মাণকারকঃ, সামগং পুত্রং কল্পয়তু দধাতু । কিঞ্চ ত্বষ্টী প্রজাপতিঃ
রূপানি দধাতু, তথা বৈশ্বানরো অগ্নিঃ তেজো দধাতু ।

(২) হে সিনীবালি ! চন্দ্রপোষিকে তমিস্রে ! গর্ভং ধেহি ধারয়, হে সর-
স্বতি ! গর্ভং ধেহি । কিঞ্চ হে পত্নি ! তে তব গর্ভং অশ্বিনৌ অশ্বিনীকুমারৌ
আধতাং । কিঙ্কৃতৌ ? দেবৌ দেবস্রজৌ । পুনঃ কিঙ্কৃতৌ ? পুঙ্করস্রজৌ
পদ্মমালিনৌ, এতেন বীজকলাপালিকা রাত্রিরূপা লক্ষ্মীঃ ব্যাহাররূপা সরস্বতী
চ প্রার্থিতা । ততশ্চ দ্যুতি অশ্বিনৌ চ প্রার্থ্যেতে, এতেষাং গুণৈর্ষুক্তো মম
পুত্রো ভবতিতি প্রার্থনা ।

মস্ত্রেন—ওঁ রেতোহমৃতং বিজহাতি যোনিং প্রবিশদিত্ত্রিয়ম্ । গৰ্ভো জরাযুগা বৃত
 উষং জহাতি জন্মনা । (৩) ততোহতিগমানস্তরং পতিবর্ধ্বা দক্ষিণস্কন্ধোপরি
 দক্ষিণহস্তং দত্ত্বা হৃদয়ং স্পৃশত্যনেন মস্ত্রেন—ওঁ যত্তে সূসীমে হৃদয়ং দিবি চন্দ্রমসি
 শ্রিতম্ । বেদাহং তন্মাং তদ্বিষ্ঠাৎ পশ্চেম শরদঃ শতং জীবেম শরদঃ শতম্
 শৃণুয়াম শরদঃ শতম্ । (৪) ইত্যস্তম্ । এবং কৃতে যদি গৰ্ভো ন ভবতি
 তদাহন্ত্রিম্বৃত্তৌ রজোদর্শনচতুর্থদিবসে দিবা দম্পতী নিরাহারৌ স্মাতাম্ ।
 ততঃ পতিঃ সায়াংসন্ধ্যাং নির্কর্ত্তা শুভে লগ্নেহহতবাসঃ পরিদধানাং স্বাচাস্তাং
 কৃতমঙ্গলাং প্রাঙ্খীমাঅবামে উপবেশ্য পূর্বদিনে উপোষ্য পুষ্যানস্ত্রে
 প্রাতঃ সমুদ্বৃত্তং শ্বেতকণ্টকারিকামূলং শিশিরজলেণ পিষ্ট্বা মঙ্গলপূর্বকং তস্মা
 নাসাপুটে সিঞ্চেনেন মস্ত্রেন—ওঁ ইয়মোষধী ত্রায়মাণা সহমানা সরস্বতী ।
 অশ্রাং বৃহত্যাং পুত্রঃ পিতুরিব নাম জগ্রভত ॥ ততো যথাসুখং ভূঞ্জীয়াতাম্ ।
 ততঃ পূর্বোক্তনিষেকং কুর্য্যাৎ ।

(৩) মম ইন্দ্রিয়ং শেকঃ রেতঃ বিজহাতি বিশিষ্টং ত্যজতি । কিম্বৃত্তং ?
 অমৃতং সুধারূপং । কিম্বৃত্তমিন্দ্রিয়ং যোনিং প্রবিশৎ । রেতোহমৃতমমোষকেৎ
 স্ত এষ গৰ্ভঃ সন্ উষং ক্লেশং জহাতি জহাতু ত্যজতু । কেন ? জন্মনা উৎ-
 পত্ত্যা । কিম্বৃত্তঃ ? জরাযুগা বৃতঃ নানারূপেণাবেক্ষিতঃ ।

(৪) হে সূসীমে ! শোভনা সীমা অবয়বসন্ধির্যশ্চা সা সূসীমা হে শোভ-
 নাবয়বসন্ধানে ! তে তব যৎ হৃদয়ং মনঃ তৎ অহং বেদ জানামি । দিবি
 আকাশে চন্দ্রমসি শ্রিতং সধকং প্রথমতো নারীণাং চন্দ্রঃ স্বামীতি ক্রতেঃ ।
 অতস্তদাশ্রিতং চিত্তম্ ইত্যভিপ্রায়ঃ । ইদানীং তদ্বৃদয়ং মাং বিষ্ঠাৎ মাং
 পতিহেন জানাতু । কিঞ্চ পশ্চেম শরদঃ শতং আবাং শতং বর্ষাণি পশ্চাবঃ ।
 এবং জীবেম শরদঃ শতং শৃণুয়াম শরদঃ শতম্ ।

(৫) ইয়ম্ ওষধী বৃহতী ব্যাধিনাশকরী ত্রায়মাণা রক্ষাকরী সহমানা
 উৎপন্নদোষমর্ষিণী সরস্বতী বাগিব প্রসাদহেতুঃ অশ্রাং কণ্টকারিকায়াং পুত্রঃ
 নাম জগ্রভত প্রকাশকত্বং গৃহ্নাতু । কিম্বৃত্তং নাম ? পিতুরিব পিতৃসদৃশ-
 মিত্যর্থঃ ।

अथ पुंसवनम्

तत्र गर्भाधानात् द्वितीये तृतीये वा मासि पुंसनक्षत्रेषु हस्ता-मूला-श्रवण-
पुनर्वसु-पुष्या-शुक्रशिरार्द्रासु कुम्भमिथुन-सिंह-धनुर्मानस्येषु रविमङ्गल-
बृहस्पतिवारेषु पुंसवने कर्तव्ये पतिः प्रातः निर्वर्तितनित्यकृत्यः सगणेश-
गौर्यादि-षोडश-मातृका-पूजा-वसुधारायुष्यामृतजपाभ्यादयिक-श्राद्धानि विधाय
सपत्नीको दिवा निराहारस्तुष्टेः । ततः सारःसक्त्यां कृत्वा आचास्तां
कृतमङ्गलां प्राङ्मुखीमाश्रुवामे उपवेश्य बटारोहः बटशुभां कुशमूलं
सोमलतां शिशिरजलेन शीतलजलेन वा शिलायां पिष्ट्वा मङ्गलपूर्वकं
दक्षिणनासापुटे सिकेदाभ्यां मन्त्राभ्याम्—(ॐ हिरण्यगर्भः प्रजापति-
र्देवता त्रिष्टुप् छन्दश्चरने हिरण्यगर्भपुरुषोपधाने विनियोगः) । ॐ हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं क्षाम्-
तेमां कश्चिद् देवाय हविषा विधेम । (१) (नारायणः शशिर्जगद्बीजस्तुष्टुपुरुषो
देवता त्रिष्टुप् छन्दः पुरुषमेधेज्यादित्योपस्थाने विनियोगः) । ॐ अह्नाः
सञ्ज्ञतः पृथिव्यै रसात् विश्वकर्माणः समवर्तताग्रे तस्य दृष्टा विदधद्रूपमेति
तन्मूर्त्तस्य देवत्वमाजानमग्रे । (२) पूत्रवीर्यावज्ञकामनायास्तु वध्वा षोणिसन्निधौ

(१) हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भायाः पुरुषः अग्रे समवर्तत प्रथमः समवर्तत
यो हिरण्यगर्भो जातमात्रो भूतस्य प्राणिमात्रस्य एकः अद्वितीयः पतिरासीत्
श्यामी बभूव । स एव पृथिवीं दाधार न केवलं पृथिवीमुत इमां क्षाम् अस्त-
रीकमेव । एवञ्च तस्य कश्चिद् काय प्रजापतये हविषा हविः विधेम इत्यः ।
दाधार इति छान्दस आकारः । कायेति प्राप्ते तस्य आदेश्छान्दसः ।

(२) यो विष्णुरग्रे प्रथमम् अह्न्या जलात् पृथिव्यै च पृथिव्या अपि,
सञ्ज्ञतः समवर्तत उपरोक्तं भवत्, जलपृथिव्योरुपादानं पञ्चमहाभूतानामुप-
लक्षणम्, कुतो निमित्तकारणात् ? रसात् कामात् सिन्धुकारुपात् विश्वकर्माणः
विश्वं सर्वं कर्म यस्तु तस्य विशेषरूपं मूर्त्तिं विदधत् धारयन् दृष्टा आदित्यः
अग्रे पुरतः सर्वेषामपरोक्षमित्यर्थः । एति गच्छति । तद्रूपं मूर्त्तस्य
मनुष्यास्तु देवत्वं देदद्येनैव भवति । किञ्च तत् ? आजानं यावज्जन्म । विष्णुः
सृष्ट्यादौ पञ्चभूतेभ्यः उपादानकारणेत्याः सिन्धुकाः निमित्तकारणं प्राप्य
उपपद्यते । तद्व्यमर्थः—आदित्यस्तु विश्वार्थरूपं धारयन् गच्छतीति सर्वेषां

अलशबावः स्थापयित्वा तज्जगमभिमन्त्रयेदनेन मन्त्रेण—(प्रजापतिश्च विर्गरुडो देवता प्रकृतिश्चन्द्रश्च मनसुनाभिमन्त्रणे विनियोगः) ॐ सुपर्णेऽसि गरुत्यां- त्रिवृते शिरोगायत्र्यां चक्षुर्वहद्रथस्तुरे पक्षो । श्लोम आत्मा च्छन्दांश्चानि षड्भूषि नाम साम ते तनुर्वामदेव्यां यज्जा यज्जियं पूछं धिष्याः शफाः सुपर्णेऽसि गरुत्यान् दिवः गच्छ स्वः पत । (३) ततः शान्तिं कृत्वाशीर्वादं विधायाच्छिद्रावधारणं कुर्यात् ।

इति पुंसवनम् ।

अथ सौमन्तोन्नयनम्

तत्र प्रथमे गर्भे गर्भाधानावधि षष्ठेऽष्टमे वा मासि पुंसनक्षत्रे रिक्ताश्रुतिथो पुंसवनोक्तनक्षत्रेषु अतुराधायाश्च मकर-मेघाद्यतिरिक्त लगे रवि-मङ्गल-शुक्रवारेषु चन्द्रतारानुकूले दिवसे सौमन्तोन्नयने कर्तव्ये पतिः प्रातः सगणेश-गौर्यादि-मातृकापूजा-वसुधारा-सम्पातनायुषाश्चक्रजपाद्वादयिकश्राद्धानि विधाय बहिःशालायां स्वर्गहोत्रविधिना परिसुरणस्त्यां कुशण्डिकां विधाय द्रव्याग्यासा-दयेत् । तत्र विशेषः—तिल-तण्डुल-मुद्गाः मूत्रपीठं शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-विष्णुपद-युग्माकृतं युग्माभ्यामुषरफलानि एकसुवकनिबद्धानि त्रयोदशदर्भपिण्डाः प्रादेशमित-कुशत्रयनिर्मिताः त्रिखेतशल्लकौकण्टकं वीरुधतरुशङ्खः (काण्ड) आश्रयो वा शङ्खः शरैषीका तर्कः पूर्णपात्रं वीणागाथिनो चेति । तत्र आज्यामविश्रित्या चक्रशाल्याः मुद्गान् प्रक्षिप्याविश्रित्या ऋष्यश्रितेषु तिलतण्डुलप्रक्षेपः तेषु कृत्वा प्रणीतोदकं दत्त्वा सोदकं चक्रमग्नेर्दक्षिणतः

प्रत्यक्षं तद्रूपं मनुष्यास्त देवत्वेन भवतीति । पृथिव्यै इति पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । देवत्वमिति तृतीयार्थे द्वितीया ।

(३) सुपर्णः शोभनपक्षः गरुत्यान् दूरगामिवादिगुणयोगेन प्रशस्त-पक्षवान् त्रिवृत्तं ॐकारः ते तव शिरः मस्तकम्, गायत्र्यां साम ते चक्षुः, बृहद्रथ-स्तुरे सामनी ते पक्षो, श्लोम श्लोमाथ्यपक्षविंशतिसामानि ते आत्मा स्वर-पम्, च्छन्दांश्चक्षुर्वहद्रथानि अहानि, षड्भूषि षड्भूर्वेदो नाम संज्जा, साम ते तव तनुः शरीरं, कतमं साम ? वामदेव्यां साम, यज्जा यज्जियं साम च पूछं लाङ्गूलम्, धिष्याः अग्र्यः शफाः नथाः, यतश्च सुपर्णेऽसि गरुत्यांश्च अतो दिवम् आकाशं गच्छ स्वः स्वर्गं पत वाहि ।

अपवित्रा अवतार्या आज्यश्रोत्ररतो निधाय पर्याग्निकरणाय जन-
दिक्कनः गृहीत्वा द्वैषानकोणादारभ्य दक्षिणावर्तेन चक्रं त्रिः परिवेष्ट्य
तमग्निं तत्रैवाग्नौ निष्क्रिय्याज्याभागास्तु अग्ने द्वां मङ्गलनामासीति
नाम कृत्वावाह सम्पूज्य स्थालीपाकेन ऽ प्रजापतये स्वाहा इति ह्वा इदं
प्रजापतये इति त्यागं विधाय ब्रह्मणोऽन्वारकः .स्थालीपाकेनोत्तराक्षां
शिष्टेकृदाहतिः ह्वा आज्येन महाव्याहृत्यादि-प्राजापत्यान्ता नवाहतीह्वा
ब्रह्मणोऽन्वारस्त्यागं विधाय परिसुरण-कुशान् अग्नौ प्रक्षिप्य संश्रवः प्राश
पूर्णपात्र वरयोरन्तरं ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा अग्नेः पश्चान्मृदासनोपरि
स्थितां स्मृतां परिहिताहवस्त्रयुग्मां गर्भिणीमुपवेश्य ऽडुश्वरादिपूर्णपात्रान्त-
द्रव्येण पुञ्जीकृतेन पत्र्या ललाटोपरि शिरःप्रदेशश्चकेशान् (तस्याः सीमन्तं) ऽ
भूर्भुवःस्वर्बिनयामि इति मन्त्रेण सकृद् बिनयति (ललाटमारभ्य केशान् विधा-
करोति ।) अथवा ऽ भूर्बिनयामि ऽ भूवो बिनयामि ऽ स्वर्बिनयामि (१) इति
मन्त्रत्रयेण विविक्तान् कुर्यात् । ततश्च केशेन शुद्धयेण वेणीकृतकेश-
कलापं प्राप्य तत ऽडुश्वरादि पञ्च गर्भिण्या वेण्यां बध्नाति—ऽ अयमूर्जावतो
वृक्ष उर्जाव फलिनी भव (२) इति मन्त्रेण । ततो वीणागाथिनो राजानं
संगायतामिति प्रैषेण वदति अथवा अमुकं वीरतरं गायताम्
इति । यदि तौ न प्राप्येते तदेमां गाथां श्रयं संगायति । सा यथा—ऽ
सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्रा आसौरंशुीरे तुभ्य-
मसौ । (३) असाविति समीपावस्थितारा नद्या गङ्गायमुनादि प्रथमान्तं नाम

(१) भूर्लोकः पृथक् करोमि, अन्तर्रीक्षः पृथक् करोमि. स्वर्गलोकः
पृथक् करोमि। पुंसवने हिरण्यगर्भ इत्यादिमन्त्रद्वयेन नश्रं दत्त्वा
त्रैलोक्यपतिस्त्रैलोक्याधारः पुरुषोत्तमो गर्भे आहितः । अतो गर्भिणीयः
त्रैलोक्यमग्नौ वर्तते । तथा च सति भूरादिलोकत्रयमसङ्गीणं भवतु ।

(२) हे गर्भिणि ! अयं वृक्ष उर्जावतो बलवान् उर्जाव उश्वरीव
फलिनौ भव, यथा उश्वरी फलयुक्ता तथा त्वमपि पुत्रिणी भव । उर्जाव इति
सुपांसूपो भवन्ति इति विभक्तिव्यत्ययेन प्रथमैकवचनस्थाने द्वितीया-
वहवचनम् ।

(३) हे असौ ! अमुकनदि ! तुभ्यं तव तीरे इमाः प्रजाः आसौरन्

গৃহ্নাতি গৰ্ভিণ্যেব । * ততঃ অন্তেষ্যাদি মৎপত্ন্যাঃ শুভসৌমন্তোরগ্ননকর্ষণি
ইদং ভোজ্যত্রয়ং গন্ধাভূচ্চিতং প্রজাপতিদৈবতং যথাসম্ভবগোত্রশাখা-
নামভ্যো ব্রাহ্মণেভ্যোহং সম্প্রদদে ইত্যুৎসৃজেৎ । ততঃ ঋচং বাচনিত্যাদিনা
পারস্করমতে (শাস্তিপ্রকরণে মন্ত্রোহুসক্কেয়ঃ) শাস্তিঃ কৃত্বা পশুপতিমতে ওঁ
সুমিত্রিয়া ন আপ শুধরঃ সন্ত ইত্যেনেন আত্মানং বধুকাভিষিচ্য দুর্ষিত্রিয়া
ইত্যাদিনা পবিত্রক্ষেপাদিকং কৃত্বা অচ্ছিদ্রাবধারণং কুর্যাৎ । তত
আচারো পত্ন্যাশ্চরণেষভরণম্ । দৈবাদিকৃতসৌমন্তায়াঃ প্রসবে কোড়-
হিতপুত্রায়াঃ সৌমন্তোরগ্ননং কার্যম্ । তথাহি—নারী যাহকৃতসৌমন্তা প্রসবেত
কথঞ্চন । কোড়ে নিধায় তং বালং পুনঃ সংস্কারমর্হতি । ইতি মার্কণ্ডেয়-
পুরাণবচনাৎ ।

ইতি সৌমন্তোরগ্ননম্ ।

অথ সৌম্যস্তৌকর্ম্ম

তত্র শূলবতীং পত্নীমালক্ষ্য শুচিরাচাস্তো ভর্তা বলং গৃহীত্বা বিলম্বিতপ্রসবাং
কুশোদকেন স্নিগ্ধমভ্যক্ষতি । ওঁ এজতু দশমাস্তো গর্ভো জরাযুগা সহ ।
যথায়ং বায়ুরেজতি যথা সমুদ্র এজতি । এতায়ং দশমাস্তো অশ্রজ্জরাযুগা সহ । (১)

তিষ্ঠন্তি । কিস্তুতাঃ ? মানুষীঃ মানুষ্যঃ । পুনঃ কিস্তুতাঃ ? অবিমুক্তচক্রাঃ অবিমুক্ত-
মপরিত্যক্তং চক্রং মণ্ডলং যাভিস্তাঃ তাসাং প্রজানাং রাজা ইব রাজা রক্ষকঃ
পোষ্টা চ স এব নঃ অস্মাকং সৌমশ্চন্দ্রো রক্ষকঃ পোষ্টা চ ভবতু ।

(১) যথায়ং বায়ুরেজতি কম্পতে যথা সমুদ্রঃ এজতি কম্পতে তথা
ষদগর্ভো দশমাস্তো সম্পূর্ণপ্রসবকালীনো গর্ভ এজতু কম্পতাম্ তেন সহ । ন
কেবলং গর্ভঃ অপি তু জরাযুগা সহ জরাযুগর্ভঃ বষ্টনং চর্ম্মপুটকম্ । যথা বায়ুঃ
সমুদ্রশ্চ এজতি তথা গর্ভো দশমাস্তো জরাযুগা সহ অশ্রং অঃপাতী ভবতু ।
অশ্রং শ্রুত্ব অঃপতনে আশংসার্যাং লিঙ্ছান্দস অড়াগমঃ আগমশাসন-
মনিত্যমিতি যাৎ ন ভবতি ।

* যত্র নস্তা অসম্ভবস্তত্র হে গন্ধে হে বসুনে ইতি বদেৎ ।

यदि पुत्रप्रसवे जरायुपतने वा विलम्बो भवति, तदा शुचिराचारः
पतिर्जपेदिमम् मन्त्रं, यथा—ॐ अवेतुः पुत्रिः श्वेवल् ॐ शुने जरायुः सुवे । नैव
मांसेन पीवरीः न कश्चिःश्चनारत राजरायु पञ्चतामिति । (इमं मन्त्रं श्विम्
श्रावयन् पठेदिति पञ्चपतिः) । इति सोष्यस्तौकर्म !

अथ ज्ञातकर्म

तत्रादौ पुत्रे ज्ञाते सचेलः स्यात् पिता अछिन्नायाः नाड्याः पुत्र-
जन्म-पुत्रमुखदर्शन-निमित्तद्वयान्नेथेन तन्नेत्रेण सगणेशमातृकापूजादिकं वृद्धिश्राद्धं
८ विधाय मेधाजननायुष्ये करोति । मेधाजननञ्च अनामिकया
सुवर्णाक्षुहितया मधुघृते प्राशयति, केवलं घृतं वा, तेन कुमारजिह्वाः
परिमाष्टिं ॐ भूभृदि दधामि ॐ भूवभृदि दधामि ॐ स्वभृदि दधामि ॐ भूर्भुवःश्वः
(सर्वः) इति दधामीत्यनेन मन्त्रेण । (१) एतच्च कालातिक्रमे मन्त्रपाठमात्रम् ।
अथायुष्याम् । कुमारशु दक्षिणकर्णसमीपे नाभिसमीपे वा अग्निरायुष्मानित्यादि-
कान् समुद्र आयुष्मान् इत्यस्तानष्टौ मन्त्रान् त्रिर्जपति—ॐ अग्निरायुष्मान् स वन-
स्पतिभिरायुष्मांस्तुन द्वायुषा आयुष्मन्तुं करोमि । (२) (क) ॐ सोम आयुष्मान्
स ष्वधीभिरायुष्मांस्तुन द्वायुषायुष्मन्तुं करोमि । (ख) ॐ ब्रह्म आयुष्मन्तुं तद्ब्राह्मणै-
रायुष्मन्तुं तेन इत्यादि । (ग) ॐ देवा आयुष्मन्तुं अमृतनायुष्मन्तुं तेन इत्यादि । (घ)
ॐ ऋषय आयुष्मन्तुं ब्रह्मैरायुष्मन्तुं तेन इत्यादि । (ङ) ॐ पितर आयुष्मन्तुं

(१) इति कुमारे भूर्भुवःश्वः आदधामि, अक्षरीलोकः इति दधामि,
श्वः स्वर्गलोकः इति दधामि भूर्भुवःश्वरेतल्लोकत्रयोपलक्षितमेतदाश्रितः
सर्वः प्रमेयजातः इति दधामि । इमनेन त्रैलोक्यगतप्रमेयजाताधानकर्मणा
मेधायुक्तो भव ।

(२) (क) षोडशरायुष्मान् चिरस्थायी स वनस्पतिभिरुदकैः दारुतया
अग्नेराश्रयत्तुपगतैः आयुष्मान् तेन अग्निसशक्तिना आयुषा द्वा द्वाः कुमारम्
आयुष्मन्तुं करोमीति मन्त्रः । (ख) सोमचन्द्रः ष्वधीभिः वीर्यादिभिरमा-
वश्यायाः क्षीणश्चन्द्रो वनस्पतिः विशति ततः शुरुपक्षे ताभिराप्यायमानः
क्रमेण वृद्धिमासादयन् आयुष्मान् भवति । (ग) ब्रह्म वेदः ब्राह्मणैः शिष्टो-
पाध्यायक्रमेण धार्यमाणो वेद आयुष्मान् भवति । (घ) देवानां हि
अमृतं प्राप्यामरत्नम् । (ङ) ऋषयः मरीच्यादयः ब्रह्मैः चाद्रायणादिभिः ऋषीणां

श्रधातिरायुश्चक्षुसेनेत्यादि । (८) ॐ यञ्ज आयुश्चान् स दक्षिणातिरायुश्चां-
 स्तेनेत्यादि । (९) ॐ समुद्र आयुश्चान् स श्रवस्तीतिरायुश्चांस्तेनेत्यादि । (१०)
 ॐ कश्चपश्च त्र्यायुषः, जमदग्नेः त्र्यायुषः त्र्यायुषः । षदेवानां
 त्र्यायुषमिति काशशाथीरानाम् । षदेवेषु त्र्यायुषमिति माध्यन्दिनानां, तन्नेहश्च
 त्र्यायुषमिति त्रिर्जपति । (११) ततः पितृ यदि कामयेत सर्वमायुरिरादिति
 वात्सप्रेथेनमभियुशेत् । दिवस्परीत्यारभ्य उषिञ्जे विवक्रित्यन्ता मन्त्रा
 वात्सप्रसंज्ञकाः, तैः कुमारं हृदि स्पृशेत् । यथा—(दिवस्परी-
 त्याद्येकादशार्चानां वात्सप्रसंज्ञिष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता अग्न्युपस्थापने विनि-
 योगः ।) ॐ दिवस्परी प्रथमं जञ्जे अग्निरग्निद्वितीयं परिजातवेदास्तृतीयं
 नृमणा अजस्रमिहान एनं जरते स्वाधीः । (१२) ॐ विद्माते अग्ने त्रेधा
 त्र्याणि विद्माते धाम विभृता पुरुत्रा । विद्माते नाम परमं गुहा, षद्विद्मा
 तमुत्सं षत आजगह । (१३) ॐ समुद्रे वा नृमणा अप्सस्तनृचक्रा ऋधे दिवो

तपस इव दीर्घायुष्टम् । (८) पितरः अग्निश्चात्तादयः श्रधातिः पितृणामरैः (९)
 षञ्जे दक्षिणातिः समुद्रः । (१०) समुद्रः श्रवस्तीतिः नदीतिः, वनस्पतिभि-
 रिति अन्तेषामपि दृश्यते इति दीर्घत्वम् ।

(११) त्रीणि आयुषि समाहृतानि त्र्यायुषः ।—आयुःशब्दोऽत्रावस्थावाची-
 बाल्य-योवन-वार्द्धकात्कमवस्थात्रयम् । कश्चपश्च जमदग्नेश्च ऋषेदेवानां
 यत् त्र्यायुषः तन्ने अस्तु । षद्यपि तन्ने अस्तु इति कर्तृगोचरा आशंसा तथापि
 कुमारगोचरैव बोद्धव्या । वात्सं वै काशं न षञ्ज ऋद्धिञ्ज आशिसमाशासते
 तां षजमानश्चैव इति श्रुतेः ।

(१२) अग्निः दिवस्परी आकाशमधिकृत्य प्रथमं जञ्जे जातवाम् जातवेदाः
 अग्निरेव अन्वत्परि अन्वत्सदृशं पुरुषरूपं विष्णुमधिकृत्य द्वितीयं जञ्जे
 अप्सु जलेषु तृतीयं जञ्जे । नृषु मनुष्येषु मनो षत् नृमणाः प्रजापतिरेन-
 मग्निमिहानः अजस्रं दीपयन् जरते जरयति । किञ्चुतः प्रजापतिः ? स्वाधीः
 सुशोभनम् आहिता धी वृद्धिर्षत् सः ।

(१३) हे अग्ने ! ते तव त्रेधा त्रिप्रकारं त्र्याणि अग्निवायुसूर्याथ्यानि
 रूपाणि विद्मः जानीमः, किञ्च ते धाम स्थानानि आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिण्यग्नि-
 षरूपाणि विद्मः । किञ्चुतानि ? विभृता विभृतानि विशेषेण भृतानि । पुनः

अग्निं उधन् । तृतीये वा रजसि तस्मिन्वाऽसमपामुपस्थे महिषा अवर्द्धन् । (७) उँ अक्रन्ददग्निः स्तनग्रन्निव द्योः क्रामा रेरिहद् वीरुधः समञ्जन् । सद्यो-
ज्ज्जानो वि हीमिदो अथ्यदारोदसौ भानुना भात्यस्तः । (९) उँ त्रीणामुदारो
धरुणो रग्नीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः । वसुः सृष्टुः सहसो
अप्सु राजा विभात्यग्र उषसामिधानः । (८) उँ विश्वस्र केतुर्भुवनस्र

किञ्चूतानि ? पुरुत्रा पुरु बह त्रायते इति पुरुत्रः तानि जगद्रक्षाकारकाणी-
त्यर्थः । अपि च ते तव नाम विदुः परमम् उन्नमम् । न केवलमुन्नमम् अपि तु
षद्गुहा गुहायामिव स्थितं गुह्यमिति यावत्, अपि च षतः सकाशात् आजगह
आगतोऽसि ।

(७) हे अग्ने ! वा द्वां नृमणाः प्रजापतिः द्वेधे दीपयाङ्कार ।
किञ्चूतं द्वां ? समुद्रे अप्सु जले अस्तमर्धे वड्वाग्निश्चैन अवस्थितं ।
किञ्चूतो नृमणाः ? नृषु चक्षुरश्चेति नृचक्षाः । पुनः किञ्चूतं द्वां ? दिवः स्वर्गस्र
उधन् उधसि आपीनस्थाने आदित्यतया स्थितम् आदित्यो हि पृथिवीगतं रसं
रश्मिभिरादाय वर्षासु त्यजति । तृतीये रजसि भूमिराकाशं स्वर्गश्च इति
गणनक्रमेण तृतीयः स्वर्गो भवति । तृतीये स्वर्गे लोके अपाम् उपस्थे
जलानाम् सन्निधौ उँसङ्गे च तस्मिन्वाऽसं स्थितवस्तुं वा द्वां महिषा प्राणवायवः
अवर्द्धन् वर्द्धयाङ्कुरुः । उधन् इति उधःशब्दात् सप्तम्येकवचनान्तस्र सुपां
लुगिति लूक् व्यत्यायो बह्वलमिति सस्र नकारः । समुद्रे वाड्वाग्निर्तया दिवि
आदित्यतया स्थितं द्वाग्निं वायवो वर्द्धयस्ति इत्यग्नेः स्तुतिः ।

(९) अग्निः अक्रन्दं शब्दं करोति, किञ्च क्रामा क्रमां भूमिं रेरिहत्
लेटि, किं कूर्द्धन् ? वीरुधः षधीः समञ्जन् व्याप्नुवन्, अपि च ईदः सकृन्कितः
सन् व्याथत् विख्यापयति । किञ्चूतः ? सद्योज्ज्जानः तात्कालिकं जायमानः
हि-द्वेःशब्दो पादपूरणे । किञ्च, आरोदसौ द्वावापृथिव्यो अस्तमर्धे भानुना
रश्मिना आभाति प्रकाशते । क इव ? द्यौरिव द्योशब्देन मेघ उच्यते
उपचारात् यथा मेघः स्तनग्रशब्दं कूर्द्धन् पृथिवीमुदकेन लेटि षधीर्व्याप्नोति
विख्यापयति भानुना विद्यात्प्रकारेण प्रकाशयति एवमग्निरपि । क्रामा क्रमा-
शब्दस्र द्वितीयार्थे प्रथमा छान्दसो दीर्घः ।

(८) वसुः अग्निः विभाति प्रकाशते । उषसाः उषसि प्रभातसमये
अग्ने प्रथमम् इधानः देदीप्यामानः प्रत्यूषसमये अग्नीनां प्रादुक्करणं

গর্ভ আ রোদসী অপূণাজ্জায়মানঃ । বীড়ুঞ্চিদ্রিমভিনৎ পরায়ন্
 জনা যদগ্নিমযজস্ত পঞ্চ । (৯) ওঁ উশিক্ পাবকো অরতিঃ স্রমেধা মর্ত্যোষ-
 গ্নিরমৃতো নিধায়ি । ইয়ত্তি ধুমকৃষং ভরিত্রহুঙ্ক্রেণ শোচিষা ছামি-
 নকন্ । (১০) ওঁ দৃশানো রুন্ম উর্ক্যা ব্যাছোদুর্শ্বমাযুঃ শ্রিয়ে রুচানঃ । অগ্নি-
 রমৃতো অভবদ্বয়োভির্ঘদেনং ছোরজনয়ং সুরেতাঃ । (১১) ওঁ যন্তে

ক্রিয়তে । অগ্নিঃ কিস্তুতঃ ? শ্রীণাম্ উদারঃ আধাতা, রয়ীণাং ধনানাং
 ধরণো ধারয়িতা, মনীষাণাং মনোহভিলষিতানাং প্রার্শণঃ প্রাপয়িতা
 ধনমিচ্ছেকুতাশনাদিতি ঋতেঃ । সোমগোপাঃ সোমং গোপায়তি ষঃ সং,
 সহসো বলশ্চ, স্রুঃ পুত্রঃ বলবতা মথ্যমানশ্চৎপত্তে । অগ্নু জলেষু
 রাজা বরুণঃ সর্বাসামেব শ্রীণামুদারঃ ।

(৯) ষমগ্নিঃ পঞ্চ চত্বারো ব্রাহ্মণাদয়ঃ নিষাদাখ্যাঃ পঞ্চমশ্চেতি পঞ্চজনা
 মনুষ্যা অযজস্ত পূজিতবস্তঃ । সোহগ্নিঃ বিশ্বশ্চ প্রাণিজাতশ্চ কেতুর্জাতা সর্ব-
 সাকী । ভুবনশ্চ ভুবনবর্তিনঃ প্রাণিজাতশ্চ গর্তোহন্তর্কর্তী প্রাণবায়ুঃ । আ ইত্যুপ-
 সর্গোহপূণাদিত্যেনে সস্বধ্যতে । কিস্তুতোহগ্নিঃ ? রোদসী দ্যাভাপৃথিব্যৌ আ
 অপূণাৎ পুরিতবান্ আদিত্যতয়া জায়মান উৎপত্তমানঃ, কিঞ্চ অদ্রিঃ পর্বতঃ
 বীড়ুং দৃঢ়ং অভিনৎ বিদারিতবান্ চিৎশক্বোহপ্যর্থে । কিং কুর্কন্ ? পরায়ন্
 পরাগচ্ছন্ তত্র পর্বতে পতন্বিতি যাবৎ । এতেন অগ্নিরেব ইন্দ্র ইত্যুক্তং
 ভবতি ।

(১০) অগ্নিঃ মর্ত্যোষু নিধায়ি নিহিতঃ, উশিক্ কাস্তঃ, পাবকঃ পবিত্রতাকারী,
 অরতিঃ পর্যাপ্তবুদ্ধিঃ স্রমেধাঃ স্রুবুদ্ধিঃ অমৃতঃ অমরণধর্ম্মা এবভূতোহগ্নিঃ স ধুমম্
 উদিয়ত্তি উর্কং গময়তি । উদিতি ব্যবহিতমত্র সস্বদ্ধম্ । কিস্তুতং ধুমম্ ?
 অকৃষং আরোচনং রূপবৎ । কিং কুর্কন্ অগ্নিঃ ? অবিত্রৎ জগদ্ধারয়ন্, অপিচ
 শোচিষা রশ্মিনা ছাম্ আকাশং ইনকন্ ব্যাপ্ণুবন্ । কিস্তুতেন শোচিষা ?
 শুক্রেণ শুক্লধর্মেণ । অরতিঃ অলং মতিরশ্চ ইতি ব্যত্যয়ো বহলমিত্যনুস্মার-
 মকারমোলোপঃ ।

(১১) অগ্নিঃ ব্যাছোৎ বিছো তলে, কন্মা ? উর্ক্যা মহত্যা দীপ্ত্যা ইত্যর্থাৎ ।
 কিস্তুতঃ ? দৃশানঃ প্রত্যক্ষীভূতঃ, রুন্মঃ রোচনঃ রূপবান্, ন কেবলং ছোততে
 বস্তুগ্নেরায়ুর্জীবনং দুর্শ্বমং দুঃখেন যুগ্মতে খণ্ডিতুং ন শক্যতে ইতি
 যাবৎ । সোহগ্নিঃ অমৃতঃ অমরণধর্ম্মা অভবৎ । কিং কুর্কন্ ? রুচানঃ

अग्नौ कृणवद् भद्रशोचेत्पुनरेव घृतवस्तुमग्ने । प्र तं नम प्रतरं
वस्तो अह्नाति सुमः देवतक्तुं षविष्ठ । (१२) ॐ आ तं भद्रसौश्रवसेषु
उक्थ उक्थ आभज शशमाने । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना तवात्युज्जा-
तेन तिनददुज्जनिहैः । (१३) ॐ वामग्ने यजमाना अह्नूद्यून् विश्वा वसू दधिरे
वार्याणि । वृषा सह द्रविणमिच्छमाना ब्रह्म गोमन्त्रमुशिजो विवक्रः । (१४)

इच्छन् । कश्चै ? प्रिये लक्ष्म्या लक्ष्मीः दातुमिच्छन् इत्यर्थः । किञ्च यम् एनम्
अपरोरुनिर्देशमादित्यां त्रोरजनयं जनितवती शोभनं रेतः सुक्रं
वशाः सुरेताः त्र्योः शोभनवृक्षं रेतस एव तदेव यं तेनादित्या विश्व-
प्रकाशको जनितः । कैरजनयं ? वयोतिः रथैः पशुपुरोडाशादिभिः
पश्वादयो अग्नौ हता आदित्यादयहेतुभावं भजन्त इति भावः ।

(१२) हे भद्रशोचे ! कल्याणरथे ! देव ! देवनादिगुणयुक्त !
अग्ने ! यो यजमानस्तव अग्नौ इदानीं अपूपं पुरोडाशं घृतवस्तुं घृतेन
युक्तं कृणवत् करोति, यस्तु यजमानस्तु वस्तुः वस्तुं वासोचितस्थानं प्र तं नम
नमसि प्रणमसि । किञ्चुतं वस्तुं ? प्रतरं प्रकर्षेण तीर्यां गम्यं तथा अह्ना
अह्नां निर्मलं निष्पापमिति यावत्, किञ्च तं यजमानं हे षविष्ठ युवतम् । सुमः
सुखम् अभिमुखं नम । किञ्चुतं सुमम् ? देवतक्तुं देवसेवितम् । हे अग्ने !
यो यजमानस्तव पुरोडाशं करोति, तं सुखाभिमुखं कृत्वा वदीरप्रसादप्राप्यं
स्वर्गं प्रापय । वस्तु इति द्वितीयैकवचने प्रथमैकवचनम् । अह्ना इति
अनुस्वारलोपश्चान्दसः ।

(१३) हे अग्ने ! तं यजमानम् आभज तस्तु सन्निहितो भव । तथा च
किं श्रादित्याह यस्तु यजमानस्तु उक्थे उक्थे श्रोत्रे श्रोत्रे शशमाने प्रशश-
माने सौश्रवसेषु साधुश्रवणीयेषु श्रोत्रेषु आभज आसेवसे सन्निहितो
भवसीत्यर्थः । असौ यजमानः सूर्ये सूर्यास्तु प्रियः उद्भवति उंपत्तते ।
अग्ना अग्नेः प्रिय उद्भवति न केवलमेव अपि तु जातेन पुल्लेण जनितैश्च
जनिष्यमातेः पुल्लेणैत्रादिभिः उद्भिनदं उद्भिनति धर्मार्थकामान् ।

(१४) हे अग्ने ! वा वां यजमाना विश्वा विश्वानि सर्वाणि गोहिरण्या-
दीनि वसू वसूनि धनानि दधिरे धारयन्ति । किञ्चुतानि ? वार्याणि वरणीयानि ।
कथं ? अह्नूद्यून् अह्नूदिवसम् ; प्रत्यहमिति यावत्, किञ्च, वृषा सह वृषा

ইত্যেকাদশর্চাঃ । ততঃ কুমারশ্চ চতুর্দিক্ মध्ये চ পঞ্চ ব্রাহ্মণান্ সংস্থাপ্য
 পিতা ঔ ইমমহু প্রাণিতেতি তান্ ক্রয়াৎ । ততঃ পূর্বদিকস্থিতো ব্রাহ্মণঃ
 কুমারং লক্ষ্যীকৃত্য ঔ প্রাণ ইতি, দক্ষিণে ঔ ব্যান ইতি, পশ্চিম ঔ অপান ইতি,
 উত্তর ঔ উদান ইতি, পঞ্চমঃ ঔ সমান ইতি উপরিষ্ঠাদবেক্ষমাণো ক্রয়াৎ ।
 অবিদ্যमानेषু তু ব্রাহ্মণেষু স্বয়মেব তস্যাং তস্যাং দিশি গত্বা কুমারাভি-
 মুখং স্থিত্বা প্রাণেত্যাদি পূর্বোক্তং ক্রয়াৎ । অস্মিন্ পক্ষে ন পৈপ্রযঃ । ততো
 যস্মিন্ দেশে কুমারো জাতস্তং দেশমভিমন্ত্রয়েৎ । ঔ বেদ তে ভূমি হৃদয়ং
 দিবি চন্দ্রমসি শ্রিতম্ । বেদাহং তন্মাং তদ্বিষ্ঠাৎ পশ্চম শরদঃ শতং
 জীবেম শরদঃ শতং শৃণুয়াম শরদঃ শতম্ ইতি মন্ত্রেণ । (১৫) ততো নাড়ীং
 ছিত্বা কুমারমভিমুশতি—ঔ অশ্মা ভব পরশুর্ভব হিরণ্যমক্ষতং ভব ।
 অশ্মা বৈ পুত্রনামাসি স জীব শরদঃ শতম্ । (১৬) ততঃ কুমারমাতরমভি-
 মন্ত্রয়েৎ । ঔ ইড়াসি মৈত্রাবরুণী বীরে বীরমজীজনথাঃ । সা ত্বং বীর-
 বতী ভব যাস্মান্ বীরবতোহকরৎ ইত্যনেন মন্ত্রেণ । (১৭) ততঃ কুমারমাতু-
 র্দক্ষিণস্তনং প্রক্ষাল্য প্রযচ্ছতি । (পরমেষ্ঠী ঋষিষ্টিষ্টুপ্ ছন্দো অগ্নিদেবতা

সহিতাঃ সাগর ইত্যর্থঃ যজমানাঃ দ্রবিণং যজ্ঞফলং মোক্ষরূপমিচ্ছমানাঃ ব্রজং
 বহু তং বিবক্রঃ বিবৃতং কৃতবন্তঃ । কিন্তু তং ? গোমন্তং রশ্মিমন্তং আদিত্যমিত্যর্থঃ ।
 কিন্তু তা যজমানাঃ ? উনিজো জ্ঞানিনঃ, ত্বাং যজমানাঃ যদা ধনাদিকমিচ্ছন্তি
 তদা তৎ প্রাপ্নুবন্তি যদা মোক্ষমিচ্ছন্তি তদা জ্ঞানিনো ভূত্বা জ্ঞানকর্ষ-
 সমুচ্চয়েনাদিত্যং ভিত্বা মোক্ষং প্রাপ্নুবন্তি ইতি ভাবঃ ।

(১৫) হে ভূমি ! তে তব হৃদয়ং বেদ জানামি । কিন্তু তং ? দিবি
 চন্দ্রমসি শ্রিতং সশ্রুতম্ । তন্মাং বিষ্ঠাৎ মামপি জানাতীত্যর্থঃ । অন্তং
 সুগমম্ ।

(১৬) হে কুমার ! ইত্যধ্যাহার্যাম্ । অশ্মা ভব প্রসুর ইব দৃঢ়ো ভব,
 পরশুঃ কুঠার ইব বিরোধিনাং ছেদকো ভব, হিরণ্যমক্ষতং অক্ষয়ং যথা
 ত্বমপি তথা ভব । কিঞ্চ ত্বং মমাত্মা ভবসি পুত্রনামা । অন্তং সুগমম্ ।

(১৭) হে বীরে ! ত্বম্ ইড়া দেবমাতাসি তথা মৈত্রাবরুণী মিত্রাবরুণাসুতা
 বীরঃ পুত্রান্তরং অজীজনথাঃ উপাদিতবতী । সা ত্বং বীরবতী বীরমাতা
 ভব । তথা অস্মান্ বীরবতঃ পুত্রযুক্তান্ অকরৎ কৃতবতী ।

चयने षड्मानवचने विनियोगः) ॐ इमं स्तनमूर्ज्वस्तुं धयापां प्रपीन-
मग्ने शरीरशु मध्ये उंसं जूषश्च शतधारमर्कन् समुद्रियं सदनमाविशश्च । (१८)
इति मन्त्रेण दक्षिणं दत्त्वा तथैव वामं दत्त्वा, इमं स्तनं यस्ते स्तन इत्ये-
ताभ्यां ऋग्भ्यां पाठयेत् । (यस्ते स्तन इत्येतश्च दीर्घतपा ऋषिस्त्रिष्टुप्
छन्दो गौर्देवता महावीराद्यस्तुर्योर्विनियोगः ।) ॐ यस्ते स्तनः शशयो यो
मर्योभूर्यो रत्नधा वसुविद्वः सुदत्रः । येन विश्वा पुष्यासि वार्याणि सरश्चति
तमिह धातवेहकः । (१९) (उर्कस्तुरिष्कमश्चेमि) इति मन्त्रेण । अथ हलायुधमतम्—
ततः कुमारशिरःप्रदेशे जलपूर्णपात्रं स्थापयत्यनेन मन्त्रेण—ॐ आपो देवेषु
जाग्रथ एवमश्नां स्मृतिकायां सपुत्रिकायां जाग्रथ । (२०) इत्यनेन तं
उदपात्रं प्राञ्जथानां स्थापितमेव तिष्ठति । अत्र गृहसूत्र-संस्कारमञ्जरीमते—
ततः कुमारशिरःप्रदेशे जलपूर्णपात्रं स्थापयत्यनेन मन्त्रेण—ॐ आपो देवेषु
जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमश्नां स्मृतिकायां सपुत्रिकायां जाग्रथ इति ।

(१८) हे अग्ने ! इमिं स्तनम् उर्ज्वस्तुं प्राणहेतुभूतम् अपां दुष्टैः प्रपीनं
पूरितं धय पिव । कुत्र स्थितमित्याकाङ्क्षायामाह—शरीरशु मध्ये अपश्चक्षेन
शुग्दुष्कमुच्यते सादृशां । उंसं श्वस्तुं इमं जूषश्च सेवश्च शतधारं बहुधारं
सर्कतोगतं सर्कदेहगतं हे अर्कन् ! सर्कदेहगत ! समुद्रियं समुद्रसश्चि
स्थानम् आविशश्च प्रविश । यथा समुद्रस्यो वडवानलः सर्कमेव ज्वरति तथा
भवानपि तथाभूतमाहारं ज्वरयतु ।

(१९) हे सरश्चति ! सरश्चतीनदीसदृशे ! वंसमातः ! सादृशश्च श्वस्तुं पतया,
ते तव यः स्तनः शशयः सर्कैरुपभुज्यमानोऽपि सुप्त इवाहृद्विग्नः, यो मर्योभूः
मयः सुखं तश्च भूः स्थानम् । यो रत्नधा रत्नः रमणीयं पयः तश्च धारयिता वसु
बलं वेदयति प्रापयति वसुविद्व । यः सुदत्रः शोभनदानशीलः, येन स्तनेन
विश्वा विश्वानि पुष्यासि पुष्यासि । किञ्चुतानि ? वार्याणि प्रार्थनीयानि तं स्तन-
मिहाश्च धातवे पानाय अकः कुरु । हे पुत्रिणि ! तव यः स्तनः पुत्रेण पीय-
मानोऽप्यहृद्विग्नः सुखकारी रमणीयस्तश्च वसुधारी बलप्रापकः शुभदायी
विश्वपोष्ठा तं स्तनमश्च कुमारश्च पानाय कुर्वित्यर्थः ।

(२०) हे आपः ! यूरं देवेषु जाग्रथ इति अपां स्वरूपमुत्कीर्त्तय अश्नाः
सपुत्रिकायाः रक्षार्थं जाग्रथ ।

ইদমুদপাত্রং আউথানাৎ স্থাপিতমেব তিষ্ঠতি) ততঃ স্মৃতিকার্যা উথান-
পৰ্য্যন্তঃ সন্ধ্যায়োঃ স্মৃতিকাগৃহদ্বারদেশে কুশণ্ডিকাব্যতিরেকেণ পঞ্চভূ-
সংস্কারান্ কৃৎস্বা স্মৃতিকাগ্নিঃ স্থাপয়িত্বা সন্ধ্যায়রে তণ্ডুলকণামিশ্রিতান্
সৰ্বপান্ তস্মিন্নগ্নৌ হস্তেন স্বাহাস্তেন ওঁ শণ্ডামৰ্কা উপবীরঃ শৌণ্ডিকেষ্ণ-
উল্খলঃ । মলিন্মুচোদ্রোণাসচ্যবনো নশ্বতাদিতঃ স্বাহা । (২১) ওঁ আলি-
খন্ননিমিষঃ কিম্বনস্ত উপশ্রুতির্হর্ষ্যক্ষঃ কুন্তী শক্রঃ পাত্ৰপাণিন্ মণি-
ইন্দ্রীমুখঃ সৰ্বপারুণশচ্যবনো নশ্বতাদিতঃ স্বাহা । (ইদমগ্নয়ে) (২২) ইত্যাহুতিদ্বয়ঃ
ষথাক্রমং সন্ধ্যায়োদ'ঢ়াৎ । অথ যদি কুমারমুপদ্রবেৎ তদা তং বালং
জ্বালেন উত্তরীয়বল্লেণ বা আচ্ছাণ্ড পিতা অক্ষ আধার জপতি—ওঁ কুকু'রঃ
সুকু'রঃ কুকু'রো বালবন্ধনঃ । চেছেচ্ছুনক সৃজ নমস্তে অস্ত সীসরো
লপেতাপহ্বর তৎ সত্যম্ । যন্তে দেবা বরমদতুঃ স ত্বং কুমারমেব
বারুণীথাঃ । চেছেচ্ছুনক সৃজ নমস্তে অস্ত সীসরো লপেতাপহ্বর তৎ সত্যং
'যন্তে সরমা মাতা সীসরঃ পিতা শ্রামশবলৌ ভ্রাতরৌ চেছেচ্ছুনক
সৃজ নমস্তে অস্ত সীসরো লপেতাপহ্বর । (২৩) ততঃ কুমারং হৃদি স্পৃষ্টা-
হভিম্বশতি—ওঁ ন নাময়তি ন রুদতি ন হৃষ্যতি ন গ্নায়তি যত্র বয়ং

(২১) শণ্ডাভিধানো বালগ্রহ ইত আহতেন'শ্বতাৎ নষ্টো ভবতু । এবং মৰ্কা-
দয়শচ্যবনাস্তাঃ সপ্তবালগ্রহা নশ্বতাদিতি প্রত্যেকং সম্বধ্যতে ।

(২২) আলিখন্নিত্যাদয়ে বালগ্রহা দশ, অত্রাপি নশ্বতাদিতি ক্রিয়াপদং
প্রত্যেকং সম্বধ্যতে ।

(২৩) কুকু'রাদীনি ত্রীণি নামানি বালং কুমারং বধাতীতি বালবন্ধনঃ
কুমারগ্রহঃ ত্রিতিরৈব কুকু'রাদিভিঃ সহ প্রত্যেকং সম্বধ্যতে । তথা চ কুকু'র-
শ্চেছালবন্ধনঃ, সুকুকু'রশ্চেছালবন্ধনঃ, কুকু'রশ্চেছালবন্ধনঃ । এতেষাং মধ্যে
যদি কশ্চিছালবন্ধন আস্তে তদা হে শুনক ! তে তব নমোহস্ত, ত্বং সৃজ কুমারং
সন্ত্যজেত্যর্থঃ । হে শুনকেতি ত্রয়াণাং সম্বোধনম্ । কিঞ্চ, সীসরস্তেষামেব
পিতা লপেতা বদতি, অপহ্বর অপগচ্ছ কুটিলো ভব । হে শুনক ! যন্তে তব
দেবাঃ ব্রহ্মাদয়ঃ বরং প্রার্থিতম্ অদতুঃ দত্তবন্তঃ স পূৰ্ব্বোক্তরূপস্বঃ কুমারমেব
বরং আৰুণীথাঃ কৃতবানসি, অত্রাপি দেবৈব'বরদানং ত্বয়া চ বরত্বেন কুমারস্ত
প্রার্থনমিত্যভয়েন সহ তৎ সত্যমিত্যস্ত সম্বন্ধো বিবক্ষিতঃ । যত্বপি তদুভয়ং

वदामो यत्र चाभिमृशामसि इति मन्त्रेण । (२४) (दक्षिणहस्तेन कुमारः
सर्कतः स्पर्शेदिति पञ्चपतिः) । ततो दक्षिणां काङ्कनादिकं दत्त्वा
अच्छिद्रावधारणं कुर्यात् । इति ज्ञातकर्म ।

अथ नामकरणम्

तत्र पिता एकदशेहनि कृतनित्यक्रियः सगणेश-मातृकापूजा-वसु-
धारा-वृद्धिआह्लादिकं विधाय भोज्यत्रयमुत्सृजेत् । ॐ तत्सदि-
त्यादि मदीयाभिनवजातकुमार-नामकरणकर्मणि षथासम्भव-वेद-गोत्र-
शाखानामभ्यां ब्राह्मणेभ्यस्तृष्टोपरिकभोज्याग्रहं ददे । कृतैतद्-
भोज्यदानकर्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणां तामूलं षथासम्भवगोत्र-वेद-
शाखानाम्ने ब्राह्मणाग्रहं ददे । तत आचारात् षट्स्थापनं कृत्वा तत्र
गणपति-नवग्रह-दिक्पालादीन् सम्पूज्य शिलापट्टके शिलापुत्रकेण
रेखाद्वयं कृत्वा कठिणापि तदेव रेखाद्वयं पुनरुज्ज्वल्य उज्ज्वलद्वयप्रदीप-
द्वयं नामरूपेण हृदा परिकल्प्य तदधो नामद्वयं विलिख्य तत्र द्वयप्रदीप-
द्वयं स्थापयेत् । ततः पिता प्राञ्चुधस्त्योरन्यतरम् उज्ज्वलं कृत्वा तदधो-
लिखित-द्व्यक्षर-चतुरक्षरयोरन्यतरेण नाम्ना सालङ्कारायाः पद्या स्वाम-
ह्वितायाः पूर्वाभिमृश्याः क्रोडस्थितश्च कुमारश्च दक्षिणकर्णे अमुकदेवशर्मा-
सीति नाम कुर्यात् । कञ्जा चेत् कञ्जाया वामकर्णे अयुग्माक्षरदीर्घास्ता-
मुकदेव्यासीति नाम कुर्यात् । ततो ब्राह्मणाय वाससी दक्षिणां दत्त्वा

सत्यं तथापि ते नमोऽस्तु इत्यादि पूर्ववत् । हे पुत्रक ! षष्ठे माता सरमा
सीसरः पिता श्यामशबलो ब्रातरो तच्छेत् चेत् सत्यं तथापि ते नमोऽस्तु
इत्यादि पूर्ववत्, तथापि मम नमस्कारेण तुष्टः पितृवाक्येन चैनं कुमारः
त्यजेति प्रार्थना ।

(२४) यत्र कुमारे वयं वदामः, किं वदामः ? रक्षामन्नमिति साकाङ्क्षया
बोध्यम् । यत्र च वयम् अभिमृशामसि अति सर्कतोभावेन यत्र स्पर्शनं कर्मः
स कुमारो न नाभयति अङ्गनामनः न करोति, न रुदति न ह्यति न गायति
रोदन-हर्षगानियुक्तो न भवति ।

শাস্ত্যদকেন শাস্তিঃ কৃত্বা কুমারমভিষিচ্য আশিষং কৃত্বাচ্ছিদ্রা-
বধারণং কুর্য্যাৎ । *

ইতি নামকরণম্ ।

অথ নিষ্ক্রমণম্

তত্র চতুর্থে মাসি শুক্রে পক্ষে চন্দ্রতারামুকূলে জীবভার্গব-
সৌম্যবারাণামন্যতমে তদভাবে ভৌমশনীতরদিনে জ্যোতিঃ-শাস্ত্রোক্ত-
নক্ষত্রেষু সিংহতুলাকুম্ভাচন্যতমলগ্নে শিশোনিষ্ক্রমণে কর্তব্যে পিতা সগণেশ-
গৌর্যাদি-মাতৃকা-পূজাং বসোধারিাং বৃদ্ধিশ্রাদ্ধঞ্চ কৃত্বা কৃতমঙ্গলাভরণং কুমারং
মাতুরঙ্কস্থিতম্ অলঙ্কৃতং বহিরানীয় ঔ তচ্চক্ষুর্দেবহিতং পুরস্তাচ্ছু-
ক্রমুচ্চরৎ পশ্চিম শরদঃ শতং জীবম শরদঃ শতং শৃণুয়াম শরদঃ শতং ।
(প্রক্রবাম শরদঃ শত মদীনাঃ শ্রাম শরদঃ শতং ভূয়শ্চ শরদঃ শতাৎ) + ইত্যনেন
সূর্য্যং দর্শয়তি । তত আচারাৎ পিতা কুশ-কুমুম-তিলাকৃত-দূর্বা-গন্ধ-ফল-
জলান্বিতমর্ঘং তাত্রাদি-পাত্রস্থিতং গৃহীত্বা ঔ আকুণ্ঠেন রজসা বর্তমানো
নিবেশয়ন্নমৃতং মর্ত্যঞ্চ হিরণ্যয়েন সবিভা রথেনা দেবো ষাতি ভুবনানি
পশন্ ইতি মন্ত্রেণ (১) (সম্পূজ্য ঔ এহি সূর্য্য সহস্রাংশো তেজোরাশে
জগৎপতে । অনুকম্পয় মাং ভক্তং গৃহাণার্ঘং দিবাকর ॥ ইতি মন্ত্রেণ নমো
বিবস্বতে ইত্যাদি মন্ত্রেণ বা) † সূর্য্যার্ঘং দত্ত্বা ব্রাহ্মণায় তাত্রপাত্রং দক্ষিণাং
দত্ত্বা অচ্ছিদ্রাবধারণং কৃত্বা ব্রাহ্মণেভ্যো ভোজ্যত্রয়ং দত্ত্বাৎ ।

ইতি নিষ্ক্রমণম্ ।

(১) অশ্রার্থঃ সামবেদিসামান্যকুশণ্ডিকায়ঃ গ্রহহোমে দ্রষ্টব্যঃ ।

* অত্র কচিং পুস্তকে পশুপতিমতে বিশেষঃ—বালস্ত কৃতনামানং পূজিতস্ত গদাত্ততঃ ।
নিবেদয়েন্নহাভাগ তব পুত্রোহয়মিত্যত । শিষ্যঃ প্রেষ্যশ্চ দাসশ্চ সংবিভজ্যশ্চ কেশব ।
নিভাং মতিবিভাগে চ শুভে চ মধুসূদন । ইত্যনেন পূজিতশ্রীগদাধরাস্তিকে কুমারং
সমর্পয়েৎ । ইতি ।

+ বন্ধনীমধ্যস্থোহতিরিক্তঃ পাঠঃ সংস্কারমঞ্জরীধৃতঃ ।

† বন্ধনীমধ্যস্থঃ পাঠোহতিরিক্তো ব্রহ্মসংস্কারমঞ্জরীধৃতঃ ।

अथ नैमित्तिकं पुत्र-मूर्क्षाभिधानम्

* यथा गृहसूत्रम्—प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् । पुत्रं दृष्ट्वा जपति—
 ॐ अद्वादकां सञ्जवसि हृदयादधिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः
 शतम् । अथाशु मूर्क्षानमवजिघ्रति । ॐ प्रजापतेष्ट्वा हिक्कारेणावजिघ्रामि
 सहस्रायुषामुकदेवशर्मन् जीव शरदः शतम् । इत्यन्तेन मन्त्रेण सकृत्
 द्विसृक्षीमवजिघ्रति । पुनः ॐ गवां ह्य हिक्कारेणावजिघ्रामि सह-
 स्रायुषामुकदेवशर्मन् जीव शरदः शतमिति मन्त्रेण सकृद् मूर्क्षानमवजिघ्रामि
 द्विसृक्षीमवजिघ्रति । दक्षिणेऽशु कर्णे जपति—ॐ अस्मै प्रयन्ति मधवम्-
 जीषिन्द्र रायो विश्ववारशु भूरेः, अस्मै शतं शरदो जीवसेधा अस्मै
 वीराः छशत इन्द्र शिप्रिन् । अथ सव्ये कर्णे ॐ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि
 धेहि चित्रिं दक्षशु सुभगह्वमस्मै । पोषं रयीणामरिष्टिं तन्नां श्वाद्मानं
 वाचः सुदिनत्रमहामिति जपेत् । कत्रायै तु मूर्क्षानमेवावजिघ्रति तूक्षीम् ।
 इति मूर्क्षाभिधानम् ।

अथानुप्राशनम्

तत्र जन्मदिनावधिसावनगणनया षष्ठेऽष्टमे वर्षाभ्यन्तरे वा
 कत्रायशु सप्तममासादौ शुक्लपक्षे ज्योतिःशास्त्रोक्त-तिथि-नक्षत्र-
 वारेषु वृष-मीन-कत्रा-मिथुनाश्रुतमलग्नेऽनुप्राशने कर्तव्ये कृतनित्यक्रियः
 पिता सगणेश-गौर्यादि-मातृकापूजा-वसुधारा-वृद्धिश्राद्धानि विधाय
 (स्वगृहोक्त-विधिना शुचिनामाग्निः संस्थाप्य आघारराज्यभागान्तां कुशण्डिकां
 चरुसहितां विधाय) ब्रह्मणोऽथारस्त-त्यागं कृत्वा + इति ब्रह्मसंस्कारमञ्जरी-
 क्रमः । आज्येन ॐ देवीं वाचमजनयस्तु देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा
 नोमन्त्रेषुर्ज्जं दुहाना धेनुर्वागन्मानुपसृष्टुतैतु स्वाहेति (१) प्रथमाहृतिः ह्य

(१) देवा ब्रह्मादयो वाचं वाणीम् अजनयस्तु उपपादितवस्तुः । किञ्चुताम् ?
 देवीं कास्तिगुणयुक्तां ताः वाचं पशवो वदन्ति, के ते पशवः ? विश्वरूपाः
 विश्वं मानुषादिरूपं येषां सा वाक् धेनुर्धेनुर्भूत्वा अस्मान्पैतु उपगच्छतु,

* पशुपतिना ब्रह्मसंस्कारमञ्जरीया च न धृतम् । परस्तु गृहसूत्रानुमोदितम् ।

† गृहाभ्यन्तरे अग्निमुपसमाधार—प्राणापानचक्रुः-श्रोत्र-पुष्टिदेवतं ह्यलीपाकं अपरिघ्ना
 पर्युक्तगान्तां कुशण्डिकां समाप्य ब्रह्मणोऽथारस्त-त्यागं आघारराज्यभागो ह्यवा ब्रह्मणोऽथारस्त-
 त्यागं विधाय तमग्निं शुचिनामासीति नाम कृत्वा आवाह सम्पूज्य इति पशुपतिक्रमः ।

इदं वाचे इति त्यागं विधाय पुनः ॐ देवीः वाचमजनयस्तु देवास्ताः
 विश्वरूपाः पशवो वदन्ति इत्यादिपाठांस्ते वाज्जे नो अद्य प्रसुवाति दानं
 वाज्जे देवा ऋतुभिः कल्पयति । वाज्जे हि मा सर्ववीरः जजान विश्वा (सर्वा)
 आशा वाजपतिर्जयेयः स्वाहा (२) इति द्वितीयाहतिः ह्वा इदं वाचे इदं
 वाज्ज इति त्यागं कुर्यात् । ततः स्थानीपाकेनावदानपूर्वकं चतस्र
 आहतीर्जुहोति यथा—ॐ प्राणेनान्नमशीय स्वाहा इदं प्राणाय । ॐ अपानेन
 गक्कानशीय स्वाहा इदमपानाय । ॐ चक्षुषा रूपान्यशीय स्वाहा इदं चक्षुषे । ॐ
 श्रोत्रेण यशोःशीय स्वाहा इदं श्रोत्राय । (३) ततो ब्रह्मणोऽन्वारकः स्थानी-
 पाकेनैव ॐ अग्नये श्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये श्विष्टकृते । इति ह्वा महा-
 व्याहृत्यादि-प्राजापत्यास्ता नवाहतीराज्येन ह्वा (परिसुरणकुशान् ह्वा इति
 पञ्चपतो विशेषः) प्रोक्त्वा पात्रस्य हतशेषं प्राश्नाद्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रं
 दक्षिणां दद्यात्—ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य मत्पुत्रस्यामुकदेवशर्मणोऽन्न-
 प्राशनाङ्ग-होमकर्मणि कृताकृतावेक्य-ब्रह्मकर्म-प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं पूर्णपात्रं
 ब्रह्मणेऽहं सम्प्रददे इति दक्षिणां दद्यात् । ततश्चतुरस्र-त्रिकोण-वर्तुलार्द्ध-
 चन्द्राकृतिः मण्डलिकाः ब्राह्मणादिक्रमेण भूमौ कृत्वा तत्र पात्रं संस्थाप्य

उपेति व्यवहितम् एतित्यनेन सध्याते । सा कथं धेनुर्भवति इत्याकाङ्क्षायाम्
 आह—नो अस्माकम् उर्जः सामर्थ्यं दुहाना पुरयन्ती । किञ्चुतम् ? मन्त्रेषु मन्त्रो
 गन्तीरः तस्य ईषुः गमकं ज्ञापकमित्यर्थः । अव्यक्तः परोक्योऽव्यर्थो षेनाव-
 गम्यते तं सामर्थ्यम् अस्माकं पुरयन्ती सा वाणीत्यर्थः । किञ्चुता ? सुष्टुता सुष्टु
 स्तता वा वाक् प्रथमतो देवैर्जनिता ततो मानुषादिभिः सर्कैरुच्यते ।

(२) वाजः अन्नं नो अस्माकम् अद्य अन्नप्राशनसमये दानं होमरूपं
 प्रसुवाति अन्नमुज्जानाति, किञ्च वाज्जे देवान् इन्द्रादीन् ऋतुभिः समयविशेषैः
 कल्पयति वोजयति, अस्मिन् कर्मणि हतेनान्नेन देवाश्चिरकालं वर्तुस्त-
 मित्यर्थः । वाज्जे हि षतः मा मां सर्ववीरः सर्वत्र कार्यो वीरः क्रमः जजान
 चकार, अतः वाजपतिरन्नश्चरौऽहं सर्वा आशाः प्रत्याशा जयेयम् ।

(३) प्राणेन प्राणवायुना अन्नम् अदनीयः अशीय भूङ्क्ष्वि, अपानेन वायुना
 गक्कानशीय, चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण श्रुतादीनि रूपानि अशीय । श्रोत्रेन्द्रियेण
 का श्विमशीय । अनेन आहतिचतुष्टयेन चक्षुरादिभोग्याननुभवामीत्यांशसा ।

तत्राग्नादिकं निधार सर्वान् रसान् सर्वकार्णं हतशेषसहितमेकीकृत्य सक्र-
देव कुमारः तूष्णीं प्राशयति । ॐ हस्त इति मन्त्रेण वा (श्रीअमुकदेवशर्म-
ग्निदमनः हस्त इत्यानेन पञ्चधा प्राशयेत् इति पशुपतिमतम्) स पिता यदि
कुमारश्च वाग्निहमिच्छेत्तदा भारद्वाजमांसं प्राशयेत् । यद्यग्नात्तं काम-
यते तदा कपिञ्जलमांसं यदि वेगित्तं तदा मत्स्यं यदि दीर्घायुष्टं
तदा कृकषामांसं यदि ब्रह्मवर्चसं तदा शरारिमांसं यदि सर्वकामः
तदा सर्वमांसानि क्रमेण प्राशयेत् एकैकृत्य वा । ततः कुमारमाचाम्य
तामूलं दत्त्वा कुमारश्चाग्रतो देवब्राह्मणसन्निधौ जीविकाभाण्डवतारयेत् ।
तेषां यदादौ कुमारः स्पृशति तेनैवाशु जीविका भविष्यतीति
ज्ज्ञानाय । यथा मार्कण्डेयपुराणम्—देवाग्रतोऽथ विष्णुश्च शिल्पभाण्डानि
सर्वशः । शस्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्चेत्तु लक्षणम् । प्रथमं यं स्पृशे-
द्दालः शिल्पभाण्डं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालश्च तेनैव तु भविष्यति ।
ततो ब्राह्मणभोजनमुत्सृजेत् । ॐ अद्येत्यादि मत्स्यपुराणप्राशन-
कर्मणः समुद्धार्यं ब्राह्मणेभ्यो यथोपकल्पितं तृष्टोपयिकमन्नमहं
सम्प्रददे इत्यात्मज्य कृतैतदभोज्यादानकर्मणः साक्ष्यार्थं दक्षिणामिदं
तामूलं यथासम्भववेदगोत्रशाखानामभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे । इति
दक्षिणां दद्यात् । ततः कांस्यपात्रं दक्षिणां दत्त्वा शान्तिं कृत्वाऽच्छिद्रावधारणं
कुर्यात् । इत्यग्रप्राशनम् ।

अथ चूडाकरणम्

तत्र प्रथमेऽह्ने तृतीये वा युग्मासे शुक्ले पक्षे ज्योतिःशास्त्रोक्त-
तिथि-
नक्षत्र-वारेषु चन्द्र-तारान्कुले काले वृष-मिथुन-धनुर्मकरमीनलग्नेषु चूडा-
कर्मणि कर्तव्ये पिता कृतनित्यक्रियः सगणेश-गौर्यादि-मातृकापूजा-
वसुधारा-वृद्धि-श्राद्धादीनि विधार ब्राह्मणेभ्यस्तृष्टोपयिकभोज्याभ्यामुत्सृजेत् ।
ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रशामुकदेवशर्मणश्चूडाकरणकर्मणि कर्तव्ये
ब्राह्मणेभ्यो भोज्याग्रहं ददे इत्यात्मज्य तामूलं दक्षिणां दत्त्वा
बहिःशालायां षग्शोक्तविधिना चक्ररहितां शिष्टिकदस्तां कुशण्डिकां
विधार अग्ने त्वं सत्यानामासीति नाम कृत्वा पाद्यादिभिः पूजयेत् । ततः प्रसो-
जनद्रव्याग्यासादयेत् । तत्रायं विशेषः । शीतोष्णोदके नवनीत-घृतदधि-
पिण्डानामन्त्रतमः त्रिधेतुश्लकीकण्टकः कुशपत्रत्रयनिर्मित-कुशपिण्डलीनवकः

তাত্রক্ষুরং নূতনশরাবস্থিত-বলীবর্দ-গোময়পিণ্ডং তাত্রপরিষ্কৃতায়সক্ষুরং
 নাপিতশ্চেতি ব্রহ্মসংস্কারমঞ্জরীধৃতক্রমঃ। (পশুপতিমতে ব্রহ্মোপবেশনাদি-
 পর্য্যক্ষণান্তাং কুশণ্ডিকাং সমাপ্য দ্রব্যাগ্ন্যাসাণ্ড ব্রহ্মণোহম্বারন্তে-
 গাধারাজ্যভাগৌ হুহ্মা সত্যনামানমগ্নিঃ সংস্থাপ্যাভ্যর্চ্যাজ্যেন
 মহাব্যাহৃত্যাদি-ধিষ্টকুদস্তা দশাহতীজু'হ্মাৎ) ততঃ সংস্রবং প্রাশু ব্রহ্মণে
 দক্ষিণাং দত্তাৎ। ৩ অগ্নেত্যাদি অমুকগোত্রস্তামুকদেবশর্ষণঃ শুভচূড়া-
 করণকর্মাঙ্কহোমকর্মাণি কৃতাকৃতাবেক্ষণাদি-ব্রহ্মকর্ম্মপ্রতিষ্ঠার্থং দক্ষিণামিদং
 পূর্ণপাত্রং (তদনুকল্পভোজ্যং বা) ব্রহ্মণেহহং সম্প্রদদে ইত্যুহুজ্য দত্তাৎ। ততঃ
 শীতলজ্বলেণ উষ্ণজলং মিশ্রয়ত্যনেন মন্ত্রেণ—ও উষ্ণেন বায় উদকেনেহুদিতে
 কেশান্ বপ (১) ইতি মন্ত্রেণ, কেশান্তে তু কেশশর্ক্ষ বপ ইতি বিশেষঃ।
 ততস্তস্মিঞ্জলে নবনীতাদিপিণ্ডানামগ্নতমং নিক্ষিপ্য তেন পয়সা কুমারশিরো-
 দক্ষিণভাগস্থং কেশমাদ্রীকরোত্যনেন মন্ত্রেণ—ও সবিত্রা প্রসূতা দৈব্যা আপ
 উন্দন্ত তে তনুং দীর্ঘায়ুহ্মায় (দীর্ঘায়ুষ্টায়) বর্চসে। (২) ততস্ত্রিখেত-শল্লকীকটকেন
 তৃষ্ণীঃ কুমারকেশান্ বিজটীকৃতান্ ত্রিধা বিভজ্যেত ত্রিভাগমপি ত্রিধা কুর্ষ্যাৎ।
 ততো দক্ষিণত্রিভাগস্যেকভাগে একাং কুশপিঞ্জলীং যোজয়ত্যনেন মন্ত্রেণ—
 ও ওষধে ত্রায়স্ব স্বধিতে মৈনং হিংসীরিতি। (৩) ততস্তাত্রক্ষুরং গৃহ্নাতি—ও
 শিবো নামাসি স্বধিতে পিতা নমন্তে অস্তু মা মা হিংসীরিতানেন মন্ত্রেণ। (৪)

(১) হে বায়ো! বায়ুসম্বোধনেনাত্র কার্যো কারণোপচারাজ্জলং সম্বোধি-
 তম্ অদিতে! অখণ্ডিত! শীত ত্বম্ উষ্ণেন উদকেনৈহি সঙ্গতো ভব। সঙ্গত্য চ
 কেশান্ বপ ছিক্নি।

(২) আপঃ সবিত্রা আদিতোন প্রসূতাঃ দৈব্যা দিবি ভবাস্তব তনুং দেহা-
 বয়বম্ উন্দন্ত ক্লেদয়ন্ত। কিমর্থম্? দীর্ঘায়ুহ্মায়, উকারান্ত আয়ুশব্দঃ। বর্চসে
 ভেজসে চ।

(৩) হে ওষধে! কুশ! কুমারমেনং ত্রায়স্ব রক্ষ। অত্র এনমিতি দ্বিতীয়পাদে
 ক্ষয়তে তদেব কর্ম্মতয়া বোদ্ধব্যং সাকাজ্জহ্মাৎ। স্বধিতে! বজ্র! মা এনং
 হিংসীঃ হিংসামস্ত মা কুরু।

(৪) হে ক্ষুর! শিবো নামাসি কল্যাণরূপো ভবসি, তে তব স্বধিতিঃ পিতা
 বজ্র উৎপত্তিরিত্যর্থঃ। এবস্তুতায় নমোহস্ত তুভ্যম্ মা মাং মা হিংসীঃ মা মাং
 ব্যথয়।

ततः कुशतरुणास्तुर्हितेषु कुशेषु ताम्रकुरः योजयति—ॐ निवर्तयाम्यायुषेऽग्ना-
 द्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्थाय सुवीर्याय (५) इत्यनेन मन्त्रेण । ततः
 तूष्णीं लोहकुरमादाय सकुशान् केशान् हिनन्ति—ॐ येनावपत् सविता कुरेण
 सोमश्च राज्ञो वरुणश्च विद्वान् तेन ब्राह्मणो वपतेदमश्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासत् (६)
 इत्यनेन मन्त्रेण । ततः सकुशान् केशान् आनडूहे गोमयपिण्डे कुमारश्रोत्रे
 विधत्ते तूष्णीं निष्क्रियेत् । * ततस्तैश्चापरभागद्वये उन्दनादिनिष्क्रियेत्
 कर्ष्यं तूष्णीं कुर्यात् । ततः कुमारशिरः-पश्चिमांशस्थित-केशभागः त्रिधा
 विभज्य त्रिभागीकृतस्यैकभागे उन्दनादिसर्कं तन्मन्त्रैः पूर्ववत् विधाय ॐ
 त्र्यायुषः जमदग्नेः कश्यपश्च त्र्यायुषः षद्वेवेषु त्र्यायुषः तन्नो अस्तु त्र्यायुष-
 मिति मन्त्रेण † (ॐ कश्यपश्च त्र्यायुषः ॐ जमदग्नेस्त्र्यायुषः ॐ षद्वेवानां त्र्यायुषः
 ॐ तन्नेऽस्तु त्र्यायुमिति मन्त्रेण इति पशुपतिमतम्) छेदनं कृत्वा पूर्ववद्गोमय-
 पिण्डे तूष्णीं निष्क्रियेत् । काथानास्तु षद्वेवानां त्र्यायुषः इति पाठः ।
 अपरभागद्वये सर्कमेवममन्त्रकं कुर्यात् । ततः कुमारश्च शिर उन्नतभागः त्रिधा
 विभज्य तस्यैकभागे उन्दनादिकं तन्मन्त्रैः पूर्ववत् विधाय ॐ येन भूरिश्चरा-
 दिवः ज्योक् च पश्यामि सूर्याः (ॐ येन भूरिश्चरादिवः ज्योक्त्वा पश्चादधिसूर्याम्

(५) निवर्तयामि संलागरामि अहं कुरमिति शेषः । किमर्थं ? आयुषे
 जीवनाय, तथा अग्नाद्याय अग्नौ तद् आद्यं भक्ष्यतेति अग्नाद्यं तदर्थं, तथा
 प्रजननाय प्रसवशक्तये, रायस्पोषाय रायो धनश्च पुष्ट्यर्थं, सुप्रजास्थाय
 शोभनसन्ततये, सुवीर्याय उंकृष्टवीर्यार्थम् । अनेन कुरलागनकर्षणा कुमारश्च
 अग्नादीनि भवन्तु ।

(६) हे कुमार ! येन कुरेण सविता आदित्यः सोमश्च राज्ञः अर्थात्
 केशान् अवपत् खण्डितवान् । न केवलं सोमश्च वरुणश्च च, विद्वान् वेदविद्
 तेन कुरेण ते तव ब्राह्मणो ब्रह्मा वपति मुण्यति । यथा इदं चूडाकर्माश्च तव
 आयुष्यः सत् भूयात् । किञ्चूतमायुष्यः ? जरदष्टिः जरत्वात् वार्द्धक्यमश्रूते व्याप्नोति
 वार्द्धक्यपर्यास्तमश्यायुर्थथा श्यात् । षच्छूडाकर्म्म आदित्येन वेदविदा सोमवरुणयोः
 कृतं तत्रैव ब्रह्मा करोतु ।

* पारस्करमते शिवोनामसीति लोहकुरमादाय तत् निवर्तयामीति कुशतरुणास्तुर्हितेषु
 केशेषु संयोजयति तेन येनावपदिति सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिन्यात् ।

† इति गृह्यसूत्र-ब्रह्मसंस्कारनक्षत्रीमतम् ।

ইতি পাঠাস্তরম্) তেন তে বপামি ব্রহ্মণা জীবাতেবে জীবনায় সুপ্লোক্যায় স্বস্তয়ে (৭) ইত্যনেন মন্ত্রেণ ছেদনং কৃত্বা পূর্ববত্ত্বক্ষীং নিক্ষিপেৎ । অপরভাগদ্বয়ে সর্বমুন্দনাদিকং অমন্ত্রকং কুৰ্ব্যাৎ । ততঃ ক্ষুরং দক্ষিণাবর্তেন বারত্রয়ং শিরসি কুমারস্য ভ্রাময়েৎ । কেশান্তে তু মুখে শিরসি চ । ঔ ষৎক্ষুরেণ মজ্জয়তা সুপেশমা বপ্তা বপতি কেশাংশ্চিক্চি শিরোমাশ্চায়ুঃ প্রমোষীরিত্যনেন মন্ত্রেণ । (৮) কেশান্তে তু তত্র শির ইত্যনস্তরং মুখমিতি মন্ত্রে পাঠ্যম্ । ততস্তেনৈবোদকেন সমস্তশির আর্দ্রমাপাত্ত পিতা নাপিতায় ক্ষুরং দদাতি— ঔ অক্ষুণ্ণং পরিবপেত্যনেন মন্ত্রেণ । ততঃ (অক্ষুণ্ণং পরিবপেতি পশুপতিঃ) পঞ্চশিখং ত্রিশিখং মুণ্ডিতং বা ষথাকুলাচারং ক্ষৌরং কারয়িত্বা কেশাংশ্চিক্চিন্ গোময়পিণ্ডে নিক্ষিপ্য মজ্জলাচারপূর্বকং সরসি গোষ্ঠে বা স্থাপয়েৎ । ততঃ স্নাপিতং কুমারং কৃতমঙ্গলং তথৈবাগ্নেঃ পশ্চিমে উপবেশ্য (কর্ণবেধং কৃত্বা) শাস্তিঃ কৃত্বাচ্ছিদ্রাবধারণং কুৰ্ব্যাৎ । তত আচার্য্যায়াতিলষিতদ্রব্যং দক্ষিণাং দত্ত্বাৎ । কেশান্তে তু গাম্ । ততঃ সযৎসরং কুমারস্য ব্রহ্মচর্য্যমিতি অশক্তৌ দ্বাদশরাত্রং ষড়্ভাত্রং ত্রিরাত্রমিতি ।

অথোপনয়নম্ ।

তত্র শুক্রাস্তাদি-রহিতে শুদ্ধে কালে জন্ম-তৃতীয়-চতুর্থ-পঞ্চম-ষষ্ঠাষ্টম-দশম-দ্বাদশাতিরিক্তে গুরৌ রবৌ চ গোচরশুদ্ধে গর্ভমাসাবধ্যষ্টমে নবমে সপ্তমে দশমে একাদশে ত্রয়োদশে বা বর্ষে মাষাদিষট্কে বসস্তাদিঋতৌ যথোক্তমাসে

(৭) যেন ক্ষুরেণ ভূরিচন্দ্রমাঃ, কিন্তুতঃ ? চরা ভ্রমণশীলঃ দিবং জ্যোক্ত্বর্গে সঙ্গতঃ সমভবৎ । পশ্চাদি পশ্চাদি সূর্য্যং সূর্য্যে জ্যোক্ত্বঃ স এব চন্দ্রমাঃ সূর্য্যে সঙ্গতো ভূতস্তেন ক্ষুরেণ তে তব বপামি ত্বাং ক্ষৌরয়ামি । কঠৈশ্চ ফলায়েত্যাহ— ব্রহ্মণা ব্রহ্মণে বেদলাভার্থং, জীবাতেবে জীবনোপায়ার্থক্, জীবনায় চিরকাল-জীবনার্থং, সুপ্লোক্যায় শোভনযশসে, স্বস্তয়ে কল্যাণার্থক্ !

(৮) অস্ত্র কুমারস্য ষৎ ক্ষুরেণ বপ্তা বপতি বপামি এতস্ত্র কুমারস্য ষৎ ক্ষৌরং সমাপ্য পুনর্বারত্রয়ং ক্ষুরং ভ্রাময়ামি । ততস্তেন পুনঃ পুনঃ ক্ষৌরে-ণাপ্যস্ত্র কেশান্ ছিক্চি ছেদয় । মা শিরঃ অস্ত্র শিরশ্ছেদনং মা কুরু । মা অস্ত্র আয়ুঃ প্রমোষীঃ আয়ুঃখণ্ডনং মা অস্ত্র কুরু । কিন্তু্তেন ক্ষুরেণ ? মজ্জয়তা শোধয়তা শিরো নিষ্কলুষং কুর্ষতা ইতি যাবৎ, তথা সুপেশমা শোভনাবয়বেন । বপতীতিমধ্যমৈকবচস্থানে প্রথমৈকবচনম্ ।

आपूर्यमाणपक्षे ज्योतिःशास्त्रोक्ततिथि-नक्षत्र-वारेषु षष्ठाष्टमभिन्न-चन्द्रतारानु-
 कूले अनध्यायरहितदिनेषु वृष-तुला-सिंह-धनुर्मौनलग्न्येषु उपनयने कर्तव्ये
 प्रातर्निवर्तितनित्यकृत्यः पिता सगणेश-गौर्यादि-मातृका-पूजा-वसुधारा-वृद्धि-
 आह्वानि विधाय ब्राह्मणेभ्यो भोज्याद्यमृत्सृजेत् । ॐ अद्येत्यादि। अमुकगोत्रश्रा-
 मुकदेवशर्मणः उपनयनकर्मणि समुत्सर्षः ब्राह्मणेभ्यो भोज्याद्यहं संप्रददे ।
 इति दत्त्वा तान् भोजयित्वा अद्येत्यादि-कृतैतदभोज्यादानकर्मणः साङ्गतार्थं
 दक्षिणामेतत्तामूलं यथासंख्यगोत्र-वेद-शाखा-नामभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽहं
 संप्रददे इति उत्सृज्य दशकुमारांश्च भोजयित्वा बहिःशालायाम् अग्निहापन-
 पर्यास्तां कुशशुक्रां कुर्यात् । ततः पर्युत्पुशिरसम् अलङ्कृतं भूक्तकौराणः कुमार-
 माचार्यपुरुषा आचार्यसमौपमानसिन्धु । आचार्य आनीतं कुमारं पश्चादग्नेः स्वस्त्य
 दक्षिणतोऽवस्थाप्य ब्रह्मचर्यामागामिति क्रहि इति कुमारं प्रतिवदति । कुमारः
 ॐ ब्रह्मचर्यामागामिति क्रयात् । (१) पुनराचार्यः ॐ ब्रह्मचार्यसानीति क्रहि इति
 कुमारं प्रतिक्रयात् । कुमारः ॐ ब्रह्मचार्यसानि इति वदेत् । (२) तत आचार्यो
 मागवकः शागं वासः परिधापयति । ॐ येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यादधादमृतं
 तेन ह्य परिदधाम्यायुषे दीर्घायुहाय (दीर्घायुष्टाय) वलाय वर्चसे (७) इति मन्त्रेण । *
 ततो गुरुः ॐ इयं ह्यरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म अगात् । प्राणा-
 पानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम् । (४) इति मन्त्रं पठितवतो

(१) हे आचार्य! अहं ब्रह्मचर्यं वेदाध्ययनार्थं व्रतम्, आगाम आगत-
 वानस्मि ।

(२) हे आचार्य! अहं ब्रह्मचारी असानि भवामि ।

(३) बृहस्पतिर्देवानामाचार्यो येन विधानेन इन्द्राय इन्द्रं वासः वज्रं
 पर्यादधात् परिधापितवान् । किञ्चूतं वासः ? अमृतमहतम् तेन विधानेन ह्य
 ह्यं परिदधामि परिधापयामि । किमर्थम् ? आयुषे जीवनाय दीर्घायुहाय चिर-
 कालजीवित्त्वार्थं वलाय सामर्थ्याय वर्चसे तेजसे च ।

(४) इयं मेखला आगात् आगतवती । किं कुरूणा ? मे मम ह्यरुक्त-
 मनुपनीतमिति दोषः परिबाधमाना परि सर्कतोभावेन धण्डुस्तौ, अतएव

মাণবকশ্চ কটিদেশে ত্রিরাবৃত্তাং প্রবরসংখ্যাগ্রহিষুতাং মোক্ষীং মেখলাং প্রাদ-
ক্ষিণ্যেণ বধীয়াৎ । ততো গুরুর্ষজ্জোপবীতমিত্যাদি মন্ত্রং পঠিতবতো মাণবকশ্চ
দক্ষিণং বাহুমুদ্যত্য বামঙ্ক্রে একং যজ্জোপবীতং নিবেশয়তি । ॐ যজ্জোপবীতং
পরমং পবিত্রং বৃহস্পতের্বৎ (প্রজাপতের্বৎ) সহজং পুরস্তাৎ । আয়ুষ্যামগ্র্যং প্রতি-
মুঞ্চ শুভ্রং যজ্জোপবীতং বলমস্ত তেজঃ । (৫) (যজ্জোপবীতমসি যজ্জশ্চত্বা যজ্জোপ-
বীতেনোপনহামি ইতি অতিরিক্তঃ সূত্রকারধৃতঃপাঠঃ) ততস্তৃক্ষীমৈণেশমুত্তরীয়-
মাচার্য্যো মাণবকং পরিধাপয়তি ইত্যাহ ভাষ্যকারঃ । পশুপতি-সূত্রকারৌ তু
ॐ মিত্রশ্চ চক্ষুবর্কণং বলীয়ন্তেজোযশস্বী স্ববিরুং সমিদ্ধম্ । অনাহনশ্চ
বসনং জরিষু পরীদং বাজ্যজিনং দধেহম্ (৬) ইতি মন্ত্রেণ
ইত্যাহতুঃ । * ততস্তৃক্ষীম্ আচার্য্যো দণ্ডং কুমারায় প্রযচ্ছতি । কুমারশ্চ
ॐ ধো মে দণ্ডঃ পরাপতবৈহায়সোহধিভূম্যাং । তমহং পুনরাদদ আয়ুষে
ব্রহ্মণে ব্রহ্মবর্চসায় (৭) ইত্যেনেন মন্ত্রেণ গৃহ্নাতি । ততঃ কুমারশ্চাজলি-
মাচার্য্যঃ স্বাজলিস্থাভিরদ্ধিঃ পুরয়তি আভিস্তিস্থতিধ্বগ্ভিঃ । ॐ আপো

দেবী স্তত্যাদিবিষয়া, কিঞ্চ পবিত্রম্ উৎকৃষ্টং বর্ণং বিজজাতিং পুনতী পাব-
য়ন্তী, ঐদৃশী ইয়ং মেখলা স্বসা অস্ত ইতি শেষঃ ভগিনীব নিত্যমভ্যুদয়ৈ-
ষিলী ভবতু । কিন্তুূতা ? প্রাণাপানাভ্যাং বলং সামর্থ্যমাদধানা প্রাণাপানয়ো-
বলমর্পয়ন্তী তথা সুভগা অকর্কশা সুখম্পর্শেতি যাবৎ ।

(৫) হে মাণবক ! যজ্জোপবীতং প্রতিমুঞ্চ ধারয় । কিন্তুূতম্ ? আয়ু-
ষ্যম্ আয়ুর্দ্ধিহেতুম্ অগ্র্যং শ্রেষ্ঠং, শুভ্রং নির্মলং, পরমং, পবিত্রং, তথা পুরস্তাৎ
পূর্ব্বং প্রজাপতেঃ সহজং প্রজাপতিনা সহ একসময়ে জাতমিত্যর্থঃ ।
কিমর্থমশ্চ ধারণম্ ইত্যাহ বলং সামর্থ্যম্ অস্ত । তেজোহস্ত ।

(৬) অশ্রার্থঃ সামগোপনয়নে দ্রষ্টব্যঃ ।

(৭) মে মম ধো দণ্ডঃ অধিভূম্যাং ভূমেকপরি পরাপতং পতিতঃ,
কিন্তুতঃ ? বৈহায়সঃ বিহায়ঃ আকাশং তত্রভূতঃ অহং তং দণ্ডং পুনরাদদামি
প্রাক্তনজন্মহং বিজ্ঞ আসন্ এবমশ্মিন্নপি জন্মনি দণ্ডং গৃহ্নামীত্যভিপ্রায়ঃ ।
কিমর্থম্ ? আয়ুষে জীবনায়, ব্রহ্মণে বেদার্থং, ব্রহ্মবর্চসায় ব্রহ্মতেজঃ-
প্রাপ্ত্যর্থম্ ।

हि ष्ठा मयो भुवस्ता न.उर्जे दधातन महे रणाय चक्रसे । (८) ॐ यो वः शिवतमो
रसस्तु ताजयतेह नः । उषतीरिव मातरः । (९) ॐ तस्मा अरुणमाम वो यस्तु
क्रयय जिहथ आपो जनयथा च नः । (१०) इति । पञ्चपतिसु वारत्रयं तिसृभि-
र्धर्गभिः पूरणमाह । ततो षुक्रमणवकं प्रेषयति ॐ सूर्यामुदीक्येति । माणव-
कश्च प्रेषितस्तुच्छुरित्यादिमन्त्रेण सूर्याम् अञ्जलिः दत्वा उर्कवाहः उदीक्येति । ॐ
तच्छुद्धेर्वहितः पूरस्ताच्छुक्रमुचरत् । पश्चिम शरदः शतः जीवेम शरदः शतम्
शुण्णाम शरदः शतः * (प्रववाम शरदः शतमदीनाः श्राम शरदः शतः भृशश्च
शरदः शतात्) । ततो षुक्रमणवकस्तु दक्षिणांसश्रोपरि श्वं दक्षिणः हस्तं
नीत्वा हृदयमालभते अनेन मन्त्रेण—ॐ मम व्रते ते हृदयं दधामि मम
चित्तमनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमनः । जूषश्च बृहस्पतिर्षी नियुनक्तु महम् । (११)
अथाचार्यो माणवकस्तु दक्षिणः हस्तं साङ्गुष्ठं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा पृच्छति—ॐ

(८) हे आपः ! हि यस्मात् युग्मं मयः सुखं तस्तु भुवः तावयिष्याः स्व
भवथ, सुखदायिन्तो, भवथेत्यर्थः । ताः तादृशो युग्मं नो अस्मान् उर्जे अग्नय
दधातन स्थापयत । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय चक्रसे दर्शनाय । हे
आपः ! यस्मात् युग्मं सुखं प्रापयथ तस्मात् कारणात् अस्मान् ऐहिकेना-
नेनामुष्णिकेण च महारमणीयदर्शनेन परब्रह्मणा संयोजयत इति भावः ।

(९) हे आपः ! वो युष्माकं यो रसः निर्यासः, कीदृशः ? शिवतमः
अत्यस्तकल्याणरूपः, तस्तु रसस्तु इह नः अस्मान् ताजयति भागिनः कुरुत ।
किञ्च ता युग्मं आपः ? उषतीः इच्छन्त्या मातर इव । अयमर्थः—हे आपः !
यथा सन्नेहा मातरः पुत्रान् कल्याणयुक्तान् कुरुन्ति, तथा युग्मपि कल्याणा-
त्यक-युष्मदीयरसेन अस्मान् सखकान् कुरुतेति अप्सु प्रार्थना ।

(१०) हे आपः ! वो युष्माकं तस्मै तस्तु रसस्तु । अरुणं अलं पर्याप्तं
वैतृष्यां गमाम गच्छेम । किञ्च तत्रैव रसविषये नः अस्मान् युग्मं जनयथा च
तद्रसभोक्तृत्वे नः अस्मान् युग्मं परिकल्पयतेत्यर्थः । कस्तु ? यस्तु रसस्तु
क्रयय क्रयस्तु स्थानस्तु एकदेशेन जिहथ ग्रीणयथ । ब्रह्मादिसुखपर्याप्तं जगत् ।

(११) हे माणवक ! ते तव हृदयं मम व्रते दधामि तव हृदयं मदेक-
व्रतं सम्पादयामि । किञ्च मदेकव्रतमित्याकाङ्क्षायामाह—ते तव चित्तं

* वक्त्रनीपूर्वपर्याप्तः पाठः पञ्चपतिसुवतः, प्रववामेत्यादि अतिरिक्तः पाठो ब्रह्मसंस्कार-
मन्त्ररहितः ।

को नामासि इति । पृष्ठः कुमारः श्रीअमुकदेवशर्माहहं भोः इति प्राह । ततो
 गुरुमार्गवकं पृच्छति—ॐ कस्य ब्रह्मचार्यासीति । भवत इति कुमारेणोक्तो गुरुः
 पठति—ॐ इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यास्यग्निराचार्यास्तुवाहमाचार्यास्तुवासौ (१२) इति पठेत् ।
 असौ इति सर्वनामस्थाने अमुकदेवशर्मनिति संशोधनास्तुः कुमारनाम ग्रही-
 तवाम् । तत आचार्य एनं कुमारं भूतेभ्यः परिददाति—ॐ प्रजापतये वा
 परिददामि देवाय वा सवित्रे परिददाम्यद्वाश्वेषधिभ्यः परिददामि ऋवा-
 पृथिवीभ्याः वा परिददामि विश्वेभ्यश्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यश्वा
 भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्टे (१३) इति । ततो मार्गवकोऽग्निं प्रदिक्रुणीकृत्या-
 चार्यास्तोत्रत उपविशति । तत आचार्यो ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्तपास्ताः
 कुशण्डिकाः समाप्याज्येन आघाराज्यभागो हवा समुद्रवनामाग्निं संस्थाप्याज्येन
 महाव्याहृत्यादिष्विष्टिकुदस्ताश्चतुर्दशहतीहवा (अग्ने वः समुद्रवनामासीति
 नाम कृत्वा सम्पूज्य इति ब्रह्मसंस्कारमञ्जरीमतम्) हतशेषं प्राशु पूर्णपात्रं
 वरं वा ब्रह्मदक्षिणां दत्त्वा गुरुमार्गवकं शिक्षयति—ॐ ब्रह्मचार्यासीति, भवामीति
 (असानीति) मार्गवकेनोक्तो गुरुः आपोऽशान इति वदति । अशानि इति
 मार्गवकः, कर्म कुरु इति गुरुः, करवागीति मार्गवकः, (कश्चिन्मते ॐ आपो-
 शानं कर्म कुरु इति गुरुः, ॐ करवागीति मार्गवकः) मा दिवा श्वाप्सीः इत्याचार्यः,
 न श्वपानि इति ब्रह्मचारी, वाचं षच्छेत्याचार्यः, षच्छानीति ब्रह्मचारी, समिधमा-
 धेहीति आचार्यः, आदधानीति ब्रह्मचारी, पुनर्गुरुः आपोऽशान
 इति वदेत्, मार्गवकः ॐ अशानीति क्रयात् । ततो गुरुरग्रेरुत्तरे प्राञ्चु

मम चित्तमनु अमुकूलमस्तु, वमेकमनाः एकचित्तः सन् मम वाचं जुषस्व सेवस्व,
 बृहस्पतिदेवाचार्याश्वा वां मह्यं नियुनक्तुं निबोजयतु ।

(१२) हे मार्गवक ! इन्द्रस्तु त्रैलोक्यानाथस्तु ब्रह्मचारी असि भवसि ।
 तव अग्निः आचार्यः गुरुरग्निर्दिजातीनामिति ऋतेः । इदानीस्तु एतदुप-
 नयनकर्तृत्वेनाहं तवाचार्यः ।

(१३) हे मार्गवक ! प्रजापतये वा वां परिददामि समर्पयामि । किञ्च
 सवित्रे सूर्याय परिददामीति सर्वत्र बोध्यम् । कीदृशाय ? देवाय देवनादि-
 गुणयुक्ताय । एवं अद्वाः जलेभ्यः ष्वधीभ्यः व्रीह्यादिभ्यः ऋवापृथिवीभ्याः
 आकाशभूमिभ्याः विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः राक्षसादिभ्यश्वाः
 परिददामीति । किमर्थं समर्पणम् ? अरिष्टे र्निष्टिकुपातस्तदुपशमनाय ।

उपविष्टः प्रत्याङ्मुखः शिव्याय शुकमुखः समीकमाणाय स्वयंपत्याचार्येण समीकित-
ताय दक्षिणहस्तेन शुरोदक्षिणः पादः वामहस्तेन वामपादः गृहीत्वा उप-
सत्राय गायत्रीं दद्यात् । यथा—प्रथमं (गायत्र्या विश्वामित्रश्चविर्गायत्रीछन्दः
सविता देवता सायमग्निहोत्रहोमानन्तरं गार्हपत्याग्न्युपस्थापने [आह-
वनीयाग्न्युपस्थापने] विनियोगः । इति ब्रह्मचारिणे ब्राह्मणाय । गायत्र्या
बृहस्पतिश्चविस्त्रिष्टुप् छन्दः सविता देवता वाङ्मये आज्यहोमे विनि-
योगः । इति ऋत्रियाय । गायत्र्या प्रजापतिश्चविर्जगतीछन्दः सविता
देवता रुद्रपाशप्रतिमोचने उधासंस्तरणे विनियोगः । इति वैश्याय
प्रावसिद्ध्या) ँकारव्याहृतिपूर्वकं प्रथमं पादः ँ तत्सवितुर्वरेण्यं
प्रथमं पाठयेत् । (पुनर्गायत्र्या विश्वामित्रश्चविस्त्रित्यनन्तरं द्वितीयं पादः
एवं ऋषिछन्दोदेवताविनियोगश्रवणानन्तर्यां सर्वत्र ।) तर्गे देवस्य
धीमहीतास्तम्, तदनन्तरं तृतीयं पादः धियो यो नः प्रचोदयात् इत्यस्तु
द्वितीयबारे प्रथमं धीमहीतास्तु ततः प्रचोदयादित्यस्तु तृतीयबारे
समग्राः सावित्रीः ब्रह्मचारिणा सहैव पठेत् । ततो माणवकोऽग्निं पश्यान्त्या
समिदाधानं कुर्यात् । यथा—प्रादेशप्रमिताभिर्षुताङ्गाभिः पञ्चमज्जीर-
काष्ठिकाभिः ँ अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु । १ । यथा त्वमग्ने सुश्रवः
सुश्रवा असि । २ । एवमग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु । * ३ । यथा त्वमग्ने देवानां
वज्रस्य निधिपा असि । ४ । एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूया-
सम् । ५ । (१४) इत्येतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठात्वं इकनाधानैरग्निं आलयति ।
केचित्तु मा कुरु इत्यस्तुमेकं सुश्रवसं मा कुरु इत्यपरं भूयासमित्यस्तुः

(१४) हे अग्ने ! त्वं कित्तुतः ? सुश्रवः शोभनः श्रवः नाम वस्तुसौ मा
मां सुश्रवसं कुरु सुष्ठु श्रवः कर्णद्विरमस्य तं वेदाध्ययने मामविकलेन्द्रियं
कूर्कित्यर्थः । हे अग्ने ! सुश्रवः ! त्वं यथा सुश्रवा असि सुश्रवस्तुवादौ सुश्रवाः
शोभनकर्णे भवसि एवं तथा हे अग्ने, सुश्रवः मा मां सोश्रवसं कुरु,
सुश्रवे यशसि शोभन-श्रवण-जनितज्ञानशालिनं कुरु । हे अग्ने ! त्वं यथा
देवानां वज्रस्य निधिपा असि इन्द्रादीनां वज्रस्य वज्रसम्बन्धेन निधिपा
निधिरक्षकः एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो वेदभाषागारिको
भवामीत्यर्थः ।

* एवं मां सुश्रवः सोश्रवसं कुरु इति गृह्यसूत्रपाठः ।

তৃতীয়মাহঃ । ততঃ প্রদক্ষিণমীশানাচিতো দক্ষিণহস্তেনাগ্নিমভিষিচ্য উথার
 একাং সমিধমাদধাত্যনয়া ঋচা—ওঁ অগ্নয়ে সমিধমাহার্বং বৃহতে জাতবেদসে
 যথা ত্বমগ্নে সমিধা সমিধ্যস এবমহমায়ুবা মেধয়া বর্চসা প্রজয়া
 পশুভির্ব্রহ্মবর্চসেন সমিক্লে । জীবপুত্রো মমাচার্যো মেধাব্যহমসান্ত-
 নিরাকরিষ্কুরায়ুমান্ যশস্বী :তেজস্বী ব্রহ্মবর্চস্বান্নাদো ভূয়াসং স্বাহা । (১৫)
 এবং (পূর্বোক্তমন্ত্রৈঃ) সমিধাধানাদিক্রমেণাপরং সমিদ্ধয়ং হুত্বা ততো মাণবকস্তু-
 স্বীমগ্নৌ হস্তৌ প্রতপ্য প্রতিমন্ত্রং সপ্তভিমন্ত্রৈঃ পাণিত্যাং ললাটাদিচিবুকাস্তং
 মুখং পরিমাষ্টি—ওঁ তনুপা অগ্নেহসি তন্বং মে পাহি । ১ । ওঁ আয়ুর্দা অগ্নেহস্তা-
 যুর্মে দেহি । ২ । ওঁ বর্চোদা অগ্নেহসি বর্চো মে দেহি । ৩ । ওঁ অগ্নে
 বন্যে ত্বা উনং তন্ন আপৃণ । ৪ । ওঁ মেধাং মে দেবঃ সবিতা আদধাতু । ৫ ।
 ওঁ মেধাং দেবী সরস্বতী (আদধাতু) । ৬ । ওঁ মেধামখিনৌ দেবাবাধতাং
 পুঙ্করশ্রজৌ । ৭ । (১৬) ততঃ (জলেন) শিরঃপ্রভৃতিপাদাস্তং সর্কাদ্ধাণ্যালভতে

(১৫) হে অগ্নে ! সমিধমাহার্বম্ আহুতবানস্মি । কস্মৈ ? জাতবেদসে অগ্নয়ে
 তুত্ব্যমেবেত্যর্থঃ । কিন্তু তায় ? বৃহতে জাজল্যমানায়, হে অগ্নে ! ত্বং যথা সমিধা
 সমিধ্যসে ময়া আহুতয়া অনয়া সমিধা জলসি এবমহং সমিক্লে সপ্রকাশো
 ভবামি । কৈঃ ? আয়ুবা জীবনেন, মেধয়া বুদ্ধ্যা, বর্চসা তেজসা, প্রজয়া সন্তানেন,
 পশুভির্গবাদিভিঃ, ব্রহ্মবর্চসেন ব্রহ্মতেজসা । কিঞ্চ মম আচার্য্যঃ জীবপুত্রো
 মেধাবী চ অস্ত, অহম্ অনিরাকরিষ্কুঃ অসানি ভবানি, অগ্নিমাধায় ষাগস্ত্রা-
 করণং নিরাকরণং তৎকারী নিরাকরিষ্কুঃ ন তথা অনিরাকরিষ্কুঃ নিত্যং
 ষাগকারী ভবামীত্যর্থঃ । অপি চাহম্ আয়ুমান্ যশস্বী তেজস্বী ব্রহ্মবর্চস্বী
 বেদাধ্যয়নক্রিমান্ অন্নাদঃ ভূয়াসং কদাচিদপি মমায়াদিচ্ছেদো মা ভবত্বিত্যর্থঃ ।

(১৬) হে অগ্নে ! তনুপা অসি তনুঃ শরীরং তস্তাঃ পাতা রক্ষকো ভবসি,
 অতো মে মম তন্বং তন্বুং পাহি রক্ষ । হে অগ্নে ! আয়ুর্দা অসি আয়ুৰ্বো দাতা
 ভবসি, অত আয়ুর্মে দেহি । হে অগ্নে ! বর্চোদা তেজসো দাতা ভবসি,
 অতো বর্চো মে দেহি । মম ত্বাঃ শরীরস্ত যদুনং অসম্পূর্ণং তন্নে আপৃণ
 আপূরয় । মে মম মেধাং বুদ্ধিং সবিতা দেব আদধাতু অর্পয়তু । তথা
 সরস্বতী দেবী মেধাং মে আদধাতু ইত্যম্বয়ঃ । অখিনৌ দেবৌ অখিনী-
 কুমারৌ মম মেধামাধতাম্ । কিন্তু তৌ ? পুঙ্করশ্রজৌ পদ্মমালাধরৌ ।
 সবিজাধরৌ দেবা মেধাং মে জনয়ন্ত ইতি আশংসাবাক্যার্থঃ ।

अनेन मन्त्रेण—ॐ अन्नानि च म आप्यायन्ताम् । (११) ॐ वाक् च म आप्याय-
ताम् । इति मुखम् । ॐ प्राणश्च म आप्यायतामिति नासिके घृगपत् । ॐ चक्षुश्च
म आप्यायतामिति घृगपच्छुषी । ॐ श्रोत्रञ्च म आप्यायतामिति क्रमेण मन्त्रा-
वृत्तिपूर्वकं दक्षिणवामकर्णौ । ॐ षशोबलञ्च म आप्यायतामिति पाठमात्रम् ।
ततः शिष्टाचारानामिकया तस्य गृहीत्वा ललाटे ॐ कश्चपञ्च त्र्यायुषः, ग्रीवायां
ॐ जमदग्नेस्त्यायुषः, दक्षिणांसे ॐ षद्वेवेषु त्र्यायुषः, तथैव वामांसे ।
ॐ षद्वेवानां त्र्यायुषमिति काण्शथीयानां पाठः, हृदि ॐ तन्नो अस्तु
(तन्नेहस्तु) त्र्यायुषमिति ददाति । (अत्रास्तुक्रमपि स्वत्यास्तुरोक्तमभिवादनं
ब्रह्मचारी कुर्यात् । ॐ अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकदेवशर्मन् भो अमुकदेव-
शर्मन् त्वामभिवादये इत्याहुः दक्षिणवामचरणौ दक्षवामपाणिभ्यां गुरोः
स्पर्शेत् । ततो गुरुरायुमान् भव सौम्यामुकदेवशर्मन् भो इति प्र, तास्तुः
वदेत् ।) ततो भिक्षाचरणम् । तद्वथा—भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः ।
भिक्षां भवति देहीति राज्ञः । भिक्षां देहि भवतीति वैश्वः । तत्र
प्रथमं मातरं भगिनीं मातृश्वमारं अन्तां वा कामपि षड् वा द्वादश वा स्त्रियो
भिक्षेत । ततो गुरवे निवेदयेत्—इयं भिक्षा मया लक्ष्मि । ततो
भिक्षास्तुरः वाचेत् । अथ गुरुणा तवैतदेव भोजनार्थ इत्याभिहितो
भिक्षां स्वीकुर्यात् । ततो गुरुः शास्त्यादकं कृत्वा शिष्याभिवि-
द्याच्छिद्रावधारणं कुर्यात् । ततो ब्रह्मचारी मोनी (अरण्याद्वृक्षच्छेदः
विना समिधयाहृत्य) अहःशेषः नीत्वा सक्यामुपाशु पूर्ववत्र्यायुषकरणस्तुः
समिदाधानं कुर्यात् । अतः परमासमावर्तनम् अधःशरीत अक्षारलवणशी
दण्धारौ सायं प्रातः पर्याङ्गपूर्वकं त्र्यायुषकरणस्तुः समिदाधानकारी गुरु-
शुक्रवापरः भिक्षाचारी मधुमांसान-नद्याद्यवगाहन-खट्वाद्याहारोहणचेलामनो-
पवेशनश्चोमध्यावस्थानानृतभाषणादनुदानादीनि वर्जयेत् । संस्काराणां षथोक्त-
कालातिक्रमे अनादिष्टप्रार्थितहोमः कार्यः । यथा—भूमंस्कारैरलौकि-
काग्निं संस्थाप्य स्थान्यामाज्यं तूष्णीं निरूप्याग्नावधिप्रित्य ऋवः दर्तेः सम्राज्या-
ज्यमुदाशु कुशतक्रुगाभ्यामुप्राज्यं ऋवेणादार उपरि समिधः निधाय उथार

(११) ये ममाङ्गानि शरीरावयवा आप्यायन्ताः स्त्रीतानि भवन्त, न
केवलमेवः भवतु एतदपि भवति वाक्यार्थः ।

ऋवः सव्यो पाणो कृद्धा दक्षिणेनार्यो तिष्ठन् समिधमाधार उपविशु दक्षिणं
 आवाचा ँ भूः स्वाहेति ऋवस्थिताज्येनैकाहृतिं हृत्वा तथैव तिस्रः ँ भूवः
 स्वाहा ँ स्वः स्वाहा ँ भूभूवःस्वः स्वाहा इति हृत्वा ँ वनो अग्ने इत्यादितिः
 पूर्वोक्तातिः पञ्चभिर्धर्गतिः * पञ्चाहतीर्जुहोति । इत्यानादिष्टेप्रायश्चित्तम् ।
 इत्युपनयनम् ।

* २०।२१ पृष्ठाहाः वर इत्यादयः पञ्चको उष्ट्र्याः ; अत्र तासां व्याख्याः :—

(क) हे अग्ने ! त्वं वरुणश्च देवश्च हेलः क्रोधः अस्मिन् कर्मणि
 वैशुण्याजनितः अवधासिसौष्टाः अपनय । किञ्चुतस्वः ? नो अस्मान् विद्वान् त्वमेव
 अस्माकं कर्मसाक्षी । न केवलं वरुणश्च क्रोधमपनय, अस्मत् अस्मत्तः विधा
 सर्वाणि देवांसि दोर्ताग्यानि तथा यजिष्ठः यष्टृतमः, बह्वितमः हविषां
 बोद्धृतमः, शोचानः देदीपामानः । प्रमुमुक्षि मुञ्च । हेल हेड् अनादरे ।
 द्वितीयान्नां प्रथमैकवचनम् ।

(ख) हे अग्ने ! स त्वं नो अस्माकं अवमो पालयितृ तमो नेदिष्ठः नित्यां
 पावकत्वेन सन्निहितश्च भव । स कः ? षड्मूर्ती उत्या अवनेन । कस्मिन् समये
 अवमः ? अस्ता उषसः प्रभातश्च व्याष्टौ समाष्टौ अस्मिन्नेव दिवसे केवलमेव नः
 अस्मान् प्रति एधि आगच्छ । किञ्चुतस्वः ? सुहवः सुखाह्वानः, आगत्य वरुणं
 अवयक्तुं पूजय । किं कुर्वन् ? नो अस्माकं मृडीकं मृलीकं रराणः अस्मत्-
 सशक्तिं सुखकरं हविर्दानः स्वयं वीहि एतदेव भक्तय । अग्रमर्थः—हे अग्ने !
 षतस्रं लोकश्च पालनेन नित्यां सन्निहितः स त्वमग्रेव अस्माकं पालको भव,
 अस्मान् प्रत्यागच्छ आगत्य च अस्मदीयहविर्दाने वरुणं पूजय स्वयमपि भक्तय ।

(ग) हे अग्ने ! त्वम् अग्राश्च प्राणिनां शुभावहविधिरसि, अपरम्
 अनतिशक्तिपाश्च अविद्यमाना अनतिशक्तिर्धाच्ञा षष्ठ सः तं पासौति
 अनतिशक्तिपाः । अग्रमर्थः—षडां रक्तगार्थं न याचते, तस्यापि त्वं माहात्यां
 रक्तको भवसि, एतच्चुतस्वः अग्रा आगच्छ, आगत्य नो अस्माकं षष्ठः बह,
 षड्विरेतच्छूतः तद्देवान् प्रापय । किञ्च त्वं सत्यानि सत्यमेव अग्रा असि
 ज्ञातासि जगतो निस्तारकोपायं जानासि, अतोऽपि कारणां त्वम् अग्रा
 आगच्छ, आगत्य नो अस्माकं भेषजं धेहि, निस्तारकोपायतेषजं
 परिकल्पय । सत्यानि ईशदोऽव्ययम् अवधारणार्थः । अग्रःशब्दः सास्तः
 शुभवाचकोऽप्यस्ति । अग्रा अग्रा इति क्रियाद्वयमत्यन्तार्थतोतनार्थम् ।

अथ वेदांशुः

तत्र पुणोहनि कृतनित्याक्रियो ऋकः सगणेश-मातृकापूजा-वसुधारा-
शुक्रिश्रानि विधाय स्वर्गहोत्रविधिना (लौकिक) इग्निः संस्थाप्य ब्रह्मचारिणमाहू-
याग्नेः पश्चात् स्वश्रोत्ररत उपवेश्य ब्रह्मोपवेशनादि-आधाराज्याभागस्तुं कृत्वा
ब्रह्मणोह्वारश्रुत्यागं विधाय जातवेदोनामाग्निः संस्थाप्य जातवेदसे अग्नये
नम इति सम्पूज्य (पशुपतिमते समुद्रवनामाग्निः संस्थाप्य ततो ब्रह्मणोह्वार-
श्रुत्यागं कुर्यात्) अन्तरीक्षाय स्वाहा ॐ वायवे स्वाहा इति द्वे आहूती ह्वा
ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यः । ॐ प्रजापतये
स्वाहा इदं प्रजापतये । ॐ देवेभ्यः स्वाहा इदं देवेभ्यः । ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा
इदम् ऋषिभ्यः । ॐ शक्राय स्वाहा इदं शक्राय । ॐ मेधाय स्वाहा इदं मेधाय ।
ॐ सदसम्पतये स्वाहा इदं सदसम्पतये । ॐ अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये ।
नवाहूतीर्जुह्यात् । यदि ऋग्वेदः समाख्याते तदा ॐ पृथिव्या स्वाहा ॐ अग्नये
स्वाहा इति द्वे आहूती ह्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्यादि नवाहूतीर्जुह्यात् शेषः
समापयेत् । यदि सामवेदः तदा आज्याभागान्तरः ॐ दिवे स्वाहा ॐ सूर्याय
स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि नवाहूतीर्जुह्यात् । यदि अथर्ववेदस्तदाज्याभागस्तुः

(घ) हे वरुण ! तव शतं पाशा वितता विसृतीर्णाः अपि च षे सहस्राः
सहस्रसंख्याः यज्जिष्ठाः यज्जानुष्ठानजनिताः महान्तः सर्वलोकव्यापकाः तेभिः
तैः पाशैः नः अस्मान् अद्य इदानीं सविता उत विष्णुः विश्वेदेवा मरुतः
वायवः स्वर्काः सृष्ट्वा अर्काः आदित्याः मुञ्चन्तु मुक्तान् कूर्कन्तु । अयं वाक्यार्थः—
अस्मिन् कर्मणि प्रमादादिकृतानि पापानि दुःखहेतुत्वगुणयोगात् पाशशक्वाभि-
धेयानि तैः पाशैः सवित्रादयो देवाः अनया आहूत्या तोषिता अस्मान्
मुक्तान् कूर्कन्तु । तेभिरिति बहलं छन्दसीति ऋसादेशनिषेधः ।

(ङ) हे वरुण ! उत्तमं पाशं अस्मत् अस्मत्तः उत्प्लथा उत्प्लथय उ० उ०
प्लथय कृत्वा नम । अथमं पाशं अवप्लथय अव नौचं प्लथय । पूर्ववत्तदेवः
मध्यममुत्तमाथमः श्रुत्वा विश्वं स्वस्थान एव विशेषण श्रुत्वा । अथैवं सति
हे आदित्य अदितेः पुत्र ! वरुण ! तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयम् अनागसः
अनपराधाः सन्तः अदितये अदीनतारैः स्याम अदीना भवेम इति । अयमर्थः
—वरुणे उत्तमाथममध्यमपाशत्रयप्लथीकरणमर्थ्या वारुणव्रताचरणेनादीना
भवेम इत्याशंसा ।

कृत्वा ऽ दिग्भ्यः स्वाहा ऽ चन्द्रमसे स्वाहा । शेषः प्राग्बन् । नवाहतीहृत्वा
 ब्रह्मणोऽन्वारको महाव्याहृत्यादि-श्रष्टिकृदन्ता दशाहतीहृत्वा (वर्हिहोमः समाप्य
 इति पञ्चपतिमते) संश्रवः प्राश्नाचम्य ब्रह्मणे पूर्णपात्र-वरयोरन्तरं दक्षिणां
 दत्त्वा ब्रह्मचारिणः वेदमध्यापयेत् । यथा—गुरुरग्रेरुत्तरतः प्राङ्मुख उपविष्टः
 प्रेत्यङ्गुथाय दक्षवामकराभ्याः गुरोर्दक्षिण-वामपादौ गृहीत्वा गुरुमुखः समीक-
 माणाय ऽकारमहाव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं माणवकेन सार्द्धं पठित्वा । ऽ इवे
 षोर्जेत्वा वायवः स्तु । देवो वः सविता प्रार्थयतु । श्रेष्ठतमस्य कर्मणे (इति
 षडूर्केनादिमन्त्रः) एवं क्रमेण ऽ अग्निमीले पुरोहितः । षड्भ्यः देवमुत्सृजः ।
 होतारं रत्नधातमम् । (इति सामवेदादिः) । ऽ अग्न आग्नाहि वीतये ।
 गृणानो हव्यादातये । निहोता सन्धि वर्हिषि । (इति ऋग्वेदादिः) ।
 ऽ शन्नो देवीरभिष्टये । आपो भवन्तु पीतये । शं योरभिश्रवन्तु नः ।
 : (इति अथर्ववेदादि ।) इमान् मन्त्रान् पठयेत् प्रथमं पादावच्छेदेन । द्वितीये
 अर्द्धावच्छेदेन । तृतीये सदैव सर्वांश्च ऋचः पठन् माणवकं पठयेत् ।
 (ततः प्रणवमुच्चार्य भूमिं स्पर्ष्ट्वा विरमेदिति पञ्चपतिः) ततः शास्त्रादकं
 कृत्वा शिष्यमभिषिक्त्याशीर्षादः विधायाच्छिद्रावधारणः कृत्वा अनध्यायवर्जः शिष्यः
 : पठयेत् । इति वेदारम्भः ।

अथ समावर्तनम्

तत्र माणवको वेदः वेदो वेदान् वा समाप्य गुरवे दक्षिणां
 दत्त्वा आचार्याहं श्राञ्छे इत्यनुमतिं गृहीत्वा । गुरुः स्नाहीत्यनुज्जां दत्त्वा बहिः-
 शालायां कृतनित्यकृताः सगणेश-गौर्यादि-मातृकापूजा-बन्धुधारा-वृद्धिश्राद्धानि
 विधाय स्वगृहोक्तविधिनाऽ(लौकिक)ग्निं स्थापयेत् । ततो द्रव्यासादने त्रयः
 विशेषः । उचिजलपूर्णाश्चूतपल्लवाश्चाः सकुशा अष्टौ कलसाः ऽद्वयदशशूलदन्त-
 कार्थम् अनुलेपनार्थं पिष्टितिलपिण्डः सुगन्धि द्रव्यं परिधेयौत्तरीयं वासो-
 युग्मम् उष्णीषं वज्रोपवीतद्वयं परिधेयपुष्पं सोवर्णकुण्डलद्वयम् अञ्जनं दर्पणं छत्रं
 पादुकायुग्मं वैणवो दण्डः, कुशाः द्वि नापितश्चेति । ततो ब्रह्मोपवेशनादि-
 आज्यभागान्तः कर्म निर्वर्त्तय ब्रह्मणोऽन्वारस्त्यागः विधाय वेदारम्भवन्
 स्ववेदादिक्रमेण वेदाहतीहृत्वा । ततो ब्रह्मणोऽन्वारको महाव्याहृत्यादि-
 श्रष्टिकृदन्ता दशाहतीहृत्वा अग्रे वः तेजोनामासीति नाम कृत्वा गङ्गादि-
 त्तिरत्यर्च्य संश्रवः प्राश्नाचम्य ब्रह्मणे दक्षिणां पूर्णपात्र-वरयोरन्तरं दत्त्वा ।

অথ ব্রহ্মচারী উপসংগ্রহণপূর্বকং গুরুং নমস্কৃত্য পূর্ববৎ সমিদাধানাদি-ত্ৰ্যায়ুষ্-
করণান্তৃত্ত্বশ্চিন্নগ্নৌ সমিদাধানং কুর্যাৎ । ততোহগ্নেরুত্তরে আচার্য্যপুরুষ-
স্থাপিতানাং দক্ষিণোত্তরায়তানামষ্টানাং জলপূর্ণকলসানাং পূর্বভাগে আস্তৃতেষু
প্রাগ্গ্রেষু কুশেষু উদয়ুখো মাণবকঃ স্থিত্বা ওঁ যেহপ্সু স্তরগ্নয়ঃ প্রবিষ্টা গোহ উপ-
গোহো ময়ুখো মনোহা খলো বিরুজন্তনুদূষিরিন্দ্রিয়হা তান্ বিজহামি (অতিতান্
স্ফজামি ইতি পাঠান্তরম্) ষো রোচনস্তমিহ গৃহ্নামি । (১) ইতি মন্ত্রেণ দক্ষিণক্রমেণ
প্রথমকলসাৎ দক্ষিণহস্তচূনুকেন জলমাদায়ানেন মন্ত্রেণাত্মানমভিষিঞ্চতি—ওঁ
তেন মামভিষিঞ্চামি শ্রিত্বৈ যশসে ব্রহ্মণে ব্রহ্মবর্চসায় । (২) ততো দ্বিতীয়াদিজল-
কুস্তেভাঃ—ওঁ যেহপ্সু স্তরগ্নয়ঃ ইত্যাদিমন্ত্রেণ একেকস্মাজ্জলমাদায় ওঁ যেন
শ্রিয়মকুণ্ডতাং যেনাবমৃশতাং সুরাম্ । যেনাক্ষ্যাবভ্যষিঞ্চতাং যদ্বাং তদশ্বিনা
যশঃ । (৩) ইতি দ্বিতীয়কলসজলেনাভিষেচনম্ । ওঁ আপো হি ষ্টা ময়ো ভুবস্তা ন
উর্জে দধাতন মহে রণায় চক্ষসে ইতি তৃতীয়কলসজলেন । ওঁ ষো বঃ শিবতমো
ব্রহ্মস্তু ভাজয়তে হ নঃ । উশতীরিব মাতরঃ । ইতি চতুর্থকলসজলেন । ওঁ তস্মা

(১) অপ্সু জলেষু অন্তর্মধ্যে যেহগ্নয়ঃ প্রবিষ্টাস্তান্ বিজহামি ত্যজামি ।
তে কে ? গোহঃ উপগোহঃ ময়ুখঃ মনোহাঃ খলো বিরুজঃ তনুদূষিঃ ইন্দ্রিয়হা
ইত্যেষ্ঠৌ অগ্নিনামানি । ইহ জলে যোহগ্নিঃ রোচনঃ রোচননামা কল্যাণ-
নামা তং গৃহ্নামি । স্নানার্থং জলে গৃহমাণে জলে অগ্নয়স্তিষ্ঠন্তি তেষু
মধ্যে গোহাদয়ো দোষাবহাস্তান্ বিহার কল্যাণপ্রকাশকাগ্নিসহিতং জলং
গৃহ্নামীতি বাক্যার্থঃ ।

(২) শ্রিত্বৈ লক্ষ্মীলাভায় যশসে যশোলাভায় ব্রহ্মণে ব্রহ্মবর্চসায় ব্রাহ্ম-
তেজোলাভায় চাহং মাম্ আত্মানং তেন জলেন অভিষিঞ্চামি ।

(৩) কেন ? যেন জলেন হে অশ্বিনা ! অশ্বিনৌ ! ভবন্তৌ শ্রিয়ঃ লক্ষ্মীঃ
অকুণ্ডতাং কৃতবন্তৌ । তথা যেন সুরাং সুরাজনিতং দোষমবমৃশতাং
মার্জিতবন্তৌ । তথা যেনাক্ষ্যৌ অক্ষিনী অভ্যষিঞ্চতাম্ অভিষিঞ্চবন্তৌ । তথা
বাং যুবয়োঃ যজ্জলং যশো যশোহেতুকং তজ্জলং মমাস্তু ইত্যধ্যাহার্য্যম্ । যেন
জলেন অশ্বিনীকুমারয়ো লক্ষ্মীজনিতা সুরাদোষশ্চ মার্জিতঃ চক্ষুরভিষিচ্য-
দিব্যং কৃতং তয়োঃ প্রথমভূদয়কারণং যজ্জলং তেনাভিষেকান্ময় লক্ষ্মীযশোজ্ঞান-
ব্রহ্মতেজাংসি ভবন্তিত্যাশংসাবাক্যার্থঃ ।

অরুণমাম বো যশ্চ ক্রমায় জিবথ । আপো জনয়থা চ নঃ ইতি পঞ্চমকলস-
জলেনাভিষেচনম্ । ইতরেবাং ত্রয়াণাং কলসানাং জলেন তুষ্ণীমভিষেচনানি ।
ততো মাণবকঃ শিরোমার্গেণ মেখলামুচয়েৎ অনেন মস্ত্বেণ—ওঁ উদ্বৃত্তমং
বরুণপাশমস্মদবাধমং বিমধ্যমৎ অথায় অথাবয়মাদিত্যব্রত তবানাগসো
অদিতয়ে স্তাম ইতি মস্ত্বেণ তাং মেখলাং (শিরোমার্গেণ নিঃসার্য্য বৈব্ধং
দণ্ডমগ্নৌ প্রক্ষিপ্যেতি পশুপতিমতম্) ভূমৌ নিধায় দণ্ডকৌপীনমপি তুষ্ণীঃ
ভূমৌ সংস্থাপয়েৎ । অন্তহাসঃ পরিধায়াচম্যাাদিত্যমুপতিষ্ঠতে । ওঁ উগ্নন্
ব্রাজভৃষ্ণুরিন্দ্রো মরুত্তিরস্থাৎ প্রাতর্থাবভিরস্থাৎদশসনিরসি দশসনিং মা কুর্বা
বিদন্যাগময় । ওঁ উগ্নন্ ব্রাজভৃষ্ণুরিন্দ্রো মরুত্তিরস্থাৎদিবা যাবভিরস্থাৎ শতসনি-
রসি শতসনিং মা কুর্বা বিদন্যাগময় । ওঁ উগ্নন্ ব্রাজভৃষ্ণুরিন্দ্রো মরুত্তিরস্থাৎ
সায়ং যাবভিরস্থাৎ সহস্রসনিরসি সহস্রসনিং মা কুর্বা বিদন্যাগময় । (৩) ইত্যাদি-
তোপস্থানমন্ত্রঃ । ততো মাণবকঃ দধি-তিলান্ বা দক্ষিণ-হস্তগতসোমতীর্থেন
কেশেষু ব্রহ্মস্মিত্বা জটালোমনখানি বাপস্মিত্বা স্নাত্বাচম্যা পূর্বাঙ্গাদিত্যদস্তকাষ্ঠেন
দস্তধাবনং কুর্ধ্যাদনেন মস্ত্বেণ—ওঁ অম্নাচ্চায় বৃহস্পতৌ সোমো রাজায়মাগমৎ ।
স মে মুখং প্রমাক্ষ্যতে যশসা চ ভগেন চ । তত আচম্যা স্নগন্ধিভ্রব্যামিশ্রি-
তেন ষবাদিচূর্ণেন তৈলসমম্বিতেন শরীরমুদ্বর্ত্য পুনঃ সশিরস্কং স্নাত্বাচম্যা
চন্দনাগ্নুলেপনং পাণিত্যাং গৃহীত্বা মুখং নাসিকাঞ্চালভতে এভিমর্ত্বৈঃ । ওঁ
প্রাণাপানৌ মে তর্পয় চক্ষুযে তর্পয় শ্রোত্রং মে তর্পয় (৫) ইতি । ততঃ পাণ্যোঃ

(৪) ইন্দ্রঃ আদিত্যঃ উগ্নন্ উদয়ং কুর্স্বন্ অস্থাৎ স্থিতো বভূব । কিন্তু তঃ ?
ব্রাজভৃষ্ণুঃ ব্রাজং রশ্মিং বিভর্তীতি প্রাতঃ প্রত্যাষসি মরুত্তিঃ দেবৈঃ সহ অস্থাৎ ।
কিন্তু তৈঃ ? যাবভিঃ যাবস্তো দেবাস্তৈঃ সর্কৈঃ সহ স্থিতো বভূবেতি ।
হে বিদন্ ! সর্কং জানন্ আদিত্য ! অং দশসনিরসি বহুধনো ভবসি অতো মা
মাং দশসনিং বহুধনং কুরু । কিঞ্চ মা মাং ব্রহ্মচর্য্যাচ্ছতীর্ণমাগময় জানীহি ।
দ্বিতীয়তৃতীয়াপাঠয়োশ্চ দিবা যাবভিঃ সায়ঞ্চ যাবভিঃ শতসনিরসি সহস্রসনিরসি,
শতসহস্রশকৌ বহুবাচিনৌ । আদিত্যঃ কালত্রয়েহপি রশ্মীন্ ধারয়ন্ দেবৈঃ
সর্কৈঃ সহ স্থিতো বভূবেতি তমুৎকীর্ত্য মাং বহুধনং কুরু ব্রহ্মচর্য্যাচ্ছতীর্ণং
জানীহি চেতি ষাচ্ঞাবাক্যার্থঃ ।

(৫) হে অমুলেপন ! মে মম প্রাণাপানৌ শরীরবায়ু চক্ষুঃ শ্রোত্রঞ্চ
তর্পয়েতি । অপরং স্নগমম্ ।

प्रकालनजलाञ्जलिमादार अपसव्याः कृत्वा दक्षिणामुखो भूत्वा दक्षिणश्रां दिशि ॐ पितरः शुक्रध्वः (७) इत्यनेन मन्त्रेण भूमौ निषिक्वेत् पितृतीर्थेन । * अथ यज्ञोपवीती भूत्वा अप उपसृष्ट चन्दनादिना आञ्जानमनुलिप्य एतन्मन्त्रं जपति—ॐ सूचका अहमक्रीत्यां भ्रूयासु सुवर्चा मुखेन सुश्रुत् कर्णाभ्यां भ्रूयासम् । (१) ततो माणवकः अहतः वासः परिदधात्यनेन मन्त्रेण—ॐ परिधात्से (परिधात्से) यशोधात्से (यशोधात्से) दीर्घायुष्टाय (द्वा) ज्वरदष्टिरसि शतं जीवामि शरदः पुरुषो रायस्पोषमभिसंव्यासिष्ये । (८) इति । ततो माणवकः उन्नरीयः वासः अनेन मन्त्रेण परिदधात्—ॐ यशसा मा ङ्वापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती यशो भगश्च मा विदद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति मन्त्रेण । (२) ततो यज्ञोपवीतमित्यादिना यज्ञोपवीतद्वयं धारयेत् । पूर्वस्थितयज्ञोपवीतमुत्तार्य जले निष्किपेत् । ततः पुष्पाञ्जलिं गृह्णात्यनेन मन्त्रेण—ॐ वा आहरज्जमदग्निः शक्राद्यै मेधाद्यै †

(७) हे पितरः ! शुक्रध्वः शोधयत मामिति अध्याहार्याम् ।

(१) अहम् अक्रीत्यां सूचका भ्रूयासः शोभनदृष्टिः सूचकाः, मुखेन सुवर्चाः शोभनदीप्तिः, कर्णाभ्यां सुश्रुत् सुश्रुतः शोभनश्रावी ।

(८) परिधात्से परिधानं करिष्यामि, परिधाय यशःकीर्तिं धात्से धारयिष्यामि अपि दीर्घायुष्टाय दीर्घायुष्टार्थं, किञ्च ज्वरदष्टिरसि ज्वरा वार्द्धक-मन्त्रे व्याप्नोतीति वृद्धो भवामीति, किञ्च शोभनदीप्तिः सन् शरदः शतं जीवामि, रायस्पोषम् धनवृद्ध्यर्थं चतुर्थार्थे द्वितीया, एतावद्भिः प्रयोजनैः अभिसंव्यासिष्ये सर्वतोभावेन सन्वरणं करिष्यामि ।

(२) ङ्वापृथिवी ङ्वापृथिव्यौ मा मां ह्यदयताम् इति क्रिया-पदमध्याहार्याम् । केन ? यशसा । किञ्च ईन्द्रावृहस्पती यशसा मां ह्यदयतां, किञ्च यशो मा माम् अविदं प्राप्नोतु, न केवलं यशो भगश्च मामविदं प्राप्नोतु, किञ्च यशो मा मां प्रतिपद्यताम् अभिगच्छतु । पुनः पुनरभिधानमादरार्थम् ।

* एतत् उर्षवः जीवत्पितृकेनापि कर्तव्यं सामान्यतो विहितम् । इति ध्येयम् ।

† गृह्यसूत्रे 'मेधाद्यै' इति न शतम् ।

कामायेन्द्रियाय ता अहं प्रतिगृह्णामि षशसा च भगेन च । (१०) इति । ततो
माल्यां परिदधात्यनेन मञ्ज्ज्ण—ॐ षद् षशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु ।
तेन संग्रथिताः सुमनस आवधामि षशो मयि । (११) इति शिरसि वद्धा
उष्णीषः वधात्यनेन मञ्ज्ज्ण—ॐ युवा सुवासाः परिवीत आगां स उ श्रेयान्
भवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्या मनसा देवयन्तः । (१२)
ततः सुवर्णकुण्डलाङ्गलङ्करणादि धारयेदनेन मञ्ज्ज्ण—ॐ अलङ्करणमसि भूयो
अलङ्करणं मे भूयाः (भूयादिति गृह्यसूत्रपाठः) । (१३) इति दक्षिणकुण्डलं
धृत्वा अनेनैव वामकर्णे परिधाय चक्षुषी अञ्जयति अनेन मञ्ज्ज्ण—ॐ वृत्रश्रांसि
कनीनिकाश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि । (१४) इति दक्षिणं अङ्गुली तथैव

(१०) याः पुष्पमालाः जमदग्निः आहरं आहृतवान् गृहीतवान् । किमर्थम् ?
श्रद्धायै एवमेवेति वेदे प्रत्ययः श्रद्धा तदर्थं, मेधायै धिये, कामाय
अभिलषितसिद्ध्यर्थं, इन्द्रियाय चक्षुरादिसिद्ध्यर्थं, षशोऽर्थं भाग्यार्थं, ता अहं
प्रतिगृह्णामि ।

(११) इन्द्रेणाप्सरसां स्वर्वेशादीनां यद्वषः उर्कशीप्रभृतयो रूपवत्या
इत्येवंप्रकारं षद्वषः विपुलं विस्तीर्णं चकार कृतवान् । किञ्चूतं ? पृथु
बहतरं, तेन षशसा संग्रथिताः सम्यक् ग्रथिताः सुमनसः पुष्पाणि मयि
आवधामि । किमर्थं ? षशो षशसे, मयापि अप्सरसामिव रूपप्राप्तये
इन्द्रेणाप्सरसां रूपवत्या यद्वषः कृतं तेन षशसा सूत्रस्थानीयेन
ग्रथितानि पुष्पाणि मयापि रूपवत्या षशो भवतु एतदर्थम् माल्यां धारयामि
इति वाक्यार्थः ।

(१२) यो युवा परिवीतः वस्त्रवेष्टितः आगां आगतवान् श्रेयान्
श्रेष्ठो भवति उ ह्यनसः स्तोत्रार्थः । किञ्चूतं ? सुवासाः शोभनवस्त्रधारी
जायमानः तं युवानं धीरासः पण्डिताः कवयः कीर्तिवक्तारः स्वाध्याः सूष्टु
आहिता धीर्येषां ते सुवृक्षयः मनसा हृदयेन देवयन्तः सुवन्तः उंकर्तयन्ति ।

(१३) हे कर्णकुण्डल ! अलङ्करणमसि भूयासाधनं भवसि इति तव
स्वरूपम् । अतो भूय उन्नयोरुन्नयम् अलङ्करणं मम भूषणं भूयाः ।

(१४) हे अञ्जन ! वृत्रश्रांसुरश्र कनीनिका अक्षितारकासि ततश्चक्षुर्दा
असि जमन्त्रेषां चक्षुर्दासि अतो मे मह्यं चक्षुर्देहि । यतः वृत्रासुरश्राक्षि-
तारकोऽपन्नम् अञ्जनं अतश्चदीयाञ्जनेनात्रेषामपि अक्षिप्रकाशं कुरु ।

याममज्यां । ॐ रोचिष्मुरसि । (१५) इति आदर्शे मुखं विलोक्य ह्यत्रः गृह्यात्-
नेन मन्त्रेण—ॐ बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्युनो मामस्तुधेहि तेजसो षशसो
मामस्तुधेहि । (१६) ततः स्वपादयोरुपानहो दधात्यानेन मन्त्रेण—ॐ प्रतिष्ठे
ह्यो विश्वतो मा पातम् । (१७) ततो वैश्वदेवो दध्नादन्ते अनेन मन्त्रेण—ॐ
विश्वतो मा नाष्ट्राभ्यः परिपाहि सर्वतः इति । (१८) ततः पूर्णहोमं समाप्य
शुक्रयथाचारमङ्गलं कृत्वा (सुमित्रिया न इत्यादिनाभिषेचनं पशुपतिमते)
शास्त्रादकैः शिष्टमभिषिच्यानीर्वाहं कृत्वा अर्द्धद्रावधारणं कुर्यात् । ततो
मागवको गुरवे बृषमुन्योपकल्पितं बृषं वा दक्षिणां दत्त्वा शुक्रकृत्वातक-
षमनिग्रमान् आचरेत् । इति समावर्तनम् ।

इति-राजपण्डित-पशुपतिकृता गृह्यसूत्रानुमोदिता दशकर्मपद्धतिः
वाशिष्ठश्रीनारायण-तर्कवागीशरचिता ब्रह्मसंस्कारमञ्जरी च सम्पूर्णा ।

(१५) हे दर्पण ! रोचिष्मुरसि प्रकाशशीलोऽसि, अतो मां सर्वत्र
प्रकाशनीलं कुरु ।

(१६) हे ह्य ! त्वं बृहस्पतेश्छदिरावरणमसि, अतः पाप्युनः माम्
अस्तुधेहि आवृतं कुरु । यथा मे पापसम्बन्धोऽपि न भवेत्, तथा कुरु । न
केवलं पापादपि तु तेजसः आदित्यतापात् रक्ष । किमर्थं ? षशसः षशसे ।
षतस्रं बृहस्पतेरपि पापसस्तापादिवारणमतो मामपि तेऽभ्याहस्तद्वारं षशश्विनं
कुरु ।

(१७) हे उपानहो ! युवाः प्रतिष्ठे ह्यः उपक्रान्तगतिक्रियाया
अत्यागः प्रतिष्ठा तन्निमित्तत्वात् युवामेव प्रतिष्ठे ह्यः भवथः, ततो मा मां
पातम् रक्षतम् । कुतः ? विश्वतः सर्वस्मात् गतिविरोधिनः कर्तृकान्ते ।

(१८) हे वैश्वदेव ! मा मां परिपाहि । कुतः ? नाष्ट्राभ्यः नाश-
कारिणीभ्यः । किञ्चुत्वाभ्यः ? विश्वाभाः सर्वाभ्यः राक्षसादिभ्यः । सर्वतः
सर्वान् दिक्षु इत्यर्थः ।

इति हलायुधोक्त-बज्र-संस्कार-मन्त्र-व्याख्या ।

ঋগ্বেদীয়-দশসংস্কারপদ্ধতিঃ

(কালেশিকৃতা গৃহসূত্র-বাসুদেব-সম্মতা চ)

অথ সর্বসাধারণী কুশণ্ডিকা

তত্র কৰ্ত্তা প্রাশুথ উপবিশ্ব ইষুমাভাবরং * স্থণ্ডিলং বিধায় সৰ্বতো
গোময়েনোপলিপ্য যজ্ঞিয়শকলমূলেন (কুশমূলেন) প্রাদেশমাত্রাঃ ষড়্
রেখা উল্লিখেৎ । + যথা একা উদগগ্রা প্রাদেশমাত্রা অগ্নিপ্রতিষ্ঠাপনদেশস্ত
পশ্চাৎ, তস্মা উপরি অন্তরোধে^১ প্রাগগ্রে অসংশ্লিষ্টে, মধ্যে তিস্রঃ প্রাগগ্রাঃ
সৰ্বাঃ প্রাদেশপ্রনাণা অসংশ্লিষ্টা রেখাঃ কার্য্যাঃ । উল্লিখনশকলং তত্রৈব
নিধায় তাশ্চাদ্ভিরভ্যাক্য শকলমাগ্নেধ্যাং নিরশ্ব ‡ অপ উপস্পৃশ্ব বাগ্-
ষতো ভবেৎ । ততোহগ্নিমুভাভ্যাং পাণিভ্যাং গৃহীত্বা যথা—অয়ন্তে
ধোনিরিত্যশ্ব বিশ্বামিত্রঋষিরগ্নির্দেবতা অমৃষ্টুপ্ ছন্দোহগ্ন্যারোপণে
(সমিৎসমারোপণে)^২ বিনিয়োগঃ । ও অয়ন্তে ধোনিঋষিরো ষতো
জাতো অরোচথাঃ । তং জ্ঞানগ্র্য আসীদাথানো বর্দ্ধয়া গিরঃ । ইত্যগ্নি-
মুপনয়েৎ । ক্রব্যাদমগ্নিমিত্যর্কর্কশ্ব বিশ্বামিত্রঋষিরগ্নির্দেবতা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দো
পূর্কার্কেন ক্রব্যাদাংশপরিত্যাগে বিনিয়োগঃ । ও ক্রব্যাদমগ্নিং প্রহিণোমি
দূরং ষমরাজ্জো গচ্ছতু রিপ্রবাহঃ ইত্যগ্নেদক্ষিণশ্চাং দিশি নিক্ষিপেৎ ।
ইহৈবায়মিত্যর্কর্কশ্ব বিশ্বামিত্রঋষিরগ্নির্দেবতা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দো উত্তরার্কেনাগ্নি-
গ্রহণে বিনিয়োগঃ । ও ইহৈবায়মিতরো জাতবেদা দেবেভ্যো হব্যং বহতু
প্রজ্ঞানন্ । ইতি জলদগ্নিঃ গৃহীত্বা জুষ্টোদমূনা ইত্যশ্ব বসুশ্চতঋষিরগ্নি-
র্দেবতা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দোহগ্নিস্থাপনে বিনিয়োগঃ । ও জুষ্টোদমূনা অতিথি-
র্হরোণ ইমং নো ষজ্জমুপষাহি বিদ্বান্ । বিশ্বা অগ্নে অভিযুজো বিহত্যা
শক্রয়তা মা ভরা ভোজনানি । ও ভূভূর্বঃস্বঃ ৭ ইত্যনেন ষচ্ছেথো-
পরি স্থাপয়েৎ । ততঃ প্রচুরতরকাষ্ঠাদিনাহগ্নিমুপবৃংহয়েৎ যথা

* শরপরিমাণান্যনমিত্যর্থঃ ।

+ স্থণ্ডিলমধ্যদেশোপেক্ষয়া দক্ষিণেহষ্টৌ প্রতীচ্যাং চত্বারি উদীচ্যাং ষে অমূলানি ত্যক্ত্বা
রেখাঃ কুর্ঘ্যাৎ ।

‡ প্রাচ্যাং বা ইতি হস্তলিখিতপুস্তকেষু দৃশ্যতে, পরিশিষ্টকৃতা অমৃতত্বাৎ তদুপেক্ষিতম্ ।

৭ অগ্নে জুযস্ব নো হবিঃ পুরোভাশং জাতবেদঃ প্রাতঃ সাবেধিরাবসো ইত্যথিকো ময়ঃ
কৃত্তিৎ পুস্তকে দৃশ্যতে ।

कर्म्मसमाप्तिपर्याप्तः श्विरो भवति । ततोऽग्निमावाहयेत् । एह्य इत्यास्य
 राहृगणो गौतमश्च विरगिर्देवता त्रिष्टुप् छन्दोऽग्न्यावाहने विनियोगः । ॐ
 एह्य इह होता निषीदादकः सूपुर एता भवानः । अवतां वा रोदसी
 विश्वमिष्टे षड्भामहे सौमनसार देवान् । इत्यावाह ॐ एषो ह देवः
 प्रदिशोऽहं सर्वाः पूर्वेो ह जातः स उ गर्भे अस्तुः । स एव जातः स अनिषा-
 माणः प्रत्याञ्जनस्तिष्ठति सर्वतोमुखः । * इति मन्त्रेण जलगण्डूषः
 गृहीत्वा प्रदक्षिणीकूर्वरग्निः समुत्थीकुर्यात् । ततोऽन्तेत्यादि अमुककर्मादी-
 भूतहोमकर्माहं करिष्ये इति सकृन्ना ध्यायेद्वथा—[सप्तहस्त इत्यास्य
 वामदेवश्च विरगिर्देवता त्रिष्टुप् छन्दो (अष्टुप् छन्दः) अग्निधाने विनि-
 योगः] (केचिदिति ऋषिच्छन्दोदेवताः पठन्ति) । ॐ सप्तहस्तश्चतुःश्रुः
 सप्तजिह्वा विशीर्षकः । त्रिपात् प्रसन्नवदनः सुखासीनः शुचिस्त्रितः । स्वाहास्त
 दक्षिणे पार्श्वे देवीः वामे श्वास्तथा । विप्रदक्षिणहस्तैस्तु शक्तिमन्नः ऋवः
 ऋचम् । तोमरः व्यजनः वामैश्वर्यपात्रक धारयन् । आग्नाभिमुखमासीन
 एवंप्रूपो हताशनः । † इति ध्यात्वा षथोक्तनाम्ना अग्निमावाह पाद्याद्यपचारैः
 पूजयेत् । ततः प्रादेशमात्रे घृतान्नसमिधो ‡ प्रजापतिः मनसा ध्यात्वा
 दुष्मीमर्गो क्षिपेत् । ¶ ततः परिसमूहनम् । यथा—अग्निस्थानादष्टाङ्गुलपरिमिते
 देशे त्रैशानीं दिशमारभ्य दक्षिणादिक्रमेण उत्तरां दिशं यावत् सोदकेन
 पाणिना त्रिः परिमार्जनं कुर्यात् । पर्युष्णम् अग्नेः पूर्वत आरभ्य
 दक्षिणादिक्रमेण उत्तरं यावत् सोदकेन पाणिना अग्नेस्त्रिः पर्युष्णः कार्यम् ।
 यथा होमीयद्रव्यमपि पर्युष्णितः भवति । अथ परिसुरणम् । साग्रान्
 दर्शानादाग्राग्नेः सकाशादष्टाङ्गुलपरिमिते देशे प्राच्यामुदगर्ध्रैर्दक्षिणश्राः
 प्रागर्ध्रैः प्रतीच्यामुदगर्ध्रैरुदीच्याः प्रागर्ध्रैर्ध्रैस्त्रिजिः परिसृणीयात् ।
 अथ ब्रह्मवरणम् । यथाशक्ति ब्रह्मवरणं कुर्यात् । कुशमयब्रह्मपक्के

* विषतोमुख इति पाठास्तरम् ।

† चत्वारि ॐ श्रुत्वा इत्यादि श्रोतोधानमन्त्रः केचिद्व्यवहरन्ति ।

‡ कचत् पुस्तके अत्र मन्त्रो विहितो यथा—ॐ पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः सूर्णमसि सूर्णं मे
 भूयाः सन्निभस्ये भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः अक्षितिरानं मामेकेष्टाः । प्राच्यान्दिषि देवा
 षड्भोजो मार्ज्यस्तान् । दक्षिणशान्दिषि मासाः पितरो मार्ज्यस्तान् । प्रतीच्यान्दिषि
 ब्रह्माः पशवो मार्ज्यस्तान् । उदीच्याः आप ओषधयो वनस्पतयो मार्ज्यस्तान्, उर्ध्वे षडः सन्धुनरः
 प्रजापतिर्मार्ज्यस्तान् इति ।

¶ कचिं पुस्तकेऽत्राद्याधानं विहितम् । उक्तं वासुदेवपद्धत्या अनुमोदितम् ।

ब्रह्मवरणं नास्ति । ब्राह्मणब्रह्मपक्षे ब्रह्मा अग्नेः पूर्वेण दक्षिणदेशः गत्वा
 अग्नेर्दक्षिणतः प्रागग्र्यास्तौर्गकुशोपरि कुशासनं विष्टरं वा परिकल्प्य प्रत्य-
 झुखस्तिष्ठन् अहेदैधिम व्योदतस्तिष्ठान्त्वा सदने सौद यो अन्वत् पाकतर
 इत्याचार्य्य निरस्त इत्याश्च प्रजापतिर्ष्विः प्रजापतिर्देवता अन्नष्टुप् छन्दः
 तृणादिनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुः । इत्यनेन ब्रह्मासनात् वाम-
 हस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां आस्तौर्गकुशानां कुशपत्रमेकं गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दिशि
 क्षिपेत् । अथ अप उपस्पृश इदमहमित्यश्च प्रजापतिर्ष्विः अन्नष्टुप् छन्दोऽग्नि-
 देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः । ॐ इदमहमर्कावसोः सदने सौदामि इति
 जपेत् । * कुशमयादिपक्षे होतैव ब्रह्मकार्यं कुर्यात् । ततो होता
 गङ्गादिभिस्तुमर्चयेत् अनेन मन्त्रेण—ब्रह्मा देवानामित्यश्च दैवोदासि प्रतर्दनर्ष्वि-
 स्त्रिष्टुप् छन्दः पवमानसोमो देवता ब्रह्मासादने विनियोगः । ॐ ब्रह्मा देवानां
 पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो यृगाणाम् । श्वेनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां
 सोमः पवित्रमभ्येति रेभन् । ततो ब्रह्मा प्रजापतिर्ष्विः अन्नष्टुप् छन्दो ब्रह्मा
 देवता ब्रह्मजपे विनियोगः । ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते
 यज्जं गोपाय (स यज्जं पाहि यज्जपतिं पाहि स मां पाहि तूर्त्तुवःश्वः बृहस्पति-
 प्रसृतः ।) इति जपेत् । कुशमयब्रह्मपक्षे होतैव एतज्जपेत् । ततः
 पात्राणामासादनम् उदगग्रेषु दर्भेषु कुर्यात् । प्रोक्त्वा पात्रं प्रणीतापात्रं
 अङ्ग्यास्थाली-चक्रस्थाली-दर्वी-मेक्षण-कमण्डलु-स्फुक्-स्फव-वर्हिरिथानि अत्रुद् वाव-
 दूपयुज्यते तत्राप्यासादनं कार्यम् । अथेथानि पञ्चदश अरत्निप्रमाणानि
 पलाशोद्भूतानि असंभवे यज्जोयवृक्षोद्भूतानि च ततो नवकुशपत्रै-
 स्त्रिंशत् कृत्वा सकृद्दृष्टितरज्जुद्वयं कृत्वा स्थापयेत् । † ततो द्वे द्वे

* अत्र परिशिष्टमत्रम् । वृत्तो ब्रह्मा समस्तपाणाङ्गुष्ठो तूर्त्ताग्नेर्गार्गः परीत्य दक्षिणत आस्तौ-
 र्गेषु कुशेषु ॐ निरस्तः परावसुरिति तृणमङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां नैर्ऋत्यां निरस्तप उपस्पृश
 ॐ इदमहमर्कावसोः सदने सौदामि इति । उदग्रुख उपविश ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदननाशिष्यते
 बृहस्पते यज्जं गोपाय इति मन्त्रं जपेत् ।

† अथेथानि सप्त दर्भैः प्रादेशमात्रैः त्रिसङ्की त्रिवृतो रज्जु कुर्यात्, पाणिभ्यां सवो-
 त्तराभ्यां पूर्वः वर्तयेत्, ततो दक्षिणोत्तराभ्यामन्ते अदक्षिणवृतं रज्जुं कुर्यादेतत् रज्जु-
 करणम् । मतास्तरे रज्जुकरणं यथा—प्रादेशमात्रान् यष्टात्रिंशद्वृतान् गृहीत्वा त्रिभिः त्रिभिः
 (घादपत्रैः) कुटैः सङ्घट्टयवतां रज्जुं प्रादाङ्गण्येन कृत्वा पुनरुत्थामेव कृत्वा उतग्रमणि
 प्रादक्षिण्येन समश्च पुनरुत्थामेव कृत्वा प्रादक्षिण्येन त्रिवृतां समश्चात्ते अदक्षिणग्रहः कुर्यादिति
 रज्जुकरणम् । प्रथमां रज्जुमुदगग्रामास्तौर्धा प्रादेशमात्रं दर्भमुष्टिं चिह्वा प्रागग्र्यां तत्रां
 निधाय तथा वर्हिरिवावेष्टा तन्मूलक द्विरावेष्टा तां प्रथमवेष्टेनश्चाधस्तात्तन्मूलेदेवः द्वितीया इधः

पात्रे * असंग्रिष्टे पाणिभ्यां गृहीत्वा अधोमुखे स्थापनीये । † अधानामिकायां
कुशान् बद्ध्वा प्रोक्कणीमुत्तोलयेत् । इतरपात्राण्यपि । प्रोक्कणीमङ्घ्रिः पुरयित्वा
किष्किदुदकं आवयेत् । तज्जलेन सर्वाणि पात्राणि प्रोक्कयेत् । ततः कमण्डो-
रुदकं गृहीत्वा तेनोदकेन प्रणीतां पूरयेत् । प्रोक्कणवतः किष्किदुदकं
आवयेत् प्रोक्कयेत् । उंपवनञ्च वक्ष्यामः । प्रणीता-प्रोक्कण्योरुंपवनं
परिशिष्टस्वरसिद्धम् । तथा च—अङ्घ्रिः पुरयित्वा उंपूय तदितरपात्राणि
प्रोक्कति इति परिशिष्टम् । प्रणीतापात्रे कमण्डूदकं दत्त्वा तत्र षवः पुष्पं
पवित्रे च दत्त्वा त्रिकण्डपूरं ब्रह्माणं पृच्छेत् । ‡ प्रजापतिर्ब्रह्मिर्ब्रह्मा देवता
गायत्रीच्छन्दोऽपः प्रणयनार्थजपे विनियोगः । ॐ ब्रह्मणः प्रणेष्यामि ।
(ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते । बृहस्पते षष्ठः गोपाय)
स पतिः पाहि स मां पाहि । ततो ब्रह्मा प्रजापतिर्ब्रह्मिर्ब्रह्मा देवता
ब्रह्मजपे विनियोगः । षष्ठः पाहि षष्ठ ॐ भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिप्रसूत
इति जपत्वा ॐ प्रणय इति वदेत् । ॥ ततः प्रणीतामग्रेरुत्तरतो (ब्रह्मसंमुखे)
स्थापयित्वा कुशाष्टपत्रैः प्रच्छादयेत् । आज्यस्थाल्यां सर्पिः कुशाङ्गैरुत्तर-
तोऽङ्गारमाकृष्य ज्वीकुर्यात् । अलङ्कुशेनाज्यं संवेष्ट्य कुशपत्रद्वयमाज्ये
निक्रिप्याज्यं शोधयेत् । पुनराज्यं अलता कुशेन संवेष्ट्य तङ्कुशमाज्ये

सकृदावेष्ट्य स्रजेत् अरत्रायाम् इधः पञ्चदशद्वारकस्तूपरि निदध्यादेतदिधावर्हिषोः स्रहनम् ।
अथ सोदकेन पाणिना प्राग्दोष्या आरभ्य प्रदक्षिणमग्निं त्रिः परिसमूह्य प्रादेशमात्रेद'र्तैः
प्रदक्षिणं प्राच्यादिषु प्रतिदिशमुदकसंभ्रं परिसृणीयात् दक्षिणोत्तरयोः सक्विं मूलाङ्गैराच्छादयेत्-
द्वाविष्टान् वा दर्ताङ्गैराच्छादयेत् । उत्तरतः पात्रासादनार दक्षिणतो ब्रह्मासनाय कांश्चिद-
र्तानास्तौर्धाग्निं पश्याद्वेदेषोऽग्निः संस्कारः । इति गृहपरिशिष्टकृता क्रमनिर्णयः कृतः ।

* चर-स्थालीप्रोक्कण्यो, दर्वीश्रवो, प्रणीताज्यपात्रे, इधवर्हिषी, शुर्पकृष्णाजिने, उदुधल-
मुसले च ।

† अथेदानीं गृह्यान्त्रपरिशिष्टमतं लिखाते ।

‡ अथ प्रचलितमतं लिखाते यथा—ये षे पात्रे असंग्रिष्टे पाणिभ्यां गृहीत्वा अधोमुखे
स्थापनीये । ततः प्रोक्कणीपात्रमुत्तानं कृत्वा तत्र पवित्रे निधाय तं पात्रमङ्घ्रिः पुरयित्वा
हस्तयोरनामाङ्गुष्ठाभ्यां पवित्रे उदगत्रे धृत्वा प्रोक्कणीपात्रस्रजलं त्रिकण्डपूरं इतरपात्राणि
उत्तानानि कृत्वा इधः विस्तृतं प्रोक्कणीजलेन सर्वाणि पात्राणि त्रिः प्रोक्कयेत् । ततः प्रोक्कणी-
पात्रां किष्किदुदकं कमण्डो निधाय प्रणीतापात्रं अग्नेः अत्र्यञ्च निधाय तत्र प्रागत्रे
पवित्रे निधाय उंपूत्राभिः कमण्डोरङ्घ्रिः प्रणीतापात्रं पुरयित्वा तत्र गण्डपुष्पाकृतानि विस्तृतं
ब्रह्मणं पृच्छेत् । प्रजापतिर्ब्रह्मिर्ब्रह्मादि ।

॥ अत्र परिशिष्टम्—अपां प्रणयने ॐ ब्रह्मणः प्रणेष्यामीत्यातिशृष्टः ॐ भूर्भुवःस्वर्बृहस्पति-
प्रसूत इति जपित्वा ॐ प्रणय इति अति श्रजेत् सर्वदा च षष्ठमना भवेत् ।

নিক্ৰিপ্যাজ্যমানীম সন্মুখে বর্হিষি স্থাপয়েৎ । আকৃষ্টাদ্ভারমগ্নৌ প্রক্ৰিপ্য
 আজ্যোৎপবনং কুৰ্ব্যাৎ । ততঃ পবিত্রং গৃহীত্বা প্রজাপতিঋষিঃ পবিত্রে দেবতে
 পবিত্রচ্ছেদনে বিনিয়োগঃ । ॐ পবিত্রে হো বৈষ্ণবো ইত্যনধঃ ছিদ্ৰা
 প্রজাপতিঋষিঃ পবিত্রে দেবতে পবিত্রমার্জনে বিনিয়োগঃ । ॐ বিষ্ণোর্মনসা
 পূতে হুঃ । ইত্যভ্যুক্ষেৎ । যথা—পবিত্রদ্বয়ং অসংশ্লিষ্টং প্রাগগ্রমগ্রে বামহস্তা-
 নামাসুষ্ঠাভ্যাং মূলে চ দক্ষিণহস্তানামাসুষ্ঠাভ্যাং গৃহীত্বা তয়োর্মধ্যেনাগ্নৌ
 আজ্যোৎপবেপণং সবিতুষ্টিত্যাশ্চ হিরণ্যস্তুপন্নবিঃ সবিতা দেবতা পুরউষ্ণিক্
 ছন্দ আজ্যোৎপবনে বিনিয়োগঃ । ॐ সবিতুষ্টি প্রসব উৎপুনাম্যচ্ছিদ্রেণ
 পবিত্রেণ বসোঃ সূর্যাস্ত রশ্মিভিঃ ইত্যনেন প্রথমমুৎপুনাতি দ্বিস্তৃক্ষীম্ । * তত-
 স্তৎ পবিত্রদ্বয়ং প্রক্ষাল্যাগ্নৌ ক্ৰিপেৎ । (ॐ ভূভূবঃস্বরোম্ তৎসবিতুরিত্যাদি ।
 ॐ সবিতুষ্টি ইতি পঠেৎ ।) † অথ ঋবাদিসংস্কারঃ । ঋকৃকুবো ‡ প্রক্ষাল্য
 প্রতাপ্য দর্ভৈরবমৃজ্য পুনঃ প্রতাপ্য সূতপ্তং কুড়া স্থাপয়েৎ । † যদি প্রকৃতে কৰ্ম্মণি
 চক্ৰহোমোহস্তি তদা অগ্নিন্বেষ সময়ে চক্ৰং শ্রপয়েৎ । চক্ৰস্থালী তাত্রময়ী মৃন্ময়ী বা
 কর্তব্য্যা । চক্ৰস্থালীং বামহস্তেন গ্রীবায়াং ধৃত্বা তন্মধ্যে উত্তরাগ্রং পবিত্রং দত্ত্বা

* তথাচ সূত্রং সকলশ্রেণ দ্বিস্তৃক্ষীম্ ।

† অথ পরিশিষ্টমতং যথা—চমসং প্রত্যগ্নে নির্ধায় তে পবিত্রে অন্তর্ধায়াস্তিঃ পুরষিত্বা গন্ধাদি
 প্রক্ৰিপ্য দক্ষিণোত্তরাভ্যাং পাণিত্যাং নাসিকাস্তমুদৃত্য উত্তরতোহগ্নেদর্ভৈষু নির্ধায় দর্ভৈঃ
 প্রচ্ছাদয়েৎ । ইতি প্রনীতা-প্রণয়নম্ । অথ তে এব পবিত্রে প্রাগ্নে রাজ্যপাত্রেহস্তর্দ্বারাজ্যাসিচ্য
 বহিঃ পরিস্তরণাদঙ্গারানুদগপোহ হেধাজ্যমধিশ্রিতোন্মুকেনাবজ্জালা দর্ভাগ্নে প্রচ্ছিন্ন
 প্রোক্যাজ্যে প্রাশ্ত জলতা তেনৈবোন্মুকেনাজ্যং ত্রিঃ পরিহৃতোন্মুকং নিরস্তাপ উপ-
 স্পৃশ্যাজ্যং কৰ্ম্মণিব উদগুদ্বাশ্চাকারানতিসৃজ্য আজ্যমুৎপূর পবিত্রে প্রোক্যাগ্নৌ প্রাস্তাপ
 উপস্পৃশেদেব আজ্যসংস্কারঃ ।

‡ অথ পরিশিষ্টমতম্—বহিরাগ্ননোহগ্নে প্রাগ্নগ্রমাস্তীর্থা তত্রাজ্যমাসান্ত সহদর্ভৈর্দর্ভীকৃবা-
 বাদায়াগ্নৌ প্রতাপ্য দর্ভীং নির্ধায় ঋবং সবেদন ধারয়ন্ দক্ষিণেন পাণিনা দর্ভাগ্নৈর্বিলাং
 প্রাগ্নারভ্য প্রাদক্ষিণ্যং প্রাগ্নপবর্গং ত্রিঃ পরিমৃজ্য তৈরেব বিলপৃষ্ঠমভ্যাঙ্গং ত্রিঃ সংমৃজ্যাপ
 পৃষ্ঠাদারভ্য ধাবদুপরি বিলাং দণ্ডং দর্ভমূলৈস্ত্রিঃ সংমৃজ্য ঋবং প্রোক্য প্রতাপ্য উদগাজ্যাবহিষ্যা-
 সান্ত উদকস্পৃষ্টৈস্তৈরেব দর্ভৈরেবঃ দর্ভীকৃ সংস্কৃত্য ঋবাদুদণ্ডনির্ধায় দর্ভান্ প্রোক্যাগ্নৌ
 প্রহরেদেব ঋকৃকুবসংস্কারঃ ।

¶ অত্র ঋবাদিসংস্কারে মতান্তরম্—ঋবং ঋকৃকৃ প্রক্ষাল্য দক্ষিণহস্তেন গৃহীত্বা বামেন
 দর্ভানাদায় মূলানগ্রং সম্মার্জ্য ॐ প্রত্যাষ্টং রক্ষ প্রত্যাষ্টা পরাতয়ো নিষ্টপ্তং রক্ষ নিষ্টপ্তা অরাতয়ঃ ।
 অনেনাগ্নৌ প্রতাপ্য দক্ষিণহস্তেনাস্ত বিলাং দর্ভাগ্নৈঃ ত্রিঙ্গমৃজ্য এবমস্তদ্বারদ্বয়ং কুড়া প্রোক্যা-
 জ্যোনাতিঘাৰ্ধা অগ্ন্যাজ্যরোমধ্যে নোহা আজ্যাদক্ষিণতো বর্হিষ স্থাপয়েৎ । এবমেব দর্ভীং মেকপক
 সংস্কৃৎ । নিয়সনমুপবেশনং জপঃ প্রায়শ্চিত্তজহোমঃ সংহাজ্যপেনোপস্থানং চেতি পঞ্চকৰ্ম্মাণি
 ব্রহ্মণঃ । ইতি পরিশিষ্টকারসম্মতক্রমনির্ণয়ঃ ।

अतपुमिततुलान् आनीय देवतानां नाम प्रबोक्तव्यम् । ॐ अग्नये वा जुष्टं
 निर्वपामि प्रोक्तामीति चतुरश्रतुरो मृष्टीन् निर्वपेत् प्रोक्तेत् । त्रिः फणी-
 कृतान् त्रिः प्रकाल्य पाकानुरूपं दध्मं दद्यात् । ततः सुसिद्धं ज्ञात्वा भूतानि
 हवींषि दत्त्वा उदण्दवाश्याग्याज्यामोर्मध्येन नीत्वा आज्यादक्षिणतो बर्हिषि
 स्थापयेत् । ततोऽग्ने त्वं पावकनामासि इति नाम कृत्वाभ्यां गन्धपुष्पा-
 ऋतानि गृहीत्वा—विश्वानि न इति तिस्रणां वसुश्रतश्चरिर्गिर्देवता त्रिष्टुप्
 छन्दोऽग्न्यार्चने विनियोगः । ॐ विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिकुं न
 नावा दुरितातिपर्षि । अग्ने अत्रिवन् नमसा गृणानो अस्माकं बोधाविता
 तनूनाम् । ॐ यथा ह्ना कौरिणा मन्त्रमानः अमर्त्या मर्त्या ज्ञोऽवीमि ।
 जातवेदो षणोऽस्माश्च वेहि प्रजाभिरग्नेरमृतमश्नात् । ॐ यस्मै त्वं शुकते
 जातवेद उलोकमग्ने कृणवन्तानः । अश्विनः सपुत्रिणः वीरवन्तः गोमन्तः रश्मिं
 न शते श्वसि । एवं बर्हिमभ्यां इग्ववक्रनरञ्जुः वामकरे संवेष्ट्य इग्वानं
 कुर्यात् । अथेग्वानम् । प्रजापतिश्चरिर्गिर्देवता इक्रनादिप्रतापने
 विनियोगः । ॐ प्रतुष्टु रक्कः प्रतुष्टु अरातयो निष्टुष्टु रक्को निष्टुष्टु
 अरातयः । (उर्वरुत्तरिकमग्नेमि ।) इत्यनेन प्रतपेत् । यदा पुनरेक-
 कालमाज्याहोमं चरुहोमो भवतः तदा ऋक्शुक्लप्रतापानन्तरं चरुं
 प्रसाध्यावतार्य इग्वानं कुर्यात् । अत्रथा निरुक्तक्रमेण । *
 वामहस्ते इग्वः कृत्वा मूलमध्याग्रदेशेषु आज्येनाभिर्धार्य दक्षिणहस्ते
 इग्वः गृहीत्वा अग्रन्तु इग्व इत्यञ्च वामदेवश्चरिर्गिर्देवता अग्निर्देवता त्रिष्टुप्
 छन्द इग्वाने विनियोगः । ॐ अग्रन्तु इग्व आत्मा जातवेदसेनेध्याश्च
 बर्हिस्य चेह्व बर्हिस्य चास्मान् प्रजया पशुभिर्बर्हिस्येनाग्नेन समेधस्य स्वाहा । इति
 ह्ना ॐ अग्नये जातवेदसे इति नमम इदं तजन् ततस्तुक्षीः आघाराज्याहती-
 जुह्यात् । यथा—ऋवेण चतुर्वाज्याः ऋचिर्दत्त्वा वायुकोणादारभ्य आग्नेरीः यावत्
 तूक्षीः ह्ना पुनस्तथैवाज्यामादार नैश्च तीषारभ्य ऋषानीः यावत् अविच्छिन्नामाज्या-
 धारां हनेत् । † आज्याभागो यथा—अग्रेकतरपार्थे ॐ अग्नये स्वाहा ॐ अग्रस्य

* तथा च सूत्रं—(एकवर्हिर्ग्याज्याश्रिष्टकृतः स्यान्त्यकालता) । तथा शूतानि हवींष्याभिर्धार्यो-
 दण्दवाश्रु बर्हियासाद्यभिर्धार्य अग्रसे इति तूक्षीमाघारो आघार्य आज्याभागो जुह्यात् ।

† कर्त्तुं प्रजापतिं मनसा स्मरन् स्वाहा इत्याचार्य अविच्छिन्नान्जुधारां जुह्यात् । प्रजा-
 पतय इदं नमम । पुनस्तथैवाज्यामादार ॐ प्रजापतिं मनसा स्मरन् स्वाहेत्यनेन जुह्यात् ।

ইদং নমম । এবং দক্ষিণপার্শ্বে ওঁ সোমায় স্বাহা সোমায় ইদং নমম । ইতি
 ঋবেগোভৌ জুহ্বাৎ । * উপলপনাজ্যভাগান্তঃ যাবৎ সৰ্ব্বকৰ্ম সমানম্ ।
 ইতি আজ্যভাগান্তা কুশণ্ডিকা ।

অথ প্রকৃতহোমঃ

প্রকৃতকর্ষোক্তাগ্নেৰ্নাম কৃত্বা আবাহ অভ্যর্চ্য তত্র যো বিহিতো হোমঃ স
 কর্তব্যঃ । ততঃ প্রকৃতং কৰ্ম সমাপ্য প্রায়শ্চিত্তহোমং কুৰ্য্যাৎ । †

অথ উদীচ্যং কৰ্ম

তত্রাদৌ বিধুনা মানমগ্নিমা বাহ সম্পূজ্য সঙ্কল্পং কুৰ্য্যাৎ । অগ্নাশ্চাগ্ন ইত্যশ্চ
 বিমদঞ্চাষিরয়ানামাগ্নিদেবতা পঙ্ক্তিশ্চন্দঃ প্রায়শ্চিত্তাজ্যহোমে বিনিয়োগঃ ।
 অগ্নাশ্চাগ্নেহ্ স্তনভিশস্তিপাশ্চ সত্বমিত্তময়া অসি অগ্নাসা বয়সা কৃতোহ্বাসন্
 হব্যমূহিষে অগ্নানো ধেহি ভেষজং স্বাহা । অগ্নাসে অগ্নয়ে ইদং নমম । অতো
 দেবা ইত্যশ্চ মেধাতিথিঞ্চাষিদেবতা দেবতা গায়ত্রীচ্ছন্দঃ প্রায়শ্চিত্তাজ্যহোমে
 বিনিয়োগঃ । ওঁ অতো দেবা অবস্ত নো যতো বিষ্ণুর্বিচক্রমে । পৃথিব্যাঃ
 সপ্তধামভিঃ স্বাহা । দেবেভ্য ইদং নমম । ইদং বিষ্ণুরিত্যশ্চ মেধাতিথিঞ্চাষি-
 বিষ্ণুদেবতা গায়ত্রীচ্ছন্দঃ প্রায়শ্চিত্তাজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ ইদং
 বিষ্ণুর্বিচক্রমে ত্রেধা নিদধে পদং সমুঢ়মশ্চ পাংশুলে স্বাহা । বিষ্ণবে ইদং নমম ।
 ভূবাদিব্যাহতীনাং বিশ্বামিত্র-জমদগ্নি-ভরদ্বাজা ঋষয়োহগ্নি-বায়ু-সূর্য্যা দেবতা
 গায়ত্র্যাষ্টিগমুষ্ট্ভচ্ছন্দাংসি প্রায়শ্চিত্তাজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ ভূরগ্নয়ে
 চ পৃথিব্য চ দিব্যায় চ মহতে চ স্বাহা । ভূরগ্নয়ে ইদং নমম । ওঁ ভুবো বায়বে
 চাস্তরীক্ষায় চ দিব্যায় চ মহতে চ স্বাহা । ভুবো বায়বে চাস্তরীক্ষায় চ ইদং
 নমম । ওঁ স্বঃ সূর্যায় চ দিব্যায় চ মহতে চ স্বাহা । সূর্যায় দিব্যায় মহতে ইদং
 নমম । সমস্তানাং ব্যাহতীনাং প্রজাপতিঞ্চাষির্বৃহতীচ্ছন্দঃ প্রজাপতিশ্চন্দ্রমো-
 নকত্রাংশো দেবতাঃ প্রায়শ্চিত্তাজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ ভূভুবঃস্বঃ
 প্রজাপতয়ে চ চন্দ্রমসে চ নকত্রৈভ্যশ্চ দিগ্ভ্যশ্চ দিব্যায় চ মহতে চ স্বাহা ।
 ইদং প্রজাপতি-চন্দ্রমো-নকত্র-দিগ ভ্যো নমম ।

* ইমাবাজ্যভাগৌ ভবতঃ । তথা চ সূত্রং চক্ষুধী এতে ব্রহ্মস্তু যদাজ্যভাগৌ অনয়োমধ্যে
 হবীংষি জুহ্বাৎ ।

† যত্র প্রকৃতে কৰ্মণি আয়োনেব হোমস্তত্রাদৌ আয়োনেব প্রায়শ্চিত্তং তদন্তে ষিষ্টে-
 কৃদ্ধোমঃ, যত্র তু চরুহোমস্তত্রাদৌ চরণৈব ষিষ্টেকুং তদন্তে প্রায়শ্চিত্তং ইতি ধ্যেয়ম্ ।

यं पाकत्रा इत्यञ्च त्रितृणविश्विर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः सर्वप्रार्थित्वाज्याहोमे
विनियोगः । ॐ यं पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्जञ्च मयते मर्त्यासः । अग्निष्टे-
द्धोता क्रतुविद्विजानन् यजिष्ठो देवां ऋतुंशा यजाति स्वाहा । अग्नये इदं नमम ।
पुरुषसन्धित इत्यञ्च हिरण्यगर्भविश्विर्देवताह्रुष्टुप् छन्दः प्रार्थित्वाज्याहोमे
विनियोगः । ॐ पुरुषसन्धितो यज्जः यज्जः पुरुषसन्धितः । अग्नये तदञ्च
कल्लय ह्यं हि वेथ यथायथं स्वाहा । अग्नये इदं नमम । यद्वा देवा इत्यञ्च
सौर्योऽभितपा ऋषिः सूर्यो देवता त्रिष्टुप् छन्दो द्रव्यविपर्य्यासकाल-
विपर्य्यास-मन्त्रविपर्य्यास-तन्त्रविपर्य्यासार्थप्रार्थित्वाज्याहोमे विनियोगः ।
ॐ यद्वा देवाश्चक्रम जिह्वया गुरु मनसो वाप्रयुती देवहेलनम् । अरा
वा यो नो अतिदुच्छुनायते तस्मिन् तदेनो वसवो निधतेन स्वाहा । यद्वा
देवा इत्यञ्च अभितपाऋषिर्मकृतो देवतात्रिष्टुप् छन्दो द्रव्यविपर्य्यास-
कालविपर्य्यास-मन्त्रविपर्य्यास-तन्त्रविपर्य्यासार्थ-प्रार्थित्वाज्याहोमे विनियोगः ।
ॐ यद्वा देवा अभिपातयानि वाचा च प्रयुती देवहेलनम् । अरा यो अस्मान्
अतिदुच्छुनायते अन्त्रास्मान् मरुतस्तुनिधतेन स्वाहा । मरुद्वा इदं नमम ।*
अथ श्विष्टकृद्धोमः । यत्र चरुहोमोऽस्ति तत्र चरुणैव स कर्तव्यः । यत्र न
चरुहोमस्तत्र प्रार्थित्वाज्याहोमोऽस्ति श्विष्टकृद्धोमः । आज्येनेष्टिः समापयेत्
इति वचनात् । ऋवेण चतुराज्याः ऋचि दत्त्वा अग्नयेः प्राक् उदकश्विष्टिकृद्दानम् ।
यदश्चेत्यञ्च (हिरण्यगर्भऋषिः) प्रजापतिऋषिः श्विष्टकृदग्निर्देवता अतिप्रतिच्छन्दः
श्विष्टकृद्धोमे विनियोगः । ॐ यदञ्च कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यानमिहा-
करम् । अग्निष्टेः श्विष्टकृद्विद्वान् सर्वः श्विष्टेः सुहृतं करोतु मे । अग्नये
श्विष्टकृते सुहृतहृते सर्वप्रार्थित्वाहतीनां कामानां समर्द्धयित्वा सर्वानः
कामान् समर्द्धय स्वाहा । अग्नये श्विष्टकृते इदं नमम । इत्याग्नीशानकोणे जुह्यात् ।
ॐ रुद्राय स्वाहा इतीध्वक्नरञ्जुं जुह्यात् । रुद्राय इदं नमम इतिप्रत्यादेशः ।
यदि यजमानः श्वयं होता तदासौ बर्हिषि प्रणीतामादाय तेनोदकेनात्मान-
मभिविष्टेत् । † यद्यन्तुदासो यजमानमिति विशेषः ।—आपोऽस्मानित्यञ्च

* अनाज्जातमित मन्त्रञ्च हिरण्यगर्भविश्विर्देवताह्रुष्टुप् छन्दः ज्ञाताज्ञात-दोषनिर्हरणार्थं
प्रार्थित्वाज्याहोमे विनियोगः । ॐ अनाज्जातं यज्जञ्च क्रियते मिथु । अग्नये तदञ्च कल्लय
ह्यं हि वेथ यथायथं स्वाहा अग्नये इदं नमम इति मन्त्रेण अधिको होमः कुत्रचित् लिखितः ।

† केषांश्चित्तेहस्मिन् समये पूर्णहोमः ततो मार्जनम् । ततश्च संस्वाजपो विहितः ।

(প্রজাপতিঃ) দেবশ্রবা ঋষিরাপো দেবতাস্ত্রিষ্টুপ্ ছন্দো মার্জ্জনে বিনিয়োগঃ । ওঁ
 আঁপো অস্মান্ মাতরঃ শুক্লয়ন্তু যুতেন নো যুতপঃ পুনস্তু । বিশ্বং হি রিপ্রং প্রবহন্তি
 দেবীকৃদিদাভ্যঃ শুচিরাপ্ত এমি । ইদমাপ ইত্যশ্চ সিন্ধুদ্বীপঋষিরাপো দেবতা
 অমুষ্টুপ্ ছন্দো মার্জ্জনে বিনিয়োগঃ । ওঁ ইদমাপঃ প্রবহত যৎ কিঞ্চিৎ দুরিতং
 ময়ি । যদ্বাহমভিহৃদ্রোহ যদ্বা শেপ উতামৃতম্ । স্মিত্র্যা ন আপ ইত্যস্যা
 নারায়ণঋষিরাপো দেবতাস্ত্রিষ্টুপ্ ছন্দোহভিষেকে বিনিয়োগঃ । ওঁ
 স্মিত্র্যা ন আপ ওষধয়ঃ সন্তু ইতি ভূমৌ নিক্রিপেৎ । ওঁ দুর্শ্চিত্র্যাস্তস্মৈ সন্তু
 যোহস্মান্ হেষ্টি যঞ্চ বয়ং বিশ্বঃ ইত্যাত্মানমভিষিক্বেৎ । ততঃ পরিস্তরগকুশৈঃ
 ক্ষক্ক্ষবৌ অগ্রে মধ্যো মূলে চ প্রোঙ্ঘ্যাগ্নৌ ক্ষিপেৎ । * ততোহগ্ন্যুপস্থাপনম্ ।
 কৃতাজলিঃ পঠেৎ । অগ্নে হ্নো অস্তম ইতি চতুর্ধ্বচশ্চ গোপায়না (লোপায়না
 বা) বন্ধুঃ স্তবন্ধুঃ শ্রতবন্ধুঃ প্রিয়বন্ধুঃ ক্রমেণ ঋষয়োহগ্নিদেবতা দ্বিপদা
 বিরাট্ছন্দোহগ্ন্যুপস্থানে বিনিয়োগঃ । ওঁ অগ্নে হ্নো অস্তম উত ত্রাতা
 শিবোভবাবক্রথাঃ । বসুরগ্নির্বসুশ্রবা আচ্ছানক্ষিত্যমত্তমং রয়িং দাঃ । ওঁ সনো
 বোধি শ্রধীহবমুরুষ্যানো অঘায়তঃ সমস্মাৎ । তং ত্বা শোচিষ্ঠ দীদিৎঃ
 স্মায় নুনমীমহে সখিভ্যঃ । + ততো মৃড়নামানমগ্নিং সংস্থাপ্য সম্পূজ্য মূর্দ্ধান-
 মিত্যশ্চ বাইস্পত্যঋষি (বামদেবঋষিঃ) বৈশ্বানরো দেবতা (অগ্নিদেবতা)
 ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ পূর্ণহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ মূর্দ্ধানং দিবো অরতিং পৃথিব্যা
 বৈশ্বানরমৃত আজাতমগ্নিং । কবিং সম্রাজমতিথিং জনানায়াসন্ন পাত্রং
 জনয়ন্ত দেবাঃ স্বাহা । অগ্নয়ে ইদং নমম । ধামন্তে বিশ্বমিত্যশ্চ বামদেবঋষি-
 রাপো দেবতা জগতীচ্ছন্দঃ পূর্ণহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ ধামন্তে বিশ্বং ভুবন-
 মধিশ্রিতমন্তঃ সমুদ্রে হৃদন্তরাযুধি । অপামনীকে সমিথে ব আভৃতন্তমশ্চাম
 মধুমন্তঃ ত উর্শ্বিং স্বাহা । অদ্র্য ইদং নমম । নাভিঃ যজ্ঞানামিত্যশ্চ বাইস্পত্য-
 ঋষি (বামদেবঋষিঃ) বৈশ্বানরো দেবতা (অগ্নিদেবতা) ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ পূর্ণহোমে
 বিনিয়োগঃ । ওঁ নাভিঃ যজ্ঞানাং সদনং রয়ীণাং মহামাহাবমভি সংনবন্ত ।
 বৈশ্বানরং রথ্যমধ্বরাণাং যজ্ঞশ্চ কেতুং জনয়ন্ত দেবাঃ । বৈশ্বানরায় ইদং

* অত্র পুস্তকান্তরে বিশেষো লিখিতঃ । ওঁ শাহং প্রজাং পরাসিচং বানঃ স যাবরীহন ।
 সমুদ্রে বো নিনয়ানি স্বাং পাধো অসীম ইতি কুশাগ্নৈরগঃ সিক্বেৎ ।

+ পুস্তকান্তরে অত্রৈব চ মে ইত্যাদি মন্ত্ররূপো লিখিতঃ ।

नमः । * इति ऋक्त्रयेण पूर्णाहतिः दद्यात् । ततः संस्कारपः । † ॐ चम इत्यस्य
हिरण्यसू पञ्चविः सारस्वतोऽग्निदेवता उपरिष्ठाद्बृहतीच्छन्दः संस्कारपे विनि-
योगः । ॐ ऋमे श्वरश्च मे षण्णापच ते नमः । षष्ठे नूनं तन्ने त उपषत्ते-
तिरिक्तं तस्यै ते नमः । ॐ षष्ठ षष्ठपतिः गच्छ स्वां योनिः गच्छ स्वाहा । ॐ
श्रुति । अन्नाः मेधाः षणः प्रजाः विद्याः बुद्धिः श्रियः बलम् । आयुष्यः तेज
आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन देहि मे हव्यवाहन ॐ नमः । ततो ब्रह्मदक्षिणां
दद्यात् । ततः स्थालीश्रुतेन सर्वपरिसुरणकुशान् ॐ सर्पेभ्यः स्वाहेति जुह्यात्, ‡
तत ॐ पृथिवी इं शीतला भवेति दधि निःक्षिप्य भस्म गृहीत्वा मानस्योक्त इत्यस्य
कुंसाभिर्जगतीच्छन्दो रुद्रो देवता विभूतिग्रहणे रक्षाकरणे विनियोगः ।
ॐ मानस्योक्ते तन्ने मान आर्यो मानो गोषु मानो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान् मानो रुद्र भामितो वधीर्बिभ्रन्तः सदमि वा हवामहे । इति दक्षिणा-
वर्तेनाभिमन्त्र्या ॐ त्र्यायुषः जमदग्नेरिति ललाटे । ॐ कश्चपस्य त्र्यायुषमिति
हृदि । ॐ अगस्त्यास्य त्र्यायुषमिति बाहूमूलयोः । ॐ षडेवानां त्र्यायुषमिति
कर्णे । ॐ तन्मोहस्य त्र्यायुषमिति ब्रह्मरक्षे, दद्यात् । † ततोऽग्निः विसर्ज्येत्,
यथा—त्रितन्निर्गारत्रीच्छन्दोऽग्निदेवता अग्निसर्जने विनियोगः । ॐ
अभ्यारमिदज्यो निषिक्तं पुंकरे मधु । अब तस्य विसर्जने ।

इति सामान्त-कुशण्डिका ।

अथ विवाहः

तत्र सम्प्रदाता कुतनित्यक्रिय आचम्य पुण्याहः श्रुति-श्रुतिश्च वाचयित्वा श्रुति
नो मीमाता इत्यादि श्रुतिसूक्तं पठित्वा सूर्याः सोम इत्यादिना देवसान्निध्यं

* कचित् नाभिः षण्णामिति मन्त्रस्थाने ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्तश्वरः,
सप्तधाम श्रियानि । सप्तहोत्राः सप्तधा वा षडसि सप्तयोनिरापृणश्च वृतेन इति मन्त्रनिवेशः ।

† यतस्तुरे इदानीं अग्न्यापस्थापनमन्त्रपः ।

‡ अत्र कचिं क्रमभेदो दृश्यते यथा—सर्वमस्य शत्र्यायुषमिति विभूतिग्रहणात् परं मूर्धानं दिव
इत्यादि मन्त्रत्रयेण पूर्णहोमास्तु संस्कारपः । यथा ॐ पञ्चम इत्यस्य हिरण्यसू पञ्चवित्रित्यादि ।
ततोऽग्निविसर्जनम् ॐ षष्ठ षष्ठः गच्छ षष्ठपतिः गच्छ स्वां योनिः गच्छ स्वाहा एष ते षष्ठो
षष्ठपते सह सूक्तवाकस्य जुषस्व स्वाहा । ततो हुक्कादिना पृथिवी इं शीतला भवेति शान्तिं नोऽवा
ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् ।

† अत्र केचिं ॐ त्र्यायुषः जमदग्नेः इति ललाटे, ॐ कश्चपस्य त्र्यायुषमिति हृदि, ॐ अगस्त्यास्य
त्र्यायुषमिति नाभौ, ॐ षडेवानां त्र्यायुषः इति दक्षिणशक्रे, तन्ने अस्य त्र्यायुषमिति वाम-
शक्रे, सर्वमस्य शत्र्यायुषमिति शिरसि धारयेत् । इति क्रमभेदः वर्णयति । कश्चिंश्चिं पुंकरे
अत्रैव ब्रह्मदक्षिणा उदाहृता ।

कर्मणिदा प्राञ्चुथं वरः वज्रादिभिरर्चयेत् । यथा—दाता ॐ साधु भवानास्तां,
 वरः ॐ साध्वहमासे, दाता ॐ अर्चयिष्यामो भवन्तम्, वरः ॐ अर्चय इति
 वदेत् । ततो दाता! गन्धपुष्पवज्रादिभिरर्च्य दक्षिणं जानु धृत्वा ॐ तत्सदद्य
 अमुके मासि अमुकराशिषे भान्तरे अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः
 श्रीअमुकदेवशर्मा अमुकगोत्रशामुकप्रवरशामुकदेवशर्मणः प्रपोत्रः एवं
 पोत्रः पुत्रः अमुकगोत्रामुकप्रवरम् अमुकदेवशर्माणः अमुकगोत्रशामुक-
 प्रवरशामुकदेवशर्मणः प्रपोत्रीः एवं पोत्रीः पुत्रीः अमुकगोत्रामुक-
 प्रवराम् अमुकीः शुभब्राह्मविवाहेन दातुमेभिर्गङ्गादिभिरर्च्य वरत्वेन
 भवन्तमहं वृणे इति वृणुयात् । वरः ॐ वृतोहस्यीति श्रीकुर्यात् । दाता
 ॐ यथाविहितं वरकर्म कुरु इति वदेत् । वरः ॐ यथाज्ञानं करवाणीति
 प्रतिवदेत् । ततो वरकण्ठयोर्मुखचन्द्रिकां कारयेत् । ततो दाता ॐ
 विष्टरो विष्टरो विष्टरः इति प्रैषेणोक्ते प्रतिगृहतामिति दद्यात्,
 वरः ॐ विष्टरः प्रतिगृहामीति गृहीत्वा ॐ अहं वयं सजातानां विद्युतामिव
 सूर्यः । इदन्तमधितीष्ठामि यो मा कश्चात्तदासति इत्युदगग्रे विष्टरे उप-
 विशेषेत् । दाता पुनर्विष्टरः तथैव दद्यात् । वरस्तु पूर्ववद्गृहीत्वा उक्त-
 क्रमेण पुनर्वाचपदे दद्यात् । ततो दाता पाद्यं पाद्यं पाद्यं प्रति-
 गृहतामित्युक्त्वा प्रयच्छेत्, वरः ॐ पाद्यं प्रतिगृहामीति गृहीत्वा दक्षिणवाम-
 क्रमेण पादौ प्रक्षालयेत् । दाता अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृहतामित्युक्त्वा
 अर्पयेत्, गृहीत्वा ॐ अर्घ्यं प्रतिगृहामीति गृहीत्वा शिरसि निदध्यात् अनेन
 मन्त्रेण—ॐ अर्चत प्रार्चत प्रियमेधामो अर्चत इति । * ततो दाता
 ॐ आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृहतामिति त्रिरुक्त्वापितं जलं
 वरः ॐ आचमनीयं प्रतिगृहामीति गृहीत्वा ॐ अमृतोपसुरणमसि स्वाहा
 इति आचामेत् । दाता मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः प्रतिगृहताम्
 इति दद्यात् । वरः ॐ मधुपर्कं प्रतिगृहामीति गृहीत्वा ॐ मित्रश्च वा चक्रुषा
 प्रतीक्षे इति पश्चेत् । ॐ देवश्च वा सुवितुः प्रसवेहृषिनोर्वाहृत्यां
 पूषेण हस्ताभ्यां प्रतिगृहामीति तमञ्जलिना प्रतिगृह्य मधु वातेति तिस्रणां
 राहगणो गौतमश्चिषिर्विष्वेदेवा देवता गायत्रीच्छन्दो मधुपर्कावेक्षणे
 विनियोगः । ॐ मधु वाता श्वात्सते मधु करस्ति सिद्धवः । माध्वीर्नः सञ्ज्ञो-

* अत्र गृह्यन्ते परिशिष्टे भाष्ये च मन्त्रो न धृतः ।

शरीः । ॐ मधु नक्तुमृतोषसो मधुमं पार्थिवं रजः । मधु क्षौरस्तु नः पिता ।
 ॐ मधुमानो वनस्पतिर्मधुमा अस्तु सूर्याः । माध्वीर्गावो भवस्तु नः । इति
 त्राचेणावेक्यानामिकया चासूष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोद्य वसवश्चेति
 चतसृणां वसुश्रुतश्चर्षिर्लिङ्गोक्ता देवता उक्थिक्छन्दो मधुपर्कनिर्वाहने
 (प्रक्षेपणे) विनियोगः । ॐ वसवस्तु गायत्रेण छन्दसा भक्त्यस्तु इति पुरस्ता-
 त्निर्वाहो ॐ रुद्रास्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा भक्त्यस्तु इति दक्षिणतः ॐ आदित्यास्तु
 जागतेनछन्दसा भक्त्यस्तु इति पश्चात्, ॐ विश्वे वा देवा आसुष्टुभेन छन्दसा
 भक्त्यस्तु इति उत्तरत ॐ भूतेभ्यश्वा प्रक्षिपामि इति मध्यतः गृहीत्वा त्रिरुक्तं-
 क्षिपति । ततो भूमो पात्रं निधाय विराजो दोहोऽसौत्यश्च त्रितश्चर्षि-
 लिङ्गोक्ता देवता गायत्रीछन्दो मधुपर्कप्राशने विनियोगः । ॐ विराजो
 दोहोऽसि इति प्रथममन्त्रीयात् । ॐ विराजो दोहमशीर इति द्वितीयं, ॐ मयि
 दोहः पञ्चमै विराज, इति तृतीयं, न सर्वमन्त्रीयात् शेषं शिष्येभ्यो
 दद्यात्, अप्सु वा क्षिपेत् । शौचार्थमाचमनं कृत्वा अथाचमनीयेनावाचामति ॐ
 अमृतापिधानमसि (स्वाहा) इति प्रथमम् । ॐ सत्यं वशः श्रीमग्नि श्रीः श्रयतामिति
 द्वितीयं । आचान्तोदकारं वराय दाता एकदेशे वक्त्रां गां गौर्गौर्गौरिति
 निवेदयेत् । ॐ हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत इति जपित्वा माता
 रुद्राणामिति भार्गव-जामदग्निश्चर्षिर्गौर्देवता त्रिष्टुप् छन्दो गोमोक्षणे
 विनियोगः । ॐ माता रुद्राणां हृदिता वसुनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।
 प्रणुवोचं चिकितुषे जनार मा गामनागामदितिं वधिष्ट । ततो दाता
 मङ्गलमहोषधिलिप्तुं कञ्चारा दक्षिणहस्तं वरहस्तोपरि निदध्यात् । ततो
 ब्राह्मणान् वाचयेत् *—ॐ शिवा आपः सस्तु, सोमनश्चमस्तु अक्ततक्षारिष्टकास्तु, दीर्घ-
 मायुरस्तु, श्रीः कास्तिः पुष्टिः शान्तिः स्थितिरस्तु । ॐ अस्तु इति अपरब्राह्मणो
 वरोऽप्येतत्सर्वं वदेत् ।

अथ कन्यादानम्

ॐ एतेश्च सब्रह्माच्छानालङ्कार्यै कन्यायै नमः इति त्रिः प्रोक्त्या
 सम्पूज्या वामपाणिना धृत्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा

* अत्र परिशिष्टं—दाता वृणीष्यमिति क्रुरादेवः त्रिः प्रयुज्या दाता प्रदास्तानीति चोऽच्छि-
 त्वात्, अथ ब्राह्मणा उक्तस्त्ययनाः शिवा आपः सस्तु सोमनश्चमस्तु अक्ततं चारिष्टं चास्तु दीर्घ-
 मायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिचास्तु इत्याहुः । एतच्चः सत्यामस्तितानुद्य समानी आकृतिः प्रसू-
 मन्ताधिय सानस्तु सकनीत्येता पठेयुः । इति विशेषमाह ।

श्रीविष्णुश्रीतिकामः अमुकगोत्रशामुकप्रवरश्च अमुकदेवशर्षणः प्रपौत्रान्
 एवं 'पौत्रान्, पुत्रानामुकगोत्रानामुकप्रवरानामुकदेवशर्षणे वरान् ब्राह्म-
 णार्थार्चितान्—अमुकगोत्रशामुकप्रवरशामुकदेवशर्षणः प्रपौत्रीः पौत्रीः
 पुत्राः अमुकगोत्रामुकप्रवराः श्रीअमुकीदेवीमर्चिताः, एवं त्रिरावृत्तः कृत्वा
 एनाः कन्थाः सालकारामाच्छादिताः प्रजापतिदेवताकाः तुभ्यमहं सम्प्रददे ।
 इति जलं वरहस्ते दद्यात् । ततो वरः स्वस्तीतुक्त्वा गायत्रीं पठेत् । ततः
 कन्थेभ्यः प्रजापतिदेवताका इति वदेत् । ततो दाता ॐ धर्मं चार्थं च कामे
 च नातिचरितव्या इत्येवमिति वदेत् । वरोहपि ॐमिति प्रतिगृह्य स्वस्तीतुक्त्वा *
 कामस्तुतिः पठेत्—प्रजापतिर्षधिः कामो देवता बृहतीहृन्तः कामस्तुतिपाठे
 विनियोगः । ॐ क इदं कथा अदात् कामः कामादात् कामो दाता कामः
 प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविश कामेन त्वां प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते, वृष्टि-
 रसि क्षोत्वा (परि) ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णातु । + ततो ब्राह्मणान् वाचयेत् । ॐ
 दक्षिणाः पास्तु बह देवस्य नो अस्तु प्रजापतिः प्रीयतां तिथि-मूर्त्त-करण-नक्षत्र-
 ग्रहलग्न-सम्पदः सस्तु । † ततः पुण्याहादिकं वाचयित्वा कन्थाः कुशैरभिषिक्तेः
 —ॐ अनावृष्टिमस्तनाधुः देवानामोज्ज्वलित्विषुसिपाः अनभिसत्याञ्जसासत्या-
 म्पागसांस्वस्ति ते मेधा । ॐ षण्कक्षीवांसं बलनं पुत्रो आदिरसामद तेन
 नैतेत्ये विश्वेदेवाः संप्रियाः समज्जीजनम् । ॐ समुद्रज्योष्ठा मलिनस्त
 मध्यात् पुनानावस्त्यानिविशमानाः । इन्द्रो वा बज्जी वृषभो वराद ता आपो
 देवीरिह मामवस्तु । ॐ वा आपो दिव्या उत वा अस्ति धनित्रिमा उत वा याः
 यमंजाः । समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवस्तु । ॐ
 वासां राजा वरुणो वाति मध्ये सत्यानृते अवपशन् जनानाम् । मधुच्युतः
 शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवस्तु । ॐ वासु राजा वरुणो
 वासु सोमो विश्वेदेवा वासुर्ज्जः मदस्ति । वैश्वानरो वासुग्निः प्रविष्टस्ता
 आपो देवीरिह मामवस्तु । ॐ आपो हि ष्ठीति, वो वः शिवतम इति,
 तन्वा अरक्षमाम इति । सूर्या सावित्री ऋषिः प्रजापतिर्देवता जगतीहृन्तः

* दक्षिणेहंसे कन्थामभिषुष्टेति परिशिष्टम् ।

+ अत्र परिशिष्टः—प्रजापतिमनुसृत्य धर्मप्रदासिद्धार्थं कन्थाः प्रतिगृह्णामीति क्रमादेव
 त्रिः प्रयुज्या पुरोधा दातृवरौ प्रति ऋतश्च हि शुक्रः सति पूर्वोरिति तिस्रो अपिदा एतच्च
 सत्यासमुद्धमस्ति क्रमात् । इति अतिरिक्तप्रयोगमाह ।

‡ एतत्तु परिशिष्टमतम् ।

कन्तामतिमुषा जपे विनियोगः । ॐ आनः प्रजाः जनयतु प्रजापति-
राजसय समनक्तुर्यामा । अहर्मन्नीः पतिलोकमाविश शनो भव
द्विपदेशकतुप्पदे । इति कन्तामतिमुषा जपेत् । ततो दक्षिणां दद्यात्—
ॐ अष्टेत्यादि कृतैतत् कन्तासम्प्रदानकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काकनं
तन्मूलां वा श्रीविष्णुदैवतमर्चितममुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकदेवशर्मणे वरान्
तुभ्यमहं सम्प्रददे । वरः स्वस्तीतुक्तुं दक्षिणां गृह्णीयात् । ततोऽच्छिद्रायधारणं
कृत्वा वैशुष्याशक्तिं कुर्यात् । आचारात् पत्यादक्षिणे वधुमुपवेशयेत् ।

इति सम्प्रदानम् ।

अथ विवाह-कृष्णिका

तत्र वरः स्नात आचारात् वस्त्रमार्कण्डेयपूजानन्तरं सामान्यकाण्डोक्तमग्निः
संस्थाप्यावाधाय चक्रं प्रसाधा * इवाधानान्तः कर्म समाप्त्याश्रयामे पत्नीमुप-
वेश्य तस्या दक्षिणकेशपक्षे उर्गासूत्रं वधीयादनेन मञ्जरेण—† अग्रे विष्टेभिरि-
त्यस्य भ्रुवाज्जगधिरग्निदेवता त्रिष्टुप् छन्दो वधुदक्षिणकेशपक्षे उर्गासूत्रवक्त्रे
विनियोगः । ॐ अग्रे विष्टेभिः स्वनीकदेवैरूर्णावस्तुं प्रथमः सीदयानिम् ।
कुलाग्निः घृतवस्तुं सवित्रे यज्जं नम्र यजमानाय साधु । (तथैव वामकेश-
पक्षे वक्त्रम्) इति । ततो वरः कन्तारै वस्त्रयुग्मं दद्यात् । युवः
वस्त्राणीत्यस्य दीर्घतमाध्विर्मित्रावरुणो देवते त्रिष्टुप् छन्दो वस्त्रप्रदाने
विनियोगः । ॐ युवः वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रामन्तुवोहसर्गाः ।
अवातिरतमनृतानि विश्व ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे । ततः कन्तासथी
वाससी गृहीत्वा परिधापयेत् । ॐ युवा सुवासाः परिवीत आगात् स उ
श्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवम उन्नयन्ति साध्या मनसा वेदयन्तः ।

* वाग्देवपद्धतौ अग्रे अवाधानप्रकारो दर्शितः । वशा—समिद्धमदाय ॐ अष्टेत्यादि
अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा करिष्यामाण विवाह-कर्म्मार्कहोमकर्म्मणि देवतापरिग्रहार्थमवाधान-
महं करिष्ये । अग्निप्रवाहितेऽग्रे जातवेदसमग्निमिधेन प्रजापतिमाधारार्जोनाग्निं पवमान-
मर्धामणं प्रजापतिक एताः प्रधानदेवता आज्ञाद्रव्योर्धामणं वरुणं प्रजापतिं पूषणमेताः
प्रधानदेवता लाज्जद्रव्योर्धामणं इविःशेषेण श्विष्टकृतमाज्ञान इधमन्नहनेन रज्जुं विश्वान् देवान्
संश्रवेण सर्वप्रार्थित्तुदेवता अग्निं देवान् विष्णुर्मग्निं वायुं सूर्यां प्रजापतिक-
जातदोषनिर्हरणार्थमनाज्ञातदोषनिर्हरणार्थं तिस्र आज्ञाद्रव्येण साक्षेन कर्म्मणा सद्योऽहं
यक्ष्ये इति सद्ध्या प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूकीमर्गो जुहुरात् ।

† उर्गासूत्रवक्त्रादि परम्परावलोकनान्तः कर्म वाग्देवपद्धतौ न धृतम् ।

ততো বরঃ জাতবেদস ইত্যশ্চ কশ্যপঋষির্জাতবেদা অগ্নিদেবতা ত্রিষ্টুপ্
 ছন্দঃ স্বস্ত্যয়নে বিনিয়োগঃ। ঔ জাতবেদসে সুনবাম সোমমরাতী ষতো
 নিদহাতি বেদঃ। স নঃ পর্ষদতি দুর্গাণি বিশ্বা নাবেব সিকুং ছুরিতাত্যগ্নিঃ।
 ইতি পঠেৎ। ততঃ কণ্ঠাবরয়োরন্তোত্তাবলোকনম্। ঔ অঘোরচক্ষুরপতি-
 য়োধি শিবা পশুভ্যঃ সূমনাঃ সুবর্চাঃ। বীরসূর্দেবকামা শ্রোনা শন্নো ভব
 দ্বিপদেশং চতুস্পদে। ততোহগ্নেঃ পশ্চিমতঃ সপুত্রাং শিলাং প্রতিষ্ঠাপ্য
 শমীপত্র-মিশ্রিতান্ লাজান্ সূর্পে নিধায় সপ্তমগুলিকার্থং পিষ্টাতকমগ্নেঃ
 পূর্কোত্তরকোণে উদকুস্তক স্থাপয়েৎ। ততঃ কণ্ঠয়া সমন্বারকো বর আজ্যেন
 পঞ্চাহতীজুহুয়াৎ। অগ্ন আয়ুংষীতি তিস্মণাং শতং বৈথানসা ঋষয়ঃ
 পবমানোহগ্নিদেবতা গায়ত্রীছন্দো বিবাহে প্রধানাজ্যহোমে বিনিয়োগঃ।
 ঔ অগ্ন আয়ুংষি পবস আসুবোজ্জমিষক নঃ। আরে বাধস্ব দুচ্চুনাং স্বাহা।
 পবমানায় অগ্নয়ে ইদং নমম। ঔ অগ্নিঋষিঃ পবমানঃ পাকুজ্ঞঃ পুরোহিতঃ।
 তমীমহে মহাগয়ম্ স্বাহা। পবমানায় অগ্নয় ইদং নমম। ঔ অগ্নে পবস্ব
 স্বপা অশ্বে বচঃ সুবীর্যাম্। দধদ্রগ্নিং ময়ি পোষম্ স্বাহা। পবমানায় অগ্নয়ে
 ইদং নমম। প্রজাপত ইত্যশ্চ হিরণ্যগর্ভঋষিঃ প্রজাপতির্দেবতা ত্রিষ্টুপ্
 ছন্দো বিবাহে প্রধানাজ্যহোমে বিনিয়োগঃ। ঔ প্রজাপতে ন ত্বদেতান্তো
 বিশ্বাজাতানি পরিতা বভূব। যৎ কামান্তে জুহুমস্তন্নো অস্ত বয়ং শ্রাম পতরো
 রয়ীণাং স্বাহা। প্রজাপতয় ইদং নমম। * ত্বমর্ধ্যমাইত্যশ্রা ত্রেয়ো বসুশ্রত-
 ঋষিরগ্নিদেবতা + ত্রিষ্টুপ ছন্দো বিবাহে প্রধানাজ্যহোমে বিনিয়োগঃ।
 ঔ ত্বমর্ধ্যমা ভবসি যৎ কনীনাং নাম স্বধাবন্ গুহং বিভর্ষি। অঞ্চস্তি মিত্রং
 সুধিতং ন গোভির্যদ্পতা সমননা কুণোষি স্বাহা। অগ্নয় ইদং নমম। ‡
 ততো বরঃ প্রত্যঙ্গুখঃ প্রাঙ্গুখাসীনায়া বধ্বা হস্তং গৃহীয়াদনেন মস্ত্রেণ—গৃভ্রামী-
 ত্যশ্চ সূর্যাসাবিত্রীঋষির্ভগাদয়ো দেবতাস্ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ পাণিগ্রহণে বিনি-
 যোগঃ। ঔ গৃভ্রামি তে মৌভগহায় হস্তং ময়া পত্যা জরদষ্টির্যথাসঃ। ভগো
 অর্ধ্যমা সবিতা পুরন্ধিমর্হং ত্বা দুর্গাইপত্যায় দেবাঃ। ¶ ইত্যনেন সাক্ষুষ্ঠং

* কেচিৎ আচার্য্যণ ঋগাহতীনাং বাহুগাহতীনাঞ্চ সমুচ্চয়মিচ্ছন্তি তেনাষ্টাহতরঃ।
 নৈকে কাঞ্চন আহুতিমিত্যাহঃ। ইতি গৃহসূত্রভাষ্যকার আহ।

+ কেচিৎত্বমর্ধ্যমা দেবতা ইত্যাহঃ। অগ্নিদেবতা ইতি ঋক্সংহিতায়াং পাঠঃ।

‡ বাসুদেবপত্নীতৌ প্রজাপত্যহোমাৎ প্রাক্ আর্ধ্যমহোমো বিহিতঃ।

¶ অত্র গৃহকারঃ অশুষ্ঠমেব গৃহীয়াৎ যদি কাময়ীত পুমাংস এব মে পুত্রা জায়েরন্নিতি।

করং গৃহীয়াৎ । অথ গ্রহিবন্ধনম্ । বিশ্বেত্তাত ইত্যশ্চ ভার্গবনেমঋষির্লিঙ্গোক্তা
 দেবতা স্ত্রিষ্টুপ্ ছন্দো গ্রহিবন্ধনে বিনিয়োগঃ । ওঁ বিশ্বেত্তাতে সবনেষু প্রধাচ্যা
 ষা চকর্ণ মঘবন্নিদ্র সুমতে । পারাবতং ষৎ পুরুসংভূতং বস্বাবৃগোঃ শরভায়
 ঋষিবন্ধবে । ততো বরো বধুমহিতোহগ্নিঃ উদকুন্তঞ্চ প্রদক্ষিণীকৃত্য পঠেৎ—
 ওঁ অমোহমগ্নি সা ত্বং সা ত্বনশ্চমোহহঃ গোরহঃ পৃথিবী ত্বং সামাহমুকৃত্বং
 তাবেহি বিবাহবহৈ প্রজাং প্রজনয়াবহৈ সংপ্রিয়ৌ রোচিষ্কু সুমনশ্চমানৌ
 জীবৈব শরদঃ শতম্ । ততো বরোহগ্নেকৃত্বরে দক্ষিণপাদেন বধুমশানমারো-
 হয়েৎ—ওঁ ইমমশানমারোহাশ্বেব ত্বং স্থিরা ভব । সহস্ব পৃতনাবতোহভিতিষ্ঠ
 পৃতন্ততঃ । ততো বধ্বঞ্জলাবুপস্তীর্ষ্য ত্রিরভিঘাৰ্য্য তদ্রাতা * দ্বিলাজানা-
 বপতি, তত্র স্বতক্ষ্বং দত্ত্বা অৰ্য্যমণমিত্যশ্চ সূর্যাসাবিত্রীঋষির্লিঙ্গোক্তা
 দেবতা অশুষ্টুপ্ ছন্দো লাজহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ অৰ্য্যমণং হু দেবং কণ্ঠা
 অগ্নিমযক্ষত । স ইমাং দেবো অৰ্য্যমা প্রেতো মুঞ্চাতু মামুতঃ স্বাহা ইতি-
 বরেণ পঠিতে বধুরঞ্জলিভেদমকুর্ষতী লাজান্ জুহুয়াৎ । ততোহগ্নিপ্রদক্ষিণং
 কৃত্বা পূর্ষবৎ শিলারোহণপূর্ষকং পুনর্লাজান্ গৃহীত্বা ঋষ্যাদিকং পূর্ষবৎ
 পঠিত্বা ওঁ বরুণং হু দেবং কণ্ঠা অগ্নিমযক্ষত । স ইমাং দেবো বরুণঃ প্রেতো
 মুঞ্চাতু মামুতঃ স্বাহা । † বরুণায় ইদং নমম । ইতি দত্ত্বাৎ । পুনরপি
 প্রদক্ষিণাশ্মারোহণপূর্ষকং পূর্ষবৎ লাজান্ গৃহীত্বা ওঁ পূষণং হু দেবং কণ্ঠা
 অগ্নিমযক্ষত । স ইমাং দেবঃ পূষা প্রেতো মুঞ্চাতু মামুতঃ স্বাহা । পূষে
 ইদং নমম । ইতি দত্ত্বাৎ । চতুর্থে প্রদক্ষিণমকুর্ষেব লাজানভিঘাৰ্য্য সূর্ষপুটে
 হস্তদ্বয়ং দত্ত্বা তুষ্ণীং জুহুয়াৎ । ততো বরো যদি কণ্ঠায়া উর্গাদিলোমবদ্ধে
 দ্বিশিখে তদানেন মস্ত্রেণ মোচয়েৎ—সূর্যাসাবিত্রীঋষিরশুষ্টুপ্ ছন্দঃ কণ্ঠা
 দেবতা শিখাসৌক্ষণে বিনিয়োগঃ । ওঁ প্র ত্বা মুঞ্চামি বরুণশ্চ পাশাদ-
 যেন ত্বা বধাৎ সবিতাসু শেবঃ । ঋতশ্চ যোনৌ স্কৃতশ্চ লোকে রিষ্টাং
 ত্বা সহপত্যা দধামি । ইতি দক্ষিণাং শিখাং মোচয়তি । সূর্যাসাবিত্রী-
 ঋষিরশুষ্টুপ্ ছন্দঃ কণ্ঠা দেবতা শিখাসৌক্ষণে বিনিয়োগঃ । ওঁ প্রেতো

অঙ্গুলীরেব স্ত্রীকামঃ । রোমান্তে হস্তং সাক্ষুষ্ঠমুত্তরকামঃ । ইতি পাণিগ্রহণে কামনাভেদেন
 বিশেষমাহ ।

* ভাতৃস্থানো বা ইতি গৃহসূত্রম্ ।

† গৃহসূত্রে মুঞ্চাতু মামুতঃ ইতি পাঠো ধৃতঃ ।

शुक्लामि नामूतः सुवक्त्राममृतकरम् । वथेरमिन्द्रमौत्तः सुपुत्रा सुतगा मति ।
 इत्युत्तरां शिखां मोचयति । ततः प्राग्दौच्यां दिशि वधुं सप्तमगुलिकाम्
 सप्तपदानि क्रामयति । सप्तभिर्मन्त्रैः—वसुश्चतस्रिषिष्टिष्टुप् छन्दो लिङ्गोक्ता
 देवताः सप्तपदीकरणे विनियोगः । ॐ इष एकपदीभव सा मामनु-
 व्रता भव पुत्रान् विन्दावहै बहूँस्तु सस्तु जरदष्टयः । इति प्रथममगुलिकाम् ।
 ऋष्यादिकं पूर्ववत्—ॐ उर्जे द्विपदीभव सा मामनुव्रतेत्यादि । इति द्वितीय-
 मगुलिकाम् । एवं ॐ रायस्पोषाय त्रिपदीभवेत्यादि । ॐ मायोभव्याय चतु-
 स्रपदीभवेत्यादि (४) ॐ प्रजाभ्यः पञ्चपदीभवेत्यादि । (५) ॐ ऋतुभ्यः षट्पदी-
 भवेत्यादि । (६) ॐ सखा सप्तपदीभवेत्यादि । (७) ततो वेद्यां दम्पत्याः
 शिरसी सर्वाय पूर्वस्थापितकुम्भोदकेन जीवत्पतिपुत्रा आयपल्लवेनाभिषि-
 ष्येयुः । ततो वधुः क्रवमरुक्तीं सप्तश्वीन् पश्येत्, वरश्च मन्त्रं पठेत्—ॐ क्रवा
 गोक्रवा पृथिवी क्रव विश्वमिदं जगत् । क्रवासः पर्वता इमे क्रवो राजा विशा-
 मयम् । ॐ क्रवस्तु राजा वरुणो क्रवन्देवो बृहस्पतिः । क्रवस्तु इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रुः
 धारयतां क्रवम् । इति * दृष्ट्वा वाचं विश्वजेत ॐ जीवपत्नी प्रजां विन्देमिति ।
 ततो षष्ठसमावेशादिनास्तरे वधुप्रवेशो न भवति तदा प्रायश्चित्तं समाप्याग्नि-
 विमर्जयेत् । नचेत्तदा चतुर्थीहोमं कुर्यात् । † अग्निं समये आचारात् वरश्च
 वामभागे वधुमुपवेश्य वरेणैव तस्याः सीमन्ते सिन्दूरं दापयेत् । अथ प्रास्था-
 निकं यथादौ वरो वधुं यानमारोहयेत् । ॐ पूषा त्वेतो नयतु इत्यञ्च
 सूर्यासावित्री देवते त्रिष्टुप् छन्दो यानारोहणे विनियोगः । ॐ पूषा त्वेतो
 नयतु हस्तगृह्णाग्निना वा प्रवहतां रथेन । गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ वशिनी
 त्वं विदथमावदासि । अथ पथि यदि नावागमनं भवति तदा तां नावमा-
 रोहयेत्—ॐ अश्वता रीयत इत्यञ्च देवा ऋषयोऽग्निदेवता त्रिष्टुप् छन्दो

* वासुदेवपद्धतौ क्रवदर्शनानन्तरं वक्ष्यमाणा आशीर्वाचका मन्त्रा उल्लिखिताः । यथा—ॐ
 अविधवा भव वर्षाणि शतंसाग्रस्तु सुव्रता । तेजसा च यशसा च धर्मपत्नी पतिव्रता । जनयेत्सु-
 पुत्रानि मा च दुःखं लभेत् कचिन् । उर्जा ते सोमपा नितान् भवेत्कर्मपरारणः । अष्टपुत्रा भव
 दुःखं सुतगा च पतिव्रता । उर्जुं शैव पितृर्जातुर्हृदयानन्दिनी सदा । इत्यञ्च तु वथेन्द्राग्नि
 श्रीवस्तु यथा प्रिया । शक्रश्च यथा गौरी तदुर्जुं रूपि उर्जुरि (तथा ह्यपि उर्जुरि इति पाठान्तरम्) ।
 अत्रेवथानुभया स्त्रां वशिष्ठश्चापारुक्ती । कौशिकश्च यथा शची (यथा सती) तथा ह्यपि उर्जुरि ।
 क्रवैषि पोषा मयि मह्यः दादाद्बृहस्पतिः । मया पत्या प्रजावती संजीव शरदः शतम् इति ॥

† प्रास्थानिकं कर्म प्राथमिकत्वात् चतुर्थीहोमात् प्राक् कायाम् । वासुदेवपद्धतौ तथा
 लिखितत्वाच्च इत्यवधेयम् ।

नावारोहणे विनियोगः । ॐ अश्वती रीयते संरत्तध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता
सथायः । इत्यर्क्षेन । अथ ताम् उत्तरेणोत्क्रामयेत् । ऋष्यादिकं पूर्ववत्,
विशेषतः नाववतारणे विनियोगः । ॐ अत्राजहाम ये असन्नशेवाः शिवा-
श्वमुत्तरे मांभिवान् । इत्यर्क्षेन । अथ पत्नीं रुदतीं दृष्ट्वा वरो जपेत् ।
ॐ जीवः रुदन्तीत्यंशु काङ्कीवती ऋषिर्घोषाग्निर्नो देवते जगतीच्छन्दो जपे
विनियोगः । ॐ जीवः रुदन्ति विमयन्ते अक्षरे दीर्घामनुप्रसितिः दीर्घि-
नरः । वामं पितृभ्या य ईदं समेरिरेमयः पतिभ्या जनयः परिषजे । *
ततः कल्याणेषु देशचतुष्पथेषु विश्रम्य जपेत् । मा विदन् इत्यंशु सूर्यासावित्री
ऋषिः सूर्यासावित्री देवता अनुष्टुप् छन्दश्चतुष्पथामन्त्रेण विनियोगः । ॐ
मा विदन् परिपश्चिनो य आसीदस्ति दम्पती । सुगेभिर्हृर्गमतीतामपद्रास्वरातयः ।
वन्ननि चेदधुसमौक्कान् पशेत् तदा इमं मन्त्रं जपेत्—ॐ सुमन्त्रीरियः वधु-
रिमां समेत पशत । सौभाग्यामैशु दद्याथास्तु विपरेतन । ततः शुभ-
दिवसे नववधुं गृहं प्रवेशयेत्—ॐ ईह प्रियं प्रजया ते समुध्यतामग्निं गृहे
गार्हपत्याय जागृहि । एनापत्या तवः संसृज स्वाधाजिब्री विदथ मावदाथः ।
ततः प्राग्ग्रीवास्तानडुच्छर्म्भि वधुमुपवेशयेत् । तया संस्पृष्टः स्वयमेव जुह्यात्—
ॐ आन इति चतसृणां सूर्यासावित्रीऋषिः सूर्यासावित्री देवता (नानाछन्दांसि)
आज्याहोमे विनियोगः । आनः प्रजां जनयतु प्रजापतिराज्रसाय समन-
त्तुर्ध्यामा । अतुर्ध्वलीः पतिलोकमाविशशरो भव द्विपदेशं चतुष्पदे स्वाहा । •
ईदं सूर्याय । † ॐ अबोरचक्रपतिव्योधि शिवा पशुभाः सुमनाः सुवर्चाः ।
वीरसुदेवकामा श्राना शरो भव द्विपदेशं चतुष्पदे स्वाहा । सूर्याय ईदं
नमः । ॐ इमां त्वमिन्द्रमीचुः सुपुत्रां सुभगां कृणु । दशांशुः पुत्रानाधेहि
पतिमेकादशं कृधि स्वाहा । सूर्याय ईदं नमः । ॐ सत्राज्जी शशुरे भव सत्राज्जी
शशुरां भव । ननादरि सत्राज्जी भव सत्राज्जी अधिदेवेषु स्वाहा । सावित्र्यै ईदं
नमः । इति चतुराहतीर्हृत्वा ॐ समञ्जस्तु इत्यंशु सूर्यासावित्री ऋषिः सूर्या-
सावित्री देवता अनुष्टुप् छन्दो जपे विनियोगः । ॐ समञ्जस्तु विश्वेदेवाः
समापो हृदयानि नो । सन्नातरिखा सक्राता समुदेष्टी दधातु नो । इति मन्त्रेण
पठ्ये दधि प्राशितुं यच्छति सा चात्तम्य दधि प्राशु पुनराचामेत् । अथवा

* कालेषिपद्धते अत्र ऋषिच्छन्दो देवतानि न धृतानि वासुदेवपद्धते तु धृतमिति ।

† कालेषिपद्धते आदर्शपुस्तके एतेषां मन्त्राणां ऋषिच्छन्दोदेवतोत्प्रेषो नास्ति ।

সমঞ্জস্ত্ব ইত্যনেন আজ্যশেষেণ বধূদয়ঃ স্বহৃদয়ঞ্চানক্তি । * অথ চতুর্থীহোমঃ ।
 স চ ত্রিরাত্রে নিবৃত্তে দ্বাদশরাত্রে সংবৎসরে বা কর্তব্যঃ । শিখিনামানমগ্নিঃ
 সংস্থাপ্য উপলেপনাঢ্যাজ্যপ্রতাপনাস্তং কৰ্ম কৃৎ৷ চক্ৰং শ্রপয়েৎ । ততো মহা-
 ব্যাহতিভিশ্চতস্র আজ্যাহতীজুহুয়াৎ । ষথা—ওঁ ভূরগ্নয়ে পৃথিব্যে চ
 দিব্যায় চ মহতে চ স্বাহা । অগ্নয়ে ইদং নমম । ওঁ ভুবো বায়বে চাস্তরীক্ষায়
 দিব্যায় চ মহতে চ স্বাহা । বায়বে ইদং নমম । ওঁ স্বঃ সূর্যায় দিব্যায় চ
 মহতে চ স্বাহা । সূর্যায় ইদং নমম । ওঁ ভূভূবঃষশ্চন্দ্রমসে নক্ষত্রেভ্যো
 দিগ্ভ্যশ্চ + দিব্যায় চ মহতে চ স্বাহা । চন্দ্রমসে নক্ষত্রেভ্যো দিগ্ভ্য
 ইদং নমম । ততশ্চক্ৰণা ‡ সপ্তাহতীজুহুয়াৎ । ওঁ অগ্নে প্রায়শ্চিত্তে
 ত্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি যাস্মাঃ পতিয়ী তনুস্তামশ্চামপজহি স্বাহা ।
 অগ্নয়ে ইদং নমম । ওঁ বায়ো প্রায়শ্চিত্তে ত্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি
 যাস্মাঃ অপুত্র্যা তনুস্তামশ্চামপজহি স্বাহা । বায়বে ইদং নমম । ওঁ সূর্য
 প্রায়শ্চিত্তে ত্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি যাস্মাঃ অপসব্যা তনুস্তামশ্চামপজহি
 স্বাহা । সূর্যায় ইদং নমম । ওঁ অর্যামণং তু দেবং কন্তা অগ্নিমষক্ৰত । স ইমাং
 দেবো অর্যমা প্রেতো মুঞ্চাতু নামুতঃ স্বাহা । অর্যায় ইদং নমম । ওঁ বরুণং তু
 দেবং কন্তা অগ্নিমষক্ৰত । স ইমাং দেবো বরুণঃ প্রেতো মুঞ্চাতু নামুতঃ
 স্বাহা । বরুণায় ইদং নমম । ওঁ পুষণং তু দেবং কন্তা অগ্নিমষক্ৰত । স ইমাং দেবঃ
 পুষা প্রেতো মুঞ্চাতু নামুতঃ স্বাহা । পুষে ইদং নমম । ওঁ প্রজাপতে ন
 ত্বদেতান্নন্তো বিখা জাতানি পরিতা বভূব । ষৎ কামান্তে জুহুমস্তম্নো অস্ত বয়ং
 শ্চাম পতরো রয়ীণাং স্বাহা । প্রজাপতয়ে ইদং নমম । ॥ অথ চক্ৰণা স্থিষ্টকৃতং
 সমাপ্য আজ্যেন প্রায়শ্চিত্তং সমাপয়েৎ । ততঃ উদীচ্যঃ কৰ্ম কৃৎ৷ পূর্ণাহত্যাং
 মৃড়নামানমগ্নিঃ সম্পূজ্য পূর্ণাহতিং দত্ত্বা দক্ষিণাং সমাপ্য স্বস্ত্যয়নং বাচয়ীত । §
 ইতি কালেশিপদ্ধতৌ বিবাহপদ্ধতিঃ ।

* চতুর্থীহোমো ন সূত্রকারধৃতঃ ।

+ ওঁ ভূভূবঃষঃ চন্দ্রমসে নক্ষত্রেভ্যো দিগ্ভ্যঃ প্রজাপতয়ে চ স্বাহা ইতি বাহুদেবপদ্ধতিঃ ।

‡ গৃহপরিশিষ্টমন্তে চতুর্থীহোমশ্চক্ৰণৈব ।

॥ ওঁ গোস্তা দদাতু পৃথিবী ত্বা প্রতিগৃহ্নাতু স্বাহা ত্বে ইদং নমম । ইতি অধিকো হোমো
 বাহুদেবপদ্ধতিসম্বৃতঃ ।

§ ওঁ সত্যেনোত্তমিত্তা ভূনিঃ সূর্যোগোত্তমিত্তা ত্বোঃ । ঋতেনাদিত্যাতিষ্ঠন্তি দিবি সোমো
 অধিষ্ঠিতঃ । সোমেনাদিত্যা বলিনঃ সোমেন পৃথিবী মহী । অথো নক্ষত্রাণামেষামুপহে

अथ गर्भाधानम्

तत्र मारुतो नामाग्निः । यदा पत्न्याः प्रथमं रज्जो भवति, तदा सा गृहे ऋतु-
व्रतमाचरन्ती त्रिरात्रमतिवाहयेत् । ततः षोडशदिनाभ्यस्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्त-
फलवक्त्रन-दिवसे पतिः कृतनित्यकृत्याः सकल्य सगणाधिप-गौर्यादि-षोडश-
मातृका-पूजा-वसुधारा-सम्पातनायुष्याशुक्लजपाभ्यादयिकानि कृत्वा शुभलग्नसमये
प्राङ्गणकृतच्छायामण्डपे मङ्गलतूर्याघोषेषु सन्नु प्राङ्मुख आसने उपविशेत् ।
पत्नी च परिहितवस्त्रालङ्कारवती नाभौ निहितसुवर्णपद्मा पत्युर्वामपार्श्वे
उपविशेत् । * तत उपलेपनादि-मेक्षणसंस्कारान्तः कर्म कृत्वा प्रजापत्यां
चरुं + प्रसाध्य ईक्षाधानादिकं कृत्वाहग्नेर्नामकरणाघाराज्याभागान्तः कर्म कुर्यात् ।
ततः पत्नीसमारक्तः पतिः ऋचि ऋवेणाज्यं दत्त्वा पूर्वार्द्धान्मेक्षणेन द्विरवदाय
पुनराज्येनाभिघार्य ऋं प्रजापतये स्वाहा प्रजापतये इदं नमम इति
चरुणा हत्वा वक्ष्यमाणमन्त्रैः ‡ सप्तहत्तीर्जुहोति—विष्णुर्षोनिमिति
त्र्यचस्र (गर्तकर्ता) त्र्यष्टाश्वि (हिरण्यगर्तश्विः) विष्णु-त्र्यष्ट-प्रजापति-
धातारो देवता अमुष्ट्पु छन्दो गर्भाधाने (चरु)होमे विनियोगः । ऋं
विष्णुर्षोनिं कल्लयतु त्र्यष्टा रूपानि पिंशतु । आसिक्तु प्रजापतिर्धाता गर्तं
दधातु ते स्वाहा । विष्णु-त्र्यष्ट-प्रजापति-धातृभ्य इदं नमम । गर्तं
धेहीति मन्त्रश्च (त्र्यष्टा) हिरण्यगर्तश्विः सिनीवाली-सरस्वत्याश्विनो देवता
अमुष्ट्पु छन्दो गर्भाधानहोमे विनियोगः । ऋं गर्तं धेहि सिनीवालि गर्तं

सोम आहितः । सोमं मञ्चते पपिवान् यं संपिबन्त्यावधिम् । सोमं यं ब्रह्माणो विद्वन्
तश्चाग्नाति कश्चन । आच्छद्विधानैणु पितो वाह'तैः सोमरक्षितः । प्राग्रामिच्छ्णुत्तिष्ठसि-
न ते अग्नाति पार्थिवः । यद्वा देव प्रपिबन्तु तत आप्यायसे पुनः । वायुः सोमश्च रक्षिता
सनानां मास आकृतिः । इति सूक्तार्थविदे विप्रश्च दक्षिणां दद्यादिति वासुदेवपद्धतिमतम् ।

* गर्भाधाने पत्यारेवाधिकारः । तदङ्गहोमे तु स्वयमशक्तौ ब्राह्मणं वृणुरात् । यथा—ऋं
अद्येत्यादि अमुकगोत्रमृग्वेदान्तर्गतान्तरायनशांथकदेशाध्याग्निः श्रीअमुकदेवशर्माणः मं-
पत्न्याः श्रीअमुकीदेव्याः प्रथमऋतुसंस्कारकर्माङ्गसब्रह्महोमकर्म कर्तुं भवन्तुमहं वृणे । ऋं
वृतोहन्तीति प्रतिवचनम् । यथाविहितं होमकर्म कुरु इति प्रार्थयेत् । ऋं यथाजानं कुरु-
याणीति प्रतिवचनम् ।

† तत्र च विशेषः—ऋं अद्येत्यादि कर्तव्या-गर्भाधानकर्माङ्गमन्त्राधानमहं करिष्ये इत्याद्याहो
वाक्ये कार्याः । मूष्टिग्रहणमभिहितम् वासुदेवपद्धतौ यथा—ऋं विष्णवे द्वा जुष्टं गृह्णामि एवं
निर्बपामि, प्रोक्त्वामि । तथा सिनीवाली, अग्निनीकुमाराभ्यां, विष्णवे, पृथिव्यै, विष्णवे,
प्रजापतये इति ।

‡ वासुदेवमते चरुणैव सप्तहत्तरः । परिशिष्टमते आज्येन ।

ধেহি সরস্বতি । গৰ্ভস্তে অশ্বিনৌ দেবাবাধতাং পুষ্করশ্রজা স্বাহা ।
 সিনীবানী-সরস্বত্যশ্বিত্যঃ ইদং নমম । (তৃষ্টা) হিরণ্যগৰ্ভঃ ঋষিরশ্বিনৌ
 দেবতে অনুষ্টুপ্ ছন্দো গৰ্ভাধানহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ হিরণ্যায়ী অরণীয়ং
 নিশ্বহতো অশ্বিনা । তন্তে গৰ্ভং হবামহে দশমে মাসি সূতবে স্বাহা ।
 অশ্বিত্যাম্ ইদং নমম । নেজমেষেতি তিস্রগাং (তৃষ্টা) হিরণ্যগৰ্ভঋষিঃ
 প্রজাপতিদেবতা (বিষ্ণুদেবতা) অনুষ্টুপ্ ছন্দো গৰ্ভাধানহোমে বিনিয়োগঃ ।
 ওঁ নেজমেষ পরাপত সুপুত্রঃ পুনরাপত । অশ্বে মে পুত্রকামায়ৈ গৰ্ভমাধেহি
 ষঃ পুমান্ স্বাহা । প্রজাপতয়ে (বিষ্ণবে) ইদং নমম । ওঁ ষথেষং পৃথিবী
 মহ্যন্তানি গৰ্ভমাদধে । এবং তং গৰ্ভমাধেহি দশমে মাসি সূতবে স্বাহা ।
 বিষ্ণবে (পৃথিব্যে) ইদং নমম । ওঁ বিষ্ণোঃ শ্রেষ্ঠেন রূপেণাস্তাং নার্যাং
 গবীন্নাং । পুমাংসং (পুত্রান্) পুত্রমাধেহি দশমে মাসি সূতবে স্বাহা । বিষ্ণবে
 ইদং নমম । প্রজাপত ইত্যশ্চ হিরণ্যগৰ্ভঋষিঃ প্রজাপতিদেবতা ত্রিষ্টুপ্
 ছন্দো গৰ্ভাধানে (চক্ৰ) হোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ প্রজাপতে ন ত্বদেতান্নত্বে
 বিশ্বা জাতানি পরি তা বভূব । ষংকামাস্তে জুহমস্তনো অস্ত বয়ং শ্রাম
 পতয়ে রয়ীণাং স্বাহা । প্রজাপতয়ে ইদং নমম । ইতি
 সপ্তাজ্যাহুতীজুহোতি । ততো পতির্বক্ষ্যমাণমন্ত্রৈঃ পত্ন্যা মূর্দ্ধান-
 মালভেত । অপ নঃ শোশুচদধমিত্যশ্চ অষ্টর্কশ্চ সূক্তশ্চ কুংসঋষিঃ শুচিরগ্নি-
 দেবতা গারভ্রীচ্ছন্দঃ শির আলভনে বিনিয়োগঃ । ওঁ অপনঃ শোশুচদধমগ্নে
 শুশুক্যা রয়িম্ । অপনঃ শোশুচদধম্ । ওঁ সূক্ষেত্রিয়া সুগাতুরা বসুরা চ
 ষজামহে । অপনঃ শোশুচদধম্ । ওঁ প্রষদ্ ভন্দিষ্ঠ এষাং প্রাস্মাকাস্চ সুরয়ঃ ।
 অপনঃ শোশুচদধম্ । ওঁ প্রষত্তে অগ্নে সুরয়ো জায়েমহি প্রতে বয়ম্ ।
 অপনঃ শোশুচদধম্ । ওঁ প্রষদগ্নেঃ সহস্বতো বিশ্বতো ষন্তি ভানবঃ ।
 অপনঃ শোশুচদধম্ । ওঁ ত্বং হি বিশ্বতোমুখ বিশ্বতঃ পরিভূরসি । অপনঃ
 শোশুচদধম্ । ওঁ বিষো নো বিশ্বতোমুখাতিনাবেব পারয় । অপনঃ
 শোশুচদধম্ । ওঁ স নঃ সিকুম্বিব নাবঘাতি পর্ষা স্বস্তয়ে । অপনঃ শোশুচদধম্ !
 (ততো ষাঃ ফলিনীর্ষা অফলা অপুপ্পা ষাশ্চ পুপ্পিণীঃ । বৃহস্পতিপ্রসূতাস্তা
 নো মুঞ্চত্বংহসঃ এতাং জপিত্বা বধেন দস্যমিতি ষপ্তাং বসুশ্রতঋষিরগ্নি-
 দেবতা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দোংগ্যুপস্থানে বিনিয়োগঃ । ওঁ বধেন দস্যং
 প্রহি চাতয়স্ব বয়ঃ কৃধানস্তবে স্বায়ৈ । পিপৰি ষৎ সহসপুত্রদেবান্ সো
 অগ্নে পাহি নৃতম বাজে অশ্বান্ । ওঁ বয়ন্তে অগ্ন উকৃধেৰ্বিধেম

वयं हव्यैः पावकं भद्रशोचे । अस्मै रयिं विश्वारं समि-
 श्वास्त्रे विश्वानि त्रिविधानि धेहि । ॐ अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहस्रं सूनो
 त्रिविधं हव्यम् । वयं देवेषु सुकृतः श्याम शर्शणा नज्जिवरूथेन पाहि । ॐ
 विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिक्नुं न नावा दुरितातिपर्षि । अग्ने
 अत्रिवरमसा गृणानोऽस्माकं बोध्याविता तनुनाम् । ॐ षड्वा हृदा कीरिणा
 मन्त्रमानो मर्त्यां मर्त्या ज्ञोहवीमि । जातवेदो षणो अस्मासु धेहि
 प्रजातिरग्ने अमृतत्वमश्याम् । ॐ षष्टैश्च त्वं सुकृते जातवेद उलोक-
 मग्ने कृणवः श्योानम् । अश्विनः सपुत्रिणः वीरवस्तुः गोमस्तुः रयिं न
 शते श्रुति । अग्निस्तु विश्वस्तुमितिद्वयोरात्रेयौवसुषवश्चरिग्निदेवता
 अग्निष्टूपं छन्दोऽग्नीष्टूपस्थाने विनियोगः । ॐ अग्निस्तु विश्वस्तुमं भुवि ब्रह्माण-
 मुत्तमम् । अतृर्तुः श्रावयं पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे । ॐ अग्नि-
 र्ददाति संपतिं सासाहयो युवा नृभिः । अग्निरत्यां रघुष्यादं जेतार-
 मपराजितम् ।) इत्यष्टाभिरग्निष्टूपस्थाय * श्विष्टकृदादिहोमशेषः (चक्रणा)
 समाप्य सूर्योपस्थानं + कुर्यात् । सूर्यो नो दिवस्पातु इति
 पञ्चर्चश्च सूक्तश्च चक्रुर्वाषिः सूर्यो देवता गायत्रीछन्दः सूर्योपस्थाने
 विनियोगः । ॐ सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अस्तुरिक्वात् । अग्निः
 पार्थिवेभ्यः । ज्योषा सवितर्यश्च ते हरः शतः सर्वा अर्हति । पाहि
 नो दिह्यतः पतस्त्याः । चक्रुर्ने देवः सविता चक्रुर्न उत पर्वतः । चक्रु-
 र्धाता दधातु नः । चक्रुर्ने धेहि चक्रुषे चक्रुर्विथैथ्य तनुभ्यः । संचेदं
 वि च पश्चिम । सुसन्क्षं त्वा वयं प्रतिपश्चिम सूर्या । विपश्चिम नृचक्रसः । †
 ततः पतिरुथार सूर्यार्घ्यादानम् कुर्यात् ॥ —यथा आकृष्टेनेति मन्त्रस्तु
 हिरण्यस्तूपञ्चषिः सविता देवता त्रिष्टूपं छन्दः सूर्यार्घ्यादाने विनियोगः । ॐ
 आकृष्टेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्याम् । हिरण्येन सविता रथेना
 देवो याति भुवनानि पशुन् । ॐ विश्वाया विश्वकर्त्ता च विश्वेशो विश्वदक्षिणः ।

* अग्नीष्टूपस्थानं नास्मद्देशीयपुस्तके लिखितं धृतस्तु परिशिष्टकृता अतो नोपेक्षितम् ।

+ परिशिष्टमते आदौ सूर्योपस्थानं ततः श्विष्टकृद्दोषः ।

† ततो याः फलिनीया अकला इत्यादि सूर्यामुपहार इत्यस्तौ भागो नास्मद्देशीयपुस्तकेषु
 दृश्यते । दृश्यते तु गृहपरिशिष्टे देशास्तुरीयपुस्तकेषु च नात उपेक्षितः । अथात्र अस्मद्देशीयः
 पुस्तके विशेषः । आकृष्टेनेति सूर्यार्घ्यादानम् ।

॥ परिशिष्टकृता सूर्यार्घ्यादानं न विहितम् ।

নবপুষ্পোৎসবে কালে গৃহাণাৰ্ঘ্যং দিবাকর। নমস্তে পদ্মিনীকান্ত সুধা-
 কান্তি নমোহস্ত তে। নবপুষ্পোৎসবে হেতদ্ গৃহাণাৰ্ঘ্যং দিবাকর। এতিমত্নৈঃ
 সূর্য্যার্ঘ্যং দত্তাৎ। ততঃ ফলবন্ধনম্ যথা—যাঃ ফলিনীরিতি মন্ত্রস্ত ত্রিতঋষিৰ্বন-
 স্পতিদেবতাঃ অমুষ্টুপ্ ছন্দঃ ফলদানে বিনিয়োগঃ। ওঁ যাঃ ফলিনীরিত্যাদিঃ। ওঁ
 যাঃ ফলিনীরিতি-মন্ত্রেণ পঠিত্বা ফলানি দত্তাৎ। সা চ প্রসারিতকরা
 পুত্রাণামিত্যাশংসন্তী গৃহীয়াৎ। ইতি চ অতিরিক্তপাঠঃ কুত্রচিৎ বর্ততে,
 পরিশিষ্টকৃতা ন ধৃতঃ। ততঃ স্বিষ্টকৃদাদি সমাপয়েৎ। ওঁ অত্থেত্যাদি মৎপত্ন্যা
 অমুকীদেব্যাঃ কৃতৈতৎ ঋতুসংস্কারকর্মাঙ্কভূত-সব্রহ্মক-হোমপ্রতিষ্ঠার্থং দক্ষিণামিদং
 পূর্ণপাত্রানুকল্পভোজ্যং ব্রহ্মণে তুভ্যমহঃ সম্প্রদদে। ততোহচ্ছিদ্রাবধার-
 গম্। অথ গৰ্ভলন্তনম্। * ঋতাবনুকুলায়াঃ নিশি স্বলকৃতে সুগন্ধবাসিতে
 বেশ্মনি তথাভূতে পর্য্যঙ্কণয়নে সূম্নাতামলকৃতাং শুক্লবসনাং অগ্নিগীং
 ভাৰ্য্যাং স্বয়ং তথাভূতঃ প্রবেশ্য দুৰ্ব্বাঃ পিষ্ট্বা অশ্বগন্ধাং বা সূম্বেণ বাসসা
 সংগৃহ্য উদীৰ্ঘাত ইতি মন্ত্রদ্বয়স্ত সূর্য্যাসাবিত্রীঋষিঃ সূর্য্যাসাবিত্রী দেবতা
 অগ্না-ত্রিষ্টুব্-অস্ত্যা অমুষ্টুপ্ ছন্দো নশ্বদানে বিনিয়োগঃ। ওঁ উদীৰ্ঘাতঃ
 পতিবতী হেমা বিশ্বাবসুং নমসা গীর্তিরীলে। অগ্নামিচ্ছ পিতৃষদং ব্যক্তাং সতে
 ভাগো জহুবা তস্ত বিদ্ধি (স্বাহা)। ওঁ উদীৰ্ঘাতে বিশ্বাবসো নম সেলামহে
 ত্বা। অগ্নামিচ্ছ প্রফর্য্যং সংজায়াং পত্যা সৃজ (স্বাহা)। ইতি উভয়োর্নাসা-
 বিলয়োনিষিচ্য ওঁ গন্ধর্কস্ত বিশ্বাবসোমুখমসীতি উপস্থমভিমৃশ্য বিষ্ণুর্যোনি-
 মিতি মন্ত্রস্ত বশিষ্ঠঋষির্লিঙ্গোক্তা দেবতা অমুষ্টুপ্ ছন্দো ষোনিবিকাশে
 বিনিয়োগঃ। ওঁ বিষ্ণুর্যোনিং কল্পয়তু ত্বষ্টা রূপাণি পিংশতু। আসিঞ্চতু
 প্রজাপতির্ধাতা গৰ্ভং দধাতু তে। ইতি দ্বারং বিদারয়েৎ। তাং পুষ্মিতি মন্ত্রস্ত
 সূর্য্যাসাবিত্রীঋষিঃ সূর্য্যাসাবিত্রী দেবতা পঙক্তিশ্চন্দঃ পত্ন্যুপগমনে বিনিয়োগঃ।
 ওঁ তাং পুষ্মিবতমা মেরয়স্ব যশাং বীজং মনুষ্যা বপস্তু। যা ন উরু উশতী
 বিশ্রয়াতে যশামুশস্তঃ প্রহরাম শেফম্। ইতি দ্বাভ্যাং বিহরেৎ (যস্যামিতি
 স্থানে সপ্তম্যস্তং পত্নী নাম গ্রহীতব্যম্)। অতঃ পরং পুস্তকান্তরে বিশেষো
 লিখ্যতে—যো গৰ্ভমিত্যস্ত বশিষ্ঠঋষিঃ পর্জন্তো দেবতা গায়ত্রীচ্ছন্দো জপে
 বিনিয়োগঃ। ওঁ যো গৰ্ভমোষধীনাং গবাং কৃণোত্যর্কতাম্ পর্জন্তঃ পুরুষীণাং।

* নশ্ব দানং নামদেহীপুস্তকেন ধৃতম্ পরিশিষ্টকৃতা বিহিতম্।

अहं गर्भमित्यञ्च प्रजापत्याख्यः पत्नी देवता त्रिष्टुप् छन्दो जपे
विनियोगः । ॐ अहं गर्भमदधामोषधीषहं विष्वेभु भूवनेषस्तः । अहं प्रजा
अजनमः पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीवु पुत्रान् । इति जपित्वा उपगच्छेत् ।
ततः ॐ प्राणेतो रेतो दधाम्यसौ इत्यनुप्राण्य ॐ यथा भूमिरग्निगर्भा
यथा द्यौरिक्षेण गर्भिणी । वायुर्यथा दिशां गर्भ एवमेतु गर्भं दधाम्यसौ
इति हृदयमभिमृशेत् । * (नैके उपगमने मन्त्रविधिमिच्छन्ति न हनेन किञ्चिद्
संस्क्रियते । ते षधीभिर्निषेकः कृतोपगच्छन्ति ।) परिशिष्टमतम् इति ।
असावितिसर्वनामस्थाने सद्योधानास्तुः बध्नाम प्रयोक्तव्यम् । ततः पङ्कगव्यं
बधुं पाययेत् । तत आचारात् बध्ना नाभिदेशात् सुवर्णेन घृतं पातयेत् ।
इदं गर्भाधानं यदि स्वकाले न क्रियते तदा पुंसवनसमस्तोन्नयनकालयो-
रपि कर्तव्यं नित्यत्वात् ।

इति गर्भाधानम् ।

अथ पुंसवनम्

तत्र चन्द्रनामा मग्निः । गर्भश्च तृतीये मासि पुष्यनक्षत्रे एतत् कर्तव्यम् ।
न च सामान्यनक्षत्रादिशुद्धिरादरणीया विधिनिमित्तत्वात् । ततः पुंसवनदिवसे
निर्बर्तितनित्यकृत्याः पतिर्मातृपूजादिपूर्वकः वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । गर्भवती च
पूर्वदिने सकृत्कृतविषयाभोजना निमज्जनादिमद्गलपूर्वकं प्रावृतस्थाने
स्नानात् । ततो लग्नसमये छायामगुपे पतिः प्राञ्चुथ आसनोपविष्टः कर्म
कुर्यात् । (स्वयमशक्तो पूर्ववद्वृतो ब्राह्मणः) होमकर्त्ता चन्द्रनामानमग्निं
प्रतिष्ठाप्य (अन्वाधाय) + परिसमूहनपरिसुरणादि-प्रणीताप्रणयनास्तुः कृत्वा ॐ
प्रजापतये वा जुष्टं निर्बर्पामीति चतुरो व्रीहिमुष्टीनिरूप्य प्रोक्षणवधात्वादि

* अतःपरं पुस्तकास्तरे विशेषः । ॐ आप इत्वातुभेवजीरागोहमीव चातनीः । आपः
सर्वंशु भेषजीस्तान्ते कुण्डं भेषजम् इत्युपह्वं प्रकाल्य ॐ हस्ताभ्यां दशशाखात्यां जिह्वावाचः
पुरोगवि । अनार इत्युत्थात्यां होपम्पुशामसि अनेन धोनिः प्रकालयेत् । ततो हस्तौ
पादौ प्रकाल्य द्वाचमा सूर्योपस्थानमग्न्यापस्थानकं पूर्वोक्तमन्त्रैः कुर्यात् इति क्रमज्ञेदः ।

+ ॐ अद्येत्यादि क्रियमाने अग्निं पुंसवनहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानमहं
करिष्ये अग्निमन्वाहितेऽग्नौ जातवेदसमग्निविधेन प्रजापतिमाधारान्ज्येन अग्नीवोमो चक्षुषो
आज्येन प्रजापतिं चरुणा शेषेण षिष्टकृतमिधसमहनेन क्रतुमयासमग्निं देवान् विष्णुमग्निं वायुं
सूर्यां प्रजापतिं देवताः प्रायश्चित्तदेवता आज्येन विधानं देवान् संश्रवेण साज्येन कर्मणा
सद्योहहं वक्ष्ये । इति ब्राह्मणदेवसम्मतम् ।

বর্হিষি হবিরাসাদনাস্তং কৰ্ম কৃত্বা স্বদক্ষিণে আনডুহাজিনে উপবিষ্টয়া পত্ন্যা
 অধারকঃ আজ্যভাগাস্তং কৃত্বা তস্মা গোরোচনাদিকৃতরক্ষালক্ষারায়ঃ
 পরিহিতরক্তবস্ত্রযুগ্মায়ঃ অবিশ্রম্যাবহস্তায়। নিখিতবাসুদেবাদিষাদশনাম-
 বস্ত্রবেষ্টনকৃতরক্ষায়ঃ প্রসারিতদক্ষিণহস্তায়ঃ পত্ন্যাঃ প্রস্বতীকৃতে দক্ষিণে
 পাণৌ সমানরূপবৎসায়। অভাবে অসমানবৎসায়। অপি গোঃ প্রস্বতি-
 পরিমিতং দধি নিক্ষিপ্য তদুপরি অণুবৎ দ্বৌ মাষৌ শিল্পবৎ যবমেকং নিধায় কিং
 পিবসীতি ত্রিঃ পৃচ্ছেৎ। সা চ পুংসবনমিতি ত্রিকৃত্ব। সযবমাষং তৎ
 পিবেৎ। পুনরেবং দ্বিঃপ্রশ্নপ্রতিবচনপূর্বকং প্রাশ্য আচামেৎ। * ততঃ
 পতিঃ জীববৎসাভ্যাং দম্পতিভ্যাং শিশিরপিষ্টদূর্বীরসেন দক্ষিণনাসাপুটে নশ্যং
 দগ্ধাদনেন মস্ত্রেন—ওঁ আতে গৰ্ভৌ যোনিমৈতু পুমান্ বাণ ইবেষুধিম্। আবীরো
 জায়তাং পুত্রস্তে দশমাস্তঃ। ওঁ অগ্নিরৈতু প্রথমো দেবতানাং সোহৃশ্চৈ প্রজাং
 মুঞ্চতু যতুপাশাৎ। তদয়ং রাজা বরুণোহুমুন্যতাং যথেষং স্ত্রীপৌত্রমঘং
 ন রোদাৎ। ততো হৃদয়দেশমস্ত্রা আলভেত যত্তে সুসীম ইত্যস্ত প্রজাপতি-
 ঋষিচ্ছক্রো দেবতাংমুষ্টুপ্ ছন্দো হৃদয়ালভনে বিনিয়োগঃ। ওঁ যত্তে সুসীমে
 হৃদয়ে হিতমস্তঃ প্রজাপতৌ। মন্যেহং মাং তদ্বিহাংসং মাহং পৌত্রমঘং
 নিয়াম্। ততঃ † পত্নীসমারকৌ হোমকর্তা চরুণা ওঁ প্রজাপতয়ে স্বাহা
 প্রজাপতয়ে ইদং নমম ইতি হুত্বা বক্ষ্যমাণমন্ত্রৈশ্চরুভিঃ ষড়াহতীজুহোতি।
 ব্রহ্মগাণিরিতি ষড়্চস্ত্র সূক্তস্ত্র সাংখ্যঋষিব্রহ্মগ্নী দেবতে অনুষ্টুপ্
 ছন্দঃ প্রধানচরুহোমে বিনিয়োগঃ। ওঁ ব্রহ্মগাণিঃ সংবিদানো
 ব্রহ্মোহা বাধতামিতঃ। অমীবা যন্তে গৰ্ভং দুর্গামা যোনিমাশয়ে স্বাহা।
 ইদমগ্নীব্রহ্মভ্যাং নমম। ওঁ যন্তে গৰ্ভমমীবা দুর্গামা যোনিমাশয়ে। অগ্নিষ্টং
 ব্রহ্মগা সহ নিষ্ক্রব্যাদমনীনশং স্বাহা। ইদমগ্নীব্রহ্মভ্যাং নমম। ওঁ যন্তে হস্তি
 পতয়ন্তং নিষৎস্বং ষঃ সরীসৃপম্। জাতং যন্তে জিহাংসতি তমিতো নাশয়ামসি
 স্বাহা। ইদমগ্নীব্রহ্মভ্যাং নমম। ওঁ যন্ত উরু বিহরত্যন্তরা দম্পতী শয়ে। যোনিং
 যো অন্তরারেচি তমিতো নাশয়ামসি স্বাহা। অগ্নয়ে ইদং নমম। ওঁ যন্তা ভ্রাতা
 পতিভূত্বা জারো ভূত্বা নিপততে। প্রজাং যন্তে জিহাংসতি তমিতো নাশয়া-
 মসি স্বাহা। ব্রহ্মণে ইদং নমম। ওঁ যন্তা স্বপ্নেন তমসা মোহয়িত্বা নিপততে।

* গৃহ্যসূত্রে আতে গৰ্ভমিতি অগ্নিরৈতু ইতি মন্ত্রাভ্যাং দূর্বীরসসেক উক্তঃ।

† বাসুদেবপদ্ধতৌ ইদানীং গৰ্ভিনীনাসাপুটে দূর্বীরসসেকঃ তৃণীং কাষাঃ ততশ্চরুণা
 প্রজাপতয়ে একাং আহতিং দত্ত্বা গৰ্ভিণ্যা হৃদয়ালভনম্ কর্তব্যম্।

प्रजाः यस्ते जिवांसति तमितो नाशयामसि स्वाहा । ब्रह्मणे इदं नमम । *
 ततोऽश्राः सर्वाङ्गानि हस्ताभ्यां मार्ज्जयेत् । † अक्षीभ्यास्ते नासिकाभ्यां
 कर्णाभ्यां चिवूकादधि । यस्मिन् शीर्षगां मस्तिकाञ्जिह्वाया विवृहामि ते । ग्रहीभ्यास्तु
 उक्थिहाभ्याः कौकमाभ्यां अनुक्यात् । यस्मिन् दोषणामंसाभ्यां बाहूभ्यां विवृहामि
 ते । आश्रेभ्यास्ते गुदाभ्यां वनिष्ठोर्द्वादधि । यस्मिन् मत्स्राभ्यां षरुः प्लाशितेभ्यां
 विवृहामि ते । उरुभ्यां ते अष्टीवह्यां पाणिभ्यां ग्रपदाभ्याम् । यस्मिन्
 श्रोणिभ्यां भासदाद् भंससो विवृहामि ते । मेहनाशनंकरणां लोमभ्यास्ते
 नथेभ्याः । यस्मिन् सर्वस्यादाअनस्तमिदं विवृहामि ते । अङ्गादङ्गाल्लोमो लोमो
 जातं पर्वणि पर्वणि । यस्मिन् सर्वस्यादाअनस्तमिदं विवृहामि ते । † इति ।
 ततश्चरुणां शिष्टैकृतं समाप्य आज्येन प्रायश्चित्तं समापयेत् । ब्राह्मणाय दक्षिणां
 दद्यात् इति ।

अथ अनवल्लोभनम् †

तच्च चतुर्थे मासि कर्तव्यम् । तत्र ज्योतिःशास्त्रोक्तशुभदिवसे प्रातः
 निर्वर्तितनित्यकृत्याः पतिर्मातृकापूजनपूर्वकं वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । ततश्चाया-
 मगुपे प्राङ्मुख आसनोपविष्टः पतिर्वामपार्श्वे उपविष्ट्वा पुंसवनोक्तवेश्या
 गर्भवत्यां स्पृष्टः उपलेपनादि-पूर्वपात्र-निधानान्तुः कर्म कृत्वा प्राजापत्यां
 पौरुषं चरुद्वयं श्रपयेत् । (असंभवे उभयदैवत्ये एकश्चरुः) । ततः
 आज्यभागान्तुः कर्म समाप्य प्राङ्मुखाः पत्याः पश्चिमतस्तिष्ठन् पतिसुदाननमूर्ध-
 मव्य तस्या दक्षिणनासापुटे प्रजावदाथ्याजीवपुत्राथ्यासूक्तद्वयं जपन् शिला-
 पिष्टदूर्कारसेन नश्रं दद्यात् । ‡ तत्र प्रजावदाथ्यासूक्तं यथा—ॐ आ ते गर्भो
 योनिर्मैतु पुमान् वाण इवेष्धिम् । आ वीरो जायतां पुलस्तु दशमाश्रः ।
 जीवपुत्राथ्यां सूक्तं—ॐ अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽश्रैश्च प्रजां
 मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणोऽनुमन्तां यथेयं स्त्री पौत्रमव-
 न रोदात् । तत आचास्तुजलया पत्यां स्पृष्टः प्राजापत्यचरुमवदानधर्मैणादार

* ततः प्राजापत्यांश्रीपाकहोमः इति गृहकारसम्मतः ।

† अयं मार्ज्जनव्यापारः परिशिष्टसम्मतः ।

‡ नेदमनवल्लोभनम् परिशिष्टकृता वासुदेवपद्मतेः वा लिखितम् । तदिदमश्वदेशीय-
 प्राचीनपुस्तकवृत्तं गृहसूत्रानुमोदितव्यवहृतत्वाच्च शिष्टैरनुपेक्षितमस्माभिः ।

§ वधुनासापुटे नश्रसदानं न सार्कत्रिकम् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इत्येकाहतिः हवा प्रजापतये इदं नमम इति-
 त्वागं विधाय ततः पत्या हृदयदेशमालभेत—यत्ते सुसौम इति मन्त्रश्च
 हिरण्यगर्भः प्रजापतिदेवता अनुष्टुप् छन्दो भार्याया हृदयागुणने-
 विनियोगः। ॐ यत्ते सुसौमे हृदयः हितमन्तः प्रजापतो। मन्त्रेहहं-
 मां तद्विद्वांसः माहं पौत्रमघं निर्याम्। इत्यनेन मन्त्रेण। ततश्चरोर्ताग-
 मुक्त्वा हिरण्यगर्भ इत्यश्च हिरण्यगर्भः प्रजापतिदेवता त्रिष्टुप् छन्द-
 चक्रहोमे विनियोगः। ॐ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतश्च जातः
 पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं क्षामुतेमां कश्च देवाय हविषा विधेम
 स्वाहा। प्रजापतये इदं नमम। शङ्खध्विष्टुप् छन्दो लिङ्गोक्ता देवता
 प्रधानचक्रहोमे विनियोगः। ॐ ष आश्रदा बलदा षश्च विश्व उपासते
 अश्विषः षश्च देवाः। षश्च क्षायामृतं यश्च मृत्युः कश्च देवाय हविषा विधेम
 स्वाहा। प्रजापतये इदं नमम। ततः पौरुषचरोर्तागमुक्त्वाहति-
 मेकां जुह्व्यात्। सहस्रशीर्षेत्यश्च नारायणध्विः पुरुषो देवता अनुष्टुप् छन्दः
 प्रधानचक्रहोमे विनियोगः। ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
 स भूमिं विश्वतो वृद्धात्यतिष्ठदशानुलं स्वाहा। इदमादिपुरुषाय विषवे नमम।
 तत आशुष्यं वर्चश्चित्याशुष्यसृक्तं (१८५ पृः) पठित्वा गर्भवत्याश्चतुर्दिक्षु रक्षां
 कुर्यात्। ततश्चक्रणां श्विष्टकृतं समाप्य आज्येन प्रायश्चित्तादिहोमशेषः
 समापयेत्। ब्राह्मणाय दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्। इत्यनवलौभनम्।

सौमस्तोत्रमननम्

तत्र चतुर्थे गर्भमासे षष्ठेष्टमे वा पुरुषके ज्योतिःशास्त्रोक्त-नक्षत्रादि-
 शुभलगे पतिर्मातृकापूजापूर्वकं कृतवृत्तिशक्तौ मङ्गलनामानमग्निं प्रति-
 ष्ठाप्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्राया मंपत्याः श्रीअमूकीदेव्याः सौमस्तो-
 त्रमन-कर्माङ्क-सत्रक-होमकर्माहं करिष्ये। * आचार्यराज्यभागान्तां
 कुशठिकां विधाय वामपार्श्वे प्राग्ग्रीवोर्दक्षिणोर्मातृहृत्कर्मासीनया
 पुंसवनोक्तवेश्या स्नातया प्राञ्जुथ्या पत्या समारकः अष्टावाज्या-
 हतीर्जुह्व्यात्। धाता दधातु दाशुव इत्यादि मन्त्रद्वयश्च हिरण्यगर्भध्विर्धाता
 देवता प्रथमश्चानुष्टुप् द्वितीयश्च त्रिष्टुप् छन्दः सौमस्तोत्रमने प्रधानाज्याहोमे

* अवाधानं वाग्देवसम्पत्तम्।

विनियोगः । ॐ धाता दधातु दाशुवे प्राचीः जीवातुमङ्किताम् । वयं
 देवस्य धीमहि । सुनीतिं वाजिनीवतः स्वाहा । धात्रे इदं नमम । ॐ धाता
 प्रजानामुत वा ष ऋशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान । धाता कृष्टीरनिमिषा-
 भिचष्टे धात्र इक्ष्व्यां सुतवज्जुहोत स्वाहा । धात्रे इदं नमम । राकामहमिति
 द्वयोर्गुंसमदक्षी राका देवता जगतीच्छन्दः सौमस्तोत्रयने प्रधानाज्याहोमे
 विनियोगः । ॐ राकामहं सुहवां सृष्टुती हवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु
 अना । सौव्यद्वपः सृच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदारमुक्थ्यं स्वाहा ।
 राकार्ये इदं नमम । ॐ यास्तु राके सुमतयः सुपेशसो यातिर्ददासि दाशुवे
 वसूनि । ताभिर्नो अग्न सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा स्वाहा ।
 राकार्ये इदं नमम । नेजमेषेति तिसृणां वृष्टा (हिरण्यगर्तः) ऋषिर्विष्णु-
 देवता अनुष्टुप् छन्दः सौमस्तोत्रयने प्रधानाज्याहोमे विनियोगः । ॐ
 नेजमेष परापत सुपुत्रः पुनरापत । अस्तु मे पुत्रकामार्ये गर्भमाधेहि
 षः पुमान् स्वाहा । विष्णवे इदं नमम । ॐ यथेयं पृथिवी मह्यत्ताना गर्भमादधे ।
 एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे स्वाहा । विष्णवे इदं नमम । ॐ विष्णोः
 श्रेष्ठेन रूपेणाश्रां नार्यां गवीन्यां । पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि
 सूतवे स्वाहा । विष्णवे इदं नमम । प्रजापत इत्यस्य हिरण्यगर्भऋषिः
 प्रजापतिदेवता त्रिष्टुप् छन्दः सौमस्तोत्रयने प्रधानाज्याहोमे विनियोगः ।
 ॐ प्रजापते न हृदेतान्त्रो विश्वा जातानि परि ता बभूव । षं कामास्तु
 जुहमस्तुरो अस्तु वयं श्याम पतयो रयीणां स्वाहा । प्रजापतये इदं नमम ।
 ततोऽपक्रौडुश्वरफलयुगान्वितस्तवकक्ष्यं त्रिशुक्रं शल्लकौकटकं प्रादेशमात्र-
 साग्रकुशपत्रद्वयरूप-पिङ्गुलत्रयैकैकैकृतं पाणिना गृहीत्वा तन्मूलेन पत्र्याः
 केशललाटयोः सक्किमारभ्य आमूर्द्धप्रदेशां ॐ भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रत्रयस्य
 प्रजापतिऋषिः प्रजापतिदेवता बृहतीच्छन्दः सौमस्तुत्रयने विनियोगः । ॐ
 भूर्भुवःस्वः इति मन्त्रावृत्त्या त्रिंशत्तुर्का सौमस्तुत्रयने । ततः पतिर्वीणागाथिनो
 द्विर्जो भवस्तो सोमं राजानं संगायेताम् इति प्रेषयेत् । तौ च—
 ॐ सोमो नो राजा अबतु मानुषीः प्रजाः निविष्टचक्रा असौ । असाविति षां
 नदीं सेवेत तस्या नाम सद्योधनास्तुं पाठ्याम् । सेवनासन्तवे समीपस्थनद्याः
 समुद्वासुतं गङ्गे यमुने इत्यादिरूपं नाम निर्दिशस्तौ वीणया गायेताम् ।
 ततः पतिः सौवर्णचक्रादिकं पत्र्याः कर्णे वशीयात्—ॐ आयुष्यं वर्चस्यं
 रास्पाषमोदतिदम् । इदं हिरण्यं वर्चस्यं जैत्राय्याविशादिमाम् इति

মন্ত্রেণ । * ততঃ স্থিষ্টকৃদাদি-হোমশেষঃ সমাপ্য কৰ্ম্মকারয়িত্ত্বাক্রমাৎ
দক্ষিণাং দত্বাৎ ।

ইতি সীমন্তোন্নয়নম ।

অথ জাতকৰ্ম্ম †

জাতমাত্রং কুমারং শ্রদ্ধা সচেগং কৃতস্নানঃ পিতা কৃতবৃদ্ধিশ্রদ্ধঃ প্রগল্ভ-
নামানমগ্নিঃ প্রতিষ্ঠাপ্য অগ্নেত্যাদি অগ্নিন্ জাতকৰ্ম্মাহোমকৰ্ম্মণি দেবতা-
পরিগ্রহার্থমিত্যাদি চক্ষুষী আজ্যেন ইত্যন্তমুক্তা অগ্নিমিত্রং প্রজাপতিং বিশ্বান্
দেবান্ ব্রহ্মাণমাজ্যেন শেষেণ স্থিষ্টকৃতমিত্যাদি সন্তো যক্ষ্যে ইত্যন্তমুক্তা অগ্নি-
মধাধায় ‡ আঘারাজাতাগাস্তং কৰ্ম্ম কৃত্বা প্রগল্ভনামানমগ্নিঃ সংস্থাপ্য অগ্নীন্দ্র-
প্রজাপতি-বিশ্বদেব-ব্রহ্মভ্যঃ পঞ্চাজ্যাহুতীহুত্বা প্রাঙ্ নাভিচ্ছেদনাৎ অন্তস্পর্শনাৎ
পূৰ্ব্বং কুমারং হিরণ্যসংসৃষ্টে মধুসর্পিষী হিরণ্যেন প্রাশয়েদনেন মন্ত্রেণ § —
প্রতেদদামীত্যশ্চ হিরণ্যগর্ভঋষিঃ সবিতা দেবতা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ কুমারশ্চ মধুসর্পিঃ-
প্রাশনে বিনিয়োগঃ । ॐ প্র তে দদামি মধুনো ঘৃতশ্চ বেদং সবিত্রা প্রসৃতং
মঘোনাম্ । আয়ুমান্ গুপ্তো দেবতাভিঃ শতং জীব শরদো লোকে অগ্নিন্ ।
ইতি কুমারং মধুসর্পিষী পায়য়িত্বা তদ্বিরণ্যং প্রক্ষাল্য কুমারশ্চ দক্ষিণে কর্ণে
নিধায় তৎকর্ণসমীপে স্বমুখমানীয় মেধাস্ত ইতি মন্ত্রশ্চ হিরণ্যগর্ভঋষিঃ সবিতৃ-
সরস্বত্যশ্বিনো দেবতা অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ কুমারশ্চ মেধাজননজপে বিনিয়োগঃ ।
ॐ মেধাং তে দেবঃ সবিতা মেধাং দেবী সরস্বতী । মেধাং তে অশ্বিনৌ
দেবাবাধতাং পুঙ্করস্রজৌ ॥ ইত্যচং জপিত্বা পুনস্তদ্বিরণ্যং সবে্য কর্ণে নিধায়
তথৈব তাম্ ঋচং জপেৎ । ততঃ অশ্মা ভবেত্যশ্মাথর্ক্বণঋষির্লিঙ্গোক্তা
দেবতা অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ কুমারশ্চাংসাভিমর্শনে বিনিয়োগঃ । ॐ অশ্মা ভব
পরশুর্ভব হিরণ্যমস্তুতং ভব । বেদো বৈ পুত্রনামাসি স জীব শরদঃ শতম্ । ইন্দ্র
শ্রেষ্ঠাণীত্যশ্চ গৃৎসমদঋষিরিন্দ্রো দেবতা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ কুমারশ্চাংসাভিমর্শনে
বিনিয়োগঃ । ॐ ইন্দ্র শ্রেষ্ঠানি দ্রবিণানি ধেহি চিত্তিং দক্ষশ্চ সূভগত্বমশ্বে ।

* সমস্তকং নোবর্ণক্রাদিধারণং ন সূত্রকারেণ পরিশিষ্টকৃতা চ ধৃতম্ । লিখিতকাম-
দবলম্বা-প্রাচীনপুস্তকেষু শিষ্টৈরিত্তি নোপেক্ষিতম্ ।

† জাতকৰ্ম্মনামকরণপ্রাশনেষু সূত্রকারেণ হোমো ন বিহিতঃ, বৃত্তিকারেণ পরিশিষ্ট-
কৃতা চ এষু হোমশ্চ বিহিতত্বাৎ কর্তব্যত্বমন্ত্যেব ইতি বহুসম্মতিঃ ।

‡ অঘাধানং বাহুদেবপদ্ধতৌ ধৃতম্, পরন্তু কালেশিপদ্ধতৌ সর্বত্র ন দৃশ্যতে ।

§ কাংশপাত্রে নিধায় স্বর্ণেন তোলয়িত্বা কুমারজিহ্বায়াং দত্বাৎ ইতি কুত্রচিৎ পাঠঃ ।

पोषः रयीणामरिष्टिः तन्नाः स्वाद्मानः वाचः सूदिनत्वमहाम् ॥ अश्वे प्रथक्री-
त्यश्च विष्णामित्रश्विरिन्द्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः कुमारश्रांसाभिर्मर्शने विनि-
योगः । ॐ अश्वे प्रथक्नि मघवर्ज्जीषिनिन्द्र रायो विश्ववारश्च भूरेः । अश्वे
शतः शरदो जीवसेधा अश्वे वीराश्चत इन्द्र शिप्रिन् । इति मन्त्रत्रयास्ते
युगपत् कुमारश्रांसावभिमर्शेत् । * ततो नाडीच्छेदः कारयित्वा हिरण्योद-
केन मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य ॐ इमां कुमारो जरां धयतु दीर्घमायुः
प्रजीवसे । अश्वे स्तनो प्रयुज्जाना आयुर्कर्चेत् षणो बलम् । इति दक्षिणं
स्तनं मात्रा पाययित्वा तथैव वामं प्रक्षाल्य पाययेत् । ततो होमशेषः
समाप्य ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । कुमार्या एतदमन्त्रकं कुर्यात् ।

इति जातकर्म ।

प्रेषितागत कर्म (गुणुनामकरणम्) †

वदि देशांतरगतः पिता शृणोति पुत्रो मे जातः तदागतः सूतकास्ते
कृतस्नानः पुत्रस्य मूर्धानं गृहीत्वा जपेत्—ॐ अङ्गादङ्गां सञ्जवसि हृदयादधि-
जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । इति मूर्धानं त्रिरवत्राय
(परिचूष्य) जपेत् । (ततः प्रार्थित्वादि समापयेत् ।)

अथ नामकरणम्

तत्र पार्थिवनामाग्निः । पिता अत्रो ब्राह्मणैर्वा मातृकापूजापूर्वकं
कृतवृद्धिश्राद्धः प्राङ्मुख आसने उपविश्या स्वयं होमकरणसामर्थ्ये ब्राह्मण-
मर्च्छयित्वा इध्याधानास्तुः कर्म कुर्यात् । मातापि स्नातं कृतमङ्गलं नूतन-
वस्त्राच्छादितं दूर्वाकृतशिरसं कुमारमङ्के कृत्वा प्राङ्मुखी उपविशेत् । ततः सुवर्ण-
वर्ककुशैस्ताम्रपात्रशुक्लेन कुमारमभिमर्शित्वा देभिर्मन्त्रैः—समुद्रज्योष्ठा इति
मन्त्रचतुष्टयश्च वशिष्ठश्विरापो देवतास्त्रिष्टुप् छन्दो मार्ज्जने विनियोगः ।
ॐ समुद्रज्योष्ठाः सलिलश्च मध्यात् पुनाना वस्त्यानिविशमानाः । इन्द्रो वा वज्री

* अश्वदेशीयपुस्तकेषु प्रायशः सर्वत्रैव अश्वेति मन्त्रेणांसाभिर्मर्शः । ततो दक्षिणस्तन-
प्रक्षालनपूर्वकं इमां कुमार इति मन्त्रेण स्तनदानानन्तरं वामस्तनदाने इन्द्रज्योष्ठानीति अश्वे
इति मन्त्रद्वयं प्रयुज्यते । तच्च सूत्रकृता परिशिष्टकृता च अर्धतदात् परिश्रुतमस्माभिः ।

† अश्वेव गुणुनामकरणमिति संज्ञान्तरं पुस्तकास्तरे लिखितम् ।

বৃষভো ররাদ তা আপো দেবীরিহ মামবস্ত । ওঁ যা আপো দিব্যা উত বা
 শ্রবন্তি খনিত্রিমা উত বা যাঃ স্বয়জাঃ । সমুদ্রার্থা যাঃ শুচয়ঃ পাবকাস্তা আপো
 দেবীরিহ মামবস্ত । ওঁ যাসাং রাজা বরুণো যাতি মধ্যে সত্যানৃতে অবপশ্চন্
 জনানাম্ । মধুশ্চ্যুতঃ শুচয়ো যাঃ পাবকাস্তা আপো দেবীরিহ মামবস্ত । ওঁ
 যাসু রাজা বরুণো যাসু সোমো বিশ্বেদেবা যাসুর্জং মদন্তি । বৈশ্বানরো যাস্বগ্নিঃ
 প্রবিষ্টস্তা আপো দেবীরিহ মামবস্ত । আপো হি ঠা ইতি ত্র্যচশ্চ সিন্ধু-
 দ্বীপঞ্চাষিরাপো দেবতা গায়ত্রীচ্ছন্দো মার্জ্জনে বিনিয়োগঃ । ওঁ আপো হি ঠা
 ময়ো ভুবস্তা ন উর্জে দধাতন মহে রণায় চক্ষসে । ওঁ যো বঃ শিবতমো রসস্তশ্চ
 ভাজয়তে হ নঃ । উশতীরিব মাতরঃ । ওঁ তস্মা অরভমাম বো যশ্চ ক্রয়ায়
 জিহথ আপো জনয়থা চ নঃ । দেবস্য হেতি মন্ত্রশ্চ প্রজাপতিঋষিঃ
 সবিত্রশ্চি-পুষণো দেবতা মার্জ্জনে বিনিয়োগঃ । ওঁ দেবশ্চ ত্বা সবিতুঃ প্রসবে-
 হশ্বিনোর্বাছভ্যাং পুষো হস্তাভ্যাম্ । * ওঁ অপ নঃ শোশুচদধমগ্নে শুশুগ্ছ্যা
 রয়িম্ । অপ নঃ শোশুচদধম্ । সূক্ষেত্রিয়া সূগাতুরা বসুরা চ যজামহে ।
 অপনঃ শোশুচদধম্ । প্রযদ্ভন্দিষ্ঠ এষাং প্রাস্মাকাস্চ সুরয়ঃ । অপ নঃ
 শোশুচদধম্ । প্রযত্তে অগ্নে সুরনো জায়েমহি প্রতে বয়ম্ । অপ নঃ শোশুচ-
 দধম্ । প্রযদগ্নেঃ সহস্বতো বিশ্বতো যন্তি ভানবঃ । অপ নঃ শোশুচদধম্ ।
 স্বং হি বিশ্বতোমুখ বিশ্বতঃ পরিভূরসি । অপ নঃ শোশুচদধম্ । দ্বিষো নো
 বিশ্বতোমুখাতি নাবেব পারয় । অপ নঃ শোশুচদধম্ । স নঃ সিন্ধুমিব নাব-
 যাতি পর্ষাশ্বস্তয়ে । অপ নঃ শোশুচদধম্ । ইত্যষ্টাভিঋগ্ভিরভিষিঞ্চৈৎ । ততঃ
 পার্থিবনামানমগ্নিঃ প্রতিষ্ঠাপ্য আধারাজ্যভাগান্তং কৰ্ম সমাপ্য
 পঞ্চাহতীজুর্হ্রাৎ । ওঁ অগ্নয়ে স্বাহা । অগ্নয়ে ইদং নমম । ওঁ ইন্দ্রায় স্বাহা ।
 ইন্দ্রায় ইদং নমম । ওঁ প্রজাপতয়ে স্বাহা । প্রজাপতয় ইদং নমম । ওঁ
 বিশ্বেভ্যো দেবেভ্যঃ স্বাহা । বিশ্বেভ্যো দেবেভ্য ইদং নমম । ওঁ ব্রহ্মণে স্বাহা ।
 ব্রহ্মণে ইদং নমম । ততঃ পুত্রিণী উত্তরশিরসং পুত্রং নামকর্তুর্ভূতুঃ ক্রোড়ে
 দঢ়াৎ । সমকলতূর্ধ্যঘোষেবু সৎসু শিলায়াং ঘোষবদাদিযুগ্মাক্ষরেণ নাম-
 দ্বয়ং লিখিত্বা প্রদীপদ্বয়ম্ উজ্জলং কৃত্বা কুমারশ্চ দক্ষিণকর্ণে নাম বদেৎ

* অপন ইত্যষ্টৈর্চশ্চ সূক্তশ্চ কুৎসঋষিঃ শুচিরগ্নিদেবতা গায়ত্রীচ্ছন্দো মার্জ্জনে বিনিয়োগঃ ।
 ইতি কুত্রচিৎ পাঠঃ ।

श्रीअमुकदेवशर्मासि । एवं वामकर्णेऽपि । तन्मात्रे च कथयेत्—श्रीअमुक-
देवशर्मासुते पुत्रः । * ततो होमं समाप्य श्विष्टकृतं समापयेत् ।
कर्मकारयित्-ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । †

इति नामकरणम् ।

अथ निष्क्रमणम् ‡

तत्र पिता कृतनित्यक्रियो मातृपूजां वसोर्धारदानं बुद्धिशिक्षणं
कुर्यात् । ततश्च विष्णुधर्मोक्तमन्त्रैस्तद्देवतापूजां कुर्यात् । यथा—ॐ षड-
इन्द्र भयामहे ततो नो अन्नं रुधि । मधुबन् हृदि तव तन्न उतिभिर्विद्विषो
विमूढो जहि । इति इन्द्रश्च । ॐ अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।
अश्रु यज्जुश्च सूक्तुम् । इत्याग्नेः । ॐ यमाय सोमं सुहृत यमाय जुहता हविः ।
यमं ह्यज्जो गच्छत्यग्निदूतो अरुं कृतः । इति यमश्च । ॐ मोषुणः परापरा
निष्कृतिदूर्हणा वधीत् । पदीष्ट तृणया सह । इति निष्कृतेः । ॐ तद्वायामि
ब्रह्मणा बन्धमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेलमानो वरुणेह बोधु-
रुशंसमान आयुः प्रमोषीः । इति वरुणश्च । ॐ तव वाय वृत्स्पते ऋष्टु-
र्जामातरद्भुत । अवांशुा वृणीमहे । इति वायोः । ॐ सोमो धेनुं सोमो
अवस्तुमाशुः सोमो वीरुं कर्मण्यं ददाति । सादन्तुं विदथ्यं सभेयं
पितृश्रवणं षो ददाशदन्त्रे । इति सोमश्च । ॐ तमीशानं जगतस्तुष्टुवम्पतिं
धियं जिह्मवसे हुमहे वयम् । पूषाणो यथा वेद साम सद्ध्ये रक्षिता पायुरदकः
श्वस्तये । इति ईशानश्च । ॐ ब्रह्म जज्जानं प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमतः
सूरुचोबेन आवः । स बुध्या उपमा अश्रु विष्ठाः सतश्च षोनिमसतश्च विवः
इति ब्रह्मणः । ॐ कालिको नाम सर्पो नवनागसहस्रबलः । यमुनाह्रदे
सो जातोऽयं नारायणवाहनः । यदि कालिकदूतश्च यदि वा कालिकाद्भयम् ।
जन्मभूमिपरिक्रांस्तो निर्विषो वातु कालिकः । इति अनन्तश्च । ॐ शोना

* ॐ श्वस्त्यस्तु विष्णुमित्राय श्वस्त्यस्तु ब्राह्मो इति ब्राह्मणा क्रवुः । इत्यतिरिक्तः पाठः कुत्रचित्
दृश्यते ।

† वासुदेवगङ्गार्थो नामकरणे अग्नीष्टप्रजापतिविषुदेवब्रह्मणां होममात्रं विहितम् ।

‡ निष्क्रमणं न सूत्रकारमतम् ।

পৃথিবী নো ভবা নৃক্ষরা নিবেশনী । ষষ্ঠা নঃ শর্ম্ম সঞ্জয়াঃ । ইতি পৃথিব্যাঃ ।
 ঔ সোমং রাজানং বরুণমগ্নিমবারভামহে । আদিত্যং বিষ্ণুং সূর্য্যং ব্রহ্মাণঞ্চ
 বৃহস্পতিম্ । ঔ আকৃষ্ণেন রজসা বর্ত্তমানো নিবেশয়ন্নমৃতং মর্ত্ত্যঞ্চ হিরণ্যয়েন
 সবিতা রথেনা দেবো যাতি ভুবনানি পশুন্ । ইতি সবিতুঃ । ঔ তদ্বিষ্ণোঃ
 পরমং পদমিত্যাঙ্গি বাসুদেবশ্চ । ঔ আদিৎপ্রতশ্চ রেতসো জ্যোতিঃ পশুস্তি
 বাসরম্ । পরো যদিধ্যতে দিবি । ইতি গণেশশ্চ পূজামন্ত্রঃ । ততো মাতা
 শুভলগ্নসময়ে নুতনবস্ত্রাচ্ছাদিতং উত্তরশিরসং কুমারং ক্রোড়ে কৃত্বা
 পত্যদক্ষিণে দণ্ডায়মানা ভদ্রে মঙ্গলতূর্য্যাক্ষনিসহকারেণ সমর্পয়তি ।
 পতিশ্চ স্বস্তি নো মিমীতা ইত্যাদি সূক্তমপ্রতিরথমন্ত্রঃ বিষ্ণুধর্ম্মোক্তমন্ত্রাংশ্চ
 জপতি ।

স্বস্তি নো মিমীতামিতি সপ্তর্চশ্চ সূক্তশ্চ স্বস্ত্যাভ্রেয়শ্চাবাশ্বঋষির্বিধেদেবা
 দেবতাস্তিস্র আত্মাস্তিষ্টুভো মধ্যো ধে অনুষ্টুভাবন্তে ধে ত্রিষ্টুভো কুমারগ্রহণে
 বিনিয়োগঃ । ঔ স্বস্তি নো মিমীতামগ্নিনাভগঃ স্বস্তি দেব্যাদিতিরনর্কণঃ স্বস্তি
 পুষা অসুরো দধাতু নঃ স্বস্তি ত্বাবাপৃথিবী সূচেতুনা । স্বস্তি নো (স্বস্তয়ে)
 বায়ুপত্রবামহে । সোমং স্বস্তি ভুবনশ্চ যম্পতিঃ । বৃহস্পতিং সর্কগণং স্বস্তয়ে
 স্বস্তয় আদিত্যাসো ভবন্ত নঃ । বিধেদেবা নো অত্মা স্বস্তয়ে । বৈশ্বানরো বসু-
 রগ্নিঃ স্বস্তয়ে । দেবা অবহুভবঃ স্বস্তয়ে স্বস্তি নো রুদ্রঃ পাতংহসঃ । স্বস্তি মিত্রা-
 বরুণা স্বস্তি পথ্যেরেবতি স্বস্তি ন ইন্দ্রশ্চাগ্নিশ্চ স্বস্তি নো অদিতে কৃধি । স্বস্তি
 পশ্চামনুচরেম সূর্য্যাচন্দ্রমসািব । পুনর্দদতা ব্রতা জানতা সঙ্গমেমহি । স্বস্তায়নং
 তাক্ষ্যমরিষ্টেনেমিং মহতুতং বায়সং দেবতানাম্ । অসুরগ্নিমিদ্রসথং সমৎসু বৃহদ্-
 যশো নাবমিবাকুহেম । অংহোমুচমাজিরসং গয়ঞ্চ স্বস্ত্যাভ্রেয়ং মনসা চ
 তাক্ষ্যম্ । প্রয়তপাণিঃ শরণং প্রপণ্ডে স্বস্তি সংবাধেষতয়ং নো অস্ত ॥ ১৫ ॥

আশুঃ শিশান ইতি ত্রয়োদশর্চশ্চ সূক্তশ্চ পৈলঋষির্লিঙ্গোক্তা দেবতা
 জিষ্টে প্ ছন্দো অপ্রতিরথজপে বিনিয়োগঃ । ঔ আশুঃ শিশানো বৃষভো ন
 ভামো ঘনাঘনঃ ক্কাভগশ্চর্ধণীনাম্ । সংক্রন্দনো নিমিষ একবীরঃ শতং সেনা
 অজয়ৎ সাকমিদ্রঃ । সংক্রন্দনেনানিমেষেণ জিষ্ণুনা যুৎকারেণ দুশ্যবনেন
 ধৃষ্ণুনা । তদিন্দ্রেণ জয়ত তৎসহধ্বং যুধোনর ইযুহন্তেন বৃষণ । স ইযুহন্তৈঃ স
 নিষজ্জিভির্কণীসংস্রষ্টা সযুধ ইন্দ্রো গণেন । সংস্রষ্টজিৎসোমপা বাহুশর্ক্যগ্রধবা
 প্রতিহিতাভিরস্তা । বৃহস্পতে পরিদীয়া রথেন রক্ষোহামিত্রা । অপবাধমানঃ ।
 প্রভঞ্জনং সেনাঃ প্রয়ণো যুধাজয়ন্নস্মাকমেধ্যবিতা রথানাং । বলবিজ্ঞায়ঃ স্থবিরঃ

प्रवीर सहस्रान् बाजी सहमान उग्रः । अभिवीरो अभिसत्वा सहोजाजैत्र-
मिन्द्ररथमातिष्ठ गोविं । गोत्रभिदं गोविदं बज्रवाहं जयसुमज्जाप्रमणसुमो-
ज्जसा । इमं सजाता अनुवीरयध्वमिन्द्रं सथायो अनुसंरभध्वं । अभिगोत्राणि
सहसा गार्हमानो दस्यो वीरः शतमन्युरिन्द्रः । दृश्यवनः पृतनाषाड् युध्या-
हस्राकं सेना अबतु प्रथंस्व । इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणावज्जः पुर
एतु सोमः । देवसेनानामतिभङ्गतीनां जयस्तीनां मरुतोषड्ग्रम् । इन्द्रश्च
बृष्ण वरुणश्च राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्द्ध उग्रं । महामनसां भुवनच्यवानां
घोषो देवानां जयतामुदशां । उक्त्वैव मघवन्नायुधान्युसद्भानां मामकानां
मनांसि । उद्द्वहृत्वाजिनां वाजिनान्यद्रथानां जयतां यस्तु घोषाः । अस्त्राक-
मिन्द्रः समृतेषु ध्वजेध्वस्त्राकं वा इषवस्ता जयस्तु । अस्त्राकं वीरा उत्ररे भवत्-
स्यां उ देवा अबताहवेषु । अमीषां चित्रं प्रतिलोभयस्ती गृहाणाङ्गाग्रपे-
परेहि । अभिप्रेहि निर्दहस्व सुशोकैरक्केनामित्रास्तुमसासचस्तां ।
प्रेताजयता नर इन्द्रो वः शश्व यच्छतु । उग्रा वः सस्तु बाहवे अनाधुन्या
यथासथ ॥ २ ॥

ॐ असौ वा सेनामरुतः परेषामभैत्यति न ओजसा स्पर्द्धमाना । तां
गृहत तमसापरतेन यथा मीषान्त्रोहन्त्रं न जानां । अक्का अमित्राभवता शीर्षाण
अहय इव । तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमुटानामिन्द्रो हस्त वरं वरं । ततस्तत्र
पठेन्मन्त्रं वतुद्रामा निबोध मे । चन्द्रार्कयोरदिगीशानां विशाङ्गगगनश्च
च । निरुपार्थमहं दद्वि ते मे ररुस्तु सर्वदा । अप्रमत्तं प्रमत्तं वा
दिवारान्त्रमथापि वा । ररुस्तु सर्वतः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ३ ॥

ततो ब्राह्मण-वाक्वादि-परिवृतं कुमारं वस्त्राच्छादितमुखं बहिर्निष्क्र-
मयेत् । बहिर्निष्क्रम्य मुखाच्छादनमुन्मोच्य तच्छक्रुरित्यादिना सूर्यां दर्शयेत् ।

तच्छक्रुरिति मन्त्रत्रयश्च वशिष्ठऋषिः सूर्यो देवता गायत्रीछन्दः कुमारश्च सूर्या-
दर्शने विनियोगः । ॐ तच्छक्रुर्देवहितं पुरस्ताच्छूक्रमुच्चरत् । पशेम शरदः
शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं मोदाम शरदः शतं भवाम शरदः
शतं शृणुवाम शरदः शतं प्रेब्रवाम शरदः शतं प्रतीताः श्राम शरदः
शतम् । ततः सूर्यार्घ्यं दद्यात्—आकृषेनेत्यश्च हिरण्यसुप्तृपऋषिः सविता
देवता त्रिष्टुप् छन्दः सूर्यार्घ्यादाने विनियोगः । ॐ आकृषेन रजसा
वर्द्धमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं हिरण्येन सविता रथेनादेवो याति
भुवनानि पशुन् ।

ততঃ মাত্রে সমর্পয়তি মাতাংপি পতিপুত্রবত্যা পরিবৃত্তা মঙ্গলতূর্য্যধ্বনি-
সহকারেণ কুমারং গৃহং স্বমানয়েৎ । ইতি । *

অথান্নপ্রাশনম্

তত্র শুচিনামা অগ্নিঃ । ষষ্ঠে অষ্টমে দশমে বা মাসি তৎ কার্যম্ ।
ততঃ শুক্রদিবসে কৃতনিত্যক্রিয়ঃ পিতা সগণেশ-মাতৃকা-পূজাং বিধায় কৃত-
বৃক্শিক্রঃ ব্রহ্মাণঃ শঙ্করঃ বিষ্ণুঃ চন্দ্রাকৌচ দিগীধরান্ । ভুবং দিশশ্চ
সম্পূজ্য হুত্বা বহৌ ষথাধৃতমিতি বিষ্ণুধর্মোত্তরবচনাৎ ব্রহ্মাদীন্ সম্পূজ্য
শুচিনামানমগ্নিঃ প্রতিষ্ঠাপ্য আঘারাজ্যভাগান্তঃ কৰ্ম্ম কৃত্বা জাতকৰ্ম্ম-নাম-
করণবৎ অনাদেশদেবভাত্যঃ পঞ্চাহতীহুত্বা + মাতুঃ ক্রোড়ে উপবিষ্টং সূম্নাতং
কৃতমঙ্গলং পরিহিতনৃতনবস্ত্রালঙ্কারং কুমারমন্নং প্রাশয়েদনেন মন্ত্রেণ । †
অন্নপত ইত্যশ্চ নলকুবরঋষিরন্নপতিদেবতা বৃহতীচ্ছন্দঃ শিশোরন্ন-
প্রাশনে বিনিয়োগঃ । ॐ অন্নপতেহন্নশ্চ নো দেহনমীবশ্চ শুশ্লিণঃ ।
প্রপ্রদাতারং তারিষ উর্জ্জং নো ধেহি দ্বিপদে চতুষ্পদে । ততঃ ॐ অমৃতোপ-
স্তরণমসি স্বাহেতি জলগণ্ডুষং কারয়িত্বা ॐ প্রাণায় স্বাহেতি পঞ্চাহতী-
র্ভক্ষয়িত্বা ॐ অমৃতাপিধানমসি স্বাহেতি আপোহশানং কারয়িত্বা তাষূলং
প্রাশ্য শিশুং ভূমাবুপবেশ্য তদগ্রে পুস্তক-শস্ত্র-বস্ত্রাদি-শিল্পভাণ্ডানি নিধায় তশ্চ

* পরিশিষ্টমতং ষথা—চতুর্থে মাসি আপূর্য্যমাণপক্ষে স্বস্তি বাচয়িত্বা স্থিষ্টকৃতঃ প্রাক্-
সূম্নাতালঙ্কৃতং কুমারমাদায় সহভার্য্যাজ্ঞাতিবান্ধবৈঃ পুরন্ধ্রীভিশ্চ মঙ্গলতূর্য্যনির্ঘোষণেণ গৃহান্নি-
ক্রম্য দেবারতনমেষা দেবতামুপহারেণাভ্যর্চ্যাশিষো বাচয়িত্বায়তনং প্রদক্ষিণীকৃত্য গৃহমেরাৎ
সহক্ষিনো বা গৃহং নীত্বানয়েদिति । অত্র বাসুদেবপদ্ধতিমতং লিখ্যতে । তদ্বথা—জননাৎ চতুর্থে
মাসি শুভলগ্নাতিথ্যাदिषু পুণ্যাহং বাচয়িত্বা সগণেশ-গৌর্য্যাदि-ষোড়শনাতৃকাপূজাং বিধায়ান্নভূ-
দয়িকং কৃত্বা সূম্নাতং স্বলঙ্কৃতং বিহিতম্বস্ত্রায়নং কুমারমাদায় গেহান্নিগত্য প্রাতঃ ॐ এহি সূম্না
সহস্রাংশো তেজোরাশে জগৎপতে । অনুকম্পয় মাং ভক্তং গৃহাণাৰ্ঘ্যং দিবাকর ইতি সূম্নান্নাৰ্ঘ্যং
দত্বা প্রণম্য দেবতালয়ং গত্বা দেবতাং সমভ্যর্চ্য কুমারান্নাশিষে দত্বা দেবালয়ং প্রদক্ষিণীকৃত্য
স্বকীয়াদিগৃহে বালকমভিনন্দ্য সাঃ ॐ ক্ষারোদাৰ্ণবসম্ভূত অত্রি-নেত্রসমুদ্ভব । গৃহাণাৰ্ঘ্যং
শশাঙ্কেদং রোহিণীসহিতো মম ইদমৰ্ঘ্যং ॐ চন্দ্রায় নমঃ ॐ দিব্যশঙ্খতুষাৰাভঃ ক্ষারোদাৰ্ণব-
সম্ভবম্ । নমামি শশিনং ভক্ত্যা শস্ত্রোমুকুটভূষণমিতি প্রণয়েৎ । ইতি বহ্নির্নিষ্ক্রমণম্ ।

† ॐ অগ্নয়ে স্বাহা অগ্নয়ে ইদং নমম, ॐ ইন্দ্রায় স্বাহা ইন্দ্রায় ইদং নমম । ॐ প্রজাপত্যয়ে
স্বাহা প্রজাপত্যয়ে ইদং নমম । ॐ বিশ্বভ্যো দেবেভ্যঃ স্বাহা বিশ্বভ্যো দেবেভ্য ইদং নমম । ॐ
ব্রহ্মণে স্বাহা ব্রহ্মণে ইদং নমম । ইতি পঞ্চাহতয়ঃ ।

‡ ॐ আজমন্নাণ্ডকামঃ । তৈত্তিরং ব্রহ্মবর্চসকামঃ । যতোদনং তেজস্কামঃ । দধি-মধু-
যতমিশ্রমন্নং প্রাশয়েৎ সৰ্বকামঃ ।

जीविकां परीक्षेत । शिशुः श्वेच्छया प्रथमं षण् म्प्लेशेण तदशु जीविकेति विद्यात् । ततः शिष्टैकदादिहोमशेषः समाप्य कर्मकाररित्त्राङ्गणाय दक्षिणां दद्यात् । कुमार्या एतत् सर्वममङ्गलम् ।

अथ चूडाकरणम्

अथ सत्यानामाग्निः । ततः शुक्लदिवसे प्रातर्निर्वर्तितनित्यकृत्याः पिता सगणाविप-मातृका-पूजादिकं निर्वर्त्तय वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । ततो लग्नसमये प्राङ्गणे छायामण्डपे शुचिराचास्तः प्राङ्मुख उपविश्य पूर्ववत् उपलेपनादि-पर्याङ्गणान्ताः कुशण्डिकाः कृत्वा अग्ने इत् सत्यानामासीति नाम कृत्वावाह्य सम्पूज्य कुमारेणाधारकः ऋवेणाधारज्याभागो जुह्यात् । तत्र ज्वर्यासादने विशेषः । त्रीहिव-माष-तिल-पूर्णपात्रत्रयं * तात्रमयं लोहमयं वा स्फुरं शीतमूष्णमुदकं बलीवर्द्ध-गोमयं नवनीतं शमीपत्रं त्रिश्वेतशन्नकीकण्टकं मधि चासादयेत् । ततो माता कुमारमक्षे कृत्वा पतुर्वामपार्श्वे अग्नेः पश्चि-मतः प्राङ्मुखी उपविशति । ततः पिता एकविंशतिकुशपिण्डुलीदक्षिणहस्ते कृत्वा तिष्ठेत् । ततो होमकर्त्ता आज्याभागान्तः कर्म कृत्वा चतस्र आहूती-जुहोति—अग्न आग्न्युषीत्यशु त्र्यचशु वैथानसा ऋषरोऽग्निः पवमानो देवता गायत्रीह्यन्त आज्याहोमे विनियोगः । ॐ अग्न आग्न्युषि पवस आसुवोर्ज्जमिषण नः । आरे वाधश्च दुच्छूनाम् स्वाहा । अग्नये पवमानाय इदं नमम । अग्नि-ऋषिः पवमानः पाङ्कजः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् स्वाहा । अग्नये पवमानाय इदं नमम । ॐ अग्ने पवश्च स्वपा अश्वे वर्चः सुवीर्याम् । दध-द्रव्यिः मग्नि पोवः स्वाहा । अग्नये पवमानाय इदं नमम । प्रजापते न त्वदि-त्यशु हिरण्यसर्भऋषिः प्रजापतिदेवता त्रिष्टुप् ह्यन्त आज्याहोमे विनियोगः । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्त्रो विश्वाजानि परि ता वभूव । षण्कामास्तु जुहमस्तुनो अस्तु वयं श्याम पतस्यो रयीणां स्वाहा । प्रजापतये इदं नमम । इति चतस्र आहूतीर्त्वा पिता शीतमूष्णोदकम् एकपात्रे मिश्रीकुर्यात्— ॐ उक्तेन वाय उदकेनेहि । ततः किञ्चिन्मिश्रितजलं नवनीतञ्च गृहीत्वा तेन कुमारश्च वामप्रदेशमारभ्य पुरस्तादक्षिणदेशपर्यन्तः प्रदक्षिणः

* यथास्तः र पात्रचतुष्टयम् ।

ত্রিঃ ক্লেদয়েৎ অনেন মস্ত্রেণ—ওঁ অদিতিঃ কেশানিত্যশ্চ প্রজাপতিঋষি-
 রদিতিদেবতা (আপো দেবতাঃ) গায়ত্রীচ্ছন্দশ্চূড়াকরণে বিনিয়োগঃ ।
 ওঁ অদিতিঃ কেশান্ বপতু আপ উন্দন্তু (মেদসে দীর্ঘায়ুষ্ণায়
 বলায়) বর্চসে । তত স্নিগ্ধেত-শল্লকী-কণ্টকেন সর্বান্ কেশান্
 দক্ষিণবামক্রমেণ ভাগদ্বয়ং কুর্যাৎ । ততো দক্ষিণভাগং চতুর্দ্বা বামভাগং
 ত্রিধা কুর্যাৎ । ততজ্জৌণি কুশপিঞ্জুলানি আদায় (অভ্যাগ্নাগ্রাণি) দক্ষিণ-
 কেশভাগে নিদধাতি—ওষধ ইত্যশ্চ প্রজাপতিঋষিরোষধিদেবতা গায়ত্রী-
 চ্ছন্দশ্চূড়াকরণে বিনিয়োগঃ । ওঁ ওষধে ত্রায়শ্চেনং । ততো দক্ষিণহস্তেন
 তাম্রক্ষুরেণ পীড়য়েৎ—স্বধিত ইত্যশ্চ প্রজাপতিঋষিঃ স্বধিতিদেবতা
 গায়ত্রীচ্ছন্দশ্চূড়াকরণে বিনিয়োগঃ । ওঁ স্বধিতে মৈনং হিংসীঃ । ততো
 লৌহক্ষুরেণ ছিন্দাৎ—ওঁ যেনাবপৎ সবিতা ক্ষুরেণ সোমশ্চ রাজ্ঞো বরুণশ্চ বিদ্বান্
 তেন ব্রহ্মাণো বপতেদমশ্রায়ুমান্ জরদপ্তির্যথাসৎ ইতি মস্ত্রেণ শমীপত্র-
 কুশপিঞ্জুলীসহিতকেশান্ প্রচ্ছিত্য প্রাগগ্রান্ শমীপর্থেঃ সহ মাত্রে প্রষচ্ছতি
 সা চ তান্ আনভুহে গোময়ে নিদধাতি । ততঃ পুনরপি অপরকেশেষু
 পূর্ববন্মস্ত্রেঃ উষোধক-নবনীতম্রক্ষণ-দর্ভপিঞ্জুলীত্ররার্পণ-তাম্রক্ষুর-পীড়নাস্তং
 কৃৎস্বা লৌহক্ষুরং গৃহীত্বা—প্রজাপতিঋষির্ধাতা দেবতা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দশ্চূড়া-
 করণে বিনিয়োগঃ । ওঁ যেন ধাতা বৃহস্পতেরগেরিন্দ্রশ্চ চায়ুষেহবপৎ । তেন
 ত আয়ুষে বপামি স্মশ্লোক্যায় স্বস্তয়ে । ইতি দ্বিতীয়কেশং ছিত্বা শমীপর্থেঃ
 সহ পূর্ববৎ গোময়ে নিক্ষিপেৎ । ততোহপরভাগেহপি পূর্ববৎ উন্দনাদিকং
 কৃৎস্বা লৌহক্ষুরমাদায়—ওঁ যেন ভূয়শ্চ রাত্র্যাং জ্যোক্ত্ চ পশ্চাতি সূর্যাম্ ।
 তেন ত আয়ুষে বপামি স্মশ্লোক্যায় স্বস্তয়ে ইতি ছিত্বা মাত্রে শমীপর্থেঃ সহ
 দদাতি, মাতা চ গোময়ে নিক্ষিপেৎ । ততঃ পুনরপ্যপরভাগে সর্বং পূর্ববৎ
 কৃৎস্বা পূর্বোক্তমস্ত্রেঃ সর্বৈশ্চতুর্থভাগচ্ছেদনং কুর্যাৎ । বামভাগেহপি উষোধক-
 নবনীত-ক্লেদনং দর্ভপিঞ্জুলীত্ররার্পণং তাম্রক্ষুরপীড়নাস্তং কৃৎস্বা পূর্বোক্ত-
 প্রথমচ্ছেদনমস্ত্রেণ প্রথমং দ্বিতীয়েন দ্বিতীয়ং তৃতীয়েন তৃতীয়ং কেশং
 ছিত্বা মাত্রে প্রষচ্ছেৎ, মাতা চ গোময়গণরাবে নিক্ষিপেৎ । চতুর্থভাগচ্ছেদনং
 নাপিতেনৈব কর্তব্যম্ । ততঃ কর্তা অঙ্গুষ্ঠোপকনিষ্ঠাভ্যাং ক্ষুরধারাং মার্জ্জয়েৎ—
 ষৎক্ষুরেণেত্যশ্চ প্রজাপতিঋষিঃ ক্ষুরো দেবতা ক্ষুরধারামার্জ্জনে বিনিয়োগঃ ।
 ওঁ ষৎক্ষুরেণ মর্চয়তা স্মপেশসা বপ্তা বপসি কেশান্ শুক্লি নিরো মাস্রায়ুঃ
 প্রমোষীঃ । ততো নাপিতায় ক্ষুরং দত্ত্বা বদেৎ—ওঁ শীতোষ্ণাভিরপ্তিরবর্ধং

कुर्वाणोऽशुभं कुशलीकुरु । नापितः करवाणीति वदेत् । ततोऽग्निसमीपे
सर्वां केशान् मूणयेत् । ततः कुमारं वेदीं नीत्वा पतिपुत्रवत्यो मङ्गल-
पूर्वकं आपयित्वाऽलङ्कृत्य कर्णवेधं कारयित्वा मातुरङ्के दद्यात् । ततो होता
प्रायश्चित्तं शिष्टकृतं समाप्य- कर्मकारयित्वाऽङ्गणाय दक्षिणां दद्यात् ।
अच्छिद्रावधारणं कुर्यात् । केशांश्च गोष्ठे वंशविटपे वा स्थापयेत् ।
ब्रीहादिचतुरः शरावान् नापिताय दद्यात् । तृष्णीमेवैतत् कुमार्याः ।

इति चूडाकरणम् ।

अथोपनयनम्

तत्र समुद्रवनाया अग्निः । पिता कृतनित्याक्रियो मातृपूजां विधाय वृद्धि-
श्राद्धं कुर्यात् । माणवकं प्रातर्भोजयित्वा आचार्य शिखाधारणपूर्वकं
क्षौरं कारयेत् । ततः कुमारं आपयित्वा गैरिकदिबन्धमेकं परिधाप-
येत् । ततः पिता उपलेपनादि-मेक्षण-संस्कारान्तं कृत्वा चक्रं श्रपयेत् ।
तत्र ॐ सदसम्पतये वा जुष्टं गृह्णामि ॐ सदसम्पतये वा जुष्टं निर्वपामि ॐ
सदसम्पतये वा जुष्टं प्रोक्षामि इति यथाक्रमं ग्रहण-निर्वापण-
प्रोक्षणरूपसंस्कारान् कुर्यात् । एवं गायत्र्यै ऋषिभाः ब्रह्मणे । ततः
प्रस्फोटनादि-पाकास्तं कर्म कृत्वावतारयेत् । अथ यज्ञोपवीत-
मेकं कुमारस्य वामङ्के दक्षिणभागावलम्बनं कुर्यादनेन * — ॐ यज्ञोपवीत-
मित्यस्य परमब्रह्मऋषिः परमात्मा देवता त्रिष्टुप् छन्दो यज्ञोपवीतधारणे
विनियोगः । ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं बृहस्पतेर्यत् सहजं पुरस्तात् ।
आरुष्यमग्र्यं प्रतिमुखं सुप्तं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः । ततः कृष्णजिनो-
त्तरीयं दद्यादनेन मन्त्रेण—प्रजापतिर्ऋषिर्त्रिष्टुप् छन्दः कृष्णजिनः देवता
कृष्णजिनपरिधापने विनियोगः । ॐ मित्रस्य चक्षुर्वरुणं वलीरश्वेजो वशश्वी
शुविरं समिद्धं । अनाहनस्य वसनं जरिषु परीदं बाह्वजिनं दधेऽहम् । ततो
यथाविभवं कुण्डलादिना अलङ्कुर्यात् । ततो माणवकः करसम्पूटो वद्धा याचेत
ॐ उपनयन्तु मां युष्मत्पादाः । गुरुः ॐ उपनेष्यामि भवस्तुमिति वदेत् । तत
आचार्योऽग्नेरुत्तरतो गत्वा कुमारेणाश्वारक्षत्तस्य आहतीर्जुर्ह्र्यात् । अग्न
आयुंषीति तिस्रणां शतं वैथानसा ऋषयोऽग्निः पवमानो देवता गायत्रीछन्द

* गृह्यसूत्रे परिशिष्टे च यज्ञसूत्रकृष्णजिनमेधलापरिधापनेषु मन्त्रो न विहितः ।

আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ॐ অগ্ন আয়ুংষি পবস আশুবোজ্জমিষঞ্চনঃ ।
 আরে বাধস্ব হৃচ্চুনাং স্বাহা । অগ্নয়ে পবমানায় ইদং নমম । ॐ অগ্নিঋষিঃ
 পবমানঃ পাঞ্চজন্তঃ পুরোহিতঃ । তমীমহে মহাগয়ম্ স্বাহা । অগ্নয়ে
 পবমানায় ইদং নমম । ॐ অগ্নে পবস্ব স্বপা অশ্বে বর্চঃ সুবীৰ্য্যম্ । দধজ্জগ্নিঃ ময়ি
 পোষঃ স্বাহা । অগ্নয়ে পবমানায় ইদং নমম । প্রজাপত ইত্যশ্চ হিরণ্যগর্ভঋষি-
 স্ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ প্রজাপতির্দেবতা আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ । ॐ প্রজাপতে ন
 হৃদেতাশ্চতো বিধাজাতানি পরি তা বভূব । যৎকামান্তে জুহুমস্তয়ো অস্ত বয়ং
 শ্রাম পতয়ো রয়ীণাং স্বাহা । প্রজাপতয়ে ইদং নমম । তত্ত উত্তরতোহগ্নেঃ
 প্রাশুধ আচার্য্য উর্কস্তিষ্ঠেৎ । তত আচার্য্যশ্চ পুরস্তাৎ প্রত্যশুখো মাণবকঃ
 কৃতাজ্জলিস্তিষ্ঠেৎ । অথাচার্য্যো ব্রহ্মচারিণোহ্জ্জলিমন্দিঃ পুরয়েৎ । আচার্য্য-
 শ্চান্তঃ শুচিব্রাহ্মণঃ । আচার্য্যো মন্ত্রং পঠন্ ব্রহ্মচারিণোহ্জ্জলিঃ স্বাজ্জলো মিশ্রী-
 ককরোতি, যথা—শ্রাবাঋষিঃ সবিতা দেবতা অনুষ্টুপ্ ছন্দো জলাজলিসেকে
 বিনিয়োগঃ । ॐ তৎসবিতুবৃগীমহে বয়ং দেবশ্চ ভোজনম্ । শ্রেষ্ঠং সর্ষধাতমং
 তুরং ভগশ্চ ধীমহি । ইতি তেনোদকেন ব্রহ্মচারিণোহ্জ্জলো আশুনো-
 হ্জ্জলিমাশিক্ধতি । ততো মাণবকশ্চ দক্ষিণহস্তং সাস্তুষ্ঠং গৃহীত্বা পঠেৎ—
 দেবশ্চ ত্বেত্যশ্চ শঙ্খঋষিঃ সবিত্রশ্চিপুষণো দেবতা উপনয়নে মাণবক-
 হস্তগ্রহণে বিনিয়োগঃ । ॐ দেবশ্চ ত্বা সবিতুঃ প্রসবেহশ্বিনোবাহভ্যাং
 পুষো হস্তাভ্যাং হস্তং গৃহামি শ্রীঅমুকদেবশর্শ্শনু । ততঃ পুনরজ্জলি-
 পুরণাস্তং কৰ্ম্ম বিধায় পুনঃ সাস্তুষ্ঠং দক্ষিণং পাণিঃ দক্ষিণেন পাণিনা
 গৃহীত্বা সবিতেত্যশ্চ প্রজাপতিঋষিঃ সবিতা দেবতা উপনয়নে মাণবক-
 হস্তগ্রহণে বিনিয়োগঃ । ॐ সবিতা তে হস্তমগ্রহীৎ শ্রীঅমুকদেবশর্শ্শনু ।
 পুনরপ্যজ্জলিপূরণাস্তং কৰ্ম্ম কৃত্বা সাস্তুষ্ঠং পাণিঃ গৃহীত্বা—অগ্নিরিত্যশ্চ
 প্রজাপতিঋষিরগ্নির্দেবতা উপনয়নে মাণবকহস্তগ্রহণে বিনিয়োগঃ । ॐ
 অগ্নিরাচার্য্যস্তব শ্রীঅমুকদেবশর্শ্শনু । তত আচার্য্যো মাণবকম্ আদিত্য-
 মীক্ষয়েৎ । ॐ দেব সবিতরেষ তে ব্রহ্মচারী তং গোপায় স মামৃত ।
 ইত্যাচার্য্যো জপেৎ । আচার্য্যো মাণবকং পৃচ্ছতি কিন্নামাসি ইতি । মাণবকঃ
 শ্রীঅমুকদেবশর্শ্শাহং ভোঃ ইতি বদেৎ । * অথাচার্য্যঃ ॐ কশ্চ ব্রহ্মচার্য্যসি

* কিন্নামাসীতি অমুকদেবশর্শ্শাহমিতি চ পাঠো ন সূত্রকারধৃতঃ প্রচলিতাস্মদেশীর-
 পুস্তকেষু বর্ততে ।

प्राणश्च ब्रह्मचार्यासि कश्चामुपनयते कायं वा परिददामि । अथाचार्यो ब्रह्मचारिणः
 प्रदक्षिणमावर्तयेत् । युवेताश्च गृत्समदक्षिण्युपो देवता त्रिष्टुप् छन्दः
 प्रदक्षिणावर्तने विनियोगः । ॐ युवा नूवासाः परिवीत आगां स उ श्रेयान्
 भवति जायमानः । इत्यर्द्धेन । आचार्याः समावृत्तमुखश्च ब्रह्मचारिण उर्द्ध्वितश्च
 पृष्ठदेशे हित्वा ऋक्मोरुपरि हस्तं दत्त्वा उतरार्द्धेन हृदयदेशमालभेत ।
 तक्षीरास इत्यश्च गृत्समदक्षिण्युपो देवता त्रिष्टुप् छन्दो माणवकहृदयदेशा-
 लभने विनियोगः । ॐ तक्षीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्या मनसा देवयन्तः ।
 तत उभो प्राञ्चुथो अग्निसमीपे उपविशेताम् । ततो माणवकस्तृष्णीमेकाः
 समिधमग्नौ हत्वा अपरां गृहीत्वा—प्रजापतिर्ऋषिरग्निदेवता बृहतीछन्दः नमि-
 क्त्वामे विनियोगः । ॐ अग्नये समिधमार्हाषं बृहते जातवेदसे । तस्मा इमग्ने
 वर्द्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहा । अग्नय ईदं नमम । ततो माणवकोऽग्निमुपस्पृश
 नोदकेन पाणिना वारत्रयं मुखं निर्माष्टर्यनेन मन्त्रेण—ॐ तेजसा मा समनञ्जि ।
 अथाञ्जलिं ब्रह्माग्निमुपतिष्ठेत् । मग्नि मेधामिति वग्नां वसुश्रुतर्ऋषिलिङ्गोक्तो देवता
 त्रिष्टुप् छन्दोऽग्न्युपस्थाने विनियोगः । ॐ मग्नि मेधां मग्नि प्रजां मयाग्निस्त्रेजो
 दधातु ॐ मग्नि मेधां मग्नि प्रजां मय्यीन्द्र इन्द्रियं दधातु । ॐ मग्नि मेधां मग्नि प्रजां
 मग्नि सूर्यो ब्राह्मो दधातु । ॐ षत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्यी भूयसम् ।
 ॐ षत्ते अग्ने वर्त्तस्तेनाहं वर्त्तस्यी भूयसम् । ॐ षत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्यी
 भूयसम् । * (ततः कोऽसर्ऋषिः रुद्रो देवता जगतीछन्द आशीःकर्मणि विनि-
 योगः । ॐ मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो गोषु मानो अश्वेषु
 वीरिषः । मानो वीरान् रुद्र तामितो वधीर्ऋषिर्ऋतः सदनि वा हवामहे ।
 ॐ त्र्यायुषः जमदग्नेः कश्चपश्च त्र्यायुषः अगस्त्यश्च त्र्यायुषः षद्वेवानां त्र्यायुषः
 तन्ने अस्तु त्र्यायुषम् । ॐ अस्ति श्रद्धां वशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं
 बलम् । आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यावाहन) । † ततो ब्रह्मचारौ
 जाह्नव्यं भूमौ निपात्य गुरोर्दक्षिणपादं दक्षिणहस्तेन वामेन वामं गृहीत्वा
 वदेत् श्रीम्युक्तदेवशर्माहं तो अभिवादये । आचार्याः ॐ आयुमान्

* मग्नि मेधामिति वग्नां हिरण्यगर्भर्ऋषिः पूर्वत्रयाणामग्नीन्द्रागस्त्यसूर्या देवता उतरत्रयाणा-
 अग्निदेवता वग्नमासुरी गायत्रीछन्दोऽग्न्युपस्थापने विनियोगः । इति ऋषिदेवताछन्दसां
 पाठो ब्राह्मदेवपद्धतौ दृश्यते ।

† ब्रह्मनीमध्यासपाठः केवलं ब्राह्मदेवपद्धतौ दृश्यते न सार्वत्रिकः ।

ভব সৌম্য শ্রীঅমুকদেবশর্মন ইতি । ততো ব্রহ্মচারী পাদাবুপসংগৃহ ক্রমাৎ— ॐ
 অধীহি ভোঃ সাবিত্রীং ভো অনুক্রহীতি । • আচার্য্যো ব্রহ্মচারিহস্তৌ হস্তাভ্যাং
 সংগৃহ উত্তরীয়বাসসা আচ্ছাদ্য † গায়ত্রীমুপদেশেৎ । বিশ্বামিত্রঋষির্গায়ত্রীচ্ছন্দঃ
 সবিতা দেবতা গায়ত্র্যুপদেশে (সাবিত্রীজপে) বিনিয়োগঃ । ততো ধ্যানম্—
 ॐ শ্বেতবর্ণা সমুদ্दिষ্টা কোষেয়বসনা তথা । শ্বেতৈবিলেপনৈঃ পুষ্পৈরলঙ্কা-
 রৈশ্চ শোভিতা । অক্ষমালাধরা দেবী পদ্মাসনগতা শুভা ।
 আদিত্যমণ্ডলাস্তঃস্থা ব্রহ্মলোকগতা স্থিতা ॥ ‡ ॐ ভূভূবঃস্বস্তং
 সবিতুর্বরেণ্যং, পুনরপি বিশ্বামিত্রঋষিরিত্যাদি ॐ ভূভূবঃস্ব-
 স্তংসবিতুর্বরেণ্যং ভর্গো দেবশ্চ ধীমহি । ততঃ পুনরপি বিশ্বামিত্র-
 ঋষিরিত্যাদি ॐ ভূভূবঃস্বস্তং সবিতুর্বরেণ্যম্ । ভর্গো দেবশ্চ ধীমহি ধিয়ো
 য়ো নঃ প্রচোদয়াৎ ॐ । ॥ ততঃ ॐ ভূঃ ॐ ভুবঃ ॐ স্বরিতি পাঠয়েৎ । ততো
 আচার্য্যো মাণবকশ্চ হৃদয়ে উর্দ্ধাঙ্গুলিং দক্ষিণং করং দত্বা পঠেৎ—মম ব্রত ইত্যশ্চ
 পরাকদাসঋষির্হৃদয়ং দেবতা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দো মাণবকহৃদয়দেশালভনে বিনিয়োগঃ ।
 ॐ মম ব্রতে তে হৃদয়ং দধামি মম চিত্তমনুচিত্তন্তে অস্তু । মম বাচমেকমনা জুযস্ব
 বৃহস্পতিষ্টৌ নিযুনক্তু মহম্ । ততো মাণবকশ্চ কটিদেশে মেথলাং বধ্নাতি—
 বিশ্বামিত্রঋষির্মেথলা দেবতা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দো মেথলাবন্ধনে বিনিয়োগঃ । ॐ
 ইয়ং দুৰুক্তাং পরিবাধমানা শর্শ্ব বক্রথং পুনতী ন(ম) আগাৎ । প্রাণাপানাভ্যাং
 বলমাবহন্তী স্বসাদেবী সুভগে মেথলেয়ম্ । ॐ ঋতশ্চ গোপ্ত্রী তপসঃ পরশ্বী
 য়তী রক্ষঃ সহমানা অরাতীঃ । সা মা সমস্তমভিপর্য্যোহি ভদ্রে ধর্তারস্তে মেথলে
 মারিষাম । ততো মাণবককেশাগ্রসম্মিতং পলাশদণ্ডং দৃঢ়াদনে মস্ত্রেণ—
 আত্রেয়ঋষিষ্টিষ্টুপ্ ছন্দো বিশ্বদেবা দেবতা দণ্ডপ্রদানে বিনিয়োগঃ । ॐ

* বাহুদেবমতে অধী'হ ভোঃ সাবিত্রীমিত্যাচার্য্যশ্চ ভো অনুক্রহীতি মাণবকশ্চ উক্তিঃ ।

† আঙ্গানং ব্রহ্মচারিণং বাসনাচ্ছাদ্য ইতি বাহুদেবঃ ।

‡ ধ্যানং ন গৃহসূত্রকারণেণ বাহুদেবেন বা ধৃতম্ ।

॥ বাহুদেবস্ত ॐ ভূভূবঃস্বস্তংসবিতুর্বরেণ্যম্ । ইতি প্রথমং পাদং । ॐ ভূভূবঃস্বঃ
 ভর্গো দেবশ্চ ধীমহি । ইতি দ্বিতীয়ং পাদং । ॐ ভূভূবঃস্বঃ । ধিয়ো য়ো নঃ প্রচোদয়াৎ ॐ
 ইতি তৃতীয়ং পাদম্ । ততঃ সর্বাং । পাদং পাদং যদি বক্তুং ন শকোতি তদা পাদাঙ্কং পাদাঙ্কং
 যথা— ॐ তৎসবিতুঃ । বরেণিয়ং । ভর্গো দেব । শ্চ ধীমহি । ধিয়ো য়ো নঃ । প্রচোদয়াৎ ॐ
 ইতি বাচয়িত্বা সর্বাং বাচয়ীত । ইতি ক্রমগাহ । মন ব্রতে ইত্যাদি মন্ত্রশ্চ ঋষ্যাদিকং ন
 বাহুদেবেন লিখিতম্ । ন বা মেথলাপারধাপনে মস্ত্রেণ বিহিতঃ । সূত্রকারণাপি মেথলা-
 বন্ধনে ন মন্ত্রঃ সমুপদিষ্টঃ ।

सृष्टि नो मिमीतामृशिना भगः सृष्टि देव्यादिति रनर्षणः । सृष्टि पूषा असुरो
दधातू नः सृष्टि यावापृथिवी सूचेतूना । * ततो ब्रह्मचारिणमादिशेत् । †
ब्रह्मचार्यासि, अपोशान, कर्म कुरु, मा दिवा स्वप्नीः आचार्याधीने। वेद-
मधीष + उदकसमिं कुशाग्रहरणं कुरु, सायं प्रातः समिधमाधेहि, सायं
प्रातर्भिक्षाचरणं कुरु । ब्रह्मचारी सर्वत्र वाचमिति क्रयात् । ‡ ततो ब्रह्म-
चारी उदकं स्पृष्ट्वा ब्रह्मज्जलिवदेत्—ॐ ब्रतानां ब्रतपतिरसि ब्रतं सावित्रीकं
वैदिकमिमं कालं चरिष्यामि तच्छक्रेण तेनाध्यासम् इति यथाशक्ति काल-
निर्देशं कुर्यात् । § ततो गृहीतदण्डे ब्रह्मचारी भिक्षापात्रं हस्ते कृत्वा
प्रार्थयेत्—ॐ भवती भिक्षां ददातु । § इति मातरं ततो भगिनीं ततो
भवान् भिक्षां ददातु इति पितरं याचेत् । ते च यथाशक्ति दद्यात् । ततो
तैक्ष्यामाचार्याय निवेदयेत् । आचार्योऽपि उपयुज्यातामिति अनुज्ज्ञां
दद्यात् । नागवकोऽपि तं सायं भोक्तुं स्थापयेत् । (ततो वेदाध्ययनं
कुर्यात्) । अथाचार्या (भिक्षालक्ष्मणैस्तुलैमुष्टिग्रहणादिपूर्वकं चक्रं
श्रपयित्वा) ब्रह्मचारिणारक्तः श्रुतिं स्वतश्चक्रं दत्त्वा चरोर्मध्यां
पूर्वार्क्षात् मेक्षणेनागं विरवदाय अगोपरि स्वतश्चक्रमवदानस्थाने स्वतश्चक्रं
दत्त्वा वशिष्ठऋषिः सदसम्पतिदेवता गायत्र्योच्छन्दोऽनुप्रवचनीयचक्रहोमे
विनियोगः । ॐ सदसम्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रं काम्यां सनिं मेधामग्नासिमं
सहा । सदसम्पतये इदं नमम । ॐ तं सबितुर्वरेण्यमित्यादि द्वितीयं गायत्र्यै

* बाह्यदेवपद्धते दण्डप्रदाने अणुविधो मन्त्रो लिखितः । यथा—एष श्क्वेति इति
मन्त्रश्चात्रेयः श्रुतविदुषिः नित्रावरुणो देवते त्रिष्टुप् छन्दो दण्डप्रदाने विनियोगः । ॐ एष
श्क्वेति रथवीतिर्मर्षवा गोमती रथु । पर्वतेषपश्चितः ।

† उदकेत्यादि सायं प्रातर्भिक्षाचरणं कुर्यात् इत्युक्तं पाठो न सूत्रकारधृतः ।

‡ अत्र बाह्यदेवः—ॐ ब्रह्मचार्यामीति गुरुः ; ब्रह्मचाश्रमाति वटुः । आपोशानं कर्म कुरु इति
गुरुः । करोमीति वटुः । मूत्रपुरीषादो मृष्टिः शोचात्मनः कुरु । करोमीति वटुः ।
आचार्याधीने। भव । भवामीति वटुः । दिवा मा स्वप्नीः, न दिवा स्वप्नामीति वटुः ।
मक्त्यामृपाश्व । उपामे इति वटुः । सायं प्रातः समिधमाधेत् । आदधे इति वटुः ।
वेदानधीष । पठामीति वटुः । सायं प्रातर्भिक्ष । भिक्षामीति वटुः । इतिः मन्त्रभेदमाह ।

§ ॐ ब्रतानामित्यादि मन्त्रो न सूत्रकारसम्मतः धृतः, बाह्यदेवपद्धते वा न धृतः, अर्चल-
पुस्तकेषु दृश्यते ।

§ अयं सूत्रकारधृतः पाठः—भवति भिक्षां देहीति वा भवन् भिक्षां देहीति अर्चल-
पुस्तकेषु गृहीतः पाठः । ततः श्वेत्कृदादिहोमं समापयेदिति केषांकिमन् ।

इदं नमम । ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा ऋषिभ्य इदं नमम । (ततः समिद्धोमः ।—* सदस-
 म्पत्तिमित्याशु वशिष्ठऋषिः सदसम्पत्तिदेवता गायत्रीछन्दः समिद्धोमे विनियोगः ।
 ॐ सदसम्पत्तिमद्भुतमित्यादि । सदसम्पत्तय इदं नमम । एवं गायत्र्या गायत्र्यै
 इदं नमम । ऋषिभ्यः स्वाहा ऋषिभ्य इदं नमम) । † अथ सक्रोपासनम् । ततो
 ब्रह्मचारो तृष्ठीमेकाः समिधं हवा अपरां गृहीत्वा प्रजापतिऋषिरग्निदेवता
 बृहतीछन्दः समिद्धोमे विनियोगः । ॐ अग्नये समिधमार्घ्यं बृहते जातवेदसे
 तन्ना द्यमग्ने वर्द्धस्य समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहा, अग्नये इदं नमम । ततः शिष्टकृद्धोमः
 समाप्या ब्राह्मणान् भोजयित्वा तान् माणवकोऽङ्गलिं बद्धा याचेत्—ॐ वेदसमाप्तिः
 भवस्तो ब्रवस्तु । ते च वेदसमाप्तिरस्तु इति क्रयुः । ‡ ततो मेधाजननम् ।
 आचार्यः कुण्डोदकेन सिक्कस्तुं ब्रह्मचारिणमिमं मन्त्रं पाठयेद्वथा—ॐ सुश्रवः
 सुश्रवा असि वथा ह्यं सुश्रवः सुश्रवा अश्रेवः मां सुश्रवः सोश्रवसं कुरु । यथा
 ह्यं देवानां यज्ञश्च निविपोऽश्रेवमहं मनुष्याणां वेदश्च निविपो भूयसम् ।
 अथ वेदारम्भः । गुरुः सक्रमं कृत्वा ज्योहोमं कुर्यात्—ॐ पृथिव्यै स्वाहा पृथिव्यै
 इदं नमम । एवम् अग्नये, ब्रह्मणे, प्रजापतये, छन्दोभ्यः, देवेभ्यः, ऋषिभ्यः,
 शक्रायै, मेधायै, सदसम्पतये, अनुमतये । ततो आचार्योऽङ्गैरुत्तरतः
 प्राञ्जुथार शिष्याय गुरुमीकमाणाय दक्षिणहस्तेन गुरुदक्षिणपादं गृहीत्वा उपसन्नाय
 ॐकारमहाव्याहृतिपाठपूर्वकं वेदादीन् पाठयेत्, यथा—मधुछन्दऋषिरग्निदेवता
 गायत्रीछन्दो ब्रह्मषष्ठ्यजेपे विनियोगः । ॐ अग्निमीले पुरोहितः ।
 पुनरपि ऋषिदेवताछन्दांसि पठित्वा ॐ भूर्भुवःस्यः ॐ अग्निमीले पुरोहितः
 यज्ञश्च देवमृत्विजम् । पुनरपि ऋष्यादिकं पठित्वा ॐ भूर्भुवःस्यः ॐ अग्निमीले
 पुरोहितः यज्ञश्च देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् । एवं सर्वत्र पच्छः

* समिद्धोमो न सूत्रकृता परिशिष्टकारेण वा धृतः वृत्तस्तु कैश्चिद् प्राचीनपुस्तकैरिति
 लिखितोऽयं होमः ।

† अत्र वासुदेवः—ॐ अग्नये स्वाहा इति हवा सदसम्पत्तिमित्याशु मेधातिथि-कथ्यविर्गायत्री-
 छन्दः सदसम्पत्तिदेवता चक्रहोमे विनियोगः । ॐ सदसम्पत्तिमित्यादिना जुह्यात् । अथ विधा-
 मित्रऋषिः सविता देवता गायत्रीछन्दच्छक्रहोमे विनियोगः । ॐ तत्सवितुरित्यादि सवितृ-
 होमं ऋषिभ्यः स्वाहेति ऋषिहोमकं समापयेत् । इत्याह ।

‡ अत्र उक्तं ब्रह्मचारलवणं शी ब्रह्मचार्याधःशारी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं सप्तसप्तं वा इति
 गृहसूत्रम् ।

॥ अनिन्दितारां दिशेकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे अदक्षिणमुदकुण्डेन
 त्रिः परिषिक्कस्तुं वाचयति । इति गृहसूत्रधृतप्रयोगः ।

अर्द्धशः सर्काम् ॐ आदौ ऋष्यादि ॐ कार-महाव्याहृति-पाठपूर्वकमध्यापयेत् ।
 इति ऋग्वेदाध्ययनम् । * याजुर्वेदाध्ययनम् । वाजुर्वेदाध्ययनम् । वायुदेवता ब्रह्मवज्ररूपे
 विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ इषे होर्जेज्ञा वायवः स्व । देवो वः सविता
 प्रार्पयतु । श्रेष्ठतमस्य कर्मणे । इति यजुर्वेदाध्ययनम् । गौतमभरद्वाज-
 ऋषिर्गायत्रीछन्दोऽग्निदेवता ब्रह्मवज्ररूपे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ
 अग्न आग्नाहि वीतये । गृणानो हव्यदातये । निहोता संसि बर्हिषि । इति
 सामवेदाध्ययनम् । नारदऋषिर्गायत्रीछन्दो वरुणो देवता ब्रह्मवज्ररूपे
 विनियोगः । ॐ शमो देवीरभिष्टये । आपो भवस्तु पीतये । शः योरभिश्रवस्तु
 नः । इति अथर्ववेदाध्ययनम् । इत्युपनयनम् ।

अथ समावर्तनम्

ब्रह्मचारी प्रियवचनप्रणिपाताश्रयानुरूप-पारितोषिकप्रदानेन षडङ्ग-
 तोषयित्वा स्नात्वा प्लवननामकसंस्कारं करोति । तत्रैतानि द्रव्याणि यथा—कर्णे
 काङ्कनादिनिर्मितकुण्डलं कर्णे परिधानयोग्यं मणिं वस्त्रम् उपानद्वस्त्रं वैणव-
 दण्डं सर्कौषधिगन्धानुलेपनम् उष्णीषं हस्तं सर्कमाचार्य एव दद्यात् । ततः
 सर्काः समिधोऽग्निसमीपे स्थापयेत् । आचार्याय भोज्यां गार्ध दत्त्वा अन्त्रेभ्यो-
 हपि भोज्यानि दद्यात् । ततः कर्त्ता अन्त्रेत्यादि अमुकदेवशर्मणः
 समावर्तनकर्मणाङ्गहोममहः करिष्यामि । ततः श्मश्रादिसंस्कारं कुर्यात् ।
 तत्रादौ चोड़समापको होमः । ततः कुशपिण्डुल्याधान-ताम्र-लोहकुर-
 पीडनादिकाः क्रियाः कार्याः । तन्मन्त्राश्चूडाकरणप्रकरणे द्रष्टव्याः ।
 तैत्तिरीयैः सप्तधा हित्वा मात्रे समर्पणास्तुं कृत्वा शिखाधारणपूर्वकं कौरं
 कारयेत् । ततो माणवकः सर्कौषधीभिः स्नात्वा वस्त्रादिकं षडङ्गं निवेद्य स्वयं
 गृहीत्वा यथा—दीर्घतमा ऋषिर्मित्रावरुणो देवते त्रिष्टुप् छन्दो वज्रपरिधाने
 विनियोगः । ॐ शुवः वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रामस्तुवोहसर्गाः ।
 अवातिरतमनृतानि विश्वऋतेन मित्रावरुणासचेथे । इत्यनेन वस्त्रेकं
 परिधानापरावज्रमुपधार्य उष्णीषं वस्त्रिणात् । ततः—परमात्मन् ऋषिः परमात्मा देवता

* केचित्तु ॐ भूर्भुवः स्वः अग्निमीले पुरोतिम् । ॐ भूर्भुवः स्वः यजुस्तु देवमुद्दिशम् ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः होतारं रत्नधातमम् । इतिपछः पाठयित्वा ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ अग्निमीलेः पुरो-
 हितं वज्रस्य देवम् ॐ भूर्भुवः स्वः ऋषिः होतारं रत्न धातमम् इति अर्द्धशः ततः सर्कः
 पाठयेत् इत्येवम् क्रममाहः ।

গায়ত্রীচ্ছন্দো যজ্ঞোপবীতধারণে বিনিয়োগঃ । ॐ যজ্ঞোপবীতং পরমং
 পবিত্রং বৃহস্পতের্ঘৎ সহজং পুরস্তাৎ । আয়ুষ্শমগ্রাং প্রতিমূঞ্চ শুভ্রং
 যজ্ঞোপবীতং বলমস্ত তেজঃ ইতি গৃহীয়াৎ । তত ॐ উত্তমং বরুণপাশ-
 মশ্বদবাহমং বিমধ্যমং শ্রথায় অথাদিত্যব্রতে বয়ং তবানাগসোহদিতয়ে স্তামঃ ।
 ইতি মেথলাকৃষ্ণাজিনে মোচয়িত্বা ॐ অশ্বনস্তেজোহসি চক্ষুর্শে পাহি ইত্যনেন
 অঙ্গনং গৃহীয়াৎ । * ॐ অশ্বনস্তেজোহসি শ্রোত্রং মে পাহি ইতি কুণ্ডলে
 বধীয়াৎ । অনুলেপনেন পানী প্রলিপ্য মুখমগ্রে ব্রাহ্মণো লিম্পেত ॐ
 অনার্ত্তাহস্তনার্ত্তোহহং ভূয়াসমিতি শিখায়াং স্রজং বধীয়াৎ । ॐ দেবানাং
 প্রতিষ্ঠে স্থঃ সৰ্ব্বতো মা পাতমিত্যপানহাবাস্থায় ॐ দিবচ্ছদ্যাসি ইতি ছত্রং ।
 ॐ বেণুরসি বানস্পত্যোহসি সৰ্ব্বতো মা পাহি ইতি বৈণবং দণ্ডং গৃহীত্বা ।
 ॐ আয়ুধাং বর্চশ্চ রায়স্পোষমৌদ্ভিদম্ । ইদং হিরণ্যং বর্চশ্চ জৈত্রায়াবিশ-
 তাদিমাম্ । ইতি কণ্ঠে মণিঃ বধীয়াৎ । ততো মাণবকো লম্বমানোক্ষীষং
 কৃহা উপানহৌ সন্ত্যজ্যাগ্নিসমোপমাগত্যাগ্নৈরশান্তাং দিশি উর্দ্ধাস্থিতো বক্ষ্য-
 মাণমস্ত্রেণ সমিধমেকাং জুহুয়াৎ । ॐ স্বতঞ্চ মে অস্বতঞ্চ মে তন্ম উভয়ব্রতঞ্চ(মে)
 নিন্দা চ মে অনিন্দা চ মে তন্ম উভয়ব্রতঞ্চ(মে), বিত্তা চ মে অবিত্তা চ মে তন্ম
 উভয়ব্রতঞ্চ(মে), শ্রদ্ধা চ মে অশ্রদ্ধা চ মে তন্ম উভয়ব্রতঞ্চ(মে), প্রজ্ঞা চ মে
 অপ্রজ্ঞা চ মে তন্ম উভয়ব্রতঞ্চ(মে), ইষ্টঞ্চ মে অনিষ্টঞ্চ মে তন্ম উভয়ব্রতঞ্চ(মে),
 দত্তঞ্চ মে অদত্তঞ্চ মে তন্ম উভয়ব্রতঞ্চ(মে), অধীতঞ্চ মে অনধীতঞ্চ মে
 তন্ম উভয়ব্রতঞ্চ(মে), কৃতঞ্চ মে অকৃতঞ্চ মে তন্ম উভয়ব্রতঞ্চ(মে), সত্যঞ্চ
 মে অসত্যঞ্চ মে তন্ম উভয়ব্রতঞ্চ(মে), শ্রুতঞ্চ মে অশ্রুতঞ্চ মে তন্ম
 উভয়ব্রতঞ্চ(মে), ব্রতঞ্চ মে অব্রতঞ্চ মে তন্ম উভয়ব্রতঞ্চ(মে), যদগ্নে সেন্দ্রশ্চ
 সপ্রজাপতিকশ্চ সঞ্চষিকশ্চ সঞ্চষিরাজশ্চ সাকাশশ্চ সাতীকাশশ্চ সানুকাশশ্চ
 সপ্রতীকাশশ্চ সদেবমহুধ্যশ্চ সগন্ধর্বাঙ্গরকশ্চ সহারণ্যৈশ্চ পশুভির্গাম্যৈশ্চ
 যন্ম আত্মন আত্মনি ব্রতং তন্মে সৰ্ব্বব্রতমিদমহমগ্নে সৰ্ব্বব্রতো ভবামি স্বাহা ।
 অগ্নয়ে ইদং নমম । ততো ব্রহ্মচারী উপবিশ্য মণ্ডপাৎ সমিধমাকৃষ্য বক্ষ্যমাণ-
 দশভিমন্ত্রৈঃ সমিদ্ধোমং কুরোতি । মমাগ্ন ইতি নবর্চশ্চ সূক্তশ্চাঙ্গিরসো বিহব্য-
 ঋষির্বিশ্বেদেবা দেবতা আত্মা অর্ষ্টৌ ত্রিষ্টুভঃ অস্ত্যা চ জগতীচ্ছন্দাংসি সমিদ্ধোমে
 বিনিয়োগঃ । ॐ মমাগ্নে বর্চে বিহবেষস্ত বয়ং হেহানাস্তম্বঃ পুষেম । মহং

* সবাং পূর্বমঙ্গয়িত্বা ততো দক্ষিণমঙ্গয়তি । প্রতিস্ক্রমদ্বারিত্তিঃ ইতি গৃহ্যতাব্যম্ ।

नमस्तां प्रदिशत्तस्यस्ययाध्याकेण पृथना जयेम स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य
 इदं नमम । ॐ मम देवा विहवे सक्तु सर्ष ईन्द्रवस्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
 ममास्तुरिकमुरुलोकमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अग्निन् स्वाहा । विश्वेभ्यो
 देवेभ्य इदं नमम । ॐ मग्नि देवा द्रविणमावज्जस्तां मद्यानीरस्तु मग्नि देवहृतिः ।
 दैव्या होतारो बभूवस्तु पूर्वेरिष्टाः श्राम तथा सूधीराः स्वाहा । विश्वेभ्यो
 देवेभ्य इदं नमम । ॐ मह्यं यज्जस्तु मम वानि हव्या कृतिः सत्या मनसो मे
 अस्तु । एनोमा निगां कतमळ नाहं विश्वेदेवासो अधिवोचता नः स्वाहा ।
 विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं नमम । ॐ देवीः षडूर्वाकुरुणः कुरुणोत विश्वेदेवास
 इह बीरमक्षम् । माहा अहि प्रजया मा तन्भिर्मारधाम दिषते सोम राजन्
 स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं नमम । ॐ अग्ने मनुयां प्रतिभूदन् परेषामदको
 गोपाः परिपाहि नस्यम् । प्रत्याक्षो वस्तु निगुतः पुनस्तु मेषां चित्तं प्रबुधां
 विनेशत् स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं नमम । ॐ धाता धातूणां भूवनश्च
 यस्पतिर्देवः त्रातारमतिमातिवाहम् । इमं यज्जमश्चिनोता बृहस्पतिर्देवाः
 पास्तु यज्जमानं त्र्यां स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं नमम । ॐ उरुवाचा
 नो महिषः शर्ष षं सदग्निन् हवे पुरुहूतः पुरुकुः । स नः प्रजायै हर्षाश्च
 मुडयेन्द्र मानो रीरिषो मा परादाः स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं नमम ।
 ॐ ये नः सपत्ना अपते भवद्विद्राग्निभ्यामववाधामहे तान् । वसवो रुद्रा
 आदित्या उपरिम्पुशं मोग्रं चेतारमधिराजमक्रन् स्वाहा । विश्वेभ्यो
 देवेभ्य इदं नमम । ॐ अर्वाकमिन्द्रममूतो हवामहे यो गोजिह्वन
 जिदश्चिद्व्यः । इमं नो यज्जं विहवे जुमश्चाशु कुन्नाहरिवो मे दिनः स्वा
 स्वाहा । * सूर्याय इदं नमम । ततः प्रायश्चित्तं समाप्य शिष्टकृतं समा-
 परेत् । ब्रह्मदक्षिणां दत्त्वा कर्षकारयित्वाङ्गणाय दक्षिणां दद्यात् । ततो-
 ह्छिद्रावधारणादिकं कुर्यात् । तिलकञ्च दद्यात् ।†

* अर्वाकमित्यास्तु ऋष्यादिकं न दृश्यते ।

† बान्धुदेवमते समावर्तनम् । यथाचरितब्रह्मचर्यो विद्यास्तु गुरुमर्थेन सस्तोष्य तेनानु-
 ज्ञातः स्वयमेव समावर्तनं कुर्यात् । ॐ अद्वेत्त्यादि ब्रह्मचर्यां समावर्तयिष्ये इति सकल्य
 कृतप्राणायामो ब्रह्मचारी सूर्यानामानमग्निं स्थापरेत् । जवासादने विशेषः—त्रीहिवमावतिलैः
 पृथक् पृथक् पूर्णानि शरावाणि कुर्यात् शीतमुष्णोदकं नवनीतं दधि मणिकुण्डलद्वयं वासमीच्छत्रं
 उपानद्वयुगलं वैणवं दण्डं कमण्डलुं अन्नं करणवीजपिष्टम् उषोवमञ्जनं शीतं सुवर्णमयं
 मणिकुण्डलद्वयं । आचारान्तं बहिष्ठापनं विधाय प्रकृतकर्षं कुर्यात् । यथा—एकादशप्रादेश-
 मात्राः समिध आसाङ्गाग्निमर्चयेत् । तन्निरेवाग्नौ अग्र आयुषीति तिस्रणां शतं वैधानसा

ঋষরোহিণিঃ পবমানো দেবতা গারত্রীচ্ছন্দ আজ্যাহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ অগ্ন আয়ুংবীত্যাদি
 অগ্নিধি ঘিরিত্যাদি অগ্নে পবশ্বেত্যাদি হ্রদ্বা প্রজাপতে ন হাদিতি হিরগাগর্ভধিঃ প্রজাপতি-
 দেবতা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দ আজ্যাহোমে বিনিয়োগঃ । ওঁ প্রজাপতে ন হদেতাচিত্যাদি প্রজাপতয়ে
 হ্রদ্বা গীতোক্ষাস্তসী গৃহীত্বা একস্মিন্ পাতে ওঁ উক্ষেণ বায় উদকেনেহীতি মিশ্রীকুর্ধাৎ ।
 নবনীতং দধি চ অস্ম্ নিক্ষিপ্য তাসামেকদেশং গৃহীত্বা ত্রিঃ প্রদক্ষিণং শশ্রুগাং মুণ্ডনং ওঁ
 অদিতিঃ শশ্রুণি বপতু আপ উনন্ত বর্চসে ইতি প্রদক্ষিণশশ্রুপক্ষে কুশানভ্যাগ্ৰাণ্ শশী-
 পত্রাণি চ নিদধ্যাৎ । ওঁ ওষধে ত্রারস্ব মাং ইতি ওঁ ঋষিতে মা মা হিংসীরিতি কুরেণাবপীড
 ওঁ বেনাবপৎ সবিতা কুরেণ সোমস্ত রাজো বরুণস্ত বিদ্বান্ তেন তে ব্রহ্মণো বপতেদমস্তায়ুস্থান্
 জরদষ্ট্রিধধামৎ ইতি ছিনতি । এবমুত্তরশশ্রুচতুষ্টয়চ্ছেদনে কুশপিঞ্জলাস্তবপীড়নাস্তং কৃৎ
 ওঁ ষেন ধাতা বৃহস্পতেরগ্নে রিভ্রস্ত চাবপৎ । তেন ত আয়ুবে বপামি স্মলোক্যায় স্বস্তয়ে ।
 ইতি ত্রিতীয়ং ছিন্দ্যাৎ । পুনস্তথৈবাবপীডা ওঁ ষেন ভূরেশচরাধিবং জ্যোক্ চ পশুতি সূর্যাম্ ।
 তেনায়ুবে বপামি স্মলোক্যায় স্বস্তয়ে ইতি তৃতীয়ং পূর্বোক্তত্রিভিন্নৈশ্চতুর্থং ছিন্দ্যাৎ । ওঁ ষৎ-
 কুরেণ মচর্যতা স্পেশসা বপ্তা বপসি শশ্রুণি শুক্লি মুখং মাস্তায়ু প্রশেষীরিতিশশ্রুবপনং
 কুর্ধাৎ । এবং শশ্রুনখলোমানি বাপরিত্বা পিষ্টকরঞ্জবীজেনাঙ্গমুলিপ্য মঙ্গলস্নানং
 কুর্ধাৎ । তত আচম্যাগ্নিসমীপমাগতা যুৎ বস্ত্রাণীতি দীর্ঘতমা ঋষিরিত্যাদিনা বস্ত্রং
 পরিদধ্যাৎ আচম্য ওঁ যজ্ঞোপবীতমিত্যাদিনা যজ্ঞোপবীতং তুক্ষীমুক্ষীৎ পরিধায় দ্বিরাচম্য
 ওঁ অশ্বনস্তেজোহসি চক্ষুমেপাহি ইতি চক্ষুযী অঞ্জয়িত্বা ওঁ অশ্বনস্তেজোহসি শ্রোত্রং মে পাহি
 ইতি কুণ্ডলে পরিধায় কুঙ্কমাঙ্গুলিপ্তাত্যাং পাণিভ্যাং ব্রাহ্মণরাজস্ত-বৈশ্ব-শূদ্রস্ত্রীসেবকা যথা-
 ক্রমং মুখবাহুদরোপস্থোরানমুলিম্পেয়ুঃ । পশ্চাৎ করৌ প্রক্ষাল্য ওঁ অনার্ভেত্যাদি অগ্ণবন্ধনং
 ওঁ দেবানামিত্যাদি উপানদ্ধারণং কুর্ধাৎ, ওঁ দিব ইত্যাদি ছত্রং বেণুরিত্যাদি বৈগবং দণ্ডং তুক্ষীং
 কমণ্ডলুং চন্দনঞ্চ গৃহীরাৎ । ওঁ আয়ুবাং বর্চস্তমিত্যাদি ইমং নো বজ্রং বিহবে জুবশাস্ত কুর্শো
 হরিবোমে দিনং হা ইত্যস্তেনায়ুযানুজেন সূবর্ণময়ং মণিং কঠে বধীরাৎ । ততো ব্রহ্মচারী
 উর্দ্ধাঙ্কিত উপানহৌ ত্যক্ত্বা আসাদিতৈকাদশসমিধাং প্রাদেশপ্রমাণামেকাং সমিধমাদায় ওঁ
 স্মৃতং নিন্দা অন্ধা বিদ্যা প্রজ্ঞেষ্ঠং দত্তং সত্যং শ্রুতং যদগ্নেঃ সেন্দ্রস্ত সন্নাস্ত সপ্রজাপতিকৃস্ত
 সদেবস্ত সদেবরাজস্ত সপিতৃকস্ত সপিতৃরাজস্ত সমনুষাস্ত সমনুরাজস্ত সগন্ধর্ষীপ্ সন্নস্কস্ত
 সাকাশস্ত সাতীকাশস্ত সানুকাশস্ত সপ্রতীকাশস্ত সহারণৈঃ পশুতিগ্রীর্বৈর্ষন্নযান্নানান্ননি ব্রতং
 তন্মে সর্বব্রতমিদমহরণে সর্বব্রতো ভূরাসং স্বাহা ইদমগ্নয়ে নমম ইতি হ্রদ্বা উপবিষ্ট মমাগ্নে বর্চ
 ইতি দশভির্ধর্গ্ভিরস্তা দশ সমিধো জুহরাৎ । মমাগ্নে ইতি সূক্তস্ত বিহব্যঋষিরিত্যাদি
 ওঁ মমাগ্নে বর্চোবিহবেষিত্যাদি । ১ । ওঁ মম দেবা বিহবে ইত্যাদি । ২ । ওঁ ময়ি
 দেবা অবিগমিত্যাদি । ৩ । ওঁ মহং বজ্রস্ত ইত্যাদি । ৪ । ওঁ দেবীঃ বড়ুকীরিত্যাদি । ৫ ।
 ওঁ অগ্নে মন্তং প্রতিনুদনিত্যাদি । ৬ । ওঁ ধাতা ধাতৃগামিত্যাদি । ৭ । ওঁ উঃবাচা ইত্যাদি । ৮ ।
 ওঁ যে নঃ সপত্না অপত ইত্যাদি । ৯ । ওঁ অর্কাক্ষমিস্ত্র ইত্যাদি । ১০ । ইতি সমিধো হ্রদ্বা
 ওঁ ভূভূবঃ স্বঃ স্বাহা ইদং প্রজাপতয়ে নমম । ইতি হ্রদ্বা ষিষ্টকৃদাদিহোমশেষং বিধায় তিলকং
 কৃৎ ব্রহ্মণে পূর্ণপাত্রং দক্ষিণাং দহ্য আশিষো বাচরিত্বা ব্রাহ্মণান্ ভোজয়েৎ । ইতি বাসুদেবমতে
 ঋগ্বেদসংস্কারপদ্ধতিঃ ।

ইতি ঋগ্বেদিনাং দশবিধসংস্কারপদ্ধতিঃ ।

द्वितीयः प्रवाहः

पाठ्य-प्रकरणम्

विराटपर्व

प्रथमोऽध्यायः

ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरैकेव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीकेव ततो अरमुदीरयेत् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ॐ जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः । अज्ञातवास-
मुषिता हुर्योधनभार्यादिताः ॥ पतिव्रता महाभागा सततं ब्रह्मवादिनी ।
द्रोपदी च कथं ब्रह्मज्ञाता हःखिताहवसत् ॥

वैशम्पायन उवाच । यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः । अज्ञातवास-
मुषितास्तच्छूण्ण नराधिप ॥ तथा तु स वराल्लक्ष्मी धर्माद्वर्षभृतामरः । गद्वाश्रमं
ब्राह्मणेभ्य आचक्षोः सर्कमेव तत् ॥ कथञ्चित्वा तु तत् सर्कं ब्राह्मणेभ्यो-
युधिष्ठिरः । अरणीसहितं तस्मै ब्राह्मणाय श्रुवेदयत् ॥ ततो युधिष्ठिरो राज्ञा
धर्मपुत्रो महामनाः । सन्निवर्तयान्मान् सर्कानिति होवाच भारत । द्वादशे-
मानि वर्षानि चराष्ट्रां प्रेषिता वयम् ॥ अरोदशोऽयं संप्राप्तः कच्छात्
परमदुर्कसः । स साधु कौन्तेय इतो वासमर्जुन रोचय । सद्यंसरमिमं
यत्र वसेमाविदिताः पतैः ॥

अर्जुन उवाच । तस्मैव वरदानेन धर्मस्तु च महात्मानः (मनुजाधिप) ।
अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां भवतर्षत ॥ किञ्च वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि
कानिचिन् । रमणीयानि शृण्वानि तेषां किञ्चिन् अ रोचय ॥ सन्ति रम्या
जनपदा बहवः परितः कुरुन् । पाषाणाश्चेदि-मन्त्राश्च शूरसेनाः पटच्छराः ॥

দশার্ণা (মব) নররাষ্ট্রাশ্চ মগ্নাঃ শাস্তা যুগন্ধরাঃ । কুন্তিরাষ্ট্রঃ সুবিস্তাণং
সুরাষ্ট্রাবস্তয়স্তথা ॥ এতেষাং কতমো রাজনিবাসস্তব রোচতে । বৎশ্রামো যত্র
রাজেন্দ্র সঘৎসরমিমং বয়ম্ ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । এবমেতন্মহাবাহো যথা স ভগবান্ প্রভুঃ । অত্রবীৎ
সর্কভূতেশস্তত্থা ন তদস্তথা ॥ অবশ্রমেব বাসার্থং রমণীয়ং শিবং সুখম্ ।
সম্মন্য সহিতৈঃ সর্কৈর্বস্তব্যমকুতোভয়ৈঃ ॥ মৎশ্রো বিরাটো বলবান-
ভিরক্ষ্যেৎ স (ভিরক্তোহথ) পাণ্ডবান্ । ধর্মশীলো বদান্তশ্চ বৃদ্ধশ্চ সুমহাধনঃ ॥
বিরাটনগরে তাত সঘৎসরমিমং বয়ম্ । কুর্কন্তস্তস্ত কর্মাণি বিহরিষ্যাম ভারত ॥
যানি যানি চ কর্মাণি তস্ত বক্ষ্যামহে বয়ম্ । কর্তুং যোগ্যঃ স তৎ কর্ম
ত্রবীতু কুরুনন্দনাঃ ॥

অর্জুন উবাচ । নরদেব কথং তস্ত রাষ্ট্রে কর্ম করিষ্যসি । বিরাটনগরে
সাদো বৎশ্রমে কেন কর্মাণা ॥ যুর্কদান্তো ত্রীমাংশ্চ ধার্মিকঃ সত্যসঙ্গরঃ ।
রাজঃস্বমাপদাকৃষ্টেঃ কিং করিষ্যসি পাণ্ডব ॥ ন হুঃখমুচিতং কিঞ্চিদ্রাজা বেদ
যথা জনঃ । স ইমামাপদং প্রাপ্য কথং ঘোরান্তরিষ্যসি ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । শৃণুধ্বং যৎ করিষ্যামি কর্ম বৈ কুরুনন্দনাঃ । বিরাটমহু
সংপ্রাপ্য রাজানং পুরুষর্ষভাঃ ॥ সভান্তারো ভবিষ্যামি তস্ত রাজ্ঞো মহাত্মনঃ ।
কঙ্কো নাম দ্বিজো ভূয়া মতাক্শঃ প্রিয়দেবনঃ ॥ বৈদূর্য্যান্ কাঞ্চনান্ দান্তান্
ফলৈর্জ্যেগ্যতীরসৈঃ সহ । কৃষ্ণাক্ষাংল্লোহিতাক্ষাংশ্চ নির্কর্যন্তামি মনোরমান্ ॥
বিরাটরাজং রময়ন্ সামাত্যং সহ বান্ধবম্ । ন চ মাং বেৎশ্রতে কচ্চিত্তো-
ষয়িষ্যামি (তোষয়িষ্যে চ) তৎ নৃপম্ ॥ আসং যুধিষ্ঠিরস্তাহং পুরা প্রাণসমঃ
সখা । ইতি বক্ষ্যামি নৃপতিং যদি মাং সোহহুযোক্যতে ॥ ইত্যেতদ্বো ময়া খ্যাতং
বিহরিষ্যাম্যহং যথা । বৃকোদর বিরাটে যৎ বৎশ্রমে কেন কর্মাণা ॥ ১—২৭ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাণ্যং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণি
বাস-সংমন্ত্রণে যুধিষ্ঠিরবাক্যং নাম প্রথমোহধ্যায়ঃ ।

দ্বিতীয়েহধ্যায়ঃ

ভীমসেন উবাচ । পৌরোগবো ক্রবাণোহহং বল্লবো নাম নামতঃ ।
উপস্থাস্তামি রাজানং বিরাটমিতি মে মতিঃ ॥ নৃপানস্ত করিষ্যামি কুশলোহস্মি
মহানসে । কৃতপূর্বাণি বৈরস্ত ব্যঞ্জনানি সুশিক্ষিতৈঃ ॥ তানপ্যভিত্তবিষ্যামি

শ্রীতিং সংজনয়নম্ । আহরিষ্যামি দারুণাং নিচরানহতোহপি চ ॥ ১৭ ॥
 প্রেক্ষ্য বিপুলং কৰ্ম রাজা শ্রীতো ভবিষ্যতি । অমাহুবাণি কুর্বাণঃ
 তানি কৰ্মাণি ভারত ॥ রাজসুশ্চ পরিশ্রেষ্ঠা মংস্তস্তে মাং ভূশং (যথা)
 নৃপম্ । ভক্ষ্যামরসপানানাং ভবিষ্যামি তথেশ্বরঃ ॥ ষিপা বা বলিনো
 রাজন্ বৃষভা বা মহাবলাঃ । বিনিগ্রাহ্য যদি ময়া নিগ্রহীষ্যামি তানপি ॥
 বে চ কেচিম্মিযোংস্তস্তি সমাজেবু নিযোধকাঃ । তানহং নিহনিষ্যামি রক্তিং
 তস্ত বিবর্জয়ন ॥ ন ত্বেতান্ যুধ্যমানান্ বৈ হনিষ্যামি কথঞ্চন । অথ তান্
 পাতয়িষ্যামি যথা যান্তস্তি ন ক্ষয়ম্ ॥ আরানিকো গোবিকর্তা সূপকর্তা
 নিযোধকঃ । আসং যুধিষ্ঠিরশ্চাহমিতি বক্ষ্যামি (পৃচ্ছতঃ) রাজনি ॥ আত্মা-
 নমাঅনা রক্ষংচরিষ্যামি বিশাম্পতে । ইত্যেতৎ প্রতিজানামি বিহরিষ্যা-
 ম্যহং যথা ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । ষমগ্নিব্রাহ্মণো ভূত্বা সমাগচ্ছন্নং বরম্ । দিধকুঃ
 খাণ্ডবং দাবং দাসার্হসহিতং পুরা ॥ মহাবলং মহাবাহুমজিতং কুরুনন্দনম্ ।
 সোহয়ং কিং কৰ্ম কৌন্তেয়ঃ করিষ্যতি ধনঞ্জয়ঃ ॥ যোহয়মাসাত্ত তং দাবং
 তর্পয়ামাস পাবকম্ ! বিজিতৈত্যকরথেনেজ্রং হত্বা পরগ-রাকসান্ ॥ বাসুকৈঃ
 সর্পরাজসু স্বমারং হৃতবাংশ্চ ষঃ । শ্রেষ্ঠঃ (ষঃ প্রতিযোধানাং) প্রতিযুধাং
 নাম সোহজ্জুনঃ কিং করিষ্যতি ॥ সূর্য্যঃ প্রতপতাং শ্রেষ্ঠো ষিপদাং
 ব্রাহ্মণো বরঃ । আশীবিষশ্চ সর্পাণামগ্নিস্তেজস্বিনাং বরঃ ॥ আয়ুধানাং বরো
 বজ্রঃ ককুদ্ভাংশ্চ গবাং বরঃ । হৃদানামুদধিঃ শ্রেষ্ঠঃ পর্জন্তো বর্ষতাং বরঃ ॥
 ধৃতরাষ্ট্রশ্চ হংসানাং (নাগানাং) হস্তিধৈরাবণো বরঃ । পুত্রঃ প্রিমাণামধিকো-
 ভার্য্যা চ সূহৃদাং বরা । ষথৈতানি বিশিষ্টানি জাত্যাং জাত্যাং বৃকোদর ॥
 এবং যুবা গুড়াকেশঃ শ্রেষ্ঠঃ সর্ষধনুস্বতাম্ । সোহয়মিন্দ্রাদনবরো বাসুদেবা-
 ন্মহাছ্যতিঃ ॥ গাণ্ডীবধরা বীভৎসুঃ শ্বেতাশ্বঃ কিং করিষ্যতি । উষিষ্য
 পঞ্চবর্ষাণি সহস্রাক্ষসু বেষ্মনি ॥ অস্ত্রবোগং সমাসাত্ত স্ববীৰ্য্যান্মাহুবাভুতম্ ।
 দিব্যাত্তস্মাণি চাপ্তানি দেবরূপেণ ভাস্বতা ॥ ১৮ ॥ মন্ত্রে দ্বাদশং রুদ্রমাদিত্যাশাং
 ত্রয়োদশম্ । বসুনাং নবমং মন্ত্রে গ্রহাণাং দশমং তথা ॥ ষস্তু বাহু সন্মৌ
 দোর্ঘৌ জ্যাঘাত-কঠিনত্বচৌ । দক্ষিণে চৈব স্যেচ গণামিব বহঃ কৃতঃ ॥
 হিমবানিব শৈলানাং সমুদ্রঃ সরিতামিব । ত্রিদশানাং যথা শক্রো বসুনামিব
 হব্যরাট্ (হব্যবাট্) ॥ যুগাণামিব শার্দূলো গকুত্বান্ পততামিব ।
 বরঃ সন্নহমানানাং সোহজ্জুনঃ কিং করিষ্যতি ॥

অর্জুন উবাচ । প্রতিজ্ঞাং বণ্টকোহস্মীতি করিষ্যামি মহীপতে ।
 জ্ঞাঘাতৌ সুমহাস্তৌ মে সঘর্ষুং নৃপ দুষ্করৌ ॥ বলবৈশ্বাহাদরিষ্যামি বাহু
 কৃতকিণাবুভৌ । কর্ণয়োঃ প্রতিমুচ্যাহং কুণ্ডলে জলনোপমে ॥ পিনককম্বুঃ
 পাণিভ্যাং তৃতীয়াং প্রকৃতিং গতঃ । বেণীকৃতশিরা রাজমাত্রা চৈব বৃহন্নলা ॥
 পঠমাধ্যায়িকাকৈব ত্রীভাবেন পুনঃ পুনঃ । রময়িষ্যে মহীপালমস্তাংশ্চাস্তঃ-
 পুরে জনান্ ॥ গীতং নৃত্যং বিচিত্রঞ্চ বাদিত্রং বিবিধং তথা । শিক্করিষ্যা-
 ম্যহং রাজন্ বিরাটশ্চ পুরস্ত্রিয়ঃ ॥ প্রজানাং সমুদাচারং বহু কৰ্ম্ম কৃতং বদন্ ।
 ছাদরিষ্যামি কোস্তের মারয়াঅনমাননা ॥ যুধিষ্ঠিরশ্চ গেহে বৈ দ্রৌপত্যাঃ
 পরিচারিকা । উষিতাস্মীতি বক্ষ্যামি পৃষ্ঠৌ রাজ্ঞা চ পাণ্ডব (ভারত) ॥
 এতেন বিধিনাচ্ছন্নঃ কৃতকেন বধানলঃ । বিহরিষ্যামি রাজেন্দ্র বিরাট-
 ভবনে সুখম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ইত্যেবমুক্তা পুরুষপ্রবীরশুধাৰ্জুনো ধৰ্ম্মভূতাঃ বরিষ্ঠঃ ।
 বাক্যং তথাসৌ বিররাম ভূয়ো, নৃপোহপরং ভ্রাতরমাবভাবে ॥ ১-৩৩ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-
 পর্কণি বাসসংমুদ্রণে অর্জুনবাক্যং নাম দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ॥

তৃতীয়োহধ্যায়ঃ

যুধিষ্ঠির উবাচ । কিং ত্বং নকুল কুর্বাণস্তত্র তাত চরিষ্যসি । কৰ্ম্ম তৎ
 ত্বং সমাচক্ষু রাষ্ট্রে তস্ত মহীপতেঃ । সুকুমারশ্চ শূরশ্চ দর্শনীয়ঃ সুখোচিতঃ ॥

নকুল উবাচ । অশ্ববক্কো ভবিষ্যামি বিরাটনৃপতেরহম্ । সৰ্ব্বথা জ্ঞানসম্পন্নঃ
 কুশলঃ পরিরক্ষণে ॥ গ্রহিকো নাম নান্নাহং কৰ্ম্মেতৎ সুপ্রিয়ং মম । কুশ-
 মোহস্যশিক্ষায়াং তথৈবান্ধচিকিৎসিতে ॥ প্রিয়াশ্চ সততং মেহৃদাঃ কুরুরাজ
 যথা তব । ন দুষ্টাশ্চ ভবিষ্যন্তি কিশোরা বড়বা অপি ॥ ন চ দুষ্টা (অদুষ্টাশ্চ)
 ভবিষ্যন্তি (সুপৃষ্ঠাশ্চ) পৃষ্ঠেষু চ রথেষু চ । পুরা যুধিষ্ঠিরশ্চাহং হয়জ্ঞো ভরত-
 ষ্ঠ ॥ যে চ মাং মদ্ররিষ্যন্তি বিরাটনগরে জনাঃ । তেভ্য এবং প্রবক্ষ্যামি
 বিহরিষ্যাম্যহং যথা ॥ পাণ্ডবেন পুরা তাত অশ্বেষধিকৃতঃ পুরা । বিরাটনগরে
 ছন্নচরিষ্যামি মহীপতে । ন চ মাং বেৎস্ততে কশ্চিত্তোষয়িষ্যে চ তং নৃপম্ ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । সহদেব কথং তস্ত সমীপে বিচরিষ্যসি । কিং বা ত্বং
 কৰ্ম্ম (তাত) কুর্বাণঃ প্রচ্ছন্নো বিহরিষ্যসি ॥

সহদেব উবাচ । গোসংখ্যাতা ভবিষ্যামি বিরাটশ্চ মহীপতেঃ । প্রতিবেদ্য
চ দোষা চ সংখ্যানে :কুশলো গবাম্ ॥ তস্তিপাল ইতি খ্যাতো নাম্না
বিদিতমশ্চ তে । নিপুণশ্চ চরিষ্যামি ব্যোভূ তে মানসো জরঃ ॥ অহং হি ভবতা
গোষু সততং প্রহিতঃ পুরা । তত্র মে কৌশলং কৰ্ম হৃদ্বক্কং বিশাম্পতে ॥
লক্ষণধরিতঞ্চাপি গবাং যচ্চাপি মঙ্গলম্ । তৎসৰ্ব্বং মে সুবিদিতমশ্চচাপি
মহীপতে ॥ ঋষভানপি জানামি, রাজন্ পুঞ্জিতলক্ষণান্ । যেষাং মৃত্যুপাত্ৰায়
অপি বক্ষ্য্য প্রসুয়তে ॥ সোহহমেবধরিষ্যামি শ্রীতিরত্র হি মে সদা । ন চ
মাং বেৎশ্চতে কশ্চিত্তোষয়িষ্যে চ পার্শ্বিবম্ ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । ইয়ং হি নঃ প্রিয়া ভার্য্যা প্রাণেভ্যোহপি গরীয়সী ।
মাতেব পরিপাল্যা চ পূজ্যা জ্যোষ্ঠেব চ স্বসা ॥ কেন সা (স্ম) কৰ্মণা কৃষ্ণা
দ্রৌপদী বিচরিষ্যতি । ন হি কিঞ্চিদিজানাতি কৰ্ম কৰ্ত্ত্বং যথা স্থিরঃ ॥
সুকুমারী চ বালা চ রাজপুত্রী যশস্বিনী । পতিব্রতা মহাতাগা কথন্ত(রু)
বিচরিষ্যতি ॥ মাল্য-গন্ধানলঙ্কারান্ বস্ত্রানি বিবিধানি চ । এতান্বেবাভি-
জানাতি যতো যাতা হি ভাবিনী ॥

দ্রৌপদ্যুবাচ । সৈরক্ষ্যেয়া রক্ষিতা লোকে ভূজিষ্যাঃ সস্তি ভারত ।
নৈবমন্তাঃ (মন্তঃ) স্থিরো যাস্তি ইতি লোকশ্চ নিশ্চয়ঃ ॥ (একপত্নীব্রতাস্চৈব
ইতি লোকশ্চ নিশ্চয়ঃ) ॥ সাহং ক্রবাণা সৈরক্ষ্যী কুশলা কেশকৰ্ম্মণি ।
যুধিষ্ঠিরশ্চ গেহে বৈ-দ্রৌপত্যাঃ পরিচারিকা ॥ উষিতাস্মীতি বক্ষ্যামি পৃষ্ঠা
রাজ্ঞা চ ভারত । আশ্রয়প্তা চরিষ্যামি যন্মাং ত্বং পরিপৃচ্ছসি ॥ সুদেষাং
প্রত্যপন্যশ্চ রাজভার্য্যাং যশস্বিনীম্ । সা রক্ষিষ্যতি মাং প্রাপ্তাং মা ভূতে
দুঃখমীদৃশম্ ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । কল্যাণং ভাষনে কৃষ্ণে কুলে জাতাসি ভাবিনি । ন
পাপমভিজানাসি সাধ্বী সাধুব্রতে স্থিতা ॥ যথা ন ছষ্টহৃদয়া (যথা ন ছষ্টদঃ
পাপা) ভবন্তি সুধিনঃ পুনঃ । কুর্য্যাস্তথা ত্বং কল্যানি লক্ষয়েয়ুন' তে যথা ॥১-২৩॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং

বিরাটপর্বেণি বাসমন্ত্রণং নাম তৃতীয়োহধ্যায়ঃ ।

চতুর্থোহধ্যায়ঃ

যুধিষ্ঠির উবাচ । কৰ্ম্মাণ্যুক্তানি যুগ্মাভিধানি ষানি কৰিষ্যথ । মম চাপি
 যথাবুদ্ধ্যা (যথাবুদ্ধি) কুচিতানি বিনিশ্চয়াৎ ॥ পুরোহিতোহন্নমস্মাকমগ্নিহোত্ৰানি
 বক্ষতু । স্মৃত-পৌরোগৰ্ভৈঃ সৰ্কং ক্রপদশ্চ নিবেশনে ॥ ইন্দ্রসেনমুখাশ্চেম
 বধানাদায় কেবলান্ । ষান্ত দ্বারবতীঃ শীঘ্রমিতি মে বৰ্ত্ততে মতিঃ ॥
 ইমাশ্চ নার্ষ্যো দ্রৌপজ্ঞাঃ সৰ্কশ্চ পরিচারিকাঃ । পাঞ্চালানেব গচ্ছন্ত
 স্মৃত পৌরোগৰ্ভৈঃ সহ ॥ সৰ্কৈরপি চ বক্তব্যং ন প্রাজ্ঞায়ন্ত পাণ্ডবাঃ । গতা
 হস্মানপাকীৰ্য্য সৰ্কৈ দৈতবনাদিতি ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবস্তেহতোহন্তমামদ্র্য কৰ্ম্মাণ্যুক্তা পৃথক্ পৃথক্ ।
 ধৌম্যামদ্রয়ামাসুঃ স চ তান্নদ্রমব্রবীৎ ॥

ধৌম্য উবাচ । বিদিতাঃ (বিহিতঃ) পাণ্ডবাঃ সৰ্কৈ (সৰ্কং)
 ত্ৰাঙ্কণেষু স্মৃৎসু চ । ষানে প্রহরণে চৈব তথৈবাগ্নিষু ভারত ॥ ত্বয়া বক্ষা
 বিধাতব্যো কৃষ্ণায়াঃ কাক্তনেন চ । বিদিতং বো যথা সৰ্কং (যথান্যায়ং)
 লোকবৃত্তমিদং তব (নৃপাঃ) ॥ বিদিতে চাপি বক্তব্যং স্মৃতিপুস্তকগতঃ ।
 এষ ধৰ্ম্মশ্চ কামশ্চ অৰ্থশ্চৈব সনাতনঃ ॥ অতোহহমপি বক্ষ্যামি হেতুমত্র
 নিবোধত । হস্তেমাং রাজবসতিং রাজপুত্রা ব্রবীম্যহম্ (ব্রবীমি বঃ) ।
 যথা রাজকুলং প্রাপ্য সৰ্কান্ দোষাংস্তুরিষ্যথ । দুৰ্কসং হেব (ত্বেব)
 কৌরব্যো জানতাঃ রাজবেশ্মনি ॥ পাণ্ডবাগ্নিহ্নয়ং লোকে সৰ্কশস্ময়ো মহান্ ।
 ভৰ্ত্তা গোপ্তা চ ভূতানাং রাজা পুরুষবিগ্রহঃ ॥ অমানিতৈশ্চানিতৈর্কী
 অজ্ঞাতৈঃ পরিবৎসরম্ । ততশ্চতুর্দশে বর্ষে চরিষ্যথ যথাসুখম্ ॥ দৃষ্টদ্বারো
 (দৃষ্টদ্বারো) লভেদ্ দ্রষ্টুং রহস্তেষু ন বিশ্বসেৎ । তদেবাসনমন্নিচ্ছেদ্
 যত্র নাভিযজ্ঞেৎ পরঃ । যো ন ষানং ন পর্য্যকং ন পীঠং ন গজং ব্রথম্ ।
 আরোহেৎ সন্মতোহস্মীতি স রাজবসতিং বসেৎ ॥ অথ (যত্র) যত্রৈন-
 মাসীনং শক্কেরন্ দৃষ্টচারিণঃ । ন তত্রোপবিশেদ্ যো বৈ স রাজবসতিং
 বসেৎ ॥ ন চাহুশিষ্যাদ্রাজানমপৃচ্ছন্তঃ কদাচন । তুষ্ণীকৈনমুপাসীত কালে
 সমভিপূজয়েৎ ॥ অস্মরন্তি হি রাজানো নরাননৃতবাদিনঃ । তথৈব চাব-
 মন্তস্তে মন্ত্ৰিণং বাদিনং যুধা ॥ নৈবাং দারেষু কুর্ক্বীত মৈত্রীং প্রাজ্ঞঃ কদাচন ।
 সন্তঃপুরচরা য়ে চ য়েষ্টি ষানহিতাশ্চ য়ে ॥ বিদিতে চান্ত
 কুর্ক্বীত কার্য্যানি সুলবুস্তপি । এবং বিচরতো রাজ্ঞি(জ্ঞো) ন কৃতির্জায়তে
 কচিৎ ॥ গচ্ছন্নপি পরাং ভূমিমপৃষ্টোহপ্যনিষোজিতঃ । জাত্যক্ৰ ইব মন্তেত

मर्यादायुचिस्तुम् ॥ न हि प्रजाः (पुत्रः) न नष्टारः न ज्ञातरश्चरिन्मनाः ।
समतिक्रान्तमर्यादाः पूजयन्ति नराधिपाः ॥ यत्राच्छोपचरेदेनमयिबन्धनवत् सदा ।
अनृतेनोपतीर्णो हि ह्यदेव न संशयः ॥ यद्वदुर्ध्वानुवृत्तं तदेवात्थ्य-
वर्तयेत् । प्रमादमवलपकं कोपकं परिवर्द्धयेत् ॥ समर्थान् सखां हितकं
प्रियमेव च । संवर्णरेतुदेवान् प्रियादपि हितं वदेत् ॥ अहूकूलो भवे-
च्छास्त्रं सखां कथां च । अप्रियकाहितः यत् श्राद्धदत्तं नाहूवर्णयेत् ॥
नाहमश्च प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः । अप्रमत्तश्च यत्राच्छ हितं
कुर्यात् प्रियकं यत् ॥ नाशानिष्ठानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् । स्वहा-
नान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ दक्षिणं बाधं वामं वा पार्श्वमासीत्
पण्डितः । रक्षिणां हातशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ॥ नित्यं हि प्रति-
विक्रमं पुरस्तादासनं महत् । न च सन्दर्शने किञ्चिद् प्रवृत्तमपि सङ्गमेत्
(सङ्गयेत्) ॥ अपि हेतद्विजाणां बालीकहानमुत्तमम् । न युवाभिहितः
राजाः मनुष्येषु प्रकाशयेत् ॥ अहुरस्ति हि राजानो नराननृतवादिनः । तथैव
चावमन्तु नरान् पण्डितमानिनः ॥ शूरोऽस्मीति न दृष्टः श्राद्धवृद्धिमानिति
वा पुनः । प्रियमेवाचरन् राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ ईश्वर्यां प्राप्य
दुष्प्रापं प्रियं वा प्राप्य भारत । अप्रमत्तो भवेद् राज्ञः प्रियेषु च हितेषु
च ॥ यत्र कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः । कस्तुश्च मनसापीच्छेदनर्थः
प्राञ्जसम्मतः ॥ न चोर्ध्वो न भ्रूजो ज्ञान् (न चोर्ध्वो न भ्रूजो ज्ञात्) न च
वाक्यं समाकिपेत् । सदा वातकं वाचकं शीवनकाचरेच्छनैः ॥ हास्तवस्तुषु
चाप्यन्तु वर्तमानेषु केषुचिद् । नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्यन्तुवदसेत् ।
न चातिधैर्येण चरेद्गुरुतां हि ब्रजेत्तथा । श्रितस्तु यद्पूर्वेण दर्श-
येदप्रमादजम् ॥ लाते न हर्षयेद्वस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः । अस-
मृत्तश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति
यः सदा । अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठते प्रियः (प्रिया) ॥ प्रगृहीतश्च
योऽमात्या निगृहीतश्च कारुणैः । न निर्ब्रूयति (निर्ब्रूयति) राजानं लभते
सम्पदं पुनः ॥ प्रत्यक्कं परोक्कं गुणवादी विचक्षणः । उपजीवी भवेद् राज्ञो
विषये योऽपि वा वसेत् ॥ अमात्याऽपि बलाद्धोक्तुः राजानं प्रार्थयेत्
यः । न स तिष्ठेच्चिरं स्थाने गच्छेत् प्राणसंशयम् ॥ श्रेयः सदा अनो
दृष्टी परराजा न संवदेत् । विशेषयन् राजानं योग्यकृमिषु सर्कदा ॥
अमानो (अमानो) बलवाहुरश्वारोवाहुरगतः सदा । सत्यवादी यद्द्वन्द्वः

স রাজবসতিং বসেৎ ॥ অন্তর্নিন্ প্রেষমাণে তু পুরস্তাদ্যঃ সমুৎপতেৎ । অহং
কিংকরবাণীতি স রাজবসতিং বসেৎ ॥ অভাবে চৈব ভাবে চ (আন্তরে চৈব
বাহে চ) রাজা ষষ্ঠৈব সর্বদা । আদিষ্টো ন বিকম্পেত স রাজবসতিং
বসেৎ ॥ .ষো বৈ গৃহেভ্যঃ প্রবসন্ প্রিয়াণাং নানুসংস্বরেৎ । দুঃখে
সুখম্বিচ্ছেৎ স রাজবসতিং বসেৎ ॥ সমং বেশং ন কুর্বাতি নোঁচৈঃ সগ্নিহিতো
হসেৎ । মদ্রং ন বহুধা কুর্ধ্যাদেবং রাজাঃ প্রিয়ো ভবেৎ ॥ ন কশ্মপি নিযুক্তঃ
সন্ ধনং কিঞ্চিদপি স্পৃশেৎ । প্রাপ্নোতি হি হরন্ দ্রব্যং বহুনাং যদি বা
বধম্ ॥ যানং বস্ত্রমলঙ্কারং যচ্চাত্তং সংপ্রযচ্ছতি । তদেব ধারয়েন্নিত্যমেবং
প্রিয়তরো ভবেৎ ॥ এবং সংযম্য চিত্তানি যত্নতঃ পাণ্ডুনন্দনাঃ । সস্বৎসরমিমং
তাতান্তথাশীলা বৃভূবঃ (ত) ॥ অথ স্ববিষয়ং প্রাপ্য যথাকামং চরিস্যথ ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । অহুশিষ্টাঃ স্ব ভদ্রস্তে নৈতদ্বক্তান্তি কশ্চন । কুন্তীমতে
মাতরং নো বিহুরং বা মহামতিম্ ॥ যদেবানস্তরং কার্য্যং তদ্বদান্ কর্তুমর্হতি ।
তারণায়ান্ত দুঃখস্ত প্রস্থানায় জয়ায় চ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমুক্তস্ততো রাজা ধোম্যোহথ বিজসত্তমঃ ।
অকরোষিধিবৎ সর্বং প্রস্থানে যদ্বিধীয়তে ॥ তেষাং সমিধ্য তানগ্নীশ্বস্তবচ্চ
জুহাব সঃ । সমৃদ্ধি-বৃদ্ধিলাভায় পৃথিবীবিজয়ায় চ ॥ অগ্নিং প্রদক্ষিণীকৃত্য
ব্রাহ্মণাংশ্চ তপোধনান্ । রাজসেনীং পুরস্কৃত্য যড়েবাথ প্রবব্রজুঃ ॥ গতেষু
তেষু বীরেষু ধোম্যোহথ জপতাং বরঃ । অগ্নিহোত্রাগ্যুপাদায় পাঞ্চালানভ্য-
গচ্ছত ॥ ইন্দ্রসেনাদয়শ্চৈব যথোক্তাঃ প্রাপ্য যাদবান্ । রথানশ্বাংশ্চ রক্ষস্তঃ
সুখমুযুঃ সুসমৃতাঃ ॥ ১-৫৮ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াকিক্যাং
বিরাটপর্কণি ধোম্যশিক্ষা নাম চতুর্থোহধ্যায়ঃ ।

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । তে বীরা বহুনিদ্রিংশাস্ততামুধকলাপিনঃ । বহু-
গোধানুলিভাণাঃ কালিন্দীমভিতো যযুঃ ॥ ততস্তে দক্ষিণং তীরমম্বগচ্ছন্
পদাতয়ঃ । নিবৃত্তা বনবাসাটৈষ (নিবৃত্তবনবাসা বৈ) স্বরাষ্ট্রং প্রেপ্সবস্তদা ॥
বসন্তো বনচূর্গেষু গিরিচূর্গেষু ধ্বনিঃ । সিংহান্ ব্যাঘ্রান্ বরাহাংশ্চ মারয়ন্তি
চ সর্বশঃ ॥ বিধ্যস্তো যুগবৃথানি মহেষ্বাসা মহাবলাঃ । উত্তরেণ দশার্ণাংস্তে

पाक्षालान् दक्षिणेन तु ॥ अस्तरेण वक्रुल्लोमान् शूरसेनांश्च पाण्डवाः ।
लूका क्रावणा मत्स्यश्च विषयः प्राविशन् वनात् (वलात्) ॥ ध्विनो बहूनिस्त्रिंशो
विवर्णाः शशधारिणः । गवात्समसम्पन्नः हृष्टपुष्टजनारुतम् ॥ ततो जानपदं
प्राप्य कृष्ण राजानमब्रवीत् । पशुक (यशुक) पशो दृष्टुं क्वेदाणि
विविधानि च ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति । वसामेहापरां
रात्रिं बलवान्ने परिश्रमः ॥

युधिष्ठिर उवाच । धनञ्जय समुद्यम्य पाक्षालीं बहून् भारत । राजधातां निवृ-
त्त्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तामादायार्जुनस्यैर्ष्यं द्रौपदीं गजराडिव । संग्राम-
नगरात्प्रसमवतारयदार्जुनः ॥ स राजधानीं संग्राम्य कौस्तुभोऽर्जुनमब्रवीत् ।
कायधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात
पुरं यदि । समुद्देशं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ गाण्डीवः महाचाप-
लोके च विदितः नृणाम् । तच्छेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥ क्रिप्र-
मन्वान् विजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः । ततो द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यां
(वसुध्यानि) वने पुनः ॥ एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि ननुथा ॥

अर्जुन उवाच । इयं कूटे मनुष्योद्भूत गहने महती शमी । तीक्ष्णधा-
तुरारोहा शशानश्च समीपतः ॥ न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इति मे मतिः ।
षोडशान्निरधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पाण्डव ॥ उपपथे हि वने जाता
मृगव्यालनिषेविते । समीपे च शशानश्च गहनश्च विशेषतः ॥ समाधायुधं
शम्यां (समासज्यायुधान्शुभ्रां) गच्छामो नगरं प्रति । एवमत्र यथाज्ञेयं
विहरिष्याम भारत ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स राजानः धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रचक्रमे निधानाय शशानां भ्रतुर्षुत ॥ येन देवान्मनुष्यांश्च सर्वा-
(सर्पां) शैचकरथोऽजयत् । स्त्रीतान् जनपदांश्चाग्रानजयत् कुरुपुत्रवः ॥
तद्द्वारं महाघोरं (घोषं) सपद्मगणसूदनम् । अपज्यामकरोत् पार्थो गाण्डीवः
सुभयस्करम् ॥ येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्तं परसुतपः । अमुक्त्वाऽनुवसुतश्च ज्याम-
क्यां युधिष्ठिरः ॥ पाक्षालान् येन संग्रामे तीक्ष्णसेनोऽजयत् प्रभुः ।
प्रत्यक्षेधहूनेकः सपद्मांश्चैव दिग्जयेत् ॥ निशम्य वस्य विस्फारः व्यद्वसुत
रणात् परे । पर्वतस्यैव दीर्घस्य विस्फोटमभनेरिव ॥ सैकवः येन (संग्रामे)
राजानं पर्यायुषत चानयः । ज्यापाशः धनुषस्तस्य तीक्ष्णसेनोऽवतारयत् ॥

অজয়ং পশ্চিমায়াশাং ধনুবা যেন পাণ্ডবঃ । মাজীপুত্রো মহাবাহুস্ত্রাস্যো
মিতভাষিতঃ ॥ তস্য মৌৰ্বীমপাকর্ষকুরঃ সংক্রন্দনো যুধি । কুলে নাস্তি সমো
রূপে যশ্চতি নকুলঃ স্মৃতঃ ॥ দক্ষিণাং দক্ষিণাচারো দিশং যেনাজয়ং প্রভুঃ ।
অপজ্যমকরৌষীরঃ সহদেবস্তদায়ুধম্ ॥ খড়্গাংশ্চ (দীপ্তান্) পীতান্ দীর্ঘাংশ্চ
কলাপাংশ্চ মহাধনান্ । বিপাঠান্ সুরধারাংশ্চ ধনুর্ভির্দধুঃ সহ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । অথাষশাসনকুলং কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ । আরুহেমাং
শমীং বীর ধনুঃশ্চতানি নিক্শিপ ॥ তামুপাকরুহ নকুলো ধনুঃষি নিদধে স্বয়ম্ ।
যানি তস্তাবকাশানি দৃঢ়রূপাণ্যমশ্রুত ॥ যত্র চাপশ্রুত স বৈ তিরোবর্ষানি বর্ষতি ।
তত্র তানি দৃঢ়ৈঃ পাঠৈঃ স্মৃগাঢ়ং পর্যাবন্ধত ॥ শরীরঞ্চ মৃতশ্চৈকং সমবন্ধন্ত
পাণ্ডবাঃ । বিবর্জয়িষ্যন্তি নরা দূরাদেব শমীমিমাম্ ॥ আবদ্ধং শবমত্রেতি
গন্ধমাদায় (স্মায়) পুতিকম্ । অশীতিশতবর্ষেধঃ মাতা ন ইতি বাদিনঃ ॥
কুলধর্মোহয়মস্মাকং পূর্কেরাচরিতোহপি চ । সমাসজ্যাথ বৃক্ষেহস্মিষ্মিতি বৈ
ব্যাহরন্তি তে ॥ আগোপালা বিপালেভ্য আচক্ষাণাঃ পরস্তপাঃ । আজগুন-
গরাভ্যাসং ঘোধাঃ (পার্থাঃ) শক্রনিবর্হণাঃ ॥ জয়ো জয়ন্তো বিজয়ো জয়ৎসেনো
জয়ধ্বলঃ । ইতি গুহ্যানি নামানি তেষাং চক্রে যুধিষ্ঠিরঃ ॥ ততো যথাপ্রতি-
জাতং প্রাবিশন্নগরং মহৎ । অজ্ঞাতচর্যাং বৎশস্তো রাষ্ট্রে বর্ষং ত্রয়োদশম্ ॥১-৩৬॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণ

পাণ্ডবপ্রবেশপর্কণি অশ্বসংস্থাপনে পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । বিরাটনগরং রম্যং গচ্ছমানো যুধিষ্ঠিরঃ । অশ্ববল্লনসা
দেবীং দুর্গাং ত্রিভুবনেধরীম্ ॥ যশোদাগর্ভসন্তুতাং নারায়ণবরপ্রিয়াম্ । নন্দ-
গোপকুলে জাতাং মঙ্গল্যাং কুলবর্দ্ধিনীম্ ॥ কংসবিদ্রাবণকরীমসুরাণাং
ক্ষয়ধরীম্ । শিলাতটবিনিক্শিপ্তামাকশং প্রতি গামিনীম্ ॥ বাসুদেবস্ত
ভগিনীং দিব্যমালাবিভূষিতাম্ । দিব্যাস্বরধরাং দেবীং খড়্গথেটকধারিণীম্ ॥
ভারাবতরণে পুণ্যে যে স্মরন্তি সদা শিবাম্ । তান্ বৈ তারয়সে পাপাং পঙ্কে
গামিব দুর্কলাম্ ॥ স্তোতুং প্রচক্রে জয়ো (ভূপো) বিবিধৈঃ স্তোত্রসম্ভবৈঃ ।
আমহ্য দর্শনাকাঙ্ক্ষী রাজা দেবীং সহানুজঃ ॥ নমোহস্ত বরদে কৃষ্ণে কুমারি
ব্রহ্মচারিণি । বালার্কসদৃশাকারে পূর্ণচন্দ্রনিভাননে ॥ চতুর্ভুজে চতুর্ভক্তে

(তদুপস্থিত্যে) গীর্জাশোভিত্যে । ময়ূরপিচ্ছবলরে কেশুরাজদধারিণি ॥
 ভাসি দেবি যথা পদ্মা নারায়ণপরিগ্রহা । স্বরূপং ব্রহ্মচর্য্যঞ্চ বিশদং তব
 খেচরি ॥ কৃষ্ণচ্ছবিসমা কৃষ্ণা (শ) সর্ষপসমাননা (নিভাননা) ।
 বিভ্রতী বিপুলৌ বাহু শক্রধ্বজসমুচ্ছরৌ ॥ পাত্নী চ পঙ্কজী ঘণ্টী স্ত্রী বিসুকা
 চ বা ভূবি । পাশং ধনুর্মহাচক্রং বিবিধাশ্চায়ুধানি চ । কুণ্ডলাভ্যাং
 সুপূর্ণাভ্যাং কর্ণাভ্যাঞ্চ বিভূষিতা ॥ চন্দ্রবিম্পর্কিনা দেবি মুখে ন ত্বং বিরাজসে ।
 মুকুটেন বিচিত্রেণ কেশবন্ধেন শোভিনা ॥ ভূজদ্বাভোগবাসেন শ্রোণিসূত্রেণ
 রাজতা । ব্রাজসে চাপবিন্দেন ভোগেনেবেহ মন্দরঃ ॥ ধ্বজেন শিখিপুচ্ছানা-
 মুচ্ছিতেন বিরাজসে । কোমারং ব্রতমাঙ্গার ত্রিদিবং পালিতং ত্বয়া ॥ তেন
 ত্বং স্তূয়সে দেবি ত্রিদশৈঃ পূজ্যসেহপি চ ॥ ত্রৈলোক্যরক্ষণার্থায় মহিষাসুর-
 নাশিনি । প্রসন্নামে সুরশ্রেষ্ঠে দয়াং কুরু শিবা ভব ॥ জয়া ত্বং বিজয়া চৈব
 সংগ্রামে চ জয়প্রদা । মমাপি বিজয়ং দেহি বরদা ত্বঞ্চ (বরয়ে ত্বাঞ্চ)
 সাম্প্রতম্ ॥ বিদ্যে চৈব নগশ্রেষ্ঠে তব স্থানং হি শাস্বতম্ । কালি কালি
 মহাকালি দীধুমাংসপশুপ্রিয়ে ॥ কৃতানুযাত্রাভূতৈস্ত্বং (কৃত্বা যাত্রাং
 স্বভূতৈস্ত্বাং) বরদে কামচারিণি । ভাৰাবতারে যে চ ত্বাং সংস্মরিষ্যন্তি
 মানবাঃ ॥ প্রণমন্তি চ যে ত্বাং হি প্রভাতে চ নরা ভূবি । ন তেষাং হুলভং
 কিঞ্চিৎ পুত্রতো ধনতোহপি বা ॥ দুর্গাত্তারয়সে দুর্গে তদ্বৎ দুর্গা স্মৃতা জর্নৈঃ ।
 কাশ্মারেষবসমানাং মগ্নানাঞ্চ মহার্গবে । দম্ব্যভির্ক্বা নিষ্কন্ধানাং ত্বং গতিঃ
 পরমা নৃণাম্ ॥ জলপ্রতরণে চৈব কাশ্মারেষটবীষু চ । যে স্মরন্তি মহাদেবি
 ন চ সীদন্তি তে নরাঃ ॥ ত্বং কীর্ত্তিঃ শ্রীধৃতিঃ সিদ্ধির্হীর্ক্বিণ্যা সন্তুতির্শ্রুতিঃ ।
 সন্ধ্যা রাত্রিঃ প্রভা নিদ্রা জ্যোৎস্না কান্তিঃ ক্ষমা দয়া ॥ নৃণাঞ্চ বন্ধনং মোহং
 পুত্রনাশং ধনক্ষয়ম্ । ব্যাধিঃ মৃত্যুং ভয়ঙ্কৈব পূজিতা তর্পয়িষ্যসি (নাশয়িষ্যসি) ॥
 সোহহং রাজ্যাৎ পরিত্রষ্টঃ শরণং ত্বাং প্রপন্নবান্ । প্রণতশ্চ যথা মূর্খা তব দেবি
 সুরেশ্বরি ॥ ত্বাহি মাং পদ্মপত্রাক্ষি সত্যে সত্য্য ভবস্ব নঃ । শরণং ভব মে
 দুর্গে শরণ্যে ভক্তবৎসলে ॥ এবং স্তুতা হি সা দেবী দর্শয়ামাস পাণ্ডবান্ ।
 উপগম্য তু রাজানমিদং বচনমব্রবীৎ ॥

দেব্যাচ । শৃণু রাজন্মহাবাহো মদীয়ং বচনং শুভম্ । ভবিষ্যত্যচিরাদেব
 সংগ্রামে বিজয়স্তব ॥ মম প্রসাদান্নির্জিত্য হত্বা কোরববাহিনীম্ । রাজ্যাং
 নিষ্কণ্টকং কৃত্বা ভোক্ত্যসে মেদিনীং পুনঃ ॥ ভ্রাতৃত্বিঃ সহিতো রাজন্
 শ্রীতিং প্রাপ্ত্বসি পুঙ্কলাম্ । মৎপ্রসাদাচ্চ তে সৌখ্যমারোগাঞ্চ ভবিষ্যতি ॥

যে চ মাং কীর্ত্তিষ্টি লোকে বিগতমৎসরাঃ । তেষাং তুষ্টা প্রদাস্তামি
 রাজ্যমায়ুর্কপুঃ স্মৃতম্ ॥ প্রবাসে নগরে বাপি সংগ্রামে শক্রসঙ্কটে ।
 অটব্যং দুর্গকান্তারে সাগরে গহনে গিরৌ ॥ যে অরিষ্টি মাং রাজন্
 যথাহং ভবতা স্মৃতা । ন তেষাং ছলভং কিঞ্চিদস্মিন্লেণ্ডকে ভবিষ্যতি ॥ ইদং
 স্তোত্রবরং ভক্ত্যা শৃণুযাদা পঠেত বা । তস্ত সর্কানি কার্য্যানি (কর্ম্মানি)
 সিদ্ধিং যাস্তিস্তি পাণ্ডবাঃ ॥ মৎপ্রসাদাচ্চ বঃ সর্কানু বিরাটনগরে স্থিতানু ।
 প্রজ্ঞাস্তিস্তি ন কুরবো নরা বা তস্মিন্বাসিনঃ ॥ ইত্যুক্ত্বা বরদা দেবী
 যুধিষ্ঠিরমরিন্দমম্ । রক্ষাং কৃৎস্বা চ পাণ্ডুনাং তত্রৈবাস্তরধীয়ত ॥ ৬-৩৬ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাঃ

বিরাটপর্বণি শ্রীদুর্গাস্তবে ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ।

সপ্তমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো বিরাটঃ প্রথমং যুধিষ্ঠিরো, রাজা সভায়ামু-
 পবিষ্টমাত্রজৎ । বৈদূর্যরূপানু প্রতিমুচ্য কাঞ্চনানকানু স কক্ষে পরিরভ্য
 বাসসা ॥ নরাধিপো রাষ্ট্রপতিঃ যশস্বিনঃ, মহাযশাঃ কোরববংশবর্দ্ধনঃ ।
 মহানুভাবো নররাজসংকৃতো, দুর্গাসদস্তীক্ৰবিষো যথোরগঃ ॥ বলেন রূপেণ
 নরর্ষভো মহানু, প্রচ্ছন্নরূপেণ যথামরস্তথা । মহানুভাবৈরিব সংবৃতো, রবির্ষ-
 থাননো ভস্মবৃতশ্চ বীর্যবানু ॥ তমাপতস্তং প্রসমীক্য পাণ্ডবং, বিরাটরাড়িন্দু-
 মিবানুসংবৃতম্ । সমাগতং পূর্ণশশিপ্রভাননং, মহানুভাবং ন চিরেণ দৃষ্টবানু ॥
 মস্ত্রিবিজানু স্মৃতমুখানু বিশস্তথা, যে চাপি কেচিৎ পরিতঃ সমাসতে । পপ্রচ্ছ
 কোহয়ং প্রথমং সমীক্ষিবানু, নৃপোপমোহয়ং প্রসমীকতে সভাম্ ॥ ন তু
 ষ্টিজোহয়ং ভবিতা নরোত্তমঃ, পতিঃ পৃথিব্যা ইতি মে মনোগতম্ । ন চাস্ত
 বাজী (দাসো) ন রথো ন কুঞ্জরঃ, সমীপতো ভ্রাজতি চায়মিন্দ্রবৎ ॥ শরীর-
 লিঙ্গৈরুপস্মৃতিতো হয়ং, মূর্দ্ধাভিষিক্তস্থিতি মেহত্র মানসম্ । সমীপমায়াতি চ
 মে গতব্যথো, যথা গজস্তামরসীং মদোৎকটঃ ॥ বিতর্কয়স্তঞ্চ নরর্ষভস্তথা,
 যুধিষ্ঠিরোহত্যোত্য বিরাটমব্রবীৎ ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । সত্রাড়্ বিজানাচ্ছিহ জীবিতার্থিনং, বিনষ্টসর্কস্বমুপাগতং
 ষ্টিজম্ । ইহাহমিচ্ছামি তবানঘাস্তিকে, বস্ত্রং যথা কামচরস্তথা বিভো ॥
 তমব্রবীৎ ষাগতমিত্যনস্তরং, রাজা প্রহৃষ্টঃ প্রতिसংগৃহাণ চ । তং

রাজসিংহঃ প্রতিপূজ্য রাজা, প্রীতাত্মনা চৈনমিদং বভাবে ॥ কামেন
তাতাভিবদাম্যহং স্বাং, কস্তাসি রাজ্ঞো বিষয়াদিহাগতঃ । গোত্রঞ্চ নামাপি
চ শংস তত্ত্বতঃ, কিঞ্চাপি শিল্লং তব বিত্ততে কৃতম্ ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । যুধিষ্ঠিরস্তাসমহং পুরা সখা, বৈরাট্রপত্নঃ পুনরস্মি বৈ
বিজঃ । অক্ষান্ প্রযোক্তুং কুশলোহস্মি দেবিতা, কহেতি নামাস্মি
বিরাটবিশ্রতঃ ॥

বিরাট উবাচ । দদামি তে হস্ত বরং যদিচ্ছসি, প্রশাধি মৎস্তান্ বশগো
হুং তব । প্রিয়া হি ধূর্তা মম দেবিনঃ সদা, ভবাংশ্চ দেবোপম রাজ্যমর্হতি ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । আপ্তো (প্রাপ্তো) বিবাদঃ প্রথমঃ বিশাম্পতে, ন
বিত্ততে কশ্চন মৎস্ত হীনতঃ । ন মে জিতঃ কশ্চন ধারয়েদ্ধনং, বরো মমৈষোহস্ত
তব প্রসাদতঃ ॥

বিরাট উবাচ । হস্তামবশ্যং যদি তেহপ্রিয়ঞ্চরেৎ, প্রব্রাজয়েয়ং বিষয়াদ্বিজাং-
স্তথা । শৃণু মে জ্ঞানপদাঃ সমাগতাঃ, কহো যথাহং বিষয়ে প্রভূস্তথা ॥
সমানজাতো (যানো) ভবিতাসি মে সখা, প্রভূতবস্ত্রো বহুপানভোজনঃ ।
পশ্বেশ্বমস্তশ্চ বহিষ্চ সর্ষদা, কৃতঞ্চ তে দ্বারমপাবৃতং যয়া ॥ যে ত্বাহুবাদেয়ুর-
বৃত্তিকর্ষিতা, ক্রমাশ্চ তেষাং বচনেন মাং সদা । দাস্তামি সর্বং তদহং ন
সংশয়ো, ন তে ভয়ং বিত্ততি সন্নিধৌ মম ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবং স লক্ষ্য তু বরং সমাগতো, বিরাট্রাজ্ঞোহথ
নরর্ষভস্তদা । উবাস ধীরঃ পরমার্চিতঃ স্মখী, ন চাপি কশ্চিচ্চরিতং বুবোধ
তৎ ॥১-১৮॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং

বিরাটপর্কণি যুধিষ্ঠিরপ্রবেশো নাম সপ্তমোহধ্যায়ঃ ।

অষ্টমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । অথাপরো ভীমবলঃ প্রিয়া জলরূপাবধৌ সিংহ-
বি(লাস) শালবিক্রমঃ । ধজাঞ্চ দর্শীঞ্চ করেণ ধারয়ন্নসিঞ্চ কালান্দমকোষম-
ব্রণম্ ॥ স সূদরূপঃ পরমেণ বর্চসা, রবির্ষথা লোকমিমং প্রকাশয়ন্ ।
সুকৃৎবাসা গিরিরাজ-সারবাংস্তং মৎস্তরাজং সমুপেত্য তস্থিবান্ ॥ তং প্রেক্ষ্য

স্বাজানমিবাস্তিকাগতঃ, ততোহস্ববীজ্ঞানপদান্ সমাগতান্। সিংহোরতাং-
সোহস্বমতীৰ রূপবান্, প্রদৃশতে কো হু নরবভো যুবা ॥ অদৃষ্টপূৰ্ব্বঃ পুরুষো
রবিৰ্যথা, বিতৰ্কম্ভাস্ত লভামি নিশ্চয়ম্। তথাস্ত চিত্তং হনিশং বিতৰ্কম্ভরষ-
ভস্মাণ্চ ন বামি তত্ত্বতঃ ॥ দৃষ্টেইব চৈনং ন বিচারমাম্যহং, গন্ধৰ্বরাজো যদি বা
পুরন্দরঃ। জানীত কোহস্বং মম দর্শনে স্থিতো, যদিপ্সিতং তল্লভতাঞ্চ মাচিরম্ ॥
বিরাটবাক্যেন চ তেন চোদিতা, নরা বিরাটস্ত স্মশীভ্রগামিনঃ। উপেত্য
কৌন্তেয়মথাক্রবংস্তদা, যথা স রাজাবদদচ্যুতানুজম্ ॥ ততো বিরাটং সমুপেত্য
পাণ্ডবঃ, সূদীনরূপং বচনং মহামনাঃ। উবাচ সূদোহস্মি নরেন্দ্র বল্লবো, ভজস্ব
মাং ব্যঞ্জনকারমুত্তমম্ ॥

বিরাট উবাচ। ন সূদতাং মানদ শ্রদ্ধধামি তে, সহস্রনেত্রপ্রতিমো
হি দৃশ্যসে। শ্রিয়া চ রূপেণ চ বিক্রমেণ চ, প্রভাসসে ত্বং নুবরো নরেশ্বিহ ॥

ভীমসেন উবাচ। নরেন্দ্র সূদঃ পরিচারকোহস্মি তে, জানামি স্থপান্
প্রথমং ন কেবলান্। আস্থাদিতা যে নৃপতে পুরাভবন্ যুধিষ্ঠিরেণাপি নৃপেণ
সর্কশঃ ॥ বলেন তুল্যশ্চ ন বিজ্ঞতে ময়া, নিযুদ্ধশীলশ্চ সदैব পার্থিব। গর্জৈশ্চ
সিংহৈশ্চ সমীশ্বিবানহং, সদা করিষ্যামি তবানঘ শ্রিয়ম্ ॥

বিরাট উবাচ। দদামি তে হস্ত বরং মহানসে, তথা চ কুর্য্যাঃ
কুশলং প্রভাষসে। ন চৈব মন্তে তব কৰ্ম তৎ সমং, সমুদ্রনেমিঃ পৃথিবীং
ত্বমহঁসি ॥ যথা হি কামস্তব তত্ত্বথা কৃতং, মহানসে ত্বং ভব মে পুরস্কৃতঃ।
নরাশ্চ যে তত্র সমাহিতাঃ পুরা, ভবাংশ্চ তেষামধিপো ময়া কৃতঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ। তথা স ভীমো নি (বি) হিতো মহানসে,
বিরাটরাজো দস্মিতোহভবদ্ দৃঢ়ম্। উবাস রাজ্যে ন চ তং পৃথগ্জনো,
বুবোধ তত্রাহুচরাশ্চ কেচন ॥১০১৩॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈরাসিক্যাং

বিরাটপৰ্কণি ভীমসেনপ্রবেশো নাম অষ্টমোহধ্যায়ঃ।

নবমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ। ততঃ কেশান্ সমুৎক্ষিপ্য বেগ্নিতাগ্রাননিদিতান্।
কৃষ্ণান্ সূক্ষ্মান্ মৃদূন্ দীর্ঘান্ সমুদ্রগ্রথ্য শুচিস্মিতা ॥ জুগূহ দক্ষিণে পার্শ্বে
মৃদূনসিতলোচনা। বাসশ্চ পরিধায়ৈকং কৃষ্ণা সূমলিনং মহৎ ॥ কৃত্বা বেশঞ্চ

সৈরক্ৰ্যাস্ততো ব্যচরদাৰ্ভবৎ ॥ তাং নরাঃ পরিধাবস্তীং ত্রিষষ্ঠ সমুপাভবন্ ।
 অপৃচ্ছংষ্টৈব তাং দৃষ্ট্বা কা ত্বং কিঞ্চ চিকীৰ্ষসি ॥ সা তামুবাচ রাজেন্দ্র
 সৈরক্ৰ্যহমুপাগতা । কৰ্ম চেচ্ছামি বৈ কর্তুং তন্ত বো মাং বুভূৰ্বতি
 (যুযুক্তি পুপুক্তি) ॥ তস্তা রূপেণ বেশেন শ্ৰুত্বা চ তথা গিরা । ন শ্ৰদধত
 তাং দাসীমগ্নহেতোরূপস্থিতাম্ ॥ বিরাটশ্চ তু কৈকেয়ী ভার্য্যা পরমসম্বতা ।
 আলোকয়ন্তী দদৃশে প্রাসাদাদ্ভ্রুপদাত্মজাম্ ॥ সা সমীক্ষ্য তথারূপাননাথা-
 মেকবাসসম্ । সমাহুয়াব্রবীদ্ ভদ্রে কা ত্বং কিঞ্চ চিকীৰ্ষসি ॥ সা তামুবাচ
 হে রাজ্ঞি সৈরক্ৰ্যহমিহাগতা । কৰ্ম চেচ্ছামি বৈ কর্তুং তন্ত বো মাং
 যুযুক্তি (পুপুক্তি) ॥

সুদেষ্ণেবাচ । নৈবংরূপা ভবন্ত্যেব যথা বদসি ভাবিনি । প্রেষয়ন্তী চ
 বৈ দাসীর্দাসাংশ্চ বিবিধান্ বহুন্ ॥ গৃঢ়গুল্ফা সংহতোরুদ্রিগন্তীরা বডুরতা ।
 রক্তা পঞ্চসু রক্তেষু হংসগদগদভাষিণী ॥ স্নুকেনী স্নুস্তনী শ্ৰামা পীনথোনি-
 পয়োধরা । তেন তেনৈব সম্পন্ন কাশ্মীরীব তুরঙ্গমী ॥ অরালপক্ষ্মনয়না
 বিছৌষ্ঠী তনুমধ্যমা । কস্মুগ্রীবা গৃঢ়শিরা পূর্ণচন্দ্রনিভাননা ॥ শারদোৎ-
 পলপত্রাক্যা শারদোৎপলগন্ধরা । শারদোৎপলসেবিত্তা রূপেণ সদৃশী ত্রিমা ॥
 কা ত্বং ক্রহি যথা ভদ্রে নাসি দাসী কথঞ্চন । যক্ষী বা যদি বা দেবী গন্ধৰ্ব্বী
 যদি বাপ্সরাঃ ॥ দেবকন্তা ভূজঙ্গী বা নগরশ্চাধিদেবতা । বিষ্ণাধরী কিম্বরী
 বা যদি বা রোহিণী স্বয়ম্ ॥ অলম্বুষা মিশ্রকেনী পুণ্ডরীকাত মালিনী ।
 ইন্দ্রাণী বাক্ৰণী বা ত্বং ত্বষ্টুর্ধাতুঃ প্রজাপতেঃ ॥ মেনকা সহজন্তা বা রক্তা বাপি
 তিলোত্তমা । দেব্যো দেবেষু বিখ্যাতাস্তাসাং ত্বং কতমা শুভে ॥

দ্রৌপদ্যবাচ । নাস্মি দেবী ন গন্ধৰ্ব্বী নাসুরী ন চ রাক্ষসী । সৈরক্ৰী
 তু ভূজিষ্ঠাস্মি সত্যমেতদ্ ব্রবীমি তে ॥ কেশাজ্ঞানাম্যহং কর্তুং পিংবে সাধু
 বিলেপনম্ । মল্লিকোৎপলপদ্মানাং চম্পকানাং তথা শুভে ॥ গ্রথয়িষ্যে
 বিচিত্রাশ্চ অঙ্গঃ পরমশোভনাঃ । আরাধয়ং সত্যভামাং কৃষ্ণস্ত মহিষীং
 ত্রিণাম্ । কৃষ্ণাঞ্চ ভার্য্যাং পাণ্ডুনাং কুরুণামেকসুন্দরীম্ ॥ তত্র তত্র
 চরাম্যেবং লভমানা স্নুভোজনম্ । বাসাংসি যাবচ্চ লভে তাবত্তাবদ্রমে
 তথা ॥ মালিনীত্যেব মে নাম স্বয়ং দেবী চকার সা । সাহমভ্যাগতা দেবি
 সুদেষ্ণে ত্রয়িবেশনম্ ॥

সুদেষ্ণেবাচ । যুদ্ধি ত্বাং বাসয়েয়ং বৈ সংশয়ো নাত্ত বিত্ততে । ন
 চেদিচ্ছতি রাজা ত্বাং গচ্ছৎ সর্কেণ চেতসা ॥ ত্রিয়ো রাজকূলে বাশ্চ

वाञ्छेमा मम वेश्मनि । प्रसक्तान्वाङ्गं निरीकृष्टे पुमांसं कं न मोहयेः ॥
 वृक्षांश्चावस्थितान् पशु य इमे मम वेश्मनि । तेऽपि त्वाङ्गं समस्तैव पुमांसं
 कं न मोहयेः ॥ राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमाशुषम् । विहाय माङ्गं
 वरारोहे गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ यः हि त्वमनवद्यत्ति त्रयलायतलोचने ।
 प्रसक्तमतिवीक्षेथाः स कानवशगो भवेत् ॥ यश्च त्वाङ्गं सततं पश्येत् पुरुषचारु-
 हासिनि । एवं सर्वानवद्यत्ति स चानवशो भवेत् ॥ अध्यारोहेद् यथा
 वृक्षान् वधात्तैवाशुनो नरः । राजवेश्मनि ते सुकृत्वासुते श्रावथा मम ॥
 यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमाशुनः । तथाविधमहं मन्त्रे वासः तव
 शुचिस्मिन्ते ॥

द्रोपद्यावाच । नास्मि लभ्या विराटेन न चात्मेन कदाचन । गङ्गर्क्षाः
 पतय्यो मह्यं युवानः पञ्च भाविनि ॥ पुत्रा गङ्गर्क्षराजस्य महासत्त्वस्तु कस्तुचिन् ।
 रक्षन्ति ते च माङ्गं नित्यं दुःखाचारा तथा ह्यहम् ॥ यो मे न दद्याद्दुच्छिष्टं न च
 पादौ प्रधावयेत् ॥ श्रीश्रेयस्तेन वासेन गङ्गर्क्षाः पतय्यो मम ॥ यो हि माङ्गं
 पुरुषो गृध्येद् यथात्थाः प्राकृताः स्त्रियः । तामेव निवसेद्रात्रिः प्रविशेद-
 परास्तुहम् ॥ न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने । दुःखशीला हि गङ्गर्क्षास्तु
 च मे बलवत्प्रियाः । प्रच्छन्नाश्रितिरक्षन्ति ते माङ्गं नित्यं शुचिस्मिन्ते ॥

सुदेवेषोवाच । एवं त्वाङ्गं वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि । न च पादौ
 न चोच्छिष्टं श्रक्ष्यसि त्वं कथञ्चन ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्ण विराटश्च भार्यया परिसाङ्घिता । उवास
 नगरे तस्मिन् पतिधर्मवती सती । न चैनः वेदतद्भ्रातृशुद्धेन जनमेजय ॥१-३१॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायाः वैयासिक्याः

विराटपर्वणि द्रोपदीप्रवेशो नाम नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेश्मन्तुहम् ।
 भाषाकैषां समाहाय विराटमुपवादथ ॥ गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तुः भवनं समी-
 पतः । राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान् प्राहिगोज्जातविस्मयः ॥ तमारान्तमतिप्रेक्ष्य
 ब्राह्मणानः नरर्षभम् । समुपहाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ कस्तु वा

ঋং কুতো বা ঋং কিং বা ভাত (ঋত) চিকীৰ্ষসি । ন হি মে দৃষ্টপূৰ্ব্বঃ
তত্ত্বং ক্রহি নরর্ষভ ॥

সহদেব উবাচ । সংপ্রাপ্য রাজানমমিত্রতাপনং, ততোহব্রবীশ্বেষমহৌষ-
নিম্বনঃ । বৈশ্ণোহস্মি নান্নাহমরিষ্টনেমির্গোসংখ্য আসং কুরুপুঙ্গবানাম্ ॥
বস্ত্রং ত্বয়ীচ্ছামি বিশাং বরিষ্ঠ, তান্ রাজসিংহার হি বেদ্বি পার্থান্ । ন শক্যতে
জীবিতুমপ্যকর্ষণা, ন চ ত্বদন্তো মম রোচতে নৃপঃ ॥

বিরাট উবাচ । ঋং ব্রাহ্মণো বা যদি বা ক্ষত্রিয়োহসি, সমুদ্রনেমীষর-
রূপবানসি । আচক্ষু মে তত্ত্বমমিত্রকর্ষণ, ন বৈশ্বকর্ষ ত্বয়ি বিজ্ঞতে ক্ষমম্ ॥
কস্তাসি রাজ্ঞো বিষয়াদিহাগতঃ, কিং বাপি শিল্লং তব বিজ্ঞতে কৃতম্ । কথং
ত্বমস্মান্ন নিবৎশ্চসে সদা, বদস্ব কিঞ্চাপি তবেহ বেতনম্ ॥

সহদেব উবাচ । পঞ্চানাং পাণ্ডুপুত্রানাং জ্যেষ্ঠো ভ্রাতা যুধিষ্ঠিরঃ ।
তশ্চাষ্টশতসাহস্রা গবাং (বর্গাঃ) বর্গাঃ শতং শতম্ ॥ অপরে দশসাহস্রা
দ্বিস্তাবস্তুস্তথাপরে । তেষাং গোসংখ্য আসং বৈ তস্তিপালেতি মাং বিদুঃ ॥
ভূতং ভব্যং ভবিষ্যৎ ষষ্ঠ সংখ্যাগতং গবাম্ । ন মেহস্ত্যবিদিতং কিঞ্চিৎ
সমস্তাদ্ধশযোজনম্ ॥ গুণাঃ সুবিদিতা হাসগম তস্ত মহাঅনঃ । আসীচ্চ স
ময়া তুষ্টঃ কুরুরাজো যুধিষ্ঠিরঃ ॥ ক্ষিপ্তং হি গাবো বহুলা ভবন্তি, ন তাসু
রোগো ভবতীহ কশ্চন । তৈস্তৈরুপারৈর্বিদিতং মমৈতদেতানি শিল্লানি ময়ি
স্থিতানি ॥ ঋষভানপি জানামি রাজন্ পূজিতলক্ষণান্ । যেষাং মূত্রমুপাত্ত্বায়
অপি বক্ষ্যা প্রনুয়তে ॥

বিরাট উবাচ । শতং সহস্রানি সমাহিতানি, সর্বর্ণবর্ণস্ত বিমিশ্রিতান্
গুণৈঃ (বর্গস্ত বর্গস্ত বিনিশ্চিতানি) । পশূন্ সপালান্ ভবতে দদাম্যহং,
ত্বদাত্মন্য মে পশবো ভবন্তিহ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । তথা স রাজ্ঞো বিদিতো বিশাম্পতে, হ্যবাস তত্রৈব
সুখং নরেশ্বর । ন চৈনমন্তেহপি বিদুঃ কথঞ্চন, প্রাদাচ্চ তস্মৈ ভরণং
যথেষ্মিতম্ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং

বিরাটপর্কণি সহদেবপ্রবেশো নাম দশমোহধ্যায়ঃ ।

একাদশোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । অথাপরোহদৃশ্যত রূপসম্পদা, স্ত্রীগামলকারধরো
বৃহৎ পুমান্ । প্রাকারবপ্রে.প্রতিমুচ্য কুণ্ডলে, দীর্ঘে চ কষু পরিহাটকে শুভে ॥
বাহু চ দীর্ঘাংশ বিকীর্ণ্য যুদ্ধজ্ঞানহাতুজো বারণতুল্যবিক্রমঃ । গতেন ভূমীং
প্রতিকম্পয়ন্তদা, বিরাটমাসাং সভাসমীপতঃ ॥ তং প্রেক্ষ্য রাজোপগতং
সভাতলে, সত্রপ্রতিচ্ছন্নমরিপ্রমাথিনম্ । বিরাজমানং পরমেণ বর্চসা, স্মৃতং
মহেন্দ্রশ্চ গজেন্দ্রবিক্রমম্ ॥ সর্কানপৃচ্ছচ্চ সভানুচারিণঃ, কুতোহয়মায়াতি পুরা
ন মে শ্রুতঃ । ন চৈনমুচুর্বিদিতং তদা নরাঃ, স বিস্মিতো বাক্যমিদং নৃপো-
হব্রবীৎ ॥ সজ্ঞোপপন্নঃ পুরুষোহমরোপমঃ, শ্রামো যুবা বারণমুখপোপমঃ ।
আমুচ্য কষু পরিহাটকে শুভে, বিমুচ্য বেণীমপিনহ কুণ্ডলে ॥ শিখী স্নকেশী
পরিধায় বাসসী (চাণ্ডা), শোভস্ব ধনী কবচী শরী যথা । আকুহ যানং
পরিধাবতাং ভবান্, স্মৃতেঃ সমো মে ভব বা ময়া সমঃ ॥ বৃদ্ধো হুহং বৈ
পরিহাতুকামঃ, সর্কাস্ত্র মৎস্তান্ পরিপালয়স্ব । নৈবংবিধাঃ ক্লীবরূপা ভবন্তি,
কথঞ্চনেতি প্রতিভাতি মে মনঃ ॥

অর্জুন উবাচ । গায়ামি নৃত্যাম্যথ বাদয়ামি, ভদ্রোহস্মি নৃত্যে
কুশলোহস্মি গীতে । ত্বমুত্তরায়ৈ প্রদিশস্ব মাং স্বয়ং, ভবামি দেব্যা নরদেব
নর্তকঃ ॥ ইদন্ত রূপং মম যেন কিম্, তৎ, প্রকীর্তয়িত্বা ভূশশোক-
বর্ধনম্ । বৃহন্নলাং মাং নরদেব বিদ্ধি বৈ, স্মৃতং স্মৃতাং বা পিতৃ-মাতৃ-
বর্জিতাম্ ॥

বিরাট উবাচ । দদামি তে হস্ত বরং বৃহন্নলে, স্মৃতাঞ্চ মে নর্তক্য যশ্চ
তাদৃশীঃ । ইদন্ত তে কর্ম সমং ন মে মতং, সমুদ্রনেমীং পৃথিবীং ত্বমর্হসি ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । বৃহন্নলাং তামভিবীক্ষ্য মৎস্যরাট্, কলাসু নৃত্যেষু
তথৈব বাদিতে । সংমন্ত্য রাজা বিবিধৈঃ সুমন্ত্রিভিঃ, পরীক্ষ্য চৈনং
প্রমদাভিরাশু বৈ । অপুংস্বমপ্যস্য নিশম্য চ স্থিরং, ততঃ কুমারীপুর উসসর্জ
তাম্ । স শিক্ষয়ামাস চ গীত-বাদিতং, স্মৃতাং বিরাটস্য ধনঞ্জয়ঃ প্রভুঃ ॥
সখীশ্চ তস্যাঃ পরিচারিকাস্তথা, প্রিয়শ্চ তাসাং স বভূব পাণ্ডবঃ ॥ তথা স
সত্রেণ ধনঞ্জয়োহবসৎ, প্রিয়াণি কুর্কন্ সহ তাভিরাভুবান্ । তথা চ তং
তত্র ন জজিরে জনা, বহিষ্চরা বাপ্যথ বাস্তরেচরাঃ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং

বিরাটপর্কণ্যর্জুনপ্রবেশো নাম একাদশোহধ্যায়ঃ ।

द्वादशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । अथापरौहृद्यत पाण्डवः प्रतुर्विराट् राज्ञश्चरगान् समीक्षितुम् । तमापतस्तुं ददृशुः पृथग्जना, विमुक्तमन्त्रादिव सूर्यामण्डलम् ॥ स वै ह्यनैनैकत तांस्तुतस्तुतः, समीक्षमाणश्च ददर्श मत्स्यराट् । ततोऽत्र- वीक्षानभुगानमित्रहा, कुतोऽयमायाति नरोऽयमप्रभुः ॥ अयं ह्यनानीकति मामकान् दृष्टुं, क्वचं ह्यज्ज्ञो भविता विचक्षणः । प्रवेश्यतामेष समीपमाशु मे, विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ सोऽहोऽहो राजानममित्रहारवीज्जयोऽहस्त ते पार्थिव भद्रमस्तु वः । ह्ये प्रयुक्तो नृपसन्मतः सदा, त्वाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥

विराट उवाच । ददामि यानानि धनं निवेशनं, ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि । कुतोऽसि कश्चासि कथं त्वमागतः, प्रकृहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥

नकुल उवाच । पक्षानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः । तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शक्रकर्षण ॥ अश्वानां प्रकृतिं वेदि विनयकापि सर्षणः । दृष्टानां प्रतिपत्तिश्च क्लृप्तैश्चैव चिक्विसितम् ॥ न कातरं श्वान्मम ज्ञातु वाहनं, न मेऽस्ति दृष्टा वडवा कुतो ह्ययाः । जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो, युधिष्ठिरोऽग्रहिकमेव नामतः ॥

विराट उवाच । यदस्ति किञ्चिन्मम वाजि-वाहनं, तदस्तु सर्षणं त्वदधीनमद्य वै । ये चापि केचिन्मम वाजिषोऽजकाश्चदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ इदं तवेष्टं यदि वै सूरूपम, प्रकृहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु । न तेऽहंरूपं ह्ययकर्म विद्यते, प्रभासि राजेव हि सम्यतो मम ॥ युधिष्ठिरश्चैव हि दर्शनेन, समं तवेदं प्रियमत्र दर्शनम् । कथं तु भूतैः स विनाकृतो बने, वसत्यानिन्द्या रमते च पाण्डवः ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स गक्रुर्बरोपमो युवा, विराट् राज्ञश्च युदितेन पूजितः । न चैनमन्त्रेऽपि विदुः कथञ्चन, प्रियाभिरामं विचरस्तु- मन्तरा ॥ एवं हि मत्स्ये श्वसस्तु पाण्डवा, यथाप्रतिज्ञाभिरमोषदर्शनाः । अज्ञातर्ष्यां व्यचरन् समाहिताः, समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैशम्पायन्यां

विराटपूरुषि नकुलप्रवेशो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ

জনমেজয় উবাচ । এবং তে মৎশুনগরে বসন্তস্তত্র পাণ্ডবাঃ । (এবং মৎশুন
নগরে প্রচ্ছন্নাস্তত্র পাণ্ডবাঃ) । অত উর্দ্ধং মহাবীৰ্য্যাঃ কিমকুর্ষত বৈ দ্বিজ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবং তে মৎশুনগরে প্রচ্ছন্নাস্তত্র কুরুনন্দনাঃ । আরা-
ধয়ন্তো রাজানঃ যনকুর্ষত তচ্ছ্ৰুণু ॥ তৃণবিনুপ্রসাদাচ্চ ধর্মশ্চ চ মহাত্মনঃ ।
অজ্ঞাতবাসমেবম্ভু বিরাটনগরে বসন্ ॥ যুধিষ্ঠিরঃ সভাস্তারো মৎশুনাভবৎ
প্রিয়ঃ । তথৈব চ বিরাটশ্চ সপুত্রস্য বিশাম্পতে ॥ স চাক্রহৃদয়জ্ঞস্তান্
ক্রীড়য়ামাস পাণ্ডবঃ । অক্রবত্যাং যথাকামং সূত্রবদানিব দ্বিজান্ ॥ অজ্ঞাতঞ্চ
বিরাটস্য বিজিহ্য বসু ধর্মরাট্ । ভ্রাতৃত্ব্যঃ পুরুষব্যাত্তো যথার্থং স্বং প্রযচ্ছতি ॥
ভীমসেনোহপি মাংসানি ভক্ষ্যানি বিবিধানি চ । অতিসৃষ্টানি মৎস্যেন
বিক্রীণীতে যুধিষ্ঠিরে ॥ বাসাংসি পরিজীর্ণানি লঙ্কান্তঃপুরেহর্জুনঃ । বিক্রীণা-
নশ্চ সর্কেভ্যঃ পাণ্ডবেভ্যঃ প্রযচ্ছতি ॥ সহদেবোহপি গোপানাং বেশমাস্থায়
পাণ্ডবঃ । দধি ক্ষীরং স্নাতকৈব পাণ্ডবেভ্যঃ প্রযচ্ছতি ॥ নকুলোহপি ধনং লক্ষ্য
কৃতে কর্মণি বাঞ্ছিনাম্ । তুষ্ণে তস্মিন্নরপতো পাণ্ডবেভ্যঃ প্রযচ্ছতি ॥ কৃষ্ণা তু
সর্কান্ ভর্ষুংস্তান্নিরীক্ষন্তী তপস্বিনী । যথা পুনরবিজ্ঞাতা তথা চরতি ভাবিনী ॥
এবং সম্পাদয়ন্তস্তে তদাত্তোহনুঃ মহারথাঃ । বিরাটনগরে চেক্রঃ পুনর্গর্ভে
ধৃত্য ইব ॥ সশক্কা ধার্ত্তিরাস্ত্রস্য ভয়াং পাণ্ডুসুতাস্তদা । প্রেক্ষমাণাস্তদা কৃষ্ণা-
যুষ্ণুছয়া নরাধিপ ॥ অথ মাসে চতুর্থে তু ব্রহ্মণঃ সুমহোৎসবঃ । আসীৎ
সমূহো মৎস্যেণ পুরুষাণাং সুসম্মতঃ ॥ তত্র মল্লাঃ সনাপেতুর্দিগ্ভেয়া রাজন্
সহস্রশঃ । সমাজে ব্রহ্মণো রাজন্ তথা পশুপতেরপি ॥ মহাকায়া মহাবীৰ্য্যাঃ
কালকঞ্জা ইবাসুরাঃ । বীৰ্য্যোন্নত্ৰা বলোদগ্ৰা রাজ্ঞা সমভিপূজিতাঃ ॥
সিংহমুক্ককটিগ্রীবাঃ স্ববদাতা মনস্বিনঃ । অসকুল্লকলক্ষাস্তে রঞ্জে পার্থিব-
সম্মিধৌ ॥ তেষামেকো মহানাসীৎ সর্কমল্লান্ সমা হ্বরৎ । আবল্গমানং তং রঞ্জে
নোপতিষ্ঠেত (তিষ্ঠতি) কশ্চন ॥ যদা সর্কে বিমনসস্তে মল্লা হতচেতসঃ ।
অথ সূদেন তং মল্লং যোধয়ামাস মৎস্যরাট্ ॥ নোত্তমানস্তদা ভীমো দুঃখে নৈবা-
করোন্নতিম্ । ন হি শক্নোতি বিরূতে প্রত্যাখ্যাতুং নরাধিপম্ ॥ ততঃ স
পুরুষব্যাত্তঃ শার্দূল-শিথিলশ্চরন্ । প্রবিবেশ মহারজং বিরাটমভিপূজয়ন্ ॥
ববন্ধ কক্ষাঃ কোস্তেয়স্ততঃ সংহর্ষয়ন্তুহুম্ (সংহর্ষয়ন্ জনম্) । ততস্ত
বৃত্রসন্ধাশং ভীমো মল্লং সমাহ্বরৎ ॥ জীমূতং নাম তং তত্র মল্লং প্রখ্যাতবিক্রমম্

तावुतो सुमहोत्साहावुतो भीमपराक्रमो ॥ मत्ताविव महाकारो वारणो
 षष्टिहारनो । ततस्तो नरशार्दूलो बाह्वुक्ते समीरतुः ॥ वीरो परमसंज्ञो-
 वन्तोऽहन्तुजयकारिणो । आसीत् सुभीमः सम्पातो वज्रपर्कतयोरिव ॥
 उतो परमसंज्ञो बलेनातिबलावुतो । अन्तोऽहन्तुस्तुरः प्रेम्प
 परम्परजैरिषिणो ॥ उतो परमसंज्ञो मत्ताविव महागर्जो । कृतप्रति-
 कृतैश्चित्रैर्काञ्चित् सुसङ्घैः (सकर्तैः) ॥ सन्निपातावधुतैश्च
 प्रमाथोन्मथैस्तथा । क्लेषणैश्चिञ्चितैश्च वराहोक्तनिश्चनेः ॥ तैर्बज्र-
 निपातैश्च प्रमृष्टाभिस्तथैव च । शलाकान्धपातैश्च पादोक्तैश्च दारुणैः ॥
 जानुभिश्चाग्निर्घोषैः शिरोभिश्चावधुतैः (धृतैः) । तद्युद्धमभवदेवार-
 नशस्त्रं बाह्वुक्तेना ॥ बलप्राणेन शूराणां समाजोऽसवसन्निधौ । अरुध्यत
 जनः सर्कः सोऽङ्गुष्ठेनिनदोक्षितः ॥ (कीचकोऽपि यदा मल्लं न विशेषयते
 वली । तदा सुदेन तं राजा बोधयामास भारत ॥) बलिनोः संयुगे राजन्
 वृत्र-वासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणाभ्यामभ्याकर्षविकर्षणैः ॥ आकर्षतु-
 रथाहन्तुः जानुभिश्चापि जघ्नतुः । ततः शक्रेण महता भुङ्गस्यस्तौ
 परम्परम् ॥ व्याटोरस्को दौर्घभुजो नियुक्तकुशलावुतो । बाह्विः समसञ्ज्ञता-
 मारुतैः परिधैरिव ॥ चर्ष दौर्घ्यामुपाट्य भीमो मल्लमिद्रहा ।
 निनदस्तुनतिक्रोशङ्गार्दूल इव वारणम् ॥ समुद्यम्य महाबाह्वर्षामयामास वीर्यावान् ।
 ततो मल्लाश्च मन्त्राश्च विश्वयं चक्रिरे परम् ॥ आमन्त्रित्वा शतशुभं गतसङ्ग-
 चेतनम् । प्रत्यपिऽन्महाबाह्वर्षम्लं भुवि वृकोदरः ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे
 जीमूते लोक-विश्रुते । विराटः परमं हर्षमगच्छन्नाकृतेः सह ॥ प्रहर्षात्
 प्रददौ वित्तं बहू राजा महामनाः । बल्लवाय महारुद्रे यथा वैश्रवणस्तथा ॥
 एवं स सुबहून् मल्लान् पुरुषांश्च महाबलान् । विनिघ्नन्त्सुराजस्तु प्रीतिमाहर-
 ह्तमान् ॥ यदास्तु तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते । ततो व्याटैश्च
 सिंहेश्च विरदैश्चाप्यबोधयत् ॥ पुनरस्तुःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
 बोधयते स्म विराटेन सिंहेऽर्धैर्धर्महावलैः ॥ वीतन्सुरपि गीतेन
 सुनृत्येन च पाण्डवः । विराटः तोषयामास सर्वाश्चास्तुःपुरे स्त्रियः ॥
 अर्धैर्विनीतैर्जवनेस्तत्र तत्र समागतैः । तोषयामास राजानं नकुलो
 राजसन्तमम् ॥ तस्यै प्रदेयं प्रायच्छत् प्रीतो राजा धनं बहू । विनीतान्
 वृषभान् दृष्ट्वा सहदेवस्तु वै विभो ॥ तथैव प्रददौ वित्तमनेकं मन्त्रराट्
 स्वयम् ॥ द्यौपदी प्रेक्ष्य तान् सर्कान् क्रिश्मानान्महारथान् । नातिप्रीतिमती

ব্রাহ্মণিখাসপরমাতবৎ ॥ এবস্তে শ্রবসংস্তত্র প্রচ্ছমাঃ পুরুষৰ্বভাঃ । কৰ্ম্মাণি
তস্ত কুৰ্ব্বাণা বিরাটনৃপতেস্তদা ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
বিরাটপর্কণি জীমূত-মল্লবধো নাম ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ।

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । বসমানেষু পার্শ্বেষু মৎস্তস্ত নগরে তদা । মহারথেষু
চ্ছমেষু মাসা দশ সমভ্যয়ুঃ ॥ ষাঙ্কসেনী সুদেষাঙ্ক শুক্রযন্তী বিশাম্পতে ।
অবসৎ পরিচারার্হী সুহুঃখং জনমেজয় ॥ তথা চরন্তী পাঞ্চালী সুদেষাঙ্ক
নিবেশনে । তাং দেবীং তোষয়ামাস তথা চান্তঃপুরে স্থিয়ঃ ॥ তস্মিন্ বর্ষে
গতপ্রায়ৈ কীচকস্ত মহাবলঃ । সেনাপতিবিরাটস্ত দদর্শ ক্রপদাঅজাম্ ॥
তাং দৃষ্ট্বা দেবগর্ভাভাং চরন্তীং দেবতামিব । কীচকঃ কাময়ামাস কামবাণ-
প্রপীড়িতঃ ॥ স তু কামাগ্নিসস্তপ্তঃ সুদেষামভিগম্য বৈ । প্রহসন্নিব
সেনানীরিদং বচনমব্রবীৎ ॥ নেয়ং ময়া জাতু পুরেহ দৃষ্টা, রাজ্ঞো বিরাটস্ত
নিবেশনে শুভা । রূপেণ চোন্মাদয়তীব মাং ভৃশং, গন্ধেন জাতা মদিরেব
ভামিনী ॥ কা দেবরূপা হৃদয়ঙ্গমা শুভা, হ্যচক্ষু মে কস্ত কুতোহত্র শোভনে ।
চিত্তং বিনির্মথ্য করোতি মাং বশে, ন চান্তদত্রৌষধমস্তি মে মতম্ ॥ অহো
তবেয়ং পরিচারিকা শুভা, প্রত্যগ্রূপা প্রতিভাতি মামিয়ম্ । অযুক্তরূপং
হি করোতি কৰ্ম্ম তে, প্রশান্ত মাং যচ্চ মমাস্তি কিঞ্চন ॥ প্রভূতনাগাশ্বরথং
সভাজনং, সমৃদ্ধিযুক্তং বহুপান-ভোজনম্ । মনোহরং কাঞ্চন-চিত্রভূষণং, গৃহং
মহচ্ছোভয়তামিয়ং মম ॥ ততঃ সুদেষামনুমন্ত্য কীচকস্তথা সমভ্যেত্য
নরাধিপাঅজাম্ । উবাচ কৃষ্ণামভিসান্ত্বয়ংস্তদা, যুগেন্দ্রকণ্ঠামিব জম্বুকো বনে ॥

কীচক উবাচ । কা ত্বং কস্তাসি কল্যাণি কুতো বা ত্বং বরাননে ।
প্রাপ্তা বিরাটনগরং তত্ত্বমাচক্ষু শোভনে ॥ রূপমগ্র্যং তথা কাস্তিঃ সৌকুমার্যা-
মহুত্তমম্ । কাস্ত্যা বিভাতি বক্তৃস্তে শশাঙ্ক ইব নির্মলম্ ॥ নেত্রে সুবিপুলে
সুত্র পদপত্রনিভে শুভে । বাক্ চ তে চাক্রসর্কাজি পরপুষ্টকৃতোপমা ॥ এবং-
রূপা ময়া নারী কাচিদন্তা মহীতলে । ন দৃষ্টপূর্বা সুশ্রোণি যাদৃশী ত্বমনিন্দিতে ॥
লক্ষ্মীঃ পদ্মালয়া কা ত্বমথ ভূতিঃ সুমধ্যমে । হ্রীঃ শ্রীঃ কাস্তিরথো কীর্ত্তিরাসাং
কা ত্বং বরাননে ॥ রতীব রূপিণী কিং ত্বমনঙ্গবিহারিণী । অতীব ব্রাহ্মসে

সুক্র প্রভেবেনোরহুত্তমা ॥ অপি চেক্ষণপদ্মাকং (পদ্মাণাং) স্মিতজ্যোৎস্নো-
পমং শুভম্ । দিব্যাংশুরশ্চিভিৰ্যাপ্তং দিব্যকাস্তিমনোরমম্ ॥ নিরীক্ষ্য চন্দ্র-
বক্তৃস্তে লক্ষ্ম্যানুপময়া যুতম্ । কুৎস্নে জগতি কো নেহ কামস্ত বশগো ভবেৎ ॥
হারালঙ্কারষোগ্যো তে স্তনো চোভো সুশোভনো ! সুভাতো সহিতো
লক্ষ্ম্যা পীনো বৃত্তো নিরন্তরো ॥ কুটুলাশু (কুড়লাশু) রুহাকারো তব সুক্র
পয়োধরো । কামপ্রতোদাবিব মাং তুদতশ্চারুহাসিনি ॥ বলীবিভঙ্গচতুরং স্তন-
ভারাবনামিতম্ । করাগ্রসম্মিতং মধ্যং তবেদং তনুমধ্যমে ॥ দৃষ্টেইব চারুজঘনং
সরিৎপুলিনসম্মিতম্ । কামব্যাদিরসাধ্যো মামপ্যাক্রমতি (বাধতেহতীব)
ভামিনি ॥ জ্বালাবানঘ (জজ্বাল চাগ্নি) মদনো দাবাগ্নিরিব নির্দয়ঃ ।
ত্বৎসঙ্গমাতিসঙ্কল্লো বিবুদ্ধো মাং দহত্যয়ম্ ॥ আত্মপ্রদানবর্ষণে সঙ্গমাত্তোদধরেণ
চ । শময়স্ব বরারোহে জলস্তং মন্থথানলম্ ॥ মচ্ছিত্তোন্মাদনকরা মন্থথস্ত
শরোত্তমাঃ । ত্বৎসঙ্গমেন শমিতাস্তীত্রাঃ শশিনিভাননে ॥ মহ্যং বিদার্য্য
হৃদয়মিদং নির্দয়বেগিতাঃ । প্রবিষ্টাশ্চাসিতাপাঙ্গি প্রচণ্ডাশ্চণ্ডদারুণাঃ ॥ (অ)
রতুন্মাদসমারস্তাঃ প্রীতুন্মাদকরা মম । আত্মপ্রদানসন্তোগান্মায়ুক্তর্ভুমিহাইসি ॥
চিত্রমাল্যাস্বরধরা সর্কভরণভূষিতা । কামং প্রকামং সেব ত্বং ময়া সহ
বিলাসিনি ॥ নাইসীহাসুখং বস্তুং সুখাই সুখবর্জিতা । প্রাপ্নুহুত্তমং
সৌখ্যং মত্তস্বং গজগামিনি ॥ স্বাদুভুক্তকল্লানি পানানি বিবিধানি চ
পিবমানা মনোজ্ঞানি রমমাণা যথাসুখম্ ॥ ভোগোপচারান্ বিবিধান্
সৌভাগ্যঞ্চাপ্যহুত্তমম্ । পানং পাহি (পিব) মহাভাগে ভোগৈরহুপটমঃ
শুভৈঃ ॥ ইদঞ্চ রূপং প্রথমঞ্চ তে বয়ো, নিরর্থকং কেবলমত্ ভাবিনি ।
অধার্যমাণা অগিবোত্তমা শুভা, ন শোভতে (সে) সুন্দরি শোভনা সতী ॥
তাজামি দারান্মম যে পুরাতনা, ভবন্তু দাস্তস্তব চারুহাসিনি । অহঞ্চ তে
সুন্দরি দাসবৎ স্থিতঃ, সদা ভবিষ্যে বশগো বরাননে ॥

সৈরক্ষী উবাচ । অপ্ৰার্থনীয়ামিহ মাং স্মৃতপুত্রাভিমত্তসে । নিহীনবর্ণাং
সৈরক্ষীং বীভৎসাং কেশকারিণীম্ ॥ পরদারাহস্মি ভদ্রস্তে ন যুক্তং তব সাম্প্র-
তম্ । দম্বিতাঃ প্রাণিনাং দারা ধর্মং সমহুচিস্তয় ॥ পরদারে ন তে বুদ্ধিজর্জীতু
কার্য্য কথঞ্চন । বিবর্জনং হকার্য্যাণামেতৎ সৎপুরুষব্রতম্ ॥ মিথ্যাভিগৃহ্নো হি
নরঃ পাপাত্মা মোহমাস্থিতঃ । অযশঃ প্রাপ্নুয়াদেবারং মহদ্বা প্রাপ্নুয়াত্তয়ম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমুক্তস্ত সৈরক্ষ্যা কীচকঃ কামমোহিতঃ ।
জানয়পি সুহৃবুদ্ধিঃ পরদারাভিমর্ষণে ॥ দোষান্ বহুন্ প্রাণহরান্

সৰ্বলোকবিগর্হিতান্ । প্রোবাচেদং সুহৃবুদ্ভিজৌ পদীমজিতেদ্রিয়ঃ ॥ নাইশ্চৈবং
 বরারোহে প্রত্যাখ্যাতুং বরাননে । মাং মন্থথসমাবিষ্টং ত্বৎকৃতে চারুহাসিনি ॥
 প্রত্যাখ্যায় চ মাং ভীকু 'বশগং প্রিয়বাদিনম্ । নূনং ত্বমসিতাপাদি
 পশ্চাত্তাপং গমিষ্যসি ॥ অহং হি সূক্ৰ রাজ্যশ্চ কৃৎসনশ্চ স্মধ্যমে ।
 প্রভূর্বাসন্নিতা চান্মি বীৰ্যো চাপ্রতিমঃ ক্রিতৌ ॥ পৃথিব্যাং মৎসমো নাস্তি
 কশ্চিদন্তঃ পুমানিহ । রূপ-ষৌবন-সৌভাগ্যৈর্ভোগৈশ্চানুত্তমৈঃ শুভৈঃ ॥
 সৰ্বকামসমুদ্বেষু ভোগেষু পমেষিহ । ভোগৈবোষু চ কল্যাণি কস্মাদাস্তে
 রতা হসি ॥ ময়া দত্তমিনং রাজ্যং স্বামিনুশ্মিনু বরাননে । ভজস্ব মাং
 বরারোহে তুঙ্ক, ভোগাননুত্তমান্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমুক্তা তু সা সাধ্বী কীচকেনাশুভং বচঃ ।
 কীচকং প্রত্যুবাচেদং গর্হস্তুশ্চ তদ্বচঃ ॥ (উবাচ পরমক্রুদ্ধা সৈরক্রী কীচকং
 প্রতি) ।

সৈরক্রী উবাচ । মা সূতপুত্র হৃষ্মশ্ব মাণ্ড ত্যক্ষ্যসি জীবিতম্ । জানীহি
 পঞ্চভিনিত্যং মাং বীরৈরভিরক্ষিতাম্ ॥ ন চাপ্যহং ত্বয়া লভ্যা গন্ধর্বাঃ পতয়ো
 মম । তে ত্বাং নিহন্ত্যঃ কুপিতাঃ সাধবলং মা ব্যনীনশঃ ॥ অশক্যরূপং পুরুষৈর-
 ধ্বানং গন্তুমিচ্ছসি । যথা নিশ্চেতনো বালঃ কুলস্থঃ কুলমুত্তরম্ ॥ তর্ভুমিচ্ছতি
 মন্দাত্মা তথা ত্বং তর্ভুমিচ্ছসি । অন্তর্মহীং বা যদিবোর্ধ্বমুৎপতেঃ, সমুদ্রপারং
 যদি বা প্রধাবসি । তথাপি তেভ্যো ন বিমোক্শমর্হসি, প্রমাথিনো দেবসূতা
 হি তে বরাঃ ॥ ত্বং কালরাত্রীমিব কশ্চিৎকাতুরঃ, কিং মাং দৃঢ়ং প্রার্থয়সেহস্ত
 কীচক । কিং মাতুরঙ্কে শয়িতো যথা শিশুশব্দ্রং জিঘৃক্ষন্নিব মগ্নসে হি
 মাম্ ॥ (তেষাং প্রিয়াং প্রার্থয়তো ন তে ভূবি, গত্বা দিবং বা শরণং
 ভবিষ্যতি । নিবর্ততে কীচক নেদৃশং শুভং, জাত্বৈব সংজীবিতমণ্ড সুপ্রিয়ম্ ॥)

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াক্ষিক্যাং বিরাটপর্কণি

কীচক-বধে কীচক-কৃষ্ণসংবাদে চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ।

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । প্রত্যাখ্যাতো রাজপুত্র্যা সুদেফাং কীচকোহব্রবীৎ ।
 অমর্যাদেন কামেন ঘোরোভিপরিপ্লুতঃ ॥

কীচক উবাচ। যথা কৈকেয়ি সৈরক্ৰী মামিষাত্ত্বিধীয়তাম্। যেনো-
পায়েন সৈরক্ৰী ভজেন্যাং গজগামিনী। ত্বং সুদেষে পরীপ্সস্ব মাহং প্রাগান্
প্রহাসিষম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ। তস্ম তাত্ বহুশঃ শ্ৰুত্বা বাসঃ বিলপতস্তদা। বিরটি-
মহিষী দেবী কৃপাক্ষক্রে মনস্বিনী ॥ স্বমর্থমভিসক্রায় তস্মার্থমহুচিস্ত্য চ।
উদ্বেষগৈকৈব কৃষ্ণায়ঃ সুদেষে স্মৃতমব্রবীৎ ॥

সুদেষোবাচ। পর্শ্বনি ত্বং সমুদ্दिগ্ৰ সুরাময়ঞ্চ কারয়। তত্রৈনাং
প্রেষক্ৰিষ্টামি সুরাহারীং তবাস্তিকম্ ॥ তত্র সংপ্রেষিতামেনাং বিজনে নিরব-
গ্রহে। সাস্তুয়েথা যথাকামং সাস্তুয়ামান। রমেদ্বদি ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ। ইত্যুক্তঃ স বিনিক্রম্য ভগিষ্ঠা ভবনাস্তদা।
সুরামাহারয়ামাস রাক্ষসীং সুপরিষ্কৃতাম্ ॥ (অাজ্জোরভঞ্চ সূত্ৰশং বহুশ্চোচ্চা-
বচান্ মৃগান্) ভক্ত্যাংশ্চ বিবিধাকারান্ বহুশ্চোচ্চাবচাংস্তদা। কারয়ামাস
কুশলৈরমং পানং সুশোভনম্ ॥ তস্মিন্ কৃতে তদা দেবী কীচকেনোপমম্বিতা।
সুদেষে প্রেষয়ামাস সৈরক্ৰীং কীচকালয়ম্ ॥

সুদেষোবাচ। উত্তিষ্ঠ গচ্ছ সৈরক্ৰী কীচকশ্চ নিবেশনম্। পানমানয়
কল্যাণি পিপাসা মাং প্রবাধতে ॥

সৈরক্ৰী উবাচ। ন গচ্ছেষমহং তস্ম কীচকশ্চ নিবেশনম্। তমেব রাজ্জি
জানাসি যথা স নিরপত্রপঃ ॥ ন চাহমনবগ্নাঙ্গি তব বেষ্মনি ভাবিনি। কাম-
বৃত্ত! ভবিষ্টামি পতীনাং বাস্তিচারিণী ॥ ত্বইকৈব দেবি জানাসি যথা স সময়ঃ
কৃতঃ। প্রবিণস্ত্যা ময়া পূৰ্ব্বং তব বেষ্মনি ভাবিনি ॥ কীচকশ্চ স্কেশান্তে
মূঢ়ো মদনদর্পিতঃ। সোহবমংস্যাতি মাং দৃষ্টী ন যাস্যে তত্র শোভনে ॥ সন্তি
বহস্যস্তব প্রেষ্ঠা রাজপুত্রি বশাঙ্গাঃ। অস্তাং প্রেষয় ভদ্রং তে স হি
মামবমংস্যাতে ॥

সুদেষোবাচ। নৈব ত্বাং জাহু হিংস্যাৎ স ইতঃ সংপ্রেষিতাং ময়া।
ইত্যস্যাঃ প্রদদৌ পাত্রং সপিধানং হিরণ্যম্ ॥ সা শকমানা রুদতী দৈবং
শরণমীযুষী। প্রাতিষ্ঠত সুরাহারী কীচকস্য নিবেশনম্ ॥

সৈরক্ৰী উবাচ। যথাহমন্তঃ ভর্তৃভ্যো (পাণ্ডুভ্যো) নাভিজানামি কৃষ্ণন ;
তেন সত্যেন মাং প্রাপ্তাং মা কুর্যাৎ কীচকো বশে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ। উপাতিষ্ঠত সা সূর্য্যং মুহূৰ্ত্তমবলা ততঃ। স তদ্যা-
স্তমুখ্যায়ঃ সৰ্বং সূর্য্যোহববুদ্ধবান্ ॥ অস্তর্হিতং ততস্তস্য রক্ষো রক্ষার্থমাদিশৎ।

ভট্টেনাং নাজহান্ত্র সর্ষাবহাষনিন্দিতাম্ ॥ তাং যুগীমিব সমস্তাং দৃষ্টা
কৃষ্ণাং সমীপগাম্ । উদতিষ্ঠমুদা স্মতো নাবং লক্কে ব পারগঃ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্বণি
দ্রৌপদীসুরাহরণে পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ ।

ষোড়শোহধ্যায়ঃ

কীচক উবাচ । স্বাগতন্তে বরারোহে সূবৃষ্টা রজনী মম । স্বামিনী
অমলুপ্রাপ্তা প্রকুরুষ মম প্রিয়ম্ ॥ সূবর্ণমালাঃ কস্মৃৎশ কুণ্ডলে পরিহাটকে ।
নানাপত্তনজ্জে শুভ্রে মণিরত্নঞ্চ শোভনম্ । আহরণন্তু (আহরণন্তু চ) বস্ত্রাণি
কৌশেয়ান্নজিনানি চ ॥ অস্তি মে শয়নং দিব্যাং ত্বদর্থমুপকল্পিতম্ । এহি তত্র
ময়া সার্কং পিবস্ব মধু-মাধবীম্ ॥

দ্রৌপদ্যুবাচ । অট্টপ্রযৌদ্ভাজপুল্লী মাং সুরাহারীং তবাস্তিকম্ । পানমা-
হর মে ক্ষিপ্ৰং পিপাসা মেহতি চাত্রবীৎ ॥

কীচক উবাচ । অন্তা ভদ্রে নয়িষ্ণস্তি রাজপুল্ল্যাঃ পরিস্কৃতম্ (প্রতি-
শ্রুতম্) । ইত্যেনাং দক্ষিণে পাণৌ স্মৃতপুল্লঃ পরামৃষৎ ॥

দ্রৌপদ্যুবাচ । ষঠেবাহং নাভিচরে কদাচিৎ, পতীন্মদাট্টে মনসাহপি
জাতু । তেনৈব সত্যেন বশীকৃতং ত্বাং, দ্রষ্টাম্মি পাপং পরিকৃষ্ণমাণম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । স তামলুপ্রেক্ষ্য বিশালনেত্রাং, জিঘৃক্ষমাণঃ পরিভৎ-
সন্নস্তীম্ ॥ জগ্রাহ তামুত্তরবন্দ্রদেশে, সা কীচকং তং সহসা ক্ষিপন্তী ॥ প্রগৃহ-
মাণা তু মহাজবেন, মুহূর্বিনিধস্য চ রাজপুল্লী । চিক্ষেপ তং গাঢ়মমৃষ্ণমাণা,
প্রবেপমানাতিরুষা শুভান্দী ॥ তয়া সমাক্ষিপ্ততনুঃ স পাপঃ, পপাত শাখীব
নিকুলমূলঃ সা গৃহীতা বিধুয়ানা ভূমাবাক্ষিপ্য কীচকম্ । সভাং শরণমা-
গচ্ছদ্ যত্র রাজা যুধিষ্ঠিরঃ ॥ তাং কীচকঃ প্রধাবন্তীং কেশপাশে পরামৃশৎ ।
অথেনাং পশতো রাজঃ পাতয়িত্বা পদাবধীৎ ॥ তস্য ষোড়শৌ তদার্কণ
রাক্ষসঃ সন্নিষোজিতঃ । স কীচকমপোবাহ বাতবেগেন ভারত ॥ স পপাত
তদা ভূমৌ রক্ষোবলসমাহতঃ । বিঘূর্ণমানো নিশ্চেষ্টশিহ্নমূল ইব ক্রমঃ ॥
তাঞ্চাসীনৌ দদৃণতুর্ভীমসেন-যুধিষ্ঠিরৌ । অমৃষ্ণমাণৌ কৃষ্ণায়াঃ কীচকেন পরা-
ভবম্ ॥ তস্য ভীমো বধং প্রেপ্সুঃ কীচকস্য ছুরাশ্বনঃ । দন্তৈর্দস্তাংস্তদা

রোষান্ধিপেয মহামনাঃ ॥ ধ্বংসায়ামভজতাং নেত্রে চোচ্ছিতপশ্বনী ।
সম্বদা ককুটী চোগ্রা ললাটে সমবর্তত ॥ হস্তেন মমুদে চৈব ললাটং পর-
বীরহা । ভৃশ্চ ব্রহ্মিতঃ ক্রুদ্ধঃ সহসোখাতুমৈচ্ছত ॥ অথাজুষ্ঠেনাবমুদম্ভুষ্ঠং
ভস্য ধর্মরাট্ । (অথাবমুদনাদম্ভুষ্ঠম্ভুষ্ঠেন যুধিষ্ঠিরঃ ।) প্রবোধনভয়াদ্রাজা ভীমং
তং প্রত্যবেদয়ৎ ॥ তং মন্ত্রমিব মাতঙ্গং বীক্ষমাণং বনস্পতিম্ । স ভ্রমাবারমা-
মাস ভীমসেনং যুধিষ্ঠিরঃ ॥ (আলোকয়সি কিং বৃক্ষং সূদ দারুকুতেন বৈ ।
যদি তে দারুভিঃ কৃত্যং বহিবৃক্ষান্নিগৃহতাম্) ॥ সা সভাধারমাসাত্য রুদতী
মৎস্যমব্রবীৎ । অবেক্ষমাণা স্মশ্রোণী পতীংস্তান্দীনচেতসঃ ॥ আকারমভির-
ক্ষন্তী প্রতিজ্ঞাং ধর্মসংহিতাম্ (প্রতিজ্ঞাধর্মসংহিতা) । দহমানেনৈব রৌদ্রেণ
চক্ষুষা ক্রপদাঅজা ॥

দ্রৌপদ্যবাচ । যেষাং বৈরী ন স্বপিতি যষ্ঠেহপি বিষয়ে বসন্ । তেষাং
মাং মানিনীং ভার্য্যাং সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ । যে দহ্যান চ যাচেয়ুর্ব্রক্ষণ্যাঃ
সত্যবাদিনঃ । তেষাং মাং মানিনীং ভার্য্যাং সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ ॥ যেষাং
হৃন্দুভিনির্ঘোষো জ্যাবোধঃ ক্ষয়তেহনিশম্ । তেষাং মাং মানিনীং ভার্য্যাং
সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ ॥ যে চ তেজস্বিনো দান্তা বলবন্তোহতিমানিনঃ । তেষাং
মাং মানিনীং ভার্য্যাং সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ ॥ সর্বলোকমিমং হন্যধর্মপাশসিতান্ত
যে । তেষাং মাং মানিনীং ভার্য্যাং সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ ॥ শরণং যে প্রপন্নানাং
ভবন্তি শরণার্থিনাম্ । তেষাং মাং মানিনীং ভার্য্যাং সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ ॥
চরন্তি লোকে প্রচ্ছন্নঃ ক হু তেহু মহারথাঃ । কথন্তে সূতপুত্রেণ বধ্যমানাং
প্রিয়াং সতীম্ । মর্ষয়ন্তি যথা ক্লাবা বলবন্তোহমিতৌঙ্গসঃ ॥ ক হু তেষামমর্ষশ্চ
বীর্ষ্যন্তেজশ্চ বর্ততে । ন পরীক্ষন্তি যে ভার্য্যাং বধ্যমানাং ছুরাঅনা ॥ ময়্য তু
শক্যং কিং কর্তুং বিরাতে ধর্মদূষকে । যঃ পশুন্মাং মর্ষয়তি বধ্যমানামনাগসম্ ॥
ন রাজা রাজবৎ কিঞ্চিৎ সমাচরতি কীচকে । দস্যুনামিব ধর্মন্তে ন হি
সংসদি শোভতে ॥ নাহমেতেন যুক্তা বৈ হন্তুং মৎস্য তবাস্তিকে । সভাসদশ্চ
পশুন্ত কীচকস্য ব্যতিক্রমম্ ॥ ন কীচকশ্চ ধর্মজ্ঞো ন চ মৎস্যঃ কথঞ্চন
সভাসদোহপ্যধর্মজ্ঞা য এনং পযু্যপাসতে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবর্ষিধৈর্বচোভিঃ সা তদা কৃষ্ণাশ্রলোচনা । উপাল-
ভত রাজানং মৎস্যানাং বরবর্ণিনী ॥

বিরাট উবাচ । পরোকং নাভিজানামি বিগ্রহং যুবয়োরহম্ । অর্থতত্ত্বম-
বিজায় কিম্ স্যাৎ কৌশলং মম ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততস্ত্ব সত্য্য বিজ্ঞায় কৃষ্ণাং তুরোহত্যপূজয়ন্ । সাধু
সাম্প্রতি চাপ্যাছঃ কীচকঞ্চ ব্যগর্হয়ন্ ॥

সত্য্য উচুঃ । যস্যোন্নং চাক্রসর্কানী ভার্য্যা স্যাদায়তেক্ষণা । পরো
লাভশ্চ তস্য স্যান্নাসঙ্ক্যাবঃ (ন চ শোভেৎ) কদাচন ॥ ন হীদৃশী মনুষ্যেষু
সুলভা বরবর্গিনী । নারী সর্কানবজ্জানী দেবীঃ মন্যামহে বয়ম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবং সম্পূজয়ন্তুস্তে কৃষ্ণাং প্রেক্ষ্য সভাসদঃ । যুধি-
ষ্ঠিরস্য কোপাত্ত্ব ললাটে যেন আগমৎ ॥ অথাব্রবীদ্রাজপুত্রীঃ কোরব্যো
মহিষাং প্রিয়াম্ । গচ্ছ সৈরন্ধি মাংত্র স্থাঃ সুদেষায়ানিবেশনম্ ॥ ভর্তারম-
বরুকৃত্যঃ ক্লিষ্টস্তে বীরপত্নাঃ । শুক্রধরা ক্লিষ্টমানাঃ পতিলোকং জয়ন্ত্যত ॥ মন্ত্বে
ন কালং ক্রোধস্য পশুস্তি পতয়ন্তব । তেন ত্বাং নাভিধাবন্তি গন্ধর্বাঃ
সূর্য্যবর্চসঃ ॥ অকালজ্ঞাসি সৈরন্ধি শৈলূষীব বিরোদিষি । বিঘ্নং করোষি
মৎস্যানাং দীব্যতাং রাজসংসদি ॥ গচ্ছ সৈরন্ধি গন্ধর্বাঃ করিষ্যন্তি তব প্রিয়ম্ ।
ব্যপনেষ্যন্তি তে দুঃখং যেন তে বিপ্রিয়ং কৃতম্ ॥

সৈরন্ধী উবাচ । অতীব তেষাং ঘৃণিনাং মন্ত্বেহং ধর্ম্মচারিণী । তন্ত্ব
তশ্চৈব তে বধ্যা যেষাং জ্যেষ্ঠোহক্ষদেবিতা ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ইত্যুক্তা প্রাদ্রবৎ কৃষ্ণা সুদেষায়ানিবেশনম্ ।
কেশানুক্ৰা তু স্মশ্রোণী সংরন্তান্নোহিতেক্ষণা ॥ শুভে বদনং তস্তা রুদিতায়ানি-
শ্চিরন্তদা । মেবলেখা-বিনিমূ'ক্তং দিবী ব শশিমণ্ডলম্ ॥

সুদেষোবাচ । কস্তাহবধীধরারোহে কস্মাদ্রোদিষি শোভনে । কস্তাণ্ড
বিরতং ভদ্রং কেন তে বিপ্রিয়ং কৃতম্ ॥

দ্রৌপদ্যুবাচ । কীচকো মাবধীস্তত্র সুরাহারীং গতান্তব । সভায়াং
পশুতো রাজ্ঞো যথৈব বিজনে তথা ॥

সুদেষোবাচ । ঘাতয়ামি সূকেশান্তে কীচকং যদি মন্তসে । যোহসৌ
ত্বাং কামসম্মত্তো দুর্লভামবমন্ততে ॥

দ্রৌপদ্যুবাচ । অস্ত্র বৈ তং বধিষ্যন্তি যেষামাগঃ করোতি সঃ । মন্ত্বে
চাগ্ণৈব স্তব্যক্ৰুং পরলোকং গমিষ্যতি ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়্যাসিক্যাং বিরাটপর্কণি

কীচকবধে দ্রৌপদীপরিভবে ষোড়শোহধ্যায়ঃ ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

वैशम्पायन उवाच । सा हता सूतपुत्रेण राजपुत्री वनश्विनी । वधं कृष्ण
परौपस्यी सेनावान्शु भाविनी ॥ अगामावासमेवाथ तदा सा क्रुपदाश्रया ।
कृष्ण शौचं यथाश्रयं कृष्ण वै तनुमध्यामा ॥ गात्राणि वाससौ चैव प्रकाला
सलिलेन सा । चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्गमम् ॥ किं करोमि क
गच्छामि कथं कार्यं भवेन्नम । इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमम् ॥
नाशुः कश्चिदृते भीमान् ममाशु मनसः प्रियम् । तत उथाय रात्रौ सा विहाय
शयनं श्वकम् । प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्ण नाथवती सती ॥ भवनं भीमसेनस्य
किप्रमायतलोचना । दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनश्विनी ॥

द्रौपद्यावाच । तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावान्हे मम विधि । तं कर्म
कृतवत्यस्य कथं निद्रां निषेवसे ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु तां शालां प्रविवेश मनश्विनी । यस्यां
भीमसुखा श्वेते युगराज इव श्वसन् ॥ तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च
महाअनः । संमूर्च्छितेव कोरव्य प्रज्ज्जालातितेजसा ॥ सा वै महानसे
प्राप्य भीमसेनं सुचिन्विता । सर्वश्वेतेव माहेयौ बने जाता त्रिहायणी ॥
उपातिष्ठत पाण्डाली वासितेव महागजम् ॥ सा लतेव महाशालं फुल्लं (गोमती)-
गोमतितीरजम् । परिषङ्गति पाण्डाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम् । बाह्यां
परिरत्नैः प्राबोधयदनिन्दिता ॥ सिंहं सुप्तं बने दुर्गे युगराजवधुरिव ।
भीमसेनमुपाश्लिष्यद्विनीव महागजम् ॥ वीणेव मधुरालोपा गान्धारः साधु
मूर्च्छिता (मूर्च्छती) । अद्यभाषत पाण्डाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ (परिसम्पृष्ट
पाण्डाल्यां सुप्तं प्राबोधयत् पतिम् । श्रीरिवाग्र्या महोत्साहा सुप्तं कृष्ण
महार्णवे ॥ श्रामावदाता शयने शयानमुषभेक्षणम् ॥ सा शचीव सहस्राक्षं
क्रुदाणीव च शकम् । सावित्रीव च ब्रह्माणं गुहं वष्टीव भाविनी ॥ भीमं
प्राबोधयत् कृष्ण लक्ष्मीर्दामोदरं यथा । देवगर्भा समा भासा प्रियं प्रियवचः-
प्रिया) ॥ उतिष्ठोतिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः । नामृतस्य हि पापीयान्
भार्यामानस्य जीवति ॥ स संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः । उपा-
तिष्ठत मेघातः पर्याक्ते सोपसःग्रहे ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीः कोत्सेयौ
महिषीः प्रियाम् । केनाशुहर्त्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममास्तिकम् ॥ न ते
प्रकृतिमान् वर्णः कृष्ण पाण्डुश्च लक्ष्यसे । आचक्षु परिशेषेण सर्वं विद्यामहं
यथा ॥ सुधं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाहप्रियम् । यथावत् सर्वमाचक्षु

শ্রদ্ধা ধাশ্রামি (জ্ঞাশ্রামি) যৎ ক্রমম্ ॥ অহমেব হি তে কৃষ্ণে বিশ্বাস্তঃ সৰ্ব-
কৰ্মম্ । অহমাপৎনু চাপি ত্বাং মোক্ষয়ামি পুনঃ পুনঃ ॥ শীঘ্রমুক্তা যথাকামং
যত্তে কার্যং ব্যবস্থিতম্ । গচ্ছ বৈ শয়নায়ৈব যাবন্নাত্তো বিবুধ্যতে ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
বিরাটপর্কনি ভীমসেনামন্ত্রণং নাম সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ।

অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ

দ্রৌপদ্যবাচ । অশোচ্যত্বং কুতস্তশ্চা যশ্চা ভর্তা যুধিষ্ঠিরঃ । জ্ঞানন্
সৰ্বানি দুঃখানি কিং মাং ত্বং পরিপৃচ্ছসি ॥ যন্মাং দাসীপ্রবাদেন প্রাতিকামী
তদানয়ৎ । সভাপরিষদো মध्ये তন্মাং দহতি ভারত ॥ পার্থিবশ্চ সূতা নাম
কা হু জীবতি মাদৃশী । অনুভূয়েদৃশং দুঃখমত্যন্তং দ্রৌপদীমৃতে ॥ বনবাস
গতায়াশ্চ সৈক্বেন ছুরাঅনা । পরামৰ্ষং দ্বিতীয়ং বৈ সোঢ়ুমুৎসহতে হু কা ॥
মৎশ্রাজ্ঞঃ সমক্ষন্ত তশ্চ ধূর্তস্য পশ্যতঃ । কীচকেন পদা স্পৃষ্টা কা হু
জীবেত মাদৃশী ॥ এবং বহুবিধৈঃ ক্রৈশৈঃ ক্লিষ্টমানাঞ্চ ভারত । ন মাং
জ্ঞানাসি কোস্তেষু কিং ফলং জীবিতেন মে ॥ যোহয়ং রাজ্ঞো বিরাটস্য
কীচকো নাম ভারত । সেনানীঃ পুরুষব্যাত্ত শালঃ পরমদুৰ্ম্মতিঃ ॥ স মাং
সৈরন্ধ্রিবেশেন বসন্তীং রাজবেশ্মনি । নিত্যমেবাহ দৃষ্টাত্মা ভার্য্যা মম
ভবেতি বৈ ॥ তেনোপমন্ত্রায়াণায়া বধার্হেণ সপত্নজিৎ । কালেনেব ফলং
পকং হৃদয়ং মে বিদীৰ্য্যতে ॥ ভ্রাতরঞ্চ বিগর্হস্ব জ্যেষ্ঠং হৃদ্যতদেবিনম্ ।
যস্যাস্মি কৰ্ম্মণা প্রাপ্তা দুঃখমেতদনন্তকম্ ॥ কো হি রাজ্যং পরিত্যজ্য সৰ্বস্বং
চাঅনা সহ । প্রব্রজ্যায়ৈব দীব্যেত বিনা হৃদ্যতদেবিনম্ ॥ যদি নিষ্কসহশ্ৰেণ
যচ্চাত্তং সারবন্ধনম্ । সায়ং প্রাতরদেবিষ্মদপি সস্বৎসরান্ বহুন্ ॥ রুদ্ৰাং
হিরণ্যং বাসাংসি যানং যুগ্মমজ্জাবিকম্ । অশ্বাশ্বতরসজ্যাংশ্চ ন জাতু
ক্ষয়মাবহেৎ ॥ সোহয়ং দ্যুতপ্রবাদেন শ্রিয়া প্রত্যবরোপিতঃ । তুষ্টীমাশ্চে
যথা যুতঃ স্থানি কৰ্ম্মাণি চিন্তয়ন্ ॥ দশনাগসহস্রাণি পদ্মিনাং হেমমালিনাম্ ।
যং যান্তুমনুযাস্তীহ সোহয়ং দ্যুতেন জীবতি ॥ তথা শতসহস্রাণি রাজ্জামমিত-
তেজসাম্ । উপাসত মহারাজমিন্দ্রপ্রশ্বে যুধিষ্ঠিরম্ ॥ শতং দাসীসহস্রাণাং
যস্য নিত্যং মহানসে । পাত্নীহস্তং দিবারাত্রমতিধীন্ ভোজয়তুত ॥ এষ

निकसहस्राणां प्रदाता ददतावरः । द्यूतजेन हनर्थेन महता समुपाश्रितः ॥ एनं
 हि श्वरसम्पन्ना बहरः श्रुतमागधाः । सायं प्रातरुपातिष्ठन् सुमुष्टमणिकुण्डलाः ॥
 सहस्रमृषयो वस्य नित्यासासन् सभासदः । तपःश्रुतोपसम्पन्नाः सर्वकामैरु-
 पहिताः ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंशदासीकमेकैकं
 यान् विभक्तिं युधिष्ठिरः ॥ अप्रतिग्राहिणांश्चैव यतीनामूर्द्धरेतसाम् । दश चापि
 सहस्राणि सोऽग्रमांशु नराधिपः ॥ आनुशंश्रुमहक्रोशः संविभागस्तथैव च ।
 यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽग्रमांशु नराधिपः ॥ अकान् बुक्कांस्तथानाथान् बालान्
 राष्ट्रेषु दुर्गतान् । विभक्तिं विविधान् राज्ञा धृतिमान् सत्यविक्रमः ॥ वः
 संविभक्त्य विनयादानुशंस्याद् युधिष्ठिरः । स एव निरग्रं प्राप्ते । मत्स्यास्य परि-
 चारकः ॥ सभायां देविता राज्ञः कक्षो क्रुते युधिष्ठिरः । इन्द्रप्रस्थे
 निवसतः समरे वस्य पार्थिवाः ॥ आसन् बलिभृतः सर्वे सोऽग्रमाद्-
 वृत्तिमिच्छति । पार्थिवाः पृथिवीपाला वस्यसासन् वशवर्तिनः ॥ स्वशेषे विवशे राज्ञा
 परेषामग्न वस्तुते । प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिमानिव तेजसा ॥ सोऽग्रं
 राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः । समुपासत राजानः सभायामुषिभिः
 सह ॥ तमुपासीनमग्नान् पशु पाण्डव पाण्डवम् । सदसां समुपासीनं परस्य
 प्रियवादिनम् ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं शोको न विशेषं कमसंशयम् । अतदहं
 महाप्राञ्जं जीवितार्थेऽग्रसंश्रितम् ॥ दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्वर्णात्मानं
 युधिष्ठिरम् । उपांशुं च सभायां वः कृत्वा वीर वसुकरा ॥ तमुपासीनमप्यग्नं
 पशु भारत भारतम् ॥ एवं बह्विधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् । शोक-
 सागरमध्यस्थां किं मां भीम न पशसि ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैशासिक्यां विराटपर्वणि
 .कीचकवधे अष्टादशोऽध्यायः ।

उनविंशोऽध्यायः

द्रोपद्युवाच । इदञ्च दुःखं कोऽस्त्येव ममासहं निबोध त्वं । न
 मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ सूदकर्षणि हीने ह्यमसमे
 भरतर्षभ । क्रवन् बल्लवजातीयः कस्य शोकं न वर्द्धये ॥ अपकारं विराटस्य
 बल्लवं चां विदुर्जनाः । प्रेष्यन्तुं समुप्राप्तं ततो दुःखतरं तु किम् ॥ यदा

মহানসে সিদ্ধে বিরাটমুপতিষ্ঠসে । ক্রবাণো বল্লবঃ সূদন্তদা সীদতি মে মনঃ ॥
 যদা গ্রহঃ সত্রাট্ ত্বাং সংযোধয়তি কুঞ্জরৈঃ । হসন্ত্যস্তঃপুরে নার্যো মম
 ভূষিত্তে মনঃ ॥ শাৰ্দূলৈমহিষৈঃ সিংহৈরাগারে যোধ্যসে যদা । কৈকেয্যাং
 প্রেক্ষমাণায়াং তদা মে কশ্মলো ভবেৎ ॥ তত উখায় কৈকেয়ী সর্কাস্তাঃ
 প্রত্যভাষত । প্রেক্ষাঃ সমুখিতাশ্চাপি কৈকেয়ী তাঃ স্মিরোহবদৎ ॥ প্রেক্ষ্য
 মামনবত্বাকীং কশ্মলোপহতামিব । স্নেহাৎ সংবাসজাঙ্কমাৎ সূদমেবা
 শুচিস্মিতা ॥ [একান্তাপিততাবেন বল্লবং চাকুহাসিনি ।] যোধ্যমানং
 মহাবীৰ্য্যোরিয়ং সমনুশোচতি ॥ কল্যাণরূপা সৈরক্ষী বল্লবশ্চাপি সূন্দরঃ ।
 স্ত্রীণাং চরিত্রং (চিত্তঞ্চ) দুঃস্বপ্নং যুক্তরূপো চ মে মতো ॥ সৈরক্ষী প্রিয়-
 সংবাদা (সা) নিত্যং করুণদেবিনী (বাদিনী) : অস্মিন্ রাজকূলে চোভৌ
 তুল্যকালনিবাসিনৌ ॥ ইতি ক্রবাণা বাক্যানি সা মাং নিত্যমতর্জয়ৎ ।
 ক্রশস্তীং (ক্রুধ্যস্তীং) মাঞ্চ সংপ্রেক্ষ্য সমশকৃত মাং ত্বয়ি ॥ তস্মাস্তথা ক্রবত্যাঙ্ক
 দুঃখং মাং মহদাবিশৎ । ত্বযোবং নিরয়ং প্রাপ্তে ভীমে ভীমপরাক্রমে ॥ শোকে
 যৌধিষ্ঠিরে মগ্না নাহং জীবিতুমুৎসহে । যঃ সদেবান্ননুষ্টিয়াংশ সর্কাস্তৈশ্চ-
 করথোহজয়ৎ ॥ সোহয়ং রাজ্ঞো বিরাটশ্চ কন্তানাং নর্তকো যুবা ।
 যোহতর্পয়দমেয়াত্মা খাণ্ডবে জাতবেদসম্ ॥ সোহস্তঃপুরগতঃ পার্থঃ কূপে-
 হগ্নিরিব সংবৃতঃ । যস্মাদ্ভ্রমহমিত্রাণাং সদৈব পুরুষর্ষভাৎ ॥ স লোকপরিভূতেন
 বেশেনাস্তে ধনঞ্জয়ঃ । যশ্চ জ্যাক্ষেপকঠিনৌ বাহু পরিঘসম্মিতৌ ॥ স শঙ্খ-
 পরিপূর্ণাভ্যাং শোচনাস্তে ধনঞ্জয়ঃ ॥ যশ্চ জ্যাঘাতনির্ঘোষাৎ সমকম্পস্ত শত্রবঃ ।
 স্মিরো গীতশ্বনং তশ্চ মুদিতাঃ পর্য্যাপাসতে ॥ কিরীটং সূর্য্যসঙ্কাশং যশ্চ মুর্দ্ধস্ত-
 শোভত । বেণীবিকৃতকেশাস্তঃ সোহয়মগ্ন ধনঞ্জয়ঃ ॥ তং বেণীকৃতকেশাস্তং
 ভীমধন্বানমর্জুনম্ । কন্তাপরিবৃতং দৃষ্ট্বা ভীম সীদতি মে মনঃ ॥ যস্মিন্মুখানি
 দিব্যানি সমস্তানি মহান্মনি । আধারঃ সর্কবিজ্ঞানাং স ধারয়তি কুণ্ডলে ॥
 যশ্চ রাজসহস্রাণি তেজসাপ্রতিমানি বৈ । সমরে নাভ্যবর্তন্ত বেলামিব মহো-
 দধিঃ ॥ সোহয়ং রাজ্ঞো বিরাটশ্চ কন্তানাং নর্তকো যুবা । আস্তে বেশপ্রতিচ্ছয়ঃ
 কন্তানাং পরিচারকঃ ॥ যশ্চ স্ম রথঘোষণে সমকম্পত মেদিনী । সপর্কতবনা
 ভীম সহস্রাবরজঙ্কমা ॥ যস্মিন্ জাতে মহাভাগে কুন্ত্যাঃ শোকো ব্যনশত ।
 স শোচয়তি মামগ্ন ভীমসেন তবানুজঃ ॥ ভূষিতং তমলকারৈঃ কুণ্ডলৈঃ পরি-
 হার্টকৈঃ । কনুপাণিঃ তমাস্তঃ দৃষ্ট্বা সীদতি মে মনঃ ॥ যশ্চ নাস্তি সমো
 বীৰ্য্যে কশ্চিদুর্ক্যাং ধনুর্ধরঃ । সোহগ্ন কন্তাপরিবৃতো গায়নাস্তে ধনঞ্জয়ঃ ॥

ধর্মে শৌর্গ্যে চ সত্যে চ জীবলোকস্ত সন্মতম্। স্ত্রীবেশ-বিকৃতং পার্থং
দৃষ্টা সীদতি মে মনঃ ॥ যদা হেনং পরিবৃতং কণ্ঠাভির্দেবরূপিণম্। প্রতিগ্নমিব
মাতঙ্গং পরিকীর্ণং করেণুভিঃ ॥ মৎস্মমর্থপতিং পার্থং বিরাটং সমুপস্থিতম্।
পশ্যামি তূৰ্য্যমধ্যস্থং দিশো নশস্তি মে তদা ॥ নুনমার্য্যা ন জানাতি কৃচ্ছং প্রাপ্তং
ধনঞ্জয়ম্। অজাতশত্রুং কৌরব্যং ময়ং দুর্দ্যুতদেবিনম্ ॥ তথা দৃষ্টা যবীয়াংসং
সহদেবং গবাং গতিম্। [গোষু গোবেষ] গোপালবেশমাস্তং পাণ্ডুভূতাস্মি
ভারত ॥ সহদেবস্ত বৃন্দানি চিন্তয়ন্তী পুনঃ পুনঃ। ন নিদ্রামভিগচ্ছামি ভীম-
সেন কুতো রতিম্ ॥ ন বিন্দামি মহাবাহো সহদেবস্ত দুষ্কৃতম্। যস্মিন্বেবং-
বিধং ছুঃখং প্রাপ্নুয়াৎ সত্যবিক্রমঃ ॥ দৃশ্যামি ভরতশ্রেষ্ঠ দৃষ্টা তে ভ্রাতরং
প্রিয়ম্। গোষু গোবৃষসঙ্কাশং মৎস্মেনাভিনিবেশিতম্ ॥ সংরদ্ধং রক্তনেপথ্যং
গোপালানাং পুরোগমম্। বিরাটমভিনন্দন্তমথ মে ভবতি অরঃ ॥ সহদেবং
হি বীরং মে নিত্যমার্য্যা প্রশংসতি। মহাভিজনসম্পন্নঃ শীলবান্ বৃত্তবানিতি ॥
হ্রীনিষেবো মধুরবাগ্ ধার্ম্মিকশ্চ প্রিয়শ্চ মে। স তেহরণ্যেযু বোঢ়ব্যো
বাজসেনি ক্ষপাশ্বপি ॥ স্কুমারশ্চ শূরশ্চ রাজানঞ্চাপ্যনুব্রতঃ। জ্যেষ্ঠানু-
যাস্মিনমিমং স্বয়ং পাঞ্চালি ভোজয়েঃ ॥ ইত্যুবাচ হি মাং কুন্তী রুদতী পুত্র-
গৃহ্নিনী। প্রব্রজন্তং (প্রযচ্ছন্তং) মহারণ্যং তং (যং) পরিষজ্য তিষ্ঠতী ॥ তং
দৃষ্টা ব্যাপৃতং গোষু বৎসচর্ম্মক্ষপাশয়ম্। সহদেবং যুধাং শ্রেষ্ঠং কিং নু জীবামি
পাণ্ডব ॥ যস্মিভিনিত্যসম্পন্নো রূপেণাস্ত্রেণ মেধয়া। মোহশ্ববন্ধো বিরাটস্ত
পশু কালবিপর্যায়ম্ ॥ অভ্যকীর্য্যাস্ত বৃন্দানি দামগ্রহিষুদীক্ষতাম্। বিনয়ন্তং
জবেনাখান্নহারাজস্ত পশুতঃ ॥ অপশুমেনং শ্রীমন্তং মৎস্মং ভ্রাজিষুমুত্তমম্।
বিরাটমুপতিষ্ঠন্তং দর্শয়ন্তঞ্চ বাজিনঃ ॥ কিম্ মাং মন্তসে পার্থ সুখিতেতি পর-
স্তপ। এবং ছুঃখশতাভিষ্টাং যুধিষ্ঠিরনিমিত্ততঃ ॥ অতঃ প্রতিবিশিষ্টানি
ছুঃখান্গ্ৰন্থানি ভারত। বর্তন্তে ময়ি কোন্তেয় বক্ষ্যামি শৃণু তান্তপি ॥ যুগ্মাস্ত
প্রিয়মাণেষু ছুঃখানি বিবিধান্য ত। শোষণস্তি শরীরং মে কিম্ ছুঃখমতঃপরম্ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কনি
কীচকবধে দ্রৌপদীবাক্যে উনবিংশোহধ্যায়ঃ।

विंशोऽध्यायः

द्वोपह्याच । अहं सैरङ्गीवेषेन चरन्ती राजवेषनि । वषगाम्नि
 सूदेष्वाग्रा अक्षधूर्तश्च कारणात् ॥ पञ्च मे विक्रियाः तीव्राः राजपुत्र्याः परस्तप ।
 आसे कालमुपासीना सर्षः दुःखः किनास्तवत् ॥ अनित्या किल मर्त्यानामर्थ-
 सिद्धिर्जराजयो । इति कृत्वा प्रतीकामि भर्तृणामुदयः पुनः ॥ चक्रवत् परिवर्तन्ते
 हर्थाश्च (किल मर्त्यानामर्थाश्च) व्यसनानि च । इति कृत्वा प्रतीकामि भर्तृणामुदयः
 पुनः ॥ य एव हेतुर्भवति पुरुषश्च जयावहः । पराजये स हेतुः श्चादिति च
 प्रतिपालये ॥ किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतमिव ॥ दृष्ट्वा वाचस्ति
 पुरुषा हृत्वा वक्ष्यति चापरे । पातयित्वा च पात्यान्ते परैरिति च मे
 श्रुतम् ॥ न दैवशक्तिभारोऽस्ति न दैवश्च निवर्तनम् । इति चाप्यागमः
 भूयो दैवश्च प्रतिपालये ॥ हितं पूर्षं जलं यत्र पुनस्तत्रैव तिष्ठति । इति
 पर्यायमिच्छन्ती प्रतीकामुदयः पुनः ॥ दैवेन किल वस्तुार्थः सुनीतोऽपि
 विपश्चते । दैवशागमने वस्तुत्वेन कार्यो विज्ञानता ॥ यत्र मे कथितशान्त
 वचनश्च प्रयोजनम् । पृच्छ मां दुःखिताः तद्वमपृष्टा च ब्रवीमि ते ॥ महिषी
 पाण्डुपुत्राणां दुहिता क्रुपदश्च च । इमामवस्थां संप्राप्ता का मदस्ता जिज्ञीविषेत् ॥
 कुरुन् परिहरन् सर्षान् पाषाणानपि भारत । पाण्डुवेसांश्च संप्राप्तो मम
 क्लेशो हरिन्मम ॥ ब्राह्मिः शत्रुतैः पूष्टैर्वहतिः परिवारिता । एवं समुदिता
 नारी का वृत्ता दुःखिता भवेत् ॥ नूनं हि बालया धातुर्मया नै विप्रियः कृतम् ।
 यश्च प्रमादाद्दूर्नीतः (प्रमादाद्दूर्नीतः) प्राप्तास्मि भवतर्षत ॥ वर्णावकाश-
 मपि मे पञ्च पाण्डव धातुशम् । तादृशो मे न तत्रासीद् दुःखे परमके तदा ॥
 अमेव भीम जानीषे वने पार्थ सुखं पुरा । साहं दासीस्वमापन्ना न शान्तिमवशा
 लभे ॥ नादैविकमहं मन्ते यत्र पार्थो धनञ्जयः । भीमधरा महाबाहुरास्ते ह्यम
 इवानलः ॥ अणक्या वेदिहूः पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः । विनिपातमिमं
 मन्ते युष्माकमविचिञ्चितम् ॥ वस्य मम सुख-(मुख) प्रेक्षा युष्मिन्समाः सदा । सा
 प्रेक्षा सुख-(मुख) मर्त्यानामवराणां वरा सती ॥ पञ्च पाण्डव मेहवस्थां यथा
 नाहामि वै तथा । युष्मास्त्रु क्षियमाणेषु पञ्च कालश्च पर्यायम् ॥ वस्थाः सागरपर्यायता
 पूर्णिवी वषवर्तिनी । आसीत् साहञ्च सूदेष्वाग्रा तीतास्मि वषवर्तिनी ॥ वस्याः
 पुरःसया हासन् पृष्ठतच्छायाग्निः । साहमञ्च सूदेष्वाग्राः पुरः पश्चात्
 गामिनी ॥ इदञ्च दुःखं कोऽस्तेषु ममासहं निबोध तत् । न वा जातु वरः
 पिंषे गात्रोवर्तनमाश्रयः ॥ अञ्जय कुर्यात् उद्वेष्टे सा पिनश्यात् चन्दनम् । पञ्च

कोष्ठेयं पानी मे नैवः वो भवतः पुरा ॥ इत्यस्य दर्शयामास किण्वन्तो
करावुभो ॥ विभेमि कुन्त्या नैवाहं युष्माकं वा कदाचन । सात्ताग्रतो
विराटस्य तीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ किम् वक्ष्यति सत्राङ् मां वर्णकः सुकृतो
न वा । नाशुपिष्टं हि मंस्यस्य चन्दनं किम रोचते ॥

वैशम्पायन उवाच । सा कीर्त्तयन्ती हः खानि भीमसेनस्य भारत । क्रुरोद
शनकैः कृष्ण भीमसेनमुदीकती ॥ सा वाष्पाकुलया वाचा निःशसती पुनः पुनः ।
हृदयं भीमसेनस्य षट्सन्तीदमब्रवीत् ॥

द्रोपद्यावाच । नाग्नः कृतं मया भीम देवानां विप्रियं पुरा । अताग्या
षत्र जीवामि मर्त्तव्ये सति पाण्डव ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्याः करो सुम्नो किण्वन्तो वृकोदरः । मुख-
मानीय द्रोपद्या क्रुरोद परवौरहा ॥ तो गृहीत्वा तु कोष्ठेयो वाष्पमुत्सृज्य
वीर्यावान् । ततः परमहःखार्त्त ईदं वचनमब्रवीत् ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संहितायां वैश्वसिक्यां विराटपर्वणि
कीचकवधे द्रोपदीनिवेदने विंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः

भीमसेन उवाच । दिगन्त मे बाह्वलं गाञ्जीवः फाल्गुनस्य च । वृत्ते
रक्तो पुरा भूत्वा पानी कृतकिण्वन्तो ॥ सताग्रस्तु विराटस्य करोमि कदनं
महत् । तत्र मे कारणं भाति कोष्ठेयो षट् प्रतीकते ॥ अथवा
कीचकस्याहं प्रोथयामि पदा शिरः । त्रैर्ध्यामदमत्तस्य क्रीडन्निव महाधिपः ॥
अपशुं ह्यं वदा कृष्ण कीचकेन पदा हताम् । तदैवाहं चिकीर्षामि
मंस्यानां कदनं महत् ॥ तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण श्रवारयत् ।
तदहं तस्य विज्जाय हित एवास्मि भामिनि ॥ षष्ठ राष्ट्रां प्रच्यवनं
कुरूगामवधत् यः । सुबोधनस्तु कर्णस्य शकुनेः सौबलस्तु च ॥ हःशासनस्तु
पापस्तु शम्भान न हतं शिरः । तन्ने दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवापितम् ॥
मा धर्मं अहि सुश्रोणि क्रोधं अहि सुमध्यमे । ईमक्ष समुपालस्तुं वृत्तो राजा
युधिष्ठिरः ॥ शृणुयाद् यदि कल्याणि कुन्त्यं जहात् स जीवितम् ॥ धनञ्जयो वा सुश्रोणि
षर्मो वा तदुमध्यमे । लोकास्तुरगतेषु नाहं शकामि जीवितुम् ॥ पुरा

সুকন্যা শার্ব্যাতী ভার্গবং চ্যবনং বনে । বন্যীকভূতং শাম্যন্তুমম্বপত্ন্যত ভামিনী ॥
 নারায়ণী চেদ্রসেনা রূপেণ যদি তে শ্রুতা । পতিমম্বচরৎ বৃদ্ধং পুরা বর্ষসহস্রিণম্ ।
 দুহিতা জনকশ্চাপি বৈদেহী যদি তে শ্রুতা । পতিমম্বচরৎ সীতা মহারণ্য-
 নিবাসিনম্ ॥ রক্ষসা নিগ্রহং প্রাপ্য রামশ্চ মহিষী প্রিয়া । ক্লিশমানাপি সূশ্রোণী
 রামমেবাম্বপত্ন্যত ॥ লোপামুদ্রা তথা ভীকু বয়োরূপসমম্বিতা । অগস্ত্যমম্বিয়াদ্ধিত্বা
 কামান্ সর্কানমাম্বুমান্ ॥ দ্যুমৎসেনসুতং বীরং সত্যবন্তমনিন্দিতা । সাবিদ্র্য-
 মুচচারৈকা যমলোকং মনম্বিনী ॥ যথৈতাঃ কীর্তিতা নার্যো রূপবত্যঃ
 পতিব্রতাঃ । তথা ত্বমপি কল্যাণি সর্কৈঃ সমুদিতা গুণৈঃ ॥ সাহদীর্ঘং ক্ষম
 কালম্বং মাসমধ্যর্কসম্বিতম্ । পূর্বে ত্রয়োদশে বর্ষে রাজ্ঞাং রাজী ভবিষ্যসি ॥

দ্রৌপদ্যবাচ । আর্ষত্নৈতম্বয়া ভীম কৃতং বাম্পপ্রমোচনম্ । অপারম্বস্ত্যা
 দুঃখানি ন রাজানম্বপালভে ॥ কিমুক্তেন ব্যতীতেন ভীমসেন মহাবল ।
 প্রত্যুপস্থিতকালস্য কার্যস্যানন্তরো ভব ॥ মমেহ ভীম কৈকেয়ী রূপাভি-
 ভবশক্সয়া । নিত্যম্বুদ্বিজতে রাজ্ঞা কথম্বেনাদিমাম্বিতি ॥ তস্য বিদিত্বা তং
 ভাবং স্বয়ংকানুতদর্শনঃ । কীচকোহম্বং সূদুষ্টাত্মা সদা প্রার্থয়তে হি মাম্ ।
 তমহং কুপিতা ভীম পুনঃ কোপং নিশম্য (নিরম্ব্য) চ । অব্রবং কামসংমূঢ়-
 মাঅ্যানং রক্ষ কীচক ॥ গন্ধর্কবাণামহং ভার্য্যা পঞ্চানাং মহিষী প্রিয়া । তে ত্বাং
 নিহন্ত্যঃ কুপিতাঃ শূরাঃ সাহসকারিণম্ ॥ এবমুক্তঃ সূদুষ্টাত্মা কীচকঃ
 প্রত্যুবাচ হ । নাহং বিভেমি সৈরন্ধি গন্ধর্কবাণাং শুচিস্মিতে ॥ শতং
 সহস্রমপি বা গন্ধর্কবাণামহং ব্রণে । সমাগতং হনিষ্যামি ত্বং ভীকু কুরু মে
 ক্ষণম্ ॥ ইত্যুক্তে চাব্রবং সূতং কামাতুরমহং পুনঃ । ন ত্বং প্রতিবলশ্চেবাং
 গন্ধর্কবাণাং বশম্বিনাম্ ॥ ধর্ম্মে স্থিতাম্বি সততং কুলশীলসমম্বিতা । নেচ্ছামি
 কঞ্চিদধ্যস্তং তেন জীবসি কীচক ॥ এবমুক্তঃ সূদুষ্টাত্মা প্রাহসৎ স্বনবত্তদা ।
 অথ মাং তত্র কৈকেয়ী প্রেষয়ৎ প্রণয়েন তু ॥ তেনৈব চোদিতা পূর্কং
 ভ্রাতৃপ্রিয়চিকীর্ষয়া । সুরামানম্ব কল্যাণি কীচকশ্চ নিবেশনাৎ ॥ সূতপুত্রস্ত
 মাং দুষ্টা মহৎ সাভ্ভমবর্ত্তয়ৎ । সাভ্ভে প্রতিহতে ক্রুদ্ধঃ পরাম্বর্ষমনাভবৎ ॥
 বিদিত্বা তশ্চ সঙ্কল্পং কীচকশ্চ দুরাত্মনঃ । তথাহং রাজশরণং জবেনৈব
 প্রধাবিতা ॥ সন্দর্শনে তু মাং রাজ্ঞঃ সূতপুত্রঃ পরাম্বৃষৎ । পাতয়িত্বা তু
 দুষ্টাত্মা পদাহং তেন তাড়িতা ॥ প্রেক্ষতে স্ম বিরাতস্ত কঙ্কশ্চ বহবো জনাঃ ।
 রথিনঃ পীঠমর্দা[র্ক]শ্চ হস্ত্যারোহাশ্চ নৈগমাঃ ॥ উপালকো ময়া রাজা
 কঙ্কশ্চাপি পুনঃ পুনঃ । ততো ন বারিতো রাজ্ঞা ন তশ্চ বিনয়ঃ কৃতঃ ॥

षोडशं राज्ञो विराटश्च कौचको नाम सारथिः । त्यक्तधर्मा नृशंसश्च त्ररन्वी
सम्मतः प्रियः ॥ शूरोऽभिमानो पापात्मा सर्कार्थेषु च मुग्धवान् । दारामर्षी
महाभाग लभतेऽर्थान् बहून्पि ॥ आहरेदपि वित्तानि परेषां क्रोशतामपि ।
न तिष्ठति न्न सन्मार्गे न च धर्मं वृद्धयति ॥ पापात्मा पापभावश्च कामराग-
वशात्तुगः । अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याध्यातः पुनः पुनः ॥ दर्शने दर्शने
हृत्ताद् यथा जहाङ् जीवितम् । तद्वर्षे यतमानानां महान् धर्मो न शिष्यति ॥
समग्रं रक्ष्यमाणानां भार्या वो न भविष्यति । भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा
भवति रक्षिता ॥ प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः । आत्मा हि
जायते तस्यां तेन जायां विदुर्कथाः ॥ भर्ता तु भार्याया रक्ष्यः कथं
जायान्मोदरैः । वदतां कर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतः ॥ कत्रियश्च सदा
धर्मो नाशः शक्रनिवर्हणात् । पशुतो धर्मराजश्च कौचको मां पदावधीत् ॥
तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल । अत्रा हहं परित्राता तस्मादेवाराज्जटा-
सुरात् ॥ अयद्रथः तथैव अमज्जैवीर्त्रातृभिः सह । अहीममपि पापिष्ठं
षोडशं मामवमन्तते ॥ कौचको राजबाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत । तमेव
कामसम्पत्तं भिन्नि कुम्भमिवाश्वनि ॥ यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ।
तच्छ्रेयस्त्वमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ॥ विषमालोड्य पाश्र्चामि मा कौचक-
वशं गमम् । श्रेयो हि मरणं महं भीमसेन तवाग्रतः ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्रारुदत् कृष्ण भीमश्रोरःसमाश्रिता ।
भीमश्च तां परिषज्य महं साङ्गं प्रयुज्य च ॥ आश्वामिन्वा बहूनां भृशमार्तां
सूमध्याम् । हेतु-तद्वार्थसंयुक्तेर्ब्रह्मचोभिर्द्रुपदाश्वजाम् ॥ प्रयुज्य वदनं तस्याः
पाणिनाश्रुसमाकुलम् । कौचकं मनसागच्छं शृङ्गणी परिसंलिहन् । उवाच
चैनां दुःखार्तां भीमः क्रोधसमन्वितः ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायां वैश्वसिक्यां विराटपर्वणि
कौचकवधे द्रौपदीसासुने एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः

भीमसेन उवाच । तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं शीरु भाषसे । अस्तु
तं नृदमिष्यामि कौचकं सहवाक्ववम् ॥ अस्ताः प्रदोषे शर्कर्याः कुरूधानेन
सङ्गतम् । दुःखं शोककं निर्दूर्य वाञ्छसेनि उचिन्विते ॥ येषा नर्तनशालेह

मन्त्रराजेन कारिता । दिवात्र कणा नृत्यन्ति राज्ञो वाञ्छि यथागृहम् ॥
तद्वाञ्छि शयनं दिव्यं दृष्ट्वा सुप्रतिष्ठितम् । तद्वाञ्छ दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्
पितामहान् ॥ यथा च त्वां न पश्येयुः कूर्काणां तत्र संविदम् । कुर्ग्यास्तथा
ह्यं कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा तौ कथयिष्या तू वाष्पमुन्मज्य दुःखितौ । राज्ञि-
शेषं तमद्वाग्रं धारयामासतुर्हृदा ॥ तन्वां रात्र्यां व्यतीतार्यां प्रातरुथार
कीचकः । गत्वा राजकुलारैरेव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ सत्वार्यां पशुतो राज्ञः
पातयिष्या पदाहनम् । न चैवालभसे त्राणमन्तिपन्ना वलीयसा ॥ प्रवादनेह
मन्त्रानां राज्ञा नास्मात्सुच्यते । अहमेव हि मन्त्रानां राज्ञा वै वाहिनी-
पतिः ॥ सा [मां] सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भौरु भवामि ते । अह्यार
[आञ्जना] तव सुश्रोणि शतं निष्कं ददाम्यहम् ॥ दासीपतञ्च ते दद्यां
दासानामपि चापरम् । रथकाञ्चतरीयुक्तमस्तु नो भौरु सद्गमः ॥

द्रौपद्युवाच । एवं मे समस्तस्य प्रतिपद्यस्व कीचक । न त्वां सथा
वा ब्राता वा जानीयात् सकृत्तं मया ॥ अवबोधादि भौतास्मि गन्तुर्काणां
यशस्विनाम् । एवं मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥

कीचक उवाच । एवमेतत् कविष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे । एको
भद्रे गमिष्यामि शून्तमावसथं तव ॥ समागमार्थं रञ्जोरु त्वया मदनमोहितः ।
यथा त्वां नावतोऽञ्छन्ति गन्तुर्काः सूर्यवर्चसः ॥

द्रौपद्युवाच । यदेतन्नर्तनागारं मन्त्रराजेन कारितम् । दिवात्र कणा
नृत्यन्ति राज्ञो वाञ्छि यथागृहम् ॥ तमिष्ये तत्र गच्छेथा गन्तुर्कास्तुम् जानते !
तत्र दोषः परिरुतो भविष्यति न संशयः ॥

वैशम्पायन उवाच । तमर्थमभिजगन्नस्याः कृष्णाराः कीचकेन हि । दिवसार्द्धं
समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ ततः सा भौमसेनश्च तमर्थं प्रत्यवेदयत् ।
कीचकोऽथ गृहं गत्वा त्वां हर्षसमन्वितः ॥ सैरकुरूपिणं मृत्युं मृष्टुर्वाव-
बुद्धवान् ॥ गन्ताभरणमालेषु व्यासक्तः स विशेषतः । अलङ्क्रे तदात्मानं
सम्हरं काममोहितः ॥ तन्त्र तत् कूर्कतः कर्म कालो दीर्घ इवाभवत् ।
अनुचिन्तयत्तपि तामेवायतलोचनाम् । आसीदभ्याधिका चापि त्रीः शिरः
प्रमुमुक्तः । निर्काणकाले दीपश्च वर्तमानिव दिधक्तः । कुतसंप्रत्ययस्तथाः
कीचकः काममोहितः । नाजानादिवसं यास्तुं चिन्तयानः समागमम् ॥ ततश्च
द्रौपदी गत्वा तदा भौमं महानसे । उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यां

পতিমস্তিকে ॥ তথুবাচ সুকেশান্তা কীচকস্ত ৩রা কৃতঃ । সঙ্গমো নর্ভনাগারে
যথাবোচঃ পরস্তপ ॥ শৃণুং স নর্ভনাগারমাগমিস্তি কীচকঃ । একো নিশি
মহাবাহো কীচকঃ তং নিসুদয় ॥ তং সূতপুত্রং কোস্তেয় কীচকং মদদর্পিতম্ ।
গত্বা তন্নর্ভনাগারং নিজীবং কুরু পাণ্ডব ॥ দর্পাচ্চ সূতপুত্রোহসৌ গন্ধর্বাণ-
বমন্ততে । তং ত্বং প্রহরতাং শ্রেষ্ঠ কন্দং নাগ ইবোদ্ধর ॥ অত্র হুঃখাভি-
ভূতান্না মম মার্জ্জয় ভারত । আত্মনশ্চৈব ভদ্রস্তে কুরু মানং কুলস্ত চ ॥

ভীম উবাচ । এবং করোম্যহং ভদ্রে যথা ত্বং ভীকু ভাষসে । স্বাগতং
তে বরারোহে যন্মাং বেদয়সে প্রিয়ম্ ॥ ন হস্তং কঞ্চিদিচ্ছামি সহায়ং
বরবর্ষিনি । যা মে প্রীতিস্বরাখ্যাতা কীচকস্ত সমাগমে । হত্বা হিড়িম্বং
স। প্রীতিমন্মাসৌবরবর্ষিনি ॥ সত্যং ব্রাতৃশ্চ ধর্মঞ্চ পুরস্কৃত্য ব্রবীমি তে ।
কীচকং নিহনিষ্যামি বৃদ্ধং দেবপতির্যথা । তং গহ্বরে প্রকাশে বা
পোথমিচ্ছামি কীচকম্ ॥ অথ চেদপি যোঃশস্তি হিংস্তে মৎস্তানপি ধ্রুবম্ ।
ততো দুর্ঘোধানং হত্বা প্রতিপৎস্তে বসুকরাম্ ॥ কামং মৎস্তমুপাস্তাং হি
কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ ॥

দ্রৌপদ্যুবাচ । যথা ন সংত্যজেথাশ্বং সত্যং বৈ মৎকৃতে বিতো ।
নিগূঢ়স্বং তথা (মহা) বীর কীচকং তং নিসুদয় ॥

ভীমসেন উবাচ । এবমেতৎ করিষ্যামি যথা ত্বং ভীকু ভাষসে । অস্ত তং
সুদমিচ্ছামি কীচকং সহ বান্ধবৈঃ ॥ অদৃশমানস্তস্তাত্ত তমমিচ্ছামিনিন্দিতে ।
নাগো বিশ্বমিবাক্রম্য পোথমিচ্ছাম্যহং শিরঃ । অলভ্যামিচ্ছতস্তস্ত কীচকস্ত
দুরাত্মনঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ভীমোহথ প্রথমং গত্বা রাত্রৌ ছন্ন উপাশিতং ।
মৃগং হরিরিবাদৃশঃ প্রত্যাকাঙ্ক্ষত কীচকম্ ॥ কীচকশ্চাপ্যলঙ্কৃত্য যথাকামমু-
পাগমৎ । তাং বেলাং নর্ভনাগারং পাঞ্চালীসঙ্গমাশয়া ॥ মন্তমানঃ স সঙ্কত-
মাগারং প্রাবিশত্ততঃ । প্রবিষ্ট চ স তদেষ্ম তমসা সংবৃতং মহৎ ॥ পূর্বাগতং
গতস্তত্র ভীমমপ্রতিমৌজসম্ । একান্তাবস্থিতকৈনমাসসাদ সুদুর্মতিঃ ॥ শয়ানং
শয়নে তত্র সূতপুত্রঃ পরামৃষৎ । [পতঙ্গং পাবকং দীপ্তং সিংহং সুদ্রপশুর্ঘথা]
জাজ্বল্যমানং কোপেন কৃষ্ণাধ্বগজেন হ ॥ উপসঙ্গম্য চৈবৈনং কীচকঃ কাম-
মোহিতঃ । হর্ষোন্মথিতচিত্তাত্মা স্ময়মানোহভ্যভাষত ॥ প্রাপিতস্তে ময়া
বিত্তং বহুরূপমনস্তকম্ । যৎকৃতং ধনরত্নাত্যং দাসীশতপরিচ্ছদম্ ॥ রূপলাবণ্য-
যুক্তাভিবুর্বতীভিরলঙ্কতম্ । গৃহং চাস্তঃপুরং সূত্র ক্রীড়ারতিবিরামিতম্ ॥ তৎ

সর্গঃ ত্বাং সমুদ্दिशु सहसा समुपागतः । अकस्मान्नां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः
स्त्रियः ॥ स्वामा दर्शनীয়श्च नाञ्छोहन्ति त्वादृशः पुमान् ॥

ভীমসেন উবাচ । দিষ্ট্যা ত্বং দর্শনীয়শ্চ দিষ্ট্যাআনং প্রশংসসি । ঈদৃশস্ত
ত্বয়া স্পর্শঃ স্পৃষ্টপূর্বে ন কহিচিৎ ॥ স্পর্শং বেৎসি বিদগ্ধস্ত্বং কামধর্মবিচক্ষণঃ ।
স্ত্রীণাং প্রীতিকরো নাশ্চত্বৎসমঃ পুরুষস্ত্বিহ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ইত্যুক্তা তং মহাবাহুর্ভীমো ভীমপরাক্রমঃ । সহ-
সোৎপত্য কোন্তেরঃ প্রহস্তোবাচ কীচকম্ ॥ অগ্ৰ ত্বাং ভগিনী পাপং কৃষ্ণমাণং
ময়া ভুবি । দ্রক্ষ্যতেহ্দিপ্রতীকাশং সিংহেনেব মহাদ্বিপম্ ॥ নিরাবাধা ত্বয়ি
হতে সৈরক্ষ্যী বিচরিস্থতি । সুখমেব চরিস্থন্তি সৈরক্ষ্য্যাঃ পতয়ঃ সदा ॥
ততো জগ্রাহ কেশেধু মালাবৎসু মহাবলঃ । স কেশেধু পরামৃষ্টো বলেন
বলিনাং বরঃ । আক্ষিপ্য কেশান্ বেগেন বাহুর্জগ্রাহ পাণ্ডবম্ ॥ বাহুযুদ্ধং
তয়োরাসীং ক্রুদ্ধয়োঁরসিংহয়োঃ । বসন্তে বাসিতাহেতোবলবদগজয়োঁরিব ॥
কীচকানাঞ্চ মুখ্যশ্চ নরাণামৃতমশ্চ চ । অন্তোন্তমভিসংরক্ষৌ পরস্পর-
জয়ৈষিণৌ ॥ বালিসুগ্রীবয়োঁত্রাজ্রোঃ পুরেব কপিসিংহয়োঃ ॥ ততঃ সমুত্তম্য
ভূজৌ পঞ্চনৌর্ধাবিবোরগৌ । নখদংষ্ট্রাভিরন্তোহন্তং জগ্নতুঃ ক্রোধমুচ্ছিতৌ ॥
বেগেনাভিহতো ভীমঃ কীচকেন বলীয়সা । স্থিরপ্রতিজ্ঞঃ স রণে পদাঙ্গ
চলিতঃ পদম্ ॥ তাবন্তোন্তং সমাপ্নিস্থ প্রকর্ষন্তৌ পরস্পরম্ । উভাবপি
প্রকাশেতে প্রবুদ্ধৌ বৃষভাবিব ॥ তয়োঁর্যাসীং স্তুতুমূলঃ সম্প্রহারঃ সূদারুণঃ ।
নখদংষ্ট্রায়ুধবতো বর্ষাভ্রয়োঁরিব দৃপ্তয়োঃ ॥ অভিপত্যাথ বাহুভ্যাং প্রত্যগৃহ্নাদ-
মর্ষিতঃ । মাতঙ্গ ইব মাতঙ্গং প্রতিগ্নকরটামুখনু ॥ স চাপ্যেনং তদা ভীমঃ
প্রতিজগ্রাহ বীর্যবান্ । তমাক্ষিপৎ কীচকোহথ বলেন বলিনাং বরঃ ॥
তয়োঁভূঁজবিনিষ্পেষাদ্ভয়োঁবলিনোঁস্তদা । শব্দঃ সমভবদেঘোরো বেগুশ্চোঁট-
সমো যুধি ॥ অথৈনমাক্ষিপ্য বলাদগৃহ্মধ্যে বৃকোঁদরঃ । ধুনয়ামাস বেগেন
বায়ুশ্চও ইব ক্রমম্ ॥ ভীমেন চ পরামৃষ্টো দুর্কলো বলিনা রণে । ব্যকম্পত যথা-
প্রাণং বিচর্ষ চ পাণ্ডবম্ ॥ ঈষদাকলিতঞ্চাপি ক্রোঁধাচল[ক্রত]পদে স্থিতম্ ।
কীচকো বলবান্ ভীমং জাহুভ্যামাক্ষিপভুবি ॥ পাতিতো ভুবি ভীমস্ত কীচকেন
বলীয়সা । উৎপপাতাথ বেগেন দণ্ডপাণিরিবাস্তকঃ ॥ স্পর্ধয়া চ বলোঁন্নন্তৌ
তাবুভৌ স্তুতপাণ্ডবৌ । নিশীথে পর্য্যকষেতাং বলিনৌ নির্জনে স্থলে ॥
ততন্তুভবনশ্রেষ্ঠং প্রাকম্পত মুহমূর্ছঃ । বলবচ্চাপি সংক্রুদ্ধাবন্তোঁহন্তং [প্রতি-
গর্জতঃ] তাবগর্জতাম্ ॥ তলাভ্যাং স তু ভীমেন বকশ্চভিহতো বলী ।

कीचको रोषसन्तुष्टः पदारं चलिः पदम् ॥ स मुहूर्तस्तु तद्वेगं सहिष्वा भूवि
हःसहम् । वलादहीयत तदा सूतो भीमवलार्दितः ॥ तं हीयमानं विज्जार
भीमसेनो महाबलः । वक्श्यानीय वेगेन मर्मर्दनं विचेतसम् ॥ क्रोधा-
विष्टो विनिश्च्य पुनश्चैनं वृकोदरः । जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेषेव तदा
भ्रमम् ॥ गृहीत्वा कीचकं भीमो विक्रवाव महाबलः । शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी
गृहीत्सेव महामुगम् ॥ तत एनं परिश्रास्तमुपलभ्य वृकोदरः । यो यामास
बाह्वभ्यां पशुं रसनया यथा ॥ नदस्तु महानादं भिन्नभेरीसमश्नम् ।
ब्रामयामास सूचिरं विस्फुरस्तमचेतसम् ॥ प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कर्णं तस्तु
वृकोदरः । अपीडयत कृष्णायस्तदा कोपोपशान्तये ॥ अथ तं भग्नसर्वाङ्गं
व्याविद्धनयनाश्रमम् । आक्रम्य च कटीदेशे जाहूना कीचकाधमम् ॥ अपीडयत
बाह्वभ्यां पशुमारममारयत् ॥ तं विधीदस्तुमाञ्जय कीचकं पाण्डुनन्दनः । भूतले
ब्रामयामास वाक्यक्षेदमुवाच ह ॥ अज्जाहमनूणो भूत्वा ब्रातुर्भार्यापहारिणम् ।
शान्तिं लकोहस्यि परमां हत्वा सैरन्नि कण्टकम् ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तु
कीचकं क्रोध-सरागनेत्रः । अश्रुवस्त्राभरणस्फुरस्तमुद्ब्रास्तनेत्रं वासुमुंससर्ज्ज ॥
निष्पिष्ट पाणिना पाणिं सन्दष्टोष्ठपुटो बली । समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन
बलिनां वरः ॥ [अभाहनमहाबाहः पादाष्टिनैस्तु दारुणैः ॥] तस्तु पादो च
पाणी च शिरो ग्रीवाङ्ग सर्षणः । कारे प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधक् ॥
तं सम्प्रथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् । कृष्णया दर्शयामास भीमसेनो
महाबलः ॥ उवाच च महातेजा द्रौपदीं षोडितां वराम् । पशुनमेहि
पाङ्गालि कामुकोत्तरं षथाकृतः ॥ एवमुक्त्वा महातेजा भीमो भीमपराक्रमः ।
पादेन पीडयामास तस्तु कायं दुरात्मानः ॥ ततोत्तं तत्र प्रज्जाल्य दर्शयित्वा
च कीचकम् । पाङ्गालीं स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ॥ प्रार्थयस्ति सूकेशास्ते
षे त्वां गुणसमन्विताम् । एवं ते भीरु वध्यस्ते कीचकः शोभते यथा ॥ तं
कृत्वा दुक्तरं कर्म कृष्णयाः प्रियमुत्तमम् । तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्तु वै
शमम् । आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णं किप्रमयान्महानसम् ॥ कीचकं वातयित्वा च
द्रौपदीं षोडितां वरा । प्रहृष्टा गतसन्तापा सतापालाभुवाच ह ॥
कीचकोत्तरं हतः शेते गक्रैर्षः पतिभिर्मम । परस्त्रीकामसम्पन्नः समागच्छत
पशुत ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्तु नर्तनागाररक्षिणः । सहसैव समाजगुरा-
दायौकाः सहस्रशः ॥ ततो गत्वाथ तद्वेश्य कीचकं विनिपातितम् । गतास्तु
ददृशुर्दुर्मौ रुधिरैण समुत्कृतम् ॥ पाणिपादविहीनं तं दृष्ट्वा ते

व्याधितास्तवन् । ततो भयं षड्ः सर्के सायुधा भरतर्षभ ॥ अथैनं हृष्टरोमाणो
विश्रिताः प्रेक्ष्य कौचकम् । निरीक्षन्ते ततः सर्के परं विश्रयमागताः ॥
अमाहुषः कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् । काञ्चु ग्रावा क चरणो क पानी
क शिरस्तथा । इति [सत्यं परीक्षन्ते] तां पर्यापृच्छन्तः गङ्गर्केण हतं तदा ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायाः वैयासिक्याः
विराटपर्वणि कौचकवधे द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् काले समागम्य सर्के तत्रास्य वान्कवाः ।
रुद्रदुः कौचकं दृष्ट्वा परिवार्या समस्ततः ॥ सर्के संहृष्टरोमाणः सद्भुताः प्रेक्ष्य
कौचकम् । तथा सन्निवसर्काङ्गं कूर्मः शूल इवोक्तम् ॥ प्रोथितं भीमसेनेन
तमिन्नेणेव दानवम् । संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिनेतुः प्रचक्रमुः ॥ ददुष्टे
ततः कृष्णः सूतपुत्राः समागताः । अदुराष्ठानवगाङ्गीः सुवमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥
समवेतेषु सर्केषु तामूचुरूपकौचकाः । हस्ततां शीघ्रमसती यत्कृते कौचको
हतः ॥ अथवा नैव हस्तव्या दहतां कामिना सह । मृतस्यापि प्रियं कार्यं
सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ततो विराट्मूचुस्ते कौचकोऽस्याः कृते हतः । सहानरैव
दहेम तदह्नुञ्जातुमर्हसि ॥ पराक्रमस्तु सूतानां मद्वा राजाश्वमोदत । सैरक्याः
सूतपुत्रेण सह दाहं विशाम्पते ॥ तां समासाद्य वितस्तां कृष्णं कमल-
लोचनाम् । मोहमानां ते तत्र जगृहः कौचका भृशम् ॥ ततस्तु तां समा-
रोप्य निबध्य च सुमध्यामाम् । जग्गुरुक्ष्म्य ते सर्के अशानाभिमुखास्तदा ॥
ह्रियमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैरनिन्दिता । प्राक्कोशमाथमिच्छन्ती कृष्ण नाथवती
सती ॥

द्रौपद्युवाच । जयो जग्म्वो विजयो जग्मसेनो जग्मवलः । ते मे
वाचं विजानस्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ येषां ज्योत्सनिर्घोषो विस्फूर्जित-
निवाशनेः । व्यक्रमत महायुद्धे भीमवोषस्तुरन्विनाम् ॥ रथघोषश्च बलवान्
गङ्गर्काणां मनस्विनाम् । ते मे वाचं विजानस्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥

वैशम्पायन उवाच । तन्नास्ताः कृपणा वाचः कृष्णाः परिदेविताः ।
अथैवात्पतन्तीमः शरनादविचारयन् ॥

भीम उवाच । अहं शृणोमि ःते वाचं वरा सैरक्षि ताविताम् ।
तन्नात्ते सूतपुत्रेभ्यो न त्वयं भीरु विद्यते ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा स महाबाहूर्विजङ्गन्ते जिघांसया । ततः
सव्याग्रतः कृत्वा वेशं विपरिवर्त्तय च । अद्यारेणाभ्यवसन्द्य निर्जगाम बहिस्तदा ॥
स भीमसेनः प्राकारमारुह्य तरसा द्रुतम् । अशानाभिमुखः प्राग्नाद् बद्ध ते
कौचका गताः ॥ स लज्जयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोस्तमां । ज्वेन
पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ॥ चित्तसमीपे गत्वा स तत्रापञ्चदशस्युत्तम् ।
तालमात्रं महाशूकमुर्ध्वशूकं विशाम्पते ॥ तं नागवदुपाक्रम्य बाहूभ्यां
परिवर्त्तय च । शूकमारोपयामास दशव्यामः परस्तपः ॥ स तं वृक्षं दशव्यामः
सशूकविटपः वली । अग्रगृह्याभ्यद्रवत् सूतान् दण्डपाणिरिवाशूकः । उरुवेगेन
तच्छाथं नृगोधाश्वथकिंशुकाः । भूमौ निपतितो वृक्षाः सञ्चलन्तश्च शेरते ॥
तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गक्रूर्कमागतम् । विद्वेसुः सर्क्षः सूता विवादभय-
कम्पिताः ॥ तमस्तकमिवारान्तरं गक्रूर्कं प्रेक्ष्य ते तदा । दिधकस्तस्तदा ज्योष्ठः
व्रातरं ह्यपकौचकाः ॥ परस्परमथोचुस्ते विवादभयकम्पिताः । गक्रूर्को
बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् । सैरक्षि मुच्यतां शीघ्रं यतो नो
भयमागतम् ॥ ते तु दृष्ट्वा तदाविक्रं भीमसेनेन पादपम् । विमुच्य द्रोपदीं
तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ द्रवतस्तान्स्व संग्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
[वृक्षेण तेन राजेन्द्र प्रभङ्गनसूतो वली ।] शतं ः पक्षाधिकं भीमः
प्राहिणोद् धमसादनम् ॥ तत आश्वसयत् कृष्णां परिमुच्य विशाम्पते । उवाच
च महाबाहूः पाक्षालीं पाण्डुनन्दनः । अश्रुपूर्णमुखीः दीनाः हृद्दुर्षः स वृकोदरः ॥
एवं ते भीरु वध्यस्ते वे द्वाः क्रिष्टस्त्यानागसम् । प्रैहि वः नगरं कृषे न
त्वयं विद्यते तव ॥ अन्तेनाहं गमिष्यामि विराट्सु महानसम् ॥

वैशम्पायन उवाच । पक्षाधिकं शतं तच्छ निहतं तत्र भारत ।
महावनमिव क्षिप्रं शिष्टे विगलितक्रमम् ॥ एवं ते निहता राजहृतं पक्ष च
कौचकाः । स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत् सूत-वटशतम् ॥ तद्दृष्ट्वा महदा-
श्चर्यां नरा नार्थश्च सद्गताः । विश्वयं परमं गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैश्यासिक्यां विराटपर्वणि

उपकौचकवधो नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

চতুর্বিংশোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । তান্ দৃষ্টা নিহতান্ সূতান্ রাজ্ঞে পৌরা ক্তবেদয়ন্ ।
 গন্ধর্বেনিহতা রাজন্ সূতপুত্রা মহাবলাঃ ॥ যথা বজ্জেন বৈ দীর্ঘং পর্বতস্ত
 মহচ্ছিরঃ । বিনিকীর্ণাঃ প্রদৃশস্তে তথা সূতা মহীতলে ॥ সৈরক্কা চ বিমুক্তা
 সা পুনরায়াতি তে গৃহম্ । সর্কং সংশয়িতং রাজয়গরং তে ভবিষ্যতি ॥
 যথারূপা হি সৈরক্কা গন্ধর্বাশ্চ মহাবলাঃ । পুংসামিষ্টশ্চ বিষয়ো মৈথুনায ন
 সংশয়ঃ ॥ যথা সৈরক্কা দোষণে ন তে রাজয়িদং পুরম্ । বিনাশমেতি
 বৈ ক্ষিপ্রং তথা নীতির্বিধীয়তাম্ ॥ তেষাং তদ্বচনং শ্রুত্বা বিরাতো বাহিনী-
 পতিঃ । অববৌৎ ক্রিয়তামেষাং সূতানাং চরমক্রিয়া ॥ একস্মিন্বেব তে সর্কে
 সুসামিদ্ধে হতাশনে । দহস্তাং কীচকাঃ শীঘ্রং গন্ধর্বাশ্চৈল্যশ্চ সর্কশঃ ॥
 সুদেষ্ণাঞ্চাব্রতীদ্রাজা মহিষীং জাতসাধবসঃ । সৈরক্কায়াগতাং ক্রমা মমৈব
 বচনাদিদম্ ॥ গচ্ছ সৈরক্কা ভদ্রস্তে যথাকামং বরাননে । রাজা বিভেতি
 সুশ্রোণি গন্ধর্বেভ্যঃ পরাতবাৎ ॥ ন হি ত্বামুৎসহে বক্তুং স্বয়ং গন্ধর্বরক্ষিতাম্ ।
 স্মিয়াত্তদোষত্বাং বক্তুমতত্বাং প্রব্রবীম্যহম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । অথ মুক্তা ভয়াৎ কৃষ্ণা সূতপুত্রায়িরস্ত চ ।
 মোক্ষিতা ভীমসেনেন জগাম নগরং প্রতি ॥ ত্রাসিতেব যুগী বালা শার্দূলেন
 বশস্বিনী । গাত্রাণি বাসসী চৈব প্রক্ষাল্য সলিলেন সা ॥ তাং দৃষ্টা পুরুষা
 রাজন্ প্রাদ্রবস্ত দিশো দশ । গন্ধর্বাণাং ভয়ত্রস্তাঃ কেচিদ্ধীন্যমীলয়ন্ ॥
 ততো মহানসম্বারি ভীমসেনমবস্থিতম্ । দদর্শ রাজন্ পাঞ্চালী যথা মত্তং
 মহাধিপম্ ॥ তং বিশ্বয়ন্তী শনকৈঃ সংজ্ঞাভিরিদমব্রবীৎ । গন্ধর্বরাজায় নমো
 যেনাস্মি পরিমোক্ষিতা ॥

ভীমসেন উবাচ । যে পুরা বিচরন্তীহ পুরুষা বশবর্তিনঃ । তস্তাশ্চে
 বচনং শ্রুত্বা হনুণা বিচরন্ত্যত ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততঃ সা নর্তনাগারে ধনঞ্জয়মপশ্যত । রাজ্ঞঃ কন্তা
 বিরটিস্ত নর্তয়ানং মহাভুজম্ ॥ ততস্তা নর্তনাগারাধিনিক্রম্য সহার্জুনাঃ ।
 কন্তা দদৃশুরায়ান্তীং কৃষ্ণাং ক্রিষ্টামনাগসম্ ॥

কন্তা উচুঃ । দিষ্ট্যা সৈরক্কা মুক্তাসি দিষ্ট্যাসি পুনরাগতা । দিষ্ট্যা
 বিনিহতাঃ সূতা যে ত্বাং ক্লিষ্টস্যনাগসম্ ॥

বৃহন্নলোবাচ । কথং সৈরক্কা মুক্তাসি কথং পাপাশ্চ তে হতাঃ ।
 ইচ্ছামি বৈ তব শ্রোতুং সর্কমেতদ্বথাতথম্ ॥

সৈরকী উবাচ । বৃহন্নলে কিম্ তব সৈরক্যা কার্যমচ্চ বৈ । যা যৎ
বসসি কল্যাণি সদা কন্ঠাপুরে সুখম্ ॥ ন হি হুঃখঃ সমাপ্নোষি সৈরকী
বহুপাশ্নুতে । তেন মাং হুঃখিতামেবং পৃচ্ছসে প্রহসস্বিব ॥

বৃহন্নলোবাচ । বৃহন্নলাপি কল্যাণি হুঃখমাপ্নোত্যহুত্তমম্ । তিৰ্য্যগ-
ষোনিগতা বালে ন চৈনামববুধ্যসে ॥ যস্মা সহোষিতা চান্মি যঞ্চ সর্কৈঃ
[যঞ্চ সর্কৈষু ভূষিতা] সহোষিতা । ক্লিগস্ত্যাং যস্মি স্ম্রোণি কো হু হুঃখঃ ন
বিন্দতি ॥ ন তু কেনচিদত্যস্তং কশ্চচিদ্ হৃদয়ং কচিৎ । বেদিতুং শক্যতে নুনং
যেন মাং নাববুধ্যসে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততঃ সর্হেব কন্ঠাভিজ্যোপদী রাজবেশ্য তৎ ।
প্রবিবেশ স্ত্ৰদেফায়াঃ সমীপং গজগামিনী ॥ তামব্রবীদ্রাজপত্নী বিরাট-
বচনাদিদম্ । সৈরকি গম্যতাং শীঘ্রং যত্র কাময়সে গতিম্ ॥ রাজা বিভেতি
ভদ্রস্তে গন্ধর্কৈভ্যঃ পরাভবাৎ । যঞ্চাপি তরুণী সূত্র রূপেণাপ্রতিমা ভূবি ॥
পুংসামিষ্টৈশ্চ বিষয়ো গন্ধর্কীশ্চাতিকোপনাঃ ॥

সৈরকী উবাচ । ত্রয়োদশাহমাত্রং মে রাজা কাম্যতু ভামিনি । কৃতকৃত্যা
ভবিষ্যন্তি গন্ধর্কীশ্চৈ ন সংশয়ঃ ॥ ততো মামুপনেষ্যন্তি করিষ্যন্তি চ তে প্রিয়ম্ ।
ঋবঞ্চ শ্রেয়সা রাজা যোক্যতে সহ বান্ধবৈঃ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণি
কীচকবধসমাপ্তিনাম চতুর্বিংশতিতমোহধ্যায়ঃ ।

অথ গোহরণপর্ব

পঞ্চবিংশোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । কীচকস্ত নিপাতেন সানুজস্ত বিশাম্পতে ।
অত্যাহিতঃ চিন্তয়িত্বা ব্যস্ময়স্ত পৃথগ্জনাঃ ॥ তস্মিন্ পুরে জনপদে সঞ্জলো-
হভূচ্চ সর্কশঃ । শৌর্য্যাদ্বি বল্লভো রাজ্ঞো মহাসত্ত্বশ্চ কীচকঃ ॥ আসীৎ প্রহর্তা
চ নৃগাং দারামর্ষী চ দুর্মতিঃ । স হতঃ খলু পাপাত্মা গন্ধর্কৈর্হৃষ্টপুরুষঃ ॥
ইত্যঙ্গলমহাভাগ পরানীকবিনাশনম্ । দেশে দেশে মনুষ্যাশ্চ কীচকঃ
দুশ্প্রধর্ষণম্ ॥ অথ বৈ ধার্ত্তরাষ্ট্রেণ প্রযুক্তা যেষু বহিষ্চরাঃ । যুগয়িত্বা বহুন্
গ্রামান্ রাষ্ট্রাণি বিবিধানি চ ॥ সংবিধায় যথাদৃষ্টং যথাদেশপ্রবেশনম্ ।

कृतकृत्या श्ववर्षस्तु ते वै नागपुरं प्रति ॥ तत्र दृष्ट्वा च राजानं कौरव्यं
शुभराष्ट्रिजम् । द्योगकर्णकृपैः सार्द्धं भीष्मेण च महाअना ॥ सन्नतं द्राष्टृ-
भिश्चापि त्रिगर्तेश्च महारथैः । दुर्योधनः सभामध्ये आसीन्मिदमब्रुवन् ।

चरा उचुः । कृतोहन्मृतिः परो बद्धस्तेषामन्वेषणे सदा । पाण्डवानां
मनुश्रेष्ठ तन्मिहति कानने ॥ निर्झने युगसर्कार्णे नानाक्रमलतावृते ।
लताप्रतानबहले नानागुणसमाकुले ॥ न च विद्वो गता येन पाण्डवा
दृष्टविक्रमाः । मार्गमाणाः पदत्रासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ गिरिकुटेषु दुर्गेषु
नानाजनपदेषु च । जनार्कार्णेषु देशेषु [क] खर्वटेषु पुरेषु च ॥ नरेन्द्र
बहशोहृष्टि नैव विद्वश्च पाण्डवान् । अत्यस्तुभावः नष्टांशु भद्रं
तुभ्यं नरवर्षत ॥ (न हि विद्वो गतिस्तेषां वासकापि हि सन्तम् ।) बद्ध-
कृष्यामाणाश्च रथिनां रथिसन्तम् ॥ कश्चिं कालं मनुश्रेष्ठ शूतानामनुगा
वयम् । युगयिज्ञा यथाज्ञायं विदितार्थाः स्म तद्गतः ॥ प्राप्ता दारवतीं शूता
विना पार्थैः परस्तप । न तत्र पाण्डवा राजन् कृष्ण वापि पतिव्रता ॥ सर्वथा
विप्रनष्टांशु नमस्ते भरतर्षभ । न हि विद्वो गतिस्तेषां वासकापि महाअनाम् ॥
पाण्डवानां प्रवृत्तिं वा विद्वः कर्मापि वा कृतम् । स नः शधि [न ते सन्ति]
मनुश्रेष्ठ अत उर्कं विशम्पते ॥ अन्वेषणे पाण्डवानां भूरः किं करवामहे ।
इमांश्च नः प्रियाः वीर वाचं भद्रवतीं शून् ॥ येन त्रिगर्ता निहता बलेन
महता नृप । शूतेन राज्ञो मन्त्रश्च कीचकेन पुनः पुनः ॥ स हतः पतितः
शेते गर्कैर्निशि भारत ॥ अदृश्यामैनदृष्ट्या द्राष्टृभिः सह सोदरैः ॥
प्रियमेतदुपश्रुत्य शक्रणांश्च पराभवम् । कृतकृत्याश्च कौरव्य विधेय
षदनस्तुरम् ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायां वैरासिक्यां विराटपर्वणि

(गोहरणपर्वणि) चारप्रत्याचारे पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

षड्विंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा ।
चिरमस्तुमना हृत्वा प्रत्यावाच सभासदः ॥ सुदुःखा धनु कार्याणां
गतिर्विज्ञातुमस्तुतः । तस्मात् सर्वे निरौकध्वं क ह्यु ते पाण्डवा गताः ॥
अग्नावशिष्टं कालञ्च गतदृष्टिर्मस्तुतः । तेषामज्ञातः स्यातामस्मिन् वर्षे

अयोदशे ॥ अशु वर्षस्य शेषकेन्द्यातीरुरिह पाण्डवाः । निवृत्तसमयांश्चे हि सत्या-
 ब्रतपरायणाः ॥ करस्य इव नागेन्द्रः सर्के हानीविषोपमाः । दुःखा भवेद्युः
 संरक्षाः कौरवान् प्रति ते ऋवम् ॥ अर्काक् कालस्य विज्ञाताः कृच्छुरूपधराः
 [ततः] पुनः । प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्कनम् । तस्मात् सर्के
 वृत्सुसधः प्रतिकर्तव्यमव्ययम् [प्रतिकर्तव्यमशु षत्] । राज्यं निर्वन्दमव्यग्रं
 निःसपत्न्यं चिरं भवेत् ॥ अथाब्रवीत्ततः कर्णः क्रिप्रं गच्छतु भारत । अग्रे
 धूर्ततरा दक्षा निवृत्ताः साधुकारिणः ॥ चरतु देशान् संवीताः स्त्रीतान्
 जनपदान् बहून् । तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ परिचारेषु
 तीर्थेषु विविधेष्वकरेषु च । विज्ञातव्या मनुष्येभ्यो तर्कया सुविनीतया ॥
 विविधैस्तुष्टैः सम्यक् तज्जुञ्जैर्निपुणसंवृतेः । अवेष्टव्याः सुनिपुणैः
 पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च । आश्रमेषु च
 रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ अथाग्रज्जानस्तुरजः पापभावानुरागिणम् । ज्येष्ठं
 दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ येषु नः प्रत्यासौ राज्ञःशारेषु मनुजर्षत ।
 ते वाञ्छ दत्तदेया वै भूमस्तान् परिमार्गितुम् ॥ एतच्च कर्णे षत् प्राह सर्कमौ-
 कामहे वयम् । यथोद्दिष्टं चराः सर्के युगयस्तु ततस्ततः ॥ एते चाग्रे च
 बहवो देशादेशः यथाविधि । न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चापलभ्यते ॥
 अत्याहितं वा गृह्णांश्चे पारं बोधिर्मतो गताः । व्यालैर्वापि महारण्ये
 भङ्किताः शूरमानिनः ॥ अथवा विषमं प्राप्य विनष्टाः शश्वतौः समाः ।
 तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा ह्यं कुरुनन्दन । कुरु कार्यां ऋहोत्साहं मनुसे
 षन्नराधिप ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैश्यासिक्यां विराट-
 पर्वणि चारप्रत्याचारे षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

सप्तविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तुतार्थदर्शिनः । न तादृशा
 विनशन्ति नापि यास्ति पराभवम् ॥ शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
 धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवत्स समाहिताः ।
 धर्मो स्थितं सत्यरतं ज्येष्ठं ज्येष्ठाभ्यामिनः ॥ अनुव्रता महात्मानः भ्रातरं
 भ्रातरौ नृप । अज्ञातशत्रुं धीमन्तुं सर्कभ्रातृ ननुव्रतम् ॥ तेषां तथाविधेरानां

निभृतानां महात्मनाम् । किमर्थं नीतिमान् पार्थः श्रेयो नैवां करि-
 ष्यति ॥ तस्माद् यत्नां प्रतीकस्ते कालश्रोतव्यमागतम् । न हि ते नाश-
 यच्छेरमिति पश्यामहं धिया ॥ सांप्रतश्चापि यं कार्यं तच्च किंप्रमकालिकम् ।
 क्रियतां साधु सक्थित्या वासशैषां प्रचिन्त्यताम् ॥ यथावत् पाण्डुपुत्राणां
 सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् । दुर्जेयाः खलु शूरास्ते निष्पापास्तपसावृताः ॥ बुद्धि-
 मान् शुणवान् पार्थः सत्यवान् नीतिमान् शुचिः । तेजोराशिरसंख्येयो
 गृहीणादपि चक्षुषा ॥ विज्जान क्रियतां तस्माद्भुवश्च मृग्यतांरैः । ब्राह्मणैश्च
 चरैः सिद्धैर्षे चात्ते तद्विधा जनाः ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैश्यासिक्यां विराटपर्वणि
 (गौहरणपर्वणि) द्रोणवाक्ये सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः । श्रुत-
 वान् देशकालजस्तद्वज्रः सर्वधर्मविद् ॥ आचार्यावाक्योपवने तदाक्यमभिसन्धत् ॥
 हितार्थं स उवाचेमां भारतीं भरतान् प्रति ॥ युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे
 धर्मसंश्रिताम् । असतां दुर्लभां नित्यं सतांकाभिमतां सदा । भीष्मः
 समवदत्तु गिरं साधुभिरर्चिताम् । यथैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतद्भवि ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्ना नाशं नाहंति पाण्डवाः । श्रुतव्रतोपसम्पन्ना नामाश्रुति-
 समाहिताः ॥ वृक्षानुशासने लग्नाः सत्यव्रतपरारणाः । समग्रं समग्रज्ञास्ते
 पालयन्तः शुचिव्रताः ॥ कर्त्रधर्मपरा नित्यं केषवानुमताः सदा । प्रवीर-
 पुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ॥ नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां
 धुरम् । धर्मतश्चैव शुष्तास्ते स्ववीर्येण च पाण्डवाः ॥ न नाशमधिगच्छेयुरिति
 मे धीयते मतिः । तत्र बुद्धिं प्रणेष्टामि पाण्डवान् प्रति भारत ॥ न तु
 नीतिः सुनीतश्च शक्यतेह्येषितुं परैः । यत् शक्यमिहान्नातिष्ठान् वै
 सक्थित्या पाण्डवान् ॥ बुद्ध्या प्रवक्तुं न द्रोहां प्रवक्ष्यामि निबोध तं । न
 त्विदं मादृशैर्नीतिसुश्च वाच्या कथञ्चन ॥ सा त्विदं साधु वक्तव्या न सुनीतिः
 कथञ्चन । वृक्षानुशासने तात तिष्ठता सत्यशालिना ॥ अवशस्त्विह धीरेण
 सतां मध्ये विवक्तव्या । यथामति विवक्तव्यां सर्वथा धर्मलिप्सना ॥ तत्र नाहं
 तथा मन्त्रे यथास्मिन्नितरो जनः । निवासं धर्मराजश्च वर्षेऽस्मिन्नुद्वेगोदशे ॥

তত্র তাত ন তেষান্ত রাজাঃ ভাব্যমসাম্প্রতম্ । পুরে জনপদে বাপি যত্র
 রাজা যুধিষ্ঠিরঃ ॥ দানশীলো বদাশ্চ নিভূতো হ্রীনিষেবকঃ । জনো জনপদে
 ভব্যো যত্র রাজা যুধিষ্ঠিরঃ ॥ প্রিয়বাদী সদা দাস্তো ভব্যঃ সত্যপরো জনঃ ।
 হৃষ্টঃ পুষ্টঃ শুচির্দক্ষো যত্র রাজা যুধিষ্ঠিরঃ ॥ নাস্থয়কো ন চাপীর্ধুনীভিমানী
 ন মৎসরী । ভবিষ্যতি জনস্তত্র স্বয়ং ধর্মমহুব্রতঃ ॥ ব্রহ্মঘোষাশ্চ ভূয়াংসঃ
 পূর্ণাহত্যস্তথৈব চ । ক্রতবশ্চ ভবিষ্যন্তি ভূয়াংসো ভূরিদক্ষিণাঃ ॥ সদা চ তত্র
 পর্জন্তঃ সম্যগ্বর্ষা ন সংশয়ঃ । সম্পন্নশস্তা চ মহী নিরীতিকা ভবিষ্যতি ॥
 শস্তবস্তি চ ধাত্তানি রসবস্তি ফলানি চ । গন্ধবস্তি চ মাণ্যানি শুভশব্দা চ
 ভারতী ॥ বায়ুশ্চ স্তম্বসংস্পর্শো নিস্প্রতীপঞ্চ দর্শনম্ । তয়ং নাভ্যবিশেষতত্র
 যত্র রাজা যুধিষ্ঠিরঃ ॥ গাবশ্চ বহলাস্তত্র ন কুশা ন চ দুর্কলাঃ । পয়াংসি
 দধিসর্পীংষি রসবস্তি হিতানি চ ॥ গুণবস্তি চ পানানি ভোজ্যানি রসবস্তি চ ।
 তত্র দেশে ভবিষ্যন্তি যত্র রাজা যুধিষ্ঠিরঃ ॥ রসাঃ স্পর্শাশ্চ গন্ধাশ্চ শব্দাশ্চাপি
 গুণাবিতাঃ । দৃশ্যানি চ প্রসন্নানি যত্র রাজা যুধিষ্ঠিরঃ ॥ ধর্মাশ্চ তত্র দৃশ্যন্তে
 সেবিতাশ্চ বিজ্ঞাতিভিঃ । শ্বৈঃ শ্বৈগুণৈঃ সম্প্রযুক্তান্তস্মিন্ বর্ষে ত্রয়োদশে ॥
 দেশে তস্মিন্ ভবিষ্যন্তি তাত পাণ্ডবসংশ্রিতে । সংপ্রীতিমাঙ্গনস্তত্র সঙ্কষ্টঃ
 শুচিরব্যথঃ ॥ দেবতাতিথিপূজাসু সর্কভাবানুরাগবান্ । ইষ্টদানো মহোৎ-
 সাহঃ শশ্বদ্বর্ষপরায়ণঃ ॥ অশুভঘিট্ শুভপ্রেমস নিত্যযজ্ঞঃ শুভব্রতঃ । ভবিষ্যতি
 জনস্তত্র যত্র রাজা যুধিষ্ঠিরঃ ॥ ত্যক্তবাক্যানৃতস্তাত শুভকল্যাণমঙ্গলঃ । শুভলিপ্শ্চ
 শুভরতির্যত্র রাজা যুধিষ্ঠিরঃ ॥ (সর্কভূতহিতে যুক্তঃ সদা নির্মলমানসঃ ।)
 ভবিষ্যতি জনস্তত্র নিত্যক্ষেপ্তপ্রিয়ব্রতঃ ॥ ধর্মায়া শক্যতে জাতুং নাপি
 তাত বিজ্ঞাতিভিঃ । কিং পুনঃ প্রাকৃতৈঃ পার্থঃ শক্যো বিজ্ঞাতুমন্ততঃ ॥
 যস্মিন্ সত্যং ধৃতির্দানং পরা শাস্তির্কৃৎবা ক্রমা । হ্রীঃ শ্রীঃ কীর্তিঃ পরং
 তেজশ্চানুশংস্রমথার্জবম্ ॥ তস্মাস্তত্র নিবাসন্ত চরং যত্নেন ধীমতঃ । গতিঞ্চ
 পরমাং তত্র নোৎসাহে বক্তৃমন্তথা ॥ এবমেতত্তু সঞ্চিন্ত্য যৎ কৃত্যং মন্তসে
 হিতম্ । তৎ কিপ্রং কুরু কৌরব্য যত্নেবং শ্রদ্ধধাসি মে ॥ ১-৩৩

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণি
 চারপ্রত্যাচারে তীর্থবাক্যে অষ্টাবিংশতিতমোহধ্যায়ঃ ।

উনত্রিংশতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততঃ শারদতো বাক্যমিত্যুবাচ কৃপাস্তদা । যুক্তং
 স্বা(প্রা)প্তঞ্চ বৃদ্ধেন পাণ্ডবান্ প্রতি ভাষিতম্ ॥ ধর্মার্থসহিতং শ্লক্লং তত্ত্বতশ্চ
 সহেতুকম্ । তত্রানুরূপং ভীষ্মেণ মমাপ্যত্র গিরং শৃণু ॥ তেষাঠৈঞ্চব গতিশুক্যা
 বাসশৈচমাং প্রচিন্ত্যতাম্ । নীতিবিধীয়তাং চাপি সাম্প্রতং বা হিতা ভবেৎ ॥
 নাবজ্ঞেয়ো রিপুস্তাত প্রাকৃতোহপি বৃভূষতা । কিং পুনঃ পাণ্ডবাস্তাত সর্কাস্ত্র-
 কুশলা রণে ॥ তস্মাৎ সত্রং প্রবিষ্টেষু পাণ্ডবেষু মহাত্মসু । গুঢ়ভাবেষু চ্ছম্বেষু
 কালে চোদয়মাগতে ॥ স্বরাষ্ট্রে পররাষ্ট্রে চ জ্ঞাতব্যং বলমাঅনঃ । উদয়ঃ
 পাণ্ডবানাঞ্চ প্রাপ্তে কালে ন সংশয়ঃ ॥ নিবৃত্তসময়াঃ পার্থা মহাত্মানো
 মহাবলাঃ । মহোৎসাহা ভবিষ্যন্তি পাণ্ডবা হামতোজসঃ ॥ তস্মাদ্বলঞ্চ
 কোষশ্চ নীতিশ্চাপি (স্তেষাং) বিধীয়তাম্ । যথা কালোদয়ে প্রাপ্তে
 (সম্যক্ তৈঃ) সম্পৃক্তৈঃ সন্দধামহে ॥ তত্র তাত হহং মন্তে বুদ্ধ্যস্ব বল-
 মাঅনঃ । নিয়তং সর্কমিত্রেষু বলবৎসু বলেষু চ ॥ উচ্চাবচং বলং জ্ঞাত্বা মধ্যস্থ-
 ঙ্গাপি ভারত । প্রকৃষ্টমপ্রকৃষ্টঞ্চ সন্দধামস্তথা পরৈঃ ॥ সান্না ভেদেন দণ্ডেন
 দানেন বলিকর্ষণা । স্তায়েনাক্রম্য চ পরান্ বলেনানম্য দুর্কলান্ ॥ সাত্ত্বয়িষ্বা
 তু মিত্রানি বলঞ্চাভাষ্যতাং সুখম্ । সেকোষবলসংবৃদ্ধঃ সম্যক্ সিদ্ধিমবাপ্যসি ॥
 যোৎস্রসে চাপি বলিভিররিভিঃ প্রতু্যপস্থিতৈঃ । অস্তৈশ্চং পাণ্ডবৈর্বাপি
 হীনৈশ্চ বলবাহনৈঃ ॥ এবং সর্কং বিনিশ্চিত্য ব্যবসায়ং স্বধর্মতঃ । যথাকালং
 মনুয়েজ্জ চিরং সুখমবাপ্ স্তসি ॥১-১৪

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈরাগিক্যাং বিরাটপর্কণি
 (গোহরণপর্কণি) চারপ্রত্যাচারে কৃপবাক্যে একোনত্রিংশতমোহধ্যায়ঃ ।

ত্রিংশতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । অথ রাজা ত্রিগর্তানাং স্তশর্ম্মা রথযুথপঃ । প্রাপ্তকাল-
 মিদং বাক্যমুবাচ স্মরিতো বলী [নৃপম্] ॥ অসকৃন্নিকৃতঃ পূর্কং মৎস্র-শাষেয়কৈঃ
 প্রভো । স্মৃতেনৈব চ মৎস্রশ্চ কীচকেন পুনঃ পুনঃ ॥ বাধিতো বহুভিঃ সার্কিং
 বলাহলবতা বিভো । স কর্ণমভ্যুদীক্ষ্যথ দুর্ঘোধানমভাষত ॥ অসকৃন্নৎস্ররাজা
 মে রাষ্ট্রং বাধিতমোজসা । প্রণেতা কীচকস্তস্র বলবানভবৎ পুরা ॥ ক্রয়ো-
 হর্ম্মী স দুষ্টাত্মা ভুবি বিখ্যাতবিক্রমঃ । নিহতঃ স তু গর্ককৈঃ পাপকর্ম্মা নৃশংসবান্ ॥

তস্মিংশ্চ নিহতে রাজা হীনদৰ্পো নিরাশ্রয়ঃ । ভবিষ্যতি নিরুৎসাহো
 বিরাট ইতি মে মতিঃ ॥ তত্র যাত্রামহং মন্ত্রে যদি তে রোচতে মতিঃ ।
 কৌরবাণাঞ্চ সর্কেবাং কর্ণশ্চ চ মহান্ননঃ ॥ এতৎ প্রাপ্তমহং মন্ত্রে কার্যমাত্য-
 স্নিকং হি নঃ । রাষ্ট্রং তস্তাভিযাশ্চামো বহুধান্সমা কুলম্ ॥ আদদামোহস্ত
 রত্নানি বিবিধানি বহুনি চ । গ্রামান্ রাষ্ট্রাণি বা তস্য হরিষ্যামো বিভাগশঃ ॥
 অথবা গোসহস্রাণি বহুনি চ শুভানি চ । বিবিধানি হরিষ্যামঃ প্রতিপীড়্য পুরং
 বলাৎ ॥ কৌরবৈঃ সহ সন্নত্য ত্রিগর্ভৈশ্চ বিশাম্পতে । গাস্তস্যাপহরামোহস্ত
 সহ সর্কেঃ সুসংহতাঃ ॥ সংবিভাগেন (সন্ধিঃ বা তেন) কৃত্বা তু নিবন্ধী-
 মোহস্য পৌরুষম্ । হত্বা চাস্য চমুং কুৎস্নাং বশমেব নন্মামহে ॥ তং বশে
 ত্যায়তঃ কৃত্বা সুখং বৎস্যামহে বয়ম্ । ভবতো বলবৃদ্ধিশ্চ ভবিষ্যতি ন সংশয়ঃ ॥
 তচ্ছূত্বা বচনং তস্য কর্ণো রাজানমব্রবীৎ । সূক্তং সুশর্মাণা বাক্যং প্রাপ্তকালং
 হিতঞ্চ নঃ ॥ তস্মাৎ ক্ষিপ্রং বিনির্ধ্যামো যোজয়িত্বা বক্রধিনীম্ । বিভজ্য
 চাপ্যনৌকানি যথা বা মন্ত্রেসেহনষ ॥ প্রাজ্ঞো বা কুরুবৃদ্ধোহয়ং সর্কেবাং নঃ
 পিতামহঃ । আচার্য্যশ্চ তথা দ্রোণঃ কৃপঃ শারদ্বতস্তথা ॥ মন্ত্রে তে যথা
 সর্কে তথা যাত্রা বিধীয়তাম্ ॥ সংমদ্য চান্ত গচ্ছামঃ সাধনার্থং মহীপতে ।
 কিঞ্চ নঃ পাণ্ডবৈঃ কার্য্যং হীনার্ধবলপৌরুষৈঃ ॥ অত্যন্তং বা প্রণষ্টান্তে প্রাপ্তা
 বাপি যমক্ষয়ম্ । মামো রাজনিকৃষ্ণিণা বিরাটবিষয়ং বয়ম্ । আদাস্যামো হি
 গাস্তস্ত বিবিধানি বহুনি চ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো হুর্যেযাধনো রাজা বাক্যমাদায় তস্ত তৎ ।
 বৈকর্ভনশ্চ কর্ণশ্চ ক্ষিপ্রমাজ্ঞাপয়ৎ স্বয়ম্ ॥ শাসনে নিত্যসংযুক্তং হুঃশাসনমনস্ত-
 স্তরম্ । সহ বৃদ্ধৈস্ত সংমদ্য ক্ষিপ্রং যোজয় বাহিনীম্ ॥ যথোদ্দেশং চ গচ্ছামঃ
 সহিতাস্তত্র কৌরবৈঃ । সুশর্মা তু যথোদ্দিষ্টঃ দেশং যাতু মহারথঃ ॥ ত্রিগর্ভৈঃ
 সহিতো রাজা সমগ্রবলবাহনঃ । প্রাগেব হি সুসংবীতো মৎস্তস্ত বিষয়ং
 প্রতি ॥ অবন্ততো বয়ং তত্র যাশ্চামো দিবসান্তরে । বিষয়ং মৎস্তরাজস্ত সুসমৃদ্ধং
 সুসংহতাঃ ॥ তে গত্বা সহসা তত্র বিরাটনগরং প্রতি । ক্ষিপ্রং গোপান্
 সমাসাত্ত গৃহ্ত্ব বিপুলং ধনম্ ॥ গবাং শতসহস্রাণি স্ত্রীমস্তি গুণবস্তি চ ।
 বয়মপ্যহুগৃহীমো দ্বিধা কৃত্বা বক্রধিনীম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । তে স্ম গত্বা যথোদ্দিষ্টাঃ দিশং বহুমহী-
 পতেঃ । সন্নদ্ধা রথিনঃ সর্কে সপদাতা বলোৎকটাঃ ॥ প্রতিবৈরং চিকীর্ষন্তো
 গোষু সংপেতুরুত্ততাঃ । আদাতুং গাঃ সুশর্মা তু কৃষ্ণগক্শ সপ্তমীম্ ॥

অপরং দিবসং সর্কে রাজন্ সম্ভুয় কোরবাঃ । অষ্টম্যাং তান্তগৃহ্ত গো-
লানি সহস্রশঃ ॥ ১-২৭

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণি
গোহরণপর্কণি স্মশ্রুবাধ্যং নাম ত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

একত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততশ্চেষাং মহারাজ তত্রৈবামিততেজসাম্ । ছদ্মলিঙ্গ-
প্রতিষ্ঠানাং পাণ্ডবানাং মহাত্মনাম্ ॥ ব্যতীতঃ সময়ঃ সম্যগ্‌বসতাং বৈ পুরো-
ত্তমে । কুর্ষতাং তস্য কৰ্ম্মাণি বিরাটস্য মহীপতেঃ ॥ কীচকে তু হতে রাজা
বিরাটঃ পরবীরহা । [আসাঞ্চক্রে সহামাত্যঃ পাণ্ডবৈর্ধৰ্ম্মচারিভিঃ] ॥ পরাং
লস্তাবনাং চক্রে কুন্তীপুত্রে যুধিষ্ঠিরে ॥ ততশ্চরোদশস্যাস্তে তস্য বর্ষস্য ভারত ।
স্মশ্রুণা গৃহীতস্ত গোধনং তরসা বহু ॥ ততো জবেন মহতা গোপাঃ পুরমথা-
ব্রজন্ । অপশ্চন্ মৎস্যরাজঞ্চ সিংহাসনগতং প্রভূম্ ॥ শূরেঃ পরিবৃত্তা
ষোঁধৈঃ কুণ্ডলাঙ্গদধারিভিঃ । মন্ত্ৰিভিঃ সংবৃতং সর্কিং পাণ্ডবৈশ্চ মহাত্মভিঃ ॥
তং সভায়াং মহারাজমাসীনং রাষ্ট্রবর্দ্ধনম্ । তেহক্রবন্মুপসংগম্য বিরাটং
প্রণতাস্তদা ॥ অস্মান্ যুধি বিনির্জিত্য পরিভূয় চ বান্ধবান্ । গবাং শতসহ-
স্রাণি ত্রিগর্ভাঃ কালয়ন্তি তে ॥ তান্ পরীক্ষস্ব রাজেন্দ্র মা নেতুঃ পশবস্তব ॥
তচ্ছব্ধা নৃপতিঃ সেনাং মৎস্যানাং সমযোজয়ৎ । রথনাগাশ্বকলিলাং পশুধ্বজ-
সমাকুলাম্ ॥ রাজানো রাজপুত্রাশ্চ তনুভ্রাণ্যনুভেজিরে । তানুমন্তি বিচি-
ত্রাণি শূরসেব্যানি ভাগশঃ ॥ সবজ্রায়সগর্তস্ত কবচং তত্র কাঞ্চনম্ । বিরাটস্য
শ্রিয়ো ভ্রাতা শতানীকোহভ্যহারয়ৎ ॥ সর্কপারশবং চর্ম্ম (বর্ম্ম) কল্যাণ-
পটলং দৃঢ়ম্ । শতানীকাদবরজো মদিরাক্কো (শ্বো) হভ্যহারয়ৎ ॥ শতশূর্যাং
শতাবর্ত্তং শতবিন্দু শতাক্ষিমৎ । অভেদ্যকল্পং মৎস্যস্য রাজা কবচমাহরৎ ॥
উৎসেধে যস্য পদ্যানি শতং সৌগন্ধিকানি চ । সূবর্ণপৃষ্ঠং সূর্য্যাত্তং সূর্য্যদত্তো-
হভ্যহারয়ৎ ॥ দৃঢ়মায়সগর্তস্ত শ্বেতং বর্ম্ম শতাক্ষিমৎ । বিরাটস্য স্মৃতো জ্যেষ্ঠো
বীরঃ শশ্বোহভ্যহারয়ৎ ॥ শতশ্চ তনুভ্রাণি ষথাস্থানি মহারথাঃ । বোৎস্যা-
মানা অনহস্ত দেবরূপাঃ প্রহারিণঃ ॥ সূপস্বরেষু শুভ্রেষু মহৎসু চ মহারথাঃ ।
পৃথকাঞ্চনসন্নান্ রথেষ্থানযোজয়ন্ ॥ সূর্য্যচন্দ্রপ্রতীকাশে রথে দিব্যে হির-
ণ্ময়ে । মহাত্মভাবো মৎস্যস্য ধ্বজ উচ্ছিত্রিরে তদা ॥ অথান্নান্ বিবিধাকারান্

ध्वजान् हेमपरिहृतान् । यथाश्वः कलिगाः शूरा रथेषु समबोजयन् ॥ अथ मत्शो-
हत्रवीजाश्च शतानीकः जघन्नजम् । कङ्क-वज्रव-गोपाला दामग्रहिश्च वीर्यावान् ॥
युध्ययुरिति मे बुद्धिर्वर्षते नात्र संशयः । एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वज-
पताकिनः ॥ कवचानि विचित्रानि यदूनि च दृष्टानि च । प्रतिमुखं गात्रेषु
दीयन्तामायुधानि च ॥ वीराङ्गरूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः । नेमे जातु
न युध्येरन्निति मे धीरते मतिः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं हरितमानसः ।
शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान् राजन् समादिशत् ॥ सहदेवाय, भीमाय राज्ञेहथ
नकुलाय च । तान् प्रहृष्टांस्ततः श्रुत्वा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ निर्दिष्टा नरदेवेन
रथास्त्रीष्वमबोजयन् । कवचानि विचित्रानि यदूनि च दृष्टानि च ॥ विराटः प्रादि-
शद् यानि तेषामक्रिष्टकर्मणाम् । ताञ्चामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परस्तपाः ।
रथान् हरैः सुसम्पन्नानाश्च च नरोत्तमाः । निर्ययुर्दिताः पार्थाः शक्रसञ्जात-
मर्द्दिनः ॥ तरन्विनश्चरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः । रथान् हेमपरिहृताना-
श्च च महारथाः ॥ विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः कुरूपुङ्गवाः । चत्वारो ब्रातारः
शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रतिभकरटामुथाः ।
करस्तु इव जीमूताः सुदन्ताः षष्टिहायनाः ॥ श्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्तिर्हस्ति-
सादिभिः । राजानमन्वयुः पञ्चाक्षरस्तु इव पर्वताः ॥ विशारदानां मुख्यानां
हृष्टानाङ्गानुयायिनाम् ॥ अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च । षष्टिचाश्वसह-
स्राणि मत्स्यानामभितो ययुः ॥ तदनौकं विराटस्य सुशुभे भरतर्षभ ॥ संप्र-
यास्तुः तदा राजन्निनीषन्तः (गिरीकन्तः) गवां पदम् । तद्दलाग्र्यं विराटस्य
सम्प्रस्थितमशोभत । दृष्टायुधजनार्कीर्णः गजाश्वरथसङ्घलम् ॥ १-७६

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैश्यासिक्यां विराटपर्वणि
गोहरणपर्वणि सेनानिर्घाणे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । निर्घाय नगराच्छूरा व्याटानीकाः प्रहारिणः । त्रिगर्ता-
नम्पृशन्मत्स्याः सूर्यो परिणते सति ॥ ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरक्ता युद्ध-
दुर्मदाः । अत्रोत्तमभिर्गर्जन्तो गोषु गृह्णा महाबलाः ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गा-
स्तोमराकुशचोदिताः । ग्रामणीरैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ तेषां
स समरो घोरस्तमुलो लोमहर्षणः । यतां परम्परं राजन् वनराष्ट्रविवर्धनः ॥

দেবানুরসমো রাজরাসীং সূর্যোহবলমতি । পদাতিরথনাগেজ্জ-হরারোহ-বলৌঘ-
 বান্ ॥ অত্রোহন্তমভ্যাপততাং নিম্নতাঞ্চৈতরেতরম্ । উদতিষ্ঠদ্রজো ভৌমং ন
 প্রাজ্জায়ত কিঞ্চন ॥ পক্ষিণশ্চাপতন্ ভূমৌ সৈন্তেন রজসাবৃতাঃ । ইযুতিব্যতি-
 সংবত্তিরাদিত্যোহন্তরধীয়ত ॥ খণ্ডোতৈরিব সংযুক্তমস্তরীক্ষং ব্যরাজত ।
 কল্পপৃষ্ঠানি চাপানি ব্যতিষক্তানি ধম্বিনাম্ ॥ পততাং লোকবীরাণাং
 সব্যদক্ষিণমশ্রুতাম্ । রথা রথেঃ সমাজস্বুঃ পাদাতৈশ্চ পদাতয়ঃ ॥ সাদিভিঃ
 সাদিনশ্চৈব গজৈশ্চাপি মহাগজাঃ । অসিভিঃ পট্টিশৈঃ প্রাসৈঃ শক্তিভিস্তোম-
 রৈরপি ॥ সংরদ্ধা সমরে রাজস্বিগ্নস্বুরিতরেতরম্ । নিম্নস্তঃ সমরেহত্রোহন্তঃ
 শূরাঃ পরিঘবাহবঃ ॥ ন শেকুরভিসংরদ্ধাঃ শূরান্ কর্ত্বুং পরাশুখান্ ।
 কপ্তোত্তরোষ্ঠঃ সুনসং কপ্তকেশমলকৃতম্ ॥ অদৃশত শিরশ্ছিন্নং রজোধ্বস্তং
 সকুণ্ডলম্ । অদৃশন্ত চ গাত্রানি শরৈশ্ছিন্নানি ভাগশঃ ॥ শালস্কন্ধনিকাশানি
 ক্ষত্রিয়াণাং মহামুধে । নাগভোগনিকাশৈশ্চ বাহুভিশ্চন্দনোক্ষিতৈঃ ।
 আস্তীর্ণা বসুধা ভাতি শিরোভিশ্চ সকুণ্ডলৈঃ ॥ রথিনাং রথিভিশ্চাত্র
 সংগ্রহারোহভ্যবর্তত । সাদিনাং সাদিভিশ্চাপি পদাতীনাং পদাতিভিঃ ॥
 উপাশাম্যদ্রজো ভৌমং ক্রধিরেণ প্রসর্পতা । কশ্মলং প্রাবিশদেবারং নির্মর্ষাদ-
 মবর্তত ॥ উপাক্রোশঃস্তদাত্রোহন্তঃ শরৈর্গাঢ়ং প্রবেজিতাঃ । অন্তরীক্ষে
 গতির্ঘেধাং দর্শনঞ্চাপ্যরুধ্যত ॥ তে ব্রহ্মঃ সমরেহত্রোহন্তঃ শূরাঃ পরিঘবাহবঃ ।
 ন শেকুরভিসংরদ্ধাঃ শূরান্ কর্ত্বুং পরাশুখান্ ॥ শতানীকঃ শতং হত্বা
 বিশালাক্ষশতুঃশতম্ । প্রবিষ্টৌ মহতীং সেনাং ত্রিগর্তীনাং মহারথৌ ॥ তাং
 প্রবিষ্টৌ মহাসেনাং বলবন্তৌ ষশস্বিনৌ । আচ্ছেতাং বাহুসংরদ্ধাং কেশা-
 কেশি নথানথি ॥ লক্ষ্মিত্বা ত্রিগর্তীনাং তৌ প্রবিষ্টৌ রথব্রজম্ । অগ্রতঃ
 সূর্য্যদত্তশ্চ মদিরাক্ষশ্চ পৃষ্ঠতঃ ॥ বিরটস্তত্র সংগ্রামে হত্বা পঞ্চশতান্ রথান্ ।
 হরানাঞ্চ শতান্ত্ৰৌ হত্বা পঞ্চ মহারথান্ ॥ চরন্ স বিবিধাম্মার্গান্ রথেষু
 রথযুথপঃ । ত্রিগর্তীনাং সুশর্মাণমাচ্ছক্রুরথং রণে ॥ তৌ ব্যবাহরতাং তত্র
 মহাত্মানৌ মহাবলৌ । অত্রোহন্তমভিগজ্জন্তৌ গোষ্ঠেষু বৃষভাবিব ॥ ততো
 রাজা ত্রিগর্তীনাং সুশর্মা যুদ্ধদুর্শদঃ । মৎস্রং সমীয়াদ্রাজানং বৈরথং
 যুদ্ধমাহ্বয়ন্ ॥ ততো রথাভ্যাং রথিনৌ ব্যতীয়তুরমর্ষিণৌ । শরান্ ব্যসৃজতাং
 শীঘ্রং তোয়ধারা ঘনাবিব ॥ অত্রোহন্তঞ্চাপি সংরদ্ধৌ বিচেরতুরমর্ষিণৌ
 কৃতান্ত্রৌ নিশিতৈর্কাণৈরসি-শক্তি-গদাভূতৌ ॥ ততো রাজা সুশর্মাণং বিব্যাধ
 দশভিঃ শরৈঃ । পঞ্চভিঃ পঞ্চভিশ্চাস্ত্র বিব্যাধ চতুরৌ হরান্ ॥ তথৈব

মৎশ্ররাজানং সুশর্মা যুদ্ধদুর্শদঃ । পঞ্চাশক্তিঃ শিতৈর্কর্ণৈর্বিব্যাধ পরমাস্ত্রবিৎ ॥
ততঃ সৈন্তং সমাহৃত্য মৎশ্ররাজ-সুশর্মাণো । ন জানীতাং তদাত্তোহন্তঃ সৈন্তেন
রজসাবৃতে ॥ ১-৩০

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈরাটিক্যাং বিরাটপর্বণি
গোহরণপর্বণি সুশর্মাবিরাটযুদ্ধে ষাতিংশতমোহধ্যায়ঃ ।

ষাতিংশতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । তমসাভিগ্নুতে লোকে রজসা চৈব ভারত ।
ব্যতিষ্ঠন্ বৈ-মুহূর্ত্তস্ত ব্যাঢ়ানীকাঃ প্রহারিণঃ ॥ ততোহন্ধকারং প্রগুদন্ন, দতিষ্ঠত
চন্দ্রমাঃ । কূর্বাণো বিমলাঃ রাত্রিঃ নন্দয়ন্ কলিয়ান্ যুধি ॥ ততঃ প্রকাশ-
মাসাত্ত পুনর্যুদ্ধমবর্ত্তত । ঘোররূপং ততস্তস্মিন্ নাবৈকস্তু পরস্পরম্ ॥ ততঃ
সুশর্মা ত্রৈগর্ত্তঃ সহ ভ্রাত্ৰা ববীয়মা । অভ্যদ্রবন্মৎশ্ররাজং রথব্রাতেন
সর্কশঃ ॥ ততো রথাভ্যাং প্রকন্দ্য ভ্রাতরৌ কলিয়র্ষভৌ । গদাপাণী
সুসংরকৌ সমভ্যদ্রবতাং হয়ান্ ॥ তথৈব তেষাস্ত বনানি তানি, ক্রুদ্ধান্ত-
থাত্তোহন্তমভিদ্ৰবন্তি । খড়্গৈর্গদাভিচ্চ পরশ্বধৈচ্চ, পাঠৈশ্চ তীক্ষ্ণাশ্রুতীক্ষ্ণ-
ধারৈঃ ॥ বলং স মৎশ্রস্ত্র বলেন রাজা, সর্কং ত্রিগর্ত্তাধিপতিঃ সুশর্মা ।
প্রমথ্য জিত্বা চ প্রসহ্য মৎশ্রং, বিরাটমোজস্বিনমভ্যধাবৎ ॥ তৌ নিহত্য
পৃথগধূর্য্যাবুভৌ তৌ পার্শ্বিসারথী । বিরথং মৎশ্ররাজানং জীবগ্রাহম-
গৃহ্তাম্ ॥ তমুন্মথ্য সুশর্মা তু যুবতীমিব কামুকঃ । শ্রন্দনং স্বং সমারোপ্য
প্রযষৌ শীঘ্রবাহনঃ ॥ তস্মিন্ গৃহীতে বিরথে বিরাটে বলবত্তরে । প্রাদ্রবস্ত
ভয়ান্মৎশ্রাস্ত্রিগর্ত্তৈর্দিতা ভূশম্ ॥ তেষু সম্রাস্ত্রমাণেষু কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ ।
প্রত্যভাষন্মহাবাহুং ভীমসেনমরিন্দমম্ ॥ মৎশ্ররাজঃ পরামৃষ্টস্মিগর্ত্তেন সুশর্মাণা ।
তং মোচয় মহাবাহো ন গচ্ছেদ্বিষতাং বশম্ ॥ উষিতাঃ স্ম সুখং সর্কৈ সর্ক-
কর্মৈঃ সুপূজিতাঃ । ভীমসেন ত্বয়া কার্য্যা তস্য বাসস্ত নিষ্কৃতিঃ ॥

ভীম উবাচ । অহমেনং পরিভ্রাস্ত্রে শাসনাত্তব পার্থিব । পশু মে
সুমহৎ কর্ম যুধ্যতঃ সহ শক্রভিঃ ॥ স্ববাহুবলমাশ্রিত্য তিষ্ঠ স্বং ভ্রাতৃভিঃ সহ ।
একান্তমাশ্রিতো রাজন্ পশু মেহন্ত পরাক্রমম্ ॥ সুস্কন্ধোহয়ং মহাবৃক্কো গদারূপ
ইব স্থিতঃ । এনমেবং সমাশ্রিত্য দ্রাবয়িষ্যামি শত্রবান্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । তং মন্তমিব মাতঙ্গং বীক্ষমাণং বনস্পতিম্ ॥

অত্রবীদ্ ভ্রাতরং বীরং ধর্মরাজো যুধিষ্ঠিরঃ ॥ মা ভীম সাহসং কাৰ্বীশ্চিষ্ঠত্বেষ
বনস্পতিঃ । মা হ্যং বৃক্ষেণ কৰ্ম্মাণি কুর্ক্সাণমতিমানুষম্ । জনাঃ সমদবুধ্যোরন্
ভীমোহন্নমিতি ভারত ॥ অত্রদেবায়ুধং কিঞ্চিৎ প্রতিপত্ত্ব মাণুষম্ । চাপং
বা যদি বা শক্তিং নিস্ত্রিংশং বা পরশ্বধম্ ॥ যদেব মাণুষঃ ভীম ভবেদন্তৈর-
লক্ষিতম্ । তদেবায়ুধমাদায় মোক্ষয়াশু মহীপতিম্ ॥ যমো চ চক্ররক্ষো তে
ভবিতারো মহাবলো । ব্যুহতঃ সমরে তাত মৎশুরাজং পরীপ্সতঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমুক্তস্ত বেগেন ভীমসেনো মহাবলঃ । গৃহীত্বা
তু ধনুঃ শ্রেষ্ঠং জবেন সুমহাজবঃ ॥ ব্যমুঞ্চচ্ছরবর্ষাণি সতোয় ইব তোয়দঃ ।
তং ভীমো ভীমকৰ্ম্মাণং সুশৰ্ম্মাণমথাদ্রবৎ ॥ বিরাটং সম বীরৈক্যনং তিষ্ঠ তিষ্ঠেতি
চাবদৎ । সুশৰ্ম্মা চিন্তয়ামাস কালান্তকষমোপমম্ ॥ তিষ্ঠ তিষ্ঠেতি ভাষন্তঃ
পৃষ্ঠতো রথপুঙ্গবঃ । পশুতাং সুমহৎ কৰ্ম্ম মহদ্ যুদ্ধমুপস্থিতম্ ॥ পরাবৃত্তো
ধনুর্গৃহ্য সুশৰ্ম্মা ভ্রাতৃভিঃ সহ । নিমেষান্তরমাত্রেণ ভীমসেনেন তে রথাঃ ॥
রথানাঞ্চ গজানাঞ্চ বাজিনাঞ্চ সসাদিনাম্ । সহস্রশতসজ্জাতাঃ শূরাণামু-
গ্রধ্বিনাম্ ॥ পাতিতা ভীমসেনেন বিরাটশ্চ সমীপতঃ । পত্তয়ো নিহতা-
শ্বেষাং গদাং গৃহ্য মহাত্মনা ॥ তদৃষ্টা তাদৃশং যুদ্ধং সুশৰ্ম্মা যুদ্ধহর্ষদঃ ।
চিন্তয়ামাস মনসা কিং শেষং হি বলশ্চ মে ॥ অপরো দৃশতে কোহন্তো পুরা মথো
মহাবলে । আকর্ণপূর্ণেন তদা ধনুষা প্রত্যদৃশত । সুশৰ্ম্মা সায়কাংস্তীক্সান
ক্ষিপতে চ পুনঃ পুনঃ ॥ ততঃ সমস্তান্তে সর্কে তুরগানভ্যচোদয়ন্ । দিব্য-
মস্রং বিকুর্ক্সাণান্নিগর্তান্ প্রত্যমর্ষণাঃ ॥ তান্নিবৃত্তরথান্ দৃষ্টা পাণ্ডবান্ সা
মহাচমুঃ । বৈরাটিঃ পরমক্রুদ্ধো যুষুধে পরমাত্তম্ ॥ সহস্রমবধীত্তত্র কুন্তীপুত্রো
যুধিষ্ঠিরঃ । ভীমঃ সপ্তসহস্রাণি [সপ্তশতান্ যোধান্] ষমলোকমদর্শয়ৎ ।
নকুলশ্চাপি সপ্তৈব শতানি প্রাহিণোচ্ছরৈঃ । শতানি ত্রীণি শূরাণাং সহদেবঃ
প্রতাপবান্ ॥ যুধিষ্ঠিরসমাদিষ্টো নিজরে পুরুষর্ষভঃ । ততোহভ্যপতদতু্যগ্রং
সুশৰ্ম্মাণমুদায়ুধম্ ॥ ভিক্ষা তাং মহতীং সেনাং ত্রিগর্তানাং মহারথঃ । ততো
যুধিষ্ঠিরো রাজা স্বরমাণো মহাবলঃ । অভিক্রত্য সুশৰ্ম্মাণং শরৈরভ্যাহনদ্
ভৃশম্ ॥ সুশৰ্ম্মাপি সুসংক্রুদ্ধস্বরমাণো যুধিষ্ঠিরম্ । অবিধ্যন্নবভিক্ষাণৈশ্চ-
তুর্ভিচ্ছতুরো হরান্ ॥ ততো রাজরাণ্ডকারী কুন্তীপুত্রো বৃকোদরঃ । সমাসাণ্ড
সুশৰ্ম্মাণমখানস্ত ব্যপোথয়ৎ ॥ পৃষ্ঠগোপাংশ্চ তস্যাপি হত্বা পরমসায়কৈঃ ।
অথাস্য সায়ধিঃ ক্রুদ্ধো রথোপস্থাদপাতয়ৎ ॥ চক্ররক্ষশ্চ শুরো বৈ
মদিরাক্ষেতি [মদিরাশ্চেতি] বিক্রমতঃ । স তদা বিরথং দৃষ্টা ত্রিগর্তান্

প্রাহরত্তদা ॥ ততো বিরাটঃ প্রঙ্কন্য রথাদথ স্মশর্ষণঃ । গদামস্য পরামৃষ
 তমেবাভ্যদ্রবধলী ॥ স চচার গদাপাণিবৃদ্ধোহপি তরুণো যথা । পলায়মানং
 ত্রৈগর্তং দৃষ্টা ভীমোহভ্যভাষত ॥ রাজপুত্র নিবর্ত্তন ন তে যুক্তং পলায়নম্ ।
 অনেন বীর্যেণ কথং গাস্ত্বং প্রার্থয়সে বলাৎ ॥ কথঞ্চাসুচরাংস্ত্যক্তা শক্রমধ্যে
 বিষীদসি ॥ ইত্যুক্তঃ স তু পার্থেন স্মশর্ষা রথযুথপঃ । তিষ্ঠ তিষ্ঠেতি ভীমঃ
 স সহস্রাভ্যদ্রবধলী ॥ ভীমস্ত ভীমসঙ্কশো রথাৎ প্রঙ্কন্য পাণ্ডবঃ । প্রাদ্র-
 বত্তূর্ণমব্যগ্রো জীবিতেপ্সুঃ স্মশর্ষণঃ ॥ তং ভীমসেনো ধাবন্তমভ্যধাবত
 বীয্যবান্ । ত্রিগর্ত্তরাজমাদাতুং সিংহঃ ক্ষুদ্রমৃগং যথা ॥ অভিজত্য স্মশর্ষণং
 কেশপক্ষে পরামৃষৎ । সমুত্তম্য তু বোধাত্তং নিম্পিপেব মহীতলে ॥ পদা
 মূর্দ্ধি মহাবাহুঃ প্রাহরদ্বিলপিষ্ঠতঃ । তস্য জাহুঃ দদৌ ভীমো জয়ে
 চৈনমরত্বিনা ॥ স মোহমগমদ্রাজা প্রহারবরপীড়িতঃ ॥ তস্মিন্ গৃহীতে
 বিরথে ত্রিগর্ত্তানাং মহারথে । অভজ্যত বলং সর্কং ত্রৈগর্ত্তং তদ্রয়াতুরম্ ॥
 নিবর্ত্ত্য গাস্ততঃ সর্কীঃ পাণ্ডুপুত্রা মহারথাঃ । অবজিত্য স্মশর্ষণং ধনঞ্চাদায়
 সর্কশঃ ॥ স্ববাহুবলসম্পন্ন হ্রীনিষেবা যতব্রতাঃ । বিরাটস্য মহাত্মানঃ
 পরিক্লেশবিনাশকাঃ ॥ স্থিতাঃ সমক্ৰং তে সর্কে ত্বথ ভীমোহভ্যভাষত ।
 [বিরাটস্য মহারাজ পরিক্লেষ্ঠে নরাধমঃ ।] নায়ং পাপসমাচারো মত্তো
 জীবিতুমর্হতি ॥ কিন্নু শক্যং ময়া কর্ত্তুং যদ্রাজা সততং স্বনী । গলে গৃহীত্বা
 রাজানমানীয় বিবশং বশম্ ॥ তত এনং বিচেষ্টন্তং বদ্ধা পার্থো বৃকোদরঃ ।
 রথমারোপয়ামাস বিসংক্রং পাণ্ডুগুণ্ঠিতম্ ॥ অভ্যত্য রণমধ্যস্থমভ্যগচ্ছদ্
 যুধিষ্ঠিরম্ । দর্শয়ামাস ভীমস্ত স্মশর্ষণং নরাধিপম্ ॥ প্রোবাচ পুরুষব্যাত্তো
 ভীমমাহব শোভিনম্ । তং রাজা প্রাহসদ্ দৃষ্টা মুচ্যতাং বৈ নরাধিপঃ ॥
 এবমুক্তোহব্রবীষ্ঠীমঃ স্মশর্ষণং মহাবলঃ ॥

ভীম উবাচ । জীবিতুক্ষেচ্ছসে মূঢ় হেতুং মে গদতঃ শূণু । দাসোহস্মীতি
 ত্বয়া বাচ্যঃ সংসৎসু চ সভাসু চ ॥ এবং তে জীবিতং দত্তামেষ যুদ্ধজিতো
 বিধিঃ । তমুবাচ ততো জ্যেষ্ঠো ভ্রাতা সপ্রণয়ং বচঃ ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । মুঞ্চ মুঞ্চাধমাসারং প্রমাণং যদি তে বয়ম্ । দাসভাবং গতো
 হেব বিরাটস্ত মহীপতেঃ । অদাসো গচ্ছ মুক্তোহসি মৈবং কার্বীঃ পুনঃ
 কচিৎ ॥ ১-৬১

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কনি

দক্ষিণ-গোত্রহে স্মশর্ষণপরাজয়ো নাম ত্রয়ত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

চতুস্ত্রিংশতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমুক্তস্ত সত্রীড়ঃ সুশর্মা সৌদধোমুখঃ । স মুক্তো
হতোত্য রাজানমভিবাচ প্রতস্থিবান্ ॥ প্রমুচ্য চ সুশর্মাণং পাণ্ডবাস্তে হতদ্বিষঃ ।
স্ববাহুবলসম্পন্নানী হ্রীনিষেবা ষতব্রতাঃ । সংগ্রামশিরসো মধ্যে তাং রাত্রিঃ
সুধিনোহবসন্ ॥ ততো বিরাটঃ কোন্তেনানতিমানুষ-বিক্রমান্ । অর্চয়ামাস
বিত্তেন মানেন চ মহারথান্ ॥

বিরাট উবাচ । ষথৈব মম রত্নানি যুস্মাকং তানি বৈ তথা । কার্যং
কুরুত বৈ সর্কৈ ষথাকামং ষথাস্থথম্ ॥ দদাম্যালঙ্কৃতাঃ কণ্ঠা বসুনি বিবিধানি
চ । মনসশ্চাপ্যভিপ্রেতং যবঃ শক্রনিবর্হণাঃ ॥ যুস্মাকং বিক্রমাদগ্ন মুক্তোহহং
স্বস্তিমানিহ । তস্মাদ্ভবন্তো মৎস্তানামীধরাঃ সর্কৈ এব হি ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । তথাভিবাদিনং মৎস্তং কোরবেয়াঃ পৃথক্ পৃথক্ ।
উচুঃ প্রাজ্ঞলয়ঃ সর্কৈ যুধিষ্ঠিরপুরোগমাঃ ॥ প্রতিনন্দাম তে বাক্যং সর্কৈ-
কৈব বিশাম্পতে । এতেনৈব প্রতীতাঃ স্ম ষক্ং মুক্তোহগ্ন শক্রতিঃ ॥ ততো-
হব্রবীৎ প্রীতমনা মৎস্তরাজো যুধিষ্ঠিরম্ । পুনরেব মহাবাহুর্কিরীটো রাজসত্তমঃ ॥
এহি ত্বামভিষেক্যামি মৎস্তরাজোহস্ত নো ভবান্ । মনসশ্চাপ্যভিপ্রেতং
যথেষ্টং ভুবি ছলভম্ ॥ তত্তেহহং সংপ্রদাশ্চামি সর্কৈমর্হতি নো ভবান্ ।
রত্নানি গাঃ সুবর্ণঞ্চ মণিমুক্তামথাপি চ ॥ বৈয়াত্রপণ্ড বিপ্রেন্দ্র সর্কৈথৈব নমোহস্ত
তে । তৎকৃতে হুগ্ন পশ্যামি রাজ্যমাত্মানমেব চ ॥ ষতশ্চ জাতসংরন্তো ন
চ শক্রবশং গতঃ । ততো যুধিষ্ঠিরো মৎস্তং পুনরেবাভ্যভাষত ॥ প্রতিনন্দামি
তে বাক্যং মনোজ্ঞং মৎস্ত ভাষসে । আনুশংস্যপরো নিত্যং স্মননাঃ সততং
ভব ॥ গচ্ছন্তু দূতাস্তরিতং নগরং তব পার্থিব । সুহৃদাং প্রিয়মাখ্যাতুং ঘোষ-
য়ন্তু চ তে জয়ম্ ॥ তস্য তদ্বচনং শ্রুত্বা দূতান্ রাজা সমাদিশৎ । আচক্ষুধং
পুরং গত্বা সংগ্রামে বিজয়ং মম ॥ কুমার্যঃ সমলঙ্কৃত্য পর্য্যাগচ্ছন্তু মে পুরাৎ ।
বাদিত্রাণি চ সর্কৈণি গণিকাশ্চ স্বলঙ্কৃতাঃ ॥ তে তদাজ্ঞাং ততঃ শ্রুত্বা রাজা
মৎস্যেন চোদিতাম্ । তামাজ্ঞাং শিরসা কৃত্বা প্রস্থিতা হৃষ্টদানসাঃ ॥ তে
গত্বা কেবলাং রাত্রিমথ সূর্য্যোদয়ং প্রতি । বিরাটস্য পুরাভ্যাসে দূতা
জয়মঘোষয়ন্ ॥ ১-১২

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণি
সুশর্মাপরাজয়ো নাম চতুস্ত্রিংশতমোহধ্যায়ঃ ।

पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । षाते त्रिगर्भान्यस्य तु पशुंस्तान् वै परीप्सति ।
 दुर्योधनः सहामातेऽपि विराटमुपमादध ॥ तीक्ष्णो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च पर-
 माश्रुविं । द्रोणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभुः ॥ विविंशतिर्किर्कणश्च
 चित्रसेनश्च वीर्यावान् । द्रुमुक्थो दुःसह (ल)श्चैव षे चात्रे च महारथाः ॥ एते
 मन्त्रानुपागम्य विराटश्च महौपतेः । षोडान् विद्राव्य तरसा गोधनं ब्रह्म-
 रजसा ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति च । महता रथवंशेन परिवार्या
 समस्ततः ॥ गोपालानाञ्च षोडश हन्तां तैर्महारथैः । आरावः
 सुमहानासीं सम्प्रहारे तयकरे ॥ गोपाध्यक्षो तयत्रस्तो रथमाहार सवरः ।
 जगाम नगराद्यैव परिक्रोशंस्तुर्दारुवत् ॥ सम्प्रविष्ट पुरं राज्ञो राजवेश्मा-
 भ्यास्ततः । अवतीर्य रथात्तूर्णमाध्यातुं प्रविवेश ह ॥ दृष्ट्वा भूमिजम्पुत्रं नाम पुलं
 मन्त्रस्य मानिनम् । तस्यै तं सर्कमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ षष्टिं गवां
 सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते । तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्द्धनम् ॥
 राजपुत्र हितं प्रेप्सुः क्षिप्रं निर्वाहि वै श्वम् । त्वां हि मन्त्रस्यो महौपालः
 सैन्धुपालमिहाकरोत् ॥ त्वां वै परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः । पुलो
 ममाहुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्भवः ॥ इषुषे निपुणो बोधः सदा वीरश्च मे
 सूतः । तस्य तं सत्यमेवास्तु मनुश्चेन्द्रस्य भाषितम् ॥ आवर्तय कुरुन् जिहा
 पशुन् पशुमताश्वर । निर्दिहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ धनुश्च्युते रुरु-
 पुञ्जैः शरैः समस्तपर्कभिः । दिवतां तिक्रान्तीकानि गजानामिव युथपः ॥
 पाशोपधानां ज्योतिष्मिन् चापदण्डां महाश्वनाम् । शरवर्णां धनुर्वीणां शक्रमध्ये
 प्रवादय ॥ श्वेता रजतसङ्काशा रथे युज्यन्ते ते हयाः । ध्वजश्च सिंहं सौवर्ण-
 मुज्ज्वलन् च ते विभो ॥ रुरुपुञ्जाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता हया । ह्यादयस्तु शराः
 सूर्यां राज्ञां मार्गनिरोधकाः ॥ रणे जिहा कुरुन् सर्कान् ब्रह्मपाणि-
 रिवासुरान् । षणो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुनः पुरम् । त्वं हि राष्ट्रस्य परमा
 गतिर्मन्त्रस्यपतेः सूतः । षथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतांवरः ॥ एवं
 गतिश्च मन्त्रानां भव वंशविवर्द्धनः । गतिमस्तो भवत्तु सर्वे विषयवासिनः ॥

वैशम्पायन उवाच । त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तदाक्यमभयकरम् । अस्तुःपुरे
 श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ १-२२

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैशम्पायन्याः
 विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः

उत्तर उवाच । अथाहमनुगच्छेयं दृढधरा गवां पदम् । यदि मे सारधिः
कश्चिद्वेदधेयुः कोविदः ॥ तद्वहं नाधिगच्छामि यो मे यथा भवेन्नरः । पशु
त्रं सारधिः क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ अष्टाविंशतिरात्रं वामासं वा
नूनमस्ततः । यत्तदागौत्रहृद् युक्तं तत्र मे सारधिर्हितः ॥ स लभेन्न यदि त्वत्तं
हयवानविदं नरम् । त्वरावानु यथाहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ विगाहं तं-
परानीकं गजवाजिरथाकुलम् । शत्रुप्रतापनिर्वीर्यान् कुरुन् जित्थानरे पशून् ॥
दुर्योधनं शास्तनवः कर्णं वैकर्तनं रूपम् । द्रोणञ्च सहपुत्रं वै महेशान्
समागतान् ॥ विद्यासमिद्धा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् । अननैव मूर्ध्नि
पुनः प्रत्यानरे पशून् ॥ शुभ्रमासाञ्च कुरवः प्रयात्त्यादारु गोधनम् । किन्नु
शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ॥ पशुयुञ्ज मे वीर्यां कुरवश्चे समा-
गताः । किन्नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादमम्यान् प्रवाधते ॥

वैशम्पायन उवाच । (श्रुत्वा तदर्जुनवाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भाषतः । अतीत-
समये काले प्रियां भार्यामनिन्दिताम् ॥ द्रुपदस्य सूतां तन्वीं पाण्डालीं
पावकाञ्जाम् । सत्यार्ज्ववङ्गोपेतां उर्ध्वः प्रियहिते रताम् ॥ उवाच
रहसि प्रीतः कृष्णः सर्वार्थकोविदः । उत्तरं क्वहि कल्याणि क्षिप्रं मद्यचना-
दिदम् ॥ अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारधिः सम्यतो दृढः । महायुद्धेषु संसिद्धः
स ते यथा भविष्यति ॥ वैशम्पायन उवाच ।) तस्य तद्यचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनः
पुनः । न चामर्षत पाण्डाली वीतङ्गोः परिकीर्तनम् ॥ अथैनमुपसङ्गम्य स्त्रीमध्ये सा
यशस्विनी । ब्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ योऽसौ बृहदारणाभो युवा
सुप्रियदर्शनः । बृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत् स सारधिः ॥ धनुश्चतः वर-
चासीत्तस्य शिष्टो महायुवः । दृष्टपूर्वो मया वीरश्चरन्त्या पाण्डवान् प्रति ॥
यदा तं पावको दावमदहं थाण्डवं वनम् । अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता
ह्येतावताः ॥ तेन सारधिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः । अजयत् थाण्डवप्रस्थे
न हि यत्तांति तादृशः ॥

उत्तर उवाच । सैरक्षि जानासि तथा युवानं, नपुंसको नैव भवेद्
यथासौ । अहं न शकामि बृहन्नां शते, वक्तुं स्वयं यच्च ह्यान् ममेति वै ॥

द्रोपद्युवाच । येन कुमारी सुश्रेणी भगिनी ते यवीरसी । अस्याः स
वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ यदि वै सारधिः स स्यात् कुरुन् सर्वान् संशयः ।

দ্বিত্বা গাশ্চ সমাদায় ধ্রুবমাগমনং ভবেৎ ॥ এবমুক্তঃ স সৈরক্ৰ্যা ভগিনীঃ
প্রত্যভাষত । গচ্ছ ত্বমনবচ্যাদি তামানয় বৃহন্নলাম্ ॥ সা ভ্রাতা প্রেষিতা
শীঘ্রমগচ্ছন্নর্ভনালয়ম্ । যত্রাস্তে স মহাবাহুশ্চরঃ সত্রেণ পাণ্ডবঃ ॥ ১-২৪

ইতি মহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্বণ্যন্তর-
গোত্রহে সৈরক্ৰীবাক্যং নাম ষট্‌ত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

সপ্তত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । সা প্রাদ্রবৎ কাঞ্চনমালাধারিণী, জ্যেষ্ঠেন ভ্রাতা
প্রহিতা যশস্বিনী । সুদক্ষিণা বেদিবিলগ্নমধ্যা, সা পদ্মপত্রাভনিভা শিখণ্ডিনী ॥
তন্বী শুভাদী মণিচিত্রমেখলা, মৎস্তস্ত রাজস্তুনয়া শ্রিয়া বৃত্তা । তন্নর্ভনাগারমরাল-
পদ্মা, শতহৃদা মেঘমিবাভ্যপদ্যত ॥ সা হস্তিহস্তোপমসংহতোরুরনিন্দিতা
চারুদতী সুমধ্যমা । আসাচ্চ তং বৈ বরমালাধারিণী, পার্থঃ শুভা নাগবধুরিব
দ্বিপম্ ॥ সা রত্নভূতা মনসঃ প্রিয়ার্চিতা, [শ্রিয়ার্বতা] সূতা বিরাটশ্চ যথেন্দ্র-
লক্ষ্মীঃ । সুদর্শনীয়্যা প্রমুখে যশস্বিনী, প্রীত্যা ব্রবীদর্জুনমায়তেক্ষণা ॥ সুসংহ-
তোরুং কনকোজ্জলত্বচং, পার্থঃ কুমারীং স তদাভ্যভাষত । কিমাগমঃ কাঞ্চন-
মালাধারিণি, যুগাক্ষি কিং ত্বং ত্বরিতেব ভামিনি ॥ কিং তে মুখং সুন্দরি ন
প্রসন্নমাচক্ষু তত্ত্বং মম শীঘ্রমঙ্গনে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । স তাং দৃষ্ট্বা বিশালাক্ষীঃ রাজপুল্লীং সখীং সখা ।
প্রহসন্নব্রবীদ্রাজন্ কিমাগমনমিত্যুত ॥ তমব্রবীদ্রাজপুল্লী সমুপেত্য নরবর্তম্ ।
প্রণয়ং ভাবয়ন্তী সা সখীমধ্য ইদং বচঃ ॥ গাবো রাষ্ট্রে কুরুভিঃ কাল্যন্তে নো
বৃহন্নলে । তান্ বিজেতুং মম ভ্রাতা প্রযাস্ততি ধনুর্ধরঃ ॥ নাচিরং নিহতস্তশ্চ
সংগ্রামে রথসারথিঃ । তেন নাস্তি সমঃ সূতো যোঃশ্চ সারথ্যমাচরেৎ ॥
তস্মৈ প্রযতমানায় সারথ্যর্থং বৃহন্নলে । আচচক্ষে হন্নজ্ঞানে সৈরক্ৰী কৌশলং
তব ॥ (অর্জুনশ্চ কিলাসীত্বং সারথির্দম্বিতঃ পুরা । ত্বয়াজয়ৎ সহায়েন
পৃথিবীং পাণ্ডববর্তনঃ ॥) সারথ্যঞ্চ মম ভ্রাতুঃ কুরু সাধু বৃহন্নলে । দূরাদ্দূরতরং
গাবো হ্রিয়ন্তে কুরুভির্হি নঃ ॥ অথৈতৎকচনং মেহচ্চ নিযুক্তা ন করিষ্যসি ।
প্রণয়াদ্ভ্যমানা ত্বং পরিত্যক্ত্যামি জীবিতম্ ॥ এবমুক্তস্ত স্ত্রোণ্যা তয়া সখ্যা
পরন্তপঃ । জগাম রাজপুল্লশ্চ সকাশমমিতৌজসঃ ॥ তং সা ব্রজন্তং ত্বরিতং
প্রতিম্নমিব কুঞ্জরম্ । অবগচ্ছবিশালাক্ষী গজং গজবধুরিব ॥ দূরাদেব তু তাং

प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्युत्थत । अथा सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमर्षयत् ॥
 पृथिवीमज्जयत् कृत्वा कृत्वापुत्रो धनञ्जयः । सैरक्षी चाः समाच्छेत् सा हि जानाति
 पाण्डवान् ॥ संयच्छ मामकानखांसुथैव त्वं बृहन्नले । कुरूतिर्योऽश्रमानश्च
 गोधनानि परीक्षतः ॥ अर्जूनश्च किनासौख्यं सारथिर्द्विजितः पुरा । अथा-
 हज्जयत् सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षतः ॥ एवमुक्त्वा प्रत्यूवाच राजपुत्रः बृहन्नला ।
 का शक्तिर्मम सारथां कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं
 वा पृथग्भिधम् । तं करिष्यामि तद्वस्तु सारथ्यञ्च कृतो मम ॥

उत्तर उवाच । गारुनो नर्तनो वापि वादनो वा पुनर्भव । क्रिप्रं मे
 रथमाहाय निगृह्णोष हस्योत्तमान् ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र नर्षसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बह ।
 उत्तरायाः प्रमुक्तः सर्वः जानन्नरिन्दमः ॥ उर्कमुत्क्रिय कवचं शरीरे प्रत्य-
 मुक्त । कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन् पृथुलोचनाः ॥ स तु दृष्ट्वा पिनहस्तं
 स्वयमेवोत्तरस्ततः । कवचेन महार्हेण समनहद् बृहन्नलान् ॥ वभार कव
 चकाग्र्यं स्वयमप्यंशुमप्रभम् । ध्वजं सिंहं समुच्छ्रित्य सारथ्यं समकल्पयत् ॥
 धनुषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान् बहून् । आदाय प्रथयो वीरः स
 बृहन्नलसारथिः ॥ अथोत्तरा च कणाश्च सथास्तामक्रवन्सुदा । बृहन्नले आनयेथा
 बासांसि रुचिराणि च ॥ पाण्डालिकार्थं चित्राणि सुम्भानि च मृदूनि च । विजित्य
 संग्रामगतान् भौमदोणमुखान् कुरून् ॥ एवं ता क्ववतीः कणाः सहिताः
 पाण्डुनन्दनः । प्रत्यूवाच हसन् पार्थो मेषदन्तुतिनिश्चनः ॥

बृहन्नलोवाच । बह्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् । तदा
 हरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु वीतंस्तुतः प्राचोदयन्नलान् ।
 कुरूनभिमुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमस्थितं,
 बृहन्नलायाः सहितं महाभुक्तम् । त्रिंशत् कणाश्च विंशत् सुव्रताः, प्रदक्षिणः
 चक्रुरथोचूरङ्गनाः ॥ यदर्जूनशुर्वततुल्यागामिनः, पुरातवत् खाण्डवदाहमङ्गलम् ।
 कुरून् समामाद्य रणे बृहन्नले, सहोत्तरेणाद्य तदस्त मङ्गलम् ॥ १—७४

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायां वैशम्पिकायां विराटपर्वण्य-

उत्तरगोत्रहे सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

অষ্টত্রিংশতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । স রাজ্যখাতা নির্ঘ্যায় বৈরাটিঃ পৃথিবীজয়ঃ । প্রবাহীত্য-
ব্রবীৎ সূতং যত্র তে কুরবো গতাঃ ॥ সমবেতান্ কুরুন্ সর্কান্ বিজিগীষূন্
বিজিত্য বৈ । গাশ্বেষাং ক্ষিপ্রমাদায় পুনরেষ্যাম্যহং পুরম্ ॥ ততস্তাংশ্চো-
দয়ামাস সদখান্ পাণ্ডুনন্দনঃ । তে হয়া নরসিংহেন চোদিতা বাতরংহসঃ ॥
আলিখন্ত ইবাকাশমূহঃ কাঞ্চনমালিনঃ ॥ নাতিদূরমথো গতা মৎস্তপুত্র-
ধনঞ্জয়ো । অবৈক্ষেতামমিত্রয়ো কুরুণাং বলিনাং বলম্ ॥ শ্মশানাভিমুখো গতা
আসসাদ কুরুনধ । তৎসমীপেহুবীক্ষেতাং ব্যাটানীকঞ্চ সর্কশঃ ॥ তদনীকং
মহন্তেষাং বিততং সাগরোপমম্ । সর্পমাণমিবাকাশে বনং বহুলপাদপম্ ॥
দদৃশে পার্থিবো রেণুর্জনিতশ্চেন সর্পতা ॥ দৃষ্টিপ্রণাশো ভূতানাং দিবস্পৃক্
কুরুসত্তম । তদনীকং মহদ্ দৃষ্ট্বা গজাশ্বরথসংকুলম্ ॥ কর্ণ-দুর্যোধন-কুপৈগুপ্তং
শান্তনবেন চ । দ্রোণেন চ সপুল্লেণ মহেষাসেন ধীমতা ॥ হৃষ্টরোমা ভরো-
দ্বিগ্নঃ পার্থং বৈরাটিরব্রবীৎ ॥

উত্তর উবাচ । নোৎসহে কুরুভির্গোক্ঃ রোমহর্ষঞ্চ পশু মে । বহ-
প্রবীরমত্যাগ্রং দেবৈরপি ছরাসদম্ ॥ প্রতিষোক্ঃ ন শকোমি কুরুসৈন্ত-
মনস্তকম্ । নাশংসে ভারতীং সেনাং প্রবেষ্টুং ভীমকার্ষুকাম্ । রথনাগাশ্ব-
কলিলাং পতিশ্বজসমাকুলাম্ ॥ দৃষ্টেব হি পরানাজো মনঃ প্রব্যথতীব মে ।
যত্র দ্রোণশ্চ ভীমশ্চ কুপঃ কর্ণো বিবিংশতিঃ । অশ্বখামা বিকর্ণশ্চ সোমদত্তশ্চ
বাহ্লিকঃ । দুর্যোধনস্তথা বীরো রাজা চ রথিনাং বরঃ ॥ দ্যুতিমস্তো
মহেষাসাঃ সর্কেষ যুদ্ধবিশারদাঃ । দৃষ্টেব হি কুরুনেতান্ ব্যাটানীকান্ প্রহারিণঃ ।
হৃষিতানি চ রোমাণি কশ্মলঞ্চাগতং মম ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । অবিজাতো বিজাতস্ত মুখো ধূর্তস্ত পশুতঃ ।
পরিদেবয়তে মন্দঃ সকাশে সব্যসাচিনঃ ॥

উত্তর উবাচ । ত্রিগর্তান্ মে পিতা ষাতঃ শূন্তেহস্মিন্ সন্নিধায় মাম্ ।
সর্কাং সেনামুপাদায় ন মে সন্তীহ সৈনিকাঃ ॥ সেহহমেকো বহূন্ বালঃ
কৃতান্ত্রানকৃতশ্রমঃ । প্রতিষোক্ঃ ন শকোমি নিবর্তস্ব বৃহন্নলে ॥

বৃহন্নলোবাচ । ভয়েন দীনরূপোহসি বিষতাং হর্ষবর্ধনঃ । ন চ তাবৎ
কৃতং কর্ম পরৈঃ কিঞ্চিদ্রণাজিরে ॥ স্বয়মেব চ মামাখ বহু মাং কৌরবান্
প্রতি । সোহহং ষাং তত্র নেষ্যামি যত্রৈতে বহলা ধ্বজাঃ ॥ মন্তমামিবগৃহানাং
[মধ্যমামিবগৃহানাং] কুরুণামাততারণিনাম্ । নেষ্যামি ষাং মহাবাহো

পৃথিব্যামপি যুধ্যতাম্ ॥ তথা স্ত্রীষু প্রতিশ্রুত্যা পৌরুষং পুরুষেষু চ ।
কথ্যমানোহভিনির্ঘ্যাং কিমর্থং ন যুয়ংসসে ॥ ন চেবিজিত্য গান্তাস্ত্বং গৃহান্
বৈ প্রতিযাস্তসি । প্রহসিয়াস্তি বীরাস্ত্বাং নরা নার্যাশ্চ সঙ্গতাঃ ॥ অহমপ্যত্র
সৈরক্ৰ্যা খ্যাতঃ সারথ্যকর্মণি । ন চ শক্যাম্যনির্জিত্য গাঃ প্রযাতুং পুরং
প্রতি ॥ স্তোত্রেণ চৈব সৈরক্ৰ্যাস্তব বাক্যেন তেন চ । কথং ন যুধ্যোয়-
মহং কুরান সর্কান স্থিরো ভব ॥

উত্তর উবাচ । কামং হরন্ত মৎস্তানাং ভূয়াংসঃ কুরবো ধনম্ । প্রহসন্ত
চ মাং নার্যো নরাশ্চাপি বৃহন্নলে ॥ সংগ্রামে ন চ কার্যং মে গাবো গচ্ছন্ত
চাপি মে । শূন্তং মে নগরঞ্চাপি পিতৃশ্চৈব বিভেম্যহম্ ॥ নিবর্তয় রথং
তূর্ণং হৃদয়ং মে বিদীর্ঘ্যতে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ইত্যুক্ত্বা প্রাদ্রবদ্বীতো রথাৎ প্রস্কন্দ্য কুণ্ডলী ।
ত্যক্ত্বা মানঞ্চ দর্পঞ্চ বিসৃজ্য সশরং ধমুঃ ॥

বৃহন্নলোবাচ । নৈষ শূরৈঃ স্মৃতো ধর্মঃ কল্লিরস্ত পলায়নম্ । শ্রেয়স্ত
মরণং যুদ্ধে ন ভীতস্ত পলায়নম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমুক্ত্বা তু কোন্তেয়ঃ সোহবপ্নুত্য রথোত্তমাৎ ।
তমবধাবদ্ধাবস্তং রাজপুত্রং ধনঞ্জয়ঃ ॥ দীর্ঘাং বেণীং বিধুয়ানঃ সাধুরক্তে চ
বাসসী । বিধুয় বেণীং ধাবন্তমজানন্তোহর্জুনং তদা ॥ সৈনিকাঃ প্রাহসন্
কেচিতথারূপমবেক্ষ্য তম্ ॥ স্মনীঘ্রমভিধাবন্তং সংপ্রেক্ষ্য কুরবোহক্রবন্ । ক
এষ বেশসঙ্কমো ভস্মন্তেব হতাশনঃ । কিঞ্চিদস্ত যথা পুংসঃ কিঞ্চিদস্ত যথা
স্ত্রিয়ঃ ॥ সাক্ৰপ্যমর্জুনশ্চৈব ক্লীবরূপং বিভক্তি চ । তদেবৈতচ্ছিরোগ্রীবঃ
তো বাহু পরিঘোপমো ॥ তদেবাস্ত বিক্রান্তং নামমন্তো ধনঞ্জয়াৎ ।
অমরেষিব দেবেন্দ্রো মানুষ্যেষু ধনঞ্জয়ঃ ॥ একঃ কোহস্মানুপায়াদন্তো
লোকে ধনঞ্জয়াৎ ॥ একঃ পুত্রো বিরটিস্ত শূন্তে সন্নিহিতঃ পুরে । স এষ
কিল নির্যাতো বালভাবান পৌরুষাৎ ॥ সত্রেণ নুনং ছন্নং হি চরন্তং পার্থ-
মর্জুনম্ । উত্তরঃ সারথিঃ কৃত্বা নির্যাতো নগরাবহিঃ ॥ স নো মত্তামহে
দৃষ্টা ভীত এষ পলায়তে । তং নুনমেব ধাবন্তং জিঘৃক্শতি ধনঞ্জয়ঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ইতি স্ম কুরবঃ সর্কৈ বিযুশস্তঃ পৃথক্ পৃথক্ ।
ন চ ব্যবসিতুং কিঞ্চিদুত্তরং শকুবন্তি তে ॥ ছন্নং তথা তং সত্রেণ পাণ্ডবং
প্রেক্ষ্য ভারত । উত্তরস্ত প্রধাবন্তমমুক্ত্য ধনঞ্জয়ঃ ॥ গতা পদশতং তূর্ণং
কেশপক্ষে পরামৃশৎ ॥ সোহর্জুনেন পরামৃষ্টঃ পর্যাদেবমদার্তবৎ । বহলং

कृपणकैव विराटश्च सुतस्तदा ॥ उत्तर उवाच । शृणुयाच्च हि कन्याणि
बृहस्पले सुमध्यामे । निवर्तय रथः क्रिप्रः जीवन् तज्जानि पशुति ॥ शतकृत्त
शुक्रश्च शतनिकान् ददामि ते । मनीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमवक्राग्रहाप्रभान् ॥
हेमदण्डप्रतिच्छुरः रथः युक्तश्च सुव्रतैः । मन्तांश्च दशमातङ्गान् युक्तं मां
व्यं बृहस्पले ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमादीनि वाक्यानि विलगन्तमचेतसम् । अहंश्च
पुरुषव्याघ्रो रथशान्तिकमानसः ॥ अथैनमब्रवीत् पार्थो तन्मार्तं नष्टचेतसम् ।
यदि नोऽसहसे षोडशः शक्रतिः शक्रकर्षण ॥ एहि मे व्यं ह्यान् बहू
युधमानश्च शक्रतिः । अथाहेतज्जधानीकः महाह्वलमाश्रितः ॥ अप्रधुष्य-
तमं घोरं गुण्यं वीरैरर्थाहारथैः । मा तैश्च राजपुत्राग्र्य क्रत्रियोऽसि
परस्तप ॥ कथं पुरुषशार्दूल शक्रमध्ये विवीदसि । अहं वै कुरूतिर्योऽश्चे
विजेष्यामि च ते पशुन् ॥ अविश्रेतज्जधानीकमप्रधुष्यः ह्यसदम् । यस्तु भव
रथिश्रेष्ठ षोऽश्चेहं कुरूतिः सह ॥ एवं क्वाणो वीरश्चैवैराटि-
मपराजितः । समाशान् मुहूर्तं तमुत्तरं प्रत्यपशुत । तत एनं विचेष्टुम-
कामं भ्रमपीडितम् । रथमारोपयामास पार्थः अहरतां वरः ॥ १ - ५१

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायां वैशम्पिक्यां विराटपर्वणि
उत्तरतदो नाम अष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

उत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । तं दृष्ट्वा क्लीवरूपेण चरन्तः पार्थमर्जुनम् । शमीमभि-
मुखं यास्तुः रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ तीक्ष्णद्रोणमुधास्तत्र कुरवो रथिसन्तमाः ।
विक्रमनसः सर्वे धनञ्जयकृताद्वरात् ॥ तानवेक्य हतोऽसाहानुपातानपि
चास्तुतान् । गुणः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारवाजोऽभ्युत्थावत ॥ चक्राश्च वाताः
संवाञ्छि क्रुक्ताः शर्करवर्षिणः । तन्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतः नभः ॥
निःसरन्ति च कोषेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च । शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्याः
दिशि दारुणाः ॥ ह्यश्चाश्रुणि मुकुन्ति ध्वजाः कम्पन्त्याकम्पिताः । क्रुक्-
वर्णाश्च जलदा दृष्टुं श्रेष्ठेऽद्भुतदर्शनाः ॥ यस्तु भवस्तुतिष्ठन्तु साक्षसं समुपस्थितम् ॥
रुक्धमपि चाश्वानः बृहस्पतः बाहिनीमपि । वैशसक प्रतीकध्वं रुक्धमपि
गोधनम् ॥ (बादशाह्यत्र रूपाणि दृष्टुं च बहुत्रपि) । एव वीरो महेश्वरः

সর্কশস্ত্রভূতাং বরঃ । আগতঃ ক্লীবরূপেণ পার্থো নাস্ত্যত্র সংশয়ঃ ॥ নদীজ-
লকেশবনারিকেতুর্নগাস্থয়ো নাম নগারিস্থয়ঃ । এষোহুদ্রনাবেশধরঃ
কিরীটী, জিহ্বা বয়ং নেষ্যতি চান্ত গাবঃ ॥ স এষ পার্থো বিক্রান্তঃ
সব্যসাচী পরস্তপঃ । নাযুহেন নিবর্তেত সর্কৈরপি সুরাসুরৈঃ ॥ ক্রেণিতশ্চ
বনে শুরো বাসবেন চ শিক্ষিতঃ । অমর্ষবশমাপয়ো বাসবপ্রতিমো যুধি ॥
নেহাস্ত প্রতিষোদ্ধারমহং পশ্যামি কোরবাঃ । মহাদেবোহপি পার্থেন
শ্রয়তে যুধি তোষিতঃ ॥ কিরাতবেশপ্রচ্ছয়ো গিরৌ হিমবতি প্রভুঃ ॥

কর্ণ উবাচ । সদা ভবান্ কান্তনস্ত গুণৈরস্মান্ বিকথতে । ন চার্জুনঃ
কলাপূর্ণো মম হুর্যোধনস্ত চ ॥

হুর্যোধন উবাচ । বস্তেষ পার্থো রাধেয় কৃতঃ কার্য্যং ভবেন্নম । জাতাঃ
পুনশ্চরিস্তিস্তি ষাদশাধিকবৎসরান্ ॥ অথৈষ কশ্চিদেবাত্তঃ ক্লীববেশেন মানবঃ ।
শঠৈরেনং স্ননিশিতৈঃ পাতয়িস্তামি ভূতলে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । তস্মিন্ ক্রবতি তথাক্যং ধার্ত্তরাষ্ট্রে পরস্তপ ।
ভীষ্মো দ্রোণঃ কৃপো দ্রোণিঃ পৌরুষং তদপূজয়ন্ ॥ ১—১৭

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কগুণ্ডর-
গোগ্রহে অর্জুনপ্রশংসানামৈকোনচছারিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

চছারিংশত্তমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । তাং শমৌপসন্নম্য পার্থো বৈরাটিমব্রবীৎ । সুকু-
মারং সমাজ্জায় সংগ্রামে নাতিকোবিদম্ ॥ সমাদিষ্টো ময়া কিপ্রং ত্বং ধনুস্ত-
বতারয় । নেমানি হি ত্বদীয়ানি সোতুং শক্যস্তি মে বলম্ ॥ ভারং বাপি
গুরুং বোতুং কুঞ্জরঞ্চাপি মর্দিহুম্ । মম বা বাহুবিক্রমং শক্রনিহ বিজেস্বতঃ ॥
তস্মাত্তুমিঞ্জয়ারোহ শমৌমেতাং পলাশিনীম্ । অস্তাং হি পাণ্ডুপুত্রাণাং ধনুংবি
নিহিতান্যত ॥ যুধিষ্ঠিরস্ত ভীষ্মস্ত বীতৎসোর্ধমরোসুখা । ধ্বজাঃ শরাশ্চ
শূরাণাং দিব্যানি কবচানি চ ॥ অত্র চৈতন্নহাবীর্য্যং ধনুঃ পার্থস্ত গাণ্ডিবম্ ।
একং শতসহস্রেণ সন্মিতং রাষ্ট্রবর্ধনম্ ॥ ব্যায়ামসহমত্যর্থং ত্বণবাজ-
সমং মহৎ । সর্কায়ুধমহামাত্রং শক্রসম্বাধকারকম্ ॥ সুবর্ণবিকৃতং দিব্যং

স্বক্ৰমায়তমব্রণম্ । অলং ভারং গুরুং বোচুং দারুণং চারুদর্শনম্ ॥ তাদৃশান্তেব
সর্বাণি বলবন্তি দৃঢ়ানি চ । যুধিষ্ঠিরস্ত ভীমস্ত বমরোশ্চ তথোত্তর (বীতৎ-
সোর্ধমরোস্তথা) ॥ ১—৮

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
বিরাটপর্বণ্যুত্তরগোত্রহে অশ্বদর্শনং নাম চত্বারিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

একচত্বারিংশত্তমোহধ্যায়ঃ

উত্তর উবাচ । অস্মিন্ বৃক্ষে কিলোদ্বন্ধং শরীরমিতি নঃ শ্রুতম্ । তদহং
রাজপুত্রঃ সন্স্পৃশেষং পাণিনা কথম্ ॥ নৈবংবিধং ময়া যুক্তমালঙ্কং কল্প-
ষোনিনা । মহতা রাজপুত্রেণ মন্ত্রব্রতবিদা সতা ॥ স্পৃষ্টবস্তং শরীরং মাং
শববাহমিবাশুচিম্ । কথং বা ব্যবহার্য্যং বৈ কুর্ক্বৌথাস্তং বৃহন্নলে ॥

বৃহন্নলোবাচ । ব্যবহার্য্যশ্চ লোকেষু শুচিষ্ঠৈব ভবিষ্যসি । ধনুঃশ্চেতানি
মা ভৈষ্যং শরীরং নাত্র বিজ্ঞতে ॥ দারাদং মৎশুরাজস্ত কুলে জাতং মনস্বিনাম্ ।
কথং ত্বাং নিন্দিতং কৰ্ম্ম কারয়েয়ং নৃপাস্বজ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমুক্তঃ স পার্থেন রথাৎ প্রস্কন্দ্য কুণ্ডলী । আক্ৰ-
রোহ শমীবৃক্ষং বৈরাটরবশস্তদা ॥ তমবশাসচ্ছক্রয়ো রথে তিষ্ঠন্ ধনঞ্জয়ঃ ।
অবরোপয় বৃক্ষাগ্রাদ্ধনুঃশ্চেতানি মা চিরম্ ॥ পরিবেষ্টনমৈতেষাং ক্ষিপ্ৰৈকৈব
ব্যপাসুদ । সোহপহৃত্য মহার্হাণি ধনুঃষি পৃথুবক্ষসাম্ ॥ পরিবেষ্টনপত্রাণি
বিমূচ্য সমুপানয়ৎ । ততঃ সন্নহনান্তেষাং পরিমূচ্য সমস্ততঃ ॥ অপশুদগাণ্ডিবং
তত্র চতুর্ভিরপটৈঃ সহ ॥ তেষাং বিমূচ্যমানানাং ধনুষামর্কবর্চদাম্ । বিনি-
শ্চেক্রঃ প্রভা দিব্যা গ্রহাণামুদয়েষ্বিব ॥ স তেষাং রূপমালোক্য ভোগিনা-
মিব জ্বলন্তাম্ । হৃষ্টরোমা ভয়োধিগ্নঃ ক্রণেন সমপগত ॥ [তদ্পম্পৃশু
শক্রয়ঃ স তদার্কুনমব্রবীৎ । সারথে কিমিদং শেতে নাগেন্দ্রো বাপি বা
ধনম্] ॥ সংস্পৃশু তানি চাপানি ভানুমন্তি বৃহন্তি চ । বৈরাটরর্কুনং রাজ-
স্বিদং বচনমব্রবীৎ ॥ ১—১২

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
বিরাটপর্বণ্যুত্তরগোত্রহে অশ্বারোপণে একচত্বারিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

দ্বাচছারিংশতমোহধ্যায়ঃ

উত্তর উবাচ । বিন্দবো জাতরূপস্ত শতং বস্মিগ্নিপাতিতাঃ । সহস্রকোট্যঃ
সৌবর্ণাঃ কশ্চৈতদ্বনুক্রমম্ ॥ বারণা যত্র সৌবর্ণাঃ পৃষ্ঠে ভাসন্তি দংশিতাঃ ।
সুপার্বং সুগ্রহকৈব কশ্চৈতদ্বনুক্রমম্ ॥ তপনীয়স্ত শুক্রস্ত পৃষ্ঠে বশ্চৈত-
গোপকাঃ । পৃষ্ঠে বিভক্তাঃ শোভন্তে কশ্চৈতদ্বনুক্রমম্ ॥ সূর্যা যত্র চ
সৌবর্ণান্নয়ো ভাসন্তি দংশিতাঃ । তেজসা প্রজলন্তো বৈ কশ্চৈতদ্বনুক্রমম্ ॥
শলভা যত্র সৌবর্ণান্তপনীরবিভূষিতাঃ । সুবর্ণমণিচিত্রঞ্চ কশ্চৈতদ্বনুক্রমম্ ॥
ইমে চ কস্য নারাচাঃ সাহস্রা লোমবাহিনঃ । সমস্তাং কলধোতাগ্রা উপা-
সদে হিরণ্ময়ে ॥ বিপাঠাঃ পৃথবঃ কস্য গাৰ্দ্ধিপত্রাঃ শিলাশিতাঃ । হারিদ্ৰ-
বর্ণাঃ শতশঃ পীতাঃ সর্কায়মাঃ শরাঃ ॥ কস্যায়মসিতশ্চাপঃ পঞ্চশাৰ্দ্ধীললক্ষণঃ ।
বরাহকর্ণব্যামিশ্রান্ শরান্ ধারয়তে দশ ॥ কস্যেমে পৃথবো দীর্ঘাঃ সর্কপারশবাঃ
শরাঃ (চক্রবিদ্বাৰ্দ্ধদর্শনাঃ) । শতানি সপ্ত তিষ্ঠন্তি নারাচা রুধিরাশনাঃ ॥
কস্যেমে শুকপত্রাভৈঃ পূৰ্কেইরুর্দৈঃ সুবাসসঃ । উত্তরৈরায়সৈঃ পীতৈর্হেমপুন্ডৈঃ
শিলাশিতাঃ ॥ গুরুভারসহো দিব্যঃ শত্রবাণাং ভয়ঙ্করঃ । কস্যায়ং সায়কো
দীর্ঘঃ শিলীপৃষ্ঠং শিলীমূখঃ ॥ বৈয়াম্বকোষে নিহিতো হেমচিত্রৎসকর্মহান্ ।
সুফলশিত্রকোষশ্চ কিঙ্কণীসায়কো মহান্ ॥ কস্য হেমৎসকুর্দ্দিব্যঃ খড়্গাঃ
পরমনিব্র্ণঃ । কস্যায়ং বিমলঃ খড়্গো গব্যে কোষে সমর্পিতঃ ॥ হেমৎ-
সকরনাধুষ্টো নৈষধ্যো ভারসাধনঃ । কস্য পঞ্চনখে কোষে সায়কো
হেমবিগ্রহঃ ॥ প্রমাণরূপসম্পন্নঃ পীতশ্চাকাশসন্নিভঃ । কস্য হেমময়ে কোষে
সুতপ্তে পাবকপ্রভে ॥ নিস্ত্রিংশোহয়ং গুরুঃ পীতঃ শৈক্যঃ পরমনিব্র্ণঃ ।
(সায়কঃ পরনিব্র্ণঃ) কস্যায়মসিতঃ খড়্গো হেমবিন্দুভিরাবৃতঃ ॥ আশী-
বিষসম্পর্শঃ পরকারপ্রভেদনঃ । গুরুভারসহো দিব্যঃ সপত্নানাং ভয়প্রদঃ ॥
নির্দিশস্ব যথাতত্ত্বং ময়া পৃষ্ঠা বৃহন্নলে । বিস্ময়ো মে পরো জাতো দৃষ্টা
সর্কমিদং মহৎ ॥ ১—১৮

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়ামিক্যাং বিরাট-

পর্কণ্যস্তরগোগ্রহে আয়ুধদর্শনে দ্বাচছারিংশতমোহধ্যায়ঃ ।

ত্রিচছারিংশতমোহধ্যায়ঃ

বৃহন্নলোবাচ । যন্মাং পূর্কমিহাপৃচ্ছঃ শক্রসেনানিবর্হণম । গাণ্ডীবমেতৎ
পার্শ্বস্ত লোকেষু বিদিতং ধনুঃ ॥ সর্কায়ুধমহামাত্রং শাতকুস্তপরিষ্কৃতম্ ।

এতত্ত্বদর্শনস্যাসীদগাভীবং পরমায়ুধম্ ॥ বস্তুচ্ছতসহস্রেন সন্নিভং রাষ্ট্রবর্ধনম্ ।
 বেন দেবান্নুষ্ণাংশ্চ পার্থো বিজয়তে যুধে ॥ চিত্রমুচ্চাবটৈর্কর্ণৈঃ প্লক্ষমায়তম-
 ব্রণম্ । দেবমানুষ্যগন্ধর্কৈঃ পূজিতং শাখতীঃ সমাঃ ॥ এতৎস্বসহস্রস্ত ব্রহ্মা
 পূর্বমধারয়ৎ । ততোহনন্তরমেবাথ প্রজাপতিরধারয়ৎ ॥ ত্রীণি পঞ্চশতৈকৈব
 শক্রোহনীতিঞ্চ পঞ্চ বৈ । সোমঃ পঞ্চশতং রাজা তথৈব বক্রণঃ শতম্ ॥ পার্থঃ
 পঞ্চ চ যষ্টিঞ্চ বর্ষাণি শ্বেতবাহনঃ । মহাবীৰ্য্যং মহদ্বিব্যমেতদ্ধনুরনুত্তমম্ ॥
 এতৎ পার্থমলং প্রাপ্তং বক্রণাচ্চারুদর্শনম্ । পূজিতং সুরমর্ত্যেযু বিতস্তি পরমং
 বপুঃ ॥ সুপার্বঃ ভীমসেনস্ত জাতরূপগ্রহং ধনুঃ । বেন পার্থোহজয়ৎ কুৎস্নাং
 দিশং প্রাচীং পরস্তপঃ ॥ ইন্দ্রগোপকচিত্রঞ্চ বদেতচ্চারুদর্শনম্ । রাজো
 যুধিষ্ঠিরস্যেতদ্বৈরাটে ধনুরুত্তমম্ ॥ সূর্য্যা বস্মিংস্ত সৌবর্ণাঃ প্রকাশস্তে প্রকা-
 শিনঃ । তেজসা প্রজলন্তো বৈ নকুলস্যেতদায়ুধম্ ॥ শলভা যত্র সৌবর্ণাস্ত-
 পনীয়বিচিত্রিতাঃ । এতন্মাদ্রীসুতস্যাপি সহদেবস্য কার্ষুকম্ ॥ যে ত্রিমে
 সুর সঙ্কশাঃসহস্রং লোমবাহিনঃ । এতেহর্জুনস্য বৈরাটে পরাঃ সর্পবিষো-
 পমাঃ ॥ এতে জলন্তঃ সংগ্রামে তেজসা শীঘ্রগামিনঃ । তবস্তি বীরস্যাক্ষয়া
 ব্যহতঃ সমরে রিপুন্ ॥ যে ত্রিমে পৃথবো দীর্ঘাশ্চক্রবিহার্দ্ধদর্শনাঃ । এতে
 ভীমস্য নিশিতা রিপুক্ষয়করাঃ শরাঃ ॥ হারিদ্রবর্ণা যে ত্বেতে হেমপুন্ধ্যাঃ
 শিতাঃ শরাঃ । নকুলস্য কলাপোহয়ং পঞ্চশাৰ্দ্বললক্ষণঃ ॥ যেনাসৌ ব্যজয়ৎ
 কুৎস্নাং প্রতীচীং দিশমাহবে । কলাপো হেয তস্যাসীমাদ্রীপুত্রস্য ধীমতঃ ॥
 যে ত্রিমে ভাস্করাকারাঃ সর্ষপারসবাঃ শরাঃ । এতে চিত্রক্রিয়োপেতাঃ সহ-
 দেবস্য ধীমতঃ ॥ যে ত্রিমে নিশিতাঃ পীতাঃ পৃথবো দীর্ঘবাসসঃ । হেম-
 পুন্ধ্যাস্ত্রিপর্কানো রাজ্ঞ এতে মহাশরাঃ ॥ বস্ময়ং সায়কো দীর্ঘঃ শিলীপৃষ্ঠঃ শিলী-
 মুখঃ । অর্জুনস্যেয সংগ্রামে গুরুভারসহো দৃঢ়ঃ ॥ বৈয়াক্রকোষঃ সূমহান্
 ভীমসেনস্য সায়কঃ । গুরুভারসহো দিব্যঃ শাভ্রবাণাং ভয়ঙ্করঃ ॥ সুকল-
 শিত্রকোষশ্চ হেমৎসরুরনুত্তমঃ । নিস্ত্রিংশঃ কৌরবস্যেয ধর্মরাজস্য ধীমতঃ ॥
 বস্তু পঞ্চনখে কোষে নিহিতশিত্রসীবনে । নকুলস্যেয নিস্ত্রিংশো গুরুভারসহো
 দৃঢ়ঃ ॥ বস্ময়ং বিপুলঃ খড়্গো গব্যে কোষে সমর্পিতঃ । সহদেবস্য বিদ্যোদনং
 সর্ষভারসহং দৃঢ়ম্ ॥ ১—২৩

ইতি শ্রীমহাত্মারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং

বিরাটপর্কণ্ডান্তরগোত্রহে উত্তরস্যান্দর্শনে ত্রিচছারিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

চতুস্তত্রিংশতমোহধ্যায়ঃ

উত্তর উবাচ । সুবর্ণবিকৃতানীমাশ্চাযুধানি মহাত্মনাম্ । কুচিরাপি
প্রকাশস্তে পার্থানাশাশুকারিণাম্ ॥ ক হু শ্বিদর্জুনঃ পার্থঃ কৌরব্যো বা
যুধিষ্ঠিরঃ । নকুলঃ সহদেবশ্চ ভীমসেনশ্চ পাণ্ডবঃ ॥ সর্ষ এব মহাত্মানঃ
সর্ষেহমিত্রবিনাশিনঃ । রাজ্যমর্ষৈঃ পরাকীর্য্য শ্রমস্তে ন কথঞ্চন ॥ দ্রৌপদী
ক চ পাঞ্চালী স্ত্রীরঙ্গং ভূবি বিশ্রতা । জিতা চার্কৈস্তদা কৃষ্ণা তাংষ্টেবাস্বগমদ্বনম্ ॥

অর্জুন উবাচ । অহমশ্বাৰ্জুনঃ পার্থঃ সভাস্তারো যুধিষ্ঠিরঃ । বল্লবো
ভীমসেনশ্চ পিতৃশ্চৈ রসপাচকঃ ॥ অশ্ববন্ধোহথ নকুলঃ সহদেবশ্চ গোকুলে ।
সৈরক্ষীং দ্রৌপদীং বিদ্ধি ষষ্ঠার্থে কীচকা হতাঃ ॥

উত্তর উবাচ । দশনামানি পার্থশ্চ যানি পূর্ষঃ শ্রতানি মে । প্রক্রমা-
তানি যদি মে শ্রদ্ধয়াং সর্ষমেব তে ॥

অর্জুন উবাচ । হস্ত তেহং সমাচক্রে দশ নামানি যানি মে । একাগ্র-
মানসো ভূত্বা শৃণু সর্ষং সমাহিতঃ ॥ অর্জুনঃ ফাস্তনো জিষ্ণুঃ কিরীটী শ্বেত-
বাহনঃ । বীভৎসুর্বিজয়ঃ কৃষ্ণঃ সব্যসাচী ধনঞ্জয়ঃ ॥

উত্তর উবাচ । কেনাসি বিজয়ো নাম কেনাসি শ্বেতবাহনঃ । কিরীটী
কেন নামাসি সব্যসাচী কথং ভবান্ ॥ অর্জুনঃ ফাস্তনো জিষ্ণুঃ কৃষ্ণো বীভৎ-
সুরেব চ । ধনঞ্জয়শ্চ কেনাসি প্রক্রহি মম তত্ত্বতঃ ॥ শ্রতা মে তন্তু বীরশ্চ
কেবলা নামহেতবঃ । তৎসর্ষং যদি মে ক্রমাঃ শ্রদ্ধয়াং সর্ষমেব তে ॥

অর্জুন উবাচ । সর্ষান্ অনপদান্ জিত্বা বিত্তমাদায় কেবলম্ । মধ্যে
ধনশ্চ তিষ্ঠামি তেনাহং ধনঞ্জয়ম্ ॥ অভিপ্রয়ামি সংগ্রামে যদহং যুদ্ধদর্শদান্ ।
মালিত্বা বিনিবর্ত্তামি তেন মাং বিজয়ং বিহুঃ ॥ শ্বেতাঃ কাঞ্চনসম্রাহা রথে
বুধ্যস্তি মে হয়াঃ । সংগ্রামে যুধ্যমানশ্চ তেনাহং শ্বেতবাহনঃ ॥ উত্তরাভ্যাং
কন্তনীভ্যাং নক্ষত্রাভ্যামহং দিবা । জাতো হিমবতঃ পৃষ্ঠে তেন মাং ফাস্তনং
বিহুঃ ॥ পুরা শক্রেণ মে দত্তং যুধ্যতো দানবর্ষভৈঃ । কিরীটং মুদ্ধি সূর্য্যাতং
তেনাহর্মাং কিরীটিনম্ ॥ ন কুর্য্যাং কর্ম্ম বীভৎসং যুধ্যমানঃ কথঞ্চন । তেন
দেবমহুয়েষু বীভৎসুরিতি বিশ্রতঃ ॥ উভৌ মে দক্ষিণৌ পানী গাতীবশ্চ
বিকর্ষণে । তেন দেবমহুয়েষু সব্যসাচীতি মাং বিহুঃ ॥ পৃথিব্যাঞ্চতুরস্তায়্যাং
(চতুরর্ণায়্যাং) বর্ণৌ মে দুর্লভৌ যতঃ । করোমি কর্ম্ম শুক্লঞ্চ তেন মামর্জুনঃ
বিহুঃ ॥ অহং দুরাপো দুর্দ্বিধৌ দমনঃ পাকশাসনিঃ । তেন দেবমহুয়েষু

জিহ্বুর্নান্নাহস্মি বিক্রতঃ । কৃষ্ণ ইত্যেব দশমঃ নাম চক্রে পিতা মম ।
কৃষ্ণাবদাতস্ত সদা প্রিয়ত্মাঘালকস্ত বৈ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততঃ পার্থঃ স বৈরাটিরভ্যবাদয়দস্তিকাত্ ॥ অহং
ভূমিঞ্জয়ো নাম নান্নাহস্মপি চোত্তরঃ ॥ দিষ্ট্যা ত্বাং পার্থ পশ্যামি স্বাগতস্তে
ধনঞ্জয় । লোহিতাক মহাবাহো নাগরাজকরোপম ॥ বদজ্ঞানাদবোচং ত্বাং
কন্তুমর্হসি তন্মম ॥ বতস্ত্বয়া কৃতং পূর্বং বিচিত্রং কৰ্ম দুষ্করম্ । ততো
ভয়ং ব্যতীতং মে প্রীতিশ্চ পরমা ত্বয়ি ॥ ১—২৫

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈরাগিক্যাং বিরাট-
পর্বণ্যভ্ররণোগ্রহে অর্জুনবিজ্ঞানঃ নাম চতুশ্চত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

শতচত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ

উত্তর উবাচ । আশ্রয় বিপুলং বীর রথং সারথিনা ময়া । কতমদ্ব্যস্ত-
সেহনীকমুক্তো . বাস্ত্রাম্যহং ত্বয়া ॥

অর্জুন উবাচ । প্রীতোহস্মি পুরুষব্যাজ্র ন ভয়ং বিষ্ণতে তব । সর্কান্
হুদামি তে শক্রান্ রণে রণবিশারদ ॥ ত্বন্থো তব মহাযুদ্ধে পশু মাং
শক্রতিঃ সহ । যুধ্যমানং বিমর্দেহস্মিন্ কূর্বাণং ভৈরবং মহৎ । এতান্
সর্কানুপাসকান্ কিপ্রমাহর মে রথে । একং চাহর নিত্বিংশং জাতরূপ-
পরিষ্কৃতম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । অর্জুনস্ত বচঃ শ্রদ্ধা ত্বরাবাস্তুরস্তদা । অর্জু-
নস্তায়ুধান্ গৃহ শীঘ্ৰেণাবাতরস্ততঃ ॥

অর্জুন উবাচ । অহং বৈ কুরুভির্যোঃস্ত্রাম্যবজেষ্যামি তে পশুন্ ।
সংকল্পপক্ষ-বিক্ষেপং বাহুপ্রাকারতোরণম্ ॥ ত্রিদণ্ডতুণসংবাধমনেকধ্বজ-
সংকুলম্ । অ্যাক্ষেপণং ক্রোধকৃতং নেমৌনিদহনুভিঃ । নগরস্তে ময়া গুপ্তং
রথোপস্থং ভবিষ্যতি ॥ অধিষ্ঠিতো ময়া সন্ধ্যো রথো গাণ্ডীবধ্বনা ॥
অজ্ঞেয়ঃ শক্রসৈন্তানাং বৈরাটে ব্যোভু তে ভয়ম্ ॥

উত্তর উবাচ । বিভেমি নাহমেতেষাং জানামি ত্বাং হিরং যুধি । কেশ-
বেনাপি সংগ্রামে সাক্ষাদিস্ত্রেণ বা মমম্ ॥ ইদন্ত চিত্তয়ন্নৈবং পরিমুহ্যামি
কেবলম্ । নিচয়ং চাপি দুর্থেণা ন পশ্যামি কথঞ্চন ॥ এবং যুক্তাদরূপস্ত

লক্ষণৈঃ সূচিতস্ত চ । কেন কৰ্মবিপাকেন ক্রীবত্বমিদমাগতম্ ॥ মন্ত্রে ত্বাং
ক্রীববেশেন চরন্তঃ শূলপাণিনম্ । গন্ধৰ্বরাজপ্রতিমং দেবং বাপি শতক্রতুম্ ।

অৰ্জুন উবাচ । ভ্রাতৃনিয়োগাজ্জ্যেষ্ঠস্ত সংবৎসরমিদং ব্রতম্ । চরামি
স্বধাচর্য্যঞ্চ সত্যমেতদব্রবীমি তে ॥ নাস্মি ক্রীবো মহাবাহো পরবান্ ধৰ্ম্ম-
সংযুতঃ । সমাপ্তব্রতমুত্তৌর্ণং বিদ্ধি মাং ত্বং নৃপাত্মজ ॥

উত্তর উবাচ । পরমোহুগ্রহো মেহুগ্ৰ বতন্তুর্কো ন মে বৃথা । ন
হীদৃশাঃ ক্রীবরূপা ভবন্তি তু নরোত্তম ॥ সহায়বানস্মি রণে যুধ্যোয়মমরৈরপি ।
সাধ্বসং হি প্রণষ্টং মে কিঙ্করোমি ব্রবীহি মে ॥ অহন্তে সংগ্রহীষ্টামি
হ্রাৎকরথাক্রজান্ । শিক্ষিতো হস্মি সারথ্যং তীর্থতঃ পুরুষৰ্ষভ ॥ দারুকো
বাসুদেবস্ত বথা শক্রস্ত মাতলিঃ । তথা মাং বিদ্ধি সারথ্যে শিক্ষিতং নর-
পুঙ্গব ॥ বস্ত যাতে ন পশ্যন্তি ভূমৌ কিপ্তং পদং পদম্ । দক্ষিণাং যো ধুরং
যুক্তঃ সূগ্রীবসদৃশো হয়ঃ ॥ যোহয়ং ধুরং ধূৰ্য্যবরো বামাং বহতি শোভনঃ ।
তং মন্ত্রে মেঘপুষ্পস্ত জবেন সদৃশং হয়ম্ ॥ যোহয়ং কাঞ্চনসম্বাহঃ পার্শ্বিঃ
বহতি শোভনম্ । সমং শৈল্যস্ত মন্ত্ৰেহুং জবেন বলবত্তরম্ ॥ যোহয়ং
বহতি তে পার্শ্বিঃ দক্ষিণাশিক্ষিতোত্ততঃ । বলাহকাপি মতঃ স জবে বীৰ্য্য-
বত্তরঃ । স্বামেবায়ং রথো বোচুং সংগ্রামেষতিধ্বিনম্ । ত্বঞ্জেমং ব্রথমাস্থায়
যোদ্ধুমর্হে মতো মম ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো বিমূঢ়্য বাহুভ্যাং বলয়ানি স বীৰ্য্যবান্ ।
চিত্রে হৃদুভিসম্বাদে প্রত্যমুঞ্চন্তলে শুভে ॥ কৃষ্ণান্ ভঙ্গিমতঃ কেশাংস্তত
উদ্গ্রথ্য বাসসা । অথাসৌ প্রাণ্ডমুখো ভূত্বা শুচিঃ প্রযতমানসঃ ॥ অভি-
দধ্যৌ মহাবাহুঃ সর্কান্নানি রথোত্তমে । উচুশ্চ পার্থঃ সর্কানি প্রাজ্ঞলীনি
নৃপাত্মজম্ ॥ ইমে স্ম পরমোদারাঃ কিঙ্করাঃ পাণ্ডুনন্দন । প্রণিপত্য ততঃ
পার্থঃ সমালভ্য চ পানিনা ॥ সর্কানি মানসানৌহ ভবতেত্যভ্যভাষত ।
প্রতিগৃহ্য ততোহস্মানি প্রহৃষ্টবদনোহুত্তবৎ ॥ অধিজ্যং তরসা কৃত্বা গাণ্ডীবং
ব্যাক্ষিপদ্ধনুঃ ॥ তস্ত চাক্ষিপ্যমানস্ত ধনুর্বোহুভূমহাস্বনঃ । বথা শৈলস্ত
মহতঃ শৈলেনৈবাভিজয়ুঃ ॥ সনির্ঘাতাহুত্তবভূমির্দিকু বায়ুর্কবৌ ভূশম্ ।
পপাত মহতী চোকা দিশো ন প্রচকাশিরে ॥ ভ্রাস্তধ্বজং খং তদাসীৎ
প্রকম্পিতমহাঁক্রমম্ । তং শব্দং কুরবো রাজন্ বিস্ফোটমশনেরিব ॥
বদন্তুনো ধনুঃশ্রেষ্ঠং বাহুভ্যাং ব্যাক্ষিপদ্ধথে ॥

উত্তর উবাচ । একত্বং পাণ্ডবশ্রেষ্ঠ বহুনেতান্ মহারথান্ । কথং জেব্যসি

संग्रामे सर्कशस्त्रास्त्रपारगान् ॥ असहारोहसि कोस्त्येन समहाराश्च कोरवाः ।
अतएव महाबाहो भीतस्त्रिष्ठामि तेहग्रतः ॥

वैशम्पायन उवाच । उवाच पार्थो मा तैवीः प्रहस्य न्वनवस्तदा । युध्यमानश्च
मे वीर गक्रैर्केः सुमहावलैः । सहारो घोषयाज्याः कस्तदासीं सथा मम ॥
तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानव-संकुले । थागुवे युध्यमानश्च कस्तदासीं
सथा मम ॥ निवातकवचैः सार्कः पोलोमैश्च महावलैः । युध्यतो देव-
राजार्थे कः सहायस्तदाभवत् ॥ स्वयन्वरे तु पाक्षाल्या राजतिः सह सङ्गरे ।
युध्यतो बह्विस्तुत कः सहायस्तदाभवत् ॥ उपजीव्य गुरुः द्रोणः शक्रः
वैश्रवणः यमम् । वक्रणः पावकैश्च कृपः कृष्ण माधवम् । पिनाकपाणि-
नैश्च कथमेताम् घोषये ॥ रथः बाहय मे शीघ्रं व्येत्ते ते मानसो
अरः ॥ १—४१

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संहितायां वैशम्पायन्यां विराट-
पर्वण्युत्तरगोत्रहे उत्तरसारथ्यं नाम पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

वैशम्पायन उवाच । उत्तरः सारथिः कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आशुः सर्कमादार प्रयथो पाणुवर्षतः ॥ ध्वजः सिंहः रथात्स्यदपनीर
महारथः । प्रणिधाय शमीमूले प्राणादुत्तरसारथिः ॥ दैवीं मायां रथे
युक्तां विहितां विश्वकर्मा । काकनः सिंहलाङ्गुलः ध्वजः वानरलक्षणम् ॥
मनसा चिन्तयामास प्रसादः पावकश्च च । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे
भूतात्तुचोदयत् ॥ सपताकः विचित्राङ्गः सोपासङ्गः महा [बलः] रवम् ।
थां पपात रथः तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ रथः तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं
प्राकरोत्तदा । रथमास्थाय वीतन्सुः कोस्त्येनः खेतवाहनः ॥ बह्वगोधाङ्गुलि-
जाणः प्रगृहीतशरानः । ततः प्राणादुत्तरीः स कपिप्रवरकेतनः ॥ न्वनवस्तुः
महाशङ्खः बलवानरिर्मर्दनः । प्राधमदलमास्थाय दिवतां लोमहर्षणम् ॥ ततश्चे
अवना धुर्या जामुत्त्यामगमन्महीम् । उत्तरश्चापि सङ्गतो रथोपसू उपाविशत् ॥
संस्थाप्य चाश्वान् कोस्त्येनः समुत्तमा च रश्मिभिः । उत्तरश्च परिषज्य समा-
[अत्या] वासरमर्दनः ॥

অর্জুন উবাচ। মাতৈতৎ রাজপুত্রাগ্র্য ক্ষত্রিয়োহসি পরস্তপ। কথং
পুরুষশার্দূল শক্রমধ্যে বিষীদসি ॥ শ্রুতান্তে শঙ্খশকাশ্চ ভেরীশকাশ্চ
পুঙ্কলাঃ। কুঞ্জরাণাঞ্চ নদতাং ব্যাটানৌকেষু তিষ্ঠতাম্ ॥ স ত্বং কথমিহানেন
শঙ্খশকেন ভীষিতঃ। বিষন্ন [বর্ণ] রূপো বিক্রান্তঃ পুরুষঃ প্রাকৃতো যথা ॥

উত্তর উবাচ। শ্রুতা মে শঙ্খশকাশ্চ ভেরীশকাশ্চ পুঙ্কলাঃ। কুঞ্জরাণাঞ্চ
নদতাং ব্যাটানৌকেষু তিষ্ঠতাম্ ॥ নৈবংবিধঃ শঙ্খশকঃ পুরা জাতু ময়া
শ্রুতঃ। ধ্বজস্ত চাপি রূপং মে দৃষ্টপূর্বং ন হীদৃশম্ ॥ ধ্বজস্তচাপি নির্ঘোষঃ
শ্রুতপূর্বো ন মে কচিৎ। অস্ত শঙ্খস্ত শকেন ধ্বজো নিঃস্বনেন চ ॥
অমানুষেণ শকেন ভূতানাং ধ্বজবাসিনাম্। রথস্ত চ নিনাদেন মনো মুহুতি
মে ভূশম্ ॥ ব্যাকুলাশ্চ দিশঃ সর্বা হৃদয়ং ব্যথতীব মে। ধ্বজেম পিহিতাঃ
সর্বা দিশো ন প্রতিভাস্তি মে ॥ গাণ্ডীবস্ত হি শকেন কর্ণে। মে বধিরীকৃতৌ।
[তমেবং প্রতিভাস্তমুত্তরং যুদ্ধহর্ষদঃ] স মুহূর্তং প্রযাতন্ত পার্থো
বৈরাটিমব্রবীৎ ॥

অর্জুন উবাচ। একান্তে রথমাস্থায় পদ্ভ্যাং ত্বমবপীড়য়। দৃঢ়ঞ্চ রশ্মীন্
সংবচ্ছ শঙ্খং খ্যাস্তাম্যহং পুনঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ। ততঃ শঙ্খমুপাখ্যাসীদারয়ন্নিব পর্কতান্। দ্বিঘতাং
দুঃখজনকং সূহৃদাং হর্ষবর্ধনম্। গুহা গিরীণাঞ্চ তদা দিশঃ শৈলাঃস্তথৈব
চ। উত্তরশ্চাপি সংলোনো রথোপস্থ উপাविशৎ। তস্ত শঙ্খস্ত শকেন
রথেনেমিস্বনেন চ। গাণ্ডীবস্ত চ ঘোষণে পৃথিবী সমকম্পত ॥ উত্তরস্ত
রথে দৃষ্টা শঙ্খশকেন মোহিতম্। তং সমাখ্যাসয়ামাস পুনরেব ধনঞ্জয়ঃ ॥

দ্রোণ উবাচ। যথা রথস্ত নির্ঘোষো যথা মেঘ উদীয়তে। এক-
ম্পাতে যথা ভূমিনৈর্বোহন্তঃ সব্যসাচিনঃ ॥ শব্দানি ন প্রকাশন্তে। ন
প্রহব্যস্তি বাজিনঃ। অগ্নয়শ্চ ন ভাসন্তে সমিদ্ধাস্তন্ন শোভনম্ ॥ প্রত্যাদিত্যাঞ্চ
নঃ সর্বে যুগা ঘোরনির্নাদিনঃ ॥ ধ্বজেষু চ নিলীয়ন্তে বায়সাস্তন্ন শোভনম্ ॥
শকুনাশ্চাপসব্যো নো বেদয়ন্তি মহত্তয়ম্ ॥ গোমায়ুরেষ সেনায়ো রুবন্মধ্যে
প্রযাবতি। অনাহতশ্চ নিক্রান্তো মহদ্বেষদয়তে ভয়ম্ ॥ ভবতাং রোমকুপানি
প্রহৃষ্টাশ্চ্যপলক্ষয়ে। ক্রবং বিনাশো যুদ্ধেষু ক্ষত্রিয়াণাং প্রদৃশতে ॥ জ্যোতীংষি
ন প্রকাশন্তে দারুণা যুগপক্ষিণঃ। উৎপাতা বিবিধা ঘোরা দৃশন্তে ক্র-
নাশনাঃ ॥ বিশেষত ইহাস্মাকং নিমিত্তানি বিনাশনে। উদ্ধাতিশ্চ প্রদীপ্তা-
তির্বাধ্যতে পূতনা তব ॥ বাহনান্তপ্রহৃষ্টানি রুদন্তীব বিশাম্পতে। উপাসতে চ

सैत्रानि गृह्णातुव समस्ततः ॥ तप्यासे बाहिनौः दृष्टा पार्थवाणप्रपी-
डिताम् । पराभूता च नः सेना न कश्चिद् बोद्धुमिच्छति ॥ विवर्णमुखतृणिष्ठाः
सर्के षोधा विचेतसः । गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्याटानीकाः
प्रहारिणः ॥ १—३३

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संहितायां वैरासिक्यां विराटपर्वण्युत्तर-
गोत्रहे उपातदर्शने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनेन राजा समरे तीक्ष्णव्रवीत् । द्रोणक
रथशार्ङ्गलं कृपकं सुमहाबलम् ॥

दुर्योधन उवाच । उक्तोऽस्मिन् आचार्येण मया कर्णेन चासकृत् । पुन-
रेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ पराजितैर्हि द्रुप्याः तैश्च
द्वादशवत्सरान् । वने जनपदेऽजातैरेकं हि स पणो हि नः ॥ तेषां
न तावन्निर्वृत्तं वर्तते च त्रयोदशम् । अजातवासो वीतन्सुरथान्नाभिः समा-
गतः ॥ अनिवृत्तेऽपि निर्वास्ये यदि वीतन्सुरागतः । पुनर्द्वादशवर्षाणि वने
वत्सुप्ति पाण्डवाः ॥ लोताद्या ते न जानीयुरन्मान् वा मोह आविशत् ।
हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ अर्थानाञ्च पुनर्द्वेषे नित्यं
भवति संशयः । अन्तथा चिन्तितो हर्षः पुनर्भवति चात्रथा ॥ स्वार्थे सर्केऽपि
मूह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । उत्तरं मार्गमागानां मत्स्यानाञ्च युष्मत्सताम् ॥
यदि वीतन्सुरागतस्तदा कश्चापराधुमः ॥ त्रिगर्भानां वयं हेतोर्मत्स्यान्
बोद्धुमिहागताः । मत्स्यानां विप्रकारांश्चे बहून्स्वाम्बकीर्तयन् ॥ तेषां
भ्रातृभृतानां तदस्नाभिः प्रतिश्रुतम् । प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां
गोधनं महत् ॥ सप्तम्यामपराद्धे वै तथा नष्टैः समाहितम् ॥ अष्टम्यां पुनर-
स्नातिरादित्यश्लोदयं प्रति । इमा गावो ग्रहीतव्या गते मत्से पवां
पदम् ॥ ते वा गावो नमिच्छन्ति यदि वा ते पराजिताः ॥ अन्मान् वा ह्यप-
सक्रान् कुर्यान्मत्सेन सक्तम् ॥ अथवा तानपाहार्य मत्सेया जनपदैः सह ।
सर्वेण सैन्या सार्द्धं संवृत्तो तीक्ष्णरुपया । आयाता [वा] केवलां राज्ञि-
मन्मान् बोद्धुमिहा [मुपा] गतः ॥ तेषामेव महावीर्याः कश्चिदेव पुरःसरः ।
अन्मान् जेतुमिहायातो मत्सेया वापि वयं त्वेव ॥ वृत्तेषु राजा मत्स्यानां

যদি বীভৎসুরাগতঃ । সর্কৈর্যোদ্ধব্যমস্মাতিরিত্তি নঃ সময়ঃ কৃতঃ ॥ অথ
 কস্মাৎ স্থিতা হেতে রথে পুরুষসত্তমাঃ । ভীক্ষো দ্রোণঃ কৃপশ্চৈব বিকর্ণো
 দ্রোণিরেব চ ॥ সম্ভাস্তমনসঃ সর্কৈ কালে হস্মিন্মহারথাঃ । নাশ্তত্র যুদ্ধা-
 ছেয়োহস্তি তথাস্মা প্রিধীয়তাম্ ॥ আচ্ছিন্নে গোধনেহস্মাকমপি দেবেন
 বহ্নিণা । যমেন বাপি সংগ্রামে কো হাস্তিনপুরং ব্রজেৎ ॥ শরৈরেতিঃ প্রণু-
 র্মানাং ভগ্নানাং গহনে বনে । কো হি জীবেৎ পদাতীনাং ভবেদশ্বেষু সংশয়ঃ ॥
 দুর্ঘোধানবচঃ শ্রদ্ধা রাধেয়স্বববৌধচঃ । আচার্য্যঃ পৃষ্ঠতঃ কৃদ্ধা তথা নীতিবি-
 ধীয়তাম্ ॥ জানাতি হি মতং তেষামতস্মাসন্নতীব নঃ । অর্জুনে চাস্য
 সম্প্রীতিমধিকামুপলক্ষয়ে ॥ তথাহি দৃষ্টা বীভৎসুমুপায়ান্তং প্রশংসতি । যথা
 সেনা ন ভজ্যেত তথা নীতিবিধীয়তাম্ ॥ হ্রেষিতং হ্যপশ্বানে দ্রোণে সর্কৈ
 বিঘট্টিতম্ । আদেশিকা মহারণ্যে গ্রীষ্মে শক্রবশং গতাঃ । যথা
 ন বিক্রমেৎ সেনা তথা নীতির্বিধীয়তাম্ ॥ ইষ্টা হি পাণ্ডবা নিত্যমাচার্য্যস্য
 বিশেষতঃ । আসন্নপরার্থাশ্চ কথ্যতে স্ম স্বয়ং তথা ॥ অস্থানাং হ্রেষিতং
 শ্রদ্ধা কঃ প্রশংসাপরো ভবেৎ ! স্থানে বাপি ব্রজস্তো বা সদা হ্রেষস্তি বাজিনঃ ॥
 সদা চ বায়বো বাস্তি নিত্যং বর্ষতি বাসবঃ । স্তনস্নিত্তোশ্চ নির্ঘোষঃ শ্রয়তে
 বহুশস্তথা ॥ কিমত্র কার্য্যং পার্থস্য কথং বা স প্রশস্যতে । অন্তত্র কামাদ্-
 দেষাধা রোষাধাস্মাসু কেবলাৎ ॥ আচার্য্য্য বৈ কারুণিকাঃ প্রাজ্ঞাশ্চাপা-
 দর্শিনঃ । নৈতে মহাভয়ে প্রাপ্তে সংপ্রষ্টব্যঃ কদাচন ॥ প্রাসাদেষু বিচি-
 ত্রেষু গোষ্ঠীষুপবনেষু চ । কথা বিচিত্রাঃ কুর্বাণাঃ পণ্ডিতাস্তত্র শোভনাঃ ॥
 বহুশ্চার্চ্য্যরূপাণি কুর্বন্তো জনসংসদি । ইজ্যাস্তে [ইষস্তে] চোপসক্কানে
 পণ্ডিতাস্তত্র শোভনাঃ ॥ পরেবাং বিবরজ্ঞানে মনুষ্যচরিতেষু চ । হস্ত্যশ্বরথ-
 চর্চ্য্যাসু ধরোষ্ট্রাজাবিকর্ম্মণি ॥ গোধনেষু প্রতোলীষু বরদারমুথেষু চ । অন্ন-
 সংস্কারদোষেষু পণ্ডিতাস্তত্র শোভনাঃ ॥ পণ্ডিতান্ পৃষ্ঠতঃ কৃদ্ধা পরেবাং গুণ-
 বাদিনঃ । বিধীয়তাং তথা নীতির্যথা বধ্যেত বৈ পরঃ ॥ গাবশ্চৈব প্রতিষ্ঠাপ্য
 সেনাং ব্যাহ্য সমস্ততঃ । আরক্ষাশ্চ বিধীয়স্তাং যত্র যোৎস্যামহে পরান্ ॥১—৩৪

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-

পর্বণ্ডত্তরগোত্রহে দুর্ঘোধানবাক্যং নাম সপ্তচত্বারিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

অষ্টচত্বরিংশতমোহধ্যায়ঃ

কর্ণ উবাচ । সর্কানায়ুগ্মতো ভীতান্ সঙ্কস্তানিব লক্ষয়ে । অযুদ্ধমনস-
 শ্চৈব সর্কান্শ্চৈবানবস্থিতান্ ॥ যজ্ঞেষ রাজা মৎস্যানাং যদি বীভৎসুরাগতঃ ।
 অহমাবারয়িষ্যামি বেলেব মকরালয়ম্ ॥ মম চাপপ্রযু (হৃ) ক্তানাং শরাণাং
 নতপর্কণাম্ । নাবৃতির্গচ্ছতামস্তি সর্পাণাং সর্পতামিব ॥ রুহ্মপুন্ধ্যাঃ সূতীক্লাগ্রা
 মুক্তা হস্তবতা ময়া । ছাদয়ন্ত শরাঃ পার্থঃ শলভা ইব পাদপম্ ॥ শরাণাং
 পুন্ধ্যসক্তানাং মৌর্য্যাভিহতয়া দৃঢ়ম্ । শ্রয়তাং তলয়োঃ শকো ভৈর্যোরাহ-
 তয়োরিব ॥ সমাহিতো হি বীভৎসুর্কর্ষণ্যষ্টৌ চ পঞ্চ চ । জাতশ্চেহশ্চ
 যুদ্ধেহস্মিন্ ময়ি সম্প্রহরিষ্যতি ॥ পাত্রীভূতশ্চ কোস্তেয়ো ব্রাহ্মণো গুণবানিব ।
 শরৌধান্ প্রতিগৃহ্নাতু ময়া মুক্তান্ সহস্রশঃ ॥ এষ চৈব মহেষ্वासস্তিষু লোকেষু
 বিশ্রুতঃ । অহঞ্চাপি নরশ্রেষ্ঠাদর্জুনান্নাবরঃ কচিৎ ॥ ইতশ্চেতশ্চ নিশ্চুতৈঃ
 কাঞ্চনৈর্গাঙ্ক বা [রা] জিতৈঃ । দৃশ্যতামত্বে বৈ ব্যোম খণ্ডোতৈরিব সংবৃতম্ ॥
 অগ্নাহমৃগমক্ষয়ং পুরা বাচা প্রতিশ্রুতম্ । ধার্ত্তরাষ্ট্রায় দাস্যামি নিহত্য সম-
 রেহর্জুনম্ ॥ মৎকার্ম্য কবিমুক্তানাং শরাণাং নতপর্কণাম্ । কঃ সহতাগ্রতঃ
 স্থাতুমপি সর্কৈঃ সুরাসুরৈঃ । অন্তরাচ্ছিত্তমানানাং পুন্ধানাং ব্যতিশীর্ষ্যতাম্ ।
 শলভানামিবাকাশে প্রচারঃ সংপ্রদৃশ্যতাম্ ॥ ইন্দ্রাশনিসমস্পর্শং মহেন্দ্রসমতেজ-
 সম্ । অর্দ্ধয়িষ্যাম্যহং পার্থমুক্তাভিরিব কুঞ্জরম্ ॥ রথাদতিরথং শুরং সর্কশস্ত্র-
 ভূতাং বরম্ । বিবশং পার্থমাদাস্যে গরুত্মানিব পন্নগম্ ॥ তময়িমিব দুর্দ্ধ-
 মশিশক্তিশরেন্ধনম্ । পাণ্ডবাগ্নিমহং দীপ্তং প্রদহন্তমিবাহতম্ ॥ অশ্ববেগপুরো-
 বাতো রথৌঘ-স্তনয়িত্বুমান্ । শরধারো মহামেঘঃ শময়িষ্যামি পাণ্ডবম্ ॥ মৎ-
 কার্ম্য কবিনিমুক্তাঃ পার্থমাশীবিষোপমাঃ । শরাঃ সমভিসর্পস্তাং বল্লীকমিব
 পন্নগাঃ ॥ সূতেজিতৈ রুহ্মপুন্ধ্যৈঃ সুপীতৈর্নতপর্কভিঃ । আচিতং পশু
 কোস্তেয়ং কর্ণিকারৈরিবাচলম্ ॥ জামদগ্ন্যান্ময়া হস্তং যৎ [সং] প্রাপ্তমৃষি-
 সত্তমাৎ । তদুপাশ্রিত্য বীর্ষ্যঞ্চ [সমরে] যুদ্ধেয়মপি বাসবম্ ॥ ধ্বজাগ্রে
 বানরস্তিষ্ঠন্ ভল্লেন নিহতো ময়া । অটৌঘ পততাং ভূমৌ বিনদন্ ভৈরবান্
 রবান্ ॥ শক্রোর্ময়া বিপন্নানাং ভূতানাং ধ্বজবাসিনাম্ । দিশঃ প্রতিষ্ঠমানা-
 নামস্ত শকো দিবজমঃ ॥ অস্ত দুর্ঘ্যোধনস্তাহং শল্যং হৃদি চিরস্থিতম্ । সমূল-
 মুহুরিষ্যামি বীভৎসুং পাতয়ন্ রথাৎ ॥ হতাশ্বং বিরথং পার্থং পৌরুষে
 পর্যাবস্থিতম্ । নিঃশসস্তং যথা নাগমন্ত পশুস্ত কোরবাঃ ॥ কামং

গচ্ছন্ত কুরবো ধনমাদায় কেবলম্ । রথেষু বাপি তিষ্ঠন্তো যুদ্ধং পশুন্ত
মামকম্ ॥ ১-২৩

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কখ্যান্তর-
গোত্রহে কর্ণবিকখনো নাম অষ্টচত্বারিংশতমোহধ্যায়ঃ ।

একোনপঞ্চাশতমোহধ্যায়ঃ

কৃপ উবাচ । সর্দৈব তব রাধেয় যুদ্ধে ক্রুরতরা মতিঃ । নার্থানাং
প্রকৃতিং বেৎসি নানুব্রুতমবেক্ষসে ॥ নরা হি বহবঃ সন্তি শাস্ত্রমাশ্রিত্য
চিস্তিতাঃ । তেষাং যুদ্ধন্তু পাপিষ্ঠং বেদয়ন্তি পুরাবিদঃ ॥ দেশকালেন
সংযুক্তং যুদ্ধং বিজয়দং ভবেৎ । হীনকালং তদেবেহ ফলদং ন
ভবত্যত । দেশে কালে চ বিক্রান্তং কল্যাণায় বিধীয়তে ॥ আনুকূল্যেন
কার্য্যাণামস্তরং সংবিধীয়তে । ভারং হি রথকারস্ত ন ব্যবশ্যন্তি পণ্ডিতাঃ ॥
পরিচিন্ত্য তু পার্থেন সন্নিপাতো ন নঃ ক্ষমঃ । একঃ কুরনভ্যগচ্ছ [রক্ষ]
দেক্ষাগ্নিমতর্পয়ৎ ॥ একশ্চ পঞ্চবর্ষাণি ব্রহ্মচর্য্যামধারয়ৎ । একঃ সুভদ্রামা-
রোপ্য ষৈরথ্যে কৃষ্ণমাস্বয়ৎ ॥ একঃ কিরাতরূপেণ স্থিতং শর্কমযোধয়ৎ ।
অশ্বিন্বেব বনে পার্থো হৃত্যং কৃষ্ণামবাজয়ৎ (কৃষ্ণো হৃত্যং ভার্য্যা-
মবাজয়ৎ) ॥ একশ্চ পঞ্চবর্ষাণি শক্রাদস্বাণ্যাশিক্ষত । একঃ সোহয়মরীন্
ভিদ্ধা কুরুণামকরোদৃষশঃ ॥ একো গন্ধর্করাজানং চিত্রসেনমরিন্দমম্ ।
বিজিগ্যে তরসা সংখ্যে সেনাঞ্চাস্ত সুহৃর্জ্জয়াম্ ॥ তথা নিবাতকবচাঃ
কালকঞ্জাশ্চ দানবাঃ । দৈবতৈরপ্যবধ্যান্তে একেন যুধি পাতিতাঃ ॥ একেন
হি স্বয়া কর্ণ কিরামেহ কৃতং পুরা । একৈকেন যথা তেন ভূমিপালা বনী-
কৃত্যঃ ॥ ইন্দ্রোহপি ন হি পার্থেন সংযুগে বোদ্ধুমর্হতি । যশ্চেনাশংসতে
যুদ্ধং কর্তুমুত্তমতেজসা ॥ আশীবিষস্ত ক্রুদ্ধস্ত পাণিমুগ্ধ্য দক্ষিণম্ । অবমুচ্য
[যুস্ত] প্রদেশিত্বা দংষ্ট্রামাদাতুমিচ্ছসি ॥ অথবা কুঞ্জরং মন্তমেক্ষ এব চরন্
বনে । অনক্শুশঃ সমাক্শু নগরং গন্তুমিচ্ছসি ॥ সমিদ্ধং পাবকঞ্চাপি স্তুতমেদো-
বসাহতম্ । যুতাক্শটীরবাসাঙ্ঘং মধ্যেনোৎসর্জুমিচ্ছসি ॥ আত্মানং কঃ
সমুগ্ধ্য [দ্বধ্য] কঠে বদ্ধা মহাশিলাম্ । সমুদ্রং প্রতরেদোর্ভ্যাং তত্র কিরাম
পৌরুষম্ ॥ অকৃতান্তং কৃতান্তং বৈ বলবস্তং সুহৃর্কলঃ । তাদৃশং কর্ণ বঃ পার্থং
বোদ্ধ মিচ্ছৎ স দুর্মতিঃ ॥ অস্মাভির্হ্যেব নিকৃতো বর্ষাণীহ ত্রয়োদশ । সিংহঃ

पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषः करिञ्चति ॥ एकास्ते पार्थमासीनः कुपेहृग्निविव
संभृतम् । अज्जानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः श्वो भयमुत्तमम् ॥ सह युध्यामहे पार्थ-
मागतं युद्धदुर्गदम् । सैन्नातिष्ठत्तु सन्नदा व्याटानीकाः प्रहारिणः ॥ द्रोणो
दुर्व्योधनो तीक्ष्णो भवान् द्रोणिस्तथा वयम् । सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्णमा
साहसं कृथाः ॥ वयं व्यवसिताः पार्थं वज्रपाणिमिवोत्तमम् । वदथाः प्रति-
युध्यम तिष्ठेम यदि संहताः ॥ व्याटानीकानि सैन्नानि वज्रातिष्ठत्तु धृष्टिनः ।
युध्यामहेहर्जूनः सञ्च्य दानवा वासवः यथा ॥ १—२७

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संहितायां वैशासिक्यां विराटपर्व-
गुण्टरगोत्रहे कृपवाक्यं नात्मैकानपक्षाशतमोऽध्यायः ।

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अथथामोवाच । न च तावज्जिता गावो न च सीमास्तरः गताः ।
न हास्तिनपुरं प्राप्तास्तु कर्ण विकथसे ॥ संग्रामान् सुवहून् जिज्ञा
लका च विपुलं धनम् । विजित्य च परां भूमिं [सेनां] नाहः
किञ्चन पौरुषम् [पुरुषाः] ॥ दह [पच] त्वाग्निवाक्यस्तु तूष्णीं भाति
दिवाकरः । तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान् ॥ चातुर्क्षेत्रं कर्माणि
विहितानि श्रमस्तुवा [मनोविधिः] । धनं वैरधिगन्तव्यं [वर्णैर्यदिह
कर्तव्यं] वच कूर्क्षन् दुश्चति ॥ अधीत्य ब्रह्मणो वेदान् वाजयेत् वजेत्
वा । ऋत्रियो धनुराश्रित्य वजेत्सेव न वाजयेत् ॥ वैश्रोऽधिगम्य
विज्ञानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ शूद्रः शुक्रवर्णः कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः ।
बन्धनायोगविधिभिर्कैतसौ वृत्तिमास्थितः ॥ वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि
महीमिमाम् । संकूर्क्षन्ति महाभाग शूद्रान् सुविशुणानपि ॥ प्राप्य द्यातेन
को राज्यं ऋत्रिस्तुष्टिमर्हति । तथा नृशंसरूपोऽयं धार्तराष्ट्रश्च निघृणः रूपेण
वधात्तः प्राकृतो जनः] ॥ तथाधिगम्य विज्ञानि को विकथोऽचक्षणः ।
निकृत्या वधनाघोऽगच्छरन् वैतंसिको वथा ॥ कतमद्वैरथं युद्धं
वज्राईशोर्धनञ्जयम् । नकुलं सहदेवः वा धनं येषां त्रया हृतम् ॥ युधिष्ठिर्यो
जितः कश्चिन् भौमो वा बलिनां वरः । ईश्वरप्रभुः त्रया कश्चिन् संग्रामे विजितं
पुरा ॥ तथैव कतमद्वैरथं यश्चिन् कृष्णं जिता पुरा । एकवन्ना सतां नौता
दुष्टकर्षन् रजश्वला ॥ युगमेवां महं कृत्वा सारार्थी चन्दनं वथा । कर्ष

কারয়থাঃ শূর [শূত] তত্র কিং বিহুরোহব্রবীৎ ॥ যথাশক্তি মহুষ্ঠাণাং
 কামমানকরামহে । অশ্বেষাঈকৈব সত্তানামপি কীটপিপীলিকৈঃ । দ্রৌপস্তাস্তঃ
 পরিক্লেশং ন ক্লেভং পাণ্ডবোহইতি ॥ ক্লেভায় ধার্ত্তরাষ্ট্রাণাং প্রাহুর্ভূতো ধনঞ্জয়ঃ ।
 ত্বং পুনঃ পণ্ডিতো ভূত্বা বাচং বক্তুমিহেচ্ছসি ॥ বৈরাস্তঃকরণো জিহুন নঃ
 শেষং করিষ্যতি ॥ নৈষ দেবায় গন্ধর্বায়াসুরায় চ রাক্ষসান্ । ভয়াদিহ ন
 যুধ্যত কুন্তীপুত্রো ধনঞ্জয়ঃ ॥ যং যমেষোহভিসংক্রুদ্ধঃ সংগ্রামে নিপতিষ্যতি ।
 বৃক্ষং গরুড়বেগো বা বিনিহত্য তমেষ্যতি ॥ ত্বন্তো বিশিষ্টং বীৰ্য্যেণ ধনুৰ্য্য-
 মররাটসমম্ । বাসুদেবসমং যুদ্ধে তং পার্থং কো ন পূজয়েৎ ॥ দৈবেন
 দৈবং (দেবং দেবেন) যুধ্যত মানু্ষেণ তু মানু্ষম্ । অশ্বেণাস্তং সমাহতাং
 কোহর্জুনেন সমঃ পুমান্ ॥ পুত্রাদনন্তরঃ শিষ্য ইতি ধর্মবিদো বিহুঃ ।
 এতেনাপি নিমিত্তেন প্রিয়ো দ্রৌণস্ত পাণ্ডবঃ ॥ যথা ত্বমকরোদ্যুত-
 মিত্তপ্রস্থং যথাহরঃ । যথানৈষীঃ সভাং কৃষ্ণাং তথা যুধ্যস্ব পাণ্ডবম্ ॥ অয়ং
 তে মাতুলঃ প্রাজ্ঞঃ ক্লেভধর্মস্ত কোবিদঃ । তুদ্যুতদেবী গাক্কারঃ শকুনিযুধা-
 তামিহ ॥ নাক্সান্ ক্ষিপতি গাণ্ডীবং ন কৃতং স্বাপরং ন চ । জলতো নিশি-
 তান্ বাণাংস্তাংস্তান্ ক্ষিপতি গাণ্ডীবম্ ॥ ন হি গাণ্ডীবনির্মুক্তা গান্ধীপত্নাঃ
 স্মৃতেজনাঃ । অন্তরেষবতিষ্ঠন্তে গিরীগামপি দারণাঃ ॥ অন্তকঃ পবনো
 যুধ্যস্তথাগ্নির্কড়বামুখঃ । কুর্ষু্যরেতে কচিচ্ছেষং ন তু ক্রুদ্ধো ধনঞ্জয়ঃ । যথা
 সভায়াং দ্যুতং ত্বং মাতুলেন সহাকরোঃ । তথা যুধ্যস্ব সংগ্রামে সৌবলেন
 সুরক্ষিতঃ ॥ যুধ্যস্তাং কামতো ষোধা নাহং ষোৎসে ধনঞ্জয়ম্ । যৎশ্চো
 হস্মাভিরাষোধ্যো যন্তাগচ্ছেদগবাং পদম্ ॥ ১—২৮

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-
 পর্বণ্যন্তরগোত্রহেংখখামতৎসনবাক্যং নাম পঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

একপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ

ভীষ্ম উবাচ । সাধু পশুতি বৈ দ্রৌণিঃ কুপশ্চ সাধু পশুতি । কর্ণস্ত
 ক্লেভধর্ম্ণেণ যথাবদ্যোদ্ধুমিচ্ছতি ॥ আচাৰ্য্যো নাভিবো[ষ] ক্তব্যঃ পুরুষেণ
 বিজানতা । দেশকালো তু সংপ্ৰেক্য ষোদ্ধব্যমিতি মে মতিঃ ॥ যন্ত
 সূর্যাসমাঃ পঞ্চ সপত্নাঃ স্যুঃ প্রহারিণঃ । কথমভ্যুদয়ে তন্ত ন প্রমুহেত
 পণ্ডিতঃ ॥ স্বার্থে সর্কে বিমুহন্তি যেহপি ধর্মবিদো জনাঃ । তস্মাদ্রাজনু ব্রবীম্যেতদ্

বাক্যন্তে যদি রোচতে ॥ কর্ণে হি বদবোচস্যাং ভেজঃসজননার তৎ ।
 আচার্য্যপুত্রঃ ক্ষমতাং মহৎ কার্য্যমুপস্থিতম্ ॥ নারং কালো বিরোধন্ত
 কৌন্তেয়ে সমুপস্থিতে । ক্ষমত্যাং ভবতা সর্কমাচার্য্যেণ কুপেণ চ ॥ ভবতাং
 হি কৃতান্ত্বাদ্ বখাদিত্যে প্রভা তথা । বখা চন্দ্রমসো লক্ষ্মীঃ সর্কথা নাপ-
 কৃষতে ॥ এবং ভবৎসু ব্রাহ্মণ্যং ব্রহ্মান্ত্বঞ্চ প্রতিষ্ঠিতম্ । চত্বার একতো বেদাঃ
 ক্ষাত্রমেকত্র দৃশ্যতে ॥ নৈতৎ সমস্তমুভয়ং কস্মিন্শ্চিদহুত্ত্রমঃ । অন্তত্র ভারতা-
 চার্য্যাং সপুত্রাদিতি মে মতিঃ ॥ (ব্রহ্মান্ত্বং চৈব বেদাশ্চ নৈতদন্তত্র দৃশ্যতে ।
 অন্তত্র ভারতাচার্য্যাৎ দ্রোণাং পুরুষসন্তমাং) ॥ বেদাস্তাশ্চ পুরাণানি ইতি-
 হাসং পুরাতনম্ । জামদগ্ন্যমুতে রাজন্ কো দ্রোণাদধিকে ভবেৎ ॥ আচার্য্য-
 পুত্রঃ ক্ষমতাং নারং কালঃ স্বভেদনে । সর্কৈ সংহত্য যুধ্যামঃ পাকশাসনিমা-
 গতম্ ॥ বলশ্চ ব্যসনানীহ যাহু্যক্তানি মনীষিতিঃ । মুখ্যো ভেদো হি তেষাশ্চ
 পাপিষ্ঠো বিহুবাং মতঃ ॥

অশ্বখামোবাচ । নৈব গ্ৰায্যমিদং বাচ্যমস্মাকং পুরুষর্ষভ । কিন্তু রোষ-
 পরীতেন গুরুণা ভাষিতা গুণাঃ ॥ শত্রোরপি গুণা বাচ্যা দোষা বাচ্যা
 গুরোরপি । সর্কথা সর্কষত্নেন পুল্রে শিষ্যে হিতং বদেৎ ॥

হুর্য্যোধন উবাচ । আচার্য্য এষ ক্ষমতাং শাস্তিরত্র বিধীয়তাম্ । অভিন্ত-
 মানে (আক্ষিপ্যমাণে) .তু গুরো তদ্বৃত্তং শেষ (রোষ) কারিতম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো হুর্য্যোধনো দ্রোণং ক্ষমন্নামস ভারত । সহ
 কর্ণেন ভীয়েণ কুপেণ চ মহাস্থনা ॥

দ্রোণ উবাচ । বদেতৎ প্রথমং বাক্যং ভীমঃ শাস্তনবোহব্রতীৎ ।
 তেনৈবাহং প্রসন্নোহস্মি নীতিরত্র বিধীয়তাম্ ॥ বখা হুর্য্যোধনং পার্থো
 নোপসর্পতি সক্ররে । সাহসাদ্ যদি বা মোহান্তথা নীতিবিধীয়তাম্ ॥
 বনবাসে হনিবৃত্তে দর্শয়েন্ন ধনঞ্জয়ঃ । ধনং বা লভমানোহত্র নাস্ত নঃ
 ক্ষমতম্ ॥ বখা নারং সমায়ুজ্যাদ্ধার্ষ্ট্রান্ কথঞ্চন । ন চ সেনা [বখা
 চ ন] পরাজযাত্তথা নীতিবিধীয়তাম্ ॥ উক্তং হুর্য্যোধনেনাপি পুরস্তাধাক্য-
 যীদৃশম্ । তদহুশ্বত্য গাঙ্গেয় বখাবদন্তু মর্হসি ॥ ১-২২

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈরাগিক্যাং বিরাট-

পর্কণ্যন্তরগোপ্রহে দ্রোণবাক্যে একপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

‘तस्य उवाच । कलाकाष्ठाश्च (कालतन्त्रात्) युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च । अर्द्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ अतवचापि युज्यन्ते तथा संवत्सराण्यपि । एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषाश्च व्यतिक्रमात् । पञ्चमे पञ्चमे वर्षे षोडशमासुपचीयतः ॥ तेषामप्यधिका मासाः पञ्च च द्वादश रूपाः । त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ सर्वैः यथावच्छरितः षट् षडेभिः प्रतिश्रुतम् । एवमेतद् ऋषेः ज्ञात्वा ततो वीतन्सुरागतः ॥ सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः । येषां युधिष्ठिरो राजा कश्चाद्वर्षेऽपराधुः ॥ अक्रूरा [अनूरा] शैव कोस्तैराः कृतवस्तुश्च दुःकरम् । न चापि केवलं राज्यामिच्छेयुस्तैरुपायतः ॥ तदैव ते हि विक्रान्तमीयुः कोरव-नन्दनाः । धर्मपाशनिबद्धास्ते न चेलुः क्रत्रियव्रतात् ॥ तच्चानृतमिति ध्यात्वाद् षः स गच्छेत् पराभवम् । वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतञ्च कथञ्चन ॥ प्राप्ते काले तु प्राप्स्यस्य नोत्सृजेयुर्न र्वर्षताः । अपि ब्रह्मभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ प्रतिबुध्यन्त समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् । तस्माद् षट् कल्याणं लोके सन्तिरनुष्ठितम् । तथा विधीयतां शीघ्रं मा नो हर्षोऽहत्यागात् परम् ॥ न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कोरव । एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संग्रामेणो हि धनञ्जयः ॥ संग्रामे तु संग्रामे भावाभावो ज्ञयाजयो । अवशमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ तस्माद् युद्धावचरितः कर्म वा धर्मसंहितम् । क्रियतामाञ्च राजेन्द्र संग्रामेणो हि धनञ्जयः ॥

दुर्योधन उवाच । नाहं राज्यां प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह । युद्धावचरितः यत्नं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥

तस्य उवाच । अत्र या मामिका बुद्धिः श्रयतां यदि रोचते । सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ किञ्च बल-चतुर्थागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति । ततोऽपरश्चतुर्थागो गाः समादाय गच्छतु ॥ वयस्त्वर्केन सैश्वर्यं प्रतिषोऽश्राम पाण्डवम् । अहं द्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्थामा रूपास्तथा ॥ प्रतिषोऽश्राम वीतन्सुरागतः कृतनिश्चयम् । मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा शतक्रतुम् । अहमावारिष्यामि बेलैव मकरालयम् ॥

वैशम्पायन उवाच । तदाक्यं क्रूरचे तेषां तीक्ष्णैर्गोक्षं महात्माना ।

তথাহি কৃতবান্ রাজা কোরবাণামনস্তরম্ ॥ ভীষ্মঃ প্রহাপ্য রাজানং গোধনং
তদনস্তরম্ । সেনামুখ্যান্ ব্যবস্থাপ্য ব্যাহিতুং সংপ্রচক্রমে ॥

ভীষ্ম উবাচ । আচার্যো মধ্যতস্তিষ্ঠত্বখামা তু সব্যতঃ । কৃপঃ শারদত্তো
ধীমান্ পার্থঃ রক্ষতু দক্ষিণম্ ॥ অগ্রতঃ সূতপুত্রস্ত কৰ্ণস্তিষ্ঠতু দংশিতঃ ।
অহং সৰ্ব্বশ্চ সৈন্যশ্চ পশ্যাৎ স্থাস্তামি পালয়ন্ ॥ ১-২৩

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-
পৰ্বণ্যন্তরগোগ্রহে ভীষ্মসৈন্যব্যাহে ত্রিংশতমোহধ্যায়ঃ ।

ত্রিংশতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । তথা (এবং) ব্যাচেষনীকেষু কোরবেষু ভারত
(কোরবেষুইমহারথৈঃ) । উপায়াদর্জুনস্তূর্ণং রথষোষণে নাদয়ন্ ॥ দদৃশুস্তে
ধ্বজাগ্রং বৈ শুশ্রুবুশ্চ রথস্থনম্ । দোধুয়মানশ্চ ত্ৰশং গাভীবশ্চ চ নিস্থনম্ ॥
ততস্তৎ সৰ্ব্বমালোক্য দ্রোণো বচনমব্রবাৎ । মহারথমনুপ্রাপ্তং দৃষ্ট্বা গাভীব-
ধস্থিনম্ ॥

দ্রোণ উবাচ । এতদ্ ধ্বজাগ্রং পার্থস্য দূরতঃ সম্প্রকাশতে । এষ ষোষঃ
সজ্জলদো রোরবীতি চ বানরঃ ॥ এষ তিষ্ঠন্ রথশ্চেষ্ঠে রথী রথবরপ্রণুৎ ।
উৎকর্ষতি ধনুঃ শ্রেষ্ঠং গাভীবমশনিস্থনম্ ॥ ইমৌ হি বাণৌ সহিতৌ
পাদয়োমে ব্যবস্থিতৌ । অপরৌ চ ব্যতিক্রান্তৌ কর্ণৌ সংস্পৃশ্য মে শরৌ ॥
নির্কর্ষ্য চ বনে বাসং কৃত্বা কৰ্ম্মাতিমানুষম্ । অভিবাদয়তে পার্থঃ শ্রোত্রে চ
পরিপৃচ্ছতি ॥ চিরদৃষ্টোহয়মস্মাভিঃ প্রজ্জীবান্ বান্ধবপ্রিয়ঃ । অতীব জলিতো
লক্ষ্ম্যা পাণ্ডুপুত্রো ধনঞ্জয়ঃ ॥ রথী শরী চারুতলো নিষঙ্গী, শঙ্খী পতাকী কবচী
কিরীটী । খড়্গী চ ধন্বী চ বিভাতি পার্থঃ, শিখী স্মৃতক্ষুণ্ণভিরিবাজ্যসিক্তঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততোহর্জুনঃ কুরুন্ দৃষ্ট্বা সংগ্রামে সমবস্থিতান্ ।
তৎকালসদৃশং বাক্যং মৎস্যপুত্রমভাষত ॥

অর্জুন উবাচ । ইষুপাতে চ সেনায়াং হয়ান্ সংযচ্ছ সারথৈ । ষাবম্বিরীক্ষে
সৈন্তেহস্মিন্ কাসৌ কুরুকুলাধমঃ ॥ সৰ্ব্বানেতাননাদৃত্য দৃষ্ট্বা তমতিমানিনম্ ।
তস্য মুর্ধ্নি পতিষ্যামি তত এতে পরাস্থিতাঃ ॥ এষ ব্যবস্থিতো দ্রোণো
দ্রৌণিচ তদনস্তরম্ । ভীষ্মঃ কৃপশ্চ কৰ্ণশ্চ মহেষাসা ব্যবস্থিতাঃ ॥ রাজানং

নাত্র পশ্যামি গাঃ সমাদায় গচ্ছতি । দক্ষিণং মার্গমাস্থায় শব্দে জীবপর-
 ণম্ ॥ উৎসৃজ্যতদ্রথানীকং গচ্ছ যত্র সুবোধনঃ । তত্রৈব যোৎসে বৈরাটে
 :নাস্তি যুদ্ধং নিরামিষম্ । তং হ (জি) ত্বা বিনিবর্তিষ্যে গাঃ সমাদায় বৈ
 পুনঃ ॥ (পশ্চাদেতে প্রয়াতব্যা ইতি মে বর্ততে মতিঃ) ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমুক্তঃ স বৈরাটির্হয়ান্ সংযম্য যত্নতঃ । নিযম্য
 চ ততো রথীন্ যত্র তে কুরবো গতাঃ ॥ অচোদয় ততো বাহান্ যতো দুৰ্য্যো-
 ধনো গতঃ ॥ উৎসৃজ্য রথবংশস্ত প্রয়াতে খেতবাহনে । অভিপ্রায়ঃ বিদি-
 শ্যাস্য জ্ঞাণো বচনমব্রবীৎ ॥ নৈষোহন্তরেণ রাজানং বীভৎসুঃ স্থাতুমিচ্ছতি ।
 তস্য পার্শ্বিং গ্রহীষ্যামো জবেনাভিপ্রযাস্যতঃ ॥ ন হেনমতিসংক্রুদ্ধমেকো
 বুধ্যত সংযুগে । অন্তো দেবাৎ সহস্রাঙ্কাৎ কৃষ্ণাষা দেবকীসূতাৎ । আচার্য্যাচ্চ
 সপুত্রাষা ভারতাজান্নহারথাৎ ॥ কিং নো গাবঃ করিষ্যান্তি ধনং বা বিপুলং
 তথা । দুৰ্য্যোধনঃ পার্শ্বজলে পুরা নোরিব মজ্জতি ॥ তথৈব গত্বা
 বীভৎসুর্নাম বিশ্রাব্য চাত্মনঃ । শলভৈরিব তাং সেনাং শরৈঃ শীঘ্রমবাকিরৎ ॥
 কীৰ্যমাণাঃ শরৌষেষু যোধাস্তে পার্শ্বচোদিতৈঃ । নাপশ্যন্নাবৃত্তাং ভূমিস্ত-
 রীকঞ্চ পত্রিভিঃ ॥ তেষামাপততাং যুদ্ধে নাপযানেহভবন্নতিঃ । শীঘ্রমেব
 পার্শ্বস্য পূজয়ন্তি স্ম চেতসা (তে তদা) ॥ ততঃ শব্দ্যং প্রদধ্বো স দ্বিবতাং
 লোমহর্ষণম্ । বিস্ফার্য চ ধনুঃশ্রেষ্ঠং ধ্বজে ভূতান্চচোদয়ৎ ॥ তস্য শব্দস্য
 শব্দেন রথনেমিস্বনেন চ । গাণ্ডীবস্য চ শব্দেন পৃথিবী সমকম্পত ॥
 অমানুষাণাং সর্কেষাং [শব্দেন] ভূতানাং ধ্বজবাসিনাম্ । উর্দ্ধং পুচ্ছান্
 বিধুস্থানা রেভমাণাঃ সমস্ততঃ । গাবঃ প্রতিশুবর্তন্ত দিশমাস্থায় দক্ষিণাম্ ॥ ১-২৫

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট

পর্কণ্যন্তরঙ্গোগ্রহে গোনিবর্তনং নাম ত্রিপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

চতুঃপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । স শক্রসেনাং তরসা প্রপুশু, গান্তা বিজিত্যাথ
 ধনুর্ধরাগ্র্যঃ । দুৰ্য্যোধনান্নাভিমুখং প্রয়াতো, মৎস্যস্য রাজ্ঞঃ প্রিয়মা-
 চিকৌৰুঃ ॥ গোষু প্রয়াতেষু জবেন যৎস্তান্, কিরীটিনং কার্য্যকৃতঞ্চ
 যত্না । দুৰ্য্যোধনান্নাভিমুখং প্রয়াতং, কুরুপ্রবীরাঃ সহস্রাভিগেতুঃ ॥
 তেষামনাকানি বহুনি গাঢ়ং, ব্যূঢ়ানি দৃষ্ট্বা বহলধ্বজানি । মৎস্যস্ত পুত্রঃ

द्विषतां निहन्ता, वैराटिमाम्ना ततोहत्यावाच ॥ एतेन तूर्णं प्रतिपादयैतान्,
 खेतान् ह्रान् काञ्चनरश्मिषोक्तान् । अवेन सर्वेण कुरु प्रवृत्तमासादयेरं
 रथसिंहवन्दम् ॥ गञ्जा गजेनेव मया दुराज्ञा, षोडशुः समाकाङ्क्षति सूतपुत्रः ।
 तमेव मां प्रापन्न राजपुत्र, दुर्व्याधनापाञ्चम-जातदर्पम् ॥ ततो ह्यैर्वात-
 जैर्बुद्धिः, पुत्रो विराटश्च सुवर्णकैकः । व्याधुःसमस्तज्जिनामनीकः, ततो-
 हवहं पाण्डवमाजिमध्ये ॥ तं चित्रसेनो विशिथैर्विपाटैः, संग्रामजिह्वुसहो
 जयत् ॥ प्रत्याद्ययुर्त्तरतमापतस्तु, महारथाः कर्णमथौपमानाः ॥ ततः स
 तेषां पुरुषप्रवीरः, शरसनार्चिः शरवेगतापः । त्रातः रथानामदहं समह्य-
 र्वनं यथाग्निः कुरुपुत्रवानाम् (वाग्निः) ॥ तस्मिंश्च युक्ते तुमुले प्रवृत्ते, पार्थः
 विकर्णोऽतिरथः रथेन । विपाठवर्षेण कुरुप्रवीरो, भीमेन भीमानुजमाससात् ॥
 ततो विकर्णश्च धनुर्ध्रिकुम्भ, जाह्नूनाग्र्यापचितः दृष्टव्यम् । अपातयन्तः ध्वज-
 मश्च मथा, छिन्नध्वजः सोऽप्यपराज्जवेन ॥ तं शत्रुवापां गणवाधितारं,
 कर्षानि कूर्क्षस्तममाह्वानि । शक्रस्तपः कोपमयुग्ममाणः, समर्द्धयं कूर्क्षनथेन
 पार्थम् ॥ स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो, विगाहमानो ध्वजिनीं कुरुणाम् ।
 शक्रस्तपः पङ्कतिराशु विद्धा, ततोऽश्च सूतः दशभिर्जवान् ॥ ततः स विद्धो
 भरतर्षभेण, वाणेन गात्रावरणातिगेन । गतासुराज्ञो निपपात भूमौ,
 नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः ॥ नरर्षभेण तु नरर्षभेण, वीरा रणे वीरतरेण
 भग्नाः । चकम्पिरे वातवशेन काले, प्रकम्पितानीय महावनानि ॥ हताश्च
 पार्थेन नरप्रवीरा, गतासवोर्ब्याः (भूमौ युवानः) सुभुपुः सुवेशाः । वसु-
 प्रेता वासवतुल्यवीर्याः, पराजिता वासवजेन संख्ये ॥ सुवर्णकाष्ठीसवर्धनका,
 नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः । तथा स शक्रन् समरे विनिघ्नन्, गाण्डीवधया
 पुरुषप्रवीरः ॥ चचार संख्ये विदिशो दिशश्च, दहन्निवाग्निर्जनमातपास्ते ।
 प्रकीर्णपर्णानि यथा वसस्ते, विशातस्त्रिधा पवनोऽहमुदांश्च ॥ स तान् सपत्नान्
 विकिरन् किर्रीटी, चचार संख्येऽतिरथो रथेन । शोणाश्वबाहस्य ह्यग्निहत्या,
 वैकर्षनद्रातुरदीनसङ्घः । एकेन संग्रामजितः शरेण, शिरो जहाराशु
 किर्रीटमाली ॥ तस्मिन् हते त्रातरि सूतपुत्रो, वैकर्षनो वीर्यमथाददानः ।
 अगृह्य दस्ताविव नागराज्ञो, नरर्षभः व्याघ्र ईवात्यथावत् ॥ स पाण्डवः द्वादशभिः
 पृथक्कैर्बैकर्षनः शीघ्रमथाजघान । विव्याध गात्रेषु ह्यगंश्च सर्वान्, विराटि-
 पुत्रञ्च करे निजरे ॥ तमापतस्तु सहसा किर्रीटी, वैकर्षनं वै तुरसाहत्या-
 पेत्या । अगृह्य वेगं त्रपतज्जवेन, नागं गरुडानिव चित्रपङ्कः ॥ तावुञ्चो

সৰ্ব্বধৰ্ম্মকরাণাং, মহাবলো সৰ্ব্বসমুদ্রসাহো । কৰ্ণস্য পার্শ্বস্য নিশম্য যুদ্ধং, দিদ্ৰু-
 মাণাঃ কুবোহভিতমুঃ ॥ স পাণ্ডবস্তূৰ্ণমূৰ্ণকোপঃ, কৃতাগসং কৰ্ণমুদীক্ষ্য
 হৰ্ষাৎ । কপেন সাখং সরথং সকেতুমস্তদধে ঘোরশরৌঘবৃষ্ট্যা ॥ ততঃ
 স্তবিদ্ধাঃ সরথাঃ সনাগা, ষোধা বিনেদুৰ্ভরতৰ্বভাণাম্ । অস্তহিতা ভীষ্মুখাঃ
 সহাধাঃ কিরীটিনা কীৰ্ণরথাঃ পৃষৎকৈঃ ॥ স চাপি তানৰ্জুনবাহুমুক্তাশ্বরাশ্চ-
 রৌঠৈঃ প্রতিহত্য কৰ্ণঃ । তসৌ মহাত্মা সধনুঃ সবাণঃ, সবিষ্ফুলিকোহগ্নি-
 বাণ্ড কৰ্ণঃ ॥ ততস্ত জজ্ঞে তলতালশব্দঃ, সশঙ্খভেরীপণবপ্রণাদঃ । প্রক্ষেড়ি-
 তজ্যাতলনিশ্বনং তং বৈকৰ্ত্তনং পূজয়তাং কুরুণাম্ ॥ উদ্ধুতলাঙ্গুলমহাপতাক-
 ধজোত্তমাংসাকুলভীষ্মস্তম্ । গাণ্ডীবনির্ঘোষকৃতপ্রণাদং, কিরীটিনং বীক্ষ্য
 ননাদ কৰ্ণঃ ॥ স চাপি বৈকৰ্ত্তনমর্দন্বিত্বা, সাখং সমুতং সরথং পৃষৎকৈঃ ।
 তমাববর্ষ প্রসভং কিরীটী, পিতামহং দ্রোণরূপো চ দৃষ্ট্বা ॥ স চাপি পার্শ্বং
 বহুভিঃ পৃষৎকৈবৈকৰ্ত্তনো মেঘ ইবাভ্যবর্ষৎ । তথৈব কৰ্ণঞ্চ কিরীটমালী,
 সছাদয়ামাস শিতৈঃ পৃষৎকৈঃ ॥ তয়োঃ স্ততীক্লান্ স্তজতোঃ শরৌঘান্, মহা-
 শরৌঘাস্ত্রবিবৰ্দ্ধনে রণে । রথে বিলগ্নাবিব চন্দ্রসূর্য্যো, ঘনাস্তরেণামুদদর্শ
 লোকঃ ॥ অথাশুকாரী চতুরো হয়াংশ, বিব্যাধ কৰ্ণো নিশিতৈঃ কিরীটিনঃ ।
 ত্ৰিভিঃ সস্তারমমৃশমাণো, বিব্যাধ তূর্ণং ত্ৰিভিরস্য কেতুম্ ॥ ততোহভিবিদ্ধঃ
 সমরাবমর্দী, প্রবোধিতঃ সিংহ ইব প্রসুপ্তঃ । গাণ্ডীবধন্বা প্রবরঃ কুরুণামজিক্ৰমৈঃ
 কৰ্ণমিয়ার জিষ্ণুঃ ॥ শরাস্ত্রবৃষ্ট্যাভিহতো মহাত্মা, প্রাহুশ্চকারাতিমমৃশকৰ্ম্ম ।
 প্রাহাদয়ৎ কৰ্ণরথং পৃষৎকৈলোকানিমান্ সূৰ্য্য ইবাংশুজাটৈঃ ॥ (স পাণ্ডবঃ
 ষাদশভিঃ পৃষৎকৈকৈকৰ্ত্তনঃ শীঘ্রমুপাজঘান । বিব্যাধ গাত্রেষু হয়াংশ সৰ্ব্বান্,
 বিরাটপুত্রঞ্চ করে বিজয়ে ।) স হস্তিনেবাভিহতো গজেন্দ্রঃ, প্রগৃহ ভন্নান্নি-
 শিতান্নিষজাৎ । আকৰ্ণপূৰ্ণঞ্চ ধমুর্কিকৃষ্য বিব্যাধ গাত্রেষ [বাণৈর] থ সূত-
 পুত্রম্ ॥ অথাস্য বাহুরুশিরোললাটং, গ্রীবাং রথান্নানি পরাবমর্দী । স্থিতস্য
 বাণৈয়ুধি নিৰ্কিভেদ, গাণ্ডীবমূৰ্ত্তৈরশনিপ্রকাশৈঃ ॥ স পার্শ্বমূৰ্ত্তৈর্কিৰ্শিতৈঃ
 প্রণুরো, গজো গজেনেব জিতস্তরস্বী । বিহার সংগ্রামশিরঃ প্রয়াতো, বৈকৰ্ত্তনঃ
 পাণ্ডববাণতপ্তঃ ॥ ১-৩৬

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-
 পৰ্ব্বণ্যস্তরগোত্রহে কৰ্ণাপবানে চতুঃপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । अपघाते तु राधेरे दुर्योधनपुरोगमाः । अनौ-
केन यथा ष्वेन शनैरार्द्ध(र्द्ध)स्तु पाण्डवम् ॥ बहधा तस्य सैन्यस्य व्याप्त्यापततः
शरैः । अधारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः ॥ ततः प्रहस्य वीभक्षुः
कोस्त्यः खेतवाहनः । दिव्यमन्त्रः विकूर्वाणः प्रत्याद्रथसन्तमः ॥ यथा
रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् । तथा गात्रीवनिर्म्भैः शरैः पार्थो
दिशो दश ॥ न रथानां न चाखानां न गजानां न वर्धनम् । अनिर्विक्रं
शितैव शनैरामीद्व्यङ्गुलमस्तुरम् ॥ दिव्यबोगाच्च पार्थस्य ह्यनानामुत्तरस्य च ।
शिकाशिलोपपन्नहादस्त्राणां परिक्रमां ॥ वीर्यवत्तुं क्रतुकाग्र्यं दृष्ट्वा जिह्वोर-
पूजयन् । कालाग्निमिव वीभक्षुः निर्दहन्तमिव प्रजाः ॥ नारयः प्रेक्षितुं
शेकुर्जलन्तमिव पावकम् ॥ तानि ग्रन्थान्तनीकानि रेजुरर्जूनमार्गणैः । शैलं
प्रति नवान्नि व्याप्तानीवार्करश्मिभिः ॥ अशोकानां बनानीव फुल्लानि
कूर्मैः [छन्नानि बहूः] शतैः । रेजुः पार्थशरैस्तुष्टदा सैन्यानि भारत ॥
अञ्जोर्जूनशरैः शीर्षं शय्यं पुष्पं हिरण्यम् । छत्राणि च पताकाश्च धे
दधार सदागतिः ॥ स्वबलद्रासनाब्रुताः परिपेतुर्दिशो दश । रथाद्देशाना-
दाय पार्थच्छिरयुगा हराः ॥ कर्णकक्रविषाणेषु अस्तरोष्ठेषु चैव ह । मर्मश्लेष्
चाहत्यापातयन् समरे गजान् ॥ कौरवाग्र्यगजानास्तु शरीरैर्गतचेतसाम् ।
क्वणेन संव्रता भूमिर्मे षरिव नभस्तुलम् ॥ युगास्तसमये सर्वं यथा स्वावरज-
मम् । कालक्रमणेषु दहत्यग्रशिखः शिखी ॥ तद्वत् पार्थो महाराज ददाह
समरे रिपून् । ततः सर्वाङ्गतेजोभिर्ध्रुवो निःश्वनेन च । शब्देनामाहू-
षाणां भूतानां क्षयवासिनाम् । तैरवः शक्यमत्यग्रं वीरस्य च कूर्कतः ॥
दैवारिपाच्च वीभक्षुस्तस्मिन् दुर्योधनेन बले । उग्रमुपादयामास बल-
वानरिमर्दनः ॥ रथशक्तिमिद्राणां प्रागेव निपतद्भुवि । सोऽपरां
सहस्रं पश्चात् साहस्रच्छात्रापेग्निवान् ॥ शरव्राटैः सूतीकाटैः समादिष्टैः
धैरैरिव । अर्जूनस्तु धमावरे लोहितप्राशनेः धैरैः ॥ अत्र मध्ये यथार्कं
रथशक्तिगतेः । दिशसु च तथा राजसंख्याताः शरास्तदा ॥ सकृदेवानतं
शेकु रथमभ्यसितुं परे । अलभ्यः पुनरथैस्तु रथां सोऽतिप्रपादयेत् ॥
ते शरा विट्शरीरेषु षथैव न ससज्जिरे । विडनीकेषु वीभक्षुः ससज्ज
रथस्तदा ॥ स तद्विकोत्तयामास ह्यरातिबलमजसा । अनस्ततो गो तुङ्गः
क्रोडयिव महार्णवे ॥ अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वमेवातिगन्तथा । अश्रुतः

ক্রমতে ভূতৈর্নর্যোধঃ কিরীটিনঃ ॥ সন্তান্ত্র মাতঙ্গা বাটৈরন্নাস্ত্রান্ত্রৈঃ ।
 সংবৃত্তান্তেন দৃশ্তে মেঘা ইব গভস্তিভিঃ ॥ দিশোহনুভ্রমতঃ সর্ষাঃ সব্যদক্ষিণ-
 মস্যতঃ । সততং দৃশ্তে যুদ্ধে সায়কাসনমণ্ডলম্ ॥ পতন্ত্যরূপেষু যথা
 চক্ষুঃষি ন কদাচন । নালক্ষ্যেযু শরাঃ পেতুস্তথা গাণ্ডীবধ্বননঃ ॥ যার্গো
 গজসহস্রস্য যুগপদ্ গচ্ছতো বনে । যথা ভবেৎ তথা জজ্ঞে রথমার্গঃ কিরীটিনঃ ॥
 নুনং পার্শ্বজয়ৈষিত্বা ছক্রঃ সর্ষামঠৈঃ সহ । হস্তাস্থানিত্যমন্তু পার্শ্বেন নিহতাঃ
 পরে ॥ স্বস্তমত্যাৰ্থনহিতান্ বিজয়ং তত্র মেনিরে । কালমর্জুনরূপেণ সংহরন্ত-
 শিব প্রজাঃ ॥ কুরুসেনাশরীরানি পার্শ্বেনৈবাহতান্ পি । সেহুঃ পার্শ্বহতানীব
 পার্শ্বকর্ষামুশাসনাৎ ॥ ওষধীনাং শিরাংসীব বিষছীর্ষানি সোহনুভ্রাৎ ।
 অবনেশুঃ কুরুণাং হি বীৰ্য্যান্তর্জুনজাদ্ ভয়াৎ ॥ অর্জুনানিলভিগ্নানি
 বনান্তর্জুনবিধিবাম্ । চক্রুলোহিতধারাভিধ'রনীং লোহিতাস্ত্রাম্ ॥ লোহি-
 তেন সমাযুক্তৈঃ পাংশুভিঃ পবনোকৃতৈঃ । বভূবুলোহিতাস্ত্রত্র ভ্রশমাদিত্য-
 রশ্ময়ঃ ॥ সার্কং খং তৎকণেনাসৌৎ সন্ধ্যামিব লোহিতম্ । অপ্যস্তং প্রাপ্য
 সূর্যোহপি নিবর্তেত ন পাণ্ডবঃ ॥ তান্ সর্ষান্ সমরে শূরঃ পৌরুষে সমবস্থি-
 তান্ । দিব্যৈরশ্মৈরচিস্ত্যাত্মা সর্ষানাচ্ছ'ক্লুধ'রান্ ॥ স তু দ্রোণং ত্রিসপ্তত্যা
 সুরপ্রাণাং সমার্পয়ৎ । দুঃসহং দশভির্বাণৈর্দ্রৌণিমষ্টাভিরেব চ ॥ দুঃশাসন-
 ষাদশভিঃ কৃপং শারদতং ত্রিভিঃ । ভীষ্মং শান্তনবং ষষ্ঠ্যা রাজানঞ্চ শতেন হ ।
 কর্ণঞ্চ কর্ণিনা কর্ণে বিব্যাধ পরবীরহা ॥ তস্মিন্ বিদ্ধে মহেষাদে স কর্ণে
 সর্ষান্নকোবিদে । হতাশ্বভূতে বিরথে ততোহনৌকমভজ্যত ॥ তৎ প্রভগ্নং
 বলং দৃষ্টা পার্শ্বমাজিহিতং পুনঃ । অভিজ্ঞানায় কোন্তেয়ং বৈরাটিরিদমব্রবীৎ ॥
 আস্থায় কুচিরং ত্রিষ্ণো রথং সারথিনা ময়া । কতমদ্ বাস্তুসেহনৌকমুক্তো
 বাস্যাম্যহং ত্বয়া ॥

অর্জুন উবাচ । লোহিতাশ্বমরিষ্টং যং বৈরাভ্রমহুপশ্রুসি । নীলাং
 পতাকামাশ্রিত্য রথে তিষ্ঠন্তমুত্তর ॥ কৃপসৈ্যতদনৌকাগ্র্যং প্রাপয়ন্তেতদেব
 মাম্ । এতস্য দর্শয়িষ্যামি শীঘ্রান্নং দৃঢ়ধর্মিনঃ । ধ্বজে কমণ্ডলুর্নস্য শাতকৌস্ত-
 ময়ঃ শুভঃ । আচার্য্য এষ হি দ্রোণঃ সর্ষশস্ত্রভূতাং বরঃ ॥ সদা মঠেষ মান্তশ
 সর্ষশস্ত্রভূতামপি । সুপ্রসন্নং মহাবীরং কুরুধেনং প্রদক্ষিণম্ ॥ অত্রৈব
 চাবরোট্টেহনমেঘ ধর্মঃ সনাতনঃ । যদি মে প্রথমং দ্রোণঃ শরীরে প্রহরিষ্যতি ।
 ততোহস্য প্রহরিষ্যামি নাস্য কোপো ভবেদिति ॥ অস্যাতিদূরে চ ধনুর্ধ্ব-
 জাগ্রে বস্য দৃশ্তে । আচার্য্যসৈ্যেব পুত্রো বৈ অশ্বখামা মহারথঃ ॥ সদা

মেষে মাণ্ডুশ সর্কশস্তৃতামপি । এতশ্চ হুং রথং প্রাপ্য নিবর্তেথাঃ পুনঃ
 পুনঃ ॥ য এষ তু রথানীকে সুবর্ণকবচারুতঃ । সেনাগ্রোণ তৃতীয়েণ
 ব্যবহার্যেণ তিষ্ঠতি ॥ যশ্চ নাগো ধ্বজাগ্রেহসৌ হেমকেতনসংবৃতঃ । ধৃত-
 রাষ্ট্রাজ্ঞঃ শ্রীমানেষ রাজা সুবোধনঃ ॥ এতস্যাতিমুখং বীর রথং পররথাক্রমম্ ।
 প্রাপয়শ্চেষ রাজা হি প্রমাতী যুদ্ধহৃদয়ঃ ॥ এষ দ্রোণস্য শিষ্যাণাং শীঘ্রান্ত্রে
 প্রথমো মতঃ । এতস্য দর্শয়িষ্যামি শীঘ্রান্ত্রং প্রথমং (বিপুলং) রণে ॥
 নাগকক্ষা তু কচিরা ধ্বজাগ্রে যস্য তিষ্ঠতি । এষ বৈকর্তনঃ কর্ণো বিদিতঃ
 পূর্কমেব তে ॥ এতস্য রথমাস্থায় রাধেয়স্য ছুরাঅনঃ । যন্তো ভবেথাঃ
 সংগ্রামে স্পর্কিতে হি সদা ময়া ॥ যন্তু নীলানুসারেণ পঞ্চতারেণ কেতুনা ।
 হস্তাবাপী বৃহৎকরা রথে তিষ্ঠতি বীৰ্য্যবান্ ॥ যস্য তারাকচিহ্নোহসৌ ধ্বজো
 রথবরে স্থিতঃ । যস্যৈতৎ পাণ্ডুরং ছত্রং বিমলং যুগ্মি তিষ্ঠতি ॥ মহতো
 রথবংশস্য নানাধ্বজপতাকিনঃ । বলাহকাগ্রে সূর্য্যো বা য এষ প্রমুখে স্থিতঃ ॥
 হৈমং চন্দ্রার্কসঙ্কাশং কবচং যস্য দৃশতে । জাতরূপশিরস্ত্রাণং মনস্ত্রাসয়তীব
 মে ॥ এষ শাস্তনবো ভীষ্মঃ সর্কেষাং নঃ পিতামহঃ । রাজশ্রিমা প্রবৃদ্ধশ্চ
 দুর্ঘ্যোধনবশামুগঃ ॥ পশ্চাদেষ প্রয়াতব্যো ন মে বিঘ্নকরো ভবেৎ । এতেন
 যুধ্যমানস্য যন্তঃ সংযজ্জ মে হয়ান্ ॥ ততোহত্যবহদব্যগ্রো বৈরাটিঃ সব্য-
 সাচিনম্ । যত্রাতিষ্ঠৎ কুপো রাজন্ যোৎস্যামানে । ধনঞ্জয়ম্ ॥১-৬০

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈষ্ণাসিক্যাং বিরাট-
 পর্বণ্যন্তরগোগ্রহে অর্জুনকুপসংগ্রামে পঞ্চপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

ষট্‌পঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । তান্ননীকান্‌দৃশস্ত কুরুণামুগ্রধ্বিনাম্ । সংসর্পন্তো
 যথা মেঘা ধর্ম্মান্তে মন্দমাক্রতাঃ ॥ অভ্যাসে বাজিনস্তনুঃ সমাক্রতাঃ প্রহা-
 রিভিঃ । ভীমরূপাশ্চ মাতঙ্গান্তোমরাক্ষশনোদিতাঃ । মহামাট্রৈঃ সমাক্রতা
 বিচিত্রকবচোজ্জ্বলাঃ ॥ ততঃ শক্রঃ সুরগণৈঃ সমাক্রহ সুদর্শনম্ । সর্বান্
 দেবান্‌ সমারোপ্য বৈদূর্য্যফলকাশ্রিতম্ । সহোপায়ান্তদা রাজন্‌ বিখ্যায়িমকুতা-
 ক্রণৈঃ ॥ তদেবযক্ষগন্ধর্কমহোরগসমাকুলম্ । গুণ্ডতেহত্রবিনিশ্চুক্তং গ্রহাণামিব
 যশূলম্ ॥ অস্ত্রাণাঞ্চ বলং তেষাং মহুযোষু প্রযুজ্যতাম্ । তচ্চ ঘোরং মহদযুদ্ধং
 কুপার্জুনসমাগমে । দ্রষ্ট মভ্যাগতা দেবা বিমার্টনৈঃ বৈঃ পৃথক্‌ পৃথক্ ॥ শতং

শতসহস্রাণাং যত্র সূণা হিরণ্ময়ী । মণিরত্নময়ী চাশ্রা প্রসাদং তদধারয়ৎ ॥ ততঃ
 কামগম্নঃ দিব্যং সৰ্ব্বরত্নবিভূষিতম্ । বিমানং দেবরাজস্য শুভে খেচরং তদা ॥
 তত্র দেবান্নম্নস্ত্রিংশতিষ্ঠন্তি সহবাসবাঃ । গন্ধর্বা রাক্ষসাঃ সর্পাঃ পিতরশ্চ
 মহর্ষিভিঃ ॥ তথা রাজা বসুমনা বলাকঃ সুপ্রতর্দনঃ । অষ্টকশ্চ শিবিশৈব
 ষষ্ঠাতিন্‌হ্রষো গম্নঃ ॥ মনুঃ পুরুষবর্তীমুঃ কৃষ্ণাক্ষঃ সগরো নলঃ । বিমানে
 দেবরাজস্য সমদৃশস্ত সুপ্রভাঃ ॥ অগ্নেরৌশস্য সোমস্য বরুণস্য প্রজাপতেঃ ।
 তথা ধাতুর্কিধাতুশ্চ কুবেরস্য ষমস্য চ ॥ অলম্বুষোগ্রসেনানাং গন্ধর্কস্য চ
 তুমুরোঃ । ষথামানং যথোদ্দেশং বিমানানি চকাশিরে ॥ সৰ্বদেবনিকায়শ্চ
 সিদ্ধাশ্চ পরমর্ষয়ঃ । অর্জুনস্য কুরুণাঞ্চ যুদ্ধং দ্রষ্টুমুপাগতাঃ ॥ দিব্যানাং তত্র
 মাল্যানাং গন্ধঃ পুণ্যোহথ সৰ্ব্বশঃ । প্রসসার বসন্তাদৌ বৃক্ষাণামিব ভারত
 (পুষ্পিণাম্) ॥ আতপত্রাণি বাসাংসি শ্রজশ্চ [ধ্বজাশ্চ] ব্যজনানি চ । তত্র
 রত্নানি দেবানাং সমদৃশস্ত তিষ্ঠতাম্ ॥ উপাশাম্যদ্রজো ভৌমং সৰ্বং ব্যাপ্তং
 মরীচিভিঃ । দিব্যান্ গন্ধানুপাদায় বায়ুর্যোধানসেবত ॥ প্রভাসিতম্বিবাকাশং
 চিত্ররূপমলঙ্কৃতম্ । সম্পতন্তিঃ স্থিতৈশ্চাপি নানারত্নাবভাসিতৈঃ ॥ বিমানৈ-
 র্বিবিধৈশ্চিট্রৈরূপনীতৈঃ সুরোত্তমৈঃ । বজ্রভৃক্ষু শুভে তত্র বিমানৈশ্চৈঃ সুরৈবৃতঃ ॥
 বিভ্রন্ মালাং মহাতেজাঃ পদ্মোৎপলসমাম্বুতাম্ । বিপ্রেক্ষমাণো বলভ্রাতৃপ্যাৎ
 স্মৃতমাহবে ॥ ১.১২

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াক্ষিক্যাং বিরাট-

পর্কণি দেবাগমনে ষট্‌পঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

সপ্তপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । দৃষ্টা ব্যতাননীকানি কুরুণাং পাণ্ডুনন্দনঃ । তত্র
 বৈরাটিমামন্য পার্থো বচনমব্রবীৎ ॥

অর্জুন উবাচ । জাম্বুনদময়ী বেদী ধ্বজে ষষ্ঠ প্রকাশতে । তস্য দক্ষিণতো
 বাহি কৃপঃ শারদতো ষতঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ধনঞ্জয়বচঃ শ্রুত্বা বৈরাটিশ্চরিতস্তদা । হয়ান্
 রত্নতসকাশান্ হেমতাণ্ডানচোদয়ৎ ॥ আহুপূর্ক্যা তু তৎসৰ্বমাস্থায় রথমুত্তমম্ ।
 প্রাহিণোচ্চক্রসকাশান্ কুপিতানিব তান্ হয়ান্ ॥ স গত্বা কুরুসেনায়াঃ
 সমীপং হয়কোবিদঃ । পুনরাবর্ত্তয়ামাস তান্ হয়ান্ বাতরংহসঃ ॥ প্রদক্ষিণ-

মুপাবৃত্য মণ্ডলং সব্যমেব চ । কুরুন্ সম্মোহয়ামাস মৎস্যো যানেন তত্ত্ববিৎ ॥
 কুপস্য রথমাস্থায় বৈরাটিরকুতোভয়ঃ । প্রদক্ষিণমুপাবৃত্য তস্থৌ তস্যাগ্রতো
 বলৌ ॥ ততোহর্জুনঃ শঙ্খবরং দেবদত্তং মহাস্বনম্ । প্রদধ্বৌ বলমাস্থায় নাম
 বিশ্রাব্য চাত্মনঃ ॥ তস্য শব্দো মহানাঙ্গীদ্ ধম্যমানস্য (ধ্যায়মানস্য) জিহ্বুনা ।
 তথা বীর্যবতা সঙ্ঘ্যে পর্কতস্যেব দীর্ঘ্যতঃ ॥ পূজয়াক্রিরে শঙ্খং কুরবঃ সহ-
 সৈনিকাঃ । অর্জুনেন সমাখাতঃ শতধা বয় দীর্ঘ্যতে ॥ দিবমাবৃত্য শব্দস্ত নিবৃত্তঃ
 শুশ্রবে পুনঃ । সৃষ্টৌ মঘবতা বজ্রঃ প্রপত্তন্নিব পর্কতে ॥ এতস্মিন্নস্তরে বীরো
 বলদর্পসমস্থিতঃ । অমৃশ্যমাণস্তং শব্দং কুপঃ শারদ্বতস্তথা ॥ অর্জুনঃ প্রতি সংরক্কৌ
 যুদ্ধার্থী স মহাবলঃ । মহোদধিজমাদায় দধৌ বেগেন বীর্যবান্ ॥ স তু শব্দেন
 লোকাংস্ত্রীনারৃত্য রথিনাং বরঃ । ধনুর্দাদায় সুমহজ্জ্যাশব্দমকরোস্তদা ॥ তৌ
 রথৌ সূর্যাসঙ্কাশৌ ঘোৎস্যমানৌ মহাবলৌ । শারদাবিব জীমূতো ব্যরো-
 চেতাং ব্যবস্থিতৌ ॥ ততঃ শারদ্বতস্তূর্ণং পার্থং দশভিরাশুগৈঃ । বিব্যাধ
 পরবীরয়ং নিশিতৈর্শ্মশ্বেদিভিঃ ॥ পার্থোহপি বিশ্রুতং লোকে গাণ্ডীবং
 পরমায়ুধম্ । বিকৃশ্চ চিক্ষেপ বহুমাচান্মশ্বেদিনঃ ॥ তানপ্রাপ্তাঙ্কিতৈর্কা-
 গৈর্নীরাতান্ রক্তভোজনান্ । কুপশ্চিচ্ছেদ পার্থস্য শতশোহথ সহস্রশঃ ॥
 ততঃ পার্থশ্চ সংক্রুদ্ধশ্চিত্রান্ মার্গান্ প্রদর্শয়ন্ । দিশঃ প্রচ্ছাদয়ামাস
 বাণৌঘৈঃ প্রদিশস্তথা (দিশঃ সংচ্ছাদয়ন্ বাণৈঃ প্রদিশশ্চ মহারথঃ) ।
 একচ্ছায়মিবাকামকরোৎ সর্কতঃ প্রভূঃ ॥ প্রাচ্ছাদয়দমেয়াত্মা পার্থঃ
 শরশতেঃ কুপম্ । স শরৈরর্দিতঃ ক্রুদ্ধঃ শিতৈরগ্নিশিখোপটৈমঃ ॥ তূর্ণং
 শতসহস্রেন পার্থমপ্রতিমৌজসম্ । অর্দয়িত্বা মহাত্মানং ননর্দ সমরে কুপঃ ॥
 ততঃ কনকপর্কটৈগ্রবীরঃ সম্নতপর্কতিঃ । ধনুর্দাদায় বিব্যাধ পার্থং দশভিরা-
 শুগৈঃ । ত্বরন্ গাণ্ডীবনির্মুতৈকুরর্জুনস্তস্য বাজিনঃ ॥ চতুর্ভিশ্চতুরস্তীকৈরবিধ্যৎ
 পরমেযুতিঃ । তে হয়া নিশিতৈর্কটৈর্ন (বিশিতৈর্কিঁক্কা) জর্লভিরিব পাবকৈঃ ।
 উৎপেতুঃ সহসা সর্কৈ কুপঃ স্থানাদথাচ্যবৎ ॥ চ্যুতনৌতমমালোক্য স্থানাৎ
 কুন্তীসুতস্তদা । নাবিধ্যৎ পরবীরয়ো রক্ষমাণোহস্য গৌরবম্ ॥ স তু লক্সা
 পুনঃ স্থানং গৌতমঃ সব্যসাতিনম্ । বিব্যাধ দশভিক্টাণৈর্দ্বারিতঃ কঙ্কপত্রিভিঃ ॥
 ততঃ পার্থৌ ধনুস্তস্য ভল্লেন নিশিতেন হ । চিচ্ছেদৈকেন তুরস্ত হস্তাবাপ-
 মথাহরৎ ॥ অথাস্য কবচং বাণৈর্নিশিতৈর্শ্মশ্বেদিভিঃ । ব্যধময় চ পার্থৌ-
 হস্য শরীরমবপীড়য়ৎ ॥ তস্য নির্মূচ্যমানস্য কবচাৎ কার্যমাবভৌ । সমরে
 মুচ্যমানস্য সর্পস্যেব তদ্বর্ষথা ॥ ছিন্নে ধনুবি পার্থেন সোহনুদাদায় কার্ষুকম্ ।

চকার গোতমঃ সজ্যং তদদ্ভুতমিবাভবৎ ॥ স তদপ্যস্য কোন্তেষ্মশ্চিচ্ছেদানত-
 পর্কণা । এবমন্তানি চাপানি বহুনি কৃতহস্তবৎ । শারদ্বতস্ত চিচ্ছেদ পাণ্ডবঃ
 পরবীরহা ॥ স ছিন্নধনুঃরাদায় রথাচ্ছক্তিং প্রতাপবান্ । প্রাহিণোং পাণ্ডু-
 পুত্রায় প্রদীপ্তামশনীমিব ॥ তামর্জুনস্তদায়ান্তীঃ শক্তিং হেমবিভূষিতাম্ ।
 বিয়দগতাং মহোকাভাং চিচ্ছেদ দশভিঃ শরৈঃ ॥ সাপতদশধা ছিন্না ভূমৌ
 পার্থেন ধীমতা ॥ যুগপচ্চৈব ভল্লেন্ত ততঃ সজ্যধনুঃ কুপঃ । তমাণ্ড
 নিশিতৈঃ পার্থং বিভেদ দশভিঃ শরৈঃ ॥ ততঃ পার্থো মহাতেজা বিশিখানগ্নি-
 তেজঃ । চিক্ষেপ সমরে ক্রুদ্ধস্বয়োদশ শিলাশিতান্ ॥ অথাস্য যুগমেकेन
 চতুর্ভিঃচতুরো হরান্ । ষষ্ঠেন চ শিরঃ কায়াচ্ছরেণ রথসারথেঃ ॥ ত্রিভিঃস্বিবেণুং
 সমরে দ্বাভ্যামক্ষং মহারথঃ । দ্বাদশেন চ ভল্লেন চকর্তাস্য ধ্বজোত্তমম্ ॥ ততো
 বজ্রনিকাশেন ফাল্গুনঃ প্রহসন্নিব । ত্রয়োদশেনেদ্রসমঃ কুপং বক্ষস্যবিধ্যত ॥
 স ছিন্নধনুঃ বিরথো হতাশ্বো হতসারথিঃ । গদাপাণিরবপ্নুত্য তুর্ণং চিক্ষেপ তাং
 গদাম্ ॥ সা চ মুক্তা গদা গুৰ্বী কুপেণ সুপরিষ্কৃতা । অর্জুনেন শরৈর্মুগ্না
 প্রতিমার্গমথাগমৎ ॥ তন্ত বোধাঃ পরীপ্সন্তঃ শারদ্বতমমর্ষণম্ । সর্ষতঃ সমরে
 পার্থং শরবর্ষেরবাকিরন্ ॥ ততো বিরাটস্য স্মৃতঃ সব্যমাবৃত্য বাজিনঃ । ষমকং
 মণ্ডলং কৃত্বা তান্ যোধান্ প্রত্যবারয়ৎ ॥ ততঃ কুপমুপাদায় বিরথং তে নর-
 ষভাঃ । অপজহুর্ষহাবেগাঃ কুন্তীপুত্রাঙ্কনঞ্জয়াৎ ॥ ১-৪৩

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াকিক্যাং বিরাট-
 পর্কণি কুপাপয়ানে সপ্তপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ।

অষ্টপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । কুপেহপনৌতে দ্রোণস্ত প্রগৃহ সশরং ধনুঃ । অভ্যাধা-
 বদধাধ্বাঃ [ধাবদনাধ্বাঃ] শোণাখঃ খেতবাহনম্ ॥ স তু রুক্ষরথং দৃষ্টা গুরু-
 মায়ান্তমস্তিকাৎ । অর্জুনো অয়তাং শ্রেষ্ঠ উত্তরং বাক্যমব্রবীৎ ॥

অর্জুন উবাচ । ষত্রৈবা কাঞ্চনী বেদী ধ্বজে ষস্য প্রকাশতে । উচ্ছিতা
 প্রবরে দণ্ডে পতাকাভিরলঙ্কতা । তত্র মাং বহ ভদ্রং তে দ্রোণানীকায় সারথে ॥
 অথাঃ শোণাঃ প্রকাশন্তে বৃহস্তচারুবাহিনঃ । স্নিগ্ধবিক্রমসঙ্কশান্ত্রাস্রাস্যাঃ
 প্রিয়দর্শনাঃ । যুক্তা রথবরে ষস্য সর্ষশিক্ষাবিশারদাঃ ॥ দৌর্ঘবাহর্ষহাতেজা বল-
 রূপসমম্বিতঃ । সর্ষলোকেষু বিক্রান্তো ভারহাজঃ প্রতাপবান্ ॥ বুদ্ধ্যা তুল্যো

ह्यशनसा बृहस्पतिसमो नये । वेदान्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्याः तथैव च ॥
ससंहाराणि सर्वाणि दिव्यान्त्राणि मारिष । धनुर्वेदश्च काङ्क्षेन्न्येन बन्धित्यः
प्रतिष्ठितः ॥ क्रमा दमश्च सत्यञ्च आनुशंस्यमथार्जवम् । एते चात्रे च बहवो
बन्धित्यः विजे गुणाः ॥ तेनाहं षोडशमिच्छामि महाभागेन संयुगे ।
तस्माद्द्वः प्रापयाचार्याः किंप्रमुत्तरं वाहय ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनेनैवमुक्तं वैराटिहेमभूषणान् । चोदयामास
तान्शान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ तमापतन्तुः वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् ।
द्रोणः प्रह्लादेषो पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ततः प्राधापयच्छब्दं तेरौ-
शतनिनादितम् । प्रचुम्बते बलं सर्वमुक्त इव सागरः ॥ अथ शोणान् सद-
खांस्तान् हंसवर्णैर्ननोजवैः । मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा बान्धवस्तु रणे नराः ॥
तो रथो वीर्यासम्पन्नो दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि । आचार्यापिष्यावजितो कृतवित्तो
मनश्चिनो ॥ समान्निष्ठो तदात्तोत्तं द्रोणपार्थो महाबलो । दृष्ट्वा प्राकम्पत
मूर्त्तरतानां महद्वलम् ॥ हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्यावान् । रथं रथेन
द्रोणस्य समासात् महारथः ॥ अतिवात्स महामाहः सामपूर्वमिदं वचः । उवाच
शङ्करा वाचा कोस्त्यः परवौरहा ॥ उषिताः स्य वने वासः प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नाहं सि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ अहस्तु प्रहृते पूर्वः प्रहरिष्यामि
तेहनघ । इति मे वर्तते बुद्धिस्तुद्वान् कर्तुमर्हति ॥ ततोहस्यै प्राहिणोद्
द्रोणः शरानधिकविंशतिम् । अप्राप्तांश्चैव तान् पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥
ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यावान् । अवाकिरन्ततो द्रोणः शीघ्रमग्नः
निदर्शयन् ॥ ह्यशंश्च रजतप्रथान् कण्ठपत्रैरजिम्भैः । अवाकिरदमेयात्पार्थं
संकोपयन्निव ॥ एवं प्रवृत्ते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः । समं विमुक्तोः
सन्धे विशिथान् दीपुतेजसः ॥ तावुभौ ध्यातकर्माणावुभौ वायुसमो जवे ।
उभौ दिव्यान्त्रविद्यांसावुभावुत्तमतेजसो । किंपत्तो शरजालानि मोहया-
मासतूर्णान् ॥ बान्धवस्तु ततो योधा ये तत्रासन् समागताः । शरान्
विमृजतोस्तूर्णं साधु साक्षित्यपूजयन् ॥ द्रोणं हि समरे कोहन्तो षोडश-
मर्हति फास्तनात् । रोद्रः कलिप्रधर्मोहरः गुरुणा वदयुध्यत ॥ इत्याकृवन्
अनासुत्र संग्रामशिरसि स्थिताः । वीरो तावतिसंरक्तो सन्निकृष्टो महाभुजो ।
ह्लादयेतां शरत्रातेरगोहन्तमपराजितो ॥ विस्कार्य सुमहत्तापं हेमपृष्ठं
दूरासदम् । भारद्वाजोऽथ संक्रुद्धः फास्तनं प्रत्याविध्यत ॥ स सायकमर्षैर्जटै-
रर्जुनश्च रथं प्रति । तावुमन्तिः शिलाधौतैर्तानोः प्राच्छदयत् प्रभाम् ॥ पार्थञ्च

सुमहाबाह्वर्हावेगैर्गहारथः । विव्याध निशितैर्काणैश्चेष्टो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥
 तथैव दिव्यं गाण्डीवः धनुरादार पाण्डवः । शक्रश्च वेगवान् कृष्णो भारसाधन-
 मुत्तमम् ॥ विसमर्ज्ज शरांश्चित्तान् सुवर्णविकृतान् बहून् । शमयन् शरवर्षाणि भारद्वा-
 जश्च वीर्यावान् । तूर्णकापविमुक्तानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ स रथेन चरन् पार्थः
 प्रेम्णगीर्यो धनञ्जयः । युगपदिह्नु सर्वासु सर्बशस्त्राण्यदर्शयत् ॥ एकच्छारमिवाकाशं
 वार्णैश्चक्रे समस्ततः । नादृशत् तदा द्रोणे नौहारेणैव संवृतः ॥ तस्याभव-
 त्तदा रूपं संवृतश्च शरोत्तमैः । जाज्वल्यमानश्च तदा पर्वतसोव सर्वतः ॥
 दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः श्वरधमावृतम् । स विस्फार्य धनुः श्रेष्ठं मेघस्तनित-
 निम्बनम् ॥ अग्निवर्णमयं घोरं व्यकर्षत् परमायुधम् । व्यापातयच्छरांस्तौक्तान्
 द्रोणं समितिशोभनः ॥ महानद्भुततः शक्यो वंशानामिव दहताम् । आशु-
 नदमयैः पुष्टैश्चित्तचापविनिर्गतैः । प्राच्छादयदमेयात्प्रा दिशः सूर्यास्य च
 प्रभाम् ॥ ततः कनकपुष्पानां शराणां नतपर्वणाम् । विस्मरणां विस्मृति
 दृशस्ते बहवो ब्रजाः ॥ द्रोणश्च पुष्टसक्ताश्च प्रपतन्तः शरासनात् । एको दीर्घ
 इवादृशदाकाशे संहतः शरः ॥ एवमेतौ सुवर्णविकृतान् विमुक्तौ महाशरान् ।
 आकाशं संवृतं वीराबुद्धाभिरिव चक्रतुः ॥ शरास्तयोरौष्ठ विवभुः कङ्कवर्हिण-
 वाससः । पञ्क्तिः शरदि खस्थानां हंसानाङ्गरतामिव ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसं-
 रक्षं महाशूनोः । द्रोणपाण्डवयोर्योरं वृत्रवासवयोरिव ॥ तौ गजाविव
 संजुद्धौ विषाणार्णैः परम्परम् । शरैः पूर्णयतोऽसृष्टैरतोऽन्तमभिक्रमतुः ॥
 तौ व्यावाहरतां युद्धे संरक्षौ रणशोभिर्नौ । उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्शस्त्राणि
 भागशः ॥ अथ आचार्यमुख्येन शरान् क्षिप्तान् शिलाशितान् । श्वारयच्छित्ते-
 र्वाणैरर्ज्जुनो जयतां वरः ॥ दर्शयन् वीर्यमानामस्त्रमुग्रपराक्रमम् । ईयुभि-
 स्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समारुणोत् ॥ त्रिधांसस्तुं नरव्याघ्रमर्ज्जुनं तिग्मतेजसम् ।
 आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः । अर्ज्जुनेन सहाक्रीडच्छरैः समत-
 पर्वभिः ॥ दिव्यानास्त्राणि मुक्षुस्तं भारद्वाजो महारणे । अस्त्रैरस्त्राणि संवार्था
 फास्तनं समयोधयत् ॥ तयोरसौ संग्रहारः क्रुद्धयोन रसिंहयोः । अमर्षि-
 णोस्तदात्तोऽन्तं देवदानवयोरिव ॥ त्रैलोक्यं वायव्याग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ।
 द्रोणेन मुक्तमात्रस्तु ग्रसति स्य पुनः पुनः ॥ एवं शूरो महेशासौ विश्वस्तौ
 शिताश्रान् । एकच्छारं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ तत्रार्ज्जुनेन मुक्तानां
 पततां वै शरौरिषु । पर्वतेष्विव ब्रजाणां शराणां क्रमते श्वनः ॥ ततो
 नागा रथाश्चैव बाहिनश्च विशांपते । शोणितान्का व्यादृशस्तु पुष्पिता इव

किंशुकाः ॥ (अशोकानां वनानिव छन्नानि कुसुमैर्नवैः । रेजुः पार्थशरै-
स्तद्वत्तदा सैन्नानि भारत ।) बाह्विचि सकेयुरैर्किचिचिचैश्च महारथैः । सुवर्ण-
कवचैश्चिचिचैर्गैश्च विनिपातितैः ॥ षोडशैश्च निहतेस्तत्र पार्थवाणप्रपीडितैः ।
बलमासीत् समुद्रास्तुः द्रोणार्जुनसमागमे ॥ विधुषानो तु तौ तत्र धनुषी भार-
साधने । आच्छादयेतामन्त्रोऽन्त्रं ततश्चतुरथेषुभिः [संतकस्तौ महेषुभिः] ॥
तयोः समतवद् युद्धं तुमुलं भरतर्षभ । द्रोणकौस्तुभयोस्तत्र बलिवासवरोरिव ॥
अथ पूर्णामृतोऽमृतैः शरैः समतपर्कभिः । व्यदारयेतामन्त्रोऽन्त्रं प्राणद्यूते
प्रवर्षिते ॥ अथास्तुरीक्रे नादोऽभूद् द्रोणं तत्र प्रशंसताम् । हृदयं कृतवान्
द्रोणो यदार्जुनमयोधयम् ॥ प्रमाथिनं महावीर्यं दृष्टुष्टिं हुरासदम् । जेतारं
देवदेत्यानां सर्वेषां महारथम् ॥ अविभ्रमश्च शिक्वाश्च लाघवं दूरपातिताम् ।
पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विश्वस्यः ॥ अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुर्मर्षणः ।
विचर्ष रणे पार्थो बाह्व्यां भरतर्षभ ॥ ततो वाणमयं वर्षं शलभानामिवाग-
तिम् । दृष्ट्वा ते विश्विताः सर्वे साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ न च वाणास्तरेऽप्यस्य
वायुः शक्रेति सर्पितुम् । अनिशं सन्दधानस्य शरान्मुञ्चतस्तथा ॥ ददर्श नास्तुरं
कश्चिद् पार्थस्याददतोऽपि च ॥ तथास्त्रयुद्धे घोरे तु वर्तमाने सुदारुणे ।
शीघ्राच्छीघ्रतरः पार्थः शरान्गान्मुदैरयम् ॥ ततः शतसहस्रानि शराणां नतपर्क-
णाम् । युगपद् प्रापतस्तत्र द्रोणस्य रथमस्तिकां ॥ आकीर्यमाणे द्रोणे तु
शरैर्गाण्डीवध्वना । हाहाकारो महानासीत् सैन्नानां भरतर्षभ ॥ पाण्डवस्य
तु शीघ्रास्त्रं मववा प्रत्यपूजयत् । गक्रुर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥
ततो ब्रून्नेन महता रथानां रथयुथपः । आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्य-
वारयत् ॥ अश्वथामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मानः । पूजयामास पार्थश्च कोप-
कास्याकरोद् भ्रमम् ॥ स मह्यवशमापन्नः पार्थमत्प्राद्वज्रणे । किरन् शरसहस्रानि
पर्ज्जन् इव वृष्टिमान् ॥ आवृत्य तु महाबाह्वर्षतो द्रोणित्ततो हयान् । अस्त्रं
प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ स तु लक्ष्मस्तुरं तूर्णं व्यापारान्जवनेर्हृदयैः ।
हिरण्यध्वजः शूरो निकृष्टः परमेष्ठिः ॥ १-१७

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायां रैवासिक्यां विराट्-

पर्कगुण्ठरगोत्रहे द्रोणापयाने अष्टपक्षाशतमोऽध्यायः ।

উনষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো দ্রৌণির্মহাবীৰ্য্যঃ (মহারাধ) প্রথষাবর্জুনং রণে ।
 তং পার্থঃ প্রতিজগ্রাহ তাক্ষ্যেণ নাগমিবোদ্ধতম্ । শরজ্বালেন মহতা বর্ষমাণ ইবা-
 শ্বুদঃ ॥ তয়োর্দেবাসুরসমঃ সন্নিপাতো মহানভূৎ । কিরতোঃ শরজ্বালানি
 বৃত্রবাসবয়োরিব ॥ ন স্ম সূর্য্যস্তদা ভাতি ন চ বাতি সমীরণঃ । শরজ্বালাবৃতে
 ব্যোম্নি ছায়াভূতে সমন্ততঃ ॥ মহান্ চটচটাশব্দো বোধয়োধর্শমানয়োঃ ।
 দহতামিব বেণুনাঙ্গীং পরপুঞ্জয় ॥ হ্রয়ানস্যর্জুনঃ সর্ষান্ কৃতবানল্পজীবি-
 তান্ । তে রাজন্ন প্রজানন্ত দিশং কাঞ্চন মোহিতাঃ ॥ ততো দ্রৌণির্মহাবীৰ্য্যঃ
 পার্থস্য বিচরিস্থতঃ । বিবরং স্মম্মালোক্য জাং চিচ্ছেদ সুরেণ হ । তদস্যা-
 পূজয়ন্ দেবাঃ কৰ্ম্ম দৃষ্টীতিমানুশ্বম্ ॥ দ্রোণো ভীষ্মশ্চ কর্ণশ্চ কৃপশ্চৈব মহারথঃ ।
 সাধু সাধ্বিতি ভাষন্তোহপূজয়ন্ কৰ্ম্ম তস্য তৎ ॥ ততো দ্রৌণির্ধনুস্পানিরাক্রম্য
 (ধনুঃশৃষ্ঠৌ বিদ্রম্য) ভরতর্ষভম্ । পুনরেবাহনৎ পার্থং হৃদয়ে কঙ্কপত্রিভিঃ ॥
 ততঃ পার্থো মহাবাহুঃ প্রহস্য স্বনবত্তদা । ষোড়শামাস নবয়্যা মোর্ব্যা গাণ্ডী-
 বমোজসা ॥ ততোহর্কচন্দ্রমাবৃত্য তেন পার্থঃ সমাগমৎ । বারণেনেব মত্তেন
 মত্তো বারণমুখপঃ ॥ ততঃ প্রববৃতে যুদ্ধং পৃথিবীমেকবীরয়োঃ । রণমধ্যে
 দ্বয়োরেবং স্মমহল্লোমর্ষণম্ ॥ তৌ বাীরৌ দদৃশুঃ সর্ষে কুরবৌ বিশ্বয়ান্বিতাঃ ।
 বুধ্যমানৌ মহাবীৰ্য্যৌ যুধপাবিব সঙ্গতো ॥ তৌ সমাজয়তুর্বীরাবন্তোহন্তঃ
 পুরুষর্ষভৌ । শরৈরাশীবিষাকারৈর্জ্বলন্তিরিব পাবকৈঃ ॥ অক্ষয়্যাবিষুধী
 দিব্যৌ পাণ্ডবস্য মহান্ননঃ । তেন পার্থো রণে শূরস্তশ্চৌ গিরিরিবাচলঃ ॥ অশ্ব-
 খায়ঃ পুনর্কাণাঃ ক্ষিপ্ৰমভ্যস্যতো রণে । জগ্মুঃ পরিক্রমং শীঘ্রমভূন্তেনাধিকো-
 হর্জুনঃ ॥ ততঃ কর্ণো মহাচাপং বিকৃষ্টাভ্যধিকং কৃষা । অবাক্ষিপত্ততঃ শব্দো
 হাহাকাৰো মহানভূৎ ॥ ততশ্চক্ষুর্দধে পার্থো যত্র বিক্ষার্য্যতে ধনুঃ । দদর্শ তত্র
 রাধেয়ং তস্য কোপো ব্যবর্দ্ধত ॥ স রোধবশমাস্থায় কর্ণমেব জিঘাংসয়ান্ন । সংপ্রৈ-
 ক্ষত বিবৃত্তাভ্যাং নেত্রাভ্যাং কুরুপুঙ্গব ॥ তথা তু বিমুখে পার্থে দ্রোণপুত্রস্য সায়-
 কান্ । অরিতাঃ পুরুষা রাজন্নুপজহুঃ সহস্রশঃ ॥ উৎসৃজ্য চ মহাবাহুর্দ্রোণ-
 পুত্রং ধনঞ্জয়ঃ । অভিহুদ্রাব সহস্রা কর্ণমেব সপত্রজিৎ ॥ তমভিহুত্যা কৌন্তেয়ঃ
 ক্রোধসংরক্তলোচনঃ । কাময়ন্ ষৈরথং তেন যুদ্ধং বচনমব্রবীৎ ॥ ১-২১

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণ্য-

তুরগোগ্রহে অর্জুনাশ্বখামযুদ্ধং নাম একোনষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ।

सृष्टितमोहध्यायः

अर्जून उवाच । कर्ण वन्दे सतामथो बहू वाचा विकथितम् । न मे बुधि
समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥ सोऽहं कर्ण मया सार्द्धं व्यवहृत्य महामुधे ।
ज्जास्यसे बलमात्मीयं न चात्तानवमत्तसे ॥ अबोचः परुषा वाचो धर्ममूढस्य
केवलम् । इदं हृदयं मत्ते वदिदस्ते चिकीर्षितम् ॥ यत्तया कथितं पूर्वं
मामनासां किकन । तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ वत्सराणां
पाक्षालीं क्लिष्टमानां हुरात्प्रतिः । दृष्टवानसि तन्नाथ फलमाप्नुहि केवलम् ॥
धर्मपाशनिबद्धेन यत्तया मर्षितं पुरा । तस्य राधेय कोपस्य विजयं पशु मे
मुधे ॥ बने द्वादशवर्षाणि वानि सोऽहानि हृदये । तस्याद्य प्रतिकोपस्य
फलं प्राप्नुहि केवलम् ॥ एहि कर्ण मया सार्द्धं प्रतिपद्य सत्वरम् । प्रेरककाः
कुरवः सर्वे भवन्तु तव सैनिकाः ॥

कर्ण उवाच । त्रवीषि वाचा वत्स पार्थ कर्मणा त्वं समाचर । अतिशेते हि
ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं त्वुवि ॥ यत्तया मर्षितं पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् ।
इतो गृहीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यत्तया मर्षितं
पुरा । तथैव बद्धमात्मानमवद्धमिव मत्तसे ॥ यदि तावदने वासो वथोक्त-
शरितस्य । तत्र धर्मार्थविं क्लिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि ॥ यदि शक्रः स्वयं
पार्थ मुद्यते तव कारणात् । तथापि न व्याथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिच्छतः ॥ अयं
कोऽस्तेय कामस्ते न चिरात् समुपस्थितः । योऽस्यसे हि मया सार्द्धमद्य द्रक्ष्यसि
मे बलम् ॥

अर्जून उवाच । (प्राकृतान् पुरुषान् जिह्वा वृथा ते कर्ण गर्जितम्) ।
इदानीमेव तावत्प्रपयातो रणान्मम । तेन जीवसि राधेय निहतस्युजसुव ॥
भ्रातरं घातयित्वा कृत्यात्तु रणशिरश्च कः । अदन्तः पुरुषः सत्सु क्रुणादेवः
व्यवस्थितः ॥

वैशम्पायन उवाच । इति कर्णं वदन्नेव वीरसुरपराजितः । अत्र्या-
द्विभ्रान् वाणान् काणावरणतेदिनः ॥ प्रतिजग्राह तान् कर्णः शरानग्निशिथो-
पमान् । महता शरवर्षेण वर्षमाण इवाद्भुदः ॥ उपेतुः शरजालानि घोररूपानि
सर्वशः । अविध्यदन्वान् बाह्योश्च हस्तावापः पृथक् पृथक् ॥ सोऽहं युष्माकः कर्णस्य
निषङ्गस्यावलम्बनम् । चिच्छेद निशिताग्रेण शरेणानतपर्षणा ॥ उपसङ्गात्पादाय
कर्णो वाणमथापरम् । विव्याध पाण्डुवः हस्ते तस्य मुष्टिरनीर्यात ॥ ततः पार्थो
महाबाहूः कर्णस्य धनुश्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यधमच्छरैः ॥

ততো নিপেতুর্কহবো রাধেরস্য পদাঙ্গুগাঃ । তান্ গাতীববিনিমূক্তৈঃ প্রাহি-
ণোদ্ বমসাদনম্ ॥ ততোহস্যান্বাহরৈস্তীক্কেবীভৎসুর্ভারসাধনৈঃ । আকর্ণমূক্তৈ-
রহনৎ তে হতাঃ প্রাপতন্ ভূবি ॥ অথাপরেণ বাণেন জলিতেন মহৌজসা ।
বিব্যাধ কর্ণং কোন্তেষস্তীক্কেনোরসি বীর্যবান্ ॥ তস্য ভিত্তা ভমুত্রাণং কাম-
মভ্যাগমচ্ছরঃ । ততঃ স তমসাবিষ্টো ন স্ম কিঞ্চিৎ প্রজজ্জিবান্ ॥ স গাঢ়বেদনো
হিঙ্গা রণং প্রায়াহুদমুখঃ । ততোহর্জুন উদক্রোশদুত্তরশ্চ মহারথঃ ॥ ১-২৭

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-
পর্বণ্যন্তরগোত্রহে কর্ণপরাভয়ো নাম ষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ।

একষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো বৈকর্ষনং জিহ্বা পার্শ্বো বৈরাটিমব্রবীৎ ।
এতন্নাং প্রাপন্নানীকং যত্র তালো হিরণ্ময়ঃ ॥ অত্র শাস্তনবো ভীষ্মো রথে-
হস্মাকং পিতামহঃ । কাঙ্ক্ষমাণো ময়া যুদ্ধং তিষ্ঠত্যমরদর্শনঃ ॥ অথ সৈন্তং
মহদদৃষ্টা রথনাগহরাকুলম্ । অত্রবীহুত্তরঃ পার্শ্বমপবিদ্ধঃ শরৈর্ভূশম্ ॥ নাহং
শক্যামি (শক্যামি) বীরেহ নিরস্তং তে হরোত্তমান্ । বিধীদস্তি মম প্রাণা মনো
বিহ্বলতীব মে ॥ অস্ত্রাণামিহ দিব্যানাং প্রভাবাৎ সংপ্রযুক্ত্যতাম্ । ত্বয়া চ
কুরুভির্শৈব দ্রবস্তীব দিশো দশ ॥ গন্ধেন মুচ্ছিতশ্চাহং বসাকধিরমেদসাম্ ।
বৈধীভূতং মনো মেহস্ত ত্রাসশৈব প্রপশ্যতঃ ॥ অদৃষ্টপূর্কঃ শূরাণাং ময়া সংখ্যো
সমাগমঃ । গোধাঘাতেন মহতা শঙ্খানাং নিষ্মেন চ ॥ সিংহনাদৈশ্চ শূরাণাং
গজানাং বৃংহিতৈস্তথা । গাতীবশব্দেন ভূশমশনিপ্রতিমেন চ । শ্রুতিঃ স্মৃতিশ্চ
মে বীর প্রণষ্টা মূঢ়চেতসঃ ॥ অলাতক্রপ্রতিমং মণ্ডলং সততং ত্বয়া । ব্যাক্শি-
প্যমাণং সমরে গাতীবঞ্চ প্রপশ্যতঃ । দৃষ্টিবিচলিতা বীর হৃদয়ং দীর্ঘাতীব মে ॥
বপুশ্চোগ্রং তব রণে ক্রুদ্ধশ্চৈব পিনাকিনঃ । ব্যাধকৃতঃ শরান্ ঘোরান্ দৃষ্টা
ভীর্মে ভবত্যপি ॥ নাদদানং ন সন্ধানং ন মুঞ্চন্তং শরোত্তমান্ । ত্বামহং
সংপ্রপশ্যামি পশ্যামপি বিচেতনঃ ॥ অবসীদস্তি মে প্রাণা ভূরিয়ঞ্চলতীব চ ।
ন প্রতোদং ন চাতীযুন্ সংবন্তং শক্তিরসি মে ॥

অর্জুন উবাচ । মা ভৈবীঃ স্তম্ভয়াস্মানং ত্বয়পি নরপুঙ্গব । অত্যদুতানি
কর্মাণি কৃতানি রণমূর্খনি ॥ রাজপুত্রোহসি ভদ্রশ্চে কূলে মৎসন্ত বিক্রতে ।

জাতকং শক্রদমনে ন বিবীদিতুমর্হসি ॥ ধৃতিং কৃত্বা সুবিপুলং রাজপুত্র
রথে (মম) পুনঃ । ষুধ্যমানস্ত সমরে হরান্ সংবচ্ছ শক্রহন্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমুক্ত্বা মহাবাহুর্বেরাটিং নরসত্তমঃ । অর্জুনো
রথিনাং শ্রেষ্ঠঃ পুনরেবেদমব্রবীৎ ॥ সেনাগ্রমাণ্ড ভীষ্মস্ত প্রাপয়ত্বেতদেব
মাম্ । আচ্ছেৎশ্রাম্যহমেতস্ত ধনুর্জ্যামপি চাহবে ॥ অস্তস্তং দিব্যমস্ত্রং মাং
চিত্রমণ্ড নিশাময় । শতহুদামিবায়াস্তীং স্তনয়িত্তোরিবাধরে ॥ সুবর্ণপৃষ্ঠং
গাণ্ডীবং দ্রক্ষ্যস্তুি কুরবো মম । দক্ষিণেনাথ বামেণ কতরেণ শ্বিদস্ততি ॥ ইতি
মাং সক্রতাঃ সর্বে তর্কয়িস্বস্তুি শত্রবঃ । শোণিতোদাঃ রথাবর্তাঃ নাগনক্রাঃ
দুরত্যয়াম্ । নদীং প্রকন্দয়িস্বামি পরলোকপ্রবাহিনীম্ ॥ পানিপানশিরঃ-
পৃষ্ঠবাহুশাখানিরন্তরম্ । বলং কুরুণাং ছেৎশ্রামি শরৈঃ সন্নতপর্কতিঃ ॥ জয়তঃ
কৌরবীং সেনামেকস্ত মম ধন্বিনঃ । শতং মার্গা ভবিষ্যন্তি পাবকশ্চেব কাননে ॥
ময়া চক্রমিবা বিদ্ধং সৈন্তং দ্রক্ষ্যসি কেবলম্ । ইষন্তে শিক্তিতং চিত্রমহং দর্শয়িত্তাম্বি
তে ॥ অসংব্রান্তো রথে তিষ্ঠ সযেষু বিষমেষু চ । দিবমাবৃত্য তিষ্ঠন্তং গিরিং
ভিন্দ্যাং স্বপত্রিভিঃ ॥ অহমিদ্রস্ত বচনাৎ সংগ্রামেহভ্যহনং পুরা । পোলোমান্
কালকঞ্জাংশ্চ সহস্রাণি শতানি চ ॥ অহমিদ্রাদ্ দৃঢ়াং মৃষ্টিং ব্রহ্মণঃ কৃতহস্ততাম্ ।
প্রগাঢ়ং তুমুলং চিত্রমণ্ড শিফাং (চিত্রমিতি বিদ্ধি) প্রজ্ঞাপতেঃ ॥ অহং পারে
সমুদ্রস্ত হিরণ্যপুরবাসিনাম্ । জিত্বা ষষ্টিসহস্রাণি রথিনামুগ্রতেজসাম্ ॥
শীর্ষ্যমাণানি তুলানি প্রবুদ্ধেনেব বায়ুনা । ময়া কুরুণাং বৃন্দানি পাত্যমানানি
পশু বৈ ॥ ধ্বজবৃক্ষং পত্তিশাখং রথসিংহগণাযুতম্ । বনমাদীপয়িস্বামি
কুরুণামস্ত্রতেজসা ॥ তানহং রথনৌড়েভ্যঃ শরৈঃ সন্নতপর্কতিঃ । পত্নীন্
সর্কানতিবলান্ ষোৎশ্রমানানবস্থিতান্ । একঃ সংকালয়িস্বামি বজ্রপাণিরি-
বাসুরান্ ॥ রৌদ্রং রুদ্রাদহং হস্তং বারুণং বরুণাদপি । অস্ত্রমায়েয়মগ্ণেশ্চ
বায়ব্যং মাতরিখনঃ । বজ্রাদীনি তথাস্ত্রাণি শক্রাদহমবাপ্তবান্ ॥ ধার্ত্তরাষ্ট্র-
বলং ঘোরং নরসিংহাভিরক্ৰিতম্ । অহমুৎসাদয়িস্বামি বৈরাটে ব্যোত্ তে ভয়ম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমাশ্বাসিতশ্চেন বৈরাটিঃ সব্যসাচিনা । ব্যগাহয়-
দ্রধানীকং ভীমং ভীষ্মাভিরক্ৰিতম্ ॥ তমায়ান্তং মহাবাহুং জিগীবন্তঃ রণে
কুরূন্ । অভ্যবারয়নব্যগ্রচারুকর্মা নদীস্বতঃ ॥ তস্ত জিষ্ণুকপাবৃত্য ধ্বজং
মূলাদপাতয়ৎ । বিকৃষ্ট কলধোতাগ্রমিষস্ত্রং প্রাপয়দ্রথম্ (স বিদ্ধঃ প্রাপতদ্-
ভুবি) ॥ তঙ্কিত্রমালাভরণাঃ কৃতবিষ্ঠা মনশ্বিনঃ । আগচ্ছন্ ভীমধন্বানং
চত্বারঃ সুমহাবলাঃ ॥ দুঃশাসনো বিকর্ণশ্চ দুঃসহোহথ বিবিংশতিঃ । আগত্য

ভীমধন্বানঃ বীভৎসুঃ প্রত্যবারয়ন্ ॥ দুঃশাসনস্ত ভল্লেন বিদ্ধ্বা বৈরাটিমুত্তরম্ ।
 দ্বিতীয়েনার্জুনঃ বীরঃ প্রত্যবিধ্যৎ স্তনাস্তরে ॥ তস্ত জিহ্বুরূপাবৃত্য শিতধারেণ
 কান্দুকম্ । চক্ৰং গাঙ্কুপত্রেণ জাতরূপপরিষ্কৃতম্ ॥ অথেনঃ পঞ্চভিঃ পশ্চাৎ
 প্রত্যবিধ্যৎ স্তনাস্তরে । সোহপযাতো রণং হিত্বা পার্শ্ববাণপ্রপীড়িতঃ ॥ তং
 বিকর্ণঃ শরৈস্তীক্ষ্ণৈর্গাঙ্কুপত্রৈরজিস্কটৈঃ । বিব্যাধ পরবীরব্রহ্মজুনং ধৃতরাষ্ট্রজঃ ॥
 ততস্তমপি কোস্তেয়ঃ শরণানতপর্ষণা । ললাটেহভ্যহনত্বূর্ণং স বিদ্ধ্বা প্রাপত-
 ত্রধাৎ ॥ ততঃ পার্শ্বমভিদ্ধৃত্য দুঃসহঃ সবিবিশতিঃ । অবাকিরচ্ছরৈস্তীক্ষ্ণৈঃ
 পরীক্ষয়ন্ দ্রাতরং রণে ॥ তাবুভৌ গাঙ্কুপত্রাভ্যাং নিশিতাভ্যাং ধনঞ্জয়ঃ । বিদ্ধ্বা
 যুগপদব্যগ্রস্ততো বাহানস্বদয়ৎ ॥ তৌ হতাশৌ বিবিদ্ধ্বাকৌ ধৃতরাষ্ট্রাঅজাবুভৌ ।
 অভিধৃত্য রথৈরন্তৈরপনীতো পদাহুগৈঃ ॥ সৰ্বা দিশশ্চাত্যপতদ্বীভৎ-
 সুরপরাজিতঃ । কিরীটমালী কোস্তেয়ো লক্ললক্ষ্যো মহাবলঃ ॥১-৪৬

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈরাটিক্যাং বিরাটপর্কণ্য-
 ত্তরগোগ্রহে অর্জুনদুঃশাসনাদিষুক্কো নাম একষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ।

দ্বিষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । অথ সঙ্গম্য সৰ্বৈ তে কোরবাণাং মহারথাঃ ।
 অর্জুনঃ সহিতা যত্রাঃ প্রত্যযুধ্যস্ত ভারত ॥ স সায়কময়ৈর্জাটৈঃ সৰ্ব্বতস্তান্মহা-
 রথান্ । প্রাচ্ছাদয়দমেয়াত্মা নীহারেণেব পর্কতান্ ॥ নদন্তিষ্ঠ মহানাগৈর্হেষ্-
 মার্গৈশ্চ বাজিভিঃ । ভেরীশঙ্খনির্নাদৈশ্চ স শব্দস্তমুলোহভবৎ ॥ নাগাশ্ব-
 কার্যারিভিষ্ঠ লোহানি কবচানি চ । পার্শ্বস্ত শরজালানি বিনিপ্পেতুঃ সহস্রশঃ ॥
 ত্বরমাণঃ শরানস্তন্ পাণ্ডবঃ প্রবভৌ রণে । মধ্যন্দিনগতোহর্চিস্মান্ শরদীব
 দিবাকরঃ ॥ উপপ্লবস্তি বিজস্তা রথেভ্যো রথিনস্তথা । সাদিনশ্চাশ্বপৃষ্ঠেভ্যো
 ভূমৌ চাপি পদাতয়ঃ ॥ শরৈঃ সস্তাভ্যমানানাং কবচানাং মহাত্মনাম্ । তাত্ৰ-
 রাজতলৌহানাং প্রাহুরাসীন্মহাশ্বনঃ ॥ ছন্নমারোধনং সৰ্বং শরীরৈর্গতচেত-
 স্যাম্ । গজাশ্বসাদিভিস্তত্র শিতবাণাত্তজীবিভৈঃ (পার্শ্ববাণপ্রপীড়িতৈঃ) ॥
 রথোপস্থান্ভিপতিতৈরাস্ততা মানবৈর্মহী । প্রনৃত্যতীব (অনৃত্যদিব) সংগ্রামে
 চাপহস্তো ধনঞ্জয়ঃ ॥ শ্রদ্ধা গাণ্ডীবনির্ঘোষঃ বিস্কৃষিতমিবাশনেঃ । তস্তানি
 সৰ্ব্বততানি ব্যপাগচ্ছন্নহাহবাৎ ॥ কুণ্ডলোকীষধারীণি জাতরূপশ্রজানি চ ।

पतितानि च दृष्ट्वा शिरांसि रणमूर्धनि ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाह्विभक्त
सकार्ष्णैः । सहस्रात्तरणैश्चात्रैः प्रच्छन्ना ताति मेदिनी ॥ शिरसां
पातयमानानामस्तुराणि शितैः शरैः । अश्ववृष्टिरिवाकाशादभवत्तुरतर्षत ॥
दर्शयित्वा तथास्नानं रोद्रं क्रुद्धपराक्रमः । अथ क्रुद्धोत्तरं (रोद्रकरणं)
पार्थो वर्षाणि त्रि-दशानि च । क्रोधाग्निमुत्सृजन् तीव्रं धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ॥
तस्य तदहतः सैन्यं दृष्ट्वा चैव पराक्रमम् । सर्वे शास्त्रिपरा ब्रूवा धार्तराष्ट्रं
पशुतः ॥ विद्रोसयित्वा तत्सैन्यं द्रावयित्वा महारथान् । अर्जुनो जयतां
श्रेष्ठः पर्यावर्षत भारत ॥ प्रावर्षयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ।
केशपैवालसम्पादां युगांस्ते कालनिर्मिताम् ॥ शरचापप्रवां घोरां
मांसशोणितकर्दमाम् । तनुत्रोक्षीषसम्पादां नागकूर्मां रथोद्धुपाम् ॥
येदोवसास्रकप्रवहां महाभयविवर्द्धिनीम् । रोद्ररूपां महाभीमां श्वापदैर-
भिनादिताम् ॥ तीक्ष्णस्त्रमहाग्राहां क्रव्यादगणसेविताम् । मुक्ताहारोष्णि-
कलिनां चित्रालङ्कारभूषिताम् ॥ शिरःसञ्जमहावर्षां नागनक्रां दूरत्यागाम् ।
महारथमहाद्वीपां शङ्खदन्तुभिनिश्चनानाम् । चकार च तदा पार्थो नदीमूत्रशोणि-
ताम् ॥ आददानं हि शरान् सक्राय च विमुक्तः ! विकर्षतश्च गाण्डीवं न
किञ्चिददृशेत्सुरम् (जनः) ॥ १-२२

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैश्यासिक्यां विराट-
पर्वण्युत्तरगोत्रहे अर्जुनसङ्गलङ्का नाम विषष्टितमोऽध्यायः ।

त्रिषष्टितमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । ततो हर्षोऽधनः कर्णे ह्यःशानविविंशती ।
द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चापि महारथः ॥ पुनर्षुश्च संरक्ता धनञ्जयजिष्वांसवः ।
विस्फारयन्सुष्ठापानि बलवन्ति दृष्टानि च ॥ तान् विकीर्णपताकेन रथेनादित्य-
वर्त्तसा । प्रत्यूद्वेषो महाराज समस्ताद्वानरध्वजः ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च
द्रोणश्च रथिनां वरः । तं महार्थैर्षहावीर्यैः परिवार्य धनञ्जयम् ॥ शरो-
धान् सम्यगश्रुत्वा जीमूता इव वार्षिकाः । बवर्षुः शरवर्षाणि पातयन्तः किर्रीटि-
नम् ॥ ईषुतिर्बह्विस्तूर्णं समरे व्योमवाहिभिः । अदूरां पर्यावह्य पुरगामा-
सुरादृताः ॥ तथा तैरवकीर्णं दिव्यैरश्वैः समस्ततः । न तस्य द्युलङ्घयि

বিবৃতং সম্প্রদৃশতে ॥ ততঃ প্রহৃত্ত বীভৎসুর্দ্যবৈমন্ত্রঃ মহারথঃ । অশ্বমাদিত্য-
সঙ্কাশং গাণ্ডীবে সমষোজয়ৎ ॥ শরশিখরিবাদিত্যঃ প্রতশ্চে সমরে বলী ।
কিরীটমালী কোন্তেয়ঃ সর্কান্ প্রাচ্ছাদয়ৎ কুরূন ॥ যথা বলাহকে বিদ্যৎ
পাবকে বা শিলোচ্চরে । তথা গাণ্ডীবমভবদিদ্রায়ুধমিবাভতম্ ॥ যথা বর্ষতি
পর্জন্তে বিদ্যাবিন্ভাজতে দিবি । গ্যোতয়ন্তী দিশঃ সর্কাঃ পৃথিবীঞ্চ সমস্ততঃ ॥ তথা
দশ দিশঃ সর্কাঃ পতঙ্গাণ্ডীবমাবৃণোৎ । নাগাশ্বরথিনঃ সর্কে যুমুহস্তত্র ভারত ॥
সর্কে শাস্তিপরা যোধাঃ স্বচিত্তানি ন লেভিরে । সংগ্রামে বিমুখাঃ সর্কে
যোধাস্তে হতচেতসঃ ॥ এবং সর্কানি সৈন্তানি ভগ্নানি ভরতর্ষভ । ব্যদ্রবস্ত
দিশঃ সর্কা নিরাশানি স্ব(স্ব)জীবিতে ॥ ১-১৪

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-
পর্বণ্যুত্তরগোত্রহে অর্জুনসঙ্কলযুদ্ধো নাম ত্রিষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ।

চতুঃষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততঃ শাস্তনবো ভীষ্মঃ সুহৃর্দ্বর্ষঃ প্রতাপবান্ । বধ্যমানেষু
যোধেষু ধনঞ্জয়মুপাদ্রবৎ ॥ প্রগৃহ্য কাম্বুকশ্রেষ্ঠং জাতরূপপরিষ্কৃতম্ । শরানা-
দায় তীক্ষ্ণাগ্রান্মর্ষভেদান্ প্রমাথিনঃ । পাণ্ডুরেণাতপত্রেণ ধ্রিয়মাণেন মূর্ধনি ।
গুণ্ডতে স নরব্যাত্তো গিরিঃ সূর্য্যোদয়ে যথা ॥ প্রখ্যাপ্য শঙ্খং গাঙ্গেয়ো ধার্ত্ত-
রাষ্ট্রান্ প্রহর্ষয়ন্ । প্রদক্ষিণমুপাবৃত্য বীভৎসুঃ সমবারয়ৎ ॥ তমুদীক্ষ্য
সমায়ান্তং কোন্তেয়ঃ পরবীরহা । প্রত্যগৃহ্নাৎ প্রহৃষ্টাত্মা ধারাধরমিবাচলঃ ॥
ততো ভীষ্মঃ শরানষ্টৌ ধ্বজে পার্থস্য বীর্য্যবান্ । সমর্পয়ন্নহাবেগান্ স্বসমানা-
নিবোরগান্ ॥ তে ধ্বজং পাণ্ডুপুত্রস্য সমাসাণ্ড পতত্রিণঃ । জলস্তং কপি-
মাজয়ুধ্বজাগ্রনিলয়াংশ্চ তান্ (নিলয়ান্ জনান্) ॥ ততো ভল্লেন মহতা
পৃথুধারেণ পাণ্ডবঃ । ছত্রং চিচ্ছেদ ভীষ্মস্য তুর্গং তদপতত্ববি ॥ ধ্বজং
চৈবান্ত কোন্তেয়ঃ শরৈরত্যহনত্বশম্ । শীঘ্রকুদ্রথবাহাংশ্চ তথোভৌ পাঞ্চি-
সারথী ॥ অমৃশ্চমাণস্তদ্রীক্ষ্যো জানয়পি স পাণ্ডবম্ । দিব্যেনাস্ত্রেণ মহতা
ধনঞ্জয়মবাকিরৎ ॥ তথৈব পাণ্ডবো ভীষ্মং দিব্যমস্ত্রমুদীরয়ন্ । প্রত্যগৃহ্নাদমে-
য়াস্মা মহামেষমিবাচলঃ ॥ তয়োস্তদভবদ্ যুদ্ধং তুমুলং লোমহর্ষণম্ । ভীষ্মেন
সহ পার্শ্বেন বলিবাসবয়োরিবি ॥ প্রেক্ষন্তঃ কুরবঃ সর্কে যোধাশ্চ সহসৈনিকাঃ ।
ভল্লৈর্ভরাঃ সমাগম্য ভীষ্মপাণ্ডবরৌর্ধ্বি । অন্তরীক্ষে ব্যরাজন্ত ধৃগোতাঃ

प्रावृषीव हि ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धः सव्यदक्षिणमश्रुतः । गांश्वीवमत्तवज्राजन् पार्थश्च
 सृजतः शरान् ॥ ततः संहानयामास भीष्मः शरशतैः शिदैः । पर्वतः
 वारिधारातिश्यादग्निव तोयदः ॥ तां स वेलाभिवोद्धृताः शरवृष्टिं समुत्थि-
 ताम् । व्यधमन् सार्वकैर्भीष्मः पाण्डवः समवारयन् ॥ ततस्तानि निकृष्टानि शर-
 जालानि भागशः । समरे च व्याशीर्यास्तु फास्तुनस्तु रथः प्रति ॥ ततः कनक-
 पुष्पानां शरवृष्टिं समुत्थिताम् । पाण्डवस्तु रथात्तूर्णं शलतानामिवावतिम् ॥
 व्यधमन्ताः पुनस्तु भीष्मः शरशतैः शिदैः ॥ ततस्तु कुरवः सर्वे साधु साक्षिणि
 चाक्रवन् । दुष्करं कृतवान् भीष्मो षडर्जुनमयोधयन् ॥ बलबांस्तुक्रणो दम्भः
 क्षिप्रकारो धनञ्जयः । कोहन्तः समर्थः पार्थश्च वेगं धारयितुं रणे ॥ ऋते
 शास्तनवाद् भीष्मां कृष्णादा देवकीसूतां । आचार्यप्रवराद्यापि तारुवाजान्म-
 हाबलां ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्या क्रीडन्तो डुरतर्षथो । चक्रुःषि सर्वभूतानां
 मोहयन्तो महाबलो ॥ प्राजापत्यां तथैवैन्द्रमाग्नेरथ सुदारुणम् । कोवेरं
 वारुणकैव याम्यां वायव्यामेव च ॥ प्रयुञ्जानो महाआनो समरे तो विचेरतुः ॥
 विश्वितान्थ भूतानि तो दृष्ट्वा संयुगे तदा । साधु पार्थ महाबाहो साधु
 भीष्मेति चाक्रवन् ॥ नागः युक्त्वा मनुष्येषु षोडशः संदृष्टते महान् ॥ महा-
 स्त्राणां सम्प्रयोगः समरे भीष्मपार्थयोः ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सर्वास्त्रविद्वेषोरज्ययुद्धमवर्तत । अश्रयुद्धे तु
 निर्कर्तुं शरयुद्धमवर्तत ॥ अथ जिष्णुरपावृत्य कुरधारेण कार्ष्णिकम् । चकर्तु
 भीष्मस्तु तदा जातरूपपरिहृतम् ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽहन्तु कार्ष्णिकं
 रणे । समादार महाबाहूः सज्यां चक्रे महारथः ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो
 युमोचात्तु धनञ्जये । अर्जुनोऽपि शरांस्तौकान् भीष्मस्य निशितान् बहून् ।
 चिक्रेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ॥ तयोर्दिव्यास्त्रविद्वेषोरस्यतोर्नि-
 शिताश्चरान् । न विशेषस्तदा राजन् लक्ष्यते स्य महाआनोः ॥ अथावृणोदश-
 दिशः शरैरतिरथस्तदा । किरीटमाली कोसेयः शूरः शास्तनवस्तथा ॥ अतीव
 पाण्डवो भीष्मः भीष्मश्चातीव पाण्डवम् । बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके
 तदद्भुतम् ॥ पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः । शेरते स्य तदा राजन्
 कोसेयस्यति तो रथम् ॥ ततो गांश्वीवनिर्मुक्ता निरमिद्धः चिकीर्षवः ।
 अगच्छन् पुष्पसंग्रिष्टाः खेतवाहनपत्त्रिणः ॥ निम्पतन्तो रथात्तस्य धोता
 हैरण्यावाससः । आकाशे समदृष्टस्तु हंसानामिव पञ्क्तयः ॥ तस्तु तद्विद्यमश्रुं
 हि विगाढं चित्रमस्यतः । प्रेक्षन्ते श्रावणीकथाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥

তদ্ দৃষ্টা পরমশ্রীতো গন্ধর্কশ্চিত্রমভূতম্ । শশং দেবরাজায় চিত্রসেনঃ প্রতাপ-
বান্ ॥ পশ্চোমান্ পার্থনির্শূক্তান্ সংসক্তানিব গচ্ছতঃ । চিত্ররূপমিদঞ্জিষোর্দীব্যমস্ত্র-
মূদীর্ঘ্যতঃ ॥ নেদং মনুষ্যাঃ শ্রদ্ধায়া হীদং তেষু বিজ্ঞতে । পৌরাণানাং মহাত্মাণাং
বিচিত্রোৎসবঃ সমাগমঃ ॥ আদদানস্য হি শরান্ সন্ধায় চ বিমুক্ততঃ ॥ বিকর্ষতশ্চ
গাণ্ডীবং নাস্তরং সম্প্রদৃশত (সমদৃশত) ॥ মধ্যদিনগতং সূর্য্যং প্রতপস্ত-
মিবাস্বরে ॥ ন শকুবন্তি (নাশকুবন্ত) সৈন্তানি পাণ্ডবং প্রসমীক্ষিতুম্ ॥ তথৈব
ভীষ্মং গান্ধেরং দ্রষ্টুং নোৎসহতে জনঃ ॥ উভৌ বিক্রতকর্মাণাবুভৌ তীব্রপরা-
ক্রমৌ । উভৌ সদৃশকর্মাণাবুভৌ যুধি সূহৃজ্জয়ৌ ॥ ইত্যুক্তো দেবরাজস্ত পার্থ-
ভীষ্মসমাগমম্ । পূজয়ামাস দিব্যেন পুষ্পবর্ষণে ভারত ॥ ততঃ শাস্ত্রনবো ভীষ্মো
বামং পার্থমতাড়য়ৎ । পশুতঃ প্রতিসন্ধায় বিধ্যতঃ সব্যসাচিনঃ ॥ ততঃ প্রহস্ত
বীতশুঃ পৃথুধারেণ কার্ষুকম্ । চিচ্ছেদ গান্ধ্রপত্রেন ভীষ্মস্যামিততেজসঃ ॥
অথৈনং দশভির্কর্ষণৈঃ প্রত্যবিধ্যৎ স্তনাস্তরে । ষতমানং পরাক্রান্তং কুন্তীপুত্রো
ধনঞ্জয়ঃ ॥ স পীড়িতো মহাবাহুর্হীত্বা রথকুবরম্ । গান্ধেরো যুদ্ধদুর্ধ্বস্তস্থৌ দীর্ঘ-
মিবাতুরঃ ॥ তং বিসংজ্ঞমপোবাহ সংযস্তা রথবাজিনাম্ । উপদেশমনুষ্যত্যা রক্ষমাণো
মহারথম্ ॥ ১-৪২

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-
পর্বণ্যস্তরগোত্রহে ভীষ্মাপখানো নাম চতুঃষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ।

শতষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । ভীষ্মে তু সংগ্রামশিরো বিহার, পলায়মানে ধৃত-
রাষ্ট্রপুত্রঃ । উৎসৃজ্য কেতুং বিনদন্নহাত্মা, ধমুর্কিগৃহ্মাজ্জুনমাসগাদ ॥ স
ভীষ্মধ্বানমুদগ্রবীর্ঘ্যং, ধনঞ্জয়ং শক্রগণে চরন্তম্ । আকর্ণপূর্ণায়তচোদিতেন,
তল্লেন বিব্যাধ ললাটমধ্যে ॥ স তেন বাণেন সমর্পিতেন, জাহ্নুনদাগ্রেন স্রুসং-
হিতেন । ররাজ রাজন্ মহনীরকর্মা, ষথৈকপর্কী ক্ৰুচিরৈকশৃঙ্গঃ ॥ অথাস্ত
বাণেন বিদারিতস্ত, প্রাদুর্কভূবাস্গজস্রমুঞ্চম্ । স তস্ত জাহ্নুনদপুন্খচিত্রো,
তিষ্ঠা ললাটং স্রুবিরাজতে স্ম ॥ স তেন বাণাভিহতস্তরশ্বী, দুর্ঘোধনেনোদ্ধত-
মহ্যবেগঃ । শরাহুপাদায় বিধায়িকরান্, বিব্যাধ রাজানমদীনসত্তঃ ॥ দুর্ঘো-
ধনশ্চাপি তমুগ্রতেজাঃ, পার্থশ্চ দুর্ঘোধনমেকবীরঃ । অন্তোহস্তমাজৌ পুরুষ-
প্রবীরৌ, সমৌ সমাজয়তুরাজমৌচৌ ॥ ততঃ প্রতিয়েন মহাপজেন, মহীধরাভেণ ।

पुनर्बिकर्णः । रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः, कूर्तुस्त्रुतः जिह्वुमथात्तथावत् ॥
 तमापतस्तुं हरितं गजेन्द्रं, धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये । आकर्णपूर्णेन महाम-
 सेन, वाणेन विद्याध महाजवेन ॥ पार्थेन सृष्टः स तु गार्हपत्य, आपुञ्चदेशात्
 प्रविवेश नागम् । विदार्या शैलप्रवरप्रकाशः, यथाशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥
 शरप्रतप्तः स तु नागराजः, प्रवेपिताक्षो व्यथितास्तुरात्मा । संस्रीदमानो
 निपपात महां, वज्राहतं शृङ्गमिवाचलम् ॥ निपातिते दक्षिणरे पृथिव्यां,
 त्रासाद्विकर्णः सहसावतीर्य । तूर्णं पदाग्रैश्चतानि गत्वा, विविंशतेः शुद्धन-
 मारुरोह ॥ निहत्य नागस्तु शरेण तेन, वज्रोपमेनाद्रिमिवाशुदातम् ।
 तथाविधेनैव शरेण पार्थो, दुर्योधनं वक्रसि निर्विभेद ॥ हते गजे राजनि
 चैव भिन्ने, भङ्गे विकर्णे च सपादरक्षे । गाञ्जीवमुत्केर्किर्शिथैः प्रगुम्नास्ते
 योधमुत्थाः सहसापजग्मुः ॥ दृष्टैव पार्थेन हतं नागं, योधांश्च सर्कान्
 द्रवतो निशम्य । रथं समारुत्य कुरूप्रवीरो, रणात् प्रदुद्राव षतो न पार्थः ॥
 तं भीमरूपं हरितं द्रवस्तुं, दुर्योधनं शक्रसहोत्तिष्ठन्नात् ॥ प्राक्फोटीरद्
 (प्राक्फेड्मत्) योक्नुमनाः किरौटी, वाणेन विद्धं रुधिरं वमस्तुम् ॥

अर्जुन उवाच । विहार कीर्तिं विपुलं वशश्च, युक्तां परारुत्य पलायसे
 किम् । न तेह्य तूर्याणि समाहतानि, तथैव राज्यादवरोपितम् ॥ युधिष्ठिर-
 श्चास्मि निदेशकारी, पार्थस्तृतीयो युधि संश्रितोऽस्मि । तदर्धमारुत्य युधं
 प्रवच्छ, नरेन्द्र वृत्तं श्वर धार्तराष्ट्र ॥ मोघं तवेदं भूवि नामधेयं, दुर्योधनेतीह
 कृतः पुरस्तात् । नहीह दुर्योधनता तवास्ति, पलायमानस्तु रणं विहार ॥ न
 ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा, पश्यामि दुर्योधन रक्षितारम् । अतैपहि युक्तां पुरुष-
 प्रवीर, प्राणान् प्रियान् पाशुवतोऽहं रक्ष ॥ १-१८

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैशाखिक्यां विराटपर्वणा-
 त्तरगोत्रहे दुर्योधनपलायनो नाम पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ।

षट्षष्टितमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । आहूयमानश्च स तेन सद्यो, महाश्रुना वै धृतवाह-
 पुत्रः । निवर्तितस्तु गिरक्षुशेन, महागजो मत्त इवाक्षुशेन ॥ सोऽहं युष्माके
 वचसात्तिमुष्टो, महारथेनातिरथस्तुरही । पर्याववर्त्ताथ रथेन वीरो, तोगी
 तथा पादतलात्तिमुष्टः ॥ तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवृत्तमानं, निवर्त्तय संस्तुत्य च

বিদগাভ্রম্ । দুৰ্য্যোধনশ্চোত্তরতোহভ্যগচ্ছৎ, পার্থঃ নুবীরো যুধি হেমমালী ॥
 ভীষ্মস্ততঃ শাস্তনবো বিবৃত্য, হিরণ্যকক্কশ্চরমাভিসদী । দুৰ্য্যোধনং পশ্চিম-
 তোহভ্যরক্কৎ, পার্থান্নহাবাহরধিঅধম্বা ॥ দ্রোণঃ কুপশ্চৈব বিবিংশতিশ্চ, দুঃশাস-
 নশ্চৈব বিবৃত্য শীঘ্রম্ । সৰ্কে পুরস্তাধিততোক্রচাপা, দুৰ্য্যোধনার্থং ষরিতাভ্য
 পেয়ুঃ ॥ স তান্ননৌকানি নিবর্তমানাত্তালোক্য পূণৌধনিভানি পার্থঃ । হংসো
 যথা মেঘমিবাপতন্তঃ, ধনঞ্জয়ঃ প্রত্যপতন্তরশ্বী ॥ তে সৰ্বতঃ সংপরিবার্য পার্থ-
 মস্তাণি সৰ্বাণি (দিব্যানি) সমাদদানাঃ । বববুরভ্যেত্য শরৈঃ সমস্তান্মেঘা
 যথা ভূধরমম্বুজালৈঃ ॥ ততোহশ্রমস্ত্রেণ বিদার্য তেষাং, গাণ্ডীবধম্বা কুরুপুত্র-
 বানাম্ । সম্মোহনং শক্রসহোহন্তদস্ত্রং, প্রাদৃশ্চকারৈশ্রমবারণীয়ম্ ॥ ততো
 দিশ্চাত্তুদিশো বিবৃত্য, শরৈঃ সূধারৈর্নিশিতৈঃ সুপুটৈঃ । গাণ্ডীবঘোষণে
 মনাংসি তেষাং, মহাবলঃ প্রব্যথরাঞ্চকার ॥ ততঃ পুনর্ভীমরবং প্রগৃহ, দোর্ভ্যাং
 মহাশঙ্খমুদারঘোষম্ । ব্যনাদয়ৎ স প্রদিশো দিশঃ খং, ভুবঞ্চ পার্থো দ্বিষতাং
 নিহস্তা ॥ তে শঙ্খনাদেন কুরুপ্রবীরাঃ, সম্মোহিতাঃ পার্থসমীরিতেন । উৎসৃজ্য
 চাপানি দুৰাসদানি, সৰ্কে তদা শাস্তিপর্য বভূবুঃ ॥ তথা বিসংজ্ঞেবু পরেবু
 পার্থঃ, স্বস্তা চ বাক্যানি তথোত্তরায়াঃ । নির্ধাহি মধ্যাদিতি মৎস্তপুত্রমুবাচ
 ষাবৎ কুরবো বিসংজ্ঞাঃ ॥ আচার্য্যশারদ্বতয়োস্ত শুক্রে, কর্ণস্ত পীতং রুচিরঞ্চ
 বস্ত্রম্ । দ্রোণস্ত রাজশ্চ তথৈব নীলে, বস্ত্রে সমাদৎস্ব নরপ্রবীর ॥ ভীষ্মস্ত
 সংজ্ঞাস্ত তথৈব মস্ত্রে, জানাতি সোহস্ত্রপ্রতিঘাতমেঘঃ । এতস্ত বাহান্ কুরু
 সব্যতস্বমেবং হি ষাতব্যমগূঢ়সংজ্ঞেঃ ॥ রশ্মীন্ সমুৎসৃজ্য ততো মহাত্মা, রথাদ-
 বপ্তত্য বিরটিপুত্রঃ । আকৃশ্চ বাসাংসি (বস্ত্রাণ্যুপাদায়) মহারথানাং, তুর্গং
 পুনস্তদ্রথমাকুরোহ ॥ ততোহশ্রশাসচ্চতুরঃ সদস্থান্, পুস্ত্রো বিরটিশ্চ হিরণ্য-
 কক্কান্ । তে তদ্যাতীযুধ্বজিনামনীকং, শ্বেতা বহস্তোহর্জুনমাজিমধ্যাৎ ॥
 তথান্নুযাস্তঃ পুরুষপ্রবীরং, ভীষ্মঃ শরৈরভ্যহনন্তরশ্বী । স চাপি ভীষ্মস্ত হ্রয়ান্নিত্য,
 বিব্যাধ পার্থো দশতিঃ পৃষৎকৈঃ ॥ ততোহর্জুনো ভীষ্মমপাস্ত্র যুদ্ধে, বিদ্বাস্ত
 বস্তারমধিঅধম্বা । তস্মৌ বিমুক্তো রথবৃন্দমধ্যাশ্লেঘং বিদার্যেব্য সহস্ররশ্মিঃ ॥
 লক্কা তু সংজ্ঞাং স কুরুপ্রবীরঃ, পার্থঃ সমীক্যথ সুরেন্দ্রকল্পম্ । রণাধিমুক্তং
 স্থিতমেকমাজৌ, তং ধার্ত্তরাষ্ট্রশ্রিতং বভাবে ॥ অরং কথং বিদ্ববতা বিমুক্ত-
 স্তথা প্রমথীহি (ত) যথা ন মুঞ্চৎ । তমব্রবীচ্ছাস্তনবঃ প্রহস্ত, ক তে গতা
 বুদ্ধিরভূৎ ক বীৰ্য্যম্ ॥ শাস্তিঃ পুরাং প্রাপ্য বদাহিতোহভূকৎসৃজ্য বাণাংশ্চ
 ধম্বর্কিচিভ্রম্ । ন শ্বেব বীভৎসুরলং নৃশংসং, কর্তুং ন পাপেহস্য মনো

विशिष्टम् ॥ त्रैलोक्याहेतौर्न जहेत् स्वधर्मं, तस्मात् सर्वे निहता रणेऽस्मिन् ।
किंप्रं कुरुन् याहि कुरुप्रवीर, विजित्य गाः संप्रतिवातु पार्थः । मा तेऽञ्च
कार्याः निपतेत्त मोहात्सु संविधातव्यमरिष्टवक्त्रम् ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्योधनस्तस्य तु तस्मिन्, पितामहस्यात्प्रहितं
वचोऽथ । अतीतकामो युधि सोऽभ्यर्षी, राजा विनिश्चय्य वदुव तूष्णीम् ॥
तद्धीमवाक्यां हितमीक्य सर्वे, धनञ्जयाग्निं विवर्द्धमानम् । निवर्द्धनादैव मतिं
निदधुर्दुर्योधनं ते परिरक्षमाणाः ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो,
धनञ्जयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् । आभाष्यमाणोऽभ्यर्षो मूर्ध्नि, वचोऽब्रवीत्
संपरिहृत्य ह्यः (सम्पूजयन्सुतं कुरुग्रहात्मा) ॥ पितामहं शास्तनवकं वृद्धं,
द्रोणं गुरुं प्रतिपूज्य मूर्ध्नि । द्रोणिं कृपयैव कुरुंश्च माञ्जान्, शरैर्किञ्चित्त्रै-
रभिवृत्तं वैव ॥ दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं, चिह्नं पार्थो मुकुटं शरेण ।
आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव माञ्जान्, गांश्वीवघोषेण विनोत्त लोकान् ॥ स देव-
दत्तः सहसा विनोत्त, विदार्य वीरो द्विषतां मनांसि । ध्वजेन सर्वान् पवित्र्य
शक्रन्, स हेममालेन विराजमानः ॥ दृष्ट्वा प्रयातांश्च कुरुन् किरीटी, हृष्टो-
ऽब्रवीत्त स मत्स्यपुत्रम् । आवर्द्धयान् पशवो जितास्ते, वाताः परे याहि
पुरं प्रहृष्टः ॥ देवान् दृष्ट्वा महदद्भुतस्तद्, युद्धं कुरुणां सह फास्तनेन ।
जग्युर्धवा स्वं भवनं प्रतीताः, पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ १-३०

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायाः वैशम्पिक्याः विराटपर्वण्युत्तर-
गोत्रहे समस्तकौरवपलायनो नाम षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

सप्तषष्टितमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच । निर्जित्य चैव संग्रामे कुरुन् गोवृषभेक्षणः ।
समानग्रामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ गतेषु च शत्रुघ्नेषु धार्तराष्ट्रेषु
सर्वशः । वनान्निष्क्रम्य गहनाद्भवः कुरुसैनिकाः ॥ तत्रां सप्तसुमनसः समाजगु-
स्तसुतः । मूक्तकेशाश्चदृशुस्त ह्विताः प्राञ्जलयस्तथा ॥ कुन्पिपासापरिप्रास्ता
विदेशज्ञा विचेतनः । उचुः प्रथम्य संव्रास्ताः पार्थ किं करवामहे ॥

अर्जुन उवाच । अस्ति ब्रह्म तद्वदं वो न तेतव्यं कथञ्चन । नाहमार्थान्
जिघांसामि भृशमाशंसामि वः ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तामतत्रां वाचं श्रुत्वा बोधाः समागताः ।

আয়ুঃকীর্ত্তিযশোলাভিস্তমশীতিরনন্দয়ন্ ॥ ততোহর্জুনঃ নাগমিব প্রতিমুৎ-
স্বজ্য শক্রন্ বিনিবর্ত্তমানম্ । বিরাটরাষ্ট্রাভিমুখং প্রয়াস্তং, নাশকুবংশে কুরবো-
হতিষাতুম্ ॥ ততো মহাবাত ইবাব্ৰবুন্সং, বিদ্রাব্য পার্থঃ কুরুসৈন্যবৃন্দম্ ।
মৎস্যস্য পুত্রং দ্বিষতাং নিহস্তা, বচোহব্রবীৎ সংপরিগৃহ্য ভূয়ঃ ॥ পিতুঃ সকাশে
তব ভাত সর্কে, বসন্তি পার্থা বিদিতাস্তবৈব । তান্মা প্রশংসেন'গরং প্রবিশ্ব,
ভীতঃ প্রণশ্বেক্ষি স মৎস্যরাজঃ ॥ ময়া জিতা সা ধ্বজিনী কুরুণাং, ময়া চ গাবো
বিজিতা দ্বিষদ্যঃ । শ্রীতস্ব কামং নগরং প্রবিশ্ব, ত্বয়া অনঃ কৰ্ম কৃতং ব্রবীহি ॥

উত্তর উবাচ । যন্তে কৃতং কৰ্ম ন পারগীয়ং, তৎ কৰ্ম কৰ্ত্তুং মম নাস্তি
শক্তিঃ । ন ত্বাং প্রবক্ষ্যামি পিতুঃ সকাশে, বাবয় মাং বক্ষ্যসি সব্যাসাচিন্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । স শক্রসেনামবিজিত্য জিহুরাচ্ছিত্ত সৰ্ব্বঞ্চ ধনং
কুরুভ্যঃ । শ্মশানমাগত্য পুনঃ শমীস্তামভ্যেত্য তস্মৌ শরবিক্রতাদ্ধঃ ॥ ততঃ
স বহুপ্রতিমো মহাকপিঃ, সঠৈব ভূতৈর্দিবমুৎপপাত । তথৈব মায়ান্তরিতা
বভূব, ধ্বজঞ্চ সৈংহং যুযুজে রথে পুনঃ ॥ নিধায় তচ্চায়ুধমাজিবর্দ্ধনং, কুরুভ্রমানা-
মিষুধীঃ শরাংস্তথা । প্রায়ান্ স মৎস্যো নগরং প্রহৃষ্টঃ, কিরীটিনা সারথিনা
মহাঅনা ॥ পার্থশ্চ কৃত্বা পরমার্য্যকৰ্ম, নিহত্য শক্রন্ দ্বিষতাং নিহস্তা । চকার
বেণীঞ্চ তথৈব ভূয়ো, জগ্রাহ রশ্মীন্ পুনরুত্তরশ্চ । বিবেশ হৃষ্টো নগরং মহাঅা,
বৃহন্নলারূপমুপেত্য সারথিঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো নিবৃত্তাঃ কুরবঃ প্রভগ্না বশমাস্থিতাঃ । হস্তি-
নাপুরমুদ্दिश्व সর্কে দীনা ষযুস্তদা ॥ পহ্নানম্পসংগম্য কাস্তনো বাক্যমব্রবীৎ ।
রাজপুত্র প্রত্যবেক্ষু সমানীতানি সৰ্ব্বশঃ । গোকুলানি মহাবাহো বীর গোপা-
লকৈঃ সহ ॥ ততোহপরাহ্নে যাস্তামো বিরাটনগরং প্রতি । গাশ্চাপি পায়স্নি-
ত্বাপঃ পরিপ্লাব্য চ বাজিনঃ ॥ গচ্ছন্ত স্বরিতাশ্চৈব গোপালাঃ প্রেষিতাস্বয়া ।
নগরে প্রিয়মাখ্যাতুং ঘোষণস্ত চ তে জয়ম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । অথোত্তরস্বরমাণঃ স দূতানাজ্ঞাপয়দ্বচনাদর্জুনস্ত ।
আচক্ষুধং বিজয়ং পার্থিবস্ত, ভগ্নাঃ পরে বিজিতাশ্চাপি গাবঃ ॥ ইত্যেবং তো
ভারতমৎস্রবীরৌ, সংমদ্য সঙ্গম্য পুনঃ শমীং তাম্ । অভ্যেত্য ভূয়ো বিজয়েন
তৃপ্তাবুৎস্বষ্টমারোপয়তাঞ্চ ভাগম্ ॥ স শক্রসেনামভিত্ত্ব সৰ্ব্বামাচ্ছিত্ত সৰ্ব্বঞ্চ
ধনং কুরুভ্যঃ । বৈরাটীরায়নগরং প্রভীতো, বৃহন্নলাসারথিরেকবীরঃ ॥ ১-২৩

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-

পৰ্বণি বৃহন্নলানগরপ্রবেশো নাম সপ্তষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ।

অষ্টমস্তিতমোহধ্যায়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । (প্রহৃষ্টাশ্চৈত্থ গোপালাঃ প্রবিশ্য নগরং ততঃ ।
উচুর্জয়ং বিরাটশ্চ দৃষ্ট্বা গোধনমাহুতম্ ॥) ধনঞ্চাপি বিজিত্যর্জো বিরাটো
বাহিনীপতিঃ । প্রাবিশন্নগরং হৃষ্টশ্চতুর্ভিঃ সহ পাণ্ডবৈঃ ॥ জিত্বা ত্রিগর্তান্
সংগ্রামে গাঠৈশ্চবাদায় সর্কশঃ । অশোভত মহারাজ সহ পার্থৈঃ শ্রিয়াবৃতঃ ॥
তমাসনগতং বীরং সুহৃদাং প্রীতিবর্দ্ধনম্ । উপাসাঞ্চক্রিরে সর্কৈ সহ পার্থৈঃ
পরস্তপাঃ ॥ উপত্যসুঃ প্রকৃতয়ঃ সমগ্রা ব্রাহ্মণৈঃ সহ । সভাজিতঃ সসৈন্তস্ত
প্রতিনন্দ্যাথ মৎস্রাট্ ॥ বিসর্জয়ামাস তদা দ্বিজাংশ্চ প্রকৃতীশ্বথা ॥ ততঃ স
রাজা মৎস্রানাং বিরাটো বাহিনীপতিঃ । উত্তরং পরিপপ্রচ্ছ ক্ব যাত ইতি
চাব্রবীৎ । আচক্ষুস্তস্য সংহৃষ্টাঃ স্মিয়ঃ কণ্ঠাশ্চ বেষ্মনি ॥ অন্তঃপুরচরাশ্চৈব
কুরুভির্গোধনং হুতম্ । বিজেতুমভিসংরক্ক এক এবান্তিসাহসাৎ ॥ বৃহন্নলা-
সহায়শ্চ নির্ধাতঃ পৃথিবীজয় ॥ উপায়াতানতিরথান্ দ্রোণং শান্তনবং কৃপম্ ।
কর্ণং দুর্ষেয়াধনকৈব দ্রোণপুত্রঞ্চ ষড়্ রথান্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । রাজা বিরাটোহথ ভূশাভিতপ্তঃ, শ্রদ্ধা স্মৃতং হেক-
রথেন যাতম্ । বৃহন্নলাসারথিমাজিবর্দ্ধনং, প্রোবাচ সর্কানথ মস্ত্রিমুখ্যান্ ॥ সর্কথা
কুরবশ্চে হি বে চান্তে বসুধাধিপাঃ । ত্রিগর্তান্নিজিতান্ শ্রদ্ধা ন স্থাস্তিস্তি কদা-
চন ॥ তস্মাদগচ্ছন্ত মে যোধা বলেন মহতা বৃতাঃ । উত্তরশ্চ পরীক্ষার্থং যে
ত্রিগর্তৈরবিক্রতাঃ ॥ হ্রাংশ্চ নাগাংশ্চ রথাংশ্চ শীঘ্রং, পদাতিসজ্যান্ পুরুষ-
প্রবীরান্ । প্রস্থাপয়ামাস স্মৃতশ্চ হেতোবি'চিত্রশস্ত্রাতরণোপপন্নান্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবং স রাজা মৎস্রানাং বিরাটো বাহিনীপতিঃ
ব্যাদিদেশাথ তাং ক্রিপ্রং বাহিনীং চতুরঙ্গীম্ ॥ কুমারমাণ্ড জানীত যদি
জীবতি বা ন বা । যশ্চ যস্তা গতঃ যন্তো মন্তেহহং ন স জীবতি ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । তমব্রবীদ্ধর্ম্মরাজো বিহস্য, বিরাটরাজশ্চ ভূশাভিতপ্তম্ ।
বৃহন্নলা সারথিশ্চেরেস্ত্র, পরে ন নেয়স্তি তবাচ্ছ গাস্তাঃ ॥ সর্কান্ মহীপান্
সহিতান্ কুরুংশ্চ, তথৈব দেবাসুরবন্ধনাগান্ । অলং বিজেতুং সমরে স্মৃতশ্চে,
স্বহৃষ্টিতঃ সারথিনা হি তেন ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । অথোত্তরেণ দূতাস্তে প্রেষিতাঃ শীঘ্রগামিনঃ । বিরাট-
নগরং প্রাপ্য জয়মাবেদয়ন্ততঃ (বিজয়ং সমবেদয়ন্) ॥ রাজস্তুৎসর্কমাচখ্যো মন্ত্রী
বিজয়মুত্তমম্ । পরাজয়ং কুরুণাঞ্চাপ্যপায়াতঃ (স্তং) তথোত্তরম্ ॥ সর্কা
বিনির্জিতা গাবঃ কুরবশ্চ বিনির্জিতাঃ । উত্তরঃ সহ স্মৃতেন কুশলী চ পরস্তপঃ ॥

কক উবাচ । দিষ্ট্যা বিনির্জিতা গাবঃ কুরবশ্চ পলারিতাঃ । দিষ্ট্যা ভে
জীবিতঃ পুত্রঃ শ্রমতে পার্শ্বিবর্ষত ॥ নাভুতং হেব মন্তেহং বন্তে পুত্রোহংকরং
কুরুন । ধ্রুব এব জয়ন্তশ্চ বশ্চ বস্তা বৃহন্নলা ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো বিরাতো নৃপতিঃ সংপ্রহৃষ্টতনুরুহঃ ॥ শ্রদ্ধা তু
বিজয়ন্তশ্চ কুমারশ্চানিতৌজসঃ ॥ আচ্ছাদরিভা দূতংস্তান্মন্ত্রিণঃ সোহভ্যাচোদয়ৎ ।
রাজমার্গাঃ ক্রিয়স্তাং মে পতাকাভিরলঙ্কতাঃ । পুষ্পোপহারৈররুচ্যস্তাং দেবতা-
শ্চাপি সর্কশঃ ॥ কুমারা বোধমুখ্যাশ্চ গণিকাশ্চ স্বলঙ্কতাঃ । বাদিত্রাণি চ
সর্কানি প্রত্যাঘাত্ত সূতং মম ॥ ষণ্টাবান্মানবঃ শীঘ্রং মত্তমারুহ বারণম্ । শৃঙ্গাট-
কেষু সর্কেষু আখ্যায়ন্ত জয়ং মম ॥ উত্তরা চ কুমারীভির্বহ্নীভিরভিসংবৃত্তা ।
শৃঙ্গারবেশান্তরণা প্রত্যাঘাত্ত সূতং মম ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । শ্রদ্ধা তদেতদ্বচনং নৃপশ্চ, সর্কং পুরং স্বস্তিক-
পাণিভূতম্ । ভেদ্যাশ্চ তূর্ঘ্যানি চ বারিজাশ্চ, বেষৈঃ পরাট্টৈঃ প্রমদাঃ শুভাশ্চ ॥
তথৈব সূতৈঃ সহ মার্গধৈশ্চ, নান্দীবাঢ়াঃ পণবাস্তূর্ঘ্যাবাঢ়াঃ (কন্ঠাবিঘোষৈ-
রথতূর্ঘ্যাবান্ধৈঃ) । পুরাৎ বিরাতস্য মহাবলস্য, প্রত্যাঘাত্ত পুত্রমনস্তবীৰ্যম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । প্রস্থাপ্য সেনাং কন্ঠাশ্চ গণিকাশ্চ স্বলঙ্কতাঃ ।
মৎস্যরাজো মহাপ্রাজঃ প্রহৃষ্ট ইদমব্রবীৎ ॥ অক্ষানাহর সৈরক্ষি কক দ্যুতং
প্রবর্ততাম্ । তং তথাবাদিনং দৃষ্ট্বা (হৃষ্টং) পাণ্ডবঃ প্রত্যভাষত ॥ ন দেবিতব্যং
হৃষ্টেন কিতবেনেতি নঃ শ্রুতম্ ॥ স হুমন্ত মুদা যুক্তো নাহং দেবিতুম্ংসহে ।
প্রিয়ন্ত তে চিকীর্ষামি বর্ততাং (বর্ণ্যতাং) যদি মন্তসে ॥

বিরাত উবাচ । স্মিরো গাবো হিরণ্যঞ্চ বচাত্তদ্বনু কিঞ্চন । ন মে কিঞ্চি-
ত্ত্বয়া রক্ষ্যমস্তরেণাপি দেবিতুম্ ॥

কক উবাচ । কিস্তে দ্যুতেন রাজেন্দ্র বহুদোষণ মানদ । দেবনে বহবো
দোষান্তস্মাত্তৎ পরিবজ্জয়েৎ ॥ শ্রুতন্তে যদি বা দৃষ্টঃ পাণ্ডবেয়ো যুধিষ্ঠিরঃ ।
সরাষ্ট্রং সুমহৎ স্কীতং ভ্রাতৃংশ্চ ত্রিদশোপমান্ ॥ দ্যুতে (রাজ্যং) হারিতবান্
সর্কং তস্মাদ্ দ্যুতং ন রোচয়ে । অথবা মন্তসে রাজন্ দীব্যাবো যদি রোচতে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । প্রবর্তমাণে দ্যুতে তু মৎস্যঃ পাণ্ডবমব্রবীৎ । পশু
পুত্রেণ মে যুদ্ধে তাদৃশাঃ কুরবো জিতাঃ ॥ ততোহব্রবীন্মৎস্যরাজঃ ধর্মপুত্রো
যুধিষ্ঠিরঃ ॥ বৃহন্নলা বশ্চ বস্তা কথং স ন বিজেষ্যতি ॥ ইত্যুক্তঃ কুপিতো রাজা
মৎস্যঃ পাণ্ডবমব্রবীৎ । সমং পুত্রেণ মে ষণ্টং ব্রহ্মবন্ধো প্রশংসসি ॥ বাচ্যাবাচ্যং
ন জানীষে নুনং মামবমন্তসে । ভীষ্মদ্রোণমুখান্ সর্কান্ কস্মান্ স বিজেষ্যতি ॥

বয়স্যাত্ত্ব তে ব্রহ্মপরাধমিমং কমে । নেদৃশত্ব পুনর্বাচ্যং যদি জীবিতু-
মিচ্ছসি ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । বজ্র দ্রোণস্তথা ভীষ্মো দ্রোণিবৈকর্তনঃ কৃপঃ ।
দুর্যোধনশ্চ রাজেন্দ্রস্তথৈবান্তে মহারথাঃ ॥ মরুদগণৈঃ পরিবৃতঃ সাক্ষাদপি
শতক্রতুঃ । কোহন্তো বৃহন্নলাস্তুান্ প্রতিষুধ্যোত সঙ্গতান্ ॥ বস্ত বাহুবলে
তুল্যো ন ভূতো ন ভবিষ্যতি । অতীব সমরং দৃষ্ট্বা হর্ষো বস্তুপজায়তে ॥
ষোহজয়ৎ সহিতান্ সর্কান্ সুরাসুরমহোরগান্ । তাদৃশেন সহায়েন
কস্মান্ স বিজেয়তি ॥

বিরাট উবাচ । বহুশঃ প্রতিষিক্তোহসি ন চ বাচ্যঃ নিবচ্ছসি । নিরস্তা
চেষু বিদ্বোত ন কশ্চিৎকর্ম্মমাচরেৎ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততঃ প্রকুপিতো রাজা তমক্ষণাহনদ্ ভূশম্ । মুখে
যুধিষ্ঠিরং কোপান্নৈবমিত্যেব ভৎসন্ন ॥ বলবৎ প্রতিবিক্রম্য নস্তঃ শোণিত-
মাবহৎ । তদপ্রাপ্তং মহীং পার্থঃ পানিত্যামগ্রহীত্বদা । অবৈকৃত স ধর্ম্মাত্মা
দ্রোণদীং পার্থতঃ স্থিতান্ । সা জ্ঞাত্বা তমভিপ্রায়ং তর্ভুশ্চিত্তবশামুগা ॥
পাত্রং গৃহীত্বা সৌবর্ণং জলপূর্ণমনিন্দিতা । তচ্ছোণিতং প্রত্যগৃহ্নাদ্ বৎ
প্রসুশ্রাব নস্ততঃ ॥ (বিরাটোহথাব্রবী ব্রজ কিমেতৎ ক্রিয়তামিতি । সৈরক্টিঃ
ক্রহি তভ্বেন মম প্রথমশেষতঃ ॥

সৈরক্টি উবাচ । ষদীদং শোণিতং রাজন্ কক্শু পতিতং ক্ষিতৌ । ইদং রাষ্ট্রঞ্চ
তে ক্ষিপ্রং বিনশ্যেত ন সংশয়ঃ ॥ ন চ দ্বাদশবর্ষাণি বর্ষয়েত পুরন্দরঃ । ঐতয়শ্চ
এবর্তন্তে ন শস্তং জায়তে কচিৎ ॥ অশুভং শ্রীচ্চ রাজেন্দ্র নৃপশ্চ চ পুরশ্চ চ ॥)

বৈশম্পায়ন উবাচ । অধোত্তরঃ শুভৈর্গনৈর্মন্যৈশ্চ বিবিধৈস্তথা ।
আকীর্ষ্যমাণঃ সংহৃষ্টো নগরং শৈবরমাগতঃ ॥ সভাজ্যমাণঃ পৌরৈশ্চ স্ত্রীতি-
র্জানপদৈস্তথা । আসাশ্চ ভবনদ্বারং পিত্রে সংপ্রত্যবেদয়ৎ ॥ ততো দ্বাস্থঃ
প্রবিষ্টেব বিরাটমিদমব্রবীৎ । বৃহন্নলাসহায়শ্চ পুত্রো দ্বায়ুত্তরঃ স্থিতঃ ॥
ততো হৃষ্টো মৎস্তরাজঃ কৃত্যরমিদমব্রবীৎ । প্রবেশ্যেতামুভৌ তূর্ণং দর্শনেপ্সু-
রহং তয়োঃ ॥ কৃত্যরঃ কুরুরাজস্ত শনৈঃ কর্ণমুপাভপৎ । উত্তরঃ প্রবি-
শ্যেকো ন প্রবেশ্যা বৃহন্নলা ॥ এতশ্চ হি মহাবাহোরব্রতমেতৎ সমাহিতম্ ।
যো মমাক্বে ব্রণং কুর্য্যাচ্ছোণিতং বাপি দর্শয়েৎ ॥ অন্তজ সংগ্রামগতায় স
জীবেৎ কথঞ্চন ॥ ন যুস্তাভূশসংক্রুদ্ধো মাং দৃষ্ট্বা তু সশোণিতম্ । বিরাট
মিহ সামাত্যং দহেৎ সবলবাহনম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো রাজঃ স্মৃতো জ্যেষ্ঠঃ প্রাবিশৎ পৃথিবীজয়ঃ ।
সোহভিবাচ পিতুঃ পাদৌ ধর্মরাজমপশ্যত ॥ তথা কৃধিরসংসিক্তমনেকাগ্রম-
নাগসম্ । ভূমাবাসীনমেকান্তে সৈরক্ষ্যা প্রত্যাপস্থিতম্ ॥ ততঃ পপ্রচ্ছ
পিতরং ত্বরমাণ ইবোত্তরঃ । কেনায়স্তাড়িতো রাজন্ কেন পাপমিদং কৃতম্ ॥

বিরাট উবাচ । যন্নায়স্তাড়িতো জিন্মো ন চাপ্যেতাভবদর্হতি । প্রশস্ত-
মানে যৎ শূরে ত্বয়ি যন্তং প্রশংসতি ॥

উত্তর উবাচ । অকার্য্যন্তে কৃতং রাজন্ ক্রিপ্রমেব প্রশান্ততাম্ । মা ত্বাং
ব্রহ্মবিষং ঘোরং সমূলমপি নিদর্হেৎ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । স পুত্রশ্চ বচঃ ত্বয়া বিরাটো রাষ্ট্রবর্ধনঃ । ক্ষমমা-
মাস কৌরব্যং ভস্মাচ্ছন্নমিবানলম্ ॥ ক্ষময়ন্তু রাজানং পাণ্ডবঃ প্রত্যভাষত ।
চিরং ক্ষান্তমিদং রাজন্ ন মন্যুর্বিজ্ঞতে মম ॥ যদি হেতৎ পতেদ্ ভূমৌ কৃধিরং
মম নস্ততঃ । সরাষ্ট্রশ্চ মহারাজ বিনশ্চেথা ন সংশয়ঃ ॥ ন দুষ্যামি তে রাজন্
যশ্চ হনাদদুষকম্ । বলবন্তং মহারাজ ক্রিপ্রং দারুণমাপ্নুয়াৎ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । শোণিতে তু ব্যতিক্রান্তে প্রবিবেশ বৃহন্নলা । অভিবাচ
বিরাটঞ্চ কঙ্কণাপ্যপতিষ্ঠত ॥ ক্ষময়িত্বা তু কৌরব্যং রণাত্তুরমাগতম্ ।
প্রশশংস ততো মৎস্তঃ শৃণুতঃ সব্যসাচিনঃ ॥ ত্বয়া দায়াদবানস্মি কৈকেয়ীনন্দ-
বর্ধন । ত্বয়া মে সদৃশঃ পুত্রো ন ভূতো ন ভবিষ্যতি ॥ পদং পদসহস্রেণ যশ্চরমা-
পরাদ্ধুয়াৎ । তেন কর্ণেন তে তাত কথমাসীৎ সমাগমঃ ॥ মনুষ্যালোকে
সকলে যশ্চ তুল্যো ন বিজ্ঞতে । যঃ সমুদ্র ইবাক্ষোভ্যঃ কালাগ্নিরিব হুঃসহঃ ॥
ভীশ্মেণ তেন তে তাত কথমাসীৎ সমাগমঃ ॥ আচার্য্যো বৃষ্ণিবীরাণাং কৌরবা-
ণাঞ্চ যো দ্বিজঃ । সর্ষক্শস্ত চাচার্য্যঃ সর্ষশস্ত্রভূতাং বরঃ ॥ তেন দ্রোণেন তে
তাত কথমাসীৎ সমাগমঃ ॥ আচার্য্যপুত্রো যঃ শূরঃ সর্ষশস্ত্রভূতাং বরঃ । অশ্বথা-
মেতি বিখ্যাতঃ কথং তেন সমাগমঃ ॥ রণে যৎ প্রেক্ষ্য সীদস্তি হতশ্চা বণিজো
যথা । রূপেণ তেন তে তাত কথমাসীৎ সমাগমঃ ॥ পরীতং যোহভিবিধেত
রাজপুত্রো মহেশুভিঃ । দুর্ঘ্যোধনেন তে তাত কথমাসীৎ সমাগমঃ ॥ অবগাঢ়া
দ্বিষন্তো মে স্মৃথো বাতোহভিবাতি মাম্ । যন্তং মে ধনমাজৈবীঃ কুরুভিগ্রস্ত-
মাহবে ॥ তেষাং ভয়াভিভূতানাং সর্ষেবাং বলশালিনাম্ । নুনং প্রকাল্য তান্
সর্ষাংস্ত্বয়া যুধি নরর্ষভ ॥ আচ্ছিন্নং গোধনং সর্ষং শার্দূলানামিবামিষম্ ॥ ১-৭৬

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-

পর্কণি বিরাটোত্তরসংবাদো নাম অষ্টষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ।

একোনসপ্ততিতমোহধ্যায়ঃ

উত্তর উবাচ । ন ময়া বিজিতা গাবো ন ময়া বিজিতাঃ পরে ।
কৃতম্ কৰ্ম তৎ সৰ্বং দেবপুত্রেণ কেনচিৎ ॥ স হি ভীতঃ দ্রবন্তঃ মাং দেবপুত্রে
শ্রবারয়ৎ (শ্রবর্তয়ৎ) । স চাতিষ্ঠদ্রথোপস্থে বজ্রসংহননো যুবা ॥
তেন তা নিৰ্জিতা গাবস্তেন তে কুরবো জিতাঃ । তস্য তৎ কৰ্ম বীরস্য ন
ময়া তাত তৎ কৃতম্ ॥ স হি শারদ্বতঃ দ্রোণঃ দ্রোণপুত্রঞ্চ বীৰ্য্যবান্ । সূত-
পুত্রঞ্চ ভীষ্মঞ্চ চকার বিমুখান্ শঠৈঃ ॥ দুৰ্যোধনঃ চ সমরে (বিকৰ্ণঞ্চ) স
নাগমিব যুথপম্ । প্রভগ্নমব্রবীত্তীতঃ দেবপুত্রো মহাবলঃ ॥ ন হান্তিনপুরে
ত্রাণং তব পশ্যামি কিঞ্চন । ব্যাঘ্রামেন পরীক্ষস্ব জীবিতং কোরবাজ্ঞ ॥ ন
মোক্যাসে পলায়ংস্বঃ রাজন্ যুদ্ধে মনঃ কুরু ॥ পৃথিবীং ভোক্যাসে জিত্বা হতো
বা স্বৰ্গমাপ্যসি ॥ স নিবৃত্তো নরব্যাত্ত্রো মুঞ্চন্ বজ্রনিভাঙ্করান্ । সচিবৈঃ
সংবৃত্তো রাজা রথে নাগ ইব শ্বসন্ ॥ তত্র মে (তং দৃষ্ট্বা) রোমহর্ষো-
হভূদুরুত্তম (কম্প) শ্চ জায়তে (মারিষ) । তদভ্রঘন (স তত্র সিংহ)
সঙ্কামনৌকঃ ব্যধমচ্ছরৈঃ ॥ তৎ প্রগুণ্ড রথানৌকঃ সিংহসংহননো যুবা ।
কুরুংস্তান্ প্রহসন্ রাজন্ বাসাংস্রপাহরঘনী (সংস্থিতান্ হৃতবাসসঃ) ॥ একেন
তেন বীরেণ ষড়্রথাঃ পরিনিৰ্জিতাঃ । শার্দূলেনেব মত্তেন যুগাঙ্কণচরা বনে
(ষথা বনচরা যুগাঃ) ॥

বিরাট উবাচ । ক স বীরো মহাবাহুর্দেবপুত্রো মহাবলঃ । যো মে
গোধনমার্জেষীৎ কুরুভিগ্রস্তমাহবে ॥ ইচ্ছামি তমহং দ্রষ্টুমর্চিৎসু মহাবলম্ ।
যেন মে স্বঞ্চ গাবশ্চ রক্ষিতা দেবস্বনুনা ॥

উত্তর উবাচ । অন্তর্দানং গতস্তত্র দেবপুত্রো মহাবলঃ । স তু খো বা
পরখো বা মত্তে প্রাহুর্ভবিষ্যতি ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমাখ্যায়মানস্ত চ্ছয়ং সত্রেণ পাণ্ডবম্ । বসন্তং
তত্র নাজ্জাসীধিরাটো বাহিনীপতিঃ ॥ ততঃ পার্থোহত্যজ্ঞাতো বিরাটেন
মহাত্মনা । প্রদদৌ তানি বাসাংসি বিরাটহৃদিতুঃ স্বয়ম্ ॥ উত্তরা তু মহার্হাণি
বিবিধানি তনুনি চ । প্রতিগৃহ্যাতবৎ প্রীতা তানি বাসাংসি ভাবিনী ॥ মম্বয়িত্বা
তু কোন্তেষ উত্তরেণ রহস্তদা । ইতিকর্তব্যতাং সর্বাং রাজন্থ যুধিষ্ঠিরে ॥ ততস্তথা
তদ্যদধদ্ ষথাবৎ পুরুষৰ্ষভ । সহ পুত্রেণ মৎস্যস্য সংপ্রহৃষ্টো নরৰ্ষভঃ ॥ ১-১২

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-

পৰ্বণি বিরাটোত্তরসংবাদে ঊনসপ্ততিতমোহধ্যায়ঃ ।

সম্ভবিত্তমোহিত্যাক্ষয়ঃ

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততস্তৃতীয়ে দিবসে ভ্রাতরঃ পঞ্চ পাণ্ডবাঃ । স্নাতাঃ
 শুক্রাশ্বরধরাঃ সময়ে চরিতব্রতাঃ ॥ যুধিষ্ঠিরঃ পুরঙ্কত্য সর্কাতরণভূষিতাঃ । প্রতি-
 পন্ন্য বথা নাগা ভ্রাজমানা মহারথাঃ ॥ বিরাটস্য সভাং গম্বা ভূমিপালাসনেষথ ।
 নিষেহুঃ পাবকপ্রথ্যাঃ সর্কে ধিক্ষ্যেষ্টিবাগ্নয়ঃ ॥ তেষু তজ্জোপবিষ্টেষু বিরাটঃ
 পৃথিবীপতিঃ । আজগাম সভাং কর্তুং রাজকাৰ্য্যানি সর্কশঃ ॥ শ্রীমতঃ পাণ্ডবান্
 দৃষ্টা জলতঃ পাবকানিব । (রাজবেশমুপাদায় নৃপতিবিস্মিতোহভবৎ ॥
 কিমিদং কো বিধির্হ্যেষ ভন্নর্ভ ইব পার্ধিবঃ ।) মুহূর্তমিব চ ধ্যাওয়া সরোষঃ
 পৃথিবীপতিঃ ॥ অথ মংস্রোহব্রবীৎ কঙ্কং দেবরূপমবস্থিতম্ । মরুদগণৈরুপা-
 সীনং ত্রিদশানামিবেশ্বরম্ ॥ স কিলাক্ষাতিবাপস্বং (কব্যাপকস্বং) সভাস্তারো
 ময়া বৃতঃ । অথ রাজাসনে কস্মাদুপবিষ্টেত্বলঙ্কৃতঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । পরিহাসেপ্সয়া বাক্যং বিরাটস্ত নিশম্য তৎ ।
 স্মরণমানোহর্জুনো রাজস্নিদং বচনমব্রবীৎ ॥

অর্জুন উবাচ । ইন্দ্রস্তাপ্যাসনং রাজস্মরণমারোচুমর্হতি । ব্রহ্মণ্যঃ শ্রুত-
 বাংস্ত্যাগী বজ্রশীলো দৃঢ়ব্রতঃ ॥ এষ বিগ্রহবান্ ধর্ম এষ বীৰ্য্যবতাং বরঃ ।
 এষ বুদ্ধ্যাধিকো লোকে তপসাঞ্চ পরায়ণঃ ॥ এষোহস্বং বিবিধং বেত্তি
 ত্রৈলোক্যে সচরাচরে । ন চৈবান্তঃ পুমান্ বেত্তি ন বেৎস্ততি কদাচন ॥
 ন দেবা নাসুরাঃ কেচিন্ন মনুষ্যা ন রাক্ষসাঃ । গন্ধর্কস্বকপ্রবরাঃ সর্কিন্নর-
 মহোরগাঃ ॥ দীর্ঘদর্শী মহাতেজাঃ পৌরজানপদপ্রিয়ঃ । পাণ্ডবানামতিরথো
 বজ্রা ধর্মপরো বশী ॥ মহর্ষিকল্পো রাজর্ষিস্ত্রিষু লোকেষু বিশ্রুতঃ । বলবান্
 ধৃতিমান্ সৌম্যঃ সত্যবাদী স্মিতেন্দ্রিয়ঃ । ধর্নৈশ্চ সঞ্চরৈশ্চৈব শক্রবৈশ্রবণো-
 পমঃ ॥ বথা মনুমহাতেজা লোকানাং পরিরক্ষিতা । এবমেব মহাতেজাঃ
 প্রজানুগ্রহকারকঃ ॥ অয়ং কুরুণামৃষভঃ কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ । অস্ত লোকে
 স্থিরা কীর্তিঃ সূর্য্যশ্চৈব দিবি প্রভা ॥ সংসরন্তি দিশঃ সর্কা বশসোহস্ত
 ইবাংশবঃ । উদিতশ্চৈব সূর্য্যশ্চ তেজসোহনুগভস্তয়ঃ ॥ এনং দশসহস্রাণি
 কুঞ্জরাণাং তরস্বিনাম্ । অশ্বয়ুঃ পৃষ্ঠতো রাজন্ বাবদধ্যাবসৎ কুরুন্ ॥ ত্রিংশ-
 দেবং সহস্রাণি রথাঃ কাঞ্চনমালিনঃ । সদশৈরুপসম্পন্ন্যঃ পৃষ্ঠতোহনুযয়ুঃ
 সদা ॥ এনমষ্টশতাঃ সূতাঃ স্মৃষ্টমণিকুণ্ডলাঃ । অক্রবন্ মাগধৈঃ সার্কং পুরা
 শক্রমিবর্ষয়ঃ ॥ ইমং নিত্যমুপাসন্তঃ কুরবঃ কিঙ্করা বথা । সর্কে চ রাজন্
 রাজানো ধনেশ্বরমিবাযরাঃ ॥ এষ সর্কান্ মহীপালান্ করদান্ সমকারয়ৎ ।

বৈশ্বানিব মহাভাগো বিবশান্ স্ববশানপি ॥ অষ্টাশীতিসহস্রানি স্নাতকানাং
মহাস্থনাম্। উপজীবন্তি রাজানমেনং সূচরিতব্রতম্ ॥ এষ বৃদ্ধাননাধাংশ্চ
পত্নুনক্রাংশ্চ মানবান্। পুরুবৎ পালয়ামাস প্রজাধর্ষণে (বীর্যবান্) বৈ বিভূঃ ॥
এষ ধর্ষণে দমে চৈব ক্রোধে চাপি জিতঃ সদা। মহাপ্রসাদো ব্রহ্মণ্যঃ সত্যবাদী
চ পার্শ্বিবঃ ॥ শীঘ্রং (শ্রীগ্র) তাপেন চৈতন্ত তপ্যতে স স্নবোধনঃ। সগণঃ
সহ কর্ণেন সৌবলেনাপি বা বিভূঃ ॥ ন শক্যন্তে হস্ত গুণাঃ সংপ্রখ্যাভূঃ
নরেশ্বর। এষ ধর্মপরো নিত্যমানুশংস্তশ্চ পাণ্ডবঃ ॥ এবমুক্তো মহারাজঃ
পাণ্ডবঃ পুরুষর্ষভঃ। কথং নারীতি রাজার্ব্যাসনং পৃথিবীপতে ॥ ১-২৮

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈরাটিক্যাং বিরটি-
পর্কণ্যজ্ঞাতবাসপরিত্যাগে পাণ্ডবপ্রকাশে সপ্ততিতমোহধ্যায়ঃ।

একসপ্ততিতমোহধ্যায়ঃ

বিরটি উবাচ। বশেষ রাজা কৌরব্যঃ কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ। কতমো-
হস্তার্জুনো ভ্রাতা ভীমশ্চ কতমো বলী ॥ নকুলঃ সহদেবো বা দ্রৌপদী বা
যশস্বিনী। যদা দ্যুতজিতাঃ পার্থা ন প্রাজ্জায়ন্ত তে কচিৎ ॥

অর্জুন উবাচ। য এষ বল্লবো ক্রতে সূদন্তব নরাধিপ। এষ ভীমো
মহাবাহুর্মবেগপরাক্রমঃ ॥ এষ ক্রোধবশান্ হত্বা পর্কতে গন্ধমাদনে।
সৌগন্ধিকানি দিব্যানি কৃষ্ণার্থে সমূপাহরৎ ॥ গন্ধর্ষ এষ বৈ হস্তা কীচকানাং
হুরাঅনাম্। ব্যাঘ্রানুকান্ বরাহাংশ্চ হতবান্ স্ত্রীপুরে তব ॥ যশাসীদশ-
রক্ষন্তে নকুলোহয়ং পরস্তপঃ। গোসংখ্যঃ সহদেবশ্চ মাদ্রৌপ্ত্রো মহারথো ॥
শৃঙ্গারবেশাতরণো রূপবন্তৌ যশস্বিনৌ। মহারথসহস্রাণাং সমর্থো ত্বরত-
র্ষভো ॥ এষা পদ্মপলাশাকী স্নমধ্যা চাকুহাসিনী। সৈরক্কা দ্রৌপদী রাজন্
যৎকৃতে কীচকা হতাঃ ॥ অর্জুনোহহং মহারাজ ব্যস্তং তে শ্রোত্রমাগতঃ।
ভীমাদবরজঃ পার্থো যমাভ্যাঞ্চাপি পূর্বজঃ ॥ উষিতাঃ স্মো মহারাজ সূখং
তব নিবেশনে। অজ্ঞাতবাসনিরতা গর্ভবাস ইব প্রজাঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ। যদা অর্জুনেন তে বীরাঃ কথিতাঃ পঞ্চ পাণ্ডবাঃ।
তদা অর্জুনস্ত বৈরাটিঃ কথয়ামাস বিক্রমম্ ॥ পুনরেব চ তান্ পার্থান্ দর্শয়ামাস
চোত্তরঃ ॥

উত্তর উবাচ। য এষ জাম্বুনদশুকগৌর-তরুর্মহান্ সিংহ ইব প্রবৃদ্ধঃ।

এচওষোণঃ পৃথুদীর্ঘনেত্রতায়াসত্যঃ কুরুরাজ এবঃ ॥ অয়ং পুনর্নৃত্যগজেন্দ্র-
গামী, প্রতপ্তচামীকরতুঙ্গগৌরঃ । পৃথুয়াসত্যংসো যুগদীর্ঘবাহুবৃকোদরঃ পশ্চত
পশ্চতৈতনম্ ॥ যশ্বেষ পার্শ্বেহস্ত মহাধনুমান্, শ্রামো যুবা বারণযুথপোপমঃ ।
সিংহোন্নতাংসো গজরাজগামী, পদ্মায়তাকোহর্জুন এব বীরঃ ॥ রাজ্ঞঃ সমীপে
পুরুষোত্তমো যৌ, যমাবিমৌ বিষ্ণুমহেন্দ্রকল্পৌ । মনুষ্যলোকে সকলে সমোহস্তি,
যয়োন' রূপে ন বলে ন শীলে ॥ আভ্যাস্ত পার্শ্বে কনকোত্তমাদী, বৈষা প্রতা
মূর্ত্তিমতীব সৌরী । নীলোৎপলাভা সুরদেবতেব, কৃষ্ণা স্থিতা মূর্ত্তিমতীব
লক্ষ্মীঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবং নিবেশ্ত তান্ পার্থান্ পাণ্ডবান্ পঞ্চ ভূপতেঃ ।
ততোহর্জুনস্ত বৈরাটিঃ কথয়ামাস বিক্রমম্ । মহেন্দ্রকল্পস্ত তদা সংপ্রহৃষ্ট-
তনুরুহঃ ॥

বৈরাটিকুবাচ । অয়ং স দ্বিষতাং হস্তা যুগাণামিব কেশরী । ব্যচরদ্রথ-
বৃন্দেষু নিয়ন্তাংস্তান্ বরান্ রথান্ ॥ অনেন বিদ্ধো মাতঙ্গো মহানেকেষুণা
হতঃ । হিরণ্যকন্ধঃ সংগ্রামে দস্তাত্যামগমনহীম্ ॥ অনেন বিজিতা গাবো
জিতাশ্চ কুরবো যুধি । অস্ত শত্ৰুপ্রণাদেন জ্যাঘাতনিনদেন চ । রথনেমি-
বিনির্ঘোষৈঃ কর্ণো মে বধিরীকৃতৌ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । তস্ত তদ্বচনং শ্রুত্বা মৎস্তরাজঃ প্রতাপবান্ । উত্তরং
প্রত্যাবাচেদমতিপরে যুধিষ্ঠিরে ॥ প্রসাদনং পাণ্ডবস্ত প্রাপ্তকালং হি রোচয়ে ।
উত্তরঞ্চ প্রবচ্ছামি পার্থায় যদি তে মতম্ (মন্তসে) ॥

উত্তর উবাচ । আৰ্য্যাঃ পূজ্যাশ্চ মাত্ৰাশ্চ প্রাপ্তকালঞ্চ মে মতম্ ।
পূজাস্তাং পূজনার্হাশ্চ মহাভাগাশ্চ পাণ্ডবাঃ ॥

বিরাট উবাচ । অহং খলুপি সংগ্রামে শক্রাণাং বশমাগতঃ । রক্ষিতো
ভীমসেনেন গাবশ্চাপি জিতাস্থথা ॥ এতেষাং বাহুবীৰ্য্যস্তদ্ বদস্মাকং জয়ো
যুধে । বয়ং সর্বৈ সহামাত্যাঃ কুন্তীপুত্রঃ যুধিষ্ঠিরম্ । প্রসাদয়ামো ভদ্রস্তে
সাহস্রজং পাণ্ডবব্রতম্ ॥ বদস্মাভিরজানন্তিঃ কিঞ্চিদুক্তো নরাধিপ । কস্তমহঁতি
তৎ সর্বং ধর্ম্মাত্মা হেষ পাণ্ডবঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো বিরাটঃ প্রথমং প্রহৃষ্টঃ, সমেত্য রাজা সময়ঞ্চ
কার । রাজ্যঞ্চ সর্বং বিসমর্জ্জ তস্মৈ, সদণ্ডকোষং সপূরং মহাত্মা ॥ পাণ্ডবাংশ্চ
ভতঃ সর্বাশ্চ মৎস্তরাজঃ প্রতাপবান্ । ধনঞ্জয়ং পুরস্কৃত্য দিষ্ট্যা দিষ্ট্যেতি চাত্রবীৎ ॥
সমুপাত্মায় মূর্ছানং সংশ্লিষ্য চ পুনঃ পুনঃ । যুধিষ্ঠিরঞ্চ ভীমঞ্চ মাদ্রীপুত্রৌ

মহাবলো ॥ নাভূপ্যদর্শনে তেবাং বিরাটো বাহিনীপতিঃ । স প্রীয়মাণো
 রাজানং যুধিষ্ঠিরমথাব্রবীৎ ॥ দিষ্ট্যা ভবন্তঃ সংপ্রাপ্তাঃ সর্বে কুশলিনো বনাৎ ।
 দিষ্ট্যা সম্পালিতং কৃষ্ণমজাতং বৈ ছুরাশ্রুতিঃ ॥ ইদং রাজ্যঞ্চ বঃ পার্থা
 বচাশ্চদপি কিঞ্চন । যচ্চ বক্ষ্যামি তৎ কার্যমর্জুনেনাবিশঙ্কয়া ॥ উত্তরাং
 প্রতিগৃহ্নাতু সব্যসাচী ধনঞ্জয়ঃ । অয়ং হৌপয়িকো ভর্তা তস্তাঃ পুরুষসত্তমঃ ॥
 এবমুক্তো ধর্মরাজঃ পার্থমৈকদ্বনঞ্জয়ম্ । ঐকিত্শার্জুনো ভ্রাত্ৰা মৎস্যং বচন-
 মব্রবীৎ ॥ প্রতিগৃহ্নাম্যহং হেতাং স্নুবাং হুহিতরং তব । যুক্ত (এবাবয়োরেষ
 সম্বন্ধঃ কুরুমৎশ্রয়োঃ ।) শ্চাবাং হি সম্বন্ধো মৎস্যভারতসত্তমো ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতনান্দ্রিয়াং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-
 পর্কণি উত্তরাবিবাহপ্রস্তাবে একসপ্ততিতমোহধ্যায়ঃ ।

দ্বিসপ্ততিতমোহধ্যায়ঃ

বিরাট উবাচ । কিমর্থং পাণ্ডবশ্রেষ্ঠ ভার্ঘ্যাং হুহিতরং মম । প্রতিগ্রহীতুং
 নেমাং ত্বং ময়া দত্তামিহেচ্ছসি ॥

অর্জুন উবাচ । অন্তঃপুরেহহমুষিতঃ সদা পশুন্ সুতাং তব । রহস্যঞ্চ
 প্রকাশঞ্চ বিশ্বস্তা পিতৃবন্যমি ॥ প্রিয়ো বহমতশ্চাসং নর্তকো গীতকোবিদঃ ।
 আচার্য্যবচ্চ মাং নিত্যং মত্ততে হুহিতা তব ॥ বয়স্বরা তন্মারাজন্ সহ সংবৎ-
 সরোষিতঃ । অতি (ভি) শকা ভবেৎ স্থানে তব লোকস্য বা বিভো ॥
 তস্মান্নিমন্ত্রয়েহহস্তে হুহিতাং পৃথিবীপতে । শুক্লো জিতেপ্রিয়ো দাস্তস্তস্যাঃ শুদ্ধিঃ
 কৃতা ময়া ॥ স্নুমায় হুহিতুর্বাপি পুত্রে চাত্মনি বা পুনঃ । অভিশঙ্কং ন পশ্যামি
 তেন শুদ্ধির্ভবিষ্যতি ॥ অভিশঙ্কাদহং (অভিশাপাদহং) ভীতো মিথ্যাচারাৎ
 পরস্তপ । স্নুমার্থমুত্তরাং রাজন্ প্রতিগৃহ্নামি তে সুতাম্ ॥ স্বশ্রীয়ো বাসুদেবস্য
 সাক্ষাদ্বেবশিগুর্ঘথা । দগ্নিতশ্চক্রহস্তস্য বাল এবাস্ত্রকোবিদঃ ॥ অভিমহ্যম'হাবাহঃ
 পুত্রো মম বিশাম্পতে । জামাতা তব যুক্তোহসৌ ভর্তা তু হুহিতুস্তব ॥

বিরাট উবাচ । উপপন্নং কুরুশ্রেষ্ঠে কৃত্তীপুত্রে ধনঞ্জয়ে । য এব ধর্ম-
 নিষ্ঠশ্চ জাতজ্ঞানশ্চ পাণ্ডবঃ ॥ যৎ কৃত্যং মত্তসে পার্থ কিম্বতাং তদনন্তরম্ ।
 সর্বে কামাঃ সম্বন্ধাশ্চ সম্বন্ধী যস্য মেহর্জুনঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । এবং ক্রবতি রাজেন্দ্রে কৃত্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ । অব-
 (শাসৎ স সংযোগং) জ্ঞানত সম্বন্ধং সময়ে মৎস্যপার্থর্যোঃ ॥ ততো বিজ্ঞেবু

सर्केषु वासुदेवे च पार्ष्वि । प्रेषयामास कौस्तुभो विराटश्च महीपतिः ॥
 तत्रैवोदने वर्षे निवृत्ते पक्ष पाण्डवाः । उपपन्नं विराटस्य समपञ्च
 सर्कषः ॥ अतिमह्यं वीर्यं सुरानिनाम जनार्दनम् । आनर्त्तेत्येहपि
 दासाईनानग्रामास पाण्डवः ॥ काशीराजश्च शैब्यश्च श्रीरमाणो युधिष्ठिरे ।
 अकौहिनीभ्याः सहितावागतौ पृथिवीपते ॥ अकौहिन्या च तेजस्यै वाङ्-
 सेनो महाबलः । द्रौपद्याश्च सूता वीराः शिखण्डी चापराजितः ॥ धृष्टद्युम्नश्च
 हर्षः सर्कषश्च भृताः वरः । समस्तैकौहिनीपाला वज्रानो तुरिदक्षिणाः ॥
 वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्के शूरान्तरुत्यजः ॥ तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्म-
 भृताः वरः । पूजयामास विधिवन् सभृत्यवलवाहनान् ॥ श्रीतोऽथव-
 द्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्त्रवे । ततः प्रत्यूषातेषु पार्ष्विषुं ततस्ततः ॥
 तत्रागमन्वासुदेवो वनमाली हलायुधः । कृतवर्मा च हार्दिक्यो युष्मानश्च
 सात्यकिः ॥ अनाधृष्टिस्तथाकूरः शाहो निशठ एव च । अतिमह्यमुपादाय सह
 मात्वा परस्तपाः ॥ ईन्द्रसेनादमरैश्च वरैश्चैः सुसमाहितैः । आष्युः
 सहिताः सर्के परिसंवत्सरोषिताः ॥ दशनागसहस्राणि ह्यनानां दशायुतम् ।
 रथानामर्कूदं पूर्वं निधर्कं पदातिनाम् ॥ वृष्यकृकाश्च शतशो भोज्याश्च
 परमोजसः ॥ अश्वयुर्वृषिर्शर्दूलः वासुदेवः महामतिम् ॥ पार्ष्विर्हं ददौ
 कृष्णः पाण्डवानां महाअनाम् । त्रिगो रथानि वासांसि पृथक् पृथगनेकशः ।
 ततो विवाहे विवृते विधिवन्मन्त्रपार्थिवोः ॥ ततः शश्याश्च भेर्याश्च पणवानक-
 गोमुधाः । पार्थिवः संपूज्यमानश्च नेहर्षंश्च वेश्मनि ॥ उच्चावचान् मृगान्
 ज्वर्यध्यांश्च शतशः पशून् । सुरात्मरेणपानानि प्रभृत्यापहारयन् ॥
 गायनाथ्यानशीलाश्च नटैवतालिकासुथा । स्ववस्तुताह्युपातिष्ठन् सूताश्च सह
 नागैः ॥ सुदेव्यांश्च पुरस्कृत्य मन्त्रानां वरत्रियः । आजगूश्चारुसर्काक्ष्यः
 सुमुष्टमणिकुण्डलाः ॥ वर्णोपपन्नान्ता नार्यो रूपवत्याः स्वलङ्कताः । सर्वाश्चाभ्य-
 तवन् कृष्णं रूपेण यशसा त्रियम् ॥ परिवार्योत्तरां तान् राजपुत्रीमलङ्कताम् ।
 सूतामिव महेश्च पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ तां प्रत्यागृह्णां कौस्तुभः सूतस्त्रार्थे
 धनञ्जयः । नोतद्रश्चानवद्याक्षीं विराटितनयां तदा ॥ तत्रातिष्ठन्महारथे
 रूपमिन्द्रश्च धारयन् । श्रुवां तां प्रतिजग्राह कृष्णोपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रति-
 गृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् । विवाहं कारयामास सौतद्रस्य
 महाअनः ॥ तस्यै सप्तसहस्राणि ह्यनानां वातरंहसाम् । षे च नागशते मध्ये
 प्रादात्सहस्रं तदा ॥ हत्वा सम्यक् समिक्काग्निमर्चयित्वा विजयनः । राज्यं बलं

কোষঞ্চ সৰ্ব্বমাত্মনমেব চ ॥ স্তবেদয়ং পাণ্ডবেভ্যো বিরাটঃ শ্রীতিমাংস্তদা ॥
 কৃতে বিবাহে তু তদা ধৰ্মপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ । ব্রাহ্মণেভ্যো দদৌ বিত্তং বহু-
 পাহরদচ্যুতঃ ॥ গোসহস্রাণি রত্নানি বস্ত্রানি বিবিধানি চ । ভূষণানি চ
 মুখ্যানি ষানানি শয়নানি চ ॥ ভোজনানি চ হস্তানি পানানি বিবিধানি
 চ ॥ তন্নহোৎসবসঙ্কশং হৃষ্টপুষ্টজনাবৃতম্ । নগরং যৎস্যরাজস্য শুভে
 ভরতৰ্ষভ ॥ ৩ ॥ ১—৪০ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণি
 (বৈবাহিকপর্কণি) উত্তরাবিবাহে দ্বিসপ্ততিতমোহধ্যায়ঃ ।

ঔ. তৎ সৎ ।

श्रीश्रीमद्भगवद्गीता

अथ श्रीमद्भगवद्गीतापाठक्रमः

गीता-श्रव्यादि श्रुतः—ॐ अथ श्रीमद्भगवद्गीता-मालामञ्जरी श्रीभगवान् वेदव्यास-श्रुतिरुष्टे, प्, हन्तः श्रीकृष्णः परमात्मा देवता “अशोचानश्शोचश्च प्रजावादांश्च भाषसे” इति बीजम् “सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रह्म” इति शक्तिः “अहं ह्यः सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा उचः” इति कीलकम् श्रीकृष्णप्रतीत्यर्थं श्रीमद्भगवद्गीतापाठे विनियोगः ।

गीता-कराजश्रुतौ यथा—“नैनं हिंस्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः” इत्यनुष्ठाभ्यां नमः । “न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः” इति तर्जनीभ्यां स्वाहा । “अच्छेच्छोह्रमदाहोह्रमक्लेच्छोह्रशोष्य एव च” इति मध्यमाभ्यां वषट् । “नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः” इत्यादिभिरभ्यां हूं । “पञ्च मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः” इति कनिष्ठाभ्यां वौषट् । “नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च” इति करतलपृष्ठाभ्यामश्राय फट् । इति करश्रुतः ।

“नैनं हिंस्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः” इति हृदयश्रुतं नमः । “न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः” इति शिरसे स्वाहा । “अच्छेच्छोह्रमदाहोह्रमक्लेच्छोह्रशोष्य एव च” इति शिखायै वषट् । “नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः” इति कवचाय हूं । “पञ्च मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः” इति नेत्रयोरभ्यां वौषट् । “नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च” इति करतलपृष्ठाभ्यामश्राय फट् । इति अक्षश्रुतः ।

अन्तं सर्वं चतुर्थापाठादिवं द्वितीयथेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अथ गीता-ध्यानम्

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन श्रुतं, व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् । अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमंगदशाध्यायिनीं मम ह्यामहूस्त्वामि भगवद्गीते भवधेविनीम् ॥

অথ গণেশাদি-প্রণামাঃ

ওঁ বাগীশাভাঃ স্তম্বনসঃ সর্কার্থানামুপক্রমে । ষং নত্বা কৃতকৃত্যাঃ
 স্যুস্তং নমামি গজাননম্ ॥ ১ ॥ ষা কুনেন্দুভূষারহারধবলা ষা শ্বেত-
 পদ্মাসনা, ষা বীণাবরদগুমণ্ডিতভূজা ষা শুভ্রবস্ত্রাবৃত্তা । ষা ব্রহ্মাচ্যুত-
 শঙ্করপ্রভৃতিভির্দেবৈঃ সদা বন্দিতা, সা মাং পাতু সরস্বতী ভগবতী নিঃশেষ-
 জাভ্যাপহা ॥ ২ ॥ নমোহস্ত তে ব্যাস বিশালবুদ্ধে, ফুল্লারবিন্দায়ত-
 পত্রনেত্র । যেন ত্বয়া ভারততৈলপূর্ণঃ, প্রজ্জালিতো জ্ঞানময়ঃ প্রদীপঃ ॥ ৩ ॥
 প্রপন্নপারিজাতায় তোত্রঃবৈত্রৈকপাণয়ে । জ্ঞানমূদ্রায় কৃষ্ণায় গীতামৃতদুহে
 নমঃ ॥ ৪ ॥ সর্কোপনিষদো গাবো দোঙ্কা গোপালনন্দনঃ । পার্থো বৎসঃ
 সুধীর্ভোক্তা হৃৎ গীতামৃতং মহৎ ॥ ৫ ॥ বসুদেবসুতং দেবং কংসচাপৃমর্দনম্ !
 দেবকীপরমানন্দং কৃষ্ণং বন্দে জগদ্গুরুম্ ॥ ৬ ॥ ভীষ্মদ্রোণতটা জয়দ্রথজলা
 গান্ধারনীলোৎপলা, শল্যগ্রাহবতী কুপেণ বহনী কর্ণেণ বেলাকুলা । অশ্বখাম-
 বিকর্ণধোরমকরা তুর্যোধনাবর্তিনী, সোতীর্ণা খলু পাণ্ডবে রণনদী কৈবর্তকঃ
 কেশবঃ ॥ ৭ ॥ পারাশর্য্যবচঃ সরোজমমলং গীতার্থগন্ধোৎকটং, নানাধ্যানক-
 কেশরং হরিকথাসম্বোধনাবোধিতম্ । লোকে সজ্জনঘটপদৈরহরহঃ
 পেপীয়মানং মুদা, ভূষাদ্ ভারতপঙ্কজং কলিমলপ্রধ্বংসি নঃ শ্রেয়সে ॥ ৮ ॥
 মুকং করোতি বাচালং পঙ্গুং লজ্জয়তে গিরিম্ । ষংকুপা তমহং বন্দে
 পরমানন্দমাধবম্ ॥ ৯ ॥ ষং ব্রহ্মা বরুণেন্দ্রকুজমরুতস্ত্বস্তি দিব্যৈঃ
 স্তবৈর্বেদৈঃ সাদ্ধপদক্রমোপনিষদৈর্গায়ন্তি যং সামগাঃ । ধ্যানাবস্থিততদ-
 গতেন মনসা পশন্তি যং যোগিনো, ষশাস্তং ন বিদুঃ সুরাসুরগণা দেবার
 তস্যৈ নমঃ ॥ ১০ ॥ নমো ধর্ম্মায় মহতে নমঃ কৃষ্ণায় বেধসে । ব্রাহ্মণেভ্যো
 নমস্কৃত্য ধর্ম্মান্ বক্ষ্যে সনাতনান্ ॥ ১১ ॥ নারায়ণং নমস্কৃত্য নরকৈব
 নরোত্তমম্ । দেবীং সরস্বতীকৈব ততো জয়মুদীরয়েৎ ॥

ওঁ ধৃতরাষ্ট্র উবাচ । ধর্মক্ষেত্রে কুরুক্ষেত্রে সমবেতা যুয়ুৎসবঃ । যামকাঃ
পাণ্ডবৈশ্চব কিমকুর্ষত সঞ্জয় ॥ ১ ॥

সঞ্জয় উবাচ । দৃষ্টা তু পাণ্ডবানীকং ব্যাচং তুর্ঘ্যোধনস্তদা । আচার্য্যমুপ-
সঙ্গম্য রাজা বচনমব্রবীৎ ॥ ২ ॥ পঠিতাং পাণ্ডুপুত্রাণামাচার্য্য মহতীং চম্ম ।
ব্যাচাং ক্রপদপুস্ত্রেন তব শিষ্যেণ ধীমতা ॥ ৩ ॥ অত্র শূরা মহেষাসা ভীমার্জুন-
সমা যুধি । যুধানো বিরটিশ্চ ক্রপদশ্চ মহারথঃ ॥ ৪ ॥ ধৃষ্টকেতুশ্চেকিতানঃ
কাশী (শি) রাজশ্চ বীর্ধ্যবান্ । পুরুজিৎ কুন্তিভোজশ্চ শৈ (সৈ) ব্যশ্চ
নরপুঙ্গবঃ ॥ ৫ ॥ যুধামন্যুশ্চ বিক্রান্ত উত্তমোজাশ্চ বীর্ধ্যবান্ । সৌভদ্রো দ্রৌপদে-
য়াশ্চ সর্ষ এব মহারথাঃ ॥ ৬ ॥ অস্মাকন্ত বিশিষ্টা যে তান্নিবোধ দ্বিজোত্তম ।
নারকা মম সৈন্তস্ত সংজ্ঞার্থং তান্ ব্রবীমি তে ॥ ৭ ॥ ভবান্ ভীমশ্চ কর্ণশ্চ
ক্রপশ্চ সমিতিঞ্জয়ঃ । অশ্বখামা বিকর্ণশ্চ সৌমদন্তির্জয়দ্রথঃ ॥ ৮ ॥ অস্ত্রে চ
বহবঃ শূরা মদর্থে ত্যক্তজীবিতাঃ । নানাশস্ত্রপ্রহরণাঃ সর্ষে যুদ্ধবিপারদাঃ ॥ ৯ ॥
অপর্য্যাপ্তং তদস্মাকং বলং ভীম্যভিরক্ষিতম্ । পর্য্যাপ্তং ত্বিদমেতেষাং বলং
ভীম্যভিরক্ষিতম্ ॥ ১০ ॥ অয়নেষু চ সর্ষেষু বধাভাগমবস্থিতাঃ । ভীমমেবা-
ভিরকন্তু ভবন্তঃ সর্ষ এব হি ॥ ১১ ॥ তস্ত সংজনয়নু হর্ষং কুরুবৃদ্ধঃ পিতামহঃ ।
সিংহনাদং বিনগোচৈঃ শব্দং দধৌ প্রতাপবান্ ॥ ১২ ॥ ততঃ শব্দাশ্চ ভৈর্যাশ্চ
পথবানকগোমুখাঃ । সহসৈবাত্যহস্তস্ত স শব্দস্তমূলোহভবৎ ॥ ১৩ ॥ ততঃ
শ্বৈতৈর্হৈর্যুজ্জৈ মহতি শ্রদ্ধনে স্থিতৌ । মাধবঃ পাণ্ডবৈশ্চব দিব্যৌ শব্দৌ
প্রদদ্যতুঃ ॥ ১৪ ॥ পাঞ্চজন্যং হ্রদীকেশো দেবদত্তং ধনঞ্জয়ঃ । পৌণ্ড্রং দধৌ
মহাশব্দং ভীমকর্মা বৃকোদরঃ ॥ ১৫ ॥ অনন্তবিজয়ং রাজা কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ ।
নকুলঃ সহদেবশ্চ সুঘোষমণিপুঙ্গকৌ ॥ ১৬ ॥ কাশ্চ পরমেঘাসঃ শিখণ্ডী চ
মহারথঃ । ধৃষ্টদ্যুম্নো বিরটিশ্চ সাত্যকিষ্চাপরাজিতঃ ॥ ১৭ ॥ ক্রপদো
দ্রৌপদেয়াশ্চ সর্ষণঃ পৃথিবীপতে । সৌভদ্রশ্চ মহাবাহুঃ শব্দান্ দধুঃ পৃথক্
পৃথক্ ॥ ১৮ ॥ স ঘোষো ধার্ত্তরাষ্ট্রাণাং হ্রদয়ানি ব্যদারয়ৎ । নভশ্চ পৃথিবী-
কৈব তুমুলোহভ্যহুনাদয়নু ॥ ১৯ ॥ অথ ব্যবস্থিতানু দৃষ্টা ধার্ত্তরাষ্ট্রানু কপিধ্বজঃ ।
প্রবৃন্তে শস্ত্রসম্পাতে ধনুরুদ্যম্য পাণ্ডবঃ । হ্রদীকেশং তদা বাক্যমিদমাহ
মহীপতে ॥ ২০ ॥ সেনয়োকৃতয়োর্মধ্যে রথং স্থাপয় মেচ্চ্যত ॥ ২১ ॥
যাবদেতান্নিরীক্ষেহং বোদ্ধু কামানবস্থিতানু ! কৈর্ময়া সহ বোদ্ধব্যমস্মিনু

রণসমুত্তমে ॥ ২২ ॥ বোৎসমানানবেকেহং ব এতেহত্র সমাগতাঃ ।
ধার্তরাষ্ট্রস্ত দুর্ষুদেবুদে প্রিরচিকীৰ্ববঃ ॥ ২৩ ॥

সঞ্জয় উবাচ । এবমুক্তো হুবীকেশো গুড়াকেশেন ভারত । সেনরোক-
ভরোর্বোধ্যে স্থাপয়িত্বা রথোত্তমম্ ॥২৪॥ ভীষ্মজ্যোৎস্নমুখতঃ সর্কেবাঞ্চ
মহীকিতাম্ ॥ উবাচ পার্থ পঠৈতান্ সমবেতান্ কুরুনিতি ॥২৫॥ তত্রাপশুৎ
স্থিতান্ পার্থঃ পিতৃনথ পিতামহান্ । আচার্য্যান্নাতুলান্ ভ্রাতৃন পুত্রান্
পৌত্রান্ সখীংস্তথা ॥২৬॥ ঋগুরান্ সুহৃদশ্চৈব সেনরোকভরোরপি । তান্ সমীক্য
স কোত্তেমঃ সর্কান্ বহুনবস্থিতান্ । কুপয়া পরয়াবিষ্টো বিষীদন্নিদমব্রবীৎ ॥২৭॥

অর্জুন উবাচ । দৃষ্টেমান্ স্বজনান্ কৃষ্ণ যুয়ুৎস্নন সমবস্থিতান্ । সৌদস্তি
মম গাত্রার্শি মুখঞ্চ পরিশুধ্যতি ॥২৮॥ বেপথুশ্চ শরীরে মে রোমহর্ষশ্চ জায়তে ।
গাণ্ডীবঃ অংসতে হস্তাং হৃৎ চৈব পরিদহতে ॥ ২৯ ॥ ন চ শক্লাম্যবস্থাভুঃ
ভ্রমতীব চ মে মনঃ । নিমিত্তানি চ পশ্যামি বিপরীতানি কেশব ॥৩০॥ ন চ
শ্রেয়োহহুপশ্যামি হত্বা স্বজনমাহবে । ন কাঙ্ক্ষ্যে বিজয়ং কৃষ্ণ ন চ রাজ্যং
সুখানি চ ॥৩১॥ কিং নো রাজ্যেন গোবিন্দ কিং ভোগৈর্জীবিভেন বা ।
ষেষামর্থে কাঙ্ক্ষিতং নো রাজ্যং ভোগাঃ সুখানি চ ॥৩২॥ ত ইমেহবস্থিতা
যুদ্ধে প্রাণাংস্ত্যক্তা ধনানি চ । আচার্য্যাঃ পিতরঃ পুত্রাশ্চৈব চ পিতা-
মহাঃ ॥৩৩॥ মাতুলাঃ ঋগুরাঃ পৌত্রাঃ শালাঃ সখ্যক্লিনস্তথা । এতান্ ন
হন্তমিচ্ছামি ব্রতোহপি মধুসূদন ॥৩৪॥ অপি ত্রৈলোক্যরাজ্যশ্চ হেতোঃ কিমু
মহীকৃতে । নিহত্য ধার্তরাষ্ট্রান্ নঃ কা প্রীতিঃ স্রাজ্জনর্দিন ॥ ৩৫ ॥ পাপমেবা-
প্রয়েদস্মান্ হত্বৈতানাততানিনঃ । তস্মান্নাহী বয়ং হন্তুঃ ধার্তরাষ্ট্রান্ সবাক্-
বান্ । স্বজনং হি কথং হত্বা সুধিনঃ স্তাম মাধব ॥ ৩৬ ॥ যত্নপোতে ন পশ্যন্তি
লোভোপহতচেতসঃ । কুলক্ষয়কৃতং দোষং মিত্রজ্যোহে চ পাতকম্ ॥ ৩৭ ॥
কথং ন জ্ঞেয়মস্মাভিঃ পাপাদস্মান্নিবর্তিতুম্ । কুলক্ষয়কৃতং দোষং প্রপশ্যন্তি-
র্জনর্দিন ॥ ৩৮ ॥ কুলক্ষয়ে প্রণশ্যন্তি কুলধর্ম্মাঃ সনাতনাঃ । ধর্মে নষ্টে কুলং
কুৎস্রমধর্ম্মোহভিভবত্যুত ॥ ৩৯ ॥ অধর্ম্মাভিভবাং কৃষ্ণ প্রহৃষ্যন্তি কুলপ্তিয়ঃ ।
স্ত্রীষু হৃষ্টাসু বাঞ্ছেষু জায়তে বর্ণসঙ্করঃ ॥ ৪০ ॥ সঙ্করো নরকার্শ্বেব কুলঘানাং
কুলশ্চ চ । পতন্তি পিতরো ছেষাং লুপ্তপিণ্ডোদকক্রিয়াঃ ॥ ৪১ ॥ দোষৈরেতৈঃ
কুলঘানাং বর্ণসঙ্করকারকৈঃ । উৎসাত্তস্তে জাতিধর্ম্মাঃ কুলধর্ম্মাশ্চ শাস্বতাঃ ॥৪২॥
উৎসন্নকুলধর্ম্মাণাং মনুষ্যাণাং জনর্দিন । নরকে নিয়তং বাসো ভবতীত্যহ-
শুশ্রম ॥৪৩॥ অহো বত মহৎ পাপং কর্ত্বুং বাবসিতা বরম্ । বদ্রাজ্যসুখলোভেন

हृत्तः स्वजनमुत्तताः ॥४४॥ यदि मामप्रतीकारमश्रुः शत्रुपापयः । धार्तराष्ट्रा रणे
हृत्तुष्टये केमतरं भवेत् ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपसृ उपाविशत् । विस्मय
सशरं चापं शोकसंविद्यमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैरासिक्यां भौमपर्कणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-

संवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः

सञ्जय उवाच । तः तथा कृपयाविष्टमश्रुर्णाकुलेक्षणम् । विषीदन्तुमिदं
वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच । कुतश्च कश्चलमिदं विषमे समुपस्थितम् । अनार्याञ्छू-
मन्वर्ग्यामकौर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैव्यां मा श्व गमः पार्थ नैतद्भय्युपपद्यते । क्रुद्रं
हृदयदोर्बल्यं त्यक्त्वात्तिष्ठ परस्तप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच । कथं भौममहं संख्ये द्रोणक मधुसूदन । इयुतिः प्रति-
योत्सामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥ गुरुनहत्या हि महानुभावान्, श्रेयो भोक्तुं
तैक्यमपीह लोके । हतार्थकामांस्तु गुरुनिर्हैव, भुञ्जीर भोगान् कृधिर
अदिशान् ॥ ५ ॥ न चैतद्विद्युः कतरन्नो गरीशो, यदा ज्ञेयं यदि वा नो
ज्ञेयुः । यानेव हत्या न जिजीविषामस्तैर्वसिताः प्रमुत्थे धार्तराष्ट्राः ॥ ७ ॥
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावाः, पूजामि त्वां धर्मसंयुतचेताः । वच्छेत्सः
शान्तिचित्तः क्रुहि तन्मे, शिष्टस्तैर्हं शधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ १॥ न हि
प्रपश्यामि ममापनुत्ताद्, वच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् । अवाप्य भूमावस-
पन्नमुद्गं, राज्यां सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा हृषीकेशः गुडाकेशः परस्तपः । न योत्स-
इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनैरौकठैर्युद्धे विषीदन्तुमिदं वचः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच । अशोच्यानश्शोचन्तुं प्रज्जावादांश्च भाषसे । गतासून-
गतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥ न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे
जनाधिपाः । न चैव न त्वविद्यामः सर्वे वयमतःपरम् ॥१२॥ देहिनोऽस्मिन्
यथा देहे कोमारं योवनं जरा । तथा देहात्तरुणापि धीरुश्च न मूर्धति ॥१३॥

मात्रास्पर्शास्तु कोस्त्येन नीतोऽसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्ताः-
 स्तितिक्रम्य भारत ॥ १४ ॥ यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषः पुरुषर्षभ ।
 समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतमश्नुते ॥ १५ ॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो
 विद्यते सतः । उतयोरपि दृष्टोऽस्तुत्वनयोस्तददर्शितः ॥ १६ ॥ अविनाशि तु
 तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चिद् कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥
 अस्तवस्तु इमे देहा नित्यास्तोत्राः शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्तु तस्माद्-
 बुध्याश्च भारत ॥ १८ ॥ य एनं वेत्ति हस्तारं वृत्तेन मन्त्रते हतम् । उर्ध्वो त्तो
 न विजानीतो नाम हस्ति न हन्ते ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नामं
 भूया भविता वा न भूयः । अज्ज्ञो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो, न हन्ते
 हन्तमाने शरीरे ॥ २० ॥ वेदाविनाशिनः नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स
 पुरुषः पार्थ कं घातयति हस्ति कम् ॥ २१ ॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहार, नवानि
 गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहार जीर्णास्तृणानि संयाति नवानि
 देही ॥ २२ ॥ नैनं हिनस्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं
 क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥ अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्यो-
 हशोश्च एव च । नित्यः सर्वगतः स्थागुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥ अव्यक्तो-
 ह्यमचित्स्थोऽयमविकार्योऽयमृच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितु-
 मर्हसि ॥ २५ ॥ अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्त्रसे यतम् । तथापि यं
 महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥ जातस्तु हि ऋबो यतुः ऋबं जग
 यतस्तु च । तस्मादपरिहार्योऽर्थे न यं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अव्यक्तादीनि
 भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनाग्नेव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥
 आश्चर्यावत् पशुति कश्चिदेनमाश्चर्यावद् वदति तथैव चाक्षुः । आश्चर्यावृत्तेन-
 यस्तुः शृणोति, श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चिद् ॥ २९ ॥ देही नित्यमवधोऽयं
 देहे सर्वस्तु भारत । तस्मात् सर्वाणि भूतानि न यं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥
 अथर्षमपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युक्ताच्छ्रेयोऽन्यात् कश्चिन्नस्तु
 न विद्यते ॥ ३१ ॥ यदृच्छन्ना चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुधिनः कश्चिन्नाः
 पार्थ लभन्ते युद्धमौदृशम् ॥ ३२ ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
 ततः स्वधर्म्यं कीर्त्सिष्यसि हि पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्त्सिष्यसि भूतानि
 कथयिष्यन्ति तेऽव्ययम् । सन्तावितस्तु चाकीर्त्सिष्यणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥
 तस्माद्गणात्परतः मन्त्रन्ते यथा महारथाः । येषां यं बहमतो भूया यान्तसि
 लाववम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहून् वदिस्यसि तवाहिताः । निन्दस्तुव सामर्थ्यं

ততো হুঃখতরং হু কিম্ ॥ ৩৬ ॥ হতো বা প্রাপ্যসি স্বর্গং জিয়া বা ভোক্যাসে
 মহীম্ । তস্মাদ্ভিষ্ঠ কোন্তের যুদ্ধায় কৃতনিশ্চয়ঃ ॥ ৩৭ ॥ সুখহঃখে সমে কৃষা
 লাভালাভৌ অরাজয়ো । ততো যুদ্ধায় যুদ্ধস্য নৈবং পাপমবাপ্যসি ॥ ৩৮ ॥
 এষা তেহতিহিতা সাংখ্যে বুদ্ধির্যোগে ত্রিমাং শৃণু । বুদ্ধ্যা যুক্তো যয়া পার্থ
 কৰ্মবন্ধঃ প্রহাস্তসি ॥ ৩৯ ॥ নেহাভিক্রমনাশোহন্তি প্রত্যবায়ো ন বিস্ততে ।
 স্বল্পমপ্যস্ত ধৰ্ম্মস্ত ত্রায়তে মহতো ভয়াৎ ॥ ৪০ ॥ ব্যবসায়াজ্জিকা বুদ্ধিরেকেকহ
 কুরুনন্দন । বহুশাখা হনস্তাশ্চ বুদ্ধয়োহব্যবসায়িনাম্ ॥ ৪১ ॥ যামিমাং
 পুন্পিতাং বাচং প্রবদন্ত্যবিপশ্চিতঃ । বেদবাদরতাঃ পার্থ নাশ্চদস্তীতিবাদিনঃ ॥ ৪২ ॥
 কামাত্মানঃ স্বর্গপরা জন্মকৰ্মফলপ্রদাম্ । ক্রিয়াবিশেষবহলাং ভোগৈশ্বৰ্য্যগতিং
 প্রতি ॥ ৪৩ ॥ ভোগৈশ্বৰ্য্যপ্রসক্তানাং তয়াপকৃতচেতসাম্ । ব্যবসায়াজ্জিকা
 বুদ্ধিঃ সমাধৌ ন বিধীয়তে ॥ ৪৪ ॥ ত্রৈগুণ্যবিষয়া বেদা নিস্বেগুণ্যো ভবার্জুন ।
 নিষন্দ্বো নিত্যসত্ত্বো নির্যোগক্ষেম আত্মবান্ ॥ ৪৫ ॥ যাবানর্থ উদপানে
 সৰ্ব্বতঃ সংপ্নুতোদকে । তাবান্ সৰ্ব্বেষু বেদেষু ত্রাঙ্কণস্ত বিজানতঃ ॥ ৪৬ ॥
 কৰ্মণ্যেবাধিকারন্তে মা ফলেষু কদাচন । মা কৰ্মফলহেতুভূৰ্ম্মা তে সন্দো-
 হস্তকৰ্ম্মণি ॥ ৪৭ ॥ যোগস্থঃ কুরু কৰ্ম্মাণি সঙ্গং ত্যক্ত্বা ধনঞ্জয় । সিদ্ধ্যসিদ্ধ্যাঃ
 সমো ভূত্বা সমস্তং যোগ উচ্যতে ॥ ৪৮ ॥ দূরেণ হবরং কৰ্ম্ম বুদ্ধিযোগাক্রমঞ্জয় ।
 বুদ্ধৌ শরণমস্থিচ্ছ কৃপণাঃ ফলহেতবঃ ॥ ৪৯ ॥ বুদ্ধিযুক্তো অহাতীহ উভে
 স্কৃত-দুষ্কতে । তস্মাদ্ যোগায় যুদ্ধস্য যোগঃ কৰ্ম্মসু কোশলম্ ॥ ৫০ ॥ কৰ্ম্মজং
 বুদ্ধিযুক্তা হি ফলং ত্যক্ত্বা মনৌষিণঃ । জন্মবন্ধবিনিমুক্তাঃ পদং গচ্ছন্ত্য-
 নাময়ম্ ॥ ৫১ ॥ যদা তে মোহকলিলং বুদ্ধিৰ্ব্যতিতরিশ্চতি । তদা গস্তাসি
 নির্বেদং শ্রোতব্যস্ত শ্রুতস্ত চ ॥ ৫২ ॥ শ্রুতিবিপ্রতিপন্নো তে যদা
 স্থান্ততি নিশ্চলা । সমাধাবচলা বুদ্ধিস্তদা যোগমবাপ্যসি ॥ ৫৩ ॥

অৰ্জুন উবাচ । স্থিতপ্রজ্ঞস্ত কা ভাষা সমাধিস্থস্ত কেশব । স্থিতধীঃ কিং
 প্রভাষেত কিমাসীত ব্রজেত কিম্ ॥ ৫৪

শ্রীতগবাহুবাচ । প্রজহাতি যদা কামান্ সৰ্ব্বান্ পার্থ মনোগতান্ ।
 আত্মন্তেবাত্মনা তুষ্টঃ স্থিতপ্রজ্ঞস্তদোচ্যতে ॥ ৫৫ ॥ হুঃখেষুহুদিগমনাঃ সুখে
 বিগতস্পৃহঃ । বীতরাগভয়ক্রোধঃ স্থিতধীম্ নিরুচ্যতে ॥ ৫৬ ॥ যঃ সৰ্ব্বত্রানতি-
 স্নেহস্ততং প্রাপ্য শুভাশুভম্ । নাভিনন্দতি ন বেষ্টি তস্ত প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিতা ॥ ৫৭ ॥
 যদা সংহরতে চাগ্রং কুৰ্ম্মোহদানীব সৰ্ব্বশঃ । ইন্দ্রিয়াণীন্দ্রিয়ার্থেভ্যস্তস্ত প্রজ্ঞা
 প্রতিষ্ঠিতা ॥ ৫৮ ॥ বিষয়া বিনিবর্তন্তে নিরাহারস্ত দেহিনঃ । রসবর্জং রসোহপ্যস্ত

परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ६२ ॥ यततो ह्यपि कोष्ठेन पुरुषस्त विपश्चितः ।
 इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसन्नं मनः ॥ ६० ॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त
 आसीत् मत्परः । वशे हि यन्नेन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥
 ध्यायतो विषयान् पुंसः सन्सेव्युपजायते । सदा संजायते कामः कामात्
 क्रोधाद्भ्रंशोऽजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् श्रुतिविभ्रमः ।
 श्रुतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणशति ॥ ६३ ॥ रागद्वेषविमूढैस्तु विषय-
 निन्द्रियैश्चरन् । आश्रयवैशेष्यविधेयाया प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥ प्रसादे सर्व-
 दुःखानां हानिरश्लेषजायते । प्रसन्नचेतसो हासु बुद्धिः पर्यावतिष्ठते ॥ ६५ ॥
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न चाभावयुक्तः शान्तिरशास्तस्य कृतः
 सुखम् ॥ ६६ ॥ इन्द्रियाणां हि चरतां यन्ननोऽहृविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां
 वायुर्नाविवाशुसि ॥ ६७ ॥ तस्माद् यस्तु महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तु प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां
 जागर्ति संयमा । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पशुतो मुनेः ॥ ६९ ॥
 आपूर्यामाणमचलप्रतिष्ठं, समुद्रमापः प्रविशन्ति यत्नम् । तद्वत् कामा यः प्रविशन्ति
 सर्वे, स शान्तिमाप्नोति न कामकामो ॥ ७० ॥ विहारं कामान् यः सर्वान् पुमांश्च-
 रति निःस्पृहः ॥ निर्धमो निरहकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥ एषा ब्रह्मी
 स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । शिवाश्रमस्तुकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाण-
 मुच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैश्वसिक्यां
 श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
 संवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः

अर्जुन उवाच । ज्ञायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत् किं
 कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं
 मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच । लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता ममानघ । ज्ञान-
 योगेन साध्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥ न कर्मणामनारम्भाटैककर्म्याः

পুরুষোহ্মুতে । ন চ সন্ন্যসনাদেব সিদ্ধিং সমধিগচ্ছতি ॥ ৪ ॥ ন হি কশ্চিৎ
 ক্ৰমমপি জাতু তিষ্ঠত্যকর্মকুৎ । কার্যতে হবশঃ কর্ম সর্কঃ প্রকৃতিজৈগুণৈঃ ॥ ৫ ॥
 কর্মেদ্রিয়ানি সংযম্য য আশ্তে মনসা স্মরন্ । ইন্দ্রিয়ার্থান্ বিমূঢ়াত্মা মিথ্যাচারঃ স
 উচ্যতে ॥ ৬ ॥ বহিঃস্রিয়ানি মনসা নিয়ম্যারভতেহর্জুন । কর্মেদ্রিয়ৈঃ কর্মযোগ-
 মসক্তঃ স বিশিষ্যতে ॥ ৭ ॥ নিয়তং কুরু কর্ম ত্বং কর্ম জ্যায়ো হকর্মণঃ । শরীর-
 যাত্ৰাপি চ তে ন প্রসিধ্যোদকর্মণঃ ॥ ৮ ॥ যজ্ঞার্থাৎ কর্মণোহনৃত্ত লোকোহয়ং
 কর্মবন্ধনঃ । তদর্থং কর্ম কোন্তেয় মুক্তসঙ্গঃ সমাচর ॥ ৯ ॥ সহযজ্ঞাঃ প্রজাঃ সৃষ্টা
 পুরোবাচ প্রজাপতিঃ । অনেন প্রসবিয়ধ্বমেঘ বোহৃষ্টিষ্টকামধুক ॥ ১০ ॥
 দেবান্ ভাবয়তানেন তে দেবা ভাবয়ন্ত বঃ । পরম্পরং ভাবয়ন্তঃ শ্রেয়ঃ
 পরমবাপ্শুধ ॥ ১১ ॥ ইষ্টান্ ভোগান্ হি বো দেবা দাস্তস্তে যজ্ঞভাবিতাঃ ।
 তৈর্দত্তানপ্রদারৈভ্যো যো ভুঙক্তে স্তেন এব সঃ ॥ ১২ ॥ যজ্ঞশিষ্টাশিনঃ
 সন্তো মুচ্যন্তে সর্ককির্ষিষেঃ । ভুঞ্জতে তে ত্ববং পাপা যে পচন্ত্যাশ্বকারণাৎ ॥ ১৩ ॥
 অন্নাদ্ভবন্তি ভূতানি পর্জ্ঞাদন্নসম্ভবঃ । যজ্ঞাদ্ভবতি পর্জ্ঞেন্যা যজ্ঞঃ কর্ম-
 সমুদ্ভবঃ ॥ ১৪ ॥ কর্ম ব্রহ্মোদ্ভবং বিদ্ধি ব্রহ্মাকরসমুদ্ভবম্ । তস্মাৎ সর্কগতং ব্রহ্ম
 নিত্যং যজ্ঞে প্রতিষ্ঠিতম্ ॥ ১৫ ॥ এবং প্রবর্তিতং চক্রং নাহুবর্তয়তীহ বঃ ।
 অঘায়ুরিন্দ্রিয়ারামো মোঘং পার্থ স জীবতি ॥ ১৬ ॥ বস্ত্রায়রতিরেব
 স্তাদাত্তপশ্চ মানবঃ । আত্মন্তেব চ সন্তুষ্টস্তশ্চ কার্যং ন বিগতে ॥ ১৭ ॥
 নৈব তশ্চ কৃতেনার্থো নাকৃতেনেহ কশ্চন । ন চাস্ত সর্কভূতেষু কশ্চিদর্থ-
 ব্যপাঞ্জয়ঃ ॥ ১৮ ॥ তস্মাদসক্তঃ সততং কার্যং কর্ম সমাচর । অসক্তো হ্যচরন্
 কর্ম পরমাপ্নোতি পুরুষঃ ॥ ১৯ ॥ কর্মণৈব হি সংসিদ্ধিমাশ্রিতা জনকাদয়ঃ ।
 লোকসংগ্রহমেবাপি সম্পশ্যন্ কর্তুমর্হসি ॥ ২০ ॥ যদ্বদাচরতি শ্রেষ্ঠস্ত-
 দেবেতরো জনঃ । স যৎ প্রমাণং কুরুতে লোকস্তদহুবর্ততে ॥ ২১ ॥ ন মে পার্থাস্তি
 কর্তব্যং ত্রিষু লোকেষু কিঞ্চন । নানবাপ্তমবাপ্তব্যং বর্ত এব চ কর্মণি ॥ ২২ ॥
 যদি হ্হং ন বর্তেয়ঃ জাতু কর্মণ্যতদ্রিতঃ । মম বস্ত্রাহুবর্তন্তে মনুষ্যাঃ পার্থ
 সর্কশঃ ॥ ২৩ ॥ উৎসীদেয়ুরিমে লোকা ন কুর্ধ্যাৎ কর্ম চেদহম্ । সঙ্করশ্চ চ
 কর্তা স্তাম্পহস্তামিমাঃ প্রজাঃ ॥ ২৪ ॥ সক্তাঃ কর্মণ্যবিদ্বাংসো যথা কুর্কন্তি
 ভারত । কুর্ধ্যাবিদ্বাংস্তথাসক্তশ্চিকৌর্লোকসংগ্রহম্ ॥ ২৫ ॥ ন বুদ্ধিভেদং
 জনয়েদজ্ঞানাং কর্মসজিনাম্ । জোষরেৎ সর্ককর্মণি বিদ্বান্ যুক্তঃ
 সমাচরন্ ॥ ২৬ ॥ প্রকৃতেঃ ক্রিয়মাণানি গুণৈঃ কর্মণি সর্কশঃ । অহকার-
 বিমূঢ়াত্মা কর্তাহমিতি মগ্নতে ॥ ২৭ ॥ তদ্বিত্ত্ব মহাবাহো গুণকর্মবিভাগয়োঃ ।

शुभा शुभेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥ प्रकृतेर्गुणसंयुताः सज्जन्ते
 शुभकर्मात् । तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविम विचालयेत् ॥ २९॥ मग्नि सर्वाणि
 कर्माणि सम्यग्वाध्यात्चेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा बुध्याश्च विगतज्वरः ॥ ३०॥
 ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावस्तोहनश्रयस्तो मुच्यन्ते
 तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥ ये ह्येतदभ्याश्रयस्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्व-
 ज्ञानविमुक्तास्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२॥ सदृशं चेष्टते श्रद्धाः प्रकृतेर्ज्ञान-
 वानपि । प्रकृतिं यास्ति भूगनि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३॥ इन्द्रिय-
 श्रेष्ठिसम्यार्थे रागद्वेषो व्यवहितो । तस्मैर्न बभवागच्छेत्तो हस्य परि-
 पश्चिनो ॥ ३४॥ श्रेष्ठान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वशुक्तितात् । स्वधर्म्ये
 निधनं श्रेष्ठः परधर्मो भद्रावहः ॥ ३५॥

अर्जुन उवाच । अथ केन प्रयुक्तोऽहम् पापकरोति पूरुषः । अनिच्छमपि
 वाक्श्रेष्ठ बलादिव नियोजितः ॥ ३६

श्रीभगवानुवाच । काम एष क्रोध एष रज्जो गुणसमुद्भवः । महाशनो
 महापापु । विद्म्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन
 च । यथोद्भवेनावृतो गर्तस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥ आवृतं ज्ञानमेतेन
 ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कोश्वेयं हृस्पृरेणानलेन च ॥ ३९ ॥
 इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरश्वाधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य
 देहिनम् ॥ ४० ॥ तस्माद्भूमिन्द्रियाण्यादौ निग्रम्य उग्रतर्षभ । पापानां प्रज्जहि
 हेनः ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि पराण्याह्वयिन्द्रियेभ्यः परं
 मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥ एवं बुद्धेः परं
 बुद्ध्वा संस्तुत्या ज्ञानमाप्नुना । जहि शक्रं महाबाहो कामरूपं ह्यसदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैश्यासिक्यां तीक्ष्णपर्कनि

श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-

संवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच । इमं विवशते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवशान्
 मनवे प्राह मरुत्सु कवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो

विदुः । स कालेनेह महता षोडशो नष्टः परस्तप ॥२॥ स एवायं मया तेहृद्य
योगः प्रोक्तः पुरातनः । तज्ज्ञोऽसि मे सथा चेति ब्रह्मस्य हेतुद्वयम् ॥३॥

अर्जुन उवाच । अपरं भवतो ज्ञय परं ज्ञय विवक्षतः । कथमेत-
द्विज्ञानीनां वृत्तानां प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच । बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्नाहं
वेद सर्वाणि न ह्यं वेथ परस्तप ॥ ५ ॥ अज्ञोऽपि सन्नव्यात्मा भूतानामौ-
चरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वमधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदा यदा
हि धर्मस्त ग्नानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्त तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
परिज्जाणाय साधूनां विनाशाय च हृदयताम् । धर्मसंस्थाप-
नार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥ ज्ञय कर्म च मे दिव्यमेवः षो
वेति तद्वतः । तज्ज्ञा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥
वीतरागभयक्रोधा मग्नया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भाव-
मागताः ॥ १० ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तज्जाम्यहम् । मम वर्त्मानु-
वर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥ काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्लिप्तं हि मातुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥ चातुर्कर्मण्यः मया सृष्टं
गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां विद्वाकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥ न मां
कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न
स बध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव
तस्माद्गुणं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कवरोऽप्यात्र
मोहिताः । तस्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽनुभावं ॥ १६ ॥
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो
गतिः ॥ १७ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्चेदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स
युक्तः कुर्वन्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥ यस्तु सर्वे समारम्भाः कामसङ्गवर्जिताः । ज्ञानाग्नि-
दग्धकर्मणः तमाहः पण्डितः बुधाः ॥ १९ ॥ तज्ज्ञा कर्मफलसदः नित्यतृप्तो
निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चिद् करोति सः ॥ २० ॥ निराशी-
र्यतचित्ताया तज्ज्ञसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति
किञ्चिदम् ॥ २१ ॥ यदृच्छालाभसङ्कष्टो ह्यन्दातीतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ
च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥ गतसदस्य मुक्तस्य ज्ञानावहितचेतसः । यज्ज्ञा-
चरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा
हृतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥ दैवमेवापरे यज्ज्ञः

যোগিনঃ পৰ্য্যাপাসতে । ব্রহ্মাণ্যাবপরে যজ্ঞঃ যজ্ঞেনৈবোপজুহ্বতি ॥ ২৫ ॥
 শ্রোত্রাদীনীন্দ্রিয়ার্ণ্যন্যে সংযমার্গিষু জুহ্বতি । শব্দাদীন্ বিবরানন্য ইন্দ্রিয়ার্গিষু
 জুহ্বতি ॥ ২৬ ॥ সৰ্ব্বাণীন্দ্রিয়কর্মাণি প্রাণকর্মাণি চাপরে । আত্মসংযম-যোগার্গৌ
 জুহ্বতি জ্ঞানদীপিতে ॥ ২৭ ॥ দ্রব্যযজ্ঞাস্তপোযজ্ঞা যোগযজ্ঞাস্তথাপরে ।
 স্বাধ্যায়জ্ঞানযজ্ঞাশ্চ যত্নঃ সংশিতব্রতাঃ ॥ ২৮ ॥ অপানে জুহ্বতি প্রাণং
 প্রাণেহপানং তথাপরে । প্রাণাপানগতৌ কৃদ্ধা প্রাণায়ামপরায়ণাঃ । অপরে
 নিয়তাহারাঃ প্রাণান্ প্রাণেষু জুহ্বতি ॥ ২৯ ॥ সর্বেহপ্যেতে যজ্ঞবিদো ব্রহ্ম-
 ক্রমিতকল্পাষাঃ । যজ্ঞশিষ্টামৃতভূজো যান্তি ব্রহ্ম সনাতনম্ ॥ ৩০ ॥ নায়ং লোকো-
 হস্ত্যযজ্ঞস্ত কুতোহন্যঃ কুরুসত্তম ॥ ৩১ ॥ এবং বহুবিধা যজ্ঞা বিততা ব্রহ্মণো
 মুখে । কৰ্মজ্ঞান্ বিদ্ধি তান্ সৰ্ব্বানৈবং জ্ঞাত্বা বিমোক্ষ্যসে ॥ ৩২ ॥ শ্রেয়ান্
 দ্রব্যময়াদ্ যজ্ঞাজ্জ্ঞানযজ্ঞঃ পরস্তপ । সৰ্ব্বং কৰ্মাখিলং পার্থ জ্ঞানে পরি-
 সমাপ্যতে ॥ ৩৩ ॥ তদ্বিদ্ধি প্রণিপাতেন পরিপ্রশ্নেন সেবয়া । উপদেক্ষ্যন্তি
 তে জ্ঞানং জ্ঞানিনস্তত্তদর্শিনঃ ॥ ৩৪ ॥ যজ্ঞজ্ঞাত্বা ন পুনর্মোহমেবং যান্তসি
 পাণ্ডব । যেন ভূতান্যশেষেণ দ্রক্ষ্যন্ত্যন্যথা ময়ি ॥ ৩৫ ॥ অপি চেদসি
 পাপেভ্যঃ সর্কেভ্যঃ পাপকৃতমঃ । সৰ্ব্বং জ্ঞানপ্রবেনৈব বৃজিনং সস্তরিশ্চসি ॥ ৩৬ ॥
 যথৈধাংসি সমিদ্ধোহগ্নির্ভস্মমাং কুরুতেহর্জুন । জ্ঞানার্গিঃ সৰ্ব্বকর্মাণি ভস্মমাং
 কুরুতে তথা ॥ ৩৭ ॥ ন হি জ্ঞানেন সদৃশং পবিত্রমিহ বিচ্যতে । তৎ স্বয়ং
 যোগসংসিদ্ধঃ কালেনাত্মনি বিন্দতি ॥ ৩৮ ॥ শ্রদ্ধাবান্ রাততে জ্ঞানং তৎপরঃ
 সংযতেন্দ্রিয়ঃ । জ্ঞানং লব্ধ্বা পরাং শান্তিমচিরেণাধিগচ্ছতি ॥ ৩৯ ॥ অজ্ঞশ্চা-
 শ্রদ্ধধানশ্চ সংশয়াত্মা বিনশ্চতি । নায়ং লোকোহস্তি ন পরো ন সুখং
 সংশয়াত্মনঃ ॥ ৪০ ॥ যোগসন্ন্যস্তকর্মাণং জ্ঞানসংহ্রিয়সংশয়ম্ । আত্মবস্তং ন
 কর্মাণি নিবধন্তি ধনঞ্জয় ॥ ৪১ ॥ তস্মাদজ্ঞানসমুতং হৃৎস্থং জ্ঞানাসিনাত্মনঃ ।
 ছিত্ত্বৈনং সংশয়ং যোগমাতিষ্ঠোতিষ্ঠ ভারত ॥ ৪২ ॥

ইতি মহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈষাণিক্যাং ভীষ্মপর্কণি

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাসুপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুন-

সংবাদে জ্ঞানবিভাগযোগো নাম চতুর্থোহধ্যায়ঃ ॥ ৪ ।

पञ्चमोऽध्यायः

अर्जुन उवाच । सन्यासः कर्मणां कृष्ण पुनर्योगश्च शंससि । वदस्व
एतयोरेकं तन्मे क्रीहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

श्रीतगवानुवाच । सन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु
कर्मसन्यासां कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥ ज्ञेयः स नित्यसन्यासी यो न
षेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं ब्रह्मा प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
साध्यायोगो पृथग्नाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यग्-
तन्मोर्क्षिन्दते फलम् ॥ ४ ॥ यं साध्याः प्राप्यते स्थानं तद् योगैरपि
गम्यते । एकं साध्याश्च योगश्च यः पशति स पशति ॥ ५ ॥ सन्यासस्तु महा-
बाहो दुःखमाप्नुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्-भूतात्मा कूर्वरपि न
लिप्यते ॥ ७ ॥ नैव किञ्चिद् करोमीति युक्तो मन्त्रेण तद्भविं । पशन् शृण्वन्
स्पृशन् श्रित्वाश्रयन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन् विस्मजन् गृह्णन् निषमिषिष्यन्पि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सक्तः त्यक्त्वा
करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाङ्गुला ॥ १० ॥ कारेण मनसा
बुद्ध्या केवलेन चिन्तितैरपि । योगिनः कर्म कूर्क्षन्ति सक्तः त्यक्त्वात्पुनरे ॥ ११ ॥
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले
सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्त्ये सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देहो नैव कूर्क्षन् कारयन् ॥ १३ ॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि
लोकस्तु सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥
नादत्ते कश्चिद् पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन
मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमाश्रुतः । तेषा-
मादित्यवज् ज्ञानं प्रकाशयति तं परम् ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयस्तदाज्ञानस्तन्निष्ठास्त-
परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्याविनयसम्पन्ने
ब्रह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥
ईहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म
तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥ न प्रहृष्ट्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विज्येत् प्राप्य
चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंयुतो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥ बाह्यस्पर्शसक्त्या
विन्यताश्रानि यं सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमश्नुते ॥ २१ ॥ ये हि
सम्पर्शजा भोगा दुःखेष्वनन एव ते । आशुस्तवस्तुः कोऽशुस्तव न तेषु रमते

बुधः ॥ २२ ॥ शक्रोतीहैव यः सोढुः प्राक् शरीरविमोक्षणम् । काम-
क्रोधोद्वेगं वेगं स युक्तः स सुधी नरः ॥ २३ ॥ बोधस्तुः सुखोऽस्तुरारामस्तथास्तु-
र्जेयातिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणः ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥ लज्जते
ब्रह्मनिर्वाणमुधयः क्लौणकन्धवाः । हिरण्येधा वताग्रानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥
कामक्रोधविभुक्तानां वतीनां वतचेतसाम् । अतितो ब्रह्मनिर्वाणः वर्तते
विदिताग्रनाम् ॥ २६ ॥ स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवाश्रुते क्रवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणो ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धि-
मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेऽहो भयक्रोधो यः सदा युक्त एव सः ॥ २८ ॥
तौक्तारं वज्रतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां
शान्तिमुच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैश्वसिक्यां भौमपर्कनि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम पঞ্চमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच । अनाश्रितः कर्मफलं कार्यां कर्म करोति यः । स
संन्यासी च योगी च न निरग्निर्चाक्रियः ॥ १ ॥ यं संन्यासमिति प्राहर्षोगं तं
विक्रि पाण्डव । न ह्यसंन्यास्तदकरो बोगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुक्कोऽमूने-
र्षोगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्तु तस्मैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मसु बद्धते । सर्वसकलसंन्यासी योगारूढ-
स्तदोच्यते ॥ ४ ॥ उरुरेदाग्रनाग्रानं नाग्रानमवसादयेत् । अतैश्वर्याग्रानो
बहुराशैश्वर्यं रिपुशान्तः ॥ ५ ॥ बहुराश्याग्रानस्तु श्वेनाशैश्वर्याग्राना जितः ।
अनाग्रानस्तु शक्रत्वे वर्तेताशैश्वर्यं शक्रवत् ॥ ६ ॥ जितान्नः प्रशास्तु परमाश्रमा
समाहितः । शौतोऽसुखहःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञान-
तृप्ताश्रमा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्याच्यते योगी समलोढ्वाश्र-
माकनः ॥ ८ ॥ सुहृन्नित्रार्थ्यादासानमथाश्वेषु बहू । साधुषु च पापेषु
समबुद्धिर्विनिश्चते ॥ ९ ॥ योगी युजोत सततमाग्रानं रहसि स्थितः । एककी
वतचित्ताश्रमा निरागौरपरिग्रहः ॥ १० ॥ उच्यते देशे प्रतिष्ठाप्य हिरमासन-
माश्रमः । नाश्रुच्छ्रितं नातिनीचं चेलान्निबुशोत्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रं

मनः कृत्वा षतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युज्याद् योगमात्रविद्यया ॥ १२ ॥
 समः कारशिरोग्रीवः धारयन्नचलः स्थिरः । सञ्चेक्य नासिकाग्रं च दिशश्चान-
 वलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशास्ताया विगततीव्रकाचारिव्रते स्थितः । मनः संशम्य
 मच्छित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥ १४ ॥ युञ्जन्नेव सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
 शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥ नात्यप्रतस्तु योगोऽस्ति न
 चैकाग्रमनस्ततः । न चातिशयशीलस्तु जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥
 युक्ताहारविहारस्तु युक्तचेष्टस्तु कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्तु योगो भवति
 दुःखहा ॥ १७ ॥ यदा विनियतः चित्तमात्रेणैवावतिष्ठते । निस्पृहः
 सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥ यथा दीपो निवातस्थो
 नेहते सोपमा श्रुता । योगिनो षतचित्तस्तु युज्यते योगमात्मानः ॥ १९ ॥
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं
 पशुन्नात्मानि तूच्यते ॥ २० ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्रहणमतीन्द्रियम् ।
 वेदं यत्र न चैवाग्रं स्थितश्चलति तद्व्रतः ॥ २१ ॥ यं लक्ष्मि चापरं लाभं
 मन्त्रते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥
 तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो
 योगोऽनिर्बिण्णचेतसा ॥ २३ ॥ संकल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समस्ततः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या
 धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थः मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥
 षतो षतो निश्चलति मनश्चकलमस्थिरम् । ततस्ततो नियतैर्यदात्मानं वशं
 नयेत् ॥ २६ ॥ प्रशास्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उद्वेपति शान्त-
 रजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥ युञ्जन्नेव सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
 सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥ सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि
 चात्मानि । ईक्षते योगयुक्ताया सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥ यो मां पशति
 सर्वत्र सर्वत्र मयि पशति । तस्माहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणशति ॥ ३० ॥
 सर्वभूतस्थितः यो मां तद्गत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी
 मयि वर्तते ॥ ३१ ॥ आत्मोपम्येन सर्वत्र समं पशति योऽर्जुन । सुखं वा
 यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच । योऽग्रं योगयुगा प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन । एतस्माहं
 न पश्यामि चकलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥ चकलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि
 बलवद् दृढम् । तस्माहं निग्रहं मत्तु बाह्यैरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

শ্রীভগবানুবাচ । অসংশয়ং মহাবাহো মনো দুর্নিগ্রহং চলম্ । অভ্যাসেন
তু কৌন্তেয় বৈরাগ্যেণ চ গৃহতে ॥ ৩৫ ॥ অসংযতান্না যোগো হুপ্রাপ-
ইতি মে মতিঃ । বশ্যান্না তু যততা শক্যোহবাণ্ডমুপায়তঃ ॥ ৩৬ ॥

অর্জুন উবাচ । অযতিঃ শ্রদ্ধন্নোপেতো যোগাচ্চলিতমানসঃ । অপ্রাপ্য
যোগসংসিদ্ধিং কাং গতিং কৃষ্ণ গচ্ছতি ॥ ৩৭ ॥ কচ্চিন্নোভয়বিভ্রষ্টহিরাত্রিবিব
নশ্রুতি । অপ্রতিষ্ঠো মহাবাহো বিমূঢ়ো ব্রহ্মণঃ পথি ॥ ৩৮ ॥ এতন্মে সংশয়ঃ
কৃষ্ণ ছেত্তুমর্হস্মশেষতঃ । ত্বদন্তঃ সংশয়স্তান্ত্র ছেত্তা ন হ্যপপশ্বতে ॥ ৩৯ ॥

শ্রীভগবানুবাচ । পার্থ নৈবেহ নামৃত্র বিনাশস্তস্ত বিদ্বতে । ন হি
কল্যাণকৃৎ কশ্চিদ্দুর্গতিং তাত গচ্ছতি ॥ ৪০ ॥ প্রাপ্য পুণ্যকৃতাং লোকানুবিদ্যা
শাশ্বতীঃ সমাঃ । শুচীনাং শ্রীমতাং গেহে যোগত্রটোহভিজায়তে ॥ ৪১ ॥
অথবা যোগিনামেব কুলে ভবতি ধীমতাম্ । এতদ্বি দুর্লভতরং লোকে জন্ম
যদীদৃশম্ ॥ ৪২ ॥ তত্র তং বুদ্ধিসংযোগং লভতে পৌর্কদেহিকম্ । যততে চ
ততো ভূয়ঃ সংসিদ্ধৌ কুরুনন্দন ॥ ৪৩ ॥ পূর্বাভ্যাসেন তেনৈব হ্রিয়তে হ্রব-
শোহপি সঃ । জিজ্ঞাসুরপি যোগস্ত শক্যব্রহ্মাতিবর্ততে ॥ ৪৪ ॥ প্রবছাদ্ যত-
মানস্ত যোগী সংশুদ্ধকিঞ্চিৎ । অনেকজন্মসংসিদ্ধস্ততো যতি পরাং
গতিম্ ॥ ৪৫ ॥ তপস্বিত্যোহপিকো যোগী জ্ঞানিত্যোহপি মতোহধিকঃ ।
কস্মিন্ত্যশ্চাধিকো যোগী তস্মাদ্ যোগী ভবার্জুন ॥ ৪৬ ॥ যোগিনামপি সর্বেষাং
মদগতেনাস্তুরান্না । শ্রদ্ধাবান্ ভজতে যো মাং স মে যুক্ততমো মতঃ ॥ ৪৭ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং ভীষ্মপর্বণি

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাসুপনিষৎসু ব্রহ্মবিজ্ঞানাং যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুন-

সংবাদে অধ্যায়যোগো নাম ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ।

সপ্তমোহধ্যায়ঃ

শ্রীভগবানুবাচ । মধ্যাসক্তমনাঃ পার্থ যোগং যুক্তমদাশ্রয়ঃ । অসংশয়ং
সমগ্রং মাং যথা জ্ঞাস্তসি তচ্ছৃণু ॥ ১ ॥ জ্ঞানং তেহহং সবিজ্ঞানমিদং বক্ষ্যাম্য-
শেষতঃ । যজ্ঞজ্ঞান্না নেহ ভূয়োহগ্জ্জাতব্যমবশিষ্যতে ॥ ২ ॥ মনুষ্টাণাং
সহস্রেষু কশ্চিদ্ যততি সিদ্ধয়ে । যততামপি সিদ্ধানাং কশ্চিন্মাং বেত্তি
তত্ত্বতঃ ॥ ৩ ॥ ভূমিরাপোহনলো বায়ুঃ খং মনো বুদ্ধিরেব চ । অহংকার
ইতীয়ং মে ভিন্না প্রকৃতিরষ্টধা ॥ ৪ ॥ অপরেরমিতস্বভাঃ প্রকৃতিং বিদ্ধি মে

पराम् । जीवभूताः महाबाहो वरेदः धार्यते जगत् ॥ ५ ॥ एतद्द्वेषानि
 भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नं जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
 मत्तः परतरं नास्ति किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोक्तं श्रद्धे मणिगणा
 इव ॥ ७ ॥ रसोऽहमप्यसु कोस्त्ये प्रभासि शशिसूर्यायोः । प्रणवः सर्व-
 वेदेषु शकः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥ पुण्यो गङ्गः पृथिव्याश्च तेजसासि
 विभावसो । जीवनं सर्वभूतेषु तपसासि तपस्विषु ॥ ९ ॥ वीजं मां सर्व-
 भूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिबुद्धिमतामसि तेजस्तेजस्विना-
 महम् ॥ १० ॥ बलं बलवतामसि कामरागविवर्जितम् । धर्माविक्रन्दो भूतेषु
 कामोऽसि भरतर्षभ ॥ ११ ॥ ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
 मत्त एवेति तान् विद्धि न ह्यहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्तावै-
 रेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नातिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥
 दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दूरत्याग्या । मामेव ये प्रपद्यन्ते मामामेतां
 त्रयस्ति ते ॥ १४ ॥ न मां ह्यकृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । मायया-
 पहतजाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्दिशा तज्जन्ते मां जनाः
 सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो विज्यासुरर्थायी जानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषां
 जानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स
 च मम प्रियः ॥ १७ ॥ उदारः सर्व एवैते जानी द्वायैव मे मतम् ।
 आश्रितः स हि युक्ताय्या मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते
 ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥
 कर्मैश्वर्यैश्चैतज्ज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽश्रद्धेदेवताः । तं तं नियममाहार प्रकृत्या
 नियताः स्वया ॥ २० ॥ षो षो वां वां तनूं तक्तुः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
 तस्त तन्नाचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्त-
 राधनधीहते । लभते च ततः कामान्नैव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥
 अस्तवत्सु फलं तेषां तद्व्यवसायमेधसाम् । देवान् देवधजो वासि मत्तुका
 वासि मामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्त्रेण मामबुद्धयः । परं
 भावमज्ञानेनो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया-
 समावृतः । मूढोऽहं नातिजानाति लोको मामव्ययम् ॥ २५ ॥ वेदाहं
 समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । त्विच्छाणि च भूतानि मास्तु वेद न
 कश्चन ॥ २६ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन ह्यन्धमोहेन भारत । सर्वभूतानि
 समोहं सर्गे वासि परस्तप ॥ २७ ॥ येषां ह्यस्तगतं पापं जनानां

पुण्यकर्षणम् । ते ह्यन्धमोहनिर्मुक्ता भङ्गस्ते मां दृष्टवताः ॥ २८ ॥ जरा-
मरणमोक्षार मामाश्रित्य षतस्ति वे । ते ब्रह्म तद्विद्ः कृत्स्नमध्यात्न्यं कर्म
चाधिलम् ॥ २९ ॥ साधित्वाधिदैवः मां साधियज्जङ्घ वे विद्ः । प्रयाण-
कालेऽपि च मां ते विदुर्वृत्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायां वैश्वसिक्यां तीर्थपर्कणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः

अर्जुन उवाच । किमुद् ब्रह्म किमध्यात्न्यं किं कर्म पुरुषोत्तम । अधि-
भूतं किं प्रोक्तमधिदैवः किमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्जः कथं कोऽत्र
देहेऽस्मिन्नुद्गमः । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि निरतान्त्रिभिः ॥ २ ॥

भगवानुवाच । अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्न्यमुच्यते । भूत-
भावोऽवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥ अधिभूतं करो भावः पुरु-
षाधिदैवतम् । अधियज्जोऽहमेवात्र देहे देहभूतांवर ॥ ४ ॥ अस्त-
काले च मामेव स्मरन् मुक्ता कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति
नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यस्तु कलेवरम् ।
तं तमेवैति कोऽस्त्य सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥ तस्मात् सर्वेषु कालेषु
मामनुस्मर युध्य च । मय्यर्पितमनो बुद्धिर्ध्यामेवैश्वस्यसंशयः ॥ ७ ॥ अज्ञास-
योगयुक्तेन चेतसा नाश्रयामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानु-
चित्तयन् ॥ ८ ॥ कविः पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्द्वयः ॥ सर्वश्र-
धातारमचित्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाणकाले मनसा-
श्चलनेन, भक्त्या युक्ता योगबलेन चैव । क्रवोर्मध्ये प्राणमावेश्च सम्यक्,
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति, विशन्ति
यद् षतशो वीतरागाः । यद्विच्छन्तो ब्रह्मर्ष्याः चरन्ति, तन्ने पदं संग्रहेण
प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वकाराणि संशय मनो हृदि निरुध्य च । मुद्ग्याध्यायान्नः
प्राणमाश्रितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥ उमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्नामनु-
स्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥ अनश्र-
चेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्माद्गन्तव्यं परं नित्यवृत्तम्

षोडशः ॥ १४ ॥ मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः
 संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥ आब्रह्मभूवनान्लोकान् पुनरावर्तिनो-
 हर्षुर्न । मामुपेत्य तु कौस्तुभे पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयुगपर्याप्त-
 महर्षद् ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रास्तां तेहहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥
 अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवा-
 व्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रामः स एवायं भूया भूया प्रलीयते । रात्र्या-
 गमेहवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥ परसुप्तात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो-
 ऽव्यक्तां सनातनः । षः स सर्वेषु भूतेषु नशुंस्ते न विनशति ॥ २० ॥
 अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तुमाहः परमां गतिम् । षं प्राप्य न निवर्तन्ते तन्नाम
 परमं मम ॥ २१ ॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्वनश्रया । वस्तुस्तुःस्थानि
 भूतानि षेन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥ षत्र काले वनावृत्तिमावृत्तिर्ष्वेव
 षोडशः । प्रयाता वासुति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अग्निर्ज्योतिरहः
 शुकः ष्यासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥
 धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः ष्यासा दक्षिणायनम् । तत्र चाक्षरसं ज्योतिर्योगी
 प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥ शुककृष्णे गतीं ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया
 वात्यनावृत्तिमश्रयावर्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते सृती पार्थ ज्ञान् षोडशी
 मूर्च्छति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु षोडशोक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥
 वेदेषु षज्जेषु तपःसु चैव, दानेषु षं पुण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तं
 सर्वमिदं विदिष्या, षोडशी परं स्थानमुपैति चाक्षरम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायाः वैश्वानिकायाः तीक्ष्णपर्कणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायाः षोडशोऽध्यायः श्रीकृष्णार्जुन-

संवादे ब्रह्मषोडशी नाम अष्टमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच । इदं ते शुक्यतमं प्रवक्ष्याम्यनश्रुयवे । ज्ञानं
 विज्ञानसहितं षड्ब्रह्मणो ब्रह्मणोऽस्यैव ॥ १ ॥ ब्रह्मविद्या ब्रह्मशुद्ध्यां
 पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यां श्रुत्वा कर्तुं मया ॥ २ ॥ अश्रद्ध-
 धानाः पुरुषा धर्मशान्ते परसुप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्षानि ॥ ३ ॥
 मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मंस्थानि सर्वभूतानि न चाहं

তেষবস্থিতঃ ॥ ৪ ॥ ন চ মৎস্থানি ভূতানি পশু মে বোগমৈশ্বরম্ । ভূত-
 ভ্রম চ ভূতস্থো মহাত্মা ভূতভাবনঃ ॥ ৫ ॥ বধাকাশস্থিতো নিত্যং বায়ুঃ
 সৰ্ব্বত্রগো মহান্ । তথা সৰ্ব্বানি ভূতানি মৎস্থানীতু্যপধারয় ॥ ৬ ॥ সৰ্ব্ব-
 ভূতানি কোন্তেষ প্রকৃতিং যাস্তি মামিকাম্ । কল্পকরে পুনস্তানি কল্পাদৌ
 বিসৃজাম্যহম্ ॥ ৭ ॥ প্রকৃতিং স্বামবষ্টভ্য বিসৃজামি পুনঃ পুনঃ । ভূতগ্রাম-
 মিমং কৃৎস্নমবশং প্রকৃতেৰ্ৰূপাৎ ॥ ৮ ॥ ন চ মাং তানি কৰ্ম্মানি নিবগ্নস্তি
 ধনঞ্জয় । উদাসীনবদাসীনমসক্তং তেষু কৰ্ম্মসু ॥ ৯ ॥ ময়াধ্যক্ষেণ প্রকৃতিঃ
 স্মরতে সচরাচরম্ । হেতুনানেন কোন্তেষ জগদ্বিপরিবর্ততে ॥ ১০ ॥ অব-
 জ্ঞানস্তি মাং যুতা মাহুযীঃ তনুমাশ্রিতম্ । পরং ভাবমজ্ঞানস্তো মম ভূতমহে-
 শ্বরম্ ॥ ১১ ॥ মোষণা মোষকৰ্ম্মাণো মোষজ্ঞানা বিচেতসঃ । রাক্ষসীমাসুরী-
 ঠৈব প্রকৃতিং মোহিনীং শ্রিতাঃ ॥ ১২ ॥ মহাত্মানস্ত মাং পার্থ দৈবীং
 প্রকৃতিমাশ্রিতাঃ । তজ্জন্ত্যানন্যমনসো জাত্বা ভূতাদিমব্যয়ম্ ॥ ১৩ ॥
 সততং কীর্তয়ন্তো মাং যতস্তশ্চ দৃঢ়ব্রতাঃ । নমস্তস্তশ্চ মাং ভক্ত্যা
 নিত্যযুক্তা উপাসতে ॥ ১৪ ॥ জ্ঞানযজ্ঞেন চাপ্যন্তে যজন্তো
 মামুপাসতে । একত্বেন পৃথক্বেন বহুধা বিশ্বতোমুখম্ ॥ ১৫ ॥ অহং
 ক্রতুরহং যজ্ঞঃ স্বধাঃ হমহমৌষধম্ । মন্বোঃ হমহমেবাজ্যমহমগ্নিরহং হৃতম্ ॥ ১৬ ॥
 পিতাঃ হমশ্চ জগতো মাতা ধাতা পিতামহঃ । বেদ্যং পবিত্রমোহকার ঋক্
 সাম যজুরেব চ ॥ ১৭ ॥ গতিৰ্ত্ত্বা প্রভুঃ সাক্ষী নিবাসঃ শরণং সূহৃৎ ।
 প্রভবঃ প্রলয়ঃ স্থানং নিধানং বীজমব্যয়ম্ ॥ ১৮ ॥ তপাম্যহমহং বর্ষং
 নিগৃহ্ণাম্যৎসৃজামি চ । অমৃতকৈব যুত্যাশ্চ সদসচ্চাহমর্জুন ॥ ১৯ ॥ ত্রৈবিণ্ডা
 মাং সোমপাঃ পুতপাপা, যজ্ঞৈরিষ্টা স্বর্গতিং প্রার্থয়ন্তে । তে পুণ্যমাসাচ্চ
 সুরেন্দ্রলোকমগ্নস্তি দিব্যান্ দিবি দেবভোগান্ ॥ ২০ ॥ তে তং ভূত্বা
 স্বর্গলোকং বিশালং, ক্ষীণে পুণ্যে মর্ত্যালোকং বিশস্তি । এবং ত্রয়ীধর্ম্মমহু-
 প্রপন্ন, গতাগতং কামকামা লভন্তে ॥ ২১ ॥ অনন্তাশ্চিস্তয়ন্তো মাং যে জনাঃ
 পর্যুপাসতে । তেবাং নিত্য্যভিযুক্তানাং বোগক্লেমং বহাম্যহম্ ॥ ২২ ॥
 বেৎপ্যশ্চদেবতাভক্তা যজন্তে শ্রদ্ধয়াশ্রিতাঃ । তেহপি মামেব কোন্তেষ
 যজন্ত্যবিধিপূৰ্ব্বকম্ ॥ ২৩ ॥ অহং হি সৰ্ব্বযজ্ঞানাং ভোক্তা চ প্রভুরেব চ । ন তু
 মামভিজ্ঞানস্তি তদ্বেনাতশ্চ্যবস্তি তে ॥ ২৪ ॥ যাস্তি দেবব্রতা দেবান্ পিতৃন্
 যাস্তি পিতৃব্রতাঃ । ভূতানি যাস্তি ভূতেজ্যা যাস্তি মদ্যাজিনোহপি মাম্ ॥ ২৫ ॥
 পত্রং পুষ্পং ফলং তোরং যো মে ভক্ত্যা প্রবচ্ছতি । তদহং ভক্ত্যুপহৃতমগ্নামি

প্রবতান্ননঃ ॥ ২৬ ॥ যৎ করোষি বদনাসি বজ্জুহোষি দদাসি যৎ ।
 যন্তপশ্চসি কোন্তেয় তৎ কুরুষ মদর্পণম্ ॥ ২৭ ॥ শুভাশুভকলৈরেবং
 মোক্ষ্যসে কর্মবন্ধনৈঃ । সন্ন্যাসযোগযুক্তায়া বিমুক্তো নামুপৈষ্যসি ॥ ২৮ ॥
 সমোহহং সর্কভূতেষু ন মে ঘেষ্যোহস্তি ন প্রিয়ঃ । যে ভজন্তি তু মাং ভক্ত্যা
 ময়ি তে তেষু চাপ্যহম্ ॥ ২৯ ॥ অপি চেৎ সুহৃতাচারো ভজতে মামনন্তভাক্ ।
 সাধুরেব স মন্তব্যঃ সন্ন্যাস্যবসিতো হি সঃ ॥ ৩০ ॥ ক্ষিপ্ৰং ভবতি ধর্মায়া
 শম্বছান্তিঃ নিগচ্ছতি । কোন্তেয় প্রতিজানীহি ন মে ভক্তঃ প্রণশ্চতি ॥ ৩১ ॥ মাং
 হি পার্শ্ব ব্যপাশ্রিত্য যেহপি স্যুঃ পাপযোনয়ঃ । স্ত্রিয়ো বৈশ্ণাস্তথা শূদ্রাস্তেহপি
 ষান্তি পরাং গতিম্ ॥ ৩২ ॥ কিং পুনর্বাঙ্কণাঃ পুণ্যা ভক্তা রাজর্ষয়স্তথা ।
 অনিত্যমসুখং লোকমিমং প্রাপ্য ভজস্ব মাম্ ॥ ৩৩ ॥ মন্যনা ভব মদুক্তো
 মদ্বাছী মাং নমস্কুরু । মামেবৈষ্যসি যুক্তৈবমাআনং মৎপরায়ণঃ ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং ভীষ্মপর্বনি

শ্রীমদভগবদ্গীতাসুপনিষৎসু ব্রহ্মবিজ্ঞানং যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুন-

সংবাদে রাজবিজ্ঞারাজগুহ্বষোগো নাম নবমোহধ্যায়ঃ ।

দশমোহধ্যায়ঃ

শ্রীভগবানুবাচ । ভূয় এব মহাবাহো শৃণু মে পরমং বচঃ । যন্তেহহং
 শ্রীয়মাণায় বক্ষ্যামি হিতকাম্যয়া ॥ ১ ॥ ন মে বিদুঃ সুরগণাঃ প্রভবং ন মহর্ষয়ঃ ।
 অহমাদিহি দেবানাং মহর্ষীণাঞ্চ সর্কশঃ ॥ ২ ॥ যো মামজমনাদিঞ্চ বেত্তি
 লোকমহেশ্বরম্ । অসম্মূঢ়ঃ স মর্ত্যেষু সর্কপাটৈঃ প্রমুচ্যতে ॥ ৩ ॥ বুদ্ধিজ্ঞান-
 মসম্বোহঃ ক্রমা সত্যং দমঃ শমঃ । সুখং দুঃখং ভবোহভাবো ভয়ঞ্চাত্ম-
 মেব চ ॥ ৪ ॥ অহিংসা সমতা তুষ্টিস্তপো দানং যশোহবশঃ । ভবন্তি তাবা
 ভূতানাং মত্ত এব পৃথগিধাঃ ॥ ৫ ॥ মহর্ষয়ঃ সপ্ত পূর্কে চক্রারো মনবস্তথা ।
 মদ্রাবা মানসা জাতা যেষাং লোক ইমাঃ প্রজাঃ ॥ ৬ ॥ এতাং বিভূতিং যোগঞ্চ
 মম যো বেত্তি তত্ত্বতঃ । সোহবিকম্পেন যোগেন যুক্ত্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥ ৭ ॥
 অহং সর্কশ্চ প্রভবো মত্তঃ সর্কং প্রবর্ততে । ইতি মহা ভজন্তে মাং বুধা
 ভাবসমম্বিতাঃ ॥ ৮ ॥ মচ্ছিত্তা মদ্রতপ্রাণা বোধয়ন্তঃ পরম্পরম্ । কথয়ন্তশ্চ
 মাং নিত্যং তুষ্টন্তি চ রমন্তি চ ॥ ৯ ॥ তেষাং সততযুক্তানাং ভক্ততাং

श्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धिवोगं तं धेन मामुपवाञ्छि ते ॥१०॥ तेषामेवानु-
कम्पार्थमहमज्ज्ञानजः तमः । नाशयाम्याअभावस्तो ज्ञानदीपेन ताञ्चता ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच । परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं
दिव्यमादिदेवमजः विभुम् ॥ १२ ॥ आहस्तामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः श्रमश्चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥ सर्वमेतदृतं मन्त्रे
यन्मां वदसि केशव । न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥
श्रममेवाअनाआनं वेधं च पुरुषोत्तम । भूतभावन भूतेश देवदेव
जगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमर्हंशेषेण दिव्या हाअविभूतयः । वात्किर्बिभूति-
भिलोकानिमांश्च व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथं विष्णामहं षोडशोऽङ्गः
सदा परिचिञ्चयन् । केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥
विस्तरेणाअनो षोडशं विभूतिषु जनार्दन । भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो
नास्ति मेहमृतम् ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच । हस्तं ते कथयिष्यामि दिव्या हाअविभूतयः । प्राधान्यतः
कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरश्च मे ॥ १९ ॥ अहमाद्या षुडशकेश सर्वभूता-
शयस्थितः । अहमादिष्ट मध्यं च भूतानामस्त एव च ॥ २० ॥ आदित्या-
नामहं विष्णुर्जेत्यातिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्नरुतामसि नक्षत्राणामहं
शनी ॥ २१ ॥ वेदानां सामवेदोऽसि देवानामसि वासवः । इन्द्रियाणां
मनश्चासि भूतानामसि चेतना ॥ २२ ॥ क्रुद्धाणां शक्रश्चासि विद्वेषो यक्ष-
रक्षसाम् । वसूनां पावकश्चासि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसां
सूयां मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामसि
सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्योकमकरम् । यज्ञानां जप-
बद्धोऽसि स्वावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वथः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां
नारदः । गङ्गाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उरुचैःश्रवस-
मथानां विद्धि माममुतोद्भवम् । ऐरावतं गङ्गाणां नराणां
नराधिपम् ॥ २७ ॥ आग्नीध्रानामहं वज्रं धेनुनामसि कामधुक । प्रजनश्चासि
कन्दर्पः सर्पाणामसि वासुकिः ॥ २८ ॥ अनन्तश्चासि नागानां वक्रणो यादसा-
महम् । पितृणामर्यामा चासि यमः संवमतमहम् ॥ २९ ॥ प्रह्लादश्चासि
दैत्यानां काशः कलयतामहम् । युगाणां युगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च
पक्षिणाम् ॥ ३० ॥ पवनः पवतामसि रामः शम्भुतामहम् । वषाणां मकर-
श्चासि श्रोतसामसि जाह्ववी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्याअविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ७२ ॥ अकराणामकारोहसि
 ह्रस्वः सामासिकश्च । अहमेवाकरः कालो धाताहहं विवतोमुखः ॥ ७३ ॥
 वृत्यः सर्कहरश्चाहमुडवश्च भविष्यताम् । कीर्तिः श्रीर्काक् च नारीणां श्रुतिर्मेधा
 धृतिः क्रमा ॥ ७४ ॥ बृहत् साम तथा सान्नां गायत्रीछन्दसामहम् । मानानां
 मार्गशीर्षोहहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ७५ ॥ द्युतः ह्यन्यतामसि तेजस्तेजस्विना-
 महम् । ज्ञरोहसि व्यवसायोहसि सद्गः सद्भवतामहम् ॥ ७६ ॥ वृषीणां वान्-
 देवोहसि पाण्डवानां धनञ्जयः । मूनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुपना कविः ॥ ७७ ॥
 दण्डो दमयतामसि नीतिरसि जिगीषताम् । मोनः चैवासि गुह्यानां ज्ञानः
 ज्ञानवतामहम् ॥ ७८ ॥ वचापि सर्कभूतानां वीजः तदहमर्जून । न तदस्ति
 विना षत् शान्तरा भूतं चराचरम् ॥ ७९ ॥ नास्तोहस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां
 परस्तप । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्किञ्चरो मया ॥ ८० ॥ षट्शद्विभूतिमत्
 सद्गं श्रीमदूर्जितमेव वा । तद्गदेवावगच्छ त्वं मम तेजोहंशसम्भवम् ॥ ८१ ॥
 अथवा बहूनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जून । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
 स्थितो जगत् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहाभारते षतसाहस्र्यां संहितायां वैशासिक्यां भीष्मपर्वणि
 श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
 संवादे विभूतिषोऽध्यायः ।

एकान्तशोऽध्यायः

अर्जून उवाच । मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्याअसंज्ञितम् । षड्गोक्तं
 वचस्तेन मोहोऽहं विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्यसौ हि भूतानां श्रुतौ
 विस्तुरशो मया । अतः कमलपत्राक् महाअयमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥ एवमेतद्-
 यथाथ त्वमात्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥
 मन्त्रसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति श्रुते । योगेश्वर ततो मे त्वं
 दर्शयान्मानव्ययम् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच । पञ्च मे पार्थ रूपानि षतशोऽथ सहस्रशः । नाना-
 विधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥ ५ ॥ पञ्चादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ
 मरुतस्तथा । बहून्तद्रूपैर्वापि पञ्चाक्षर्याणि भारत ॥ ६ ॥ इहैकस्यं जगत्
 कृत्स्नं पञ्चाक्ष सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश वचात्तद्रूपैर्मिच्छसि ॥ ७ ॥

ন তু মাং শক্যসে দ্রষ্টুমনেনৈব স্বচক্ষুযা । দিব্যং দদামি তে চক্ষুঃ পশু মে
যোগমৈশ্বরম্ ॥ ৮ ॥

সঞ্জয় উবাচ । এবমুক্তা ততো রাজন্ মহাবোগেশ্বরো হরিঃ । দর্শয়ামাস
পার্থায় পরমং রূপমৈশ্বরম্ ॥ ৯ ॥ অনেকবক্তৃনয়নমনেকাভূতদর্শনম্ ।
অনেকদিব্যাভরণং দিব্যানেকোক্তায়ুধম্ ॥ ১০ ॥ দিব্যমাল্যাস্বরধরং দিব্য-
গক্রানুলেপনম্ । সর্বাশ্চর্য্যময়ং দেবমনস্তং বিশ্বতোমুখম্ ॥ ১১ ॥ দিবি সূর্য্য-
সহস্রশ্চ ভবেদ্ যুগপচ্ছিতা । যদি ভাঃ সদৃশী সা স্ফাটাসস্তশ্চ মহাঅনঃ ॥ ১২ ॥
তত্রৈকস্বং জগৎ কুৎসং প্রবিভক্তমনেকধা । অপশুদেবদেবশ্চ শরীরে
পাণ্ডবস্তদা ॥ ১৩ ॥ ততঃ স বিশ্বয়াবিষ্টো হৃষ্টরোমা ধনঞ্জয়ঃ । প্রণম্য শিরসা
দেবং কৃতাজলিরভাষত ॥ ১৪ ॥

অর্জুন উবাচ । পশ্যামি দেবাংস্তব দেব দেহে, সর্বাংস্তথা ভূতবিশেষ-
সজ্জান্ । ব্রহ্মাণমীশং কমলাসনস্থমৃষীংশ্চ সর্বাভুরগাংশ্চ দিব্যান্ ॥ ১৫ ॥
অনেকবাহুদরবক্তৃনেত্রং, পশ্যামি ত্বাং সর্কতোহনস্তরূপম্ । নাস্তং ন মধ্যং ন
পুনস্তবাদিৎ, পশ্যামি বিশ্বেশ্বর বিশ্বরূপ ॥ ১৬ ॥ কিরীটিনং গদিনং চক্রিণঞ্চ,
তেজোরশিৎ সর্কতো দীপ্তিমস্তম্ । পশ্যামি ত্বাং দুর্নিরীক্ষ্যং সমস্তাদীপ্তা-
নলার্কদ্যুতিমপ্রমেয়ম্ ॥ ১৭ ॥ ত্বমক্ষরং পরমং বেদিতব্যং, ত্বমশ্চ বিশ্বশ্চ পরং নিধা-
নম্ । ত্বমব্যয়ঃ শাশ্বতধর্মগোপ্তা, সনাতনশ্চ পুরুষো যতো মে ॥ ১৮ ॥ অনাদি-
মধ্যান্তমনস্তবীর্ঘ্যমনস্তবাহুং শশিসূর্য্যনেত্রম্ । পশ্যামি ত্বাং দীপ্তহতাশবক্তৃং, স্বতে-
জসা বিশ্বমিদং তপস্তম্ ॥ ১৯ ॥ ত্বাপৃথিব্যোরিদমস্তরং হি, ব্যাপ্তং স্বয়ৈকেন
দিশশ্চ সর্কাঃ । দৃষ্টাভূতং রূপমুগ্রং তবেদং, লোকত্রয়ং প্রব্যথিতং মহাঅন ॥ ২০ ॥
অমী হি ত্বাং সুরসজ্জা বিশস্তি, কেচিদ্ভীতাঃ প্রাজ্ঞলয়ো গৃণস্তি । স্বস্তীতু্যক্তা
মহর্ষিসিদ্ধসজ্জাঃ, স্তবস্তি ত্বাং স্ততিভিঃ পুঙ্কলাভিঃ ॥ ২১ ॥ রুদ্রাদিত্যা বসবো
ষে চ সাধ্যা, বিশ্বেশ্বিনৌ মরুতশ্চোন্নপাশ্চ । গন্ধর্কবক্ষাসুরসিদ্ধসজ্জা, বীক্ষন্তে
ত্বাং বিশ্বিতাশ্চৈব সর্কে ॥ ২২ ॥ রূপং মহন্তে বহুবক্তৃনেত্রং, মহাবাহো
বহবাহুরূপাদম্ । বহুদরং বহুদংষ্ট্রাকরালং, দৃষ্টা লোকাঃ প্রব্যথিতা-
স্তথাহম্ ॥ ২৩ ॥ নভঃস্পৃগং দীপ্তমনেকবর্ণং, ব্যাতাননং দীপ্তবিশালনেত্রম্ ।
দৃষ্টা হি ত্বাং প্রব্যথিতাস্তরায়া, ধৃতিং ন বিন্দামি শমঞ্চ বিষ্ণে ॥ ২৪ ॥
দংষ্ট্রাকরালানি চ তে মুখানি, দৃষ্টেইব কালানলসন্নিভানি । দিশো ন জানে
ন লভে চ শর্ম, প্রসীদ দেবেশ জগন্নিবাস ॥ ২৫ ॥ অমী চ ত্বাং ধৃতরাষ্ট্রশ্চ
পুত্রাঃ, সর্কে সইবাবনিপালসঙ্ঠৈঃ । ভীয়ো দ্রোণঃ সূতপুত্রস্তথাসৌ,

সহাস্রদীপৈরপি বোধমুখ্যৈঃ ॥ ২৬ ॥ বক্তৃণি তে স্বরমাণা বিশস্তি, দংষ্ট্রা-
করালানি ভয়ানকানি। কেচিদ্ধিলগ্না দশমাস্তরেষু, সংদৃশ্যন্তে চূর্ণিতকৃত্ত-
মাকৈঃ ॥ ২৭ ॥ যথা নদীনাং বহবোহনুবেগাঃ, সমুদ্রমেবাভিমুখা দ্রবন্তি।
তথা তবাসী নরলোকবীরা, বিশস্তি বক্তৃণ্যভিত্তো জলন্তি ॥ ২৮ ॥ যথা
প্রদীপ্তঃ জলনঃ পতঙ্গা, বিশস্তি নাশায় সমুদ্রবেগাঃ। তথৈব নাশায় বিশস্তি
লোকাস্তবাপি বক্তৃণি সমুদ্রবেগাঃ ॥ ২৯ ॥ লেলিহসে গ্রসমানঃ সমস্তা-
ল্লোকান্ সমগ্রান্ বদনৈর্জলন্তিঃ। তেজোভিরাপূর্য্য জগৎ সমগ্রং, ভাসন্ত-
বোগ্রাঃ প্রতপন্তি বিষেণ ॥ ৩০ ॥ আখ্যাহি মে কো ভবানুগ্ররূপো, নমোহস্ত
তে দেববর প্রসাদ। বিজ্ঞাহুমিচ্ছামি ভবন্তমাচ্ছং, ন হি প্রজ্ঞানামি তব
প্রবৃত্তিম্ ॥ ৩১ ॥

শ্রীভগবানুবাচ। কালোহস্মি লোকক্ষরকুৎ প্রবুকো, লোকান্ সমাহতুমিহ
প্রবৃত্তঃ। ঋতেহপি স্বাং ন ভবিষ্যন্তি সর্কৈ, যেহবস্থিতাঃ প্রত্যনীকেষু
ষোধাঃ ॥ ৩২ ॥ তস্মাত্তমুর্নিষ্ঠ যশো লভস্ব, জিত্বা শক্রান্ ভুঙ্ক, রাজ্যং সম-
কম্। ময়ৈবৈতে নিহতাঃ পূর্বমেব, নিমিত্তমাত্রং ভব সব্যসাতিন্ ॥ ৩৩ ॥
দ্রোণঞ্চ ভীষ্মঞ্চ জরদ্রথঞ্চ, কর্ণং তথাশ্রানপি যোধবীরান্। যয়া হতাংস্বঃ
জহি মা ব্যথিষ্ঠা, যুধ্যস্ব জেতাসি রণে সপত্নান্ ॥ ৩৪ ॥

সঞ্জয় উবাচ। এতচ্ছূত্বা বচনং কেশবস্ত, কৃতাজ্জগির্কৈপমানঃ কিরীটী।
নমস্কৃত্য ভূয় এবাহ কৃষ্ণং, সগদগদং ভীতভীতঃ প্রণম্য ॥ ৩৫ ॥

অর্জুন উবাচ। স্থানে ক্রমীকেশ তব প্রকীর্ত্যা, জগৎ প্রহৃষ্যত্যনুরজ্যতে চ।
রক্ষাংসি ভীতানি দিশো দ্রবন্তি, সর্কৈ নমস্তস্তি চ সিদ্ধসঙ্ঘাঃ ॥ ৩৬ ॥ কস্মাচ্চ
তে ন নমেরন্নহাগ্নন্। গরীরসে ব্রহ্মণোহপ্যাদিকত্রৈ। অনন্ত দেবেশ জগন্নি-
বাস, ত্বমক্ষরং সদসত্ত্বংপরং স্বং ॥ ৩৭ ॥ ত্বমাদিদেবঃ পুরুষঃ পুরাণস্বমস্ত
বিশ্বস্ত পরং নিধানম্। বেত্তাসি বেত্তঞ্চ পরঞ্চ ধাম, ত্বয়া ততং বিশ্বমনস্ত-
রূপ ॥ ৩৮ ॥ বায়ুর্মোহগ্নির্করুণঃ শশাকঃ, প্রজাপতিস্বঃ প্রপিতামহশ্চ।
নমো নমস্তেহস্ত সহস্রকৃতঃ, পুনশ্চ ভূয়োহপি নমো নমস্তে ॥ ৩৯ ॥ নমঃ পুরস্তা-
দথ পৃষ্ঠতন্তে, নমোহস্ত তে সর্কিত এব সর্ক। অনন্তবীর্য্যামিতবিক্রমস্বঃ, সর্কৈং
সমাপ্নোষি ততোহসি সর্কৈঃ ॥ ৪০ ॥ সখেতি মহা প্রসঙ্গং বহুকুং, হে কৃষ্ণ হে
ষাদব হে সখেতি। অজানতা মহিমানং তবেদং, যয়া প্রমাদাৎ প্রণয়েন
বাপি ॥ ৪১ ॥ যচ্চাবহাসার্থমসংকৃতোহসি, বিহারশয্যাসনভোজনেষু।
একোহধবাপ্যচ্যুত তৎ সমক্ষং, তৎ কাময়ে স্বানহমপ্রমেরম্ ॥ ৪২ ॥ পিতাসি

লোকস্ত চরাচরস্ত, স্বমস্ত পূজ্যস্ত গুরুর্গরীরান্ । ন স্বংসমোহত্যাত্যধিকঃ
কৃতোহস্তো, লোকজয়েৎপ্যপ্রতিমপ্রভাবঃ ॥ ৪৩ ॥ তস্মাৎ প্রথম্য প্রথিত্য
কায়ং, প্রসাদয়ে আমহনীশমীড়্যম্ । পিতেব পুত্রস্ত সখেব সখ্যঃ, প্রিয়ঃ প্রিয়ান্না-
ইসি দেব সোচুম্ ॥ ৪৪ ॥ অদৃষ্টপূর্বং ক্বিতোহস্মি দৃষ্টা, তয়েন চ
প্রব্যথিতং মনো মে । তদেব মে দর্শয় দেব রূপং, প্রসীদ দেবেশ জগন্নি-
বাস ॥ ৪৫ ॥ কিরীটিনং গদিনং চক্রহস্তমিচ্ছামি ত্বাং দ্রষ্টুমহং তথৈব ।
তেনৈব রূপেণ চতুর্ভুজেন, সহস্রবাহো ভব বিশ্বমূর্ত্তে ॥ ৪৬ ॥

শ্রীভগবানুবাচ । ময়া প্রসয়েন তবার্জুনেদং, রূপং পরং দর্শিতমাত্মবোগাৎ ।
তেজোময়ং বিশ্বমনস্তমাগুং, যন্মে ত্বদন্তেন ন দৃষ্টপূর্বম্ ॥ ৪৭ ॥ ন বেদ-
বজ্ঞাধ্যয়নৈর্ন দানৈর্ন চ ক্রিয়াভির্ন তপোভিক্রটৈঃ । এবংরূপং শক্য
অহং নৃলোকে, দ্রষ্টুং ত্বদন্তেন কুরুপ্রবীর ॥ ৪৮ ॥ মা তে ব্যথা মা চ বিমূঢ়-
ভাবো, দৃষ্টা রূপং ঘোরমীদৃঙ্ মমেদম্ । ব্যপেতভীঃ প্রীতমনাঃ পুনশ্চ, তদেব
মে রূপমিদং প্রপশু ॥ ৪৯ ॥

সঞ্জয় উবাচ । ইত্যর্জুনং বাসুদেবস্তথোক্তা, স্বকং রূপং দর্শয়ামাস ত্বয়ঃ ।
আশ্বাসয়ামাস চ ভীতমেনং, ত্বয়া পুনঃ সৌম্যবপুর্মহাত্মা ॥ ৫০ ॥

অর্জুন উবাচ । দৃষ্টেদং মাহুযং রূপং তব সৌম্যং জনাৰ্দ্দিন । ইদানীমস্মি
সংবৃত্তঃ সচেতাঃ প্রকৃতিং গতঃ ॥ ৫১ ॥

শ্রীভগবানুবাচ । সুহৃদর্শমিদং রূপং দৃষ্টবানসি যন্মম । দেবা অপ্যস্ত রূপস্ত
নিত্যং দর্শনকাজ্জিগ্ৰহঃ ॥ ৫২ ॥ নাহং বেদৈর্ন তপসা ন দানেন ন চেজ্যয়া ।
শক্য এবশ্বিধো দ্রষ্টুং দৃষ্টবানসি মাং যথা ॥ ৫৩ ॥ ভক্ত্যা ত্বনন্তয়া
শক্য অহমেবশ্বিধোহর্জুন । জাতুং দ্রষ্টুঞ্চ তন্বেন প্রবেষ্টুঞ্চ পরস্তপ ॥ ৫৪ ॥
মৎকর্মকৃন্মৎপরমো মদুস্তঃ সঙ্গবর্জিতঃ । নির্বৈরঃ সর্বভূতেষু যঃ স মামেতি
পাশুব ॥ ৫৫ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং ভীষ্মপর্কণি

শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে বিশ্বরূপদর্শনং নাম একাদশোহধ্যায়ঃ ।

দ্বাদশোহধ্যায়ঃ

অর্জুন উবাচ । এবং সততযুক্তা যে ভক্তাঃ পশু্যপাসতে । যে চাপ্য-
করমব্যক্তং তেষাং কে যোগবিত্তমাঃ ॥ ১ ॥

শ্রীভগবানুবাচ । মন্যাবেশ মনো বে মাং নিত্যযুক্তা উপাসতে । প্রভা
পররোপেতাংস্তে মে যুক্ততমা যতাঃ ॥ ২ ॥ বে স্বকরমনির্দেশমব্যক্তং পশু-
পাসতে । সৰ্বজগমচিন্ত্যক কুটস্থমচলং ক্রবন্ ॥ ৩ ॥ সংনিয়মোজ্জিয়গ্রামং
সৰ্বজ সমবুদ্ধয়ঃ । তে প্রাপ্নুবন্তি মামেব সৰ্বভূতহিতৈ রতাঃ ॥ ৪ ॥
ক্লেশোহধিকতরন্তেষামব্যক্তাসক্তচেতসাম্ । অব্যক্তা হি গতিহুঃখং
দেহবত্তিরবাপ্যতে ॥ ৫ ॥ বে তু সৰ্বানি কৰ্ম্মানি ময়ি সন্ন্যস্ত মৎপরাঃ ।
অনন্তেনৈব যোগেন মাং ধ্যানস্ত উপাসতে ॥ ৬ ॥ তেষামহং সমুদ্ধৃতা যত্ন-
সংসারসাগরাৎ । ত্বামি ন চিরাৎ পার্থ মন্যাবেশিতচেতসাম্ ॥ ৭ ॥ মন্যেব মন
আধেয় ময়ি বুদ্ধিঃ নিবেশয় । নিবসিযাসি মন্যেব অত উদ্ধং ন সংশয়ঃ ॥ ৮ ॥
অথ চিত্তং সমাধাতুং ন শক্নোষি ময়ি স্থিরম্ । অত্যাশ্রয়োগেন ততো
মামিচ্ছাপ্তুং ধনঞ্জয় ॥ ৯ ॥ অত্যাশ্রয়স্যসমর্থেহসি মৎকৰ্ম্মপরমো ভব ।
মদৰ্থমপি কৰ্ম্মানি কুৰ্ব্বন্ সিদ্ধিমবাप्স্যসি ॥ ১০ ॥ অথৈতদপ্যশক্তোহসি
কর্ত্তং মদযোগমাশ্রিতঃ । সৰ্বকৰ্ম্মফলত্যাগং ততঃ কুরু যতাস্থবান্ ॥ ১১ ॥
যেরো হি জ্ঞানমভ্যাসাজ্ জ্ঞানাদ্জ্ঞানং বিশিষ্যতে । ধ্যানাৎ কৰ্ম্মফল-
ত্যাগস্ত্যাগাচ্ছাস্তিরনস্তরম্ ॥ ১২ ॥ অশেষ্টা সৰ্বভূতানাং মৈত্রঃ করুণ এব চ ।
নির্ঘমো নিরহকারঃ সমহুঃখসুখঃ কমী ॥ ১৩ ॥ সন্তুষ্টঃ সততং যোগী যতাত্মা
দৃঢ়নিশ্চয়ঃ । মন্যর্পিতমনোবুদ্ধির্যো মদ্বক্তঃ স মে প্রিয়ঃ ॥ ১৪ ॥ যন্ন্যারো-
ষিত্তে লোকো গোকারোষিত্তে চ যঃ । হর্ষামৰ্ষভয়োধেগৈশ্চুক্রো যঃ স
চ মে প্রিয়ঃ ॥ ১৫ ॥ অনপেক্ষঃ শুচির্দক্ষ উদাসীনো গতব্যধঃ । সৰ্ব্বারম্ভ-
পরিত্যাগী যো মহক্তঃ স মে প্রিয়ঃ ॥ ১৬ ॥ যো ন হ্রযতি ন ঘেষ্টি ন শোচতি
ন কাঙ্কতি । শুভাশুভপরিত্যাগী ভক্তিমান্ যঃ স মে প্রিয়ঃ ॥ ১৭ ॥ সমঃ
শত্রৌ চ মিত্রে চ তথা মানাপমানয়োঃ । শীতোষ্ণসুখদুঃখেষু সমঃ সঙ্গবিব-
র্জিতঃ ॥ ১৮ ॥ তুল্যানিন্দাস্তুতিমৌনৌ সন্তুষ্টৌ যেন কেনচিত্ । অনিকেতঃ
স্থিরমতির্ভক্তিমান্ প্রিয়ো নরঃ ॥ ১৯ ॥ বে তু ধৰ্ম্মামৃতমিদং যথোক্তং পশু-
পাসতে । প্রদধানা মৎপরমা ভক্তাস্তেহতৌব মে প্রিয়াঃ ॥ ২০ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং ভীষ্মপর্বণি

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাসুপনিষৎসু ব্রহ্মবিজ্ঞানাং বোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুন-

সংবাদে ভক্তিযোগো নাম দ্বাদশোহধ্যায়ঃ ।

ब्रह्मसूत्रशास्त्राख्ये

(अर्जुन उवाच । प्रकृतिः पुरुषकैश्च क्त्रः क्त्रमेव च । एतद्-
वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं केशव) ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच । इदं शरीरं कोशेन क्त्रवित्यातिधीरते । एतद् बो-
वेति तं प्राहः क्त्र इति तद्विदः ॥ २ ॥ क्त्रकापि मां विद्धि सर्व-
क्त्रेषु भारत । क्त्रक्त्रज्ञेयज्ञानं वदन् ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥ तं
क्त्रं वदन् वदन् च वद्विकारि वतश्च यं । स च वो वं प्रजावत् तं समासेन
मे शृणु ॥ ४ ॥ अविभक्तं गीतं ह्येनातिविधेः पृथक् । ब्रह्मन् ब्रह्मपदैश्चैव
हेतुमन्तिविनिश्चितैः ॥ ५ ॥ महाभूतान् हकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि
दशैकं पञ्च चन्द्रियगोचराः ॥ ६ ॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सञ्जातश्चेतना-
धृतिः । एतं क्त्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥ अमानिषमदक्षिण-
महिंसा कान्तिराजवम् । आचार्योपासनं शौचं श्रेय्यामाअविनिग्रहः ॥ ८ ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥
असक्तिरनभिषङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं समचित्तमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥
मयि चानन्तबोधेन त्त्रव्यतिचारिणी । विविक्तदेशसेविषमरतिर्जनसंसदि ॥ ११ ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यतः तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं
वदन्तो ह्युवाच ॥ १२ ॥ ज्ञेयं वदन् प्रवक्ष्यामि वदन् ज्ञानमृतमन्ते । अनादिमं
परं ब्रह्म न संशयानुच्यते ॥ १३ ॥ सर्वतः पाणिपादं तं सर्वतो ह्यकिशिरौ-
मुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभूतेषु निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥ अन्तर्बहिर्विज्ञेयं दूरस्थं चास्तिके च
तं ॥ १६ ॥ अविभक्तं भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभृत् च तज्ज्ञेयं
ग्रसिषु प्रभविषु च ॥ १७ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं
ज्ञेयं ज्ञानगम्यं ह्यदि सर्वं धिष्ठितम् (विष्ठितम्) ॥ १८ ॥ इति क्त्रं तथा ज्ञानं
ज्ञेयं क्त्रं समासतः । मन्तु एतद्विज्ञाय मन्तावायोपपद्यते ॥ १९ ॥ प्रकृतिः
पुरुषकैश्च विद्यानादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्ब-
वान् ॥ २० ॥ कार्याकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां
भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१ ॥ पुरुषः प्रकृतिश्चो हि भूङ्क्ते प्रकृतिज्ञानं
गुणान् । कारणं गुणसंज्ञो ह्यस्य सदसद्व्योनिर्जन्मसु ॥ २२ ॥ उपद्रष्टा ह्यमन्ता च
तर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्ते देहे ह्यस्मिन् पुरुषः परः ॥ २३ ॥

व एवं वेत्ति पुरुषः प्रकृतिः शृणोति सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भ्रूयो-
 हतिजायते ॥ २४ ॥ ध्यानेनास्मिन् पशुति केचिदात्मानमात्माना । अन्ते साध्येन
 योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥ अन्ते देवमजानन्तः श्रद्धान्येत्य उपा-
 सते । तेऽपि चातितरन्त्येव यत्तुः श्रुतिपरारणाः ॥ २६ ॥ बावत् सञ्जायते
 किञ्चिन् सत्त्वं स्वावरजसम् । केन्द्रकेन्द्रजसंयोगात्तद्विद्धि उरुतर्षत ॥ २७ ॥
 समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तः परमेष्ठिनम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तः यः पशुति स
 पशुति ॥ २८ ॥ समं पशुन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मानात्मानं
 ततो याति परां गतिम् ॥ २९ ॥ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वतः ।
 यः पशुति तथात्मानमकर्तारं स पशुति ॥ ३० ॥ यदा भूतपृथग्भावमेकमहम्
 पशुति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१ ॥ अनादिद्वारिणोऽप्यथा
 परमात्मानमव्ययः । शरीरस्योऽपि कौस्तुभं न करोति न लिप्यते ॥ ३२ ॥
 यथा सर्वगतं सौम्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा
 नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥ यथा प्रकाशयत्येकः कुण्डलं लोकमिमं रविः । केन्द्रं
 केन्द्री तथा कुण्डलं प्रकाशयति तारत ॥ ३४ ॥ केन्द्रकेन्द्रजयोरैवमन्तरं
 ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षकं ये विदुर्वाप्सि ते परम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैरागिक्यां तैत्तिरीयपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-

संवादे केन्द्रकेन्द्रजविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच । परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यद्-
 ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम
 साधर्म्यागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥ मम योनि-
 र्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्तं दधाम्याहम् । संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥
 सर्वयोनिषु कौस्तुभं मूर्त्तयः संभवन्ति वाः । तासां ब्रह्म महद्बोनिरहं बीज-
 प्रदः पिता ॥ ४ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः । निवर्णन्ति महाबाहो
 देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् । सुधसत्त्वेन
 वप्राति ज्ञानसत्त्वेन चानघ ॥ ६ ॥ रजो रागाद्यकं विद्धि तूष्णसत्त्वं सुदुर्लभम् ।

तन्निवृत्तिं कौन्तेरु कर्मसन्नेन देहिनम् ॥ १ ॥ तमश्चजानञ्जः विद्धि मोहनं
 सर्वदेहिनाम् । प्रमादात्तन्निवृत्तिस्तन्निवृत्तिं तारत ॥ ८ ॥ सङ्गः सुखे
 सङ्गयति रजः कर्मणि तारत । जानमावृत्त्यं तु तमः प्रमादे सङ्गयत्युत ॥ ९ ॥
 रजस्तमश्चातिङ्गुर सङ्गः भवति तारत । रजः सङ्गः तमश्चैव तमः सङ्गः
 रजस्तथा ॥ १० ॥ सर्वदारेषु देहेहस्मिन् प्रकाश उपजायते । जानं वदा तदा
 विद्याविवृद्धः सङ्गमित्युत ॥ ११ ॥ लोभः प्रवृत्तिरारब्धः कर्मणामशयः स्पृहा । रज-
 श्चेतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादोऽ-
 मोह एव च । तमश्चेतानि जायन्ते विवृद्धे कुरूनन्दन ॥ १३ ॥ वदा सङ्गे
 प्रवृद्धे तु प्रलयः वाति देहभृत् । तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रति-
 पद्यते ॥ १४ ॥ रजसि प्रलयः गता कर्मसक्तिं जायते । तथा प्रलीनस्तमसि
 मृतबोनिषु जायते ॥ १५ ॥ कर्मणः सुकृतश्रावः सात्त्विकः निर्मलः फलम् ।
 रजस्तु फलः दुःखमजानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥ सङ्गात् सङ्गायते जानं रजसो
 लोभ एव च । प्रमादमोहो तमसो भवतोऽजानमेव च ॥ १७ ॥ उर्ध्वं
 गच्छति सङ्गश्च मध्ये तिष्ठति राजसाः । ज्वलन्गुणवृत्तिश्च (वृत्तश्च) अधोगच्छति
 तामसाः ॥ १८ ॥ नात्र गुणैः कर्तारं वदा द्रष्टारुपश्रुति । गुणैस्त्यक्त परं
 वेत्ति मन्त्रावः सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥ गुणानेतानतीत्य जीन् देही देहसमुत्-
 वान् । जन्ममृत्युजराहःथैर्विमुक्तोऽमृतमप्नुते ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । कैर्निर्देहीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो । किमा-
 चारः कथंकेतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच । प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च मोहमेव च पाण्डव । न षेष्टि
 सञ्चवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्षो
 न विचाल्यते । गुणा वर्तन्त इत्येवः योऽवतिष्ठति नेदते ॥ २३ ॥
 समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्ट्राशकाङ्गनः । तुल्याप्रियाप्रियो धीरुत्तम-
 निक्वात्सङ्गतिः ॥ २४ ॥ मानापमानयोश्चाल्युत्तमो मित्रारिपक्रयोः । सर्वारु-
 पवित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥ मां च योऽव्याभिचारेण भक्तियोगेन
 सेवते । स गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मसूयारु कर्तते ॥ २६ ॥ ब्रह्मणो हि
 प्रतिष्ठाहममृतश्राव्यस्त च । शाश्वतस्त च धर्मस्त सुखैश्चैकात्मिकस्त च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितारां वैरासिक्याः तीर्थपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-

संवादे गुणव्यभिचारयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

শতসাহস্রাংশুগাঃ

ত্রীতগবাহুবাচ । উর্ধ্বমূলমধঃশাখকথং প্রাহরব্যয়ম্ । ছন্দাংসি বস্ত পর্ণানি
 বস্তং বেদ স বেদবিৎ ॥ ১ ॥ অধশ্চোর্ধ্বং প্রস্থতাস্তস্ত শাখা, গুণপ্রবৃদ্ধা বিবর-
 প্রবালাঃ । অধস্ত মূলান্তমুসস্ততানি, কর্মাহুবন্ধীনি মনুষ্যলোকে ॥ ২ ॥ ন রূপ-
 মস্তেহ তথোপলভ্যতে, নাস্তৌ ন চাদিন' চ সম্প্রতিষ্ঠা । অধধমেনং স্তবিক্রু-
 মূলমসকশস্ত্রেণ দৃঢ়েন ছিত্বা ॥ ৩ ॥ ততঃ পদং তৎ পরিমার্গিতব্যং, বস্মিন্
 গতা ন নিবর্তন্তি তুরঃ । তমেব চাশ্বং পুরুষং প্রপত্তে, বস্তঃ প্রবৃত্তিঃ প্রস্থতা
 পুরাণী ॥৪॥ নির্মাণমোহা জিতসদদোষা, অধ্যাত্মনিত্যা বিনিবৃত্তকামাঃ । ষষ্ঠে-
 র্কিমুক্তাঃ স্ত্বধঃখসংগৈর্গচ্ছন্ত্যমূঢ়াঃ পদমব্যয়ং তৎ ॥৫॥ ন তত্তাসন্নতে সূর্যো
 ন শশাঙ্কো ন পাবকঃ । ষদ্ গতা ন নিবর্তন্তে তদ্ধাম পরমং মম ॥৬॥ ষ্টমৈবাংশো
 জীবলোকে জীবন্তুতঃ সনাতনঃ । মনঃষষ্ঠানীক্রিয়াণি প্রকৃতিস্থানি কৰ্বতি ॥৭॥
 শরীরং ষদবাপ্নোতি বচাপ্যৎক্রামতীশ্বরঃ । গৃহীত্বৈতানি সংযাতি বায়ুর্গন্ধা-
 নিবানয়াৎ ॥৮॥ শ্রোত্রং চক্ষুঃ স্পর্শনঞ্চ রসনং ভ্রাণমেব চ । অধিষ্ঠায় মনশ্চায়ং
 বিবরাহুপসেবতে ॥৯॥ উৎক্রামন্তং স্থিতং বাপি ভূজানং বা গুণাঙ্ঘিতম্ । বিমূঢ়া
 নাস্তপশ্চস্তি পশ্চস্তি জ্ঞানচক্ষুঃ ॥১০॥ ষতস্তৌ যোগিনশ্চৈনং পশ্চস্ত্যাশ্বস্তবস্থিতম্ ।
 ষতস্তৌহপ্যকৃতাত্মানো নৈনং পশ্চস্ত্যচেতসঃ ॥১১॥ ষদাদিত্যগতং তেজো অগ-
 তাসন্নতেহখিলম্ । ষচ্চন্দ্রমসি ষচ্চারৌ তস্তেজো বিদ্ধি মামকম্ ॥১২॥ গামাবিশ্ত
 চ ভূতানি ধারয়াম্যহমোজসা । পুষ্যামি চৌষধীঃ সর্বাঃ সোমো ভূত্বা
 রসাস্বকঃ ॥১৩॥ অহং বৈশ্বানরো ভূত্বা প্রাণিনাং দেহমাপ্রিতঃ । প্রাণাপান-
 সমাযুক্তঃ পশাম্যন্নং চতুর্কিধম্ ॥১৪॥ সর্কস্ত চাহং হৃদি সন্নিবিষ্টৌ, মস্তঃ স্ত্বতি-
 জ্ঞানমপোহনঞ্চ । বেদৈশ্চ সর্কৈরহমেব বেত্তৌ, বেদান্তকুশেদবিদেব চাহম্ ॥১৫॥
 ষাবিমৌ পুরুষৌ লোকে করশ্চাকর এব চ । করঃ সর্কানি ভূতানি কূটস্থো-
 হকর উচ্যতে ॥১৬॥ উত্তমঃ পুরুষস্তমঃ পরমাস্তেত্যাদাহুতঃ । যৌ লোকত্রয়মাবিশ্ত
 বিত্তর্ভ্যব্যয় ঈশ্বরঃ ॥১৭॥ ষম্মাৎ করমতীতোহহমকরাদপি চোত্তমঃ । অতোহস্মি
 লোকে বেদে চ প্রথিতঃ পুরুষোত্তমঃ ॥১৮॥ যৌ মামেবমসংমূঢ়ৌ জানাতি
 পুরুষোত্তমম্ । স সর্কবিভৃজতি মাং সর্কভাবেন ভারত ॥১৯॥ ইতি গুহৃতমং
 শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাস্তমুপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যারাগং যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে
 পুরুষোত্তমবোগো নাম পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ ।

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈরাগিক্যাং ভীষ্মপর্কণি
 শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাস্তমুপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যারাগং যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে
 পুরুষোত্তমবোগো নাম পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ ।

श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच । अतः सर्वसंशुद्धिर्निबोधयोग्यावस्थितिः । दानं दमश्च
 ब्रह्मश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैतनम् ।
 दया दृढेष्टलोपश्च माद्वेषः ह्रीरचापलम् ॥२॥ तेजः क्रमा बुद्धिः शौच-
 मद्रोहो नातिमानिता । तवन्ति सम्पदं दैवीमतिजातस्तु भारत ॥३॥ दन्तो
 दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पाकश्चमेव च । अज्ञानं चातिजातस्तु पार्थ सम्पद-
 मासुरीम् ॥४॥ दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धासुरी मता । सा तु चः सम्पदं
 दैवीमतिजातोऽसि पाण्डव ॥५॥ द्यौः तु तसर्गे लोकेऽस्मिन् दैव आसुर-
 एव च । दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरः पार्थ मे शृणु ॥६॥ प्रवृत्तिर्निवृ-
 त्तिश्च जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु
 विद्यते ॥७॥ असत्यमप्रतिष्ठं च जगदाहरनीश्वरम् । अपरम्परसद्भुतं किम-
 न्तं कामहेतुकम् ॥८॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽस्तवुद्धयः । प्रभवत्यग्र-
 कर्माणः क्रम्य जगतोऽहिताः ॥९॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदा-
 श्रिताः । मोहाद् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽनुचिन्ताः ॥१०॥ चिन्ताम-
 परिमेयाश्च प्रलयास्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदिति
 निश्चिताः ॥११॥ आशापापशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरामणाः । ज्ञेहन्ते काम-
 भोगार्थमन्तान्नेनार्थमक्षयान् ॥१२॥ इदमन्त मया लक्ष्मिदं प्राप्सेत् मनोरथम् ।
 इदमन्तोदमपि मे तविद्यति पुनर्धनम् ॥१३॥ असौ मया हतः शक्रहनिष्ठे चाप-
 रानपि । क्षेमरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुधी ॥१४॥ आद्यो-
 ऽतिजनवानस्मि कोऽन्तोऽस्ति सदृशो मया । वक्ष्ये दास्यामि मोक्षिष्ये इत्यज्ञान-
 विमोहिताः ॥१५॥ अनेकचित्तविलास्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः
 कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽनुचो ॥१६॥ आत्सङ्गाविताः सुक्ता धनमान-
 मदाश्रिताः । यजन्ते नामवैजन्ते दन्तेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥ अहकारः बलं
 दर्पः कामः क्रोधश्च संप्रिताः । मामात्परदेहेषु प्रेषिष्यन्तेऽत्यसुरकाः ॥१८॥
 तानहं विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यक्षयमशुभानासुरीषेव
 षोनिषु ॥१९॥ आसुरीः षोनिमापरा मृता जग्नि जग्नि । मामप्राप्यैव
 कोऽन्ते ततो वास्त्यधमां गतिम् ॥२०॥ त्रिविधं नरकश्रेणं वारं नाशन-
 माश्रनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तन्मादेतन्नरः त्यजेत् ॥२१॥ एतैर्विमूढः
 कोऽन्ते तमोर्वाटैरग्निभिर्नरः । आचरत्याश्रनः श्रेणस्ततो वाति परां
 गतिम् ॥२२॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामचारतः । न सः सिद्धिमवाप्नोति

ন সুখং ন পরাং গতিম্ ॥২৩॥ তস্মাচ্ছাস্ত্রং প্রমাণস্তে কার্য্যাকাৰ্য্যব্যবহিতৌ ।
জ্ঞান্ধা শাস্ত্রবিধানোক্তং কৰ্ম কৰ্ত্তুমিহাহসি ॥২৪॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং তীর্থপর্যটন
শ্রীমদ্ভগবদ্গীতানুপনিষৎসু ব্রহ্মবিজ্ঞানাং যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণার্জুন-
সংবাদে দৈবানুরসম্পর্ষিতাগর্ষণো নাম ষোড়শোহধ্যায়ঃ ।

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ

অর্জুন উবাচ । যে শাস্ত্রবিধিমুৎসৃজ্য যজন্তে প্রকরাষিতাঃ । তেষাং
নিষ্ঠা তু কা কৃষ্ণ সত্বমাহো রজস্তমঃ ॥১॥

শ্রীভগবানুবাচ । ত্রিবিধা ভবতি প্রক্কা দেহিনাং সা স্বভাবজা । সাত্ত্বিকী
রাজসী চৈব তামসী চেতি তাং শৃণু ॥২॥ সত্ত্বানুরূপা সর্কশ্চ প্রক্কা ভবতি
ভারত । প্রক্কা ময়োহরং পুরুষো যো যচ্ছুদ্ধঃ স এব সঃ ॥৩॥ যজন্তে সাত্ত্বিকা
দেবান্ যকরক্কাংসি রাজসাঃ । প্রেতান্ ভূতগণাংশ্চান্তে যজন্তে তামসা
জনাঃ ॥৪॥ অশাস্ত্রবিহিতং ঘোরং তপ্যন্তে যে তপো জনাঃ । দস্তাহকার-
সংযুক্তাঃ কামরাগবলাষিতাঃ ॥৫॥ কৰ্ম্মরন্তঃ শরীরস্থং ভূতগ্রামমচেতসঃ ।
মর্কৈবাস্তঃশরীরস্থং তান্ বিদ্যানুরনিশ্চয়ান্ ॥৬॥ আহারস্তপি সর্কশ্চ ত্রিবিধো
ভবতি প্রিয়ঃ । যজন্তপস্তথা দানং তেষাং ভেদমিমং শৃণু ॥৭॥ আয়ুঃসত্ববলা-
রোগ্যমুখপ্রীতিবিবর্দ্ধনাঃ । রস্তাঃ স্নিগ্ধাঃ স্থিরা হৃগ্গা আহারাঃ সাত্ত্বিক-
প্রিয়াঃ ॥৮॥ কটু মলবণাত্যুষ্ণতীক্করুক্ষবিদাহিনঃ । আহারা রাজসস্তেষ্ঠা
দুঃখশোকাময়প্রদাঃ ॥৯॥ বাতঘামং গতরসং পুতি পর্য্যুষিতঞ্চ যৎ । উচ্ছিষ্ট-
মপি চামেধ্যং ভোজনং তামসপ্রিয়ম্ ॥১০॥ অকলাকাজ্জিতির্ঘজ্জো বিধি-
দিষ্টো য ইজ্যতে । যষ্টব্যমেবেতি মনঃ সমাধায় স সাত্ত্বিকঃ ॥১১॥ অভি-
সন্ধায় তু ফলং দস্তার্থমপি চৈব যৎ । ইজ্যতে ভরতশ্রেষ্ঠ তং যজ্ঞং বিদ্ধি রাজ-
সম্ ॥১২॥ বিধিহীনমস্টাগং মন্ত্রহীনমদক্ষিপম্ । প্রক্কাবিরহিতং যজ্ঞং তামসং
পরিচক্তে ॥১৩॥ দেববিজ্ঞগুরুপ্রাজ্ঞপূজনং শৌচমার্জবম্ । ব্রহ্মচর্য্যমহিংসা
চ শারীরং তপ উচ্যতে ॥১৪॥ অনুবেগকরং বাক্যং সত্যং প্রিয়হিতঞ্চ
যৎ । স্বাধ্যায়াত্যসনকৈব বাঙ্ ময়ং তপ উচ্যতে ॥ ১৫ ॥ মনঃপ্রসাদঃ
সৌম্যস্বঃ মৌনমাস্ত্রবিনিগ্রহঃ । ভাবসংগুহ্মিরিত্যেতস্তপো মানসমুচ্যতে ॥১৬॥

अक्षरा पररा तपुः तपस्तपुः त्रिविधः नरैः । अफलाकारिभिरुक्तैः
सात्त्विकं परिचक्षते ॥ ११ ॥ संकारमानपुकार्थं तपो दष्टेन चैव
षण् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमक्रवम् ॥१८॥ मृत्ग्राहेणासनो
षण् पीडया क्रियते तपः । परश्रोत्रसादनार्थं वा तन्नामसमुदाहृतम् ॥१९॥
दातव्यमिति वदानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च
तदानं सात्त्विकं श्रुतम् ॥२०॥ वस्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश वा पुनः ।
दीयते च परिक्रिष्टं तदानं राजसं श्रुतम् ॥२१॥ अदेशकाले वदान-
मपात्रेऽप्यष्ट दीयते । असंस्कृतमवजातं तन्नामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ उं तत्स-
दिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः श्रुतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च
विहिताः पुरा ॥२३॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते
विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥ तदित्यनभिसङ्गाय फलं
यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकारिणः ॥२५॥
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा
सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति
चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥ अक्षरा हतं
दत्तं तपस्तपुः कृतं षण् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ॥२८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैरासिक्यां तीर्थपर्कणि

श्रीमद्भगवद्गीतानुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-

संवादे अक्षात्रयविभागबो गो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच । सत्यासु महाबाहो तद्विच्छामि वेदितुम् । त्यागश्च
च हवीकेश पृथक् केशिनिसूदन ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच । काम्यानां कर्मणां त्वासं सत्यासं कवरो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहृत्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥ त्याज्यं दोषवदित्येके
कर्म प्राहर्षनौषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥ निश्चयं
शृणु मे तत्र त्यागे उरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सत्प्र-
कीर्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यामेव तत् । यज्ञो दानं

তপশ্চৈব পাবনানি মনৌষিণাম্ ॥ ৫ ॥ এতান্‌পি তু কৰ্ম্মাণি সত্‌ ত্যক্ত্‌
 ফলানি চ । কৰ্ত্তব্যানীতি মে পার্থ নিশ্চিতং মতমুত্তমম্ ॥ ৬ ॥ নিয়তস্ত তু
 সন্ন্যাসঃ কৰ্ম্মণো নোপপাদ্যতে । মোহান্তস্ত পরিত্যাগস্তামসঃ পরিকীৰ্ত্তিতঃ ॥ ৭ ॥
 দুঃখমিত্যেব যৎ কৰ্ম্ম কারক্লেশতয়াস্ত্যজ্ঞেৎ । স কৃত্বা রাজসং ত্যাগং নৈব
 ত্যাগফলং লভেৎ ॥ ৮ ॥ কার্যমিত্যেব যৎ কৰ্ম্ম নিয়তং ক্রিয়তেহর্জুন । সত্‌
 ত্যক্ত্‌ ফলকৈব স ত্যাগঃ সাত্ত্বিকো মতঃ ॥ ৯ ॥ ন বেদ্যকুশলং কৰ্ম্ম কুশলে
 নাশ্চযজ্ঞতে । ত্যাগী সত্বসমাবিষ্টো মেধাবী ছিন্নসংশয়ঃ ॥ ১০ ॥ ন হি দেহভূতা
 শক্যং ত্যক্তুং কৰ্ম্মাণ্যশেষতঃ । যস্ত কৰ্ম্মফলত্যাগী স ত্যাগীত্যভিধীয়তে ॥ ১১ ॥
 অনিষ্টমিষ্টং মিশ্রঞ্চ ত্রিবিধং কৰ্ম্মণঃ ফলম্ । ভবত্যত্যাগিনাং শ্রেত্য ন তু
 সন্ন্যাসিনাং কচিৎ ॥ ১২ ॥ পঞ্চমানি মহাবাহো কারণানি নিবোধ মে ।
 সাত্ত্ব্যে কৃতান্তে প্রোক্তানি সিদ্ধয়ে সৰ্ব্বকৰ্ম্মণাম্ ॥ ১৩ ॥ অধিষ্ঠানং তথা কৰ্ত্তা
 করণঞ্চ পৃথগ্ধিম্ । বিবিধাশ্চ পৃথক্ চেষ্টা দৈবকৈবাজ পঞ্চমম্ ॥ ১৪ ॥ শরীর-
 বাহ্যনোভির্ষৎ কৰ্ম্ম প্রারভতে নরঃ । ত্রাঘ্যং বা বিপরীতং বা পঠেতে তস্ত
 হেতবঃ ॥ ১৫ ॥ তত্রৈবং সতি কৰ্ত্তারমাত্মানং কেবলম্‌ যঃ । পশ্যত্যকৃত-
 বুদ্ধ্যায় স পশ্যতি দুৰ্ম্মতিঃ ॥ ১৬ ॥ যস্ত নাহকৃতো ভাবো বুদ্ধিৰ্ভস্তু ন
 লিপ্যতে । ইদ্যপি স ইমানৌকার হস্তি ন নিবধ্যতে ॥ ১৭ ॥ জ্ঞানং জ্ঞেয়ং
 পরিজ্ঞাতা ত্রিবিধা কৰ্ম্মচোদনা । করণং কৰ্ম্ম কৰ্ত্তেতি ত্রিবিধঃ কৰ্ম্মসংগ্রহঃ ॥ ১৮ ॥
 জ্ঞানং কৰ্ম্ম চ কৰ্ত্তা চ ত্রিধৈব গুণভেদতঃ । প্রোচ্যতে গুণসম্বন্ধানে যথাবচ্ছ্‌
 তান্‌পি ॥ ১৯ ॥ সৰ্ব্বভূতেষু বৈনৈকং ভাবমব্যয়মীকতে । অবিতস্তং
 বিভক্তেষু তজ্‌জ্ঞানং বিদ্ধি সাত্ত্বিকম্ ॥ ২০ ॥ পৃথক্তে ন তু যজ্‌জ্ঞানং নানা-
 ভাবান্‌ পৃথগ্ধিধান্‌ । বেত্তি সৰ্ব্বেষু ভূতেষু তজ্‌জ্ঞানং বিদ্ধি রাজসম্ ॥ ২১ ॥
 যস্ত কৃৎস্নবদেকশ্চিন্‌ কার্যো সক্তমহৈতুকম্ । অতস্তার্থবদগ্নঞ্চ তত্তামসমুদা-
 হৃতম্ ॥ ২২ ॥ নিয়তং সঙ্গরহিতমরাগদেষতঃ কৃতম্ । অফলপ্রেপ্সুনা কৰ্ম্ম
 যস্তং সাত্ত্বিকমুচ্যতে ॥ ২৩ ॥ যস্তু কামেপ্সুনা কৰ্ম্ম সাহকারেণ বা পুনঃ ।
 ক্রিয়তে বহলায়াসং তদ্রাজসমুদাহৃতম্ ॥ ২৪ ॥ অনুবন্ধং ক্রয়ং হিংসামনপেক্ষ্য
 চ পৌরুষম্ । মোহাদারভ্যতে কৰ্ম্ম যস্তস্তামসমুচ্যতে ॥ ২৫ ॥ মুক্তসন্দো-
 হনহংবাদৌ ধৃত্যৎসাহসমধিতঃ । সিদ্ধ্যসিদ্ধ্যানির্ঝিকারঃ কৰ্ত্তা সাত্ত্বিক
 উচ্যতে ॥ ২৬ ॥ রাগী কৰ্ম্মফলপ্রেপ্সুর্নূকো হিংসাস্বকোহুচিঃ । হর্ষশোকা-
 ধিতঃ কৰ্ত্তা রাজসঃ পরিকীৰ্ত্তিতঃ ॥ ২৭ ॥ অযুক্তঃ প্রাকৃতঃ স্তব্ধঃ শঠো নৈকৃতি-
 কোহমসঃ । বিবাদী দৌৰ্ভয়ত্ৰী চ কৰ্ত্তা তামস উচ্যতে ॥ ২৮ ॥ বুদ্ধ্যেৰ্তেদং

धृतैश्च व शुणतत्रिविधः शुणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्श्वेन धनञ्जय ॥ २० ॥
 प्रवृत्तिक निवृत्तिक कार्याकार्यो भवतः । वदन्मोक्षकं वा वेत्ति बुद्धिः सा
 पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥ यथा धर्ममधर्मकं कार्याकार्याभेदे च । अवधावन्
 प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मः धर्ममिति वा मन्त्रते तमसा-
 वृता । सर्वार्थान् विपरीताःश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यथा
 धारयते मनःप्राणेश्चिरक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ
 सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ यथा तु धर्मकार्थान् धृत्या धारयतेहर्जुन । प्रसङ्गेन
 कलाकाञ्ची धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यथा स्वप्नं तत्र शोकं विषादं
 मदमेव च । न विमुक्तं दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥ सुखद्विदानीं
 त्रिविधः शुणु मे भवतर्षभ । अत्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं निगच्छति ॥ ३६ ॥
 यत्रदग्रे विषमिव परिणामेहमुतोपमम् । तत्र सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्र-
 बुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेश्चिरसंबोधाद् यत्रदग्रेहमुतोपमम् । परिणामे
 विषमिव तत्र सुखं राजसं स्वतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रे चाह्वयके च सुखं मोहन-
 माश्रयः । निद्रालसप्रमादोऽथ तत्रामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ न तदस्ति पृथिव्यां
 वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेतिः श्रान्तिशुणैः ॥ ४० ॥
 ब्रह्मणश्चिरविशां शुद्धाणां परस्तप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवै-
 शुणैः ॥ ४१ ॥ शमो ह्यस्तपः शौचं कास्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञान-
 मास्तिकां ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥ शौर्यात् तेजो धृतिर्दाक्यां युद्धे चाप्य-
 पलायनम् । दानमीश्वरभावश्च कात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥ कृषिगौरव्य-
 वाणिज्यां वैश्वकर्म स्वभावजम् । परिचर्याश्चकं कर्म शुद्धशापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥
 ये ये कर्मण्यतिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा
 विन्दति तच्छुणु ॥ ४५ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा
 तमत्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान् स्वधर्मो विशुणः परधर्मात्
 स्फुटितात् । स्वभावनिरतः कर्म कूर्कराप्नोति किञ्चिदम् ॥ ४७ ॥ सहजं कर्म
 कोऽस्तेन सदोषमपि न त्र्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवा-
 वृताः ॥ ४८ ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जिताया विगतस्पृहः । नैकर्म्यसिद्धिं
 परमां सर्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥ सिद्धिं प्राप्ते यथा ब्रह्म तथाप्नोति
 निबोध मे । समासेनैव कोऽस्तेन निष्ठा ज्ञानश्च वा परा ॥ ५० ॥ बुद्ध्या
 विशुद्धया युक्ते धृत्याज्ञानं नियम्य च । शब्दान् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषो
 बुद्धश्च ॥ ५१ ॥ विविक्तसेवो लक्ष्मी वतवाक्कारमानसः । ध्यानयोगपरौ

नित्यं वैराग्यं सवुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहकारं बलं दर्पं कामं
 क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्धमः शास्त्रो ब्रह्मद्वयं कल्पते ॥ ५३ ॥
 ब्रह्मद्वयः प्रसन्नास्त्रा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु द्रुतेषु मङ्गलिः
 लभते पराम् ॥ ५४ ॥ उक्त्या मामभिजानाति यावान् वृत्तान्नि तद्वतः । ततो
 मां तद्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥ सर्वकर्मण्यपि सदा कूर्वाणे
 मद्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥ चेतसा सर्व-
 कर्मणि मयि सन्त्यस्त मत्परः । बुद्धिबोगमुपाश्रित्य मच्छिन्तः सततं तव ॥ ५७ ॥
 मच्छिन्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्प्रियसि । अथ चेत्त्वमहकारान् श्रोत्रसि
 विनञ्जसि ॥ ५८ ॥ यदहकारमाश्रित्य न बोध्यं इति मन्त्रसे । मिथ्येषु
 व्यवसायसु प्रकृतिज्ञां निबोक्त्याति ॥ ५९ ॥ स्वभावज्ञेन कौन्तेय निबद्धः
 न्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यन्त्ववशोऽपि तत् ॥ ६० ॥ ईश्वरः
 सर्वदूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । ब्रामरन् सर्वदूतानि ब्रह्मरूढानि मायया ॥ ६१ ॥
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शक्तिं स्थानं
 प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥ इति ते ज्ञानमाध्यातः शुभ्राद् शुभ्रतरं मया ।
 विमुञ्चैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥ सर्वशुभ्रतमं भूमः शृणु मे परमं
 वचः । ईष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥ मग्ना भव
 मङ्गले मद्वाजी मां नमस्कुरु । मामेवैव्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि
 मे ॥ ६५ ॥ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं ह्यां सर्व-
 पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥ ईदृशे नातपङ्कज नातङ्गाय कदा-
 चन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां बोधयिष्यसि ॥ ६७ ॥ य ईदं परमं
 शुभ्रं मङ्गलेषुतिधासति । उक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैव्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥
 न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्ने प्रियकृत्तमः । उविता न च मे तस्मादन्तः प्रियतरौ
 भूवि ॥ ६९ ॥ अध्येष्यते च य ईमं धर्म्यं संवादमावरोः । ज्ञानवज्जेन
 तेनाहमिष्टः श्रामिति मे मतिः ॥ ७० ॥ अर्द्धावाननस्यश्च शृणुयादपि बो
 नरः । सोऽपि मुक्तः सुतार्लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥ कच्चि-
 देतत् क्रतुं पार्थ अरैकाग्रैण चेतसा । कच्चिदज्ञानसन्मोहः प्रणष्टेस्ते
 धनञ्जय ॥ ७२ ॥

अर्जुन उवाच । नष्टो मोहः स्वतिलका हत्प्रसादान्मयाहृत । स्थितो-
 हसि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच । इत्यहं वासुदेवश्च पार्थश्च महामुनिः । सुवदामिममश्रीवमद्वृतः

लोमहर्षणम् ॥ १४ ॥ व्यासप्रसादात् ऋतवानिमं शुभमहं परम् । वोगं
 वोगेश्वरां कृषां साक्षां कथयतः स्वम् ॥१५॥ राजन् संश्रुत्य संश्रुत्य
 संवादमिममद्भुतम् । केशवार्जुनरोः पुण्यं ह्यमि च मुहूर्हः ॥ १६ ॥ तच्च
 संश्रुत्य संश्रुत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महान् राजन् ह्यमि च
 पुनः पुनः ॥ १७ ॥ यत्र वोगेश्वरः कृषो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो
 भूतिर्वा नीतिर्मतिर्म ॥ ३ ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायाः वैश्वसिक्याः तीक्ष्णपर्कनि
 श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायाः वोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
 . संवादे मोक्षवोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

समाप्तं गीतापर्क

गीता-माहात्म्यम् ।

शुक्रिवाच । गीताशास्त्रं महात्म्यं ब्रह्मवत् सूत मे वद । पुरा नारायण-
श्लोके व्यासेन मुनिनोदितम् ॥ १ ॥

सूत उवाच । तद्वत् उगवता पृष्टं वद्वि श्रुतमं परम् । शक्यते
केन तद्वक्तुं गीतामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ २ ॥ कृष्णो जानाति वै सम्यक्
किञ्चिद् कृत्वा सुतः कलम् । व्यासो वा व्यासपुत्रो वा वाञ्छवक्ष्येऽथ
मैथिलः ॥ ३ ॥ अत्रे प्रवणतः श्रद्धा लेशं संकीर्तयन्ति च । तस्मात्
किञ्चिदाम्यात्र व्यासशास्त्रात्तरा श्रुतम् ॥ ४ ॥ सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा
गोपालनन्दनः । पार्थो वत्सः सुधीर्दोक्ता ह्यथ गीतामृतं महत् ॥ ५ ॥ सार-
थ्यमर्जुनशास्त्रो कुरुन् गीतामृतं ददौ । लोकत्रयोरुपकाराय तस्मै कृष्णान्ने
नमः ॥ ६ ॥ संसारसागरं धोरं तर्तुमिच्छति यो नरः । गीतानां समा-
साद्य पारं याति सुधेन सः ॥ ७ ॥ गीताज्ञानं श्रुतं नैव सदैवाभ्यासयोगतः ।
मोक्षमिच्छति मृदाया याति बालकहास्तताम् ॥ ८ ॥ ये श्रुन्ति पठन्त्येव गीता-
शास्त्रमहर्निशम् । न ते वै मानुषा ज्ञेया देवरूपा न संशयः ॥ ९ ॥ गीता-
ज्ञानेन सद्योऽथ कृष्णः प्रार्हार्जुनाय वै । उक्तित्रयं परं तत्र सङ्गं बाध
निर्गमम् ॥ १० ॥ सोपानाष्टादशैरेव उक्तिमुक्तिसमुच्छ्रितैः । क्रमशश्चित्तुक्तिः
त्रयं प्रेमसक्त्यादिकर्मसु ॥ ११ ॥ साधोर्गीताश्रुतिं ज्ञानं संसारमलनाशनम् ।
श्रद्धाहीनस्तु तत् कार्याः हस्तिज्ञानं वृथैव तत् ॥ १२ ॥ गीताशास्त्रं न जानाति
पठनं नैव पाठनम् । स एव मानुषे लोके मोक्षकर्मकरो तवेत् ॥ १३ ॥
ब्रह्मादीनां न जानाति नाधमस्तुपरो जनः । धिक् तस्य मानुषं देहं विज्ञानं
कूलनीलताम् ॥ १४ ॥ गीतार्थं न विजानाति नाधमस्तुपरो जनः । धिक् शरीरं
शुभं शीलं विभवस्तद्गृहाश्रमम् ॥ १५ ॥ गीताशास्त्रं न जानाति नाधमस्तुपरो
जनः । धिक् प्रारब्धं प्रतिष्ठां पूजां दानं महत्तमम् ॥ १६ ॥ गीताशास्त्रे
मतिर्नास्ति सर्वं तन्निफलं जगुः । धिक् तस्य ज्ञानदातारं व्रतं निष्ठां तपो
वशः ॥ १७ ॥ गीतार्थपठनं नास्ति नाधमस्तुपरो जनः । गीतागीतं न वद-
ज्ञानं तद्विद्यासुरसम्पत् ॥ तन्मोक्षं धर्मरहितं वेदवेदास्तुर्हितम् ॥ १८ ॥
तस्मात्कर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका । सर्वशास्त्रसारभूता विशुद्धा सा
विशिष्यते ॥ १९ ॥ बोद्धीते विष्णुपर्काहे गीतां श्रीहरिवासरे । स्वपन्
जाग्रच्छलन्तिष्ठन् शक्रतिर्न स हीयते ॥ २० ॥ शालग्रामे शिलायां वा देवागारे

शिवानये । तीर्थे नत्तां पठेत् गीतां सौभाग्यं लभते ऋबम् ॥ २१ ॥
 देवकीनन्दनः कृष्णो गीतापाठेन ह्युच्यते । यथा न वेदैर्दानेन यज्ञतीर्थ-
 व्रतादिभिः ॥ २२ ॥ गीताधीता च वेनापि भक्तिभावेन चेतसा । वेदशास्त्र-
 पुराणानि तेनाधीतानि सर्वशः ॥ २३ ॥ योगस्थाने सिद्धगीठे शिलाग्रे स-
 सतासु च । यजेत् च विष्णुभक्त्याग्रे पठन् सिद्धिं परां लभेत् ॥ २४ ॥ गीता-
 पाठकं श्रवणं वः करोति दिने दिने । क्रतवो वाजिमेषास्ताः कृताञ्चन
 सद्गुणाः ॥ २५ ॥ वः शृणोति च गीतार्थं कीर्तयत्येव वः परम् । श्रावयेत्
 परार्थं वै स प्रयाति परं पदम् ॥ २६ ॥ गीतायाः पुस्तकं शुद्धं बोधैर्परयत्येव
 सादरम् । विधिना भक्तिभावेन तत्र तार्था श्रिया भवेत् ॥ २७ ॥ वः
 सौभाग्यमारोग्यं लभते नात्र संशयः । दयितानां श्रियो ह्युच्यते परमं सुध-
 मश्रुते ॥ २८ ॥ अतिचारोद्धवः दुःखं वरुणापागतकं वत् । नोपसर्पति
 तत्रैव यत्र गीतार्चनं गृहे ॥ २९ ॥ तापत्रयोद्धवा पीडा नैव व्याधिर्भवेत्
 कचिन् । न शापो नैव पापकं दुर्गतिर्नरकं न च ॥ ३० ॥ विस्फोटकादयो
 देहे न बाधन्ते कदाचन । लभेत् कृष्णपदे दास्यं भक्तिभाव्याभिचारि-
 नीम् ॥ ३१ ॥ जायते सततं सद्यः सर्वजीवगणैः सह । श्रावकं ह्युच्यते वापि
 गीताभ्यासरतस्तु च । स युक्तः स सुधी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥
 महापापातिपापानि गीताध्यायी करोति चेत् । न किञ्चिन् स्पृशते तत्र
 ननिन्दनमस्तुसा ॥ ३३ ॥ अनाचारोद्धवः पापमवाद्यादिकृतकं वत् । अत्रक्य-
 त्कञ्चं दोषमस्पृशत्स्पर्शञ्च तथा ॥ ३४ ॥ ज्ञानाज्ञानकृतं नित्यमिन्द्रियैश्च नि-
 त्तकं वत् । तत्सर्वं नाशयति गीतापाठेन तत्कृपात् ॥ ३५ ॥ सर्वत्र प्रति-
 भोज्जा च प्रतिगृह्य च सर्वशः । गीतापाठं प्रकुर्यात् न लिप्येत कदा-
 चन ॥ ३६ ॥ रत्नपूर्णां महौं सर्वां प्रतिगृह्याविधानतः । गीतापाठेन चैकेन
 शुद्धस्फटिकवत् सदा ॥ ३७ ॥ वस्तुतःकरणं नित्यं गीतायां रमते सदा । स
 साग्निकः सदा ज्ञानी क्रियावान् स च पण्डितः ॥ ३८ ॥ दर्शनैः स धनवान् स
 योगी ज्ञानवानपि । स एव वाञ्छिको वाञ्छी सर्ववेदार्थदर्शकः ॥ ३९ ॥
 गीतायाः पुस्तकं यत्र नित्यपाठश्च वर्तते । तत्र सर्वापि तीर्थानि प्रयागादीनि
 भूतले ॥ ४० ॥ निवसन्ति सदा देहे देहशेषेष्वपि सर्वदा । सर्वे देवाश्च
 ऋषयो योगिनो देहरक्षकाः ॥ ४१ ॥ गोपालो बालकृष्णोऽपि नारदः ऋष-
 पार्थद्वयः । सहारे जायते नीलं यत्र गीता प्रवर्तते ॥ ४२ ॥ यत्र गीताविचारश्च
 पठनं पाठनं तथा । मोदते तत्र श्रीकृष्णो जगवान् राधया सह ॥ ४३ ॥

শ্রীভগবানুবাচ । গীতা মে হৃদয়ং পার্থ গীতা মে সারমুত্তমম্ । গীতা মে
জ্ঞানমভ্যুগ্রং গীতা মে জ্ঞানমব্যয়ম্ ॥ ৪৪ ॥ গীতা মে চোত্তমং স্থানং গীতা
মে পরমং পদম্ । গীতা মে পরমং গুহং গীতা মে পরমো গুরুঃ ॥ ৪৫ ॥
গীতাশ্রয়েহহং তিষ্ঠামি গীতা মে পরমং গৃহম্ । গীতাজ্ঞানং সমাধিত্য ত্রিলোকীং
পালয়াম্যহম্ ॥ ৪৬ ॥ গীতা মে পরমা বিদ্যা ব্রহ্মরূপা ন সংশয়ঃ । অর্দ্ধ-
মাত্রাহরা নিত্যমনির্ঝাচ্যপদাঙ্গিকা ॥ ৪৭ ॥ গীতানামানি বক্ষ্যামি গুহানি
শৃণু পাণ্ডব । কীর্তনাং সর্কপাপানি বিলয়ং বাস্তি তৎকৃণাৎ ॥ ৪৮ ॥ গদা
গীতা চ সাবিদী সীতা সত্য পতিব্রতা । ব্রহ্মাবলিব্রহ্মবিদ্যা ত্রিসন্ধ্যং মুক্তি-
গেহিনী ॥ ৪৯ ॥ অর্দ্ধমাত্রা চিতা নন্দা ভবয়ী ভ্রাস্তিনাশিনী । বেদত্রয়ী পরা-
নন্দা তদ্বার্থজ্ঞানমঞ্জরী ॥ ৫০ ॥ ইত্যেতানি জপেন্নিত্যং নরো নিশ্চলমানসঃ ।
জ্ঞানসিদ্ধিং লভেন্নিত্যং তথাস্তে পরমং পদম্ ॥ ৫১ ॥ পাঠেহসমর্থঃ সম্পূর্ণে
তদর্কঃ পাঠমাচরেৎ । তদা গোদানজং পুণ্যং লভতে নাত্র সংশয়ঃ ॥ ৫২ ॥
ত্রিভাগং পঠমানস্ত সোমযাগফলং লভেৎ । ষড়ংশং জপমানস্ত গদাস্তানফলং
লভেৎ ॥ ৫৩ ॥ তথাধ্যায়স্বয়ং নিত্যং পঠমানো নিরন্তরম্ । ইন্দ্রলোকমবা-
প্নোতি কল্পমেকং বসেদ্ ধ্রুবম্ ॥ ৫৪ ॥ একমধ্যায়কং নিত্যং পঠতে ভক্তি-
সংযুতঃ । রুদ্রলোকমবাপ্নোতি গণো ভূত্বা বসেচ্ছিরম্ ॥ ৫৫ ॥ অধ্যায়ার্দ্ধক
পাদং বা নিত্যং যঃ পঠতে জনঃ । প্রাপ্নোতি রবিলোকং স মন্বন্তরসমা-
শতম্ ॥ ৫৬ ॥ গীতায়ঃ শ্লোকদশকং সপ্ত পঞ্চ চতুষ্টয়ম্ । ত্রিষ্যেকমেকমর্কং
বা শ্লোকানাং যঃ পঠেন্নবঃ । চন্দ্রলোকমবাপ্নোতি বর্ষাণামযুতস্তথা ॥ ৫৭ ॥
গীতার্থমেকপাদঞ্চ শ্লোকমধ্যায়মেব চ । স্বরংস্ত্যক্তা জনো দেহং প্রয়াতি
পরমং পদম্ ॥ ৫৮ ॥ গীতার্থমপি পাঠং বা শৃণুয়াদস্তকালতঃ । মহাপাতক-
যুক্তোহপি মুক্তিভাগী ভবেজ্জনঃ ॥ ৫৯ ॥ গীতাপুস্তকসংযুক্তঃপ্রাণাংস্ত্যক্তা
প্রয়াতি যঃ । স বৈকুণ্ঠমবাপ্নোতি বিষ্ণুনা সহ যোদতে ॥ ৬০ ॥ গীতাধ্যায়-
সমায়ুক্তো যতো মানুষতাং ব্রজেৎ । গীতাভ্যাসং পুনঃ কৃত্বা লভতে
মুক্তিমুত্তমাম্ ॥ ৬১ ॥ গীতেত্যাচারসংযুক্তো যিনিমাণো গতিং লভেৎ । যদ্বৎ
কর্ম চ সর্বত্র গীতাপাঠপ্রকীর্তিমং । তত্তৎ কর্ম চ নির্দোষং ভূত্বা পূর্ণত্ব-
মাপ্নুয়াৎ ॥ ৬২ ॥ পিতৃহৃদিশ্চ যঃ শ্রাদ্ধে গীতাপাঠং কুরোতি হি । সন্তুষ্টাঃ
পিতরস্তস্ত নিরয়াদ্ বাস্তি স্বর্গতিম্ ॥ ৬৩ ॥ গীতাপাঠেন সন্তুষ্টাঃ পিতরঃ শ্রাদ্ধ-
তর্পিতাঃ । পিতৃলোকং প্রয়াস্ত্যেব পুত্রানীর্ঝাদতৎপরাঃ ॥ ৬৪ ॥ গীতাপুস্তক-
দানঞ্চ ধেনুপুচ্ছসমর্ষিতম্ । কৃত্বা চ তদ্দিনে সম্যক্ কৃতার্থো জায়তে

जनः ॥ ७५ ॥ पुस्तकं हेमसंयुक्तं गीतारः प्रकरोति वः । दत्त्वा विप्रान्
 विद्वेषे जायते न पुनर्भवम् ॥ ७६ ॥ शतपुस्तकदानं गीतारः प्रकरोति वः ।
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिहर्तुम् ॥ ७७ ॥ गीतदानप्रभावेण सप्तकल-
 मिताः समाः । विष्णुलोकमवाप्यास्तु विष्णुना सह मोदते ॥ ७८ ॥ सम्यक्
 श्रद्धा च गीतार्थं पुस्तकं वः प्रदापयेत् । तस्मै प्रीतः श्रीभगवान् ददाति
 मानसेप्सितम् ॥ ७९ ॥ देहं मानुषमाश्रित्य चातुर्वर्ण्येषु भारत । न शृणोति
 न पठति गीताममृतरूपिणीम् । हस्ताभ्यामृतः प्रापुः स नरो
 विषमश्रुते ॥ ९० ॥ जनः संसारदुःखार्ते गीताज्ञानं समालभेत् । पीत्वा
 गीतामृतं लोके लक्ष्मीं भक्तिं सुधी भवेत् ॥ ९१ ॥ गीतामाश्रित्य बहवो
 भूभुञ्जो जनकादयः । निर्धृतकल्मषा लोके गतास्तु परमं पदम् ॥ ९२ ॥
 गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषु चारकेषु च । ज्ञानेषु समग्रेषु समा ब्रह्म-
 स्वरूपिणी ॥ ९३ ॥ बोधतिमानेन गर्वेण गीतानिन्दां करोति च । स याति
 नरकं घोरं बावदाभूतसंग्रवम् ॥ ९४ ॥ अहकारेण मृत्वा गीतार्थं नैव
 मनुते । कुक्षीपाकेषु पच्येत वावत् कलकरो भवेत् ॥ ९५ ॥ गीतार्थं
 वाच्यमानं यो न शृणोति समीपतः । स शुकरोत्तवाः योनिमनेकामधि-
 गच्छति ॥ ९६ ॥ चौर्याः कृत्वा च गीतारः पुस्तकं वः समानयेत् । न तस्य
 सफलं किञ्चिद् पठनं वृथा भवेत् ॥ ९७ ॥ वः श्रद्धा नैव गीतार्थं मोदते
 परमार्थतः । नैव तस्य फलं लोके प्रमत्तस्य वथा प्रमः ॥ ९८ ॥ गीतां
 श्रद्धा हिरण्यं भोज्यं पट्टाश्वरं तथा । निवेदयेत् प्रदानार्थं प्रीतये
 परमात्मनः ॥ ९९ ॥ वाचकं पूजयेद्धृत्वा द्रव्यवस्त्राद्यपस्वरैः । अनेकैर्बहधा
 प्रीत्या तुष्टतां भगवान् हरिः ॥ ८० ॥

श्रुत उवाच । माहात्म्यमेतदगीतारः कृष्णप्रोक्तं पुरातनम् । गीतास्ते
 पठते वस्तु वथोक्तफलभाग् भवेत् ॥ ८१ ॥ गीतारः पठनं कृत्वा माहात्म्यं
 नैव वः पठेत् । वृथा पाठफलस्तस्य प्रम एव उदाहृतः ॥ ८२ ॥ एतन्माहात्म्य-
 संयुक्तं गीतापाठं करोति वः । श्रद्धया वः शृणोत्येव परमां
 गतिमाप्नुयात् ॥ ८३ ॥ श्रद्धा गीतामर्थयुक्तां माहात्म्यं वः शृणोति च । तस्य
 पुण्यफलं लोके भवेत् सर्वसुखावहम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीवैष्णवीरतन्त्रसारे श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यं समाप्तम् ।

শ্রীশ্রীচণ্ডী

চণ্ডীপাঠ-সঙ্কল্পাদয়ঃ

পুণ্যাহবাচনাदि—ওঁ কর্তব্যোহস্মিন্ सकृन् (त्रिःपञ्चावृत्ति इत्यादि) देवी-
माहात्म्यापाठकर्मणि ओं पुण्याहः भवन्तो ब्रवन्तु (वारद्वयं पाठ्याम्) एवं ऋषि
भवन्तो ब्रवन्तु, ऋद्धिं भवन्तो ब्रवन्तु । ततो यथावेदं ऋषिसूक्तं सूर्याः
सोम इत्यादि च पठित्वा कुश-तिल-पुष्पजलपूर्णं तत्रपात्रमादार उदञ्चुः
सङ्कल्पयेत्, यथा—

विष्णुरोम् तत्सत् ओं अञ्ज अमुके मासि (अमुकराशिन्हे भाकरे)
अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा अमुकफलकामः
अथवा श्रीचण्डीप्रीतिकामः श्रीकृष्णैवपारनातिधानमहर्षि-वेदव्यास प्रोक्त-जराथा-
मार्कण्डेय-पुराणास्तुर्गत-सावर्णिक-मन्त्ररौर-ओं “मार्कण्डेय उवाच, सावर्णिः सूर्या-
तनयो यो मनुः कथातेहृष्टम्” इत्यादि “सूर्याज्जन्म समाप्तं सावर्णित्वविता
मनु”रोमित्यस्तुदेवी-माहात्म्य-प्रकाशकग्रहस्तु एकावृत्ति (द्वावृत्ति त्र्यावृत्ति
पञ्चावृत्ति वा षिः त्रिः पञ्चकृत् इत्यादि) पाठमहं करिष्ये । (परार्थे अमुक-
गोत्रञ्च अमुकञ्च करिष्यामि इति विशेषः । दक्षिणावाक्यकापि अनेनैव
प्रकारेण रचयितव्यम्) ।

अथ चण्डीपाठक्रमः

चण्डीपूजाविधिर्वितीरथे ज्ञेयः ।

[चण्डीपाठनियमे मार्कण्डेयः प्रति ब्रह्मवाक्यम्]—

अर्गलः कीलककादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्तशतीं पश्चात्
क्रम एव शिवोदितः ॥

अर्गलास्तुहपि ।—इदं श्लोकं पठित्वा तु महाश्लोकं पठेत्परः । सप्तशतीं
समार्राध्य वरमाप्नोति हर्षितम् ॥

कवचमध्येऽपि ।—जपेत् सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा कवचमादितः ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्रह्मन् केन प्रकारेण हर्गामाहास्यामूत्रमम् । शीघ्रं
सिध्यति तं सर्वं कथयस्व महामते । अर्गलं कौदशं प्रोक्तं विस्तरेण वदस्व
तं । असन्नो यदि मे ब्रह्मन् श्रोतुं कोतुहलं महं ॥

ब्रह्मोवाच । विधाय पूजनं देव्या यथाशक्ति यथाविधि । समाहितमना
तूहा प्रपठेदर्गलं ततः ॥ अर्गलं पापजातञ्च दारिद्र्यञ्च तथापरम् । ईद-
मादौ पठिष्यात्तु पश्चात् त्रीचण्डिकां जपेत् ॥ अर्गलं कौलककादौ पठिष्यात्
कवचं पठेत् ॥ जपेत् सप्तशतौः पश्चात् क्रम एव शिवोदितः ॥

अथ चण्डीपाठनियमः

आधारे स्थापयिष्यात् च पुस्तकं वाचयेत् स्फुटम् । हस्ते संस्थापनादेव
हरत्यर्कफलं यतः ॥ बाधयन् पुर्यातेन्द्यामस्तावन्न विरमेत् पठन् । अनुक्रमं
पठेद्देवि शिरःकम्पादिकं त्र्यजेत् ॥ यदि प्रमादादध्यायमध्ये च विरमेत्
प्रिये । पुनरध्यायमारभ्य पठेत् सर्वश्रुते विधिः ॥ आदौ च प्रणवं जप्या
श्लोकः वा संहितां पठेत् । अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
शुद्धेनानुचितेन पठितव्यं प्रयत्नतः । न कार्यासक्तमनसा कार्यं श्लोकस्य
वाचनम् ॥ श्वरकं लिखितं यत् कृतिना लिखितं न यत् । अत्राक्षणेन लिखितं
तच्छापि विफलं भवेत् ॥ सकृन्निते श्लोकपाठे संध्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ।
ब्राह्मणं वाचकं विद्याग्राह्यवर्णजमादरात् ॥ श्रुत्यावर्णजजान् वाचकाररकं
ब्रजेत् ॥ देवार्चामग्रतः कथा ब्राह्मणानां विशेषतः । ग्रन्थिकं शिथिलं
कुर्यात्वाचकः कुरन्मनः ॥ पुनर्व्रति तन्मन्त्रं न हृत्वा धारयेत् क्वचित् ।
विम्पष्टमङ्गतः शास्त्रं स्मृष्टाकरपदस्तथा । कलश्वर-समायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद् वाचको नृप ॥ नातः परतरं श्लोकं
किञ्चिदस्ति वरानने । । तूक्तिमुक्तिप्रदं पुण्यं पावनानां पावनम् ॥ अर्गलं
हृदितं हस्ति कौलकं फलदं तथा । कवचं रक्ते नित्यं चण्डिका त्रितयं
दिशेत् ॥ अर्गलं हृदये यत् स चार्गलमयः सदा । भविष्यतीति निश्चित्य शिवेन
रचितं पुरा ॥ कौलकं हृदये यत् स कौलितमनोरथः । भविष्यति न सन्देहो
नान्नाथा शिवभाषितम् ॥ कवचं हृदये यत् स ब्रह्मकवचः खलु । ब्रह्मणा निर्मितं
पूर्वमिति निश्चित्य चेतसा ॥ (यद् यत् फलविशेषोद्देशेन बाधयति पाठ्यं
तत्तत्सर्वं वितीर्यथेते द्रष्टव्यम् ॥)

চতুর্থীয়ানম্

বিদ্যাদামসমপ্রভাং যুগপতিস্বকৃষ্টিতাং ভীষণাং, কণ্ঠাভিঃ করবালখেটবিল-
সকৃস্তাভিরাসেবিতাম্। হস্তৈশ্চক্রবরাসিখেটবিশিখাংশ্চাপং গুণং তর্জনীং,
বিভ্রাণামনলাগ্নিকাং শশিধরাং দুর্গাং ত্রিনেত্রাং ভজে ॥

অথবা—বক্রুককুমুভাসাং পঞ্চমুণ্ডাধিবাসিনীম্। ক্ষুরচ্ছত্রকলারত্নমুকুটাং
মুণ্ডমালিনীম্। ত্রিনেত্রাং রক্তবসনাং পীনোরতষটস্তনীম্। পুষ্টকং চাক্র-
মালাঞ্চ বরদক্ষাভয়ং ক্রমাৎ। দধতীং সংস্বরেন্নিত্যমুত্তরান্নান্নমানিতাম্ ॥

অথবা—যা চতুর্ভুজাভির্দৈত্যদলনী যা মাহিষোন্মূলনী, যা ধুম্রেক্ষণ-
চতুর্মুণ্ডমথনী যা রক্তবীজাশনী। শক্তিঃ শুভনিশুভদৈত্যদলনী যা সিদ্ধিলক্ষ্মীঃ
পরী (লক্ষ্মীধরা), সা দেবী নবকোটিমূর্তিসহিতা মাম্পাতু বিশ্বেশ্বরী ॥

অথবা—মধ্যে সুধাক্রি-মণিমণ্ডপ-রত্নবেদী-সিংহাসনোপরিগতাং পরিপীত-
বর্ণাম্। পীতাস্বরাং কনকভূষণমালাশোভাং, দেবীং ভজামি ধৃতমুদগারবৈরিজিহ্বাম্ ॥

অথবা—সিংহস্থা শশিশেখরা মরকতপ্রখ্যা চতুর্ভুজৈঃ, শঙ্খং চক্র-ধনুঃ-
শরাংশ্চ দধতী নেত্রৈস্ত্রিভিঃ শোভিতা। আমুক্তান্দহার-কঙ্কণ-রণংকাঞ্চী-
কণমূপুরা, দুর্গা দুর্গতিহারিণী ভবতু নো রত্নোন্নসংকুণ্ডলা ॥

শ্রীঅর্গলাস্তোত্র

অস্ত শ্রীঅর্গলাস্তোত্র-মন্ত্রস্ত বিষ্ণুঋষিরনুষ্টপ্, ছন্দঃ শ্রীমহালক্ষ্মীদেবতা,
নবার্ণো মন্ত্রঃ শক্তির্মন্ত্রোদিতা দেব্যো বীজং সপ্তশতীমন্ত্রস্তব্ধং শ্রীজগদম্বাশ্রীতয়ে
সপ্তশতীপাঠান্নজপে বিনিয়োগঃ।

ঐ নমশ্চণ্ডিকায়ৈ—[ঐ নারদ উবাচ। যা কাচিৎ ত্রিবিধা খ্যাতা সপ্তধা
চৈব কীর্তিতা। তস্তা ভেদা হনস্ত্যশ্চ তন্মাহাত্ম্যং শুভং বদ ॥ ১ ॥

ব্রহ্মোবাচ। যা দেবী স্তূয়তে নিত্যং বিবিধৈর্কেদপারগৈঃ। সা মে
ভবতু জিহ্বাগ্রে ব্রহ্মরূপা সরস্বতী ॥ ২ ॥

মার্কণ্ডেয় উবাচ।] জয় ত্বং দেবি চামুণ্ডে জয় ভূতাপহারিণি। জয় সর্বগতে
দেবি কালরাত্রি নমোহস্ত তে ॥৩॥ জয়ন্তী মঙ্গলা কালী ভদ্রকালী কপালিনী।
দুর্গা শিবা ক্রমা ধাত্রী স্বাহা স্বধা নমোহস্ত তে ॥৪॥ মধুটেকটভবিধ্বংসি বিধাতৃ-
বরদে নমঃ। রূপং দেহি জয়ং দেহি বশো দেহি দিবো অহি ॥ ৫ ॥ মহিবা-
শ্বরনির্বাশি ভক্তানাং স্তূয়দে নমঃ। রূপং দেহি জয়ং দেহি বশো দেহি দিবো
অহি ॥৬॥ ধুম্রনেত্রবধে দেবি ধর্মকামার্থদায়িণি। রূপং দেহি জয়ং দেহি বশো

দেহি দ্বিষো জহি ॥ ৭ ॥ রক্তবীজবধে দেবি চণ্ড-মুণ্ড-বিনাশিনি । রূপং দেহি
 জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ৮ ॥ নিশুস্ত-শুস্ত-নির্নাশি ত্রৈলোক্য-
 শুভদে নমঃ । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥৯॥ বন্দিতাজ্জি-
 যুগে দেবি সর্বসৌভাগ্যদায়িনি । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো
 জহি ॥ ১০ ॥ অচিন্ত্যরূপচরিতে সর্বশক্রবিনাশিনি । রূপং দেহি জয়ং দেহি
 যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ১১ ॥ নতেভ্যঃ সর্বদা ভক্ত্যা চাপর্থে হুরিতাপহে ।
 রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥১২ ॥ স্ববভ্রো ভক্তিপূর্বং ঘাং
 চণ্ডিকে ব্যাধিনাশিনি । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ১৩ ॥
 চণ্ডিকে সততং যে হামর্চয়ন্তীহ ভক্তিতঃ । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি
 দ্বিষো জহি ॥১৪॥ দেহি সৌভাগ্যমারোগ্যং দেহি দেবি পরং সুখম্ । রূপং দেহি
 জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥১৫॥ বিধেহি দেবি কল্যাণং বিধেহি বিপুলং
 শ্রিয়ম্ । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ১৬ ॥ বিধেহি
 দ্বিষতাং নাশং বিধেহি বলমুচ্চকৈঃ । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো
 জহি ॥ ১৭ ॥ সুরাসুরশিরোরক্ত-নিষুষ্টচরণাশুভে । রূপং দেহি জয়ং দেহি
 যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ১৮ ॥ বিস্তাবস্তং যশস্বস্তং লক্ষ্মীবস্তঞ্চ মাং কুরু ।
 রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ১৯ ॥ দেবি প্রচণ্ডদোর্দণ্ড-
 দৈত্যদর্পনিন্দুদিনি । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ২০ ॥
 প্রচণ্ডে দৈত্যদর্পণে চণ্ডিকে প্রণতায় মে । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি
 দ্বিষো জহি ॥ ২১ ॥ চতুর্ভুজে চতুর্ভুজ-সংস্তুতে পরমেশ্বরি । রূপং দেহি
 জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ২২ ॥ কৃষ্ণেন সংস্তুতে দেবি শখভুক্ত্যা
 সদাশ্বিকে । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ২৩ ॥ হিমাচল-
 স্তানাথ-সংস্তুতে পরমেশ্বরি । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো
 জহি ॥ ২৪ ॥ ইন্দ্রাণীপতি-সত্তাব-পূজিতে পরমেশ্বরি । রূপং দেহি জয়ং দেহি
 যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ২৫ ॥ দেবি ভক্তজনোদ্দাম-দন্তানন্দোদয়েশ্বিকে ।
 রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥২৬॥ ভার্য্যাং মনোরমাং দেহি
 মনোবৃত্ত্যানুসারিণীম্ । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিষো জহি ॥ ২৭ ॥
 তারিণি হুর্গসংসার-সাগরস্তাচলোদ্ভবে । রূপং দেহি জয়ং দেহি যশো
 দেহি দ্বিষো জহি ॥ ২৮ ॥ ইদং স্তোত্রং পঠিষ্বা তু মহাস্তোত্রং পঠেয়ম্ ।
 সপ্তশতীং সমারাধ্য বরমাপ্নোতি হুর্লভম্ ॥ ২৯ ॥

ইত্যর্গলাস্তবঃ ।

অথ কীলকম্

অশ্রু কীলকমন্ত্রস্ত শিব-ঋষিরনুষ্টিপুঙ্কনঃ শ্রীমহাসরস্বতী দেবতা শ্রীজগদম্বা-
শ্রীত্যাৰ্হঃ সপ্তশতীপাঠাজপে বিনিয়োগঃ ।

ওঁ নমশ্চণ্ডিকায়ৈ । মার্কণ্ডেয় উবাচ । বিশুদ্ধজ্ঞানদেহায় ত্রিবেদীদিব্য-
চক্ষুষে । শ্রেয়ঃপ্রাপ্তিনিমিত্তায় নমঃ সোমার্কধারিণে ॥ ১ ॥ সৰ্বমেতদ্-
বিজানীমান্নান্নানামপি কীলকম্ । সোহপি ক্ষেমমবাপ্নোতি সততং জপ্যতৎ-
পরঃ ॥ ২ ॥ সিধ্যন্ত্যচ্চাটনাদীনি কৰ্ম্মানি সকলান্তুপি । এতেন স্তবতাং দেবি
স্তোত্রমাত্রেণ সিধ্যতি ॥ ৩ ॥ ন মন্ত্ৰো নৌষধং তন্ত্ৰ ন কিঞ্চিদপি বিত্ততে ।
বিনা জপেন সিধ্যত সৰ্ব্বমূচ্চাটনাদিকম্ ॥ ৪ ॥ সমগ্রাণ্যপি সেৎশ্রুস্তি লোকে
শঙ্কামিমাং হরঃ । কৃত্বা নিমন্ত্রয়ামাস সৰ্ব্বমেবমিদং শুভম্ ॥ ৫ ॥ স্তোত্রং বৈ
চণ্ডিকায়ান্ত তচ্চ গুহ্যং চকার সঃ । সমাপ্নোতি সুপুণ্যেন তাং বধাবন্নি-
মন্ত্রিণাম্ ॥ ৬ ॥ সোহপি ক্ষেমমবাপ্নোতি সৰ্ব্বমেব ন সংশয়ঃ । কৃষ্ণায়ং বা
চতুর্দশামষ্টম্যাং বা সমাহিতঃ ॥ ৭ ॥ দদাতি প্রতিগৃহ্নাতি নানুতৈষা প্রসীদতি ।
ইখং রূপেণ কীলেন মহাদেবেন কীলিতম্ ॥ ৮ ॥ যো নিষ্কোলাং বিধায়েনাং
চণ্ডীং জপতি নিত্যশঃ । স সিদ্ধঃ স গণঃ সোহথ গন্ধর্কো জায়তে ধ্রুবম্ ॥ ৯ ॥
ন চৈবাপাটবং তন্ত্ৰ ভয়ং কাপি ন জায়তে । নাপমৃত্যুবশং ষাতি মৃত্যে চ
মোক্ক্ষমাপ্নুয়াৎ ॥ ১০ ॥ জ্ঞাত্বা প্রারভ্য কুর্ক্বীত ন কুর্ক্বাণো বিনশতি । ততো
জ্ঞাত্বৈব সম্পূর্ণমিদং প্রারভ্যতে বৃধৈঃ ॥ ১১ ॥ সৌভাগ্যাদি চ যৎ কিঞ্চিদ-
দৃশ্যতে ন মহাজনৈঃ । তৎ সৰ্ব্বং তৎপ্রসাদেন তেন জপ্যমিদং সদা ॥ ১২ ॥
শনৈস্ত্ব জপ্যমানেহস্মিন্ স্তোত্রে সম্পত্তিরুচ্চকৈঃ । ভবত্যেব সমগ্রাপি ততঃ
প্রারভ্যমেব তৎ ॥ ১৩ ॥ ঐশ্বর্য্যং তৎপ্রসাদেন সৌভাগ্যারোগ্যমেব চ ॥ শক্র-
হানিঃ পরো মোক্ষঃ স্তৃয়তে সা ন কিং জনৈঃ ॥ ১৪ ॥ চণ্ডিকাং হৃদয়েনাপি যঃ
স্বরেৎ সততং নরঃ । হৃদ্যং কামমবাপ্নোতি হৃদি দেবী সদা বসেৎ ॥ ১৫ ॥
অগ্রতোহমুং মহাদেবকৃতং কীলকবার্ণনম্ । নিষ্কীলকং তদা কৃত্বা পঠিতব্যং
সমাহিতৈঃ ॥ ১৬ ॥

ইতি কীলকস্তবঃ ।

অথ চণ্ডীকবচম্

অস্ত্র শ্রীদেবী কবচস্ত ব্রহ্মা ঋষিরমুষ্টি প্. ছন্দো মহিষমর্দিনীদয়ো দেবতা অক্ষ-
তাসোক্তমাতরো বীজং দিগ্, বন্ধদেবতাস্তত্রঃ শ্রীদেবীপ্রীত্যর্থঃ সপ্তশতীপাঠাদ-
জপে বিনিয়োগঃ ।

ও নমশ্চণ্ডিকায়ৈ । মার্কণ্ডেয় উবাচ । যদ্ গুহ্যং পরমং লোকে সর্বরক্ষাকরং
নৃণাম্ । যন্ন কস্মচিদাখ্যাতং তন্মে ক্রহি পিতামহ ॥ ১ ॥

ব্রহ্মোবাচ । অস্তি গুহ্যতমং বিপ্র । সর্বভূতোপকারকম্ । দেব্যাস্ত্র
কবচং পুণ্যং তচ্ছ্ৰুণু মহামুনে ॥ ২ ॥ প্রথমং শৈলপুল্লীতি দ্বিতীয়ং
ব্রহ্মচারিণী । তৃতীয়ং চণ্ডঘণ্টেতি (চন্দ্রঘণ্টেতি) কুম্মাণ্ডেতি চতুর্থকম্ ॥ ৩ ॥
পঞ্চমং-স্কন্দমাত্তেতি ষষ্ঠং কাত্যায়নী তথা । সপ্তমং কালরাত্রীতি মহাগৌরীতি
চাষ্টমম্ ॥ ৪ ॥ নবমং সিদ্ধিদাত্রীতি নবদুর্গাঃ প্রকীর্তিতাঃ । উক্তান্তেতানি
নামানি ব্রহ্মণৈব মহামুনা ॥ ৫ ॥ অগ্নিনা দহমানাস্ত্র শক্রমধ্যগতা রণে ।
বিষমে দুর্গমে চৈব ভয়ান্তাঃ শরণং গতাঃ ॥ ৬ ॥ ন তেষাং জায়তে
কিঞ্চিদশুভং রণসঙ্কটে । নাপদং তস্ত পশ্যামি শোকদুঃখভয়ং ন হি ॥ ৭ ॥
বৈশ্ব ভক্ত্যা স্মৃতা নিত্যং তেষামৃদ্ধিঃ প্রজায়তে । ॥ ৮ ॥ প্রেতসংস্থা চ
চামুণ্ডা বারাহী মহিষাসনা । ঐন্দ্রী গজসমাক্রতা বৈষ্ণবী গরুড়াসনা ॥ ৯ ॥
নারসিংহী মহাবীৰ্যা শিবদূতী মহাবলা । মাহেশ্বরী বৃষাক্রতা কোমারী
শিখিবাহনা ॥ ১০ ॥ ব্রাহ্মী হংসসমাক্রতা সর্বাভরণভূষিতা । লক্ষ্মীঃ
পদ্মাসনা দেবী পদ্মহস্তা হরিপ্রিয়া । খেতরূপধরা দেবী ঈশ্বরী
বৃষবাহনা ॥ ১১ ॥ ইত্যেতা মাতরঃ সর্বাঃ সর্বযোগসমম্বিতাঃ ॥ ১২ ॥
নানাজরণশোভাত্যা নানারত্নোপশোভিতাঃ । শ্রেষ্ঠৈশ্চ মৌক্তিকৈঃ সর্বা
দিব্যহারপ্রলম্বিতাঃ ॥ ১৩ ॥ ইন্দ্রনীলৈর্মহানীলৈঃ পদ্মরাগৈঃ সুশোভনৈঃ ।
দৃশ্যন্তে রথমাক্রতা দেব্যঃ ক্রোধসমাকুলাঃ ॥ ১৪ ॥ শঙ্খং চক্রং গদাং শক্তিং
হলধ্বং মুসলায়ুধম্ । খেটকং তোমরকৈব পরশুং পাশমেব চ ॥ ১৫ ॥ কুস্তায়ুধং
ত্রিশূলঞ্চ শার্ঙ্গমায়ুধমুত্তমম্ । দৈত্যানাং দেহনাশায় ভক্তানাং ভয়ায় চ ॥ ১৬ ॥
ধারয়ন্ত্যায়ুধানীথং দেবানাঞ্চ হিতায় বৈ । নমস্তেহস্ত মহারৌদ্রে মহা-
ঘোরপরাক্রমে ॥ ১৭ ॥ মহাবলে মহোৎসাহে মহাভয়বিনাশিনি । জাহ্নি-
মাং দেবি ছশ্ৰেক্ষ্যে শক্রপাং ভয়বর্দ্ধিনি ॥ ১৮ ॥ প্রাচ্যাং বন্ধতু মাইন্দ্রী
আগ্নেব্যামগ্নিদেবতা । দক্ষিণেহবতু বারাহী নৈঋত্যাং খড়্গধারিণী ॥ ১৯ ॥
প্রতীচ্যাং বারুণী বন্ধেদ্ বারব্যাং বায়ুদেবতা । উদীচ্যাং পাতু কোবেরী

ঐশাভাঃ শূলধারিণী ॥ ২০ ॥ উর্দ্ধং ব্রহ্মাণী মে রক্ষেদধস্তাদ্ বৈষ্ণবী তথা । এবং
 দশ দিশো রক্ষেচ্চামুণ্ডা শববাহনা ॥ ২১ ॥ জয়া মে চাগ্রতঃ পাতু বিজয়া
 পাতু পৃষ্ঠতঃ । অভিতা বামপার্শ্বে তু দক্ষিণে চাপরাজিতা ॥ ২২ ॥ শিখাং মে
 স্তোতিনী রক্ষেচ্ছমা মুর্ধ্বি ব্যবস্থিতা । মালাধরী ললাটে চ ক্রবৌ রক্ষেদ্
 বশস্বিনী ॥ ২৩ ॥ নেত্রয়োশ্চিৎতনেত্রা চ যমঘণ্টা চ পার্শ্বকে । ত্রিনেত্রা চ
 ত্রিশূলেন ক্রবোর্শ্চ্যে চ চণ্ডিকা ॥ ২৪ ॥ শঙ্খিনী চক্ষুবোর্শ্চ্যে শ্রোত্রয়োর্দ্বার-
 বাসিনী ॥ কপোলৌ কালিকা রক্ষেৎ কর্ণমূলে তু শাকরী ॥ ২৫ ॥ নাসিকায়ঃ
 সুগন্ধা চ উত্তরোষ্ঠে চ চর্চিকা । অধরে চামৃতা বালা জিহ্বায়াক্ সরস্বতী ॥ ২৬ ॥
 দস্তান্ রক্ষতু কোমারী কর্ণদেশে তু চণ্ডিকা । ষষ্টিকাং চিত্রঘণ্টা চ মহামায়া
 চ তালুকে ॥ ২৭ ॥ কামাখ্যা চিবুকং রক্ষেদ্ বাচং মে সর্কসমকলা । গ্রীবারাং
 ভদ্রকালী চ পৃষ্ঠবংশে ধমুর্ধরী ॥ ২৮ ॥ নীলগ্রীবা বহিঃকণ্ঠে নলিকায়ল-
 কুবরী । ঋগধারিণ্যুত্তৌ স্বকৌ বাহু মে বজ্রধারিণী ॥ ২৯ ॥ হস্তয়োর্দণ্ডিনী
 রক্ষেদধিকা চামূলীষু চ । নখান্ সুরেশ্বরী রক্ষেৎ কুকৌ রক্ষেন্নরেশ্বরী ॥ ৩০ ॥
 স্তনৌ রক্ষেন্নহাদেবী মনঃ শোকবিনাশিনী । হৃদয়ে ললিতা দেবী উদরে
 শূলধারিণী ॥ ৩১ ॥ নাভৌ চ কামিনী রক্ষেদ্ গুহং গুহেশ্বরী তথা । মেঢ়ং
 রক্ষতু হৃগন্ধা পায়ুং মে গুহবাসিনী ॥ ৩২ ॥ কট্যাং ভগবতী রক্ষেদুরু মে
 মেঘবাহনা । জভেষ মহাবলা রক্ষেজ্জান্ মাধবনারিকা ॥ ৩৩ ॥ গুল্ফয়ো-
 নারসিংহী চ পাদপৃষ্ঠে তু কোশিকী । পাদামূলীষু ত্রি রক্ষেত্তলং পাতাল-
 বাসিনী ॥ ৩৪ ॥ নখান্ দংষ্ট্রাকরালী চ কেশাংশ্চৈবোর্ধ্বকেশিনী । রোম-
 কূপেষু কোমারী স্বচং যোগেশ্বরী তথা ॥ ৩৫ ॥ রক্তমজ্জাবসামাংসাত্তস্থি-
 মেদাংসি পার্শ্বতী । অস্ত্রাণি কালরাত্রী চ পিত্তঞ্চ মুকুটেশ্বরী ॥ ৩৬ ॥ পদ্মাবতী
 পদ্মকোষে কক্ষে চূড়ামণিসুতথা । জালামুখী নখজালামভেত্তা সর্কসন্ধিষু ॥ ৩৭ ॥
 শুক্রং ব্রহ্মাণী মে রক্ষেচ্ছায়াং ছত্রেশ্বরী তথা । অহঙ্কারং মনোবুদ্ধিং রক্ষেন্নৈ
 ধর্মধারিণী ॥ ৩৮ ॥ প্রাণাপানৌ তথা ব্যানমুদানঞ্চ সমানকম্ । বজ্রহস্তা চ
 মে রক্ষেৎ প্রাণান্ কল্যাণশোভনা ॥ ৩৯ ॥ রসে রূপে চ গন্ধে চ শব্দ-স্পর্শে
 চ যোগিনী । সত্ত্বং রজস্তমশ্চৈব রক্ষেন্নারায়ণী সদা ॥ ৪০ ॥ আয়ু রক্ষতু
 বারাহী ধর্মং রক্ষতু পার্শ্বতী । বশঃ কীর্তিকা লক্ষ্মীঞ্চ সদা রক্ষতু বৈষ্ণবী ॥ ৪১ ॥
 গোত্রমিত্রাণী মে রক্ষেৎ পশূন্ রক্ষেচ্চ চণ্ডিকা । পুত্রান্ রক্ষেন্নহালক্ষ্মীর্ভার্য্যাং
 রক্ষতু ভৈরবী ॥ ৪২ ॥ ধনেশ্বরী ধনং রক্ষেৎ কোমারী কল্মষকাং তথা । পহ্লানং সুপথা
 রক্ষেন্নার্গং কেম্বরী তথা ॥ ৪৩ ॥ রাজধারে মহালক্ষ্মীর্বিজয়া সর্কতঃ স্থিতা ।

রক্ষাহীনস্ত বৎ স্থানং বর্জিতং কবচেন তু ॥ ৪৪ ॥ তৎ সর্বং রক্ষ মে দেবি
 জয়ন্তী পাপনাশিনী । সর্বরক্ষাকরং পুণ্যং কবচং সর্বদা জপেৎ ॥ ৪৫ ॥
 ইদং ব্রহ্মং বিপ্রর্ষে ভক্ত্যা তব মরোদিতম্ । পাদমেকং ন গচ্ছেত্তু
 যদীচ্ছেচ্ছুভমাশ্বনঃ ॥ ৪৬ ॥ কবচেনাবৃতো নিত্যং যত্র যত্রৈব গচ্ছতি । তত্র
 তত্রার্থলাভশ্চ বিজয়ঃ সার্বকালিকঃ ॥ ৪৭ ॥ বৎ বৎ চিন্তয়তে কামং তং তং
 প্রাপ্নোতি নিশ্চিতম্ । পরমৈশ্বর্যমতুলং প্রাপ্ন্যতে ভূতলে পুমান্ ॥ ৪৮ ॥
 নির্ভয়ো জায়তে মর্ত্যঃ সংগ্রামেষপরাজিতঃ । ত্রৈলোক্যে তু ভবেৎ পূজ্যঃ
 কবচেনাবৃতঃ পুমান্ ॥ ৪৯ ॥ ইদন্ত দেব্যাঃ কবচং দেবানামপি দুর্লভম্ ।
 যঃ পঠেৎ প্রয়তো নিত্যং ত্রিসন্ধ্যং শ্রদ্ধয়াষিতঃ ॥ ৫০ ॥ দেবী বশা ভবেত্তস্ত
 ত্রৈলোক্যে চাপরাজিতঃ । জীবেদ্ বর্ষশতং সাগ্রমপমৃত্যুবিবর্জিতঃ ॥ ৫১ ॥
 নশস্তি ব্যাধয়ঃ সর্কে লূতা বিক্ষোটকাদয়ঃ । স্থাবরং জঙ্গমং বাপি কৃত্রিমং বাপি
 যদ বিষম্ ॥ ৫২ ॥ আভিচারানি সর্কানি মন্ত্রঘনানি ভূতলে । ভূচরাঃ খেচরা-
 শ্চৈব কুলজাশ্চোপদেশজাঃ ॥ ৫৩ ॥ সহজাঃ কুলিকা নাগা ডাকিনী শাকিনী
 তথা । অস্তরীক্ষচরা ঘোরা ডাকিনীশ্চ মহারবাঃ ॥ ৫৪ ॥ গ্রহভূতপিশাচাশ্চ
 ষক্ষগন্ধর্ষরাক্ষসাঃ । ব্রহ্মরাক্ষসবেতালাঃ কুম্ভাণ্ডা ভৈরবাদয়ঃ ॥ ৫৫ ॥ নশস্তি
 দর্শনাত্তস্ত কবচেনাবৃতো হি ষঃ । মানোরতির্ভবেদ্রাজাং তেজোবৃদ্ধিঃ
 পরা ভবেৎ ॥ ৫৬ ॥ যশোবৃদ্ধির্ভবেৎ পুংসাং কীর্তিবৃদ্ধিশ্চ জায়তে । তস্মা-
 জপেৎ সদা ভক্তঃ কবচং কামদং মূনে ॥ ৫৭ ॥ জপেৎ সপ্তশতীং চণ্ডীং কৃত্বা
 তু কবচং পুরা । নির্বিঘ্নেন ভবেৎ সিদ্ধিশ্চণ্ডীজপসমুদ্ভবা ॥ ৫৮ ॥ বাবদ্-
 ভূমণ্ডলং ধত্তে সশৈলবনকাননম্ । তাবতিষ্ঠতি মেদিন্যাং সন্ততিঃ পুত্র-
 পৌত্রিকী ॥ ৫৯ ॥ দেহান্তে পরমং স্থানং সুরৈরপি সুদুর্লভম্ । প্রাপ্নোতি
 পুরুষো নিত্যং মহামায়াপ্রসাদতঃ ॥ ৬০ ॥ তত্র গচ্ছতি গঙ্গাসৌ পুনশ্চাগমনং
 ন হি । লভতে পরমং স্থানং শিবেন সমতাং ব্রজেৎ ॥ ৬১ ॥

ইতি শ্রীমার্কণ্ডেয়পুরাণে হরিহরব্রহ্মবিরচিতং দেব্যাঃ কবচং সমাপ্তম্ ।

ওঁ তৎ সৎ ।

অথ দেবীস্তুত্পাঠঃ

ওঁ নমশ্চণ্ডিকায়ৈ । ওঁ মধ্যো সুধাক্ষি-মণিমণ্ডপ-রত্নবেদী-সিংহাসনোপরিগতাং
 পরিপীতবর্ণাম্ । পীতাঘরাং কনকভূষণমালাশোভাং, দেবীং ভজামি ধৃতমুদগর-
 বৈরিজিহ্বাম্ ॥

অহং ক্রেভিভিত্যস্ত ব্রহ্মাদ্যা ঋষয়ো গায়ত্রাদানি ছন্দাংসি আশ্বাদেবী
দেবতা দেবীসুক্তজপে বিনিয়োগঃ ।

অথ দেবীসুক্তম্

ওঁ অহং ক্রেভিভির্কসুভিচ্চরাম্যহমাদিতৈত্যকৃত বিশ্বদেবৈঃ । অহং মিত্রা-
বরুণোভা বিভর্ম্যাহমিত্রাগ্নী অহমধিনোভা ॥ ১ ॥ অহং সোমমাহনসং
বিভর্ম্যাহং, ষ্টারমুত পুষণং ভগম্ । অহং দধামি দ্রবিণং হবিষ্মতে, সুপ্রাব্যে
ষজমানায় সুষতে ॥ ২ ॥ অহং রাষ্ট্রী সঙ্গমনী বসুনাং, চিকিতুষী প্রথমা
যজ্ঞিগ্নানাম্ । তাং মাং দেবা ব্যদধুঃ পুরুত্রা, ভুরিহ্মাত্রাং ভূর্য্যাবেশমস্তীম্ ॥ ৩ ॥
ময়া সো অন্নমন্তি যো বিপশ্চতি, যঃ প্রাণিতি য ঙ্গ শৃণোতু্যক্তম্ । অমস্তবো
মাং ত উপক্ৰিয়ন্তি, শ্রধি শ্রত শ্রদ্ধিবস্তে বদামি ॥ ৪ ॥ অহমেব স্বন্নমিদং বদামি
ভূষ্টং, দেবেভিকৃত মানুষেভিঃ । যং যং কাময়ে তং তমুগ্রং কৃণোমি, তং ব্রহ্মাণং
তয়ুধিঃ তং সুমেধাম্ ॥ ৫ ॥ অহং কদ্রায় ধনুরাতনোমি, ব্রহ্মধিমে শরবে
হস্তবা উ । অহং জনায় সমদং কৃণোম্যহং, ছাবাপৃথিবী আবিবেশ হ ॥ ৬ ॥
অহং সুবে পিতরমস্ত মূর্ধনু মম যোনিরপ্শ্বস্তঃ সমুদ্রে । ততো বিতিষ্ঠে ভুবনানু-
বিশ্বা উতামুদ্যাং বহ্নগোপস্পৃশামি ॥ ৭ ॥ অহমেব বাত ইব প্রবাম্যারভমাণা
ভুবনানি বিশ্বা । পরো দিবা পর এনা পৃথিব্যে—তাবতী মহিনা
সংবভুব ওঁ ॥ ৮ ॥

ইতি দেবীসুক্তম্ ।

ত্রিচরিত্যা ঋষিচ্ছন্দোদৈবতানি

প্রথমচরিতস্ত ব্রহ্মঋষির্মহাকালী দেবতা গায়ত্রী ছন্দো নন্দা শক্তি রক্ত-
দন্তিকা বীজময়িস্তম্ভং (ঋগ্বেদম্বরূপ) মহাকালীপ্রীত্যর্থং জপে বিনিয়োগঃ । ওঁ
খড়গং চক্রগদেষু-চাপপরিধান শূলং ভূশুক্রীং শিরঃ, শঙ্খং সন্দধতীং কঠৈস্ত্রিনয়নাং
সর্বাদভূষাবৃতাম্ । বামস্তোত্রং স্বপিতে হরৌ কমলজো হস্তং মধুং কৈটভং,
নীলাশ্রুত্যাতিমান্তপাদদশকাং সেবে মহাকালিকাম্ ॥ (ধ্যানাস্তরং ত্রিতীয়ধতে
জটব্যম্ ।)

মধ্যমচরিতস্ত বিষ্ণুঋষির্মহালক্ষ্মীদেবতা উষ্ণিক্ ছন্দঃ শাকন্তরী শক্তিহুর্গা

बीजं वायुस्तम्भः (वज्रवेदस्वरूप) महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । ॐ अक्षयक-
परशुः गणेश-कुलिशः पद्मः धनुः कुण्डिकाः, दण्डः शक्तिमसिक् चर्म जलजः षष्ठीः
सुराभाजनम् । शूलः पाशसुदर्शनक दधतीः हस्तैः प्रवालप्रभाः, सेवे सैरिड-
मर्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम् ॥ (ध्यानान्तरं द्वितीयधेनु अक्षयकम् ।)

उत्तरचरितशु रुद्रविष्णुहासरस्वती देवता अक्षुष्टुप्, हन्ना भीमा शक्तिर्ब्रामरी
बीजं सूर्यास्तम्भः (सामवेदस्वरूप) महासरस्वतीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । ॐ
सिंहस्था शशिशेखरा मरकतप्रथा चतुर्भिर्भुजैः, शङ्खः चक्रधनुःशरांश्च दधती
नेत्रैस्त्रिभिः शोभिता । आमुक्ताङ्गद-हार-कङ्कण-रत्न-काङ्किकणम्पूरा, दुर्गा
दुर्गतिहारिणी भवतु नो रत्नोल्लसत्कुण्डला ॥ (ध्यानान्तरं द्वितीयधेनु द्रष्टव्यम् ।)
ततो षष्ठीविधि मायावीजेन प्राणायामं कृत्वा करान्त्रासे विधाय—

ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरकैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीकैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ॐ नारायणाय नमः । ॐ नराय नमः । ॐ नरोत्तमाय नमः । ॐ देव्यै
सरस्वत्यै नमः । ॐ वेदव्यासाय नमः । ॐ ब्रह्मणे नमः । ॐ ब्रह्मणेभ्यो
नमः । ॐ तत्सत् । इति नञ् पठेत् ।

देवीमाहात्म्यापरनामा

श्रीश्रीचण्डी

—*—
प्रथम-चण्डितम्

ॐ नमश्चण्डिकायै नमः । ॐ मार्कण्डेय उवाच ॥ १ ॥ सावर्षिः सूर्यातनय्यो यो
मनुः कथ्यतेऽष्टमः । निशाम्य तद्दृष्ट्वाऽपि विस्तरात्प्रदत्तो मम ॥ २ ॥
महामायाऽस्तुभावेन यथा मन्वन्तराधिपः । स बभूव महाभागः सावर्षिस्तनय्यो
रवेः ॥ ३ ॥ श्वारोचिषेऽस्तुरे पूर्वः चैत्रवंशसमुद्भवः । सुरथो नाम राजाऽभूत्
समस्तं कृतिमण्डले ॥ ४ ॥ तस्य पालयतः सम्यक् प्रजाः पुत्रानिबोरसान् ।
बभूवुः शत्रवो ह्युपाः कोलाबिष्वंसिनस्तथा ॥ ५ ॥ तस्य तैरुत्तमैर्बुद्धमति-
प्रबलदण्डिनः । न्यूनैरपि स तैर्बुद्धे कोलाबिष्वंसिर्जितः ॥ ६ ॥ ततः
श्वपुरमायातो निजदेशाधिपोऽभवत् । आक्रान्तः स महाभागस्तैस्तदा
प्रबलारिभिः ॥ ७ ॥ अमात्यैर्कलिभिर्दुष्टैर्दुर्कलस्य दुराग्रिभिः । कोषो
बलकापहृतः तत्रापि श्वपुरे ततः ॥ ८ ॥ ततो मृगयाव्याजेन हतश्वाम्यः स
हृत्पतिः । एकान् ह्यमरुह्य जगाम गहनं वनम् ॥ ९ ॥ स तत्राश्रममद्राक्षीद्
द्विजवर्यास्त मेधसः । प्रशास्तश्चापदाकीर्णं मुनिशिष्टोपशोभितम् ॥ १० ॥
तस्मै कश्चिन् स कालञ्च मुनिना तेन संकृतः । इतश्चेत्तश्च विचरन्सुस्मिन्
मुनिवराश्रमे ॥ ११ ॥ सोऽचिन्त्यस्तदा तत्र ममत्वाकृष्टचेतनः । मत्पूर्वैः पालितः
पूर्वः मया हीनः पुरं हि तत् ॥ १२ ॥ मत्पूर्वैस्तैरसद्वृत्तैर्दुर्धृतः
पाल्यते न वा । न जाने स प्रधानो वे शूरहन्ती सदायतः ॥ १३ ॥ मम
वैरिवशः वातः कान् भोगाह्वपलप्याते । वे ममाह्वगता नित्यं
प्रसादधनतोऽर्जनैः ॥ १४ ॥ अह्ववृत्तिः क्वचः तेऽहं कूर्कस्त्यन्महीभृत्याम् ।
असम्यग्ब्यग्रशीलैस्तैः कूर्कभिः सततं व्यग्रम् ॥ १५ ॥ सक्वितः सोऽतिदुःखेन
क्वयं कोषो गमिष्यति । एतच्छाश्वत् सततं चिन्तयामास पार्ष्विवः ॥ १६ ॥ तत्र
विश्राश्रमात्त्यासे वैश्रमेकं ददर्श सः । स पृष्ट्वेन क्वचः तौ
हेतुश्चागमनेऽत्र कः ॥ १७ ॥ सशोकः इव कश्चात्तुः दुर्धना इव शक्यसे ।

इत्याकर्ण्य वचस्तु भूपतेः प्रणमोदितम् ॥ १८ ॥ प्रकृत्या च स तं वैश्वः
प्रश्रयावनतो नृपम् ॥ १९ ॥

वैश्व उवाच ॥ २० ॥ समाधिर्नाम वैश्वोऽहमुत्पन्नो धनिनां कुले ॥ २१ ॥
पुत्रदारैर्निरस्तश्च धनलोभादसाधुभिः । विहीनश्च धनेर्दारैः पुत्रैश्चरादार
मे धनम् ॥ २२ ॥ वनमत्यागतो ह्यधी निरस्तश्चाप्यवकृतिः । सोऽहं न
वेद्मि पुत्राणां कुशलाकुशलाश्रिकाम् ॥ २३ ॥ प्रवृत्तिं स्वजनानां दाराणां च
संस्थितः । किम् तेषां गृहे क्लममक्लमं किम् सांश्रितम् ॥ २४ ॥ कथं
किम् सद्वृत्ता दुर्बृत्ताः किम् मे सूताः ॥ २५ ॥

राजोवाच ॥ २६ ॥ वैर्निरस्तो भवान्पुत्रैः पुत्रदारैर्निरस्तैः ॥ २७ ॥
तेषु किं भवंतः श्रेयसवृत्ताति मानसम् ॥ २८ ॥

वैश्व उवाच ॥ २९ ॥ एवमेतद् यथा प्राह भवान्प्रदुग्गतं वचः ॥ ३० ॥
किं करोमि न वधाति मम निर्भ्रतां मनः । वैः सत्याज्य पितृश्रेयः
धननृकैर्निराकृतः ॥ ३१ ॥ पतिस्वजनहार्दिकं हार्दि तेषु मे मनः । किमे-
तन्नातिजानामि जानन्नपि महामते ॥ ३२ ॥ यत् प्रेमप्रवणं चित्तं विष्णुणेषु
वक्षु । तेषां कृते मे निःश्यासा दोर्धनश्च जायते ॥ ३३ ॥ करोमि किं
यत् मनश्चेत्प्रतीतिषु निर्भ्रम् ॥ ३४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ ३५ ॥ ततस्तौ सहितौ विप्र तं मुनिं समुपस्थितौ ॥ ३६ ॥
समाधिर्नाम वैश्वोऽहसो . स च पार्थिवसत्तमः । कृत्वा तु तौ यथाश्रयं यथाईं
तेन संविदम् ॥ ३७ ॥ उपविष्टौ कथाः काश्चिच्छक्रतुर्केशुपार्थिवो ॥ ३८ ॥

राजोवाच ॥ ३९ ॥ भगवन्वामहं प्रष्टुमिच्छाम्येकं वदस्व तत् ॥ ४० ॥
ह्यधी यन्मे मनसः स्वचित्ताश्रयतां विना । ममहं मम राज्यात् राज्यादे-
ष्वशिलेषु ॥ ४१ ॥ जानतोऽपि यथाश्रयं किमेतन्मुनिसत्तम । अयं
निकृतः पुत्रैर्दारैर्तृप्त्युत्थोऽज्जितः ॥ ४२ ॥ स्वजनेन च सत्याज्येषु हार्दी
तथाप्यति । एवमेव तथाहं दावप्यत्यस्तुह्यधितौ ॥ ४३ ॥ दृष्टदोषेषु
विषये ममहाकृष्टमानसो । तत् केनैतन्महाभाग यन्मोहो जानिनो-
रपि ॥ ४४ ॥ ममात्त च भवत्येषा विवेकाश्रय मृता ॥ ४५ ॥

शुक्रवाच ॥ ४६ ॥ जानमस्ति समस्तं जज्ञोर्किंयत्तुगोचरे ॥ ४७ ॥ विषयश्च महा
भाग याति चैवं पृथक् पृथक् । दिवाक्ताः प्राणिनः केचिद्भ्रातृवकास्तथा-
परे ॥ ४८ ॥ केचिद्दिवा तथा राज्ञो प्राणिनस्तन्यादृष्टयः । जानिनो मनुजाः
सत्यां किञ्च ते न हि केवलम् ॥ ४९ ॥ यतो हि जानिनः सर्वे पञ्चपञ्चिमुगादयः ।

জ্ঞানঞ্চ তন্মহুয়াণাং যন্তেষাং যুগপক্ষিণাম্ ॥ ৫০ ॥ মহুয়াণাঞ্চ যন্তেষাং
তুল্যমন্তুতথোভয়োঃ । জ্ঞানেহপি সতি পশ্চৈতান্ পতগাহাবচক্ষুষু ॥ ৫১ ॥
কণমোক্ষাদৃতান্ মোহাৎ পীড়্যমানানপি ক্ৰুধা । মানুষা মহুজব্যাস্ত্র
সাভিলাষাঃ সূতান্ প্রতি ॥৫২॥ লোভাৎ প্রত্যুপকারায় নম্বতে কিং ন
পশ্চসি । তথাপি মমতাবর্ত্তে মোহগর্ত্তে নিপাতিতাঃ ॥ ৫৩ ॥ মহামায়াপ্রভাবেণ
সংসারস্থিতিকারিণঃ । তন্নাত্ত বিস্ময়ঃ কার্ষ্যো যোগনিদ্রা অগৎপতেঃ ॥ ৫৪ ॥
মহামায়া হরৈশ্চৈতন্তয়া সংমোহতে অগৎ । জ্ঞানিনামপি চেতাংসি
দেবী ভগবতী হি সা ॥ ৫৫ ॥ বলাদাকৃষ্য মোহার মহামায়া প্রযচ্ছতি । তয়া
বিস্কৃত্যতে বিশ্বং অগদেতচ্চরাচরম্ ॥৫৬॥ নৈষা প্রসন্ন্য বরদা নৃপাং ভবতি
মুক্তরে ॥ ৫৭ ॥ সা বিজ্ঞা পরমা মুক্তেহেতুভূতা সনাতনী ॥ ৫৭ ॥ সংসার-
বন্ধহেতুশ্চ সৈব সর্বেশ্বরেশ্বরী ॥ ৫৮ ॥

ব্রাহ্মোবাচ ॥ ৫৯ ॥ ভগবন্ কা হি সা দেবী মহামায়োতি যাং ভবান্ ॥ ৬০ ॥
ব্রবীতি কথমুৎপন্ন্য সা কৰ্ম্মাহস্তাশ্চ কিং বিজ্ঞ । ষৎস্বভাবা চ সা দেবী
ষৎস্বরূপা ষদুদ্ভবা ॥ ৬১ ॥ তৎ সৰ্ব্বং শ্রোতুমিচ্ছামি স্বত্তো ব্রহ্মবিদাংবর ॥ ৬২ ॥

ঋষিকবাচ ॥ ৬৩ ॥ নিত্যৈব সা অগমৃষ্টিস্তয়া সৰ্ব্বমিদং ততম্ ॥ ৬৪ ॥
তথাপি তৎসমুৎপত্তিকৰ্হধা শ্রুতাতাং মম । দেবানাং কার্য্যসিদ্ধ্যৰ্থমাবিৰ্ভবতি
সা বদা ॥ ৬৫ ॥ উৎপন্ন্যেতি তদা লোকে সা নিত্যাপ্যতিধীয়তে । যোগনিদ্রাং
যদা বিষ্কৃজ্জগত্যেকার্ণবীকৃতে ॥ ৬৬ ॥ আশ্চর্য্য শেষমতজৎ কল্পান্তে
ভগবান্ প্রভুঃ । তদা ষাবসুরৌ ঘোরৌ বিখ্যাতেৌ মধুকৈটভৌ ॥ ৬৭ ॥
বিষ্কৃকৰ্ণমলোভূতৌ হন্তঃ ব্রহ্মাপমুন্ততৌ । স নাভিকমলে বিষ্ণোঃ স্থিতৌ
ব্রহ্মা প্রজাপতিঃ ॥ ৬৮ ॥ দৃষ্টৌ তাবসুরৌ চোগ্রৌ প্রসুপ্তঞ্চ জনাৰ্দ্দিনম্ । তুষ্টৌ
যোগনিদ্রাং তামেকাগ্রহদয়স্থিতঃ ॥ ৬৯ ॥ বিবোধনার্ণায় হরৈর্হরিনেত্রকৃতা-
লয়াম্ । বিশ্বেশ্বরীং অগদ্ধাত্রীং স্থিতিসংহারকারিণীম্ । ॥৭০॥ নিদ্রাং ভগবতীং
বিষ্ণোরতুলাং তেজসঃ প্রভুঃ ॥ ৭১ ॥

ব্রহ্মোবাচ ॥ ৭২ ॥ স্বং স্বাহা স্বং স্বধা স্বং হি বষট্কারশ্বরাস্থিকা ॥ ৭৩ ॥
সুধা স্বমকরে নিত্যে ত্রিধা মাত্ৰাস্থিকা স্থিতা । অৰ্দ্ধমাত্ৰাস্থিতা নিত্য্য
ষাহুচ্চার্য্যা বিশেষতঃ ॥ ৭৪ ॥ স্বমেব সা স্বং সাবিত্রী স্বং দেবি জননী পরা ।
স্বমৈব ধার্য্যতে সৰ্ব্বং স্বমৈতৎ স্কৃত্যতে অগৎ ॥৭৫ ॥ স্বমৈতৎ পাল্যতে দেবি
স্বমৎস্তুস্তে চ সৰ্বদা । বিস্কৃষ্টৌ সৃষ্টিকৃপা স্বং স্থিতিকৃপা চ পালনে ॥ ৭৬ ॥ তথা
সংস্কৃতিরূপান্তে অগতোহস্ত অগম্নয়ে । মহাবিজ্ঞা মহামায়া মহামেধা

মহাস্বতিঃ ॥৭৭॥ মহামোহা চ ভবতী মহাদেবী মহাসুরী। প্রকৃতিস্বক সর্বস্য গুণ-
ত্রয়বিভাবিনী ॥৭৮॥ কালরাত্রির্মহারাত্রির্মোহরাত্রিষ্চ দারুণা। ত্বং শ্রীশ্রীমীশ্রীস্বঃ
হ্রীস্বঃ বুদ্ধির্কোষলক্ষণা ॥ ৭৯ ॥ লজ্জা পৃষ্টিস্তথা তুষ্টিস্বঃ শাস্তিঃ কাস্তিরেব চ।
খড়্গিনী শূলিনী ঘোরা গদিনী চক্রিণী তথা ॥৮০॥ শঙ্খিনী চাপিনী বাণ-ভূগুণী-
পরিঘায়ুধা। সৌম্যা সৌম্যতরাশেষসৌম্যোভ্যত্বতিন্দুরী ॥ ৮১ ॥ পরা পরাণাং
পরমা ত্বমেব পরমেশ্বরী। যচ্চ কিঞ্চিৎ কচিদ্ বস্তু সদসদ্ বাধিলাঙ্গিকে। ॥৮২॥
তন্ত সর্বস্ত যা শক্তিঃ সা ত্বং কিং স্তূয়সে তদা। যয়া ত্বয়া জগৎস্রষ্টা জগৎ-
পাতান্তি যো জগৎ ॥ ৮৩ ॥ মোহপি নিদ্রাবশং নীতঃ কৃৎস্নাং স্তোত্রুমিহেশ্বরঃ।
বিষ্ণুঃ শরীরগ্রহণমহমীশান এব চ ॥৮৪॥ কারিতান্তে যতোহতস্বাং কঃ স্তোত্রুঃ
শক্তিমান্ ভবেৎ। সা ত্বমিখং প্রভাটৈবঃ শৈবদারৈর্দেবি সংস্তুতা ॥ ৮৫ ॥
মোহৈরৈতো হুরাধর্ষাবসুরৌ মধুকৈটভৌ। প্রবোধক জগৎস্বামী নীরতামচ্যুতো
লঘু ॥ ৮৬ ॥ বোধশ্চ ক্রিয়তামস্ত হস্তমেতো মহাসুরৌ ॥ ৮৭ ॥

ঋষিরুবাচ ॥ ৮৮ ॥ এবং স্তুতা তদা দেবী তামসী তত্র বেধসা ॥ ৮৯ ॥
বিষ্ণোঃ প্রবোধনার্থায় নিহস্তং মধুকৈটভৌ। নেত্রাস্ত্রনাসিকাবাহ-হৃদয়ে-
ত্যস্তথোরসঃ ॥ ৯০ ॥ নির্গম্য দর্শনে তস্থৌ ব্রহ্মণোহব্যক্তজন্মনঃ। উত্তস্থৌ চ
জগন্নাথস্তয়া মুক্তো জনাৰ্দ্ধনঃ ॥ ৯১ ॥ একাৰ্ণবেহি-শয়নাস্ততঃ স দদৃশে চ তো।
মধুকৈটভৌ হুরাআনাবতিবীৰ্য্যপরাক্রমৌ ॥ ৯২ ॥ ক্রোধরক্তেক্ষণাবতুং ব্রহ্মাণং
অনিতোত্তমৌ। সমুখায় ততস্তাত্যাং যুযুধে ভগবান্ হরিঃ ॥ ৯৩ ॥ পঞ্চবর্ষ-
সহস্রাণি বাহুপ্রহরণো বিভূঃ। তাবপ্যতিবলোন্নতো মহামান্নাবিমোহিতৌ ॥ ৯৪ ॥
উক্তবস্তৌ বরোহস্মতো ত্রিয়তামিতি কেশবম্ ॥ ৯৫ ॥

শ্রীভগবানুবাচ ॥ ৯৬ ॥ ভবেতামত মে তুষ্ঠৌ মম বধ্যাবুভাবপি ॥ ৯৭ ॥
কিমন্তেন বরেণাত্র এতাবদ্ধি বৃতং মম ॥ ৯৮ ॥

ঋষিরুবাচ ॥ ৯৯ ॥ বঞ্চিতাত্যামিতি তদা সর্বমাপোময়ং জগৎ ॥ ১০০ ॥
বিলোক্য তাত্যাং গদিতো ভগবান্ কমলেক্ষণঃ। (শ্রীতো স্বস্তব যুদ্ধেন শ্লাঘ্যস্বঃ
যুত্য়রাবয়োঃ।) আবাং জহি ন যত্রোর্কী সলিলেন পরিপ্লুতা ॥ ১০১ ॥

ঋষিরুবাচ ॥ ১০২ ॥ তথেষুত্যাঙ্গা ভগবতা শঙ্খচক্রগদাতৃতা। কৃৎস্না চক্রেণ
বৈ চ্ছিন্নে অবনে শিরসী তরোঃ ॥ ১০৩ ॥ এবমেবা সমুৎপন্ন ব্রহ্মণা সংস্তুতা
শয়ম্। প্রভাবমস্তা দেব্যাস্ত ভূয়ঃ শৃণু বদামি তে ॥ ১০৪ ॥

ইতি শ্রীমার্কণ্ডেয়-পুরাণে সাবর্ণিকে মন্বন্তরে দেবী-
মাহাত্ম্যে মধুকৈটভবধঃ। (১ অঃ)

मध्यम-उरितम्

ऋषिक्रवाच ॥ १ ॥ देवासुरमत्तुद् बुद्धं पूर्णमक्षतं पुरा । महिषेहसुराणा-
 मधिपे देवानां पुरन्दरे ॥ २ ॥ तत्रासुरैर्धर्मावीर्येदेवसैः पराजितम् ।
 त्रिधा च सकलान् देवानिन्द्रोऽभ्युहिषासुरः ॥ ३ ॥ ततः पराजिता देवाः
 पद्मयोनिः प्रजापतिम् । पुरस्कृत्य गतास्तत्र वद्रेणगरुडध्वजो ॥ ४ ॥ यथावृत्तं तरे-
 ष्वभ्युहिषासुरचेष्टितम् । त्रिदशाः कथयामासुर्देवाभिभवविस्तरम् ॥ ५ ॥ सूर्योऽप्य-
 ग्नानिलेन्दुनां वमस्य वरुणस्य च । अन्वेषाकाधिकारान् स स्वमेवाधितिष्ठति ॥ ६ ॥
 स्वर्गाग्निराकृताः सर्वे तेन देवगणा भुवि । विचरन्ति यथा मर्त्या महिषेण
 दुरात्मना ॥ ७ ॥ एतद् वः कथितं सर्वममरारिविचेष्टितम् । शरणं प्रपन्नाः
 श्चो वधस्तु विचिन्त्याताम् ॥ ८ ॥ इत्थं निशम्य देवानां वचांसि मधुसूदनः ।
 चकार कोपं शत्रुं च क्रुद्धं कुटिलाननो ॥ ९ ॥ ततोऽतिकोपपूर्णं चक्रिणो
 वदनात्ततः । निश्चक्राम महत्तेजो ब्रह्मणः शक्रस्य च ॥ १० ॥ अन्वेषाकैश्च
 देवानां शक्रादीनां शरीरतः । निर्गतं सुमहत्तेजस्तैश्चैक्यं सम-
 गच्छत ॥ ११ ॥ अतीव तेजसः कूटं जलमिव पर्वतम् । ददृशुस्ते सुरास्तत्र आला-
 व्याप्तदिगस्तुरम् ॥ १२ ॥ अतुलं तत्र तस्तेजः सर्वदेवशरीरजम् । एकस्य तदभू-
 र्मारौ व्याप्तलोकत्रयस्त्रिधा ॥ १३ ॥ यदभूच्छास्त्रवः तेजस्तुनाज्जायत तन्मथम् ।
 याम्येन चाभवन् केशा बाहवो विष्णुतेजसा ॥ १४ ॥ सोम्येन तुनर्योर्बुध्नां
 मध्यकैश्चैव चाभवत् । वारुणेन च जज्ञेऽरु नितम्बेजसा भुवः ॥ १५ ॥ ब्रह्मण-
 स्तेजसा पादो तदङ्गुल्योऽर्कतेजसा । वसुनां च करान्जुल्यः कोवेरेण च
 नासिका ॥ १६ ॥ तस्मात्तु दन्ताः सङ्घाताः प्राजापत्येन तेजसा । नयनत्रितयं
 जज्ञे तथा पावकतेजसा ॥ १७ ॥ क्रवो च सक्यरोऽस्तेजः प्रवणावनिलस्य च ।
 अन्वेषाकैश्च देवानां सङ्घवस्तेजसां शिवा ॥ १८ ॥ ततः समस्तदेवानां तेजो-
 राशिसमुद्भवाम् । तां विलोक्य मुदं प्रापुरमरा महिषार्दिताः ॥ १९ ॥ शूलं शूलाद्
 विनिष्कृत्य ददौ तस्मै पिनाकधृक् । चक्रुश्च दत्तवान् क्रुशः समुत्पाद्य चक्रतः ॥ २० ॥
 शङ्खं वरुणः शक्तिं ददौ तस्मै हताशनः । मारुतो दत्तवांश्चापं वाणपूर्णे
 तथेवुधी ॥ २१ ॥ वज्रमिन्द्रः समुत्पाद्य कुलिशादमराधिपः । ददौ तस्मै सहस्राक्षो
 षण्ठीमैरावतामराजां ॥ २२ ॥ कालदण्डाद् वमो दण्डं पाशकास्युपतिर्ददौ ।
 प्रजापतिश्चाकमालां ददौ ब्रह्मा कमण्डलुम् ॥ २३ ॥ समस्तरोमकूपेषु निजरश्मीन्
 दिवाकरः । कालश्च दत्तवान् धृगां तस्मात्तस्मै च निर्मलम् ॥ २४ ॥ क्षीरोदन्ता-
 मलं हारमजरे च तथाशरे । चूडामणिं तथा दिव्यं कुण्डले कटकानि च ॥ २५ ॥

अर्द्धचन्द्रः तथा सुव्रतं केयूरान् सर्कवाहयु । नूपुरो विमलो तद्यद् दैर्घ्यवेरकम-
 हस्तमम् ॥२७॥ अङ्गुलीरकरत्नानि समस्ताङ्गुलीषु च । विषकर्मा ददो तस्मै
 परशुकातिनिर्गलम् ॥२९॥ अत्राण्यनेकरूपाणि तथाहतेतुक्क दंशनम् । अग्नान-
 पङ्कजाः मालाः शिरस्यरसि चापराम् ॥ २८॥ अददज्जलधिसुतैश्च पङ्कजकाति-
 शोभनम् । हिमवान् बाहनः सिंहः रत्नानि विविधानि च ॥२९॥ ददावशुभ्रं सुरया
 पानपात्रं धनाधिपः । शेषश्च सर्कनागेशो महामणिभिर्भूषितम् ॥३०॥ नाग-
 हारं ददो तस्मै धत्ते यः पृथिवीमिमाम् । अन्तरपि सुरैर्देवी भूषणैरा-
 युधैस्तथा ॥३१॥ सन्मानिता ननादोदोक्तैः साट्टिहासं मुहूर्त्तुहः । तस्या नानेन घोरेण
 कृत्स्नमापुरितं नभः । अमायतातिमहता प्रतिशक्तो महानभुः ॥३२॥ चूसुभुः
 सकला लोकाः समुद्राश्च चकम्पिरे ॥३३॥ चचाल वसुधा चेलुः सकलाश्च मही-
 धराः । ज्वरेति देवाश्च मुदा तामूचुः सिंहवाहिनीम् ॥३४॥ तुष्टुवुर्भू नरैश्चैनां
 भक्तिनत्रात्प्रमूर्त्तयः । दृष्ट्वा समस्तं संस्क्रुक्कं त्रैलोक्यममरारण्यः ॥३५॥ समक्षा-
 थिलसैन्नास्तु समुत्सुकुदायुधाः । आः किमेतदिति क्रोधादातास्तु महिषा-
 सुरः ॥३६॥ अभ्यधावत तं शक्यमशेषैरसुरैर्वृतः । स ददर्श ततो देवीं
 व्याप्तलोकत्रयाङ्घ्रिषा ॥३७॥ पादाक्रान्त्या नतभुवः किर्रीटोल्लिखिताम्बराम् ।
 क्रोडिताशेषपातालां धनुर्ज्यानिःश्वनेन ताम् ॥३८॥ दिशो भुजसहस्रेण सम-
 स्ताद् व्याप्य संस्थिताम् । ततः प्रववृते युद्धं तत्रा देव्या सुरधिषाम् ॥३९॥ शत्रा-
 न्स्वैर्बहधा मुत्सुरादीपितदिगन्तरम् । महिषासुरसेनानीश्चिन्सुराथेया महा-
 सुरः ॥४०॥ युयुधे चामरशास्त्रैश्चतुरद्वलाङ्घितः । रथानामधुतेः षड्भिरुद-
 ग्राथेया महासुरः ॥४१॥ अयुधताहयुतानां सहस्रेण महाहयुः । पक्षाशस्त्रिश्च
 निधुतेरसिलोमा महासुरः ॥४२॥ अयुतानां शतैः षड्भिरुद्वलाङ्घितो युयुधे रणे ।
 गजवाजिसहस्रोवैरनेकैः परिवारितः ॥४३॥ वृतो रथानां कोट्या च
 युद्धे तस्मिन्बुध्यात् । विडालाथेयाहयुतानां पक्षाशस्त्रिरथाधुतेः ॥४४॥ युयुधे
 संयुगे तत्र रथानां परिवारितः । अन्ते च तत्राहयुतेशो
 रथनागह्रैर्वृतः ॥४५॥ युयुधुः संयुगे देव्या सह तत्र महासुराः ।
 कोटिकोटिसहस्रेण रथानां दन्तिनास्तथा ॥ ४६ ॥ हरानां वृतो युद्धे
 तत्राहयुमहिषासुरः । तोमरैर्भिन्दिपातैश्च शक्तिभिर्भूषितैस्तथा ॥ ४७ ॥ युयुधुः
 संयुगे देव्या खड्गैः परशुपट्टिशैः । केचिच्च चिक्पिपुः शक्तीः केचिच्च
 पाशास्तथापरे ॥४८॥ देवीं खड्गप्रहारैस्तु ते तां हस्तं प्रचक्रमुः ।
 सापि देवी ततस्तानि शस्त्राण्यज्ञानि चण्डिका ॥४९॥ लीलैरेव प्रचिच्छेद

নিজশস্ত্রাবর্ধিণী । অনামস্তাননা দেবী স্তূয়মানা সুরর্ষিভিঃ ॥৫০॥ মুমোচাসুর-
 দেহেষু শস্ত্রাণ্যস্ত্রাণি চেশ্বরী । সোহপি ক্রুদ্ধো ধৃতসটো দেব্যা বাহনকেসরী ॥৫১॥
 চচারাসুরসৈন্তেষু বনেষিব হতাশনঃ । নিঃশ্বাসান্ মুমুচে ষাংশ্চ যুধ্যমানা
 রণেহৃদিকা ॥ ৫২ ॥ ত এব সত্য়ঃ সন্তুতা গণাঃ শতসহস্রশঃ । যুধুধুস্তে
 পরশুভির্ভিন্দিপালাহসিপট্টিশৈঃ ॥ ৫৩ ॥ নাশরস্তোহসুরগণান্ দেবী শক্ত্যপ-
 বৃংহিতাঃ । অবাদয়স্ত পটহান্ গণাঃ শম্ভাংশ্চথাপরে ॥ ৫৪ ॥ মুদকাংশ্চ
 তথৈবান্তে তস্মিন্ যুদ্ধমহোৎসবে । ততো দেবী ত্রিশূলেণ গদয়া
 শক্তিবৃষ্টিভিঃ ॥ ৫৫ ॥ খড়্গাদিভিঃ শতশো নিজঘান মহাসুরান্ ।
 পাতয়ামাস চৈবান্তান্ ঘণ্টাঘনবিমোহিতান্ ॥ ৫৬ ॥ অসুরান্ ভুবি পাতেন
 বহা চান্তানকর্ষত । কেচিদ্ধিধাকৃতাস্ত্রীকৈঃ খড়্গপাটৈস্তথাপরে ॥ ৫৭ ॥
 বিপোখিতা নিপাতেন গদয়া ভুবি শেরতে । বেমুশ্চ কেচিদ্ধিরং
 মুষেলন ভৃশং হতাঃ ॥ ৫৮ ॥ কেচিন্নিপাতিতা ভূমৌ তিরাঃ শূলেণ বক্রসি ।
 নিরস্তরাঃ শরৌষণ কৃতাঃ কেচিদ্গাজিরে ॥ ৫৯ ॥ সেনাসুকারিণঃ শ্রাণান্
 মুমুচুর্নিন্দশার্দনাঃ । কেষাঞ্চিদ বাহবশ্ছিন্নাশ্ছিন্নগ্রীবাস্তথাপরে ॥ ৬০ ॥ শিরাংসি
 পেতুরস্তেবামস্তে মধ্যে বিদারিতাঃ । বিচ্ছিন্নজ্যাস্তপরে পেতুরুর্ব্যাং
 মহাসুরাঃ ॥ ৬১ ॥ একবাহুক্চিচরণাঃ কেচিদেব্যা বিধা কৃতাঃ । ছিন্নেহপি
 চান্তে শিরসি পতিতাঃ পুনরুখিতাঃ ॥ ৬২ ॥ কবকা যুধুধুর্দেব্যা গৃহীত-
 পরমায়ুধাঃ । ননুতুশ্চাপরে তত্র যুদ্ধে তুর্ধ্যলয়াশ্রিতাঃ ॥ ৬৩ ॥ কবকাশ্ছিন্নশিরসঃ
 খড়্গশক্ত্যষ্টিপাণয়ঃ । তিষ্ঠ তিষ্ঠেতি ভাষস্তো দেবীমস্তে মহাসুরাঃ ॥ ৬৪ ॥
 পাতিতৈ রথনাগাশ্চৈরসুরৈশ্চ বসুকরা । অগম্যা সাহভবত্তত্র যত্রাতুং স
 মহারণঃ ॥ ৬৫ ॥ শোণিতৌঘা মহানত্য়ঃ সন্তুতত্র বিসুক্ষবুঃ । মধ্যে চাসুরসৈন্তস্ত
 বারণাসুরবাজিনাম্ ॥ ৬৬ ॥ ক্রপেন তন্মহাসৈন্তমসুরাণাং তথাহিকা ।
 নিস্তে ক্রয়ং যথা বহ্নিস্তৃণদাক্রমহাচয়ম্ ॥ ৬৭ ॥ স চ সিংহো মহানাদমুৎসহজন্
 ধৃতকেসরঃ । শরীরেভ্যোহমরারীণামসুনিব বিচিষতি ॥ ৬৮ ॥ দেব্যা গঠৈশ্চ
 তৈস্তত্র কৃতং যুদ্ধং তথাসুরৈঃ । ষথৈবাং তুত্বুর্দেবাঃ পুষ্পবৃষ্টিমুচো দিবি ॥ ৬৯ ॥

ইতি শ্রীমার্কণ্ডেয়পুরাণে সার্বর্গিকে মন্বন্তরে দেবীমাহাত্ম্যে

মহিবাসুরসৈন্তবধঃ । (২য় অঃ)

মধ্যমচরিতম্—মহিষাসুরবধঃ ।

ঋষিকবাচ ॥ ১ ॥ নিহন্তমানঃ তৎ সৈন্তমবলোক্য মহাসুরঃ ।
 সেনানীশিকুরঃ কোপাদ্ যযৌ যোদ্ধুমথাস্বিকাম্ ॥ ২ ॥ স দেবীং পরবর্ষণ
 ববর্ষ সমরেহসুরঃ । যথা মেরুগিরেঃ শূলং তোরবর্ষণে তোরদঃ ॥ ৩ ॥ তন্ত-
 ছিত্তা ততো দেবী লীলনৈব শরোৎকরান্ । জঘান তুরগান্ বাণৈর্ঘস্তারকৈব
 বাজিনাম্ ॥ ৪ ॥ চিচ্ছেদ চ ধনুঃ সন্তো ধ্বজধাতিসমুচ্ছিতম্ । বিব্যধ চৈব
 গাত্রেষু ছিন্নধ্বানমাশুগৈঃ ॥ ৫ ॥ স ছিন্নধ্বা বিরথো হতাশো হতসারধিঃ ।
 অভ্যধাবত তাং দেবীং খড়্গচর্মধরোহসুরঃ ॥ ৬ ॥ সিংহমাহত্য খড়্গেন
 তীক্ষ্ণধারেণ মূর্দ্ধনি । আজঘান ভূজে সব্যে দেবীমপ্যতিবেগবান্ ॥ ৭ ॥ তস্তাঃ
 খড়্গো ভূজং প্রাপ্য পফাল নৃপনন্দন । ততো জগ্রাহ শূলং স কোপাদরুণ-
 লোচনঃ ॥ ৮ ॥ চিক্ৰেপ চ ততস্তত্তু ভদ্রকাল্যাং মহাসুরঃ । আজল্যমানঃ
 তেজোভী রবিবিষমিবাঘরাৎ ॥ ৯ ॥ দৃষ্টা তদাপতচ্ছূলং দেবী শূলমমুঞ্চত ।
 তচ্ছূলং শতধা তেন নীতং স চ মহাসুরঃ ॥ ১০ ॥ হতে তস্মিন্ মহাবীর্ষ্যে
 মহিষস্ত চম্পতো । আজগাম গজারুচশামরস্প্রিদশর্দিনঃ ॥ ১১ ॥ সোহপি
 শক্তিং মুমোচাথ দেব্যাস্তামস্বিকা ক্রতম্ । হকারাভিহতাং ভূমৌ পাতয়ামাস
 নিস্প্রভাম্ ॥ ১২ ॥ ভগ্নাং শক্তিং নিপতিতাং দৃষ্টা ক্রোধসমম্বিতঃ । চিক্ৰেপ চামরঃ
 শূলং বাণৈস্তদপি সাচ্ছিনৎ ॥ ১৩ ॥ ততঃ সিংহঃ সমুৎপত্য গজকুস্তান্তরস্থিতঃ ।
 বাহুযুদ্ধেন যুযুধে তেনোচ্চৈস্প্রিদশারিণা ॥ ১৪ ॥ যুধ্যমানৌ ততস্তৌ তু
 তস্মান্নাগান্নহীং গতো । যুযুধাতেহতিসংরকৌ প্রহারৈরতিদারুণৈঃ ॥ ১৫ ॥
 ততো বেগাৎ ধমুৎপত্য নিপত্য চ মৃগারিণা । করপ্রহারেণ শিরশ্চামরস্ত পৃথক্
 কৃতম্ ॥ ১৬ ॥ উদগ্রশ্চ রণে দেব্যে শিলাবৃক্ষাদিভিহতঃ । দস্তমুষ্টিতলৈশ্চৈব
 করালশ্চ নিপাতিতঃ ॥ ১৭ ॥ দেবী ক্রুদ্ধা গদাপাঠৈশ্চূর্ণয়ামাস চোদ্ধতম্ ।
 বাস্কলং ভিন্দিপালেন বাণৈস্তাত্রং তথাহন্ধকম্ ॥ ১৮ ॥ উগ্রাস্তমুগ্রবীর্গ্যঞ্চ তথৈব
 চ মহাহতম্ । ত্রিনেত্রা চ ত্রিশূলেন জঘান পরমেশ্বরী ॥ ১৯ ॥ বিড়ালস্তাসিনা
 কায়্যৎ পাতয়ামাস বৈ শিরঃ । দুর্ধরং দুর্মুখধোভৌ শট্টৈর্নিষ্ঠে বমকয়ম্ ॥ ২০ ॥
 এবং সংক্রীয়মাণে তু স্বসৈন্তে মহিষাসুরঃ । মাহিষেণ স্বরূপেণ ত্রাসয়ামাস তান্
 গণান্ ॥ ২১ ॥ কাংশিত্তুৎপ্রহারেণ ধুরক্ষেপৈস্তথাহপরান্ । লাজ্জলতাভিতাৎ-
 শ্চাত্তান্ শূদ্রাত্যাঞ্চ বিদারিতান্ ॥ ২২ ॥ বেগেন কাংশিতপরান্ নাদেন
 ভ্রমণেন চ । নিঃশ্বাসপবনেনাত্তান্ পাতয়ামাস ভূতলে ॥ ২৩ ॥ নিপাত্য
 প্রমথানীকমভ্যধাবত সোহসুরঃ । সিংহং হন্তং মহাদেব্যে কোপকক্ষে

ততোহস্বিকা ॥২৪॥ সোহপি কোপামহাবীৰ্য্যঃ খুরক্ষুণ্ণ-মহীতলঃ । শৃঙ্গাভ্যাং
 পৰ্ব্বতামুচ্চাংশ্চিক্ৰেপ চ ননাদ চ ॥ ২৫॥ বেগলমণবিক্ষুণ্ণা মহী তস্মৈ ব্যশীৰ্য্যত ।
 লাক্শ্মেনাহতশ্চাক্ৰিঃ প্লাবয়ামাস সৰ্ব্বতঃ ॥ ২৬॥ ধৃতশৃঙ্গবিভিন্নাশ্চ খণ্ডখণ্ডং
 বযুৰ্ঘনাঃ । খাসানিলাস্তাঃ শতশো নিপেতুর্নভসোহচলাঃ ॥২৭॥ ইতি ক্রোধসমা-
 খ্যাতমাপতন্তুং মহাসুরম্ । দৃষ্টী সা চণ্ডিকা কোপং তদ্বধায় তদাকরোৎ ॥২৮॥
 সা ক্ৰিপ্ত্বা তস্মৈ বৈ পাশং তং ববন্ধ মহাসুরম্ । তত্যাঙ্গ মাহিষং রূপং সোহপি
 বদ্ধো মহামৃধে ॥ ২৯॥ ততঃ সিংহোহভবৎ সন্তো বাবন্তশ্চাধিকা শিরঃ ।
 ছিনত্তি তাবৎ পুরুষঃ খড়্গপাণিরদৃশত ॥৩০॥ তত এবাশু পুরুষং দেবী চিচ্ছেদ
 সায়কৈঃ । তং খড়্গচৰ্ম্মণা সার্কিং ততঃ সোহভূন্নহাগজঃ ॥ ৩১॥ করেণ চ
 মহাসিংহং তঞ্চকৰ্ষ জগজ্জ্ব চ । কৰ্ষতস্ত্ব করং দেবী খড়্গেন নিরঙ্কুস্তত ॥ ৩২॥
 ততো মহাসুরো ভূয়ো মাহিষং বপুরাস্থিতঃ । তথৈব ক্রোভয়ামাস ত্রৈলোক্যং
 সচরাচরম্ ॥ ৩৩॥ ততঃ ক্রুদ্ধা জগন্মাতা চণ্ডিকা পানমুক্তমম্ । পপৌ পুনঃ
 পুনশ্চৈব জহাসারুণলোচনা ॥৩৪॥ ননর্দ চাসুরঃ সোহপি বলবীৰ্য্যমদোদ্ধতঃ ।
 বিধাণাত্যাঞ্চ চিক্ৰেপ চণ্ডিকাং প্রতি ভূধরান্ ॥৩৫॥ সা চ তান্ প্রহিতাংস্তেন
 চূৰ্ণয়ন্তী শরোৎকরৈঃ । উবাচ তং মদোদ্ধৃতমুখরাপাকুলাক্ষরম্ ॥ ৩৬ ॥

দেব্যাবাচ ॥ ৩৭॥ গজ্জ গজ্জ ক্ৰণং মৃঢ় মধু ষাবৎ পিবাম্যহম্ ।
 ময়া ত্বয়ি হতেহত্রেব গজ্জিষ্ণুস্ত্যাশু দেবতাঃ ॥৩৮॥

ঋষিরুবাচ ॥ ৩৯॥ এবমুক্ত্বা সমুৎপত্য সারুঢ়া তং মহাসুরম্ । পাদেনা-
 ক্রম্য কণ্ঠে চ শূলেনৈনমতাড়য়ৎ ॥ ৪০॥ ততঃ সোহপি পদাক্রান্তস্তয়া
 নিজমুখান্ততঃ । অর্দ্ধনিষ্ক্রান্ত এবাতি দেব্যা বীৰ্য্যেণ সংবৃতঃ ॥ ৪১॥ অর্দ্ধ-
 নিষ্ক্রান্ত এবাসৌ যুদ্ধমানো মহাসুরঃ । তয়া মহাসিনা দেব্যা শিরশ্ছিন্না
 নিপাতিতঃ ॥৪২॥ ততো হাহাকৃতং সৰ্ব্বং দৈত্যসৈন্যং ননাশ তৎ । প্রহৰ্ষঞ্চ
 পরং জগ্নুঃ সকলা দেবতাগণাঃ ॥ ৪৩॥ তুষ্টবুস্তাং সুরা দেবীং সহ দিব্যৈ-
 র্ঘর্ষিভিঃ । জগুর্গন্ধৰ্ব্বপতয়ো ননৃতুশ্চাপ্সরোগণাঃ ॥ ৪৪ ॥

ইতি শ্রীমার্কণ্ডেয়পুরাণে সাবর্ণিকে মহাসুরে দেবীমাহাত্ম্যে
 মহিষাসুরবধঃ । (৩য় অঃ)

মধ্যমচরিতম্—শক্রাদিস্ত্রিভিঃ ।

ঋষিরুবাচ ॥ ১॥ শক্রাদয়ঃ সুরগণা নিহতেহতিবীৰ্য্যে, তস্মিন্ হুরাঅনি
 সুরারিবলে চ দেব্যা । তাং তুষ্টবুঃ প্রণতিনস্ত্রিশিরোধরাংসা, বাগ্ভিঃ

প্রহর্ষপুলকোদগমচাক্রদেহাঃ ॥ ২ ॥ দেব্যা বরা ততমিদং জগদাশ্রয়ন্ত্যা,
 নিঃশেষ-দেবগণ-শক্তিসমূহমূর্ত্যা । তামধিকামখিলদেবমহর্ষিপূজ্যাং, ভক্ত্যা নতাঃ
 স্ম বিদধাতু শুভানি সা নঃ ॥ ৩ ॥ বস্তাঃ প্রভাবমতুলং ভগবাননন্তো, ব্রহ্মা
 হরশ্চ ন হি বক্তুমলং বলঞ্চ । সা চণ্ডিকাখিলজগৎ-পরিপালনায়, নাশায়
 চাশুভভয়স্ত মতিং করোতু ॥ ৪ ॥ বা ত্রীঃ স্বয়ং সুকৃতিনাং ভবনেষলক্ষ্মীঃ,
 পাপাশ্রনাং কৃতধিরাং হৃদয়েষু বুদ্ধিঃ । শ্রদ্ধা সতাং কুলজনপ্রভবস্ত লজ্জা, তাং
 স্বাং নতাঃ স্ম পরিপালয় দেবি বিশ্বম্ ॥ ৫ ॥ কিং বর্ণয়াম তব রূপমচিন্ত্যমেতৎ,
 কিঞ্চাতিবীৰ্য্যমসুরক্ষয়কারি ভূরি । কিঞ্চাহবেষু চরিতানি তবাতি যানি,
 সর্কেষু দেব্যাসুরদেবগণাদিকেষু ॥ ৬ ॥ হেতুঃ সমস্তজগতাং ত্রিগুণাপি
 দোষৈ-ন জ্ঞায়সে হরিহরাদিত্তিরপ্যপারা । সর্কাজ্ঞাখিলমিদং জগদংশ-
 ভূতমব্যাকৃত্য হি পরমা প্রকৃতিস্বমাত্মা ॥ ৭ ॥ বস্তাঃ সমস্তসুরতা-
 সমুদীরণেন, তৃপ্তিং প্রয়াতি সকলেষু মথেষু দেবি । স্বাহাহসি বৈ
 পিতৃগণস্ত চ তৃপ্তিহেতুরুচ্চার্য্যসে স্বমত এব জনৈঃ স্বধা চ ॥ ৮ ॥ বা মুক্তিহেতু-
 রবিচিন্ত্যমহাব্রতা চ, অভ্যাস্তসে স্ননিয়তেপ্রিয়তঙ্গসারৈঃ । মোক্ষার্থিত্তি-
 মু'নিত্তিরস্তসমস্তদোষৈ-বি'ষ্ঠাসি সা ভগবতী পরমা হি দেবি ॥ ৯ ॥ শকাঙ্কিকা
 সুবিমলর্গ্বেজুযাং নিধান-মুদগীধরম্যপদপাঠবতাঞ্চ সায়াম্ । দেবী ব্রহ্মী ভগবতী
 ভবভাবনায়, বার্তা চ সর্বজগতাং পরমার্তিহন্ত্রী ॥ ১০ ॥ মেধাসি দেবি বিদি-
 তাখিলশাস্ত্রসারা, দুর্গাসি দুর্গভবসাগরনোরসজা । ত্রীঃ কৈটভারিহৃদয়েককুতা-
 ধিবাসা, গৌরী স্বমেব শশিমৌলিকৃতপ্রতিষ্ঠা ॥ ১১ ॥ ঈষৎসহাসমমলং পরি-
 পূর্ণচন্দ্র-বিষ্ণুরুকারি কনকোত্তমকান্তি কান্তম্ । অত্যদ্ভুতং প্রহৃতমাগুরুষা
 তথাপি, বক্তুং বিলোক্য সহসা মহিষাসুরেণ ॥ ১২ ॥ দৃষ্টা তু দেবি কুপিতং
 ক্রকুটীকরাল-মুগ্ধচ্ছশঙ্কসদৃশচ্ছবি যন্ন সত্ত্বঃ । প্রাণানুমোচ মহিষস্তদতীব চিত্রং,
 কৈজ্জীব্যতে হি কুপিতান্তকদর্শনেন ॥ ১৩ ॥ দেবি প্রসীদ পরমা ভবতী
 ভবায়, সন্তো বিনাশয়সি কোপবতী কুলানি । বিজ্ঞাতমেতদধুনৈব যদস্তমেত-
 রীতং বলং সুবিপুলং মহিষাসুরস্ত ॥ ১৪ ॥ তে সম্মতা জনপদেষু ধনানি তেষাং,
 তেষাং যশাংসি ন চ সীদতি ধর্মবর্গঃ । ধনাস্ত এষ নিভৃতাশ্রয়ভৃত্যদারা, বেবাং
 সদাত্মদয়দা ভবতী প্রসন্ন ॥ ১৫ ॥ ধর্ম্যাণি দেবি সকলানি সর্দৈব কর্মাণ্যাত্যা-
 দৃতঃ প্রতিদিনং সুকৃতী করোতি । স্বর্গং প্রয়াতি চ ততো ভবতীপ্রসাদান্নোক-
 ত্রয়েহপি ফলদা নহু দেবি তেন ॥ ১৬ ॥ দুর্গে স্বতা হরসি তীতিমশেষ-
 কস্তোঃ, স্বষ্টেঃ স্বতা মতিমতীব শুভাং দদাসি । দারিদ্র্যচ্ছঃখভয়হারিণি কা

वदन्ता, सर्वापकारकरणाय सदा र्क्षित्वा ॥ ११ ॥ एतिर्हैतज्जगदुपैति सुखं
 तथैते, कूर्कस्तु नाम नरकार चिराय पापम् । संग्राममृत्यामधिगम्य दिवः प्रयात्,
 मञ्चेति नूनमहितान् विनिहंसि देवि ॥ १८ ॥ दृष्टैव किन्न भवती प्रकरोति
 तन्न, सर्वासुरानरिषु वत् प्रहिणोषि शत्रुम् । लोकान् प्रयात् रिपवोऽपि हि
 शत्रुपूता, इत्थं मतिर्भवति तेषपि तेहृत्तिसाक्षौ ॥ १९ ॥ खड्गप्रभानिकरविस्फु-
 रणैस्तथोर्ध्वैः, शूलाग्रकास्तिनिवहेन दृशोऽसुराणाम् । वनागता विलसन्तः
 मदिन्दुधनु-योग्याननः तव विलोकयतां तदेतत् ॥ २० ॥ दूर्कं त्ववृत्तशमनं तव
 देवि शीलं, रूपं तथैतन्नविचिन्त्यमतुल्यमङ्गैः । वीर्यात् हस्तं हृतदेवपरा-
 क्रमाणां, वैरिष्वपि प्रकटितैव दया व्रजेथम् ॥ २१ ॥ केनोपमा भवतु तेहृत्
 पराक्रमस्तु, रूपं शक्रभयकार्यातिहारि कुत्र । चित्ते कृपा समरनिष्ठं रता च दृष्टा,
 व्रषोव देवि वरदे भुवनव्रजेऽपि ॥ २२ ॥ त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन,
 त्रातं वरा समरमूर्धनि तेहृत्पि हृत्वा । नीता दिवः रिपुगणा तन्मप्यपास्त-मस्याक-
 मुन्नदसुरारिभवनमन्ते ॥ २३ ॥ शूलेन पाहि नो देवि पाहि खड्गेन चाश्विके ।
 षण्ठाशनेन नः पाहि चापज्यानिःशनेन च ॥ २४ ॥ प्राच्यां रक्ष प्रतीच्यां
 चण्डिके रक्ष दक्षिणे । त्रामणेनाश्रुलक्ष उन्नरन्त्यां तथेवुरि ॥ २५ ॥
 सौम्यानि यानि रूपाणि त्रैलोक्ये विचरन्ति ते । यानि चात्यर्थघोराणि तै-
 रक्षान्त्राःस्तथा भुवम् ॥ २६ ॥ खड्गशूलगदादीनि यानि चास्त्राणि तेहृत्षिके । कर-
 पल्लवसङ्घीनि तैरन्त्रान् रक्ष सर्वतः ॥ २७ ॥

शुक्रवाच ॥ २८ ॥ एवं सुता सुरैर्दिदैवैः कुसुमैर्नन्दनोद्भूतैः । अर्चिता
 जगतां धात्री तथा गङ्गाभूलेपनैः ॥ २९ ॥ भक्त्या समस्तैस्त्रिदशैर्दिदैवैर्धृतेषु
 धूपिता । प्राह प्रसादसुमुखी समस्तान् प्रणतान् सुरान् ॥ ३० ॥

देव्यावाच ॥ ३१ ॥ त्रिसतां त्रिदशाः सर्वे वदन्त्यतोऽभिवाञ्छितम् । (ददा-
 म्याहमतिप्रीत्या सुवैरेतिः सुपूजिता) ॥ ३२ ॥

देवा उचुः ॥ ३३ ॥ भगवत्या कृतं सर्वं न किञ्चिदवशिष्यते ॥ ३४ ॥ वदन्
 निहतः शक्ररश्माकं महिषासुरः । यदि वापि वरो देवस्य रश्माकं महेश्वरि ॥ ३५ ॥
 संसृता संसृता वरो हिंस्रैः परमापदः । षण्च मर्त्याः सुवैरेतिश्चां
 शोचत्यमलानने ॥ ३६ ॥ तन्व विवर्द्धिविभवेधनदारादिसम्पदाम् । वृद्धे-
 रन्वत्प्रसन्ना वः भवेथाः सर्वदाश्विके ॥ ३७ ॥

शुक्रवाच ॥ ३८ ॥ इति प्रसादिता देवैर्जगतोऽर्थे तथाऽन्नः । तथे-
 ह्युक्त्वा उन्नकाली वदुवाञ्छिता नृप ॥ ३९ ॥ इत्येतत् कथितं त्वं सञ्जुता

सा यथा पुरा । देवी देवशरीरेभ्यो जगत्प्रसहितैषिणी ॥ ४० ॥ पुनश्च
गौरौदेहा सा समुद्धृता यथाहभवत् । वधार दृष्टैदेत्यानां तथा शुभ्र-
निशुद्धयोः ॥ ४१ ॥ रक्षणाय च लोकानां देवानामुपकारिणी । तच्छृणुष्व
मयाख्यातं यथावत् कथयामि ते ॥ ४२ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये
महिषासुरवधः समाप्तः । (४४ अः)

उत्तरचरितम्—देवीदूतसः वान्तः ।

अधिरुवाच ॥ १ ॥ पुरा शुभ्रनिशुद्धाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः । त्रैलोक्यं
यज्ज्वालाशुभ्रं कृता मदवलाश्रयात् ॥ २ ॥ तावेव सूर्यातां तद्वदधिकारं तथैन्द्रवम् ।
कोवेरमथ धाम्याश्च चक्राते वरुणश्च ॥ ३ ॥ तावेव पर्वनर्द्धिश्च चक्रतूर्द्धि-
कर्ष्य च । ततो देवा विनिर्द्भूता द्रष्टराज्याः पराजिताः ॥ ४ ॥ कृताधिकारा-
ज्जिदशास्ताभ्यां सर्के निराकृताः । महासुराभ्यां तां देवीं संस्वरस्य-
पराजिताम् ॥ ५ ॥ तस्मान्माकं वरो दत्तो यथापत्सु स्वताथिनाः । भवतां
नाशमिच्छामि तत्क्षणात् परमापदः ॥ ६ ॥ इति कृत्वा मृतिं देवा हिमवस्तुं
नगेश्वरम् । जगुस्तत्र ततो देवीं विष्णुमायां प्रतुष्टुवुः ॥ ७ ॥

देवा उचुः ॥ ८ ॥ नमो देवैव्य महादेवैव्य शिवायै सततं नमः । नमः-
प्रकृत्यै तद्रात्रै निरताः प्रणताः स्य ताम् ॥ ९ ॥ रौद्रात्रै नमो नित्यात्रै
गौरैव्य धात्रै नमो नमः । ज्योत्स्नात्रै चन्द्ररूपिण्यै सुधात्रै सततं
नमः ॥ १० ॥ कल्याण्यै प्रणता । वृक्ष्यै सिद्ध्यै कूर्म्यै नमो नमः ।
नैऋत्यै भृशतां लक्ष्म्यै शर्कात्रै ते नमो नमः ॥ ११ ॥ दुर्गात्रै दुर्गपारात्रै
सारात्रै सर्षकारिण्यै । ख्यात्रै तथैव कृष्णात्रै धूम्रात्रै सततं नमः ॥ १२ ॥
अतिसौम्यातिरौद्रात्रै नतास्तैश्च नमो नमः । नमो जगत्प्रतिष्ठात्रै देवैव्य
कृत्यै नमो नमः ॥ १३ ॥ वा देवी सर्षभूतेषु विष्णुमायेति शक्तिता । नम-
स्तैश्च ॥ १४ ॥ नमस्तैश्च ॥ १५ ॥ नमस्तैश्च नमो नमः ॥ १६ ॥ वा देवी सर्ष-
भूतेषु चेतनेत्याभिधीयते । नमस्तैश्च ॥ १७ ॥ नमस्तैश्च ॥ १८ ॥ नमस्तैश्च
नमो नमः ॥ १९ ॥ वा देवी सर्षभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिता । नमस्तैश्च ॥ २० ॥

ନମସ୍ତୈ ॥ ୨୧ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୨୨ ॥ ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ନିଦ୍ରାରୂପେଣ
 ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୨୩ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୨୪ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୨୫ ॥
 ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ କୁସାରୂପେଣ ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୨୬ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୨୭ ॥
 ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୨୮ ॥ ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଛାୟାରୂପେଣ ସଂହିତା ।
 ନମସ୍ତୈ ॥ ୨୯ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୩୦ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୩୧ ॥ ଯା ଦେବୀ
 ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଶକ୍ତିରୂପେଣ ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୩୨ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୩୩ ॥ ନମସ୍ତୈ
 ନମୋ ନମଃ ॥ ୩୪ ॥ ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ତୃଷ୍ଣାରୂପେଣ ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୩୫ ॥
 ନମସ୍ତୈ ॥ ୩୬ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୩୭ ॥ ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ କ୍ଳାନ୍ତି-
 ରୂପେଣ ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୩୮ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୩୯ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୪୦ ॥
 ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଜାତିରୂପେଣ ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୪୧ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୪୨ ॥
 ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୪୩ ॥ ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଲଜ୍ଜାରୂପେଣ ସଂହିତା ।
 ନମସ୍ତୈ ॥ ୪୪ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୪୫ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୪୬ ॥ ଯା ଦେବୀ
 ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଶାନ୍ତିରୂପେଣ ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୪୭ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୪୮ ॥
 ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୪୯ ॥ ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଅନ୍ଧାରୂପେଣ ସଂହିତା ।
 ନମସ୍ତୈ ॥ ୫୦ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୫୧ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୫୨ ॥
 ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ କାନ୍ତିରୂପେଣ ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୫୩ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୫୪ ॥
 ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୫୫ ॥ ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀରୂପେଣ ସଂହିତା ।
 ନମସ୍ତୈ ॥ ୫୬ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୫୭ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୫୮ ॥ ଯା ଦେବୀ
 ସର୍ବଭୂତେଷୁ ବୃଦ୍ଧିରୂପେଣ ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୫୯ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୬୦ ॥
 ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୬୧ ॥ ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ସ୍ଵତିରୂପେଣ ସଂହିତା ।
 ନମସ୍ତୈ ॥ ୬୨ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୬୩ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୬୪ ॥ ଯା ଦେବୀ
 ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଦୟାରୂପେଣ ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୬୫ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୬୬ ॥
 ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୬୭ ॥ ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ତୁଷ୍ଟିରୂପେଣ ସଂହିତା ।
 ନମସ୍ତୈ ॥ ୬୮ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୬୯ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୭୦ ॥ ଯା ଦେବୀ
 ସର୍ବଭୂତେଷୁ ସାତ୍ତ୍ଵରୂପେଣ ସଂହିତା । ନମସ୍ତୈ ॥ ୭୧ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୭୨ ॥ ନମସ୍ତୈ
 ନମୋନମଃ ॥ ୭୩ ॥ ଯା ଦେବୀ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ତ୍ରାନ୍ତିରୂପେଣ ସଂହିତା ।
 ନମସ୍ତୈ ॥ ୭୪ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୭୫ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋନମଃ ॥ ୭୬ ॥
 ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣାମଧିଷ୍ଠାତ୍ରି ତୂତାନାକାଧିଲେଷୁ ଯା । ଭୂତେଷୁ ସତତଂ ତୈଷ୍ଠି ବ୍ୟାପ୍ତିଦେବ୍ୟା
 ନମୋ ନମଃ ॥ ୭୭ ॥ ଚିତ୍ତିରୂପେଣ ଯା କୃତ୍ଵନ୍ମେତନ୍ ବ୍ୟାପ୍ୟା ହିତା ଉପଗତା ।
 ନମସ୍ତୈ ॥ ୭୮ ॥ ନମସ୍ତୈ ॥ ୭୯ ॥ ନମସ୍ତୈ ନମୋ ନମଃ ॥ ୮୦ ॥ ସ୍ତୁତା

सुरैः पूर्वमतीष्टसंभ्रवां, तथा सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता । करोतु सा नः
 उतहेतुरीश्वरी, उतानि उद्राग्यातिहस्त चापदः ॥ ८१ ॥ वा सास्त्रतः चोद्धत-
 दैत्यातापितैरन्धातिरीशा च सुरैर्नमस्रते । वा च स्वता तंक्कणमेव हस्ति
 नः, सर्वापदो भक्तिविनम्रमूर्तिभिः ॥ ८२ ॥

ऋषिक्रवाच ॥ ८३ ॥ एवं सुवादिबुक्तानां देवानां तत्र पार्वती ।
 आतुमभ्याषवो तोरे जाह्वया नृपनन्दन ॥ ८४ ॥ साहस्रवीक्षान् सुरान्
 सुकूर्तवद्विः सुयतेहत्र का । शरीरकोषतश्चास्ताः समुद्धृताह्रवीक्षिवा ॥ ८५ ॥
 शोभः ममैतत् क्रियते सुसुदैत्यानिराकृतैः । देवैः समेतैः समरे निशुञ्जेन
 पराजितैः ॥ ८६ ॥ शरीरकोषाद् यस्तुष्टाः पार्वत्या निःसृताह्रिषिका ।
 कोषिकीर्ति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते ॥ ८७ ॥ तस्यां विनिर्गतारास्त
 कृष्णभूः सापि पार्वती । कालिकेति समाख्याता हिमाचलकृताश्रया ॥ ८८ ॥
 ततोह्रिषिकाः परं रूपं विभ्राणां सुमनोहरम् । ददर्श चण्डो मुञ्च भृत्यो
 सुसुनिशुञ्जयोः ॥ ८९ ॥ ताभ्यां सुसुतां चाख्याता अतीवसुमनोहरा । काप्यास्तु
 श्री महाराज भासयन्ती हिमाचलम् ॥ ९० ॥ नैव तादृक् कचिद्रूपं दृष्टं केन-
 चिदुत्तमम् । आरतां काप्यासौ देवी गृह्णताकासुरेश्वर ॥ ९१ ॥ श्रीरत्नमतिचार्वदी
 श्रोतयन्ती दिशश्चिवा । सा तु तिष्ठति दैत्येन्द्र तां भवान् द्रष्टुमर्हति ॥ ९२ ॥ यानि
 रत्नानि मणयो गजाखादीनि वै प्रभो । त्रैलोक्ये तु समस्तानि सास्त्रतः
 भास्ति ते गृहे ॥ ९३ ॥ ईरावतः समानीतो गजरत्नं पुन्यरां । पारिजात-
 तरुश्चायं तथैवोच्छेःश्रवा हयः ॥ ९४ ॥ विमानं हंससंयुक्तमेतत्तिष्ठति
 तेह्रने । रत्नभूतमिहानीतं यदासीद् वेधसोऽद्भुतम् ॥ ९५ ॥ निधिरेश महापद्मः
 समानीतो धनेश्वरां । किञ्चिन्नोः ददौ चाकिर्णालामग्नानपङ्कजाम् ॥ ९६ ॥
 ह्रस्ते वारुणं गेहे काञ्चनश्रावि तिष्ठति । तथायं सुन्दनवरो
 षः पुरासीं प्रजापतेः ॥ ९७ ॥ यृत्याकृत्क्रास्तिदा नाम शक्तिरीश वरा
 हता । पाशः मलिनराजश्च द्रातुस्तव परिग्रहे ॥ ९८ ॥ निशुञ्जश्चाकिञ्जाताश्च
 समस्ता रत्नजातरः । बहिरपि ददौ तुभ्यमग्निशोचे च वाससी ॥ ९९ ॥ एवं
 दैत्येन्द्र रत्नानि समस्तान्नाहतानि ते । श्रीरत्नमेवा कल्याणी वरा कन्धार
 गृह्णते ॥ १०० ॥

ऋषिक्रवाच ॥ १०१ ॥ निशम्येति वचः सुतः स तदा चण्डमुञ्जयोः । प्रेषयामास
 सुग्रीवं दूतं देव्या महानुरम् ॥ १०२ ॥ इति चेति च वक्तव्या सा गद्या वच-
 नाग्नम् । यथा चात्येति संग्रीत्या तथा कार्वां वरा लघु ॥ १०३ ॥ स तत्र गद्या

যত্রাস্তে শৈলোদ্দেশেহতিশোভনে । সা দেবী তাং ততঃ প্রাহ ঋকং মধুরমা
গিরা ॥ ১০৪ ॥

দূত উবাচ ॥ ১০৫ ॥ দেবি দৈত্যেশ্বরঃ শুভ্রলৈলোক্যে পরমেশ্বরঃ ।
দূতোহহং প্রেষিতস্তেন ত্বৎসকাশমিহাগতঃ ॥ ১০৬ ॥ অব্যাহতাজঃ সর্কাসু-
ষঃ সদা দেবযোনিষু । নির্জিতাখিলদৈত্যারিঃ স যদাহ শৃণুষ তৎ ॥ ১০৭ ॥ মম
ত্রৈলোক্যমখিলং মম দেবা বশানুগাঃ । যজ্ঞভাগানহং সর্কানুপাশ্বামি পৃথক্
পৃথক্ ॥ ১০৮ ॥ ত্রৈলোক্যে বররত্নানি মম বশান্তশেষতঃ । তথৈব গজরত্নানি
হৃদ্যা দেবেন্দ্রবাহনম্ ॥ ১০৯ ॥ কীরোদমথনোদ্ভূতমশ্বরত্বং মমাহমরৈঃ ।
উচ্চৈঃশ্রবসসংজ্ঞং তৎ প্রথিপত্য সমর্পিতম্ ॥ ১১০ ॥ যানি চাত্তানি দেবেষু
গন্ধর্বেষুরগেষু চ । রত্নভূতানি ভূতানি তানি মমেষ্যেব শোভনে ॥ ১১১ ॥
স্মীরত্নভূতাং ত্বাং দেবি লোকে মন্তামহে বয়ম্ । সা ত্বমস্মানুপাগচ্ছ
যতো রত্নভূজো বয়ম্ ॥ ১১২ ॥ মাং বা মমানুজং বাপি নিশুভ্তমূকবিক্র-
মম্ । ভজ ত্বং চঞ্চলাপাসি রত্নভূতাসি বৈ যতঃ ॥ ১১৩ ॥ পরমৈশ্বর্য্য-
মতুলং প্রাপ্যাসে মৎপরিগ্রহাৎ । এতদ্ বুদ্ধ্যা সমালোচ্য মৎপরিগ্রহতাং
ব্রজ ॥ ১১৪ ॥

ঋষিক্রবাচ ॥ ১১৫ ॥ ইত্যুক্তা সা তদা দেবী গভীরাস্তঃস্মিতা জগৌ । হুর্গা
ভগবতী তত্রা বয়েদং ধার্যতে জগৎ ॥ ১১৬ ॥

দেব্যুবাচ ॥ ১১৭ ॥ সত্যমুক্তং ত্বয়া নাত্র মিথ্যা কিঞ্চিৎকরোদিতম্ ।
ত্রৈলোক্যাধিপতিঃ শুভো নিশুভ্তশ্চাপি তাদৃশঃ ॥ ১১৮ ॥ কিম্বত্র যৎ প্রতিজ্ঞাতং
মিথ্যা তৎ ক্রিয়তে কথম্ । শ্রমতামল্লবুদ্ধিত্বাৎ প্রতিজ্ঞা যা কৃতা পুরা ॥ ১১৯ ॥
যো মাং জয়তি সংগ্রামে যো মে দর্পং ব্যপোহতি । যো মে প্রতিবলো লোকে
স মে ভর্তা ভবিষ্যতি ॥ ১২০ ॥ তদাগচ্ছতু শুভোহত্র নিশুভ্তো বা মহানুরঃ ।
মাং জিত্বা কিং চিরেণাত্র পাশিং গৃহ্নাতু মে লঘু ॥ ১২১ ॥

দূত উবাচ ॥ ১২২ ॥ অবলিপ্তাহসি মৈবং ত্বং দেবি ক্রহি মমাগ্রতঃ ।
ত্রৈলোক্যে কঃ পুমাংস্তিষ্ঠেদগ্রে শুভ্রনিশুভ্তয়োঃ ॥ ১২৩ ॥ অন্তেষামপি দৈত্যানাং
সর্কে দেবা ন বৈ যুধি । তিষ্ঠন্তি সন্মুখে দেবি কিং পুনঃ স্ত্রী ত্বমেকিকা ॥ ১২৪ ॥
ইন্দ্রাশ্চাঃ সকলা দেবাস্তস্মুর্ষেযাং ন সংযুগে । শুভ্রাদীনাং কথ-
ন্তেষাং স্ত্রী প্রবাস্তসি সন্মুখম্ ॥ ১২৫ ॥ সা ত্বং গচ্ছ মমৈবোক্তা পার্শ্বং শুভ্রনিশু-
ভয়োঃ । কেশাকর্ষণনির্ধূতগৌরবা মা গমিষ্যসি ॥ ১২৬ ॥

দেব্যুবাচ ॥ ১২৭ ॥ এবমেতদ্ বলী শুভো নিশুভ্তশ্চাতিবীৰ্য্যবান্ ।

किङ्करोमि प्रतिष्ठा मे वदनालोचिता पुरा ॥ १२८ ॥ स च गच्छ
मयोरुक्तं ते वदेत्तु सर्कमादृतः । तदाचक्रानुरेन्द्राय स च युक्तं करोतु
यत् ॥ १२९ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवी-माहात्म्ये
देव्या दूतसंवादः । (५५ अः)

उत्तरचरितम्—धूम्रलोचनवधः ।

ऋषिक्रवाच ॥ १ ॥ इत्याकर्ण्य वचो देव्याः स दूतोऽहमर्षपुरितः । समाचष्टे
समागम्य दैत्यराजाय विस्तरात् ॥ २ ॥ तत्र दूतश्च तद् वाक्यमार्कर्ण्यात्सुरराट्
ततः । सक्रोधः प्रोह दैत्यानामधिपं धूम्रलोचनम् ॥ ३ ॥ हे धूम्रलोचनाञ्च
ह्यं असैन्यपरिवारितः । तामानय वलाद्दुष्टां केशाकर्षणविह्वलाम् ॥ ४ ॥
तत्परिद्राणदः कश्चिद् यदि बोद्धिष्ठतेऽपरः । स हस्तव्योऽहमरो वापि बक्रो
गक्रूर्ध्व एव वा ॥ ५ ॥

ऋषिक्रवाच ॥ ६ ॥ तेनाजगुप्ततः शीघ्रं स दैतेत्या धूम्रलोचनः । वृतः
षष्ट्या सहस्राणामसुराणां क्रुतः षषो ॥ ७ ॥ स दृष्ट्वा तां ततो देवीं तुहिना-
चलसंस्थिताम् । अगादोर्ध्वैः प्रवाहीति मूलं सुष्ठुनिशुस्तयोः ॥ ८ ॥ न चेत्
प्रीत्याह्य भवती मर्तुर्तारमुपैच्छति । ततो बलाग्ग्याम्येष केशाकर्षणविह्व-
लाम् ॥ ९ ॥

देव्यावाच ॥ १० ॥ दैतेत्यश्वरेण प्रहितो बलवान् बलसंवृतः । बलाग्ग्यसि
मामेव ततः किञ्चे करोम्यहम् ॥ ११ ॥

ऋषिक्रवाच ॥ १२ ॥ इत्युक्तः सोऽह्यथावतामसुरो धूम्रलोचनः । हकारे-
णैव तं तत्र सा चकाराश्रिका ततः ॥ १३ ॥ अथ क्रुद्धः महसैन्यमसु-
राणां तथाश्रिकाम् । बर्ष सायकैस्तौक्लुस्तथा शक्तिपरश्वधैः ॥ १४ ॥ ततो
धृतसटः कोपात् कृष्णा नादं सूतेभरवम् । पपातासुरसेनायां सिंहे देव्याः
स बाहनः ॥ १५ ॥ कांश्चिं करप्रहारेण दैत्यानाञ्चन चापरान् । आक्रान्त्या
चाधरेणाञ्चान् जघान सुमहासुरान् ॥ १६ ॥ केषाक्षिं पाटयामास नैधः
कोष्ठानि केशरी । तथा तलप्रहारेण शिरांसि कृतवान् पृथक् ॥ १७ ॥
विच्छिन्नबाह्णिरसः कृताञ्चन तथाहपरे । पपो च क्रुधिरं कोष्ठान्शेषां

ধৃতকেশরঃ ॥ ১৮ ॥ ক্রণেন তদ্ বলং সর্কং ক্রয়ং নীতং মহাস্থনা । তেন
কেশরিণা দেব্যা বাহনেনাতিকোপিণা ॥ ১৯ ॥ শ্রদ্ধা তমসুরং দেব্যা
নিহতং ধুম্রলোচনম্ । বলঞ্চ ক্রমিতং কৃৎসং দেবীকেশরিণা ততঃ ॥ ২০ ॥
চুকোপ দৈত্যাধিপতিঃ শুভ্রঃ প্রফুরিতাধরঃ । আজ্ঞাপয়ামাস চ তৌ চণ্ডমুণ্ডৌ
মহাসুরৌ ॥ ২১ ॥ হে চণ্ড হে মুণ্ড বর্নৈর্বহ্নৈঃ পরিবারিতৌ । তত্র
গচ্ছত গত্বা চ সা সমানীয়তাং লঘু ॥ ২২ ॥ কেশেষাকৃষ্ণ বন্ধা বা যদি বঃ
সংশয়ো যুধি । তদাশেষায়ুধৈঃ সর্কৈরসুরৈর্কিনিহন্তাম্ ॥ ২৩ ॥ তস্তাং
হতারাং দুষ্টারাং সিংহে চ বিনিপাতিতে । শীঘ্রমাগম্যতাং বন্ধা গৃহীত্বা
ভামথাস্বিকাম্ ॥ ২৪ ॥

ইতি শ্রীমার্কণ্ডেয়পুরাণে সাবর্ণিকে মন্বন্তরে দেবীমাহাত্ম্যে
শুভ্রনিশুভ্রসেনানী-ধুম্রলোচনবধঃ । (৬ষ্ঠ অঃ)

উত্তরচরিতম্—চণ্ডমুণ্ডবধঃ ।

ঋষিকবাচ ॥ ১ ॥ আজ্ঞপ্তাস্ত ততো দৈত্যাশ্চণ্ডমুণ্ডপুরোগমাঃ । চতুরঙ্গ-
বলোপেতা ববুরভ্যুতায়ুধাঃ ॥ ২ ॥ দদৃশুস্তে ততো দেবীমীষকাসাং ব্যবস্থি-
তাম্ । সিংহস্তোপরি শৈলেন্দ্র-শৃঙ্গে মহতি কাঞ্চনে ॥ ৩ ॥ তে দৃষ্টা তাং
সমাদাতুম্ভয়মঞ্চক্রু ক্রম্বতাঃ । আকৃষ্টচাপাসিধরাস্তথাস্তে তৎসমীপগাঃ ॥ ৪ ॥
ততঃ কোপঞ্চকারোচ্চৈরশ্বিকা তানরীন্ প্রতি । কোপেন চাস্তা বদনং মসী-
বর্ণমভূতদা ॥ ৫ ॥ ক্রকুটীকুটীলাস্ত্রা ললাটকলকাদ্ ক্রতম্ । কালী
করালবদনা বিনিক্ষাস্তাহসিপাশিনী ॥ ৬ ॥ বিচিত্রখট্টাঙ্গধরা নরমালা-
বিভূষণা । স্বীপচন্দ্রপরীধানা শুকমাংসাহতিভৈরবা ॥ ৭ ॥ অতিবিস্তারবদনা
জিহ্বাললনভীষণা । নিমগ্নারক্তনয়না নাদাপুরিতদিমুখা ॥ ৮ ॥ সা বেগে-
নাভিপতিতা ষাভরন্তী মহাসুরান্ । সৈন্তে তত্র সুরারীণামভকরত তদ্ বলম্ ॥ ৯ ॥
পাঞ্চিগ্রাহাকৃশগ্রাহি-ষোধঘণ্টাসমস্থিতান্ । সমাদায়ৈকহস্তেন মুখে চিক্ৰেপ
বারণান্ ॥ ১০ ॥ তথৈব বোধং তুরগৈ রথং সারথিনা সহ । নিক্ষিপ্য বক্তে
দশনৈশ্চর্করত্যতিভৈরবম্ ॥ ১১ ॥ একং জগ্রাহ কেশেবু গ্রীবারামথ চাপরম্ ।
পাদেনাক্রম্য চৈবান্তমুরসান্তমপোধরৎ ॥ ১২ ॥ তৈর্মুক্তানি চ শস্ত্রাণি মহা-
শ্রাণি তথাসুরৈঃ । মুখেন জগ্রাহ কবা দশনৈর্ষথিতান্তপি ॥ ১৩ ॥ বলিনাং

তদ্বলং সৰ্বমসুরাণাম্হাঅনাম্। মৰ্দাতক্করচ্চান্গাংশ্চাতাডয়ত্তথা ॥১৪॥
 অসিনা নিহতাঃ কেচিৎ কেচিৎ খট্টাঙ্গতাড়িতাঃ। জগ্মুর্বিনাশমসুরা
 দস্তাগ্ৰাহভিহতাস্তথা ॥ ১৫ ॥ ক্ৰণেন তদ্বলং সৰ্বমসুরাণান্নিপাতিতম্।
 দৃষ্ট্বা চণ্ডোহভিহুদ্রাব তাং কালীমতিভীষণাম্ ॥ ১৬ ॥ শরবর্ষৈর্মহাভীমৈ-
 ভীমাক্ষীং তাং মহাসুরঃ। ছাদয়ামাস চক্রেচ্চ মুণ্ডঃ ক্ষিপ্তৈঃ সহস্রশঃ ॥ ১৭ ॥
 তানি চক্রাণ্যনেকানি বিশমানানি তন্মুখম্। বভূৰ্ধথার্কবিন্ধানি স্তুবহুনি বনো-
 দরম্ ॥ ১৮ ॥ ততো জহাসাহতিক্রবা ভীমং তৈরবনাদিনী। কালী করাল-
 বক্ত্রাস্তদুর্দৃশদশনোজ্জ্বলা ॥ ১৯ ॥ উথায় চ মহাসিং হং দেবী চণ্ডমধাবত।
 গৃহীত্বা চাস্ত কেশেষ্ শিরস্তেনাসিনাচ্ছিনৎ ॥ ২০ ॥ অথ মুণ্ডোহপ্যধাবস্তাং
 দৃষ্ট্বা চণ্ডং নিপাতিতম্। তমপ্যপাতবভূমৌ সা খড়্গাভিহতং ক্রবা ॥ ২১ ॥
 হতশেষং ততঃ সৈন্তং দৃষ্ট্বা চণ্ডং নিপাতিতম্। মুণ্ডঞ্চ সুমহাবীৰ্য্যং দিশো
 ভেজে ভয়াতুরম্ ॥ ২২ ॥ শিরশ্চণ্ডস্ত কালী চ গৃহীত্বা মুণ্ডমেব চ। প্রাহ
 প্রচণ্ডাট্টহাসমিশ্রমভ্যেত্য চণ্ডিকাম্ ॥ ২৩ ॥ ময়া তবাজ্ঞোপহৃতৌ চণ্ডমুণ্ডৌ
 মহাপশু। যুদ্ধযজ্ঞে স্বয়ং শুস্তং নিশুস্তঞ্চ হনিষ্যসি ॥ ২৪ ॥

ঋষিক্রবাচ ॥ ২৫ ॥ তাবানীতো ততো দৃষ্ট্বা চণ্ডমুণ্ডৌ মহাসুরৌ। উবাচ
 কালীঃ কল্যাণী ললিতং চণ্ডিকা বচঃ ॥ ২৬ ॥ বস্মাচ্চণ্ডঞ্চ মুণ্ডঞ্চ গৃহীত্বা
 ত্বমুপাগতা। চামুণ্ডেতি ততো লোকে খ্যাতা দেবি ভবিষ্যসি ॥ ২৭ ॥

ইতি শ্রীমার্কণ্ডেয়পুরাণে সার্বাণিকে মহাস্তরে
 দেবীমাহাত্ম্যে চণ্ডমুণ্ডবধঃ। (৭ম অঃ)

উত্তরচরিতম্—রক্তবীজবধঃ।

ঋষিক্রবাচ ॥ ১ ॥ চণ্ডে চ নিহতে দৈত্যে মুণ্ডে চ বিনিপাতিতে। বহু-
 লেষু চ সৈন্তেষু ক্রমিতেষসুরেশ্বরঃ ॥ ২ ॥ ততঃ কোপপরাধীন-চেতাঃ শুস্তঃ
 প্রতাপবান্। উদ্বোগং সৰ্বসৈন্তানাং দৈত্যানাংমাদিদেশ হ ॥ ৩ ॥ অস্ত
 সৰ্ববলৈর্দৈত্য্যাঃ ষড়শীতিক্রদায়ুধাঃ। কশ্মুনাং চতুরশীতির্নির্ঘাত্ত স্ববলৈর্কৃতাঃ ॥৪॥
 কোটিবীৰ্য্যাণি পঞ্চাশদসুরাণাং কুলানি বৈ। শতং কুলানি ধৌম্রাণাং নির্গ-
 ছস্ত মমাজয়া ॥ ৫ ॥ কালকা দৌহর্দা মোর্ধ্যাঃ কালকেয়াস্তথাসুরাঃ। যুদ্ধায়

সজ্জা নির্যাত্ত আজরা হরিতা মম ॥ ৬ ॥ ইত্যাজ্ঞাপ্যাসুরপতিঃ শুভো-
 ভৈরবশাসনঃ । নিজগাম মহাসৈন্তসহশ্ৰৈবহতিবৃত্তঃ ॥ ৭ ॥ আয়াতঃ
 চণ্ডিকা দৃষ্ট্বা তৎসৈন্তমতিভীষণম্ । জ্যান্মনৈঃ পুরয়ামাস ধরণীগগনাস্তরম্ ॥ ৮ ॥
 ততঃ সিংহো মহানাদমতীৰ কৃতবান্ নৃপ । ষষ্ঠাশ্বনেন তান্ নাদানম্বিকা
 চোপবৃংহয়ৎ ॥ ৯ ॥ ধনুর্জ্যাসিংহঘণ্টানাং শব্দাপূরিভ-দিষুখা । নিনাদৈ-
 ভীষণৈঃ কালী জিগ্যে বিস্তারিতাননা ॥ ১০ ॥ তস্মিনাদমূপশ্রত্য দৈত্যসৈন্তৈ-
 শ্চতুর্দিশম্ । দেবী সিংহস্তথা কালী সরোঠেষঃ পরিবারিতাঃ ॥ ১১ ॥ এতস্মিন্ন-
 স্তরে ভূপ বিনাশায় সুরধিবাম্ । ভবাম্মরসিংহানামতিবীৰ্য্যবলা-
 ধিতাঃ ॥ ১২ ॥ ব্রহ্মেশগুহবিষ্ণুনাং তথেষ্মশ্চ চ শক্রয়ঃ । শরীরেভ্যো বিনি-
 জ্জম্য তজ্জপৈশ্চণ্ডিকাং যযুঃ ॥ ১৩ ॥ ষষ্ঠ দেবশ্চ ষড়্রপং যথা ভূষণবাহনম্ ।
 তদ্বদেব হি তচ্ছক্তিরস্মুরান্ ষোড়শমভ্যযৌ ॥ ১৪ ॥ হংসযুক্তবিমানাগ্রে
 সাক্ষসূত্রকমণ্ডলুঃ । আয়াতা ব্রহ্মণঃ শক্তিব্রহ্মণী সাভিধীয়তে ॥ ১৫ ॥ বাহে-
 শ্বরী বৃষাকৃতা ত্রিশূলবরধারিণী । মহাহিবলয়া প্রাপ্তা চন্দ্রেখাবিভূষণা ১৬ ॥
 কোমারী শক্তিহস্তা চ ময়ূরবরবাহনা । ষোড়শমভ্যযৌ দৈত্যানম্বিকা গুহ-
 রূপিণী ॥ ১৭ ॥ তথৈব বৈষ্ণবী শক্তির্গরুড়োপরি সংস্থিতা । শঙ্খচক্রগদাশাধ-
 খড়্গহস্তাহত্যাযযৌ ॥ ১৮ ॥ ষড়্রবারাহমতুলং রূপং ষা বিব্রতো হরেঃ ।
 শক্তিঃ সাপ্যায়যৌ তত্র বারাহীং বিব্রতী তনুম্ ॥ ১৯ ॥ নারসিংহী নৃসিংহস্ত
 বিব্রতী সদৃশং বপুঃ । প্রাপ্তা তত্র সটাক্ষপ-ক্ষিপ্তনক্ষত্রসংহতিঃ ॥ ২০ ॥ বজ্র-
 হস্তা তথৈবৈন্দ্রী গজরাজোপরিস্থিতা । প্রাপ্তা সহস্রনয়না যথা শক্রস্তথৈব
 সা ॥ ২১ ॥ ততঃ পরিবৃতস্তাভিরাশানো দেবশক্তিভিঃ । হস্তস্তামসুরাঃ
 শীঘ্রং মম প্রীত্যা হ চণ্ডিকাম্ ॥ ২২ ॥ ততো দেবীশরীরাত্তু বিনিক্রান্তাতি-
 ভীষণা । চণ্ডিকাশক্তিরত্যাগ্রা শিবাশতনিনাদিনী ॥ ২৩ ॥ সা চাহ ধূম্র-
 জটিলমীশানমপরাজিতা । দূতত্বং গচ্ছ ভগবন্ পার্শ্বং শুভনিশুভয়োঃ ॥ ২৪ ॥
 ক্রহি শুভং নিশুভঞ্চ দানবাবতিগর্কিতৌ । যে চাগ্রে দানবাস্তত্র যুদ্ধায়
 সমুপস্থিতাঃ ॥ ২৫ ॥ ত্রৈলোক্যমিত্রো লভতাং দেবাঃ সন্ত হবিভূক্তঃ । যুগ্মং
 প্রয়াত পাতালং যদি জীবিতুমিচ্ছথ ॥ ২৬ ॥ বলাহবলেপাদথ চেদ্ ভবস্তো-
 যুদ্ধকাজ্জিগঃ । তদাগচ্ছত ত্বপ্যস্ত মচ্ছিবাঃ পিশিতেন বঃ ॥ ২৭ ॥ যতো
 নিযুক্তো দৌত্যেন তস্মা দেব্যা শিবঃ স্বয়ম্ ; শিবদূতীতি লোকেহস্মিঃস্ততঃ
 সা খ্যাতিমাগতা ॥ ২৮ ॥ তেহপি শ্রদ্ধা বচো দেব্যাঃ শর্ক্বাখ্যাতং মহাসুরাঃ ।
 অমর্ষাপূরিতা জগ্মূর্যতঃ কাত্যায়নী স্থিতা ॥ ২৯ ॥ ততঃ প্রথমমেবাগ্রে

শরশক্ত্যাষ্টিবৃষ্টিভিঃ । ববর্কৃদ্ধতামর্ষাস্তাং দেবীমমরারয়ঃ ॥ ৩০ ॥ সা চ তান্
 প্রহিতান্ বাণাঙ্গুলচক্রপরশধান্ । চিচ্ছেন লীলয়াখাতধনুশ্চৈক্যহেবুভিঃ ॥ ৩১ ॥
 তস্তাগ্রতস্তথা কালী শূলপাতবিদারিতান্ । খট্টাদপোখিতাংশারীন্ কুর্ক্বতী
 ব্যচরস্তদা ॥ ৩২ ॥ কমণ্ডলুজলাক্রেপ-হতবীৰ্য্যান্ হতোজসঃ । ব্রহ্মাণী
 চাকরোচ্ছক্রন্ যেন যেন স্ম ধাবতি ॥ ৩৩ ॥ মাহেশ্বরী ত্রিশূলেন তথা
 চক্রেণ বৈষ্ণবী । দৈত্যান্ জঘান কোমারী তথা শক্ত্যাতিকোপনা ॥ ৩৪ ॥
 ঐন্দ্রী কুলিশপাতেন শতশো দৈত্যদানবাঃ । পেতুর্কিদারিতাঃ পৃথ্ব্যাং রুধি-
 রৌঘপ্রবর্ষণঃ ॥ ৩৫ ॥ তুণ্ডপ্রহারবিধবস্তা দংষ্ট্রাগ্রকৃতবক্ষসঃ । বরাহমূর্ত্যা
 ন্যপতংশক্রেণ চ বিদারিতাঃ ॥ ৩৬ ॥ নৈখৈর্কিদারিতাংশান্যান্ ভক্ষয়ন্তী
 মহাসুরান্ । নারসিংহী চচারাজৌ নাদাপূর্ণদিগঘরা ॥ ৩৭ ॥ চণ্ডাট্টহাসৈর-
 সুরাঃ শিবদূত্যাভিদূষিতাঃ । পেতুঃ পৃথিব্যাং পতিতাঃস্তাংশখাদাত সা
 তদা ॥ ৩৮ ॥ ইতি মাতৃগণং ক্রুদ্ধং মর্দয়ন্তং মহাসুরান্ । দৃষ্ট্বাহত্যাপারৈর্কি-
 বিধৈনেশুদেবারিসৈনিকাঃ ॥ ৩৯ ॥ পলায়নপরান্ দৃষ্ট্বা দৈত্যান্ মাতৃগণা-
 দিতান্ । ষোক্ণমত্যাষষৌ ক্রুদ্ধৌ রক্তবীজৌ মহাসুরঃ ॥ ৪০ ॥ রক্তবিন্দূর্যদা
 ভূমৌ পতত্যস্ত শরীরতঃ । সমুৎপততি মেদিন্যাস্তৎপ্রমাণস্তদাসুরঃ ॥ ৪১ ॥
 যুযুধে স গদাপানিরিন্দ্রশক্ত্যা মহাসুরঃ । ততশ্চৈন্দ্রী স্ববল্লেণ রক্তবীজমতা-
 ডয়ৎ ॥ ৪২ ॥ কুলিশেনাহতস্তাশু তস্ত সূত্ৰাব শোণিতম্ । সমুত্তসুস্ততো
 ষোধান্ড্রপাস্তৎপরাক্রমাঃ ॥ ৪৩ ॥ যাবন্তঃ পতিতাস্তস্ত শরীরাদ্ রক্তবিন্দবঃ ।
 তাবন্তঃ পুরুষা জাতাস্তদবীৰ্য্যবলবিক্রমাঃ ॥ ৪৪ ॥ তে চাপি যুযুধস্তত্র পুরুষা
 রক্তসস্তবাঃ । সমং মাতৃভিরত্যাগ্র-শস্ত্রপাতাতিভীষণম্ ॥ ৪৫ ॥ পুনশ্চ
 বজ্রপাতেন ক্রতমস্ত শিরো যদা । ববাহ রক্তং পুরুষাস্ততো জাতাঃ
 সহস্রশঃ ॥ ৪৬ ॥ বৈষ্ণবী সমরে চৈনং চক্রেণাহতিজঘান হ । গদয়া তাড়য়া-
 মাস ঐন্দ্রী তমসুরেশ্বরম্ ॥ ৪৭ ॥ বৈষ্ণবী-চক্রভিন্নস্ত রুধিরস্রাবসস্তবৈঃ ।
 সহস্রশো জগদ্ ব্যাপ্তং তৎপ্রমাণৈর্শহাসুরৈঃ ॥ ৪৮ ॥ শক্ত্যা জঘান কোমারী
 বারাহী চ তথাহসিনা । মাহেশ্বরী ত্রিশূলেন রক্তবীজং মহাসুরম্ ॥ ৪৯ ॥
 স চাপি গদয়া দৈত্যঃ সর্বা এবাহহনৎ পৃথক্ । মাতৃঃ কোপসমাবিষ্টৌ রক্ত-
 বীজৌ মহাসুরঃ ॥ ৫০ ॥ তস্তাহতস্ত বহধা শক্তিশূলাদিতিত্তুবি । পপাত
 যৌ বৈ রক্তৌষন্তেনাসহুতশৌহসুরাঃ ॥ ৫১ ॥ তৈশ্চাসুরাস্ক-সস্তৃতৈরসুরৈঃ
 সকলং জগৎ । ব্যাপ্তমাসীত্ততো দেবা ভয়মাজগ্মু ক্রতমম্ ॥ ৫২ ॥ তান্ বিষ্-
 ণান্ সুরান্ দৃষ্ট্বা চণ্ডিকা প্রাহসস্বরী । উবাচ কালীং চামুণ্ডে বিস্তরং বদনং

কুরু ॥ ৫৩ ॥ মচ্ছত্রপাতসত্ত্বতান্ রক্তবিন্দুঃ মহাসুরান্ । রক্তবিন্দোঃ
 প্রতীচ্ছ বৎ বজ্রেণানেন বেগিতা ॥ ৫৪ ॥ ভক্ষয়ন্তী চর রণে তহুৎপন্নান্নহা-
 সুরান্ । এবমেঘ ক্রয়ং দৈত্যঃ ক্ষীণরক্তো গমিষ্যতি ॥ ৫৫ ॥ ভক্ষ্যমাণাশ্চরা
 চোগ্রা ন চোৎপৎস্তু চাপরে । ইতুক্তা তাং ততো দেবী শূলেনাভিজঘান
 তম্ ॥ ৫৬ ॥ মুখেণ কালী জগৃহে রক্তবীজস্ত শোণিতম্ । ততো-
 হসাবাজঘানাথ গদয়া তত্র চণ্ডিকাম্ ॥ ৫৭ ॥ ন চাস্তা বেদনাঙ্ক্রে গদাপাতো-
 হ্লিকামপি । তস্তাহতস্ত দেহাত্তু বহু সূত্রাব শোণিতম্ ॥ ৫৮ ॥ বত-
 স্ততস্তদ্বজ্রেণ চামুণ্ডা সম্প্রতীচ্ছতি । মুখে সমুদগতা বেহস্তা রক্তপাতা-
 ন্নহাসুরাঃ ॥ ৫৯ ॥ তাংশ্চখাদাথ চামুণ্ডা পপৌ তস্য চ শোণিতম্ । দেবী
 শূলেন বজ্রেণ বাণৈরসিভিষ্ণুষ্টিভিঃ ॥ ৬০ ॥ জঘান রক্তবীজস্তঃ চামুণ্ডা-পীত-
 শোণিতম্ । স পপাত মহীপৃষ্ঠে শস্বসজ্জসমাহতঃ ॥ ৬১ ॥ নীরক্তশ্চ মহী-
 পাল রক্তবীজো মহাসুরঃ ॥ ৬২ ॥ ততশ্চে হর্ষমতুলমবাপুশ্চিদশা নৃপ ।
 তেষাং মাতৃগণো জাতো ননর্ভাস্ত্ৰুদোদ্ধতঃ ॥ ৬৩ ॥

ইতি শ্রীমার্কণ্ডেয়পুরাণে সার্বর্গিকে মন্বন্তরে
 দেবীমাহাত্ম্যে রক্তবীজবধঃ ।

উত্তরচরিতম্—নিশুস্তবধঃ ।

রাজোবাচ ॥ ১ ॥ বিচিত্রমিদমাখ্যাতঃ ভগবন্ ভবতা মম ।
 দেব্যাশ্চরিতমাহাত্ম্যং রক্তবীজবধাশ্রিতম্ ॥ ভূয়শ্চেচ্ছাম্যহং শ্রোতুং
 রক্তবীজে নিপাতিতে । চকার শুভো যৎ কশ্য নিশুস্তাচাতিকোপনঃ ॥ ৩ ॥
 ঋষিরুবাচ ॥ ৪ ॥ চকার কোপমতুলং রক্তবীজে নিপাতিতে । শুভাসুরো
 নিশুস্তশ্চ হতেশন্যেষু চাহবে ॥ ৫ ॥ হন্যমানং মহাসৈন্তং বিলোক্যামর্ষমুদ-
 বহন্ । অভ্যধাবন্নিশুস্তোহথ মুখ্যয়াংসুরসেনরা ॥ ৬ ॥ তস্যাগ্রতস্তথা পৃষ্ঠে
 পার্শ্বয়োশ্চ মহাসুরাঃ । সন্দষ্টৌষ্ঠপুটাঃ ক্রুদ্ধা হস্তং দেবীমুপাযযুঃ ॥ ৭ ॥
 আজগাম মহাবীৰ্য্যঃ শুভোহপি স্ববলৈবৃতঃ । নিহস্তঃ চণ্ডিকাং কোপাৎ
 কৃত্বা বুদ্ধস্ত মাতৃভিঃ ॥ ৮ ॥ ততো বুদ্ধমতীবাসীদ্ দেব্যা শুভনিশুস্তরোঃ ।
 শরবর্ষমতীবোগ্রং মেঘয়োরিব বর্ষতোঃ ॥ ৯ ॥ চিচ্ছেদাস্তাংস্ভাংস্তাত্যাং

चण्डिकां शरोत्करैः । ताडयामास चाक्षेष्ु शर्जोवैरसुरेश्वरो ॥ १० ॥
 निशुन्तो निशितं धङ्गां चर्म चादार सुप्रभम् । अताडयन्मूर्च्छि सिंहं देव्या
 बाहनमुत्तमम् ॥ ११ ॥ ताडिते बाहने देवी क्रुरप्रेणासिमुत्तमम् । निशुन्तस्यां
 चिच्छेद चर्म चाप्यष्टचक्रम् ॥ १२ ॥ ह्यिरे चर्मणि धङ्गे च शक्तिं चिक्रेप
 सोऽसुरः । तामप्यस्य विधा चक्रे चक्रेणाभिमुखागतम् ॥ १३ ॥ कोपाग्नातो
 निशुन्तोऽथ शूलं जग्राह दानवः । आयातः मूर्ष्टिपातेन देवी तच्छाप्यूर्ण-
 रं ॥ १४ ॥ आविध्याथ गदां सोऽपि चिक्रेप चण्डिकां प्रति । सापि देव्या
 त्रिशूलेन त्रिणा भस्मस्त्रमागता ॥ १५ ॥ ततः परशुहस्तसुमारान्तं दैत्यपुङ्गवम् ।
 आहत्य देवी बाणोवैरपातयत् तूतले ॥ १६ ॥ तस्मिन्निपतिते तूमो
 निशुन्ते भूमविक्रमे । ब्रातर्यातीव संक्रुद्धः प्रयवो हस्तमधिकाम् ॥ १७ ॥
 स रथसुत्थातुर्छेद्गृहीतपरमायुधैः । तूर्जैरष्टाभिरतूर्लेर्क्याप्याशेषः वतो
 नतः ॥ १८ ॥ तमारान्तं समालोक्य देवी शङ्खमवादयत् । ज्याशङ्कापि
 धनुश्चकारातीवदुःसहम् ॥ १९ ॥ पुरयामास ककुत्तो निजघटाश्वनेन च ।
 समस्तदैत्यासैन्यानां तेजोवधविधाग्निना ॥ २० ॥ ततः सिंहो महा-
 नादैस्त्याजितेभमहामदैः । पुरयामास गगनं गां तथोपदिशो दश ॥ २१ ॥
 ततः काली समुत्पत्य गगनं आमताडयत् । कराभ्यां तस्मिनादेन
 प्राक्श्वनास्ते तिरोहिताः ॥ २२ ॥ अट्टट्टहासमशिवः शिवदूती चकार
 ह । तैः शरैरसुरास्त्रैः सुभुः कोपं परं ववो ॥ २३ ॥ दुराश्वंस्तिष्ठ
 तिष्ठेति व्याजहारान्विका वदा । तदा ज्वरेत्याभिहितं देवैराकाश-
 संस्थितैः । २४ ॥ सुन्तेनागत्य वा शक्तिमूर्त्ता आलातितीषणा । आयाती
 बहिकूटात्ता सा निरस्ता महोदरा ॥ २५ ॥ सिंहनादेन सुन्तस्य व्याप्तं
 लोकज्वरान्तरम् । निर्घातनिःश्वनो घोरो जितवानवनीपते ॥ २६ ॥ सुन्त-
 मुक्ताङ्गरान् देवी सुन्तस्यैप्रहिताङ्गरान् । चिच्छेद अशरैरुग्रैः शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ २७ ॥ ततः सा चण्डिका क्रुद्धा शूलेनाभिजघान तम् । स तदाभि-
 हतो तूमो मूर्च्छितो निपपात ह ॥ २८ ॥ ततो निशुन्तः संप्राप्य चेतना-
 मात्रकार्मुकः । आजघान शरैर्देवीं कालीं केसरिणं तथा ॥ २९ ॥ पुनश्च
 क्रुद्धा बाहूनामयुतं दहृज्ज्वरः । चक्रायुधेन दितिज्ज्वादयामास चण्डिकाम् ॥ ३० ॥
 ततो भगवती क्रुद्धा हर्गा हर्गाङ्गिनाशिनी । चिच्छेद तानि चक्राणि अशरैः
 सायकांश्च तान् ॥ ३१ ॥ ततो निशुन्तो वेगेन गदामादार चण्डिकाम् ।
 अत्यधावत वै हस्तं दैत्यसेनासमावृतः ॥ ३२ ॥ तस्यापतत एवांशु गदां
 चिच्छेद चण्डिका । धङ्गेन शितधारेण स च शूलं समाददे ॥ ३३ ॥ शूलहस्तं

সমাস্তং নিশুস্তমরাদিনম্ । হৃদি বিব্যাধ শূলেন বেগাবিচ্ছেদ চণ্ডিকা ॥ ৩৪ ॥
 তিস্ত তস্ত শূলেন হৃদয়ান্নিঃসৃতোহপরঃ । মহাবলো মহাবীৰ্য্যাস্তিষ্ঠেতি পুরুষো
 বদন্ ॥৩৫॥ তস্ত নিজ্জামতো দেবী প্রহস্ত স্বনবভূতঃ । শিরশ্চিচ্ছেদ খড়্গেন
 ততোহসাবপতভুবি ॥৩৬॥ ততঃ সিংহচখাদোগ্র-দংষ্ট্রাকুল্লশিরোধরান্ । অসুরাং-
 স্তাংস্তথা কালী শিবদূতী তথাপরান্ ॥ ৩৭ ॥ কৌমারীশক্তিনির্ভিমাঃ
 কেচিন্নেশ্বরহাসুরাঃ । ব্রহ্মাণীমস্তপুতেন তোয়েনাশ্তে নিরাকৃতাঃ ॥ ৩৮ ॥
 মাহেশ্বরীত্রিশূলেন ভিমাঃ পেতুস্তথাহপরে । বারাহীতুণ্ডঘাতেন কেচিচ্চূর্ণীকৃতা
 ভুবি ॥৩৯॥ খণ্ডখণ্ডঞ্চ চক্রেণ বৈষ্ণব্য। দানবাঃ কৃতাঃ । বজ্রেণ চৈন্দ্রীহস্তাগ্র-
 বিমুক্তেন তথাহপরে ॥ ৪০ ॥ কেচিদ্ বিনেশ্বরসুরাঃ কেচিন্নষ্টা মহাহবাৎ ।
 ভঙ্কিতাশ্চাপরে কালীশিবদূতীমৃগাধিপৈঃ ॥৪১॥

ইতি শ্রীমার্কণ্ডেয়পুরাণে সাবর্ণিকে মন্বন্তরে দেবীমাহাত্ম্যে নিশুস্তবধঃ ।

দশমোহধ্যায়ঃ ।

উত্তরচরিতম্—শুস্তবধঃ ।

ঋষিকৃবাচ ॥ ১ ॥ নিশুস্তং নিহতং দৃষ্ট্বা ভ্রাতরং প্রাণসম্মিতম্ । হনুমানং
 বলকৈব শুস্তঃ ক্রুদ্ধোহব্রবীদ্বচঃ ॥ ২ ॥ বলাবলেপদুষ্টে স্বং মা দুর্গে গর্ভমাবহ ।
 অগ্নাসাং বলমাপ্রিত্য যুধ্যসে যাহতিমানিনী ॥ ৩ ॥

দেবুবাচ ॥ ৪ ॥ এতৈকবাহং জগত্যত্র দ্বিতীয়া কা মমাপরা । পশ্চৈতা'দুষ্ট
 মষ্যেব বিশস্ত্যো মদ্বিভূতয়ঃ ॥ ৫ ॥ (ঋষিকৃবাচ) ততঃ সমস্তাস্তা দেব্যো
 ব্রহ্মাণীপ্রমুখা লয়ম্ । তস্তা দেব্যাস্তনৌ জগ্নুরৈকবাসীভদাধিকা ॥ ৬ ॥

দেবুবাচ ॥ ৭ ॥ অহং বিভূত্যা বহুভিরিহ রূপৈর্যদাস্থিতা । তৎ সংহতং
 মরৈকৈব তিষ্ঠাম্যাজৌ স্থিরো ভব ॥ ৮ ॥

ঋষিকৃবাচ ॥ ৯ ॥ ততঃ প্রববুতে যুদ্ধং দেব্যোঃ শুস্তস্ত চোভয়োঃ ।
 পশ্চতাং সৰ্বদেবানামসুরাণাঞ্চ দারুণম্ ॥ ১০ ॥ শরবর্ষেঃ শিঠৈতঃ
 শস্ৰৈস্তথাশ্ৰৈশ্চৈব দারুণৈঃ । তয়োৰুদ্ধমভূদ্ ভূয়ঃ সৰ্বলোকভয়ঙ্করম্ ॥ ১১ ॥
 দিব্যান্তস্তানি শতশো মূমুচে যান্তথাধিকা । বভঞ্জ তানি দৈত্যৈশ্চস্তৎ-
 প্রতীষাতকর্তৃভিঃ ॥ ১২ ॥ মুক্তানি তেন চাস্তানি দিব্যানি পরমেশ্বরী ।
 বভঞ্জ লীলয়ৈবোগ্র-হুকারোচ্চারণাদিভিঃ ॥১৩॥ ততঃ শরশঠৈর্দেবীমাচ্ছাদয়ত
 সোহসুরঃ । সাপি তৎ কুপিতা দেবী ধনুশ্চিচ্ছেদ চেযুতিঃ ॥ ১৪ ॥ ছিন্নে

धनुषि दैतोज्ज्वला शक्तिमथाहददे । चिच्छेद देवी चक्रेण तामप्यस्य कर-
 स्थिताम् ॥ १५ ॥ ततः खड्गमुपादार शतचक्रं भासुमत् । अत्यथावसदा देवीं
 दैत्यानामधिपेश्वरः ॥ १६ ॥ तस्यापतत एवासु खड्गः चिच्छेद चण्डिका ।
 धनुर्मूढैः शिथैर्बाणैश्चर्च चार्ककरामलम् ॥ १७ ॥ [अथांशु पातग्रामास रथं
 सारथिना सह ।] हताशुः स तदा दैत्यश्चिरधरा विसारथिः । जग्राह युद्धरं
 घोरमश्विकानिधनोद्युतः ॥ १८ ॥ चिच्छेदापततस्तस्य युद्धरं निशितैः शरैः ।
 तथापि सोऽत्यथावसतां मुष्टियुद्धम्य वेगवान् ॥ १९ ॥ स मुष्टिं पातग्रामास हृदये
 दैत्यपुङ्गवः । देव्यास्तुकापि सा देवी तलेनोरस्तताडयत् ॥ २० ॥ तल-
 प्रहाराभिहतो निपपात महीतले । स दैत्यराजः सहसा पुनरेव तथो-
 थितः ॥ २१ ॥ उंपत्य च प्रगृह्योच्छेदेवीं गगनमाहितः । तत्रापि सा
 निराधारा युधुधे तेन चण्डिका ॥ २२ ॥ नियुद्धं धे तदा दैत्यश्चण्डिका च
 परस्परम् । चक्रतुः प्रथमं सिद्धमुनिविश्वरकारकम् ॥ २३ ॥ ततो नियुद्धं
 सूचिरं कृत्वा तेनाश्विका सह । उंपत्य त्रामग्रामास चिक्रेप धरणीतले ॥ २४ ॥
 स क्रिप्यो धरणीं प्राप्य मुष्टियुद्धम्य वेगितः । अत्यथावत हृष्टास्त्रा चण्डिका-
 निधनेच्छया ॥ २५ ॥ तमास्तुतं ततो देवी सर्वदैत्यजनेश्वरम् । जगत्यां
 पातग्रामास तिस्रा शूलैर्न वक्रसि ॥ २६ ॥ स गतानुः पपातोर्क्यां देवीशूलाग्र-
 विक्रतः । चालयन् सकलां पृथ्वीं सार्द्धिद्वीपां सपर्कताम् ॥ २७ ॥ ततः
 प्रसन्नमथिलं हते तस्मिन् दुरासुनि । जगत् आस्यमतीवाप निर्मलकाशवन्नतः ॥ २८ ॥
 उंपातमेघाः सोका ये प्रागासंस्तु शमं ययुः । सरितो मार्गवाहितस्तथासंस्तु
 पातते ॥ २९ ॥ ततो देवगणाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः । बभूवुर्निहते
 तस्मिन् गङ्गर्का ललितं जगुः ॥ ३० ॥ अवादयन्स्तथैवाशु ननुत्तुष्ठाप्सरोगणाः ।
 बवुः पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभोऽहृदिवाकरः ॥ ३१ ॥ अजनुत्तुष्ठाप्सरः शास्ताः
 शास्तुदिग्जनितश्चनाः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये उक्तवधः ।

एकान्तशोहप्र्यासः ।

उत्तरचरितम्—देव्याः स्तुतिः ।

शुक्रवाच ॥ १ ॥ देव्या हते तत्र महासुरेन्द्रे, सेन्द्राः सुरा बहिर्पुरो-
 गमास्ताम् । कात्यायनीं तुष्टुवुरिष्टलज्जाद्, विक्रासिवक्त्रास्तु विक्रासिताशाः ॥ २ ॥

দেবি প্রপন্নার্থিহরে প্রসীদ, প্রসীদ মাতর্জগতোহখিলশ্চ । প্রসীদ বিশ্বেশ্বরী
 পাহি বিশ্বং, স্বমীশ্বরী দেবি চরাচরশ্চ ॥ ৩ ॥ আধারভূতা জগত্বমেকা,
 মহীশ্বরূপেণ যতঃ স্থিতাহসি । অপাংশ্বরূপস্থিতয়া ত্বয়ৈতদাপ্যাব্যতে কুৎস-
 মলজ্যাবীৰ্য্যে ॥ ৪ ॥ স্বং বৈষ্ণবী শক্তিরনন্তবীৰ্য্যা, বিশ্বশ্চ বীজং পরমাহসি মায়ী ।
 সম্মোহিতং দেবি সমস্তমেতৎ, স্বং বৈ প্রসন্ন ভূবি মুক্তিহেতুঃ ॥ ৫ ॥ বিদ্যাঃ
 সমস্তাস্তব দেবি ভেদাঃ, স্থিরঃ সমস্তাঃ সকলা জগৎসু । ত্বয়ৈকয়া পুরিত-
 মত্বয়ৈতৎ, কা তে স্তুতিঃ স্তব্যপরা পরোক্তিঃ ॥ ৬ ॥ সর্বভূতা যদা দেবী
 স্বর্গমুক্তিপ্রদায়িনী । স্বং স্তুতা স্তুতয়ে কা বা ভবন্ত পরমোক্তয়ঃ ॥ ৭ ॥ সর্বশ্চ
 বুদ্ধিরূপেণ জনশ্চ হৃদি সংস্থিতে । স্বর্গাপবর্গদে দেবি নারায়ণি নমোহস্ত
 তে ॥ ৮ ॥ কলাকাষ্ঠাদিরূপেণ পরিণামপ্রদায়িনি । বিশ্বশ্চোপরতো শক্তে নারায়ণি
 নমোহস্ত তে ॥ ৯ ॥ সর্বমঙ্গলমঙ্গল্যে শিবে সর্বার্থসাধিকে । শরণ্যে ত্র্যম্বকে
 গৌরি নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ ১০ ॥ সৃষ্টিস্থিতিবিনাশানাং শক্তিভূতে সনা-
 তনি । গুণাত্মরে গুণময়ে নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ ১১ ॥ শরণাগতদীনার্জ-
 পরিভ্রাণপরায়ণে । সর্বশ্চাৰ্হিহরে দেবি নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ ১২ ॥
 হংসযুক্তবিমানস্থে ব্রহ্মাণীরূপধারিণি । কোশান্তঃকরিকে দেবি নারায়ণি
 নমোহস্ত তে ॥ ১৩ ॥ ত্রিশূলচন্দ্রাহিধরে মহাবৃষভদাহিনি । বাহেশ্বরীশ্বর-
 পেণ নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ ১৪ ॥ ময়ূরকুটুবৃতে মহাশক্তিধরেহনঘে ।
 কোমারীরূপসংস্থানে নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ ১৫ ॥ শঙ্খচক্রগদাশাঙ্গ-গৃহীত-
 পরমায়ুধে । প্রসীদ বৈষ্ণবীরূপে নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ ১৬ ॥ গৃহী-
 তোগ্রমহাচক্রে দংষ্ট্রোক্তবসুকরে । বরাহরূপিণি শিবে নারায়ণি
 নমোহস্ত তে ॥ ১৭ ॥ নৃসিংহরূপেণোগ্রেণ হস্তং দৈত্যানু কৃতোত্তমে । ত্রৈলোক্য-
 ভ্রাণসহিতে নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ ১৮ ॥ কিরীটিনি মহাবজ্রে সহস্র-
 নরনোজ্জলে । বৃদ্ধপ্রাণহরে চৈন্দ্রি নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ ১৯ ॥ শিব-
 দূতীশ্বরূপেণ হতদৈত্যমহাবলে । ঘোররূপে মহারাভে নারায়ণি
 নমোহস্ত তে ॥ ২০ ॥ দংষ্ট্রাকরালবদনে শিরোমালাবিভূষণে । চামুণ্ডে
 মুণ্ডমথনে নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ ২১ ॥ লম্বি লজ্জ মহাবিভ্বে শ্ৰদ্ধে পুষ্টি
 স্বধে ক্ৰবে । মহারাত্রি মহাবিভ্বে নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ ২২ ॥ মেধে
 সরস্বতি বরে ভূতি বাব্রবি তামসি । নিরতে স্বং প্রসীদেশে নারায়ণি
 নমোহস্ত তে ॥ ২৩ ॥ সর্বশ্বরূপে সর্বেশে সর্বশক্তিসমস্থিতে । ভয়েভ্যা-
 শ্বাহি নো দেবি দুর্গে দেবি নমোহস্ত তে ॥ ২৪ ॥ এতন্তে বদনং সৌম্যং

लोचनद्वयभूषितम् । पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥२५॥
 आलाकरालमृत्युग्रमशेषाहसुरसूदनम् । त्रिशूलं पातु नो तीतेर्तद्रकालि
 नमोऽस्तु ते ॥ २७ ॥ हिनस्ति दैत्यतेजांसि श्वेनापूर्य्य वा जगत् । सा
 षष्ठी पातु नो देवि पापेभ्योऽहनः सूतानिव ॥ २९ ॥ असुराहस्रग-
 वसापङ्क-चर्चितस्ते करोज्ज्वलः । शुभारं धृष्ट्या भवतु चण्डिके त्वां नता
 वयम् ॥ २८ ॥ रोगानशेषानपहंसि तुष्टा, कृष्टा तु कामान् सकलानतीष्टान् ।
 आमाश्रितानां न विपन्नरागां, आमाश्रिता हाश्रयतां प्रयासि ॥ २९ ॥ एतत्
 कृतं वत् कदनं त्वयाहस्त, धर्मद्विधां देवि महासुराणाम् । रूढैरनेकैर्कह-
 धाश्रयमूर्तिः, कृत्वाहृष्टिके तत् प्रकरोति काष्ठा ॥ ३० ॥ विष्ठाशु शास्त्रेषु
 विवेकदीपेष्वाशेषु वाक्येषु च का त्वदन्ता । ममद्वगर्तेहतिमहाकृकारे,
 विलामयत्येतदतीव विश्वम् ॥ ३१ ॥ रक्तांसि वज्रोग्रविषास नागा, वज्राहरयो
 दस्युबलानि वज्र । दावानलो वज्र तथाहृक्मिथो, तत्र स्थिता त्वं परिपासि
 विश्वम् ॥ ३२ ॥ विश्वेश्वरी त्वं परिपासि विश्वं, विश्वाश्रिका धारयसीति विश्वम् ।
 विश्वेशवन्द्या भवती भवसि, विश्वाश्रया ये त्वयि भक्तिनन्त्राः ॥ ३३ ॥ देवि
 प्रसीद परिपालय नोऽरितीते-नित्यः वथाहसुरवधादधुनैव सद्यः । पापानि
 सर्वजगतां शमं नयातु, उपातपाकजनितान्श्च महोपसर्गान् ॥ ३४ ॥
 प्रणतानां प्रसीद त्वं देवि विश्वाश्रिहारिणि । त्रैलोक्यवासिनामीड्ये
 लोकानां वरदा भव ॥ ३५ ॥

देव्यावाच ॥ ३६ ॥ वरदाहहं सुरगणा वरं वत् मनसेच्छत । तं वृणुष्वं
 प्रसूयामि जगतामुपकारकम् ॥ ३७ ॥

देवा उचुः ॥ ३८ ॥ सर्वावाधाप्रशमनं त्रैलोक्याश्रयिणेश्वरि ।
 एवमेव त्वया कार्यमस्यद-वैरिविनाशनम् ॥ ३९ ॥

देव्यावाच ॥ ४० ॥ वैवस्वतेहन्तरे प्राप्ते अष्टाविंशतिमे युगे । सुष्ठो
 निशुस्तैश्चैवान्तावुपपञ्चते महासुरो ॥ ४१ ॥ नन्दगोपगृहे जाता
 षशोदागर्भसम्भवा । ततस्तौ नाशयिष्यामि विद्याचलनिवासिनी ॥ ४२ ॥
 पुनरप्यतिरौद्धेण रूपेण पृथिवीतले । अवतीर्य्य हनिष्यामि वैप्रचित्तांश्च
 दानवान् । ४३ ॥ भक्तव्रत्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान्महासुरान् । रज्ज्वा दस्ता
 भविष्यन्ति दाडिमिकुसुमोपमाः ॥ ४४ ॥ ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यालोके
 च मानवाः । सुवस्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदस्तिकाम् ॥ ४५ ॥ त्वयश्च शत-
 वार्षिक्यामनावृष्ट्यामनन्तसि । मुनिभिः संस्तुता त्वमो सन्तुविद्याम्यबोनिजा ॥४६॥

ततः शतेन नेत्राणां निरौक्थ्यामि वनूनीन् । कीर्तयिष्यति मन्त्राः
 शताक्षीमिति मां ततः ॥ ४१ ॥ ततोऽहमथिलं लोकमाद्मदेहसमुद्धवैः ।
 उरिष्यामि सुराः शार्कैरारुष्टैः प्राणधारकैः ॥ ४८ ॥ शाकन्तरीति
 विध्यातिः तदा वाञ्छाम्यहं त्वुवि । तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाथ्यं महा-
 २सुरम् ॥ ४२ ॥ [दुर्गादेवीति विध्यातः तन्ने.नाम भविष्यति] । पुनश्चाहं
 वदा तीमं रूपं कृत्वा हिमाचले ॥ ५० ॥ रक्षांसि क्रूरिष्यामि मुनीनां
 प्राणकारणां । तदा मां मुनयः सर्वे श्लाघ्यस्त्यानमूर्त्तयः ॥ ५१ ॥ तीमा-
 देवीति विध्यातः तन्ने नाम भविष्यति । वदाऽऽरुणाथ्यैस्त्रैलोक्ये महावाधां
 करिष्यति ॥ ५२ ॥ तदाहं ब्रामरं रूपं कृत्वाऽसंख्येयवटपदम् । त्रैलोक्यं
 हितार्थं वधिष्यामि महासुरम् ॥ ५३ ॥ ब्रामरीति च मां लोकान्तदा
 श्लाघ्यं सर्वतः । इत्थं वदा वदा वाधा दानवोक्था भविष्यति ॥ ५४ ॥ तदा
 तदावतीर्याहं करिष्याम्यरिसंक्रमम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्त्रस्तरे देवीमाहात्म्ये देव्याः स्तुतिः ॥

द्वान्तशोऽध्यायः

उत्तरचरितम्—शुभनिशुभवधसमाप्तिः

देव्युवाच ॥ १ ॥ एतिः सुवैश्व मां नित्यं श्लाघते वः समाहितः । तस्याहं
 सकलां वाधां शमयिष्याम्यसंशयम् ॥ २ ॥ मधुकैटभनाशकं महिषासुरघातनम् ।
 कीर्तयिष्यति ये तद्दद् वधं शुभनिशुभयोः ॥ ३ ॥ अष्टम्यां चतुर्दिशां नवम्या-
 ञ्छैकचेतसः । श्लाघ्यं चैव ये भक्त्या मम माहात्म्यमूत्तमम् ॥ ४ ॥ न तेषां
 दुःखतः किञ्चिद् दुःखतोक्था न चापदः । भविष्यति न दारिद्र्यं न चैवेष्टविमो-
 जनम् ॥ ५ ॥ शक्रतो न भयं तस्य दम्यते वा न राजतः । न शस्त्रानल-
 तोम्रौघां कदाचिद् संभविष्यति ॥ ६ ॥ तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समा-
 हितैः । श्लाघ्यं सदा भक्त्या परं स्वस्त्ययनं हि तत् ॥ ७ ॥ उपसर्गानशेषांस्तु
 महामारीसमुद्धवान् । तथा त्रिविधमुत्पातः माहात्म्यं शमयेन्मम ॥ ८ ॥ वृत्रे-
 तत् पठ्यते सम्यग् नित्यमायतने मम । सदा न तद् विमोक्ष्यामि साविध्यं तत्र
 मे स्थितम् ॥ ९ ॥ बलिप्रदाने पूजायामग्निकार्ये महोत्सवे । सर्वं ममैत-
 द्दरितमुच्छार्यं प्राप्यमेव च ॥ १० ॥ जानताऽजानता वापि बलिपूजां तथा
 कृतान् । प्रतीक्षिष्याम्यहं प्रीत्या बहिर्होमं तथैकृतम् ॥ ११ ॥ शरत्काले

महापूजा क्रियते वा च वार्षिकी । तन्नाम ममैतन्नाहात्याः श्रद्धा भक्ति-
समन्वितः ॥ १२ ॥ सर्वाबाधाविनिर्मुक्तो धनधान्यसुताश्रितः । मनुष्यो
मन्त्रसामेन भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ श्रद्धा ममैतन्नाहात्याः
तथा चोत्पन्नः शुभाः । पराक्रमकं युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥ १४ ॥
रिपवः संक्षयः वासुति कल्याणकोपपद्यते । नन्दते च कुलं पुंसां महात्यां
मम श्रुताम् ॥ १५ ॥ शास्तिकर्मणि सर्वत्र तथा दुःस्वप्नदर्शने । ग्रहपीडासु
चोग्रासु महात्यां शृणुयाम ॥ १६ ॥ उपसर्गाः शमं वासुति ग्रहपीडाश्च
दारुणाः । दुःस्वप्नकं नृतिर्दृष्टं सुस्वप्नमुपजायते ॥ १७ ॥ बालग्रहातिभूतानां
बालानां शास्तिकारकम् । संघातभेदे च नृणां यैत्रीकरणमुत्तमम् ॥ १८ ॥
दुर्कृतानामंशेषाणां बलहानिकरं परम् । रक्तोद्भूतपिशाचानां पठनादेव
नाशनम् ॥ १९ ॥ सर्वं ममैतन्नाहात्यां मम सन्निधिकारकम् । पशुपुष्पाद्या-धूपैश्च
गन्तव्यैस्तथोत्तमैः ॥ २० ॥ विप्राणां भोजनैर्होतैः प्रोक्त्वैरैरह-
निशम् । अनेश्च विविधैर्भोगैः प्रदानैर्कंसरेण वा ॥ २१ ॥ प्रीतिर्मे
क्रियते साहसिन् सकृन् सूचरिते श्रुते । श्रुतं हरति पापानि तथारोग्यां
प्रवच्छति ॥ २२ ॥ रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्तनं मम । युद्धेषु
चरितं वने दृष्टदैत्यनिवर्णम् ॥ २३ ॥ तस्मिन् श्रुते वैरिक्वथं भयं पुंसां
न जायते । युष्मतिः सुतयो याश्च वाश्च ब्रह्मर्षिभिः कृताः ॥ २४ ॥ ब्रह्मणा च
कृतान्तास्तु प्रवच्छन्ति शुभाः मतिम् । अरण्ये प्राप्तरे वाहपि दावाग्नि-
परिवारितः ॥ २५ ॥ दस्युभिर्का वृतः शून्ते गृहीतो वाहपि शक्रभिः । सिंह-
व्याघ्राश्रयातो वा वने वा बनहस्तिभिः ॥ २६ ॥ राज्ञा क्रुद्धेन वाञ्छन्तो वधेया
ब्रह्मगतोहपि वा । आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे ॥ २७ ॥
पतन्सु वाहपि शस्त्रेषु संग्रामे भ्रूशदारुणे । सर्वाबाधासु षोरान्
वेदनाहृद्यार्दितोहपि वा ॥ २८ ॥ अरन्ममैतच्छरितं नरो मुच्येत सकृदा ।
मम प्रभावात् सिंहान्ता दस्यवो वैरिणस्तथा ॥ २९ ॥ दूरादेव पलायन्ते
अरतश्चरितं मम ॥ ३० ॥

शशिक्रवाच ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा । पशुतामेव
देवानां तत्रैवाहस्तु रधीयत ॥ ३२ ॥ तेहपि देवा निरातङ्काः स्वाधिकारान्
यथा पुरा । यज्ञतागभूजः सर्वे चक्रुर्विनिहतारयः ॥ ३३ ॥ दैत्याश्च देव्या
निहते शुभे देवरिपो धृषि । जगद्विध्वंसिनि तस्मिन्महोत्तरेह तुलविक्रमे ॥ ३४ ॥
निशुभे च महावीर्ये शेषाः पातालमावयुः । एवं भगवती देवी सा नित्याहपि

पुनः पुनः ॥ ७५ ॥ सञ्जु कुरुते भूप जगतः परिपालनम् । तन्नैतन्नोहते
 विश्वः सैव विश्वः प्रसूयते ॥ ७६ ॥ सा वाचिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिः
 प्रवच्छति । व्याप्तः तन्नैतत् सकलं ब्रह्माण्डं मनुजेश्वर ॥ ७७ ॥ महाकाल्या
 महाकाले महामारीश्वरपत्न्या । सैव काले महामारी सैव सृष्टिर्भवत्यहम् ॥ ७८ ॥
 स्थितिं करोति भूतानां सैव काले सनातनी । भवकाले नृणां सैव
 लक्ष्मीर्द्धिप्रदा गृहे ॥ ७९ ॥ सैवाहभावे तथाहलक्ष्मीर्किनाशायोपजायते ।
 स्वता सम्पूजिता पुष्पधूपगन्धादिभिस्तथा ॥ ८० ॥ ददाति वित्तं पुत्रांश्च मतिं
 धर्मं तथा सुताम् ॥ ८१ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्निके मन्त्रस्तरे देवीमाहात्म्या सुस्तनिस्त-
 वधः समाप्तः ।

ब्रह्मादशोधायाः

उत्तरचरितम्—देव्या वरप्रदानम् ।

ऋषिरुवाच ॥ १ ॥ एतन्ते कथितं भूप देवीमाहात्म्यमुत्तमम् । एवम्प्रभावा
 सा देवी षण्णदं धार्याते जगत् ॥ २ ॥ विद्या तथैव क्रियते भगवद्-
 विष्णुमायया । तन्ना अमेव वैश्वान्त तथैवास्ते विवेकिनः ॥ ३ ॥ मोहस्ते
 मोहिताश्चैव मोहमेच्छन्ति चापरे । तामुपैहि महाराज शरणं
 परमेश्वरीम् ॥ ४ ॥ आराधिता सैव नृणां भोगस्वर्गापवर्गदा ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ ६ ॥ इति तन्न वचः श्रुत्वा सुवचः स नराधिपः ॥ ७ ॥
 प्रणिपत्य महाभागं तन्मृषिं शंसितव्रतम् । निर्विघ्नोऽतिममत्वेन
 राज्याहपरणेन च ॥ ८ ॥ जगाम सञ्जुपसे स च वैश्वो महामुने ।
 सन्दर्शनार्थमद्या नदीपुलिनसंस्थितः ॥ ९ ॥ स च वैश्वस्तपस्त्रये देवीसूक्तं
 परं जपन् । तौ तस्मिन् पुलिने देव्याः कृत्वा मूर्तिं महामयीम् ॥ १० ॥ अर्हणाक्ष-
 क्रतुस्तथाः पुष्पधूपाहग्नितर्पणैः । निराहारो बतारारो तन्ननस्को
 समाहितो ॥ ११ ॥ ददतुस्तौ बलिष्ठैव निजगात्राहसृष्टिक्रितम् । एवं समारा-
 धयतोऽग्निभिर्बर्षैर्षताग्रानोः ॥ १२ ॥ परितुष्टा जगद्गात्री प्रत्यक्षं प्राह
 चण्डिका ॥ १३ ॥

देव्यावाच ॥ १४ ॥ षण् प्रार्थ्याते त्वा भूप त्वा च कुलनन्दन ॥ १५ ॥ मन्त्रस्तं
 प्राप्यतां सर्वं परितुष्टा ददामि तत् ॥ १६ ॥

মার্কণ্ডেয় উবাচ ॥ ১৭ ॥ ততো বত্রে নৃপো রাজ্যমবিভ্রংশ্চত্ৰজয়নি ॥ ১৮ ॥
অত্র চৈব নিজ্জং রাজ্যং হতশক্রবলং বলাৎ । সোহপি বৈশ্ণবস্ততো জ্ঞানং
বত্রে নিক্ৰিগ্ধমানসঃ ॥ ১৯ ॥ মমেত্যহমিতি প্রাজ্ঞঃ সঙ্গবিচ্যাতিকারকম্ ॥ ২০ ॥

দেব্যুবাচ ॥ ২১ ॥ স্বল্পৈরহোভিনূপতে স্বরাজ্যং প্রাপ্যতে ভবান্ ॥ ২২ ॥
হত্বা রিপুনশ্চলিতং তব তত্র ভবিষ্যতি । মৃতশ্চ ভূয়ঃ সংপ্রাপ্য জন্ম
দেবাদ্ বিবস্বতঃ ॥ ২৩ ॥ সাবর্ণিকো নাম মনুৰ্ভবান্ ভূদি ভবিষ্যতি ।
বৈশ্ণবর্ষা ত্বয়া যশ্চ বরোহস্মত্তোহভিবাঙ্কিতঃ ॥ ২৪ ॥ তং প্রযচ্ছামি
সংসিদ্ধ্যৈ তব জ্ঞানং ভবিষ্যতি ॥ ২৫ ॥

মার্কণ্ডেয় উবাচ ॥ ২৬ ॥ ইতি দত্তা তয়োর্দেবী যথাভিলষিতং বরম্ ॥ ২৭ ॥
বভূবাস্তর্হিতা দত্তো ভক্ত্যা তাভ্যামভিষ্টুতা । এবং দেব্যা বরং লক্ষ্মী সুরথঃ
ঋত্রিয়র্ষভঃ ॥ ২৮ ॥ সূর্য্যাজ্জন্ম সমাসাত্ত সাবর্ণির্ভবিতা মনুঃ ॥ ২৯ ॥ ॐ ।
ইতি শ্রীমার্কণ্ডেয়পুরাণে সাবর্ণিকে মনুস্তরে দেবীমাহাত্ম্যং সমাপ্তম্ । (১৩শ অঃ)
ওঁ তৎসং ।

চণ্ডী-পাঠ্য-পরাধক্ষমাপন-শ্লোকঃ

ওঁ ষদক্ষরং পরিভ্রষ্টং মাত্রাহীনঞ্চ যদুবেৎ । পূর্ণং ভবতু তৎসর্কং স্বৎপ্রসাদা-
ন্মহেশ্বরী ॥ ষদত্র পাঠে জগদস্থিকে যয়া, বিসর্গবিন্দুক্ষরহীনমীরিতম্ ।
তদস্ত সম্পূর্ণতমং প্রসাদতঃ, সঙ্কল্পসিদ্ধিস্ত্ব সর্দৈব জায়তাম্ ॥ যন্মাত্রাবিন্দু-
বিন্দুদ্বিতমপদপদদ্বন্দ্ববর্ণাদিহীনং, ভক্ত্যা ভক্ত্যানুপূর্বং প্রসত্তকৃতিবশাদ্ ব্যক্ত-
মব্যক্তমথ । মোহাদজ্ঞানতো বা পঠিতমপঠিতং সাম্প্রতন্তে স্তবেহস্মিং-স্তৎ
সর্কং সাক্ষমাশ্ৰাং ভগবতি বরদে স্বৎপ্রসাদাৎ প্রসীদ ॥ প্রসীদ ভগবত্যথ
প্রসীদ ভক্তবৎসলে । প্রসাদং কুরু মে দেবি দুর্গে দেবি নমোহস্ত
তে ॥ ষষ্ঠার্থে পঠিতং স্তোত্রং তবেদং শঙ্করপ্রিয়ে । তন্ত্ৰ দেহস্ত গেহস্ত
শান্তির্ভবতু সর্কদা ॥

অথ সপ্তশতীরহস্তত্রয়ম্

প্রাধানিকং রহস্যম্ ।

অস্ত্র শ্রীসপ্তশতীরহস্তত্রয়স্ত নারায়ণ-ঋষিরনুষ্টুপ্ হনো মহাকালীমহা-
লক্ষ্মীসরস্বত্যো দেবতা যথোক্তফলাবাধ্যর্থং সপ্তশতীপাঠান্তে জপে বিনিয়োগঃ ।

প্রোবাচ । ভগবন্নবতারা যে চণ্ডিকামাস্ত্রোদিতাঃ । এতেষাং
প্রকৃতিং ব্রহ্মন্ প্রধানং বক্তুমর্হসি ॥ ১ ॥ আরাধ্যং যন্ময়া দেব্যাঃ স্বরূপং
যেন তদ্ভিঃ । বিধিনা ক্রহি সকলং যথাবৎ প্রণতশ্চ মে ॥ ২ ॥

ঋষিরুবাচ । ইদং রহস্যং পরমমনাথ্যেয়ং প্রচক্ষ্যতে । ভক্তোহসীতি
ন মে কিঞ্চিৎ তবাবাচ্যং নরাধিপ ॥ ৩ ॥ সর্বশ্রাভ্যা মহালক্ষ্মীস্ত্রিগুণা পরমে-
শ্বরী । লক্ষ্যাংলক্ষ্যস্বরূপা সা ব্যাপ্য কুৎস্নং ব্যবস্থিতা ॥ ৪ ॥ মাতুলিঙ্গং
গদাং খেটং পানপাত্রঞ্চ বিভ্রতী । নাগং লিঙ্গঞ্চ যোনিঞ্চ বিভ্রতী নৃপ
মূর্ধনি ॥ ৫ ॥ তপ্তকাঞ্চনবর্ণাভা তপ্তকাঞ্চনভূষণা । শূন্তং তদখিলং যেন
পুরমামাস তেজসা ॥ ৬ ॥ শূন্তং তদখিলং লোকং বিলোক্য পরমেশ্বরী ।
বস্তার রূপমপরং তমসা কেবলেন হি ॥ ৭ ॥ সা ভিন্নাজনসঙ্কশা দংষ্ট্রাঙ্কিত-
বরাননা । বিশাললোচনা নারী বভূব তমুমধ্যমা ॥ ৮ ॥ খড়্গপাত্রশিরঃ-
খেটৈরলঙ্কৃতচতুর্ভুজা । কবন্ধহারং শিরসা বিভ্রাণাহশিরঃস্রজম্ ॥ ৯ ॥
সা প্রোবাচ মহালক্ষ্মীং তামসী প্রমদোত্তমা । নাম কন্ধ্য চ মে মাতর্দেহি
তুভ্যং নমো নমঃ ॥ ১০ ॥ তাং প্রোবাচ মহালক্ষ্মীস্তামসীং প্রমদোত্তমাম্ ।
দদামি তব নামানি যানি কন্ধ্যানি তানি চ ॥ ১১ ॥ মহামায়া মহাকালী
মহামারী ক্ষুধা তৃষা । নিজা তৃক্ষা চৈকবীরা কালরাত্রির্হৃত্যয়া ॥ ১২ ॥
ইমানি তব নামানি প্রতিপাঠ্যানি কন্ধ্যভিঃ । এভিঃ কন্ধ্যানি তে জ্ঞাত্বা
যোহধীতে সোহশ্রুতে সুখম্ ॥ ১৩ ॥ তামিত্যুক্তা মহালক্ষ্মীঃ স্বরূপমপরং
নৃপ । সঙ্কাত্যেনাতিশুদ্ধেন গুণেনেন্দুপ্রভং দধৌ ॥ ১৪ ॥ অক্ষমালাকুশ-
ধরা বীণাপুস্তকধারিণী । সা বভূব বরা নারী নামান্ত্রৈশ্চ চ সা দদৌ ॥ ১৫ ॥
মহাবিষ্ণা মহাবাগী ভারতী বাক্ সরস্বতী । আৰ্য্যা ব্রাহ্মী কামধেনুর্বেদগর্তা
চ ধীশ্বরী ॥ ১৬ ॥ অথোবাচ মহালক্ষ্মীর্মহাকালীং সরস্বতীম্ । যুবাং
জনয়তাং দেব্যা মিথুনে স্বানুরূপতঃ ॥ ১৭ ॥ ইত্যুক্তা তে মহালক্ষ্মীঃ সসর্জ
মিথুনং স্বয়ম্ । হিরণ্যগর্ভৌ রুচিরৌ স্ত্রী-পুংসৌ কমলাসনৌ ॥ ১৮ ॥ ব্রহ্মন্
বিধে বিরঞ্চেতি ধাতরিত্যাহ তং নরম্ । শ্রীঃ পদ্মে কমলে লক্ষ্মীত্যাহ মাতা
স্ত্রিয়ঞ্চ তাম্ ॥ ১৯ ॥ মহাকালী ভারতী চ মিথুনে সৃজতঃ স হ । এতয়ো-
রপি রূপানি নামানি চ বদামি তে ॥ ২০ ॥ নীলকণ্ঠং রক্তবাহুং শ্বেতাকং
চন্দ্রশেখরম্ । জনমামাস পুরুষং মহাকালী সিতাং স্ত্রিয়ম্ ॥ ২১ ॥ স রুদ্রঃ
শঙ্করঃ স্বাগুঃ কপর্দী চ ত্রিলোচনঃ । ত্রয়ী বিষ্ণা কামধেনুঃ সা জী ভাষাকরা
শ্রবা ॥ ২২ ॥ সরস্বতী স্ত্রিয়ং গৌরীং কৃষ্ণঞ্চ পুরুষং নৃপ । জনমামাস

নামানি তরোরপি বদামি তে ॥ ২৩ ॥ বিষ্ণুঃ কৃষ্ণো হৃষীকেশো বাসুদেবো
জনार्দনঃ । উমা গৌরী সতী চণ্ডী সুন্দরী সুভগা শুভা ॥ ২৪ ॥ এবং যুবতরঃ
সন্তঃ পুরুষত্বং প্রপেদিরে । চক্ষুশ্চোহুপশ্চস্তি নেতরেহতদ্বিদো জনাঃ ॥ ২৫ ॥
ব্রহ্মণে প্রদদৌ পত্নীং মহালক্ষ্মীনৃপ ত্রয়ীম্ । রুদ্রায় গৌরীং বরদাং
বাসুদেবায় চ শ্রিয়ম্ ॥ ২৬ ॥ স্বরয়া সহ সন্তুর বিরকোহুগুমজীজনৎ ।
বিভেদ ভগবানু রুদ্রস্তদেগৌর্যা সহ বীৰ্য্যবান্ ॥ ২৭ ॥ অগুমধ্যে প্রধানাদি
কার্য্যজাতমভূন্নৃপ । মহাভূতাত্মকং সৰ্ব্বং জগৎ স্থাবর-জঙ্গমম্ ॥ ২৮ ॥
পুপোষ পালয়ামাস তল্লক্ষ্ম্যা সহ কেশবঃ । সংজহার জগৎ সৰ্ব্বং সহ গৌর্যা
মহেশ্বরঃ ॥ ২৯ ॥ মহালক্ষ্মীশ্বহরাজ সৰ্ব্বমভূমরীশ্বরী । নিরাকারা চ
সাকারা সৈব নানাভিধানভূৎ ॥ ৩০ ॥ নামান্তরৈর্নিরূপৈষা নামা নান্তেন
কেনচিৎ ॥ ৩১ ॥

ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণে প্রাধানিকং রহস্যম্ ।

বৈষ্ণবিকং রহস্যম্

ঋষিরুবাচ । ত্রিগুণা তামসী দেবী সাত্ত্বিকী যা ত্বয়োদিতা । সা শর্ক্বা
চণ্ডিকা দুর্গা ভদ্রা ভগবতীৰ্য্যতে ॥ ১ ॥ যোগনিদ্রা হরেকৃত্তা মহাকালী
তমোগুণা । মধুকৈটভনাশার্থং ষাং তুষ্টাবাসুজাসনঃ ॥ ২ ॥ দশবক্ত্রা
দশভূজা দশপাদাজনপ্রভা । বিশালয়া রাজমানা ত্রিংশল্লোচনমালয়া ॥ ৩ ॥
সুরদশনদ্রংষ্ট্রা সা ভীমরূপাহপি ভূমিপ । রূপসৌভাগ্যকান্তীনাং সা
প্রতিষ্ঠা মহাশ্রিয়াম্ ॥ ৪ ॥ খড়্গবাণগদাশূল-শঙ্খচক্রভূগুণ্ডিত্বৎ । পরিঘং
কাম্মুকং শীর্ষং নিশ্চ্যাতক্রধিরং দধৌ ॥ ৫ ॥ এষা সা বৈষ্ণবী মায়া মহাকালী
দুরত্যয়া । আরাধিতা বশীকুর্যাৎ পূজাকর্ত্তুশ্চরাচরম্ ॥ ৬ ॥ সৰ্বদেব-
শরীরেভ্যো ষাবিভূতাহমিতপ্রভা । ত্রিগুণা সা মহালক্ষ্মীঃ সাক্ষান্নহিষ-
মর্দ্দিনী ॥ ৭ ॥ শ্বেতাননা নীলভূজা স্বেতস্তনমণ্ডলা । বক্ত্রমধ্যা বক্ত্রপাদা
নীলজ্যোত্স্বরুদা ॥ ৮ ॥ সুচিত্রজঘনা চিত্রমাল্যাস্বরবিভূষণা । চিত্রাসু-
লেপনা কাস্তিরূপসৌভাগ্যশালিনী ॥ ৯ ॥ অষ্টাদশভূজা পূজ্যা সা সহস্রভূজা
সতী । আয়ুধাত্ত্ব বক্ষ্যন্তে দক্ষিণাধঃ কবক্রমাৎ ॥ ১০ ॥ অক্ষমালা চ কমলং
বাণোহসিঃ কুলিশং গদা । চক্রং ত্রিশূলং পরশুঃ শঙ্খো ঘণ্টা চ পাশকঃ ॥ ১১ ॥
শক্তির্দণ্ডশ্চক্ষ্ম চাপং পানপাত্রং কমণ্ডলুঃ । অলঙ্কৃতভূজামেতিরায়ুধৈঃ

কমলাসনাম্ ॥ ১২ ॥ সৰ্বদেবমরীমীশাং মহালক্ষ্মীমিমাং নৃপ । পূজয়ন্ সৰ্ব-
 লোকানাং স দেবানাং প্রভূর্তবেৎ ॥ ১৩ ॥ গৌরীদেহাৎ সমুদ্ভূতা ষা
 সত্বেকগুণাশ্রয়া । সাক্ষাৎ সরস্বতী প্রোক্তা শুভাসুরনিবর্হিণী ॥ ১৪ ॥ দধৌ
 চাষ্টভূজা বাগান্ মুষলং শূলচক্রভৃৎ । শব্দং ঘণ্টাং লাদলঞ্চ কাম্মুকং বসুধা-
 ধিপ ॥ ১৫ ॥ এষা সম্পূজিতা ভক্ত্যা সৰ্বজ্ঞত্বং প্রযচ্ছতি । নিশুভমথিনী
 দেবী শুভাসুরনিবর্হিণী ॥ ১৬ ॥ ইত্যুক্তানি স্বরূপানি মূর্তীনাং তব
 পার্থিব । উপাসনাং জগন্মাতুঃ পৃথগাসাং নিশাময় ॥ ১৭ ॥ মহালক্ষ্মী-
 যদা পূজ্যা মহাকালী সরস্বতী । দক্ষিণোত্তরয়োঃ পূজ্যে পৃষ্ঠতো মিথুন-
 ত্রয়ম্ ॥ ১৮ ॥ বিরধিঃ স্বরয়া মধ্যে রুদ্রো গৌর্যা চ দক্ষিণে । বামে
 লক্ষ্ম্যা হৃষীকেশঃ পুরতো দেবতাত্রয়ম্ ॥ ১৯ ॥ অষ্টাদশভূজা মধ্যে বামে
 চান্দ্রা দশাননা । দক্ষিণেঃষ্টভূজা লক্ষ্মীমহতীতি সমর্চয়েৎ ॥ ২০ ॥ পূর্বাদি-
 দলতঃ পূজ্যা অসিতাজাদিভৈরবাঃ । অষ্টাদশভূজা সৈষা যদা পূজ্যা
 নরাধিপ ॥ ২১ ॥ দশাননা চাষ্টভূজা দক্ষিণোত্তরয়োস্তদা । কালমৃত্যু চ
 সম্পূজ্যো সর্কারিষ্টপ্রশান্তয়ে ॥ ২২ ॥ যদা চাষ্টভূজা পূজ্যা শুভাসুরনিবর্হিণী ।
 নবাস্ত্রাঃ শক্রয়ঃ পূজ্যাস্তদা রুদ্রবিনায়কো ॥ ২৩ ॥ নমো দেব্যা ইতি
 স্তোত্রৈর্মহালক্ষ্মীং সমর্চয়েৎ । অবতারত্রয়ার্চনাং স্তোত্রমন্ত্রাস্তদাশ্রয়াঃ ॥ ২৪ ॥
 অষ্টাদশভূজা চৈষা পূজ্যা মহিষমর্দিনী । মহালক্ষ্মীমহাকালী সৈব প্রোক্তা
 সরস্বতী ॥ ২৫ ॥ ঈশ্বরী পুণ্যপাপানাং সর্কলোকমহেশ্বরী । মহিষাস্তকরী
 যেন পূজিতা স জগৎপ্রভুঃ ॥ ২৬ ॥ পূজয়েজ্জগতাং ধাত্রীং চণ্ডিকাং ভক্ত-
 বৎসলাম্ । অর্ঘ্যাদিভিরলঙ্কারৈর্গন্ধপুষ্পৈস্তথোত্তমৈঃ ॥ ২৭ ॥ ধূপৈর্দীপৈশ্চ
 নৈবেদ্যৈর্নানাতক্ষ্যসমষ্টিতৈঃ । কধিরাঙ্কেন বলিনা মাংসেন সুরয়া নৃপ ॥ ২৮ ॥
 [বলিমাংসাদিপূজ্যেয়ং বিপ্রবর্জ্যা ময়েরিতা!] [তেষাং কিল সুরা-
 মাংসৈর্নোক্তা পূজা নৃপ কচিৎ] ॥ ২৯ ॥ প্রণামাচমনীরৈশ্চ চন্দ্রেন সুরগন্ধিনা ।
 সর্কপূরৈশ্চ তাম্বুলৈর্ভক্তিভাবসমষ্টিতৈঃ ॥ ৩০ ॥ বামভাগেঃগ্রতো দেব্যা-
 শ্চিন্নশীর্ষং মহাসুরম্ । পূজিতো মহিষো যেন প্রাপ্তং সাযুজ্যমীশরা ॥ ৩১ ॥
 দক্ষিণে পুরতঃ সিংহং সমগ্রং ধর্মমীশ্বরম্ । বাহনং পূজয়েদেব্যা ধৃতং যেন
 চরাচরম্ ॥ ৩২ ॥ যঃ কুর্যাৎ প্রযতো ধীমাংস্তস্তা একাগ্রমানসঃ । ততঃ
 কৃতাজলিভূত্বা স্তবীত চরিতৈরিমৈঃ ॥ ৩৩ ॥ একেন বা মধ্যমেন নৈকেনে-
 তরয়োরিহ । চরিতাঙ্কিত ন অপেৎ অপংশ্চিদ্রমবাগ্নয়াৎ ॥ ৩৪ ॥ স্তোত্রমন্ত্রৈঃ
 স্তবীতেমাং যদি বা জগদধিকাম্ । প্রদক্ষিণনমস্কারান্ কৃৎস্বা মুর্দ্ধি

कृताञ्जलिः ॥ ७५ ॥ क्रमापयेज्जगदात्रीं महामुहुरतद्रितः । प्रतिश्लोकक
जुह्यां पायसं तिलसर्पिषा ॥ ७७ ॥ जुह्यां शोभामर्द्धैर्का चण्डिकायै शतं
हविः । भूयो नामपदैर्देवीं पूजयेत् सुसमाहितः ॥ ७९ ॥ प्रथतः प्राञ्जलिः
प्रहसः प्राणानारोप्य चाञ्जलि । सूचिरं भावयेद्देवीं चण्डिकां तन्मरो-
त्तवेत् ॥ ७८ ॥ एवं षः पूजयेदुक्त्या प्रत्यहं परमेश्वरीम् । भुङ्क्ता भोगान्
षथाकामं देवीसायुज्यामाप्नुयात् ॥ ७९ ॥ षो न पूजयते नित्यं चण्डिकां
भुङ्क्त्वत्सलाम् । तन्मोक्त्याश्च पुण्यानि निर्दहेत् परमेश्वरी ॥ ८० ॥ तन्मां
पूजय भूपाल सर्वलोकमहेश्वरीम् । यथोक्तेन विधानेन चण्डिकां सुख-
माप्स्यसि ॥ ८१ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे वैकृतिकं रहस्यम् ।

मूर्तिरहस्यम्

शिवरुवाच । नन्दा उगवती नाम या भविष्यति नन्दजा । स्वता सम्पूजिता
भक्त्या वशीकुर्याज्जगत्त्रयम् ॥ १ ॥ कनकोत्तमकाञ्चिः सा सुकाञ्चिकनकाश्वरा ।
देवी कनकवर्णाता कनकोत्तमभूषणा ॥ २ ॥ कमलाक्षुशपाशाञ्जैरलङ्कृतचतुर्भुजा ।
इन्दिरा कमला लम्बीः सा श्रीरुक्मायुजासना ॥ ३ ॥ या रक्तदस्तिका नाम देवी
प्रोक्ता मयाहनघ । तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि शृणु सर्वभयानपहम् ॥ ४ ॥
वक्रुद्धा सर्वपापेभ्यो मृच्यते नात्र संशयः । रक्ताश्वरा रक्तवर्णा रक्त-
सर्वाङ्गभूषणा ॥ ५ ॥ रक्तायुधा रक्तनेत्रा रक्तकेशातिभीषणा । रक्ततीक्ष्ण-
नथा रक्तरसजा रक्तदस्तिका ॥ ६ ॥ पतिः नारीवाहनुरक्ता देवी भक्तं
भजेज्जनम् । वसुधैव विशाला सा सुमेरुयुगलस्तनी ॥ ७ ॥ दीर्घो लम्बावति-
सूलो तावतीव मनोहरौ । कर्कशावतिकान्तौ तौ सर्वानन्दपर्यानिधी ॥ ८ ॥
तन्तान् संपादयेद्देवी सर्वकामदुषो स्तनौ । खड्गपात्रशिरःधेटैरलङ्कृत
चतुर्भुजा ॥ ९ ॥ आध्याता रक्तचामुण्डा देवी योगेश्वरीति च । अनया
व्याप्तमथिलं जगत् स्वावरज्जमम् ॥ १० ॥ इमां षः पूजयेद् भक्त्या स
व्याप्नोति चराचरम् । भुङ्क्ता भोगान् षथाकामं देवीसायुज्यामाप्नुयात् ॥ ११ ॥
अधीते ष इमं नित्यं रक्तदस्ता-वपुःस्तवम् । तं सा परिचरेद्देवी
पतिः प्रियमिवाङ्गना ॥ १२ ॥ शकश्वरी नीलवर्णा नीलोत्पलविलोचना ।
गङ्गीरनातिप्रिवलीविभूषिततन्दुरी ॥ १३ ॥ सुकर्कशसमोत्तु जवृत्तपीनघनस्तनी

मृष्टिः शिलीमूथापूर्वः कमलः कमलालया ॥ १४ ॥ पुष्पपद्मवमूलादि-फलाद्यः
 शाकसङ्घम् । काम्यान्सुरसैवुक्तः सुतुङ्गुत्तुजरापहम् ॥ १५ ॥ कान्मुकं
 सुतुङ्गुत्तु विभक्तिं परमेश्वरी । शाकसुरी शतानी सा सैव दुर्गा
 प्रकीर्तिता ॥ १६ ॥ उमा गौरी मती चण्डी कालिका सा च पार्वती ।
 शाकसुरीं सुवन् ध्यायन् जपन् संपूजयन् नमन् ॥ १७ ॥ अक्षयाम्भूते
 शीघ्रमन्नपानाहृतः जलम् । भीमापि नीलवर्णा सा दंष्ट्रादशनतासुरा ॥ १८ ॥
 विशाललोचना नारी वृक्षपीनपयोधरा । चन्द्रहासकं डमरुः शिरः पात्रकं
 विव्रती ॥ १९ ॥ एकवीरा कालरात्रिः सैवोक्ता कामदा सुता । तेजो-
 मण्डलदुर्द्धा लामरी चित्रकाञ्चिभू ॥ २० ॥ चित्रमरसङ्काशा महामारीति
 गीयते । इत्येता मूर्त्तयो देव्या व्याख्याता वसुधाधिप ॥ २१ ॥ जगन्मातु-
 श्चण्डिकायाः कीर्तिताः कामधेनवः । इदं रहस्यं परमं न वाच्यं कश्च-
 चिद्धरा ॥ २२ ॥ आख्यानं दिव्यमूर्त्तीनामधोषावहितः स्वम् । एतश्चाद्यं
 प्रसादेन सर्वमात्रो भविष्यति ॥ २३ ॥ सर्वरूपमयी देवी सर्वं देवीमयं
 जगत् । ततोहं विस्वरूपां तां नमामि परमेश्वरीम् ॥ २४ ॥ (तस्मात्
 सर्वप्रथमेन देवीं जप निरस्तम् । सप्तजन्मार्जितैर्योरेत्रैर्ब्रह्महत्यादिकै-
 रपि ॥ पाठमात्रेण मन्त्राणां मूच्यते सर्वकिञ्चिदेषः । देव्या ध्यानं तथाख्यातं
 गुहादुत्तरं महत् । तस्मात् सर्वप्रथमेन सर्वकामफलप्रदम्) ॥

इति मूर्तिरहस्यम् ।

चण्डीपाठ-फलम्

संवत्सरप्रदीपे—माहात्म्यं भगवत्यास्तु पुराणादिषु कीर्तितम् । पठेद्वा
 शृणुद्वापि सर्वकामसमृद्धये ॥

वारहीतन्त्रे च—वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तु देवताः । ज्ञात्वा
 सर्वसमाप्तिं पूजयेद् वाचकं बुधः । आख्यानमपि विक्रीय व इच्छेत् सफलं
 ऋतुम् ॥

अथ एकारव्रत्यादि-पाठ-फलम्

चण्डीपाठफलं देवि शृणुष्व गदतो मम । सकृद्यत् पूर्वं संपूज्य
 श्रुत्याद्येषु मनुं सकृत् । पाठान्द वलिप्रदानादि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥

উপসর্গোপশাস্ত্যর্থং ত্রিরাবৃত্তং পঠেন্নরঃ । গ্রহোপশাস্ত্য কৰ্তব্যং পঞ্চাবৃত্তং
 বরাননে ॥ মহাভয়ে সমুৎপন্নৈ সপ্তাবৃত্তমুদীরয়েৎ । নবাবৃত্ত্যা ভবেচ্ছাস্তি-
 কাঙ্গপেয়ফলং লভেৎ ॥ রাজবশ্যায় ভূতৈ চ কুদ্রাবৃত্তমুদীরয়েৎ ! অকা-
 বৃত্ত্যা কাম্যসিদ্ধিকৈরিহানিশ্চ জায়তে । মধ্যাবৃত্ত্যা ত্রিপুরশস্তথা স্ত্রী বশ্যতা-
 মিত্যৎ । সধ্যং পঞ্চদশাবৃত্ত্যা শ্রিয়মাপ্নোতি মানবঃ ॥ কলাবৃত্ত্যাৎ পুত্র-
 পৌত্রধনধানাগমং বিহুঃ । রাজ্ঞো ভীতিবিমোক্ষায় বৈরশ্চোচ্চাটনায় চ ॥
 কুর্যাৎ সপ্তদশাবৃত্তং তথাষ্টাদশকং শ্রিয়ে । মহাব্রণবিমোক্ষায় বিংশাবৃত্তং
 পঠেন্নরঃ ॥ পঞ্চবিংশাবৃত্তনাচ্চ ভবেদ্বক্ৰবিমোক্ষণম্ । সঙ্কটে সমনুপ্রাপ্তে
 হৃদিকিংশ্রাময়ে তথা ॥ জাতিধ্বংসে কুলোচ্ছেদে আয়ুৰ্বো নাশ আগতে ।
 বৈরিবৃদ্ধৌ ব্যাধিবৃদ্ধৌ ধননাশে তথাক্ষয়ে ॥ তথৈব ত্রিবিধোৎপাত্তে তথা
 চৈবাতিপাতকে । কুর্যাৎ ষট্ঠাৎ শতাবৃত্তং ততঃ সম্প্রাপ্তে শুভম্ ॥ নশস্তি
 বিপদস্তস্ত অস্তে ষাতি পরাং গতিম্ । শ্রিয়ৌবৃদ্ধিঃ শতাবৃত্ত্যা রূপবৃদ্ধি-
 স্তথাপরে ॥ মনসা চিন্তিতং দেবি সিধ্যেদষ্টোত্তরাচ্ছতাৎ । শতাখমেধযজ্ঞানাং
 ফলমাপ্নোতি সুব্রতে ॥ সহস্রাবৃত্তনালক্ষ্মীরারণোতি স্বয়ং স্থিরা । ভুক্ত্বা
 মনোরথান্ কামান্ নরো মোক্ষমবাপ্নুয়াৎ ॥ ষথাখমেধঃ ক্রতুরাট্ দেবানাঞ্চ
 ষথা হরিঃ । স্তবানাংপি সর্কেষাং তথা সপ্তশতীস্তবঃ ॥ অথবা বহ্ননোক্তেন
 কিমেতেন বরাননে । চণ্ড্যাঃ শতাবৃত্তিপাঠাৎ সর্কীঃ সিধ্যস্তি সিদ্ধয়ঃ ॥

ইতি চণ্ডীপাঠকলম্ ।

দেবীসূক্তম্ (প্রকারান্তরম্)

ওঁ নমো বিমলবদনার্যৈ ভূভুবঃ-স্বঃপরমহঃ-কলার্যৈ কেবল-পরমানন্দ-
 সন্দোহরূপার্যৈ ॥ ১ ॥ লোকত্রয়মীরিতমিবাপসারকপরমজ্যোতীরূপার্যৈ । অসদ-
 ভিলাষ-তিক্তরসদূষিত-রসনাদোষাপসারণ-পরমামৃতরূপার্যৈ ॥ ২ ॥ মূর্ত্তিমন্তে
 কোটিচন্দ্রবদনার্যৈ তে দুর্গে দেবি সর্কবেদোত্তবে । নারায়ণি তৈজস-
 শরীরে পরমাঅন্ প্রসীদ তে নমো নমঃ ॥ ৩ ॥ ছঙ্কাররূপে প্রণবস্বরূপে
 হ্রীংস্বরূপিণি । অধিকে ভগবত্যস্ব ত্রিগুণপ্রসূক্তে নমো নমঃ ॥ ৪ ॥ ইতি
 সিদ্ধিকরে ফেঁ ফেঁ হ্রৌ হ্রীঁ স্বাহারূপিণি । বিমলমুখি চন্দ্রমুখি কোলা-
 হলমুখি ধর্কৈ প্রসীদ ॥ ৫ ॥ জানে দেবীমীদৃশং ভবং মাহেনীং ক্রীড়াহানে

স্বাগতং ভুবনেহ্মিন্ । শক্রস্বং মিত্ররূপা চ দুর্গা দুর্গম্যা অং যোগিনা-
 মন্তরেহপি ॥ ৬ ॥ একাহনেকা সূক্ষ্মরূপাহবিকারা ব্রহ্মাণানাং কোটি-কোটিঃ
 প্রসূষে । কোহহং বিষ্ণুঃ কোহপরো বা শিবাখ্যো দেবাশ্চান্তে স্তোতুমীশা
 ভবেমঃ ॥ ৭ ॥ অং স্বাহা অং স্বধা স্বধ্ব বৌবট্ স্বধ্বোকারস্বধ্ব লজ্জাদিবীজং
 স্বধ্ব স্ত্রী অং পুমান্ সর্কারূপা অ্যাং সংনত্বা বোধয়ে নঃ প্রসীদ ॥ ৮ ॥ অং
 দেবর্ষিদেবতা কালরূপা অং বৈ মাসস্বমৃতুশ্চারনে য়ে । কব্যং ভুঙ্স্তে
 অং যথা বৈ স্বধাখ্যা তদ্বৎ স্বাহা হব্যতোক্তা স্বয়ং দেবি ॥ ৯ ॥ অং বৈ
 দেবাঃ গুরুপক্ষে প্রপূজ্যাস্বঃ পিতৃাণাঃ কৃষ্ণপক্ষে প্রপূজ্যাঃ । অং বৈ সত্যং
 নিম্প্রপঞ্চস্বরূপং অ্যাং সংনত্বা বোধয়ে নঃ প্রসীদ ॥ ১০ ॥ অ্যাং বেলার্কেণায়নে
 অ্যাত্তকে তাং মুক্তিং যাতি স্বপদধ্যানযোগাৎ । চন্দ্রেণ অ্যা বেলায়নে তু
 দ্বিতীয়ে অ্যাং বৈ মুক্তিং যাত্যমাং দেবি সূক্ষ্মম্ ॥ ১১ ॥ উচ্চৈর্নীচং নীচ-
 মুচ্চৈশ্চ কর্ত্বুং চন্দ্রকার্কং অং বিধাতুং সমর্থী । তত্রাকালে শক্তিরূপাহভবস্বং
 অ্যাং সংনত্বা বোধয়ে নঃ প্রসীদ ॥ ১২ ॥ অং বৈ শক্তী রাবণে রাঘবে
 বা রুদ্রাদৌ বা মধ্যপীহাস্তি বা চ । সা অং শুক্রং রামমেকং প্রবর্দ্ধ অ্যাং
 সংনত্বা বোধয়ে নঃ প্রসীদ ॥ ১৩ ॥

চতুর্থাঃ ষড়্‌সংবাদঃ ।

মেধাশ্চ কথরামাস সুরথায় সমাধয়ে । সা কথা কথিতা পশ্চান্‌মার্ক-
 ঙ্গেয়েন ভাণুরৌ ॥ তামেব কথারামাসুঃ পক্ষিণো ভৈমিনিং প্রতি ।
 অনেনৈব বিধানেন কথাঃ ষড়্‌বিধিকা মতাঃ ॥

শ্রীশ্রীকৃত্তচণ্ডী

কৃত্তচণ্ডী-সঙ্কল্পাদিঃ

অন্তোত্যাদি অমুকরাশিস্থে ভাস্করে অমুকে পক্ষে অমুকতিথৌ অমুক-
গোত্রঃ শ্রীঅমুকঃ শ্রীচণ্ডিকাপ্রীতিকাম আগমসন্দর্ভাস্তর্গত-কৃত্তযামলোক-ওঁ
শ্রীপার্বত্যবাচ ভগবন্ ভূতভব্যেশ ইত্যাদি উক্তং কলমবাপ্পুরাদিত্যস্তকৃত্ত-
চণ্ডীগ্রন্থস্ত ইয়ংসংখ্যকপাঠকর্ম্মাহং করিয়ে। ততঃ স্ক্রপাঠান্তে
যথাবিধি সামান্ত্যর্ঘ্যাসনশুদ্ধাদিকং বিধায় প্রাণায়াম-ষড়ঙ্গাসান্ কৃত্তা
ধ্যায়েৎ। যথা—ওঁ রক্তবর্ণাং মহাদেবীং লসচ্ছত্রবিভূষিতাম্। পটবস্ত্রপরী-
ধানাং সর্কালকারভূষিতাম্। বরাভয়করাং দেবীং মুণ্ডমালা-বিভূষিতাম্।
কোটিচ্ছত্রসমভাসাং বদনৈঃ শোভিতাং পরাম্। করালবদনাং দেবীং
বিকিজ্জিহ্বাগ্রলোহিতাম্। স্বর্ণবর্ণ-মহাদেব-কৃত্তরোপরি সংস্থিতাম্। অক্ষমালা-
ধরাং দেবীং জপকর্ম্মসমাহিতাম্। এবং ধ্যান্তা অপেনমত্রী কৃত্তচণ্ডীং বরপ্রদাম্ ॥
ওঁ ঐ ৩ ঐ ৩ হ্রী ৩ হ্রী ৩ চামুণ্ডে স্বাহা এতৎ পাশ্চং ওঁ নমস্চণ্ডিকায়ৈ নমঃ।
ইতি মন্ত্রেণ তন্ত্রোক্তবিধিনা উপচারান্ দত্তাং। ইতি।

কৃত্তচণ্ডীয়াঃ শাপবিমোচনম্।

ওঁ রং ক্রী ৩ ক্রী ৩ ক্রু ৩ শং ষং বং বাং সাং হং হ্রং ওঁ ওঁ প্রজাপতিঋষি-
ব্রহ্মবিষ্ণু দেবতে কৃত্তচণ্ডীশাপবিমোচনে বিনিয়োগঃ। ঠং ঠং ঠং কং কং কং
খং খং খং প্রজাপতিঋষির্বাযুর্দেবতা প্রচণ্ডচণ্ডীশাপবিমোচনে বিনিয়োগঃ।
প্রজাপতিঋষির্গায়ত্রীচ্ছন্দো কৃত্তো দেবতা হীং সীং শূং শুং হ্রং ফট্ স্বাহা
কৃত্তচণ্ডীশাপবিমোচনে বিনিয়োগঃ। প্রজাপতিঋষির্গায়ত্রীচ্ছন্দো-
বিরাট্ প্রকৃতিকর্ম্মাণো দেবতা কৃত্তচণ্ডীশাপবিমোচনে বিনিয়োগঃ।
প্রজাপতিঋষির্গায়ত্রীচ্ছন্দঃ সূর্য্যো দেবতা প্রচণ্ডচণ্ডীশাপবিমোচনে
বিনিয়োগঃ। প্রজাপতিঋষির্গায়ত্রীচ্ছন্দঃ কামাখ্যা দেবতা কৃত্তচণ্ডীশাপ-
বিমোচনে বিনিয়োগঃ। কৃষ্ণশাপবিমোচনমন্ত্রস্ত নারদঋষিঃ শ্রীকৃষ্ণো দেবতা

শ্রীকৃষ্ণশাপবিমোচনে বিনিরোগঃ। ওঁ হ্রীৎ হ্রুৎ হ্রুৎ ষোরচণ্ডী মহাচণ্ডী
 সাক্ষাদ্ ব্রহ্মরূপিণী। দূষিতা কৃষ্ণশাপেন মুক্তা ত্বং ভব স্তব্রতে ॥ লোকা-
 নাঞ্চ হিতার্থায় শস্ত্রুনা গদিতা পুরা। কৃষ্ণশাপবিমুক্তা হি ষথোক্কফলদা
 ভব ॥ ব্রহ্মশাপবিমোচনমন্ত্রস্ত ব্রহ্মঋষিব্রহ্মা দেবতা ব্রহ্মশাপবিমোচনে
 বিনিরোগঃ। ওঁ—ব্রহ্মণা শাপিতা ব্যস্তা ন সম্যক্ ফল-দায়িনী। শাপমুক্তা হি
 দেবি ত্বং ষথোক্কফলদা ভব ॥ হ্রৌৎ হ্রুৎ হ্রুৎ হ্রীৎ শ্রীৎ শ্রীৎ ব্রীৎ ক্রুৎ ঐৎ
 হ্রীৎ ক্রীৎ হ্রুৎ গ্লৌৎ ঐৎ ক্রীৎ ক্রীৎ হ্রাৎ হ্রীৎ হ্রুৎ হ্রুৎ হেঁসাঃ ক্রীৎ বাৎ শ্রীৎ
 শ্রীৎ হ্রীৎ হ্রীৎ ঐৎ ক্রীৎ সৌঃ ক্রীৎ হ্রীৎ ক্রীৎ ক্রীৎ ওঁ ওঁ স্বাহা। রীৎ রামঃ
 ওঁ ক্রুৎ ক্রীৎ হং সঃ ফট্ বৌধট্ স্বাহা ওঁ ওঁ ওঁ হ্রৌৎ হ্রৌৎ হ্রৌৎ হ্রৌৎ হ্রৌৎ
 হ্রুৎ হ্রুৎ হ্রুৎ স্বাহা। হ্রুৎ হ্রীৎ হ্রীৎ হ্রৌৎ ওঁ ক্রুঃ স্বাহা। ওঁ হ্রীৎ হ্রুৎ স্বাহা।
 ওঁ হ্রৌৎ নমঃ শিবায় স্বাহা। ইতি শাপোদ্ধারঃ ॥ ওঁ হ্রুৎ চণ্ডিকায়ৈ হ্রুৎ
 স্বাহা। ইতি ত্রিবারং জপ্ত্বা প্রার্থয়েৎ। ওঁ ক্রুৎ চণ্ডি নমস্তত্যং চণ্ডিবৈরি-
 বিনাশিনি। সৰ্বপাপহরে দেবি সৰ্বদা বরদা ভব ॥ ততো গায়ত্রীং
 পঠেৎ। ষথা—ওঁ ক্রুৎ চণ্ডিকায়ৈ বিদ্মহে পূৰ্ণফলপ্রদায়িত্তে ধীমহি তন্নো
 দেবি প্রচোদয়াৎ ॥

কুদ্রচণ্ডী-কবচম্ ।

ওঁ বা চণ্ডী মধুকৈটভাদিদৈত্যদলনী বা মাহিষোন্মূলনী, যা ধ্বংসকৰ-
 চণ্ডমুণ্ডমথনী যা রক্তবীজাশনী। শক্তিঃ শুভ-নিশুভ-দৈত্যদলনী যা
 সিদ্ধিলক্ষ্মীস্বরা, সা দেবী নবকোটি-মুক্তি-সহিতা মাম্পাতু বিশ্বেশ্বরী ॥ অস্ত
 শ্রীকুদ্রচণ্ডিকাকবচস্ত ভৈরবঋষিরমুষ্টপ্ ছন্দঃ শ্রীচণ্ডিকা দেবতা চতুর্কর্গফল-
 প্রাপ্ত্যর্থং জপে বিনিরোগঃ।

শ্রীকান্তিকেশ উবাচ। কবচং চণ্ডিকাদেব্যাঃ শ্রোতুমিচ্ছামি তে শিব।
 যদি তেহস্তি কৃপা নাথ কথয়স্ব জগৎপ্রভো ॥

শ্রীশিব উবাচ। শৃণু বৎস প্রবক্ষ্যামি চণ্ডিকাকবচং শুভম্। ভুক্তি-মুক্তি-
 প্রদাতারমায়ুষ্যং সৰ্বকামদম্ ॥ দুর্ভাগং সৰ্বদেবানাং সৰ্বপাপনিবারণম্।
 মন্ত্রসিদ্ধিকরং পুংসাং জ্ঞানসিদ্ধিকরং পরম্ ॥ চণ্ডিকাকবচস্তান্ত ঋষি-
 দেবোহথ ভৈরবঃ। চণ্ডিকা দেবতা শ্রোক্তা ছন্দোহমুষ্টপ্ প্রকীৰ্ত্তিতম্।
 চতুর্কর্গফলপ্রাপ্তৌ বিনিরোগঃ প্রকীৰ্ত্তিতঃ। চণ্ডিকা মেহগ্রতঃ পাতু

আগ্নেয়াং ভবসুন্দরী । ষাম্যাং পাতু মহাদেবী নৈখাত্যাং পাতু পার্বতী ।
 বাক্রণে চণ্ডিকা পাতু চামুণ্ডা পাতু বায়বে । উত্তরে ভৈরবী পাতু
 উর্ধ্বে পাতু মহেশ্বরী । অধঃ পাতু সদানন্দা মূলাধারনিবাসিনী । মুর্ধ্বে পাতু
 মহাদেবী ললাটে চ মহেশ্বরী । কর্ণে কর্ণেশ্বরী পাতু হৃদয়ে নলকুবরী ।
 নাভৌ কটিপ্রদেশে চ পার্শ্বাঙ্গদেবী সদা । উর্ধ্বোর্জাঙ্ঘ্রোঃ সদা পার্শ্বাঙ্গদেবী
 মদলালসা । উর্ধ্বে পার্শ্বে সদা পাতু ভবানী ভক্তবৎসলা । পাদয়োঃ
 পাতু মামীশা সর্বাঙ্গে বিজয়প্রদা ॥ রক্তমাংসে মহামায়া হৃদি মাং পাতু
 লালসা ॥ শুক্র-মজ্জাস্থিসজ্জেষু গুহং মে ভুবনেশ্বরী । উর্ধ্বকেশী সদা
 পাদান্ নাভৌ সর্বাঙ্গসন্ধিষু । ॐ ঐ ৩ ৩ ৩ ৩ চামুণ্ডে স্বাহা মন্ত্র-
 স্বরূপিনী । আত্মানং মে সদা পার্শ্বাং সিদ্ধবিজ্ঞা দশাক্ষরী । ইত্যেতৎ
 কবচং দেব্যাশ্চণ্ডিকায়ঃ শুভাবহম্ । গোপনীয়ং প্রষত্নেন কবচং সর্ব-
 সিদ্ধিদম্ ॥ সর্বরক্ষাকরং পুণ্যং ন দেয়ং যশ্চ কশ্চিৎ । অজ্ঞাত্বা কবচং
 দেব্যা যঃ পঠেৎ স্তবমুত্তমম্ । ন তশ্চ জায়তে সিদ্ধির্বিহ্বা পঠনেন চ ।
 ধৃত্বৈতৎ কবচং দেব্যা দিব্যদেহধরো ভবেৎ । অধিকারী ভবেদ্ বৎস চণ্ডী-
 পাঠেষু সাধকঃ ॥ ৩

ইতি রুদ্রধামলে রুদ্রচণ্ডিকাকবচং সমাপ্তম্ । ৩ তৎসৎ । ৩ গণেশায়
 নমঃ । ৩ বাটৈ নমঃ । ৩ ব্রহ্মণে নমঃ । ৩ বিষ্ণবে নমঃ । ৩
 শিবায় নমঃ । ৩ চণ্ডিকায়ৈ নমঃ ॥

রুদ্রচণ্ডী ।

৩ নারায়ণং নমস্কৃত্য নরকৈব নরোত্তমম্ । দেবীং সরস্বতীকৈব ততো
 জয়মুদীরয়েৎ ॥ ৩ নমো রুদ্রচণ্ডিকায়ৈ ।

৩ শ্রীপার্বত্যুবাচ । ভগবন্ ভূতভব্যেণ ত্রৈলোক্যাধিপতে হর ।
 বহুপাখ্যানমাশ্চর্য্যঃ সৌরথেরং বদস্ব মে ॥

রুদ্র উবাচ । পূর্বং যৎ স্মৃতিতং কাস্তে ন শ্রুতং কাপি তদ্ বথা । ক্রমতাং
 ক্রমতাং রম্যে দেবি প্রোঢ়ে বরাক্রমে ॥ ইত্যুক্ত্বা সব্যহস্তেন চিবুকং গৃহ
 চুষ্ণিতম্ । বক্তারবিন্দং সুন্দর্য্যাঃ কৃত্বা প্রোবাচ শঙ্করঃ । অধুনৈবাগত-
 স্তত্র গণেশস্তম্ভবিদ্ গুরুঃ ॥ প্রথম্য সাধিকং রুদ্রমুষিতো ভৈরবৈঃ সহ । নাগিকা
 যোগিনীভিঃ সা সাবধানেন শঙ্করী । কৈলাসে যোগসংস্থানে মহদ্ গুহ্যঞ্চ

श्रुते ॥ असु श्रीरुद्रचण्डीमहामन्त्रं महारुद्रध्वजविभूषणं चन्द्रचण्डिका . देवता
 चतुर्भुजसाधने श्रीरुद्रचण्डिकाज्ञपे विनियोगः । (ॐ) सावर्णिरिति विद्यातो मनु-
 र्नामो महेश्वरि । वक्ष्ये त्वयि तदुत्पत्तिः शृणुष्व त्वं समाहिता ॥ महामानु-
 जत्वेन षोडशमः सूर्यासुतवः । तैत्र्याणामधिपो राजा स नाम्ना
 सुरधः सुधीः । पूर्वं शारोचिषे जातः सकलेह्वनिमण्डले । जितः काले
 नृपैररुणैः सोऽहं कौलाध्यैकनृपः ॥ तथामातैत्येव स तैर्बनं
 यातो नृपाग्रणीः । विवेकेनैव यत्राशु वर्यो मेधोमहामुनिः ॥
 तत्रातिष्ठं कियत्कालं विचरन् स तदाश्रमे ॥ दृष्टवान् जनमेकं वैश्रं
 विरहिणिं वने ॥ तमपृच्छन् महाराजः कश्चान्मानो भवांसुतः । राज्ञा
 पृष्ठः स उवाच दुःखितोऽहं भवान् यथा ॥ विवेकिनो तौ मिलितौ
 प्राप्तावेवास्तिकं मुनेः । पृष्ठो नृपेण विप्रेन्द्रोऽप्ययं पुत्रेन्निरा-
 कृतः ॥ अहं ममत्पुत्रो राज्ञे राजाककेषपि । तथाप्येवावरोः कश्चाद्-
 हार्दी भवति तेषु च ॥ मेधसोक्तं बलवती महामाया गदाभूतः । तया सम्यो-
 हते विश्वः स्रज्ज्यवति हस्ति च ॥ चेतःसु ज्ञानिनां देवी नित्या उगवती हि
 सा । वरदा मुक्तये लोके षोडशनिद्राऽतिधीरते ॥ जगन्मुक्तिर्जगाधारा
 साऽतिधीराधीरीश्वरी । उत्पन्ना परमोत्पन्ना विष्णुनिद्रा मुषादिनी ॥ नन्दजा
 विक्रयसंस्थाना हैमी हरिहरप्रिया । सुतिः प्रीतिः सुतप्रीता कृतिः प्रीतिपुरा-
 बहा । षोडशनिद्रासमापन्नो वदा विष्णुर्जगद्गुरुः । तदा श्वावसुरो शोरो
 मधुकैटभसंजको ॥ हरिकर्णमलोद्धृतो ब्रह्माणं हस्तमुत्ततो । भगवद्-
 वाग्भित्ततो ब्रह्मा तामसीं श्लोति तामसीम् । अतूलां षोडशनिद्राध्यां उक्ता-
 तीष्ठां सुरात्रिकाम् ॥ श्वाहा-श्वधा-वषड्-रूपां शुभां पीषुषवादिनीम् । अरुणां
 बीजरूपां पालयित्रीं विनाशिनीम् । त्रिधामात्रात्रिकाश्वां अरुचार्यां
 महेश्वरीम् ॥ माहेश्वरीं महामायां मातरं सर्वमातरम् ॥ अर्द्धमात्रां सावित्रीं
 महाविद्यां विनोदिनीम् । इषं सुता त्वाकवती षडङ्गं मधुवैरिणः ॥
 स चोत्तरो जगद्गुरुर्गुधे बाह्युद्धतः । वर्षपङ्कसहस्राणि ततश्चो दानवो
 यतो ॥ ततो देवासुरं युद्धं शतवर्षमहं पुरा । पराजितोऽहं देवेभ्यः
 ईन्द्रोऽहं हिवाश्वरः ॥ ततः सा तामसी देवी देवतेजःसमुद्भवा । जघान
 सप्तसेनाशक्तिस्त्राथामुधाऽशुधा ॥ उग्रवीर्यादिकानां सैनाश्च चतुरङ्गिणीः ।
 धुरकेपादिकोऽस्तुः मायिनः महिषः रणे ॥ माहिषः सैन्धिकः रूपं पौरुषं
 हास्तिकं तदा । शैरूप्यं यथा कृत्वा जघान वरवर्णिनी । हिमालये स्थितेर्देवैः

স্ততা দৈত্যনিপীড়িতৈঃ ॥ কালিকা শিবদূতী চ কোমারীমূর্তিধা পরা । স্ত্রী-
বস্ত্র বচঃ শ্রদ্ধা ধ্বনেত্রং নিপাতিতম্ ॥ চণ্ডং মুণ্ডং রক্তবীজং রক্তবিন্দুসমুদ্ভবম্ ।
কাম্বকঞ্চ কোটিবীৰ্য্যং কালকেয়ঞ্চ কালকম্ ॥ ধোত্রং মোর্ধ্যং দৌহর্দঞ্চ
ষড়শীতিসহস্রকম্ । কালকেয়াদিসৈন্তঞ্চ সৰ্ব্বং নারকভূষিতম্ ॥ পুনঃ শুভ্রং
নিশুভ্রঞ্চ দৈত্যরাজং জঘান সা । দেবানাং স্থানমাদত্তং শেষং পাতাল-
সংস্থিতম্ । কৃত্বা রমতি কল্যাণী রণস্থল্যাং রণপ্রিয়া । তদা বৃহস্পতিমুখা মহর্ষি-
সুরসিদ্ধকাঃ । স্তোত্রৈর্নানাবিধৈরশ্ৰেয়ৈঃ স্ততিঞ্চজুরমুত্তমাম্ ॥ কাত্যায়নী
মাতৃকাখ্যা অপাংরুপা বিশোকিনী ॥ বৈষ্ণবী নারসিংহী চ যারাহী চ মহেশ্বরী ।
কোমারী চ তথেষ্ট্রাণী ব্রহ্মাণী চাগ্নিরূপিণী । মহাকালী মহালক্ষ্মীমহাকল্পা
সরস্বতী ॥ একবীরা ভ্রামরী চ তথৈবাষ্টভূজা শিবা । দশহস্তা সহস্রভূজা
সৰ্বশক্তিস্বরূপিণী ॥ মূনেস্তস্যোপদেশেন যুগ্ময়ীং মধুমা সতঃ । মূর্তিঃ নির্ঘার
তো পূজাঞ্চক্রতুর্বৎসরজয়ম্ ॥ তত আগত্য সা দেবী তাত্যামিষ্টং বরং দদৌ ।
দুর্গাবরং সমালভ্য সূর্য্যবীৰ্য্যসমুদ্ভবঃ । মমস্তরাধিপঃ শ্রীমান্ সুরথঃ সস্তবিস্মৃতি ॥
সমাধিষ্ঠানমাশাস্ত মুক্তোহভূত্তৎপ্রসাদতঃ । ইখং চণ্ডীং পঠেদ্ বস্ত্র বিজো বা
প্রতিবাসরম্ ॥ কুঞ্জে বা শনিবারে বা পঠন্ সৰ্ব্বফলং লভেৎ । একাবৃত্ত্যা
তবেৎ সৌখ্যং ত্রিরাবৃত্ত্যোপসর্গতঃ । স্তান্মুক্তো গ্রহদোষাচ্চ পঞ্চাবৃত্তং পঠেদ্-
ষদি ॥ সপ্তাবৃত্তং মহাভীতো নবাবৃত্তঞ্চ শান্তিতঃ ॥ বাজপেয়ফলঞ্চাপি কুদ্ৰা-
বৃত্ত্যাশ্বমেধিকম্ ॥ গোমেধ-নরমেধস্ত শক্রনাশং তথার্কতঃ । মম্বাবৃত্ত্যা স্ত্রী
ভূয়াং কলাবৃত্ত্যা ভবেদ্ধনী ॥ যথাকামং সপ্তদশে তথা চাষ্টাদশে শুভম্ ।
নারীপ্রিয়তমো ভূয়াদ্ বিংশাবৃত্ত্যা ঋণং হরেৎ । পঞ্চবিংশাদ্ তবেৎ
স্বর্গী শতাবৃত্ত্যা তব প্রিয়ঃ ॥ অষ্টোত্তরশতাবৃত্ত্যা রাজসুয়ফলং লভেৎ ॥
অগ্নিহোত্রী নিত্যপাঠাত্যজ্ঞেদেহং হরের্ভবে ॥ সহস্রাবৃত্তিপাঠস্ত ফলং
কিং স্যাদ্ বরাননে । তদ্বক্তুং ন হি শকোমি সত্যং বর্ষায়ুতৈরপি ॥ ইত্যুক্তং
মম সর্কেশি অরিসজ্ববিঘাতকম্ । সর্কেষাঠৈকৈব বর্ণানাং বিঘানাঞ্চ বশবিনী ।
ইয়ং যোনিঃ সমাখ্যাতা সৰ্ব্বভয়েষু সৰ্ব্বদা ॥৪৬॥

ইতি শ্রীমদাগমসন্দর্ভে শ্রীকৃত্তবামলে কৃত্তচণ্ডিকারাম্ হরগৌরীসংবাদে

চণ্ডীরহস্তং নাম প্রথমাবচ্ছেদঃ ।

রুদ্র উবাচ । রহস্যং চণ্ডিকাদেব্যা বিদিতং ভুবনত্রে । কারবাক্চিত্ত-
 শুদ্ধঃ সন্ পঠন্ প্রিয়তমো ভবেৎ ॥ রুদ্রচণ্ডী মহাপুণ্যা ত্রিগুণাখ্যা বিধাতৃকা ।
 ভারিণী তরুণী তরী তন্ত্রিকা বিশ্বরূপিকা ॥ বিরোধিনী বিপ্রচিত্তা বাণী বর্ণাব-
 বোধিকা । বাসিনী বনিতা বিজ্ঞা বরারোহা বিমোহিনী । বগলা শঙ্করী
 শান্তিঃ শুভা ক্ষেমঙ্করী দয়া ॥ মোহান্ত্রিকা মনোরূপা মিতা মায়ী মলাপহা ।
 মাতা ভগবতী শক্তিঃ শিবা সাধ্যা সুরেশ্বরী । শর্করাণী সিংহসংবাহা শম্ভুবক্ষ-
 স্থলস্থিতা ॥ একাবৃত্তিঃ সংশৃণোতি নন্দিকেশো মহামনাঃ । বিনায়কস্তিরাবৃত্তিঃ
 গ্রহাঃ পঞ্চ চ তৈরবাঃ ॥ শৃগুস্তি কামদাঃ সপ্ত মনবো নবধাবৃত্তিম্ । রুদ্রাবৃত্তিঃ
 রুদ্রগণাঃ সাদরাঃ স্মনাস্তথা । অর্কাবৃত্তিঞ্চ দেবেন্দ্রো দেবৈঃ সিদ্ধাদিতিস্তথা ।
 মন্বাবৃত্তিঃ বক্ষরাজঃ কলাবৃত্তিঃ তথা শচী । সমুদ্রজা সপ্তদশ ঋষিদারা দশাষ্টধা ॥
 বিংশাবৃত্তিঞ্চ শমনঃ পঞ্চবিংশং গদাধরঃ । শতাবৃত্তিঃ যোগিনীনাং ব্রহ্মা সাষ্ট-
 শতং সুরৈঃ ॥ সহস্রাঙ্কং নায়িকানাং তদুর্দ্ধং শক্তিভিঃ সহ । শতাবৃত্তং নবা-
 বৃত্তমষ্টাবৃত্তং মহেশ্বরী । অশ্বাভীষ্টং ফলং দত্তাদনুত্থা সূতঘাতিনী । মহামায়ী-
 বরং লক্ষ্মী সাবর্ণিরষ্টমো মনুঃ । অভবৎ পরমেশানি দুর্গাপাঠমিদং মহৎ ॥
 হরিকর্ণমলোদ্ভূতো মহাবীর্যমদোকৃতো । উভয়ানুরসংহতী হরিণা পরমে-
 শ্বরী ॥ জঘান মহিষং সংখ্যে পঞ্চবিংশতি কোটিভিঃ । সেনাভিঃ পরমেশানি
 ত্রাং নতোহস্মি নতোহস্মি তাম্ ॥ নিযুতৈরষ্টভিঃ সংখ্যে নিশুস্তশুস্তনাশিনী ।
 বিন্দুভবৈষাদশতিস্তথাকৌহিনীভিঃ শুভে ॥ জঘান দিতিজং সংখ্যে শত-
 সপ্ততিকোটিভিঃ । বিষ্ণুপ্ৰীতা ব্যাসরতা গণমাতা সরস্বতী । পরস্তুতাষ্টমী-
 রতা ষট্শ্রুণামন্ত্ররূপিনী । নারায়ণশ্লোকরূপা চণ্ডিকাছ্লাদরূপিনী ॥ তৎকৃষ্ণি-
 প্রভবা দেবী তদুগ্ধপরিবাদিনী । তদাকারা তদাধারা শতসপ্তপরাঙ্গণা ॥
 মুক্তিরূপা নিয়োগাখ্যা ক্রাসরূপাধিদেবতা । ত্রিধামূর্ত্তিঃ শক্তিসারা ত্রিচরিত্রা-
 র্গলাধুনা ॥ কীলকানুজসংভাবা কবচাছ্লাদিনী মহা । উল্লাসিনী ষড়্গুণাখ্যা
 ত্রিদশাধ্যায়রূপিনী । মাহাত্ম্যবাচিনী বালা সুরধরাজ্যসাধিকা ॥ পুনঃ কৃতং
 শারদীয়ে শারদীয়ামিষেরসে । অরণ্যে রঘুনাথোহপি মহাপূজাং করিষ্যতি ॥
 কাত্যায়নি বুদ্ধিরূপে অপবর্গপ্রদায়িনি । নিমেষাদিস্বরূপেণ নারায়ণি নমো-
 হস্ত তে ॥ শরণ্যে নায়িকে ঘোরে শক্তিসিংহসমম্বিতে । রুদ্রে যৌরবরুদ্রে
 চ নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ স্ত্রীসমন্তে সর্ববিদ্যে সর্বভূতায়নস্থিতে । কাত্যায়নি
 বিপ্রতাপে নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ চিহ্নরাখ্যশ্চামরোদগ্রগণোগ্রাস্তরাক্ষসাঃ ।
 তথোগ্রবীৰ্য্যতাম্রাখ্যাঃ সুরহর্দ্ররহ্মুখাঃ ॥ মহাহনুদ্রতাত্যশ্চ নাশিতাশ্চণ্ডিকে

তস্মাৎ শর্কানি সর্কেশি নারায়ণি নমোহস্ত তে ॥ জয়ন্তী মঙ্গলা কানী
ভদ্রকালী কপালিনী । দুর্গা শিবা কমা ধাত্রী স্বাহা স্বধা নমোহস্ত তে ॥ শিবে
দুর্গে মহামায়ে ভীমে ভয়বিনাশিনি । চণ্ডিকে চণ্ডদৈত্যত্রি সুরাধ্যক্ষে পরে
শিবে ॥ নারায়ণি নারসিংহি বারাহি বরদে বরে । শরণ্যে সর্কদে দেবি দুর্গে
দুর্গবিনাশিনি ॥ কৃতার্থোহস্মি কৃতার্থোহস্মি কৃতার্থোহস্মীতি ভাগ্যবান্ । নম-
স্তভ্যং নমস্তভ্যং প্রসাদ পরমেশ্বরি ॥ ভবানি পরমারাধ্যে কৌমারি নিগমাবহে ।
নিত্যশ্বরে নিধে দুর্গে সর্কাণ্ডভবিনাশিনি ॥ ভবানীসন্নিধৌ বস্ত চণ্ডীমেতা-
মুদীরয়েৎ । দরিত্রোহপি ধনী ভূত্বা শিবলোকং ব্রজেৎ কিম ॥ শনি-ভৌম-
দিনে দেবি যদি চেন্দুকরো ভবেৎ । তদা দেবমুনীজ্ঞাণাং শরণ্যঃ প্রপঠন্
ভবেৎ ॥ ভৌমবারে কৃষ্ণপক্ষে যদি শ্রাদষ্টমীতিথিঃ । বিশ্বপত্রসহস্রৈশ্চ সম্পূজ্য
তত্র পার্কীতীম্ ॥ বলিং দত্তা বিধানেন জপেদাগমচণ্ডিকাম্ । যদ্যদিষ্টমং
লোকে তত্তদাপ্নোতি নিশ্চিতম্ ॥ কৃষ্ণাষ্টমীসমাযুক্তা বিশাখা বা শনৌ ভবেৎ ।
তত্র জপেদৃশীং কৃত্বা সাধকঃ সাধয়েৎ শিবাম্ ॥ অপরাজিতাশতৈঃ পুষ্পৈঃ
সম্পূজ্য পরমেশ্বরীম্ । অষ্টম্যাঞ্চ চতুর্দশাং নবম্যাং বাপি পার্কীতীম্ ॥ পূজয়িত্বা-
হগ্রামনসা দুর্গাপাঠমিদং জপন্ । লভতে বাঞ্ছিতং সর্কমিহ লোকে পরত্র চ ॥৩৮॥

ইতি শ্রীমদাগমসন্দর্ভে শ্রীকৃষ্ণামলে কৃষ্ণচণ্ডিকায়াং শিবদুর্গাসংবাদে

সাধনরহস্যং নাম মধ্যমাবচ্ছেদঃ ।

কৃষ্ণ উবাচ । চণ্ডিকাং হৃদয়ে স্তম্ভ স্বরণং যঃ করোত্যপি । অনন্তফলমা-
প্নোতি দেবি চণ্ডীপ্রসাদতঃ ॥ রবিবারে যদা চণ্ডীং পঠেদাগমসম্মতাম্ ।
নবারুত্তিফলস্তম্ভ জায়তে নাত্র সংশয়ঃ ॥ সোমবারে যদা চণ্ডীং পঠেদ্ বস্ত
সমাহিতঃ । সহস্রাবুত্তিপাঠস্ত ফলং জানীহি সুরতে ॥ কুজবারে জগদ্ধাত্রি
পঠেদ্যামলসম্মতাম্ । শতাবুত্তিফলস্তম্ভ বুধে লক্ষফলং ভবেৎ ॥ গুরৌ যদি
মহামায়ে লক্ষযুগ্মফলং ধ্রুবম্ । শুক্রে দেবি জগদ্ধাত্রি চণ্ডীপাঠেন শঙ্করি ।
জ্ঞেয়ং তুল্যফলং দুর্গে পঠেদ্ যদি সমাহিতঃ ॥ শনিবারে জগদ্ধাত্রি কোট্যা-
বুত্তিফলং ধ্রুবম্ । অতএব জগদ্ধাত্রি বশ্চ চণ্ডীং সমভ্যাসেৎ । স ধনুশ্চ
কৃতার্থশ্চ রাজরাজাধিপো ভবেৎ ॥ আরোগ্যং বিজয়ং সৌখ্যং বস্ত-রত্নপ্রবা-
লকম্ । পঠনাৎ প্রবণাচ্চৈব জায়তে নাত্র সংশয়ঃ ॥ ধনং ধাত্তং প্রবালঞ্চ
বস্তরত্নবিশুভিতম্ । চণ্ডীপ্রবণমাত্রেণ কুর্যাৎ সর্কং মহেশ্বরী ॥ ঘোরচণ্ডী

মহাচণ্ডী চণ্ডমুণ্ডবিধিণী । চতুৰ্ভুজা মহামায়া মহাদেববিভূষিতা ॥ রক্ত-
 দস্তা কবারোহা মহিষাসুরমর্দিনী । ভারিণী জননী দুর্গা চণ্ডিকা চণ্ডিক্রমা ॥
 শুভকালী জগদ্ধাত্রী চণ্ডিকা যামলোভুবা । শ্মশানবাসিনী দেবী ঘোরচণ্ডী
 ভয়ানকা ॥ শিবা ঘোরা রুদ্রচণ্ডী মহেশগণভূষিতা । জাহ্নবী পরমা কৃষ্ণা
 মহাত্রিপুরসুন্দরী ॥ বিষ্ঠা ত্রীপরমাহবিষ্ঠা চণ্ডী বৈরিবিমর্দিনী । দুর্গা শিবা
 মহাঘোরা চণ্ডহস্তী প্রচণ্ডিকা ॥ মহেশী বগলাদেবী ভৈরবী চণ্ডিক্রমা ।
 প্রমথৈভূষিতা কৃষ্ণা চামুণ্ডা মুণ্ডমর্দিনী । রণচণ্ডা চণ্ডঘটা রণরামা রণপ্রিয়া ॥
 ভবানী ভদ্রকালী চ শিবা ঘোরা ভয়ানকা । বিষ্ণুপ্রিয়া মহামায়া নন্দগোপ-
 গৃহোদ্ভবা ॥ মঙ্গলা জননী চণ্ডী মহাজুহু ভয়ঙ্করী । বিমলা ভৈরবী নিদ্রা
 যাত্রা বুদ্ধিঃ স্মৃতিঃ কমা ॥ তৃষ্ণা কৃধা তথাচ্ছারা শক্তির্ময়া মনোহরা ।
 ভৈরবী দেবী নমস্তন্তৈ সৰ্বরূপেণ সংস্থিতা ॥ প্রাণপ্রিয়া জাতিয়া নিদ্রারূপা
 মহেশ্বরী । যা দেবী সৰ্বভূতেষু সৰ্বরূপেণ সংস্থিতা । নমস্তন্তৈ নমস্তন্তৈ
 নমস্তন্তৈ নমো নমঃ । এতাং চণ্ডীং জগদ্ধাত্রী ব্রাহ্মণস্ত সदा পঠেৎ ॥ নাশস্ত
 পাঠকো দেবি পঠনে ব্রহ্মহা ভবেৎ । নারদঃ পাঠকশ্চৈব কৈলাসে রত্ন-
 ভূষিতে ॥ বৈকুণ্ঠে ব্রহ্মলোকে চ দেবরাজপুরে শিবে । যঃ শৃণোতি ধরাত্ত
 মুচ্যতে সৰ্বপাতকৈঃ ॥ ব্রহ্মহত্যা চ গোহত্যা স্ত্রীবধোদ্ভবপাতকম্ । তৎ-
 সৰ্বং পাতকং দুর্গে মাতুর্গমনপাতকম্ ॥ স্বপ্নগমনপাপঞ্চ কন্তাগমনপাতকম্ ।
 স্তুতস্ত্রীগমনশ্চৈব যদ্বৎ পাপং প্রচারতে ॥ পরদারকৃতং পাপং তৎকৃণাদেব
 নশ্রুতি । জয়জয়ান্তরাং পাপাদ্ গুরুহত্যাदिপাতকাং ॥ মুচ্যতে মুচ্যতে
 দেবি গুরুপত্নীষু সঙ্গমাৎ । মনসা বচসা পাপং যৎ পাপং ব্রহ্মহিংসনে ॥
 মিথ্যাসাক্ষৈকৈব যৎ পাপং তৎ পাপং নশ্রুতি কৃণাৎ । শ্রবণং পঠনশ্চৈব যঃ করোতি
 ধরাতলে ॥ স ধন্তশ্চ কৃতার্থশ্চ রাজরাজাধিপো ভবেৎ । যঃ করিষ্যত্যবজ্ঞাং
 বৈ রুদ্রঘামলচণ্ডিকাম্ ॥ পাঠৈপরেতৈঃ সমাবুক্তো রৌরবং নরকং ব্রজেৎ ॥
 অশ্রদ্ধাং যে প্রকূৰ্বন্তি তে চ পাতকিনো নরাঃ । রৌরবং রক্তকুণ্ডঞ্চ কুমিকুণ্ডং
 মলস্ত বৈ ॥ গুরুস্ত কুণ্ডং স্ত্রীরক্তং যান্তি তেহপ্যচিরেণ বৈ । ততঃ পিতৃগণৈঃ
 সার্কং বিষ্ঠায়াং জায়তে কুমিঃ ॥ শৃণু দেবি মহাভাগে চণ্ডীপাঠফলং শিবে ।
 গন্যাসাক্ষৈকৈব যৎ পুণ্যং কাশ্চাং বিশেষরাশ্রিতঃ । প্রয়াগে মুণ্ডনশ্চৈব হরিঘারে হরে-
 গৃহে ॥ তুল্যপুণ্যং ভবেদেবি সত্যং দুর্গে শিবে রমে । ত্রিগয়ায়াং ত্রিকাশ্চাং
 বৈ যচ্চ পুণ্যং সমুখিতম্ ॥ তচ্চ পুণ্যং তচ্চ পুণ্যং তচ্চ পুণ্যং ন সংশয়ঃ ॥ ভবানী
 চ ভবানী চ ভবানীভূত্যাতে বৃধৈঃ । ভকারশ্চ ভকারশ্চ ভকারঃ কেবলঃ

শিবঃ ॥ বানী চৈব জগদ্ধাত্রী বরারোহে ভকারকঃ । শ্রেতবদ্ দেবি বিশেষি
ভকারঃ শ্রেতবৎ সদা ॥ আরোগ্যঞ্চ জয়ং দুঃখনাশনং সুখবর্দ্ধনম্ । ধনং পুত্রং
জয়রোগ্যং কুষ্ঠং গলিতনাশকম্ ॥ অর্দ্ধাকরোগান্মুচ্যেত দক্ষরোগাচ্চ পার্কতি ।
সত্যং সত্যং জগদ্ধাত্রী মহামায়ে শিবে রমে ॥ চণ্ডে চণ্ডে মহাঘোরে চণ্ডিকে
ব্যাদিনাশিনি । মনে দিনে মহেশানি বিশেষকলদায়িনী ॥ সর্বদুঃখাৎ প্রমু-
চ্যেত ভক্ত্যা চণ্ডীং শৃণোতি যঃ । ব্রাহ্মণো হিতকারী চ পঠেন্নিতমানসঃ ॥
মঙ্গলং মঙ্গলং জ্ঞেয়ং মঙ্গলং জয়মঙ্গলম্ । ভবেচ্চি পুত্রপৌত্রৈশ্চ কচ্ছাদাসা-
দিভিবৃতঃ ॥ তত্ত্বজ্ঞানঞ্চ নিধনে কালে নির্ঝাণমাশ্রুয়াৎ । মহাদানোত্ত্বং
পুণ্যং তুলাহিরণ্যকে যথা । চণ্ডীশ্রবণমাত্রেণ পঠনাদ্ ব্রাহ্মণোহপি সঃ ॥
নির্ঝাণমেতি দেবেশি মহাশস্যয়নং হি তৎ ॥ সর্বত্র বিজয়ং যাতি শ্রবণাদ্-
গ্রহদোষতঃ । মুচ্যতে চ জগদ্ধাত্রী রাজরাজাধিপো ভবেৎ ॥ মহাচণ্ডী শিবা
ঘোরা ভয়ানকবরপ্রদা । কালী চ কমলা বিজ্ঞা মহারোগবিমর্দিনী ॥ শুভ-
চণ্ডী ঘোরচণ্ডী চণ্ডী ত্রৈলোক্যহলভা । দেবানাং হুলভা চণ্ডী রুদ্রধামল-
সম্বতা ॥ অপ্রকাশ্যা মহাদেবপ্রিয়া রাবণমর্দিনী । মৎস্তপ্রিয়া মাংসরতা
মৎস্তমাংস-বলিপ্রিয়া ॥ মধুমত্তা মহানৃত্যা ভূতপ্রমথসজতা । মহাভাগা
মহারামা ধান্দদা ধনদায়িনী ॥ বসুদা যণিরাজ্যাদি-প্রদা বিষয়বর্দ্ধিকা ॥ মুক্তিদা
সর্বদা চণ্ডী মহাবিপদনাশিনী । ইমাঞ্চ চণ্ডীং পঠতে মহুষ্ণঃ, শৃণোতি ভক্ত্যা
পরমাং শিবশ্চ । চণ্ডীং ধরণ্যামতিপুণ্যযুক্তঃ, পঠেচ্চঃ গচ্ছেদ্ধরমন্দিরং
শুভম্ ॥ যো যন্নোরথং দুর্গে কেরোতি ধরণীতলে । রুদ্রচণ্ডীপ্রসাদেন কিং
ন সিধ্যতি ভূতলে ॥ রুদ্রধোয়া রুদ্ররূপা রুদ্রাণী রুদ্রবল্লভা । রুদ্রভক্তা
রুদ্রপূজ্যা রুদ্রভূষাসম্বিত্তা ॥ শিবচণ্ডী মহাচণ্ডী শিবপ্রীতিগণাষিতা । ভৈরবী
পরমা বিজ্ঞা মহাবিজ্ঞা চ ষোড়শী ॥ সুন্দরী পরমা পূজ্যা মহাত্রিপূরসুন্দরী ।
গুহুকালী ভদ্রকালী মহাকালবিমর্দিনী ॥ কৃষ্ণা কৃষ্ণরূপা সা জনসম্মোহ-
কারিণী । অতিভদ্রা মহালজ্জা সর্বমঙ্গলদায়িকা ॥ ঘোরবর্ণা ভীমরূপা ভীমা-
দেবী মনোহরা । ধূমাবতী চ বগলা সিদ্ধিদা সর্বদা শিবা ॥ স্মৃতিরূপা কীৰ্ত্তি-
রূপা বুদ্ধিরূপা মনোহরা । বিষ্ণুপ্রিয়া শক্রপূজ্যা যোগীজ্ঞৈরপি সেবিতা ॥
মহাভয়ানকা দেবী ভবদুঃখবিনাশিনী । চণ্ডিকা শক্তিহস্তা চ কোমারী সর্ব-
কামদা ॥ বারাহী চ বরাহশ্চ ইন্দ্রাণী শক্রপূজিতা । মাহেশ্বরী মহেশশ্চ মহেশগণ-
ভূষিতা ॥ চামুণ্ডা নারসিংহী চ নৃসিংহশক্রনাশিনী । সর্বশক্রপ্রশমনী সর্কারোগ্য-
প্রদায়িনী ॥ নৈব দুঃখতরং কিঞ্চিৎ পঠনাৎ শ্রবণাদ্ভবতঃ । (গুহমেকং

প্রবক্ষ্যামি নৈব জানন্তি কেচন ॥ স্মৃতিভ্রংশাদ্ বরারোহে ত্বয়ৈবাপি ন জায়তে ।) ইতি সত্যং মহেশানি সত্যং সত্যং বদাম্যহম্ ॥ নৈব ছঃখং নৈব শোকং নৈব রোগভয়স্তথা । আরোগ্যং বিজয়ং নিত্যং কুরোতি শুভমঙ্গলম্ ॥ মহেশানি বরারোহে ত্রবীমি সত্যমুত্তমম্ । অভক্তায় ন দাতব্যং মম প্রাণাধিকং শুভম্ ॥ মম ভক্তায় শাস্তায় শিব-বিষ্ণুপ্রিয়ায় চ । দৃষ্টাৎ কদাচিদ্বেবেশি সত্যং সত্যং মহেশ্বরি । অনন্তফলমাপ্নোতি শিবচণ্ডীপ্রসাদতঃ । অশ্বমেধ বাজপেয়-রাজসুয়শতেন বৈ ॥ তুষ্টাশ্চ পিতরো দেবাস্তথা চ সৰ্বদেবতাঃ । দুর্গারাম্ .মুম্বরীজ্ঞানং রুদ্রধামলপুস্তকম্ । মন্ত্রে চাক্ষরসংজ্ঞানং কুরোতি হি নরাধমঃ ॥ অতএব মহামারে কিং বক্ষ্যে তব সন্নিধৌ । লক্ষোদরাধিকশ্চণ্ডীপঠনাৎ শ্রবণাদ্জনঃ ॥ তত্ত্বমসীতি-বাক্যেন মুক্তিমাপ্নোতি দুর্লভাম্ । তথাস্তাঃ পঠনাদ্দেবি সংসৃতিঃ স্মাৎ সুদুর্লভা ॥ সত্যং সত্যং মহেশানি পুনঃ সত্যং ময়োদিতম্ । কপিলাশতদানায় ফলং যৎ প্রতিবাসরম্ । তৎ ফলং লভতে নিত্যং রুদ্রচণ্ডীপ্রসাদতঃ ॥ ৐

ইতি শ্রীমদাগম-সন্দর্ভে শ্রীকুদ্রধামলে হরগৌরীসংবাদে
ফলরহস্যং নামোত্তমাবচ্ছেদঃ ।

কুদ্র উবাচ । পুরাসীদ্ দেবি দুর্ধর্ষো প্রলম্বো নামতোহসুরঃ । ইন্দ্রং নির্জিত্য শক্রস্বং নীতবান্ নিজতেজসা ॥ ময়া দত্তবরোন্নতঃ কালকঙ্কালপ্রোঞ্চলান্ । সুকালং বিকালং কালং নিকালং কালসঞ্জয়ম্ ॥ প্রতিকালং কার্যকালং হর্ষকালং হলাহলম্ । সৎকালং কালকুলকং কালহাট্যং হটাহটম্ ॥ হটৎকালং বৃহৎকালং কালচক্রং কলাকলম্ । মহাকালং কালরূপং সৈত্বেহি কোটিসংস্করম্ ॥ অমারয়ৎ সুরপ্রীত্যে বিড়োজঃ-প্রমুখেঃ স্তথা । দুন্দুভীর্বাদয়িষ্বা চ ঘণ্টাঐত্তর্ধোররাবণৈঃ ॥ বিড়োজাস্তদুভয়াৎ শীঘ্রং ব্রহ্মাঐত্তরগমত্ততঃ । কারণাখ্যজলানাং বৈ উপর্য্যাঃ পরমেশ্বরী ॥ যত্রাস্তে সখীভিস্তাভিনায়িকাদিভিরেব সা । স্তথা বহুবিধৈর্বাগ্ভিরপৃচ্ছন্ দুবাক্যতঃ ॥ প্রলম্বং নাশয় শুভে নান্তথা মৃত্যুমেয়তি । ইতি স্তথা শিবাদেব্যাঃ কথিতং মাতুরগ্রতঃ ॥ ভবং প্রাহ শিবে গচ্ছ প্রলম্বনাশনার চ । আজ্ঞাং লক্ষ্মা চ সা দেবী গন্ধামরপুরে বরে ॥ শতৈশ্চ যোগিনী-সৈত্বেষু বৃধে প্রহরষয়ম্ । মহিষপ্রতিমং তঞ্চ জঘান পরমেশ্বরী ॥

ততস্তাতিঃ স্ততা তত্র চণ্ডিকা বিশ্বরূপিণী । বরারোহা ভগবতী
 স্বাশ্রমাস্থিণী স্ততা ॥ মধুপা সাধনী মাত্ৰা মিত্ৰা মুদ্রা মনস্বিনী ।
 মনোভবা মধুমত্ৰা মহিষঘ্নী স্মমজ্জিণী ॥ ইমাঞ্চ চণ্ডিকাং নিত্যং ষঃ পঠেৎ
 পাঠয়েন্নরঃ । সৰ্ব্বতীর্থাবগাহস্য ফলমাপ্নোতি নিশ্চিতম্ ॥ ষঃ পঠেৎ
 প্রযতো নিত্যং রুদ্রচণ্ডীমিমাং সুধীঃ । গাত্ৰোথানে গুরোরগ্রে গুহায়াং
 গিরিভূমিতঃ ॥ গোষ্ঠে গোড়ে গোস্থলে বা গোবিন্দাগ্রে গয়োপরি ।
 গঙ্গায়াং গিরিজাষজে গিরিজাপ্রতিপূজনে ॥ গ্রহণে গো-কোটিদানে
 ষদ্ বস্তীর্থাং মহীতলে । তস্মাৎ কোটিগুণং পুণ্যং জায়তে ক্রমতে যদি ।
 চণ্ডিকাং রুদ্রবক্ত্ৰাং বিন্দবাক্যবিনির্গতাম্ । সত্যং সত্যং পুনঃ সত্যং সত্য-
 মেতন্নয়োদিতম্ ॥ রুদ্রচণ্ডীসমং পুণ্যং কিঞ্চিন্নাস্তি ক্রিতেস্তলে । নিত্যং
 ষষ্ঠাং স্তবৈরৈতৈঃ স্তূয়তে চ সমাহিতঃ ॥ বাধাজালঞ্চ তস্তাং বা সমস্তাচার-
 এব হি । মধুকৈটভনৈপাত্যং মহিষাসুরসংহরম্ । পঠন্তি পাঠয়েন্ত্যেব
 বধঃ শুভনিশুভয়োঃ । শ্রোয়ন্তি নিত্যং যে ভক্ত্যা মাহাত্ম্যং তব চণ্ডিকে ।
 নবম্যাং কৃষ্ণপক্ষে বা চতুর্দশ্যাং তথৈব চ ॥ শুক্লাষ্টম্যাং পৰ্বতো বা ভক্তাশ্চৈ-
 বৈকচেতসঃ । ন চৈষাং দুষ্কৃতং কিঞ্চিন্ন দারিদ্র্যং ন চাপদঃ । ন চ শক্রভয়ং
 কিঞ্চিন্ন চৈবেষ্টবিরোজনম্ ॥ দস্যতো রাজতো নৈব ন শস্ত্রানলয়োরপি ।
 ন জলে নোপসর্গে চ মহামারীভয়ং ন চ ॥ যত্রৈতৎ পঠ্যতে ভক্ত্যা নিত্য-
 মায়তনে মম । তৎ স্থানং ন বিমোক্ষ্যামি সারিধ্যং মম সৰ্ব্বদা ॥ মহাস্বস্ত্যয়নং
 পুণ্যং পাপজালবিনাশনম্ । চতুর্দশ্যপ্রদং সত্যং তথাক্ষয়-দিবিপ্ৰদম্ ॥ বহি-
 কৰ্ম্মণি পূজায়াং বলিদানে তথোৎসবে । মমৈতাং চণ্ডিকাং শ্রদ্ধা তৎ সৰ্ব্ব-
 মক্ষয়ং লভেৎ ॥ যুদ্ধে বীরবরো ভূয়ান্নির্ভয়ো রিপুসঙ্কলে । কল্যাণং
 লভতে নিত্যং লভতে কুলবর্দ্ধনম্ ॥ শাস্তিকৰ্ম্মণি দুঃস্বপ্নে প্রপঠেন্নিত্র-
 কৰ্ম্মণি । সজ্জাতভেদনে চৈব রক্ষোভয়বিনাশনে ॥ আরোগ্যে শক্র-
 সংহারে রণে যানে বনান্নিতঃ । শূত্রে সিংহাদিঅস্ত্রনাং ভয়ে সৰ্ব্বভয়েহপি চ ॥
 স্মরয়েতৎ পরং গুহ্যং সঙ্কটানুচ্যতে নরঃ । একধা দশধা চৈব শতধা চ সহস্রধা ॥
 অযুতং লক্ষনযুতং কোট্যর্কুদ-মহার্কুদম্ । পদ্মঞ্চাপি মহাপদ্মং ধৰ্ম্মঞ্চ লক্ষু
 ধৰ্ম্মকম্ ॥ হংসকৈব মহাহংসং মহাশঙ্খঞ্চ ধূলকম্ । মহাধূলমক্কৌহিণী
 মহাক্কৌহিনিকা ক্রমাৎ ॥ ষথাশক্তি যথাবৃষ্টি যাবজ্জীবং তবার্ণবে । তাবদ্বা
 জন্মনি দিনে কিয়ৎকালং কলৌ যুগে ॥ ভবানীতু্যচ্চরন্ অস্তর্ভবান্মুচ্যেত
 নাস্তথা । ভবানীতু্যচ্চরন্ ব্যাজান বোনৌ জায়তে জনঃ ॥ অথানুক্ৰমিকাং

বক্ষ্যে শৃণু দেবি শুচিস্মিতে । স্তাসং বিধানং পূজাঞ্চ নত্বা সৰ্ব্বমুদীরয়েৎ ॥
 আদৌ দ্বি-তূর্য্য-পঞ্চাশৎ চত্বারিংশদ্বিতীয়কে । অষ্টোত্তরশতং তিস্রো-
 হপ্যষ্টোত্তরশতত্বয়ম্ ॥ সংখ্যাতমেব শ্লোকানাং মর্যোক্তং ধনু পার্বতি ।
 গৃহেহপি লিখিতং তিষ্ঠন্নুক্তং ফলমবাগ্নুয়াৎ ॥ ৩৫ ॥ ৐ ।

ইত্যাগমসন্দর্ভে রুদ্রধামলে পুষ্পিকাকলে তূর্য্যখণ্ডে দুর্গাপ্রীতিবচনে
 রুদ্রোক্তা চণ্ডী ॥ ৐ তৎ সৎ ।

ইতি রুদ্রচণ্ডী ।

কাপূশাখীম্ব-রুদ্রাধ্যায়ঃ ।

৐ আপাতালনভস্তলাস্তভুবনব্রহ্মাণ্ডমাবিঃস্কুরৎ-জ্যোতিঃ-স্ফাটিকলিঙ্গ-
 মৌলিবিলসৎ-পূর্ণেন্দুবাস্তামৃতৈঃ । যঃ স্তোকাগ্নুতমেকমীশমনিশং রুদ্রাম্বু-
 বাকান্ জপন্, ধ্যায়েদীপ্তিসিদ্ধয়ে ধৃতপদং বিপ্রোহভিবিধেচ্ছিবম্ ॥
 অশ্রু রুদ্রপ্রশস্ত অঘোরঋষিঃ সঙ্কর্ষণমূর্ত্তিধরুপো যোহসাবাদিত্যঃ পরম-
 পুরুষঃ স এব রুদ্রো দেবতা অমুষ্টুপ্ ছনোহগ্নিচিত্যচরমারামিষ্টকারাঃ শত-
 রুদ্রীয়জপে বিনিয়োগঃ । সকলশ্রু রুদ্রাধ্যায়শ্রু শ্রীরুদ্রো দেবতা পরমেশী ঋষি-
 রেকা গায়ত্রীছন্দস্তিস্রিষ্টুভস্তিস্রঃ পঙ্ক্তয়ঃ সপ্তামুষ্টুভো য়ে অগত্যো
 শ্রীসদাশিবপ্রীত্যর্থং জপে বিনিয়োগঃ । ৐ নমস্তে রুদ্রমন্তব উতো ত ইববে
 নমঃ । নমস্তে অশ্রু ধ্বনে বাহত্যামৃত তে নমঃ ॥ ১ ॥ যা ত ইষুঃ শিবতমা
 শিবং বভূব তে ধমুঃ । শিবা শরব্য্যা যা তব তয়া নো রুদ্র মৃড়য় ॥ ২ ॥ যা
 তে রুদ্র শিবা তনুরঘোরাহপাপকাশিনী । তয়া নস্তম্বুবা শস্তময়া
 গিরিশস্তাভি চাকশীহি ॥ ৩ ॥ ষামিষুং গিরিশস্ত হস্তে বিভর্ষ্যস্তবে ।
 শিবাং গিরিত্র তাং কুরু মা হিগুংসীঃ পুরুষজগৎ ॥ ৪ ॥ শিবেন বচসা হা
 গিরিশাহচ্ছা বদামসি । যথা নঃ সৰ্বমিজ্জগদবন্ধগুং স্মননা অসৎ ॥ ৫ ॥
 অধ্যবোচদধিবক্তা প্রথমো দৈব্যো ভিষক্ । অহীগুংশ্চ সৰ্বান্ জন্তয়ন্
 সৰ্বাশ্চ ষাতুধান্যঃ ॥ ৬ ॥ অসৌ যস্তাত্মো অরুণ উত বক্রঃ স্মদলঃ । য়ে
 চেমগুং রুদ্রা অভিতো দিক্শু শ্রিতাঃ সহস্রশো বৈবাগুং হেড় ঈমহে ॥ ৭ ॥ অসৌ
 যোহবসর্পতি নীলগ্রীবো বিলোহিতঃ । উতৈনং গোপা অদৃশন্নদৃশন্নুদ-
 হার্য্যঃ ॥ উতৈনং বিশ্বা ভূতানি স দৃষ্টো মৃড়য়াতি নঃ ॥ ৮ ॥ নমোহস্ত নীল-
 গ্রীবায় সহস্রাকার-মীঢ়বে । অথো য়ে অশ্রু সত্বানোহহস্তেভ্যোহকরমমঃ ॥ ৯ ॥

प्रमुक्तं ध्वनन्मृतयोरारिर्गौर्य्याम् । वाच ते हस्त ईशवः परा ता भगवो
 वप ॥ १० ॥ अवतत्य धनुः सुगुं सहस्राक शतेषुधे । निरीर्या शल्यानां मृथा
 शिवो नः स्मना तव ॥ ११ ॥ विज्यां धनुः कपर्दिनो विशलेया वाणवा उत ।
 अनेशरस्य वा ईशर आतुरस्य निवर्द्धिः ॥ १२ ॥ वा ते हेति मीटू टम हस्ते
 वद्वृ ते धनुः । तस्मान् विवृतमवन्मया परिभूज ॥ १३ ॥ नमस्ते अस्त्रा-
 धारानाततार धुक्वे । उताभ्यामृत ते नमो बाह्याः तव ध्वने ॥ १४ ॥
 परि ते ध्वनो हेतिरन्मान् वृणक्तु विवृतः । अथो व ईशुधिसुवारे अस्त्रिधेहि
 तम् ॥ १५ ॥ नमस्ते अस्तु भगवन् विश्वेश्वरार महादेवार त्र्यम्बकार त्रिपुरास्त-
 कार त्रिकालारिकालार कालारिक्रुदार नीलकर्णार सर्वेश्वरार सदाशिवार
 श्रीमहादेवार च नमः ॥ ॐ

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

ॐ नमो हिरण्यवाहवे सेनाञ्छे दिशाङ्क पतये नमः ॥ १ ॥ नमो वृक्षेभ्यो-
 हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमः ॥ २ ॥ नमः शम्पिञ्जराय त्रिवीमते पथीनां
 पतये नमः । ३ । नमो वत्सुशार विव्याधिनेऽम्नानां पतये नमः ॥ ४ ॥ नमो
 हरिकेशायोपवीतिने पुष्टीनां पतये नमः । ५ । नमो भवस्तु हेतये
 अगतां पतये नमः ॥ ६ ॥ नमो क्रुद्रायाततारिने क्केत्राणां पतये नमः ॥ ७ ॥
 नमः सूतायाहस्त्ये वनानां पतये नमः ॥ ८ ॥ नमो रोहितार सुपतये
 वृक्षाणां पतये नमः ॥ ९ ॥ नमो मन्त्रिणे वाणिज्यार कक्षाणां पतये नमः ॥ १० ॥
 नमो भुवस्तये वारिवस्तुतामोषधीणां पतये नमः । ११ । नम उरैर्धोषार-
 क्रन्दयते पत्नीनां पतये नमः ॥ १२ ॥ नमः क्रुन्नायतया धावते सन्नां पतये
 नमः ॥ १३ ॥ ॐ

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

ॐ नमः सहमानार निव्याधिन आव्याधिनीनां पतये नमः । १ । नमः
 ककुभार निवर्द्धिणे स्तेनानां पतये नमः । २ । नमो निवर्द्धिण ईशुधिमते तस्म-
 राणां पतये नमः । ३ । नमो वक्त्रेते परिवक्त्रेते स्तायूनां पतये नमः । ४ ।
 नमो निचेरवे परिचरारारग्यानां पतये नमः । ५ । नमः सूकारिभ्यो

ত্রিবাণ্ডংসন্তো মুক্ততাং পতরে নমঃ । ৬ । নমোহসিমন্তো নক্তধরন্ত্যঃ প্রকৃতানাং
পতরে নমঃ । ৭ । নম উকীর্ণিণে গিরিচরায় কুসুধানাং পতরে নমঃ । ৮ । নম
ইষুমন্তো ধম্মায়িত্যশ্চ বো নমঃ । ৯ । নম আত্মানেভ্যঃ প্রতিদধানেভ্যশ্চ বো
নমঃ । ১০ । নম আষচ্ছন্তো বিশ্বজ্জন্ত্যশ্চ বো নমঃ । ১১ । নমো অশ্রুন্তো
বিধ্যন্ত্যশ্চ বো নমঃ । ১২ । নম আসীনেভ্যঃ শন্নানেভ্যশ্চ বো নমঃ । ১৩ । নমঃ
শ্বপন্তো আগ্রন্ত্যশ্চ বো নমঃ । ১৪ । নমস্তিষ্ঠন্তো ধাবন্ত্যশ্চ বো নমঃ । ১৫ ।
নমঃ সভাভ্যঃ সভাপতিভ্যশ্চ বো নমঃ । ১৬ । নমোহশ্বেভ্যোহশ্বপতিভ্যশ্চ
বো নমঃ । ১৭ । ॐ

ইতি তৃতীয়োহনুবাকঃ ।

ॐ নম আব্যাধিনীভ্যো বিবিধ্যন্তীভ্যশ্চ বো নমঃ । ১ । নম উগণাত্যস্ত-
গুংহতীভ্যশ্চ বো নমঃ । ২ । নমো গৃৎসেভ্যো গৃৎসপতিভ্যশ্চ বো নমঃ । ৩ ।
নমো ব্রাতেভ্যো ব্রাতপতিভ্যশ্চ বো নমঃ । ৪ । নমো গণেভ্যো গণপতিভ্যশ্চ
বো নমঃ । ৫ । নমো বিরূপেভ্যো বিশ্বরূপেভ্যশ্চ বো নমঃ । ৬ । নমো মহন্ত্যঃ
কুল্লকেভ্যশ্চ বো নমঃ । ৭ । নমো রথিভ্যো অরথেভ্যশ্চ বো নমঃ । ৮ । নমো
রথেভ্যো রথপতিভ্যশ্চ বো নমঃ । ৯ । নমঃ সেনাভ্যঃ সেনানীভ্যশ্চ বো
নমঃ । ১০ । নমঃ ক্ষত্ৰভ্যঃ সংগ্রহীত্ৰভ্যশ্চ বো নমঃ । ১১ । নমস্তক্ষভ্যো রথ-
কারেভ্যশ্চ বো নমঃ । ১২ । নমঃ কুলালেভ্যঃ কৰ্ম্মারেভ্যশ্চ বো নমঃ । ১৩ ।
নমঃ পুঞ্জিষ্ঠেভ্যো নিষাদেভ্যশ্চ বো নমঃ । ১৪ । নম ইষুকন্তো ধম্মকন্ত্যশ্চ বো
নমঃ । ১৫ । নমো মৃগয়ুভ্যঃ শ্বনিভ্যশ্চ বো নমঃ । ১৬ । নমঃ শ্বভ্যঃ শ্বপতিভ্যশ্চ
বো নমঃ । ১৭ । ॐ

ইতি চতুর্থোহনুবাকঃ ।

ॐ নমো ভবায় চ রুদ্রায় চ । ১ । নমঃ শর্কায় চ পশুপতয়ে চ । ২ । নমো
নীলগ্রীবায় চ শ্রিতিকর্ণায় চ । ৩ । নমঃ কপর্দিনে চ বৃশ্চকেশায় চ । ৪ ।
নমঃ সহস্রাক্ষায় চ শতধ্বনে চ । ৫ । নমো গিরিশয়ায় চ শিপিবিষ্টায় চ । ৬ ।
নমো মীচুটমায় চেষুমতে চ । ৭ । নমো হ্রস্বায় চ বামনায় চ । ৮ । নমো বৃহতে
চ বর্ষায়সে চ । ৯ । নমো বৃদ্ধায় চ সম্বন্ধনে চ । ১০ । নমো অগ্রিমায় চ

প্রথমায় চ। ১১। নম আশবে চান্দিরায় চ। ১২। নমঃ শীত্ৰিয়ার চ শীত্ৰায়
চ। ১৩। নম উর্ম্যায় চাবশ্চায় চ। ১৪। নমঃ শ্রোতস্তায় চ দীপ্যায় চ। ১৫। ॐ
ইতি পঞ্চমোহ্নুবাকঃ।

ॐ নমো জ্যেষ্ঠায় চ কনিষ্ঠায় চ। ১। নমঃ পূর্ক্ণায় চাপরজায় চ। ২।
নমো মধ্যমায় চাপগল্ভায় চ। ৩। নমো জঘন্তায় চ বৃষ্ণায় চ। ৪। নমঃ
সোভ্যায় চ প্রতিসর্যায় চ। ৫। নমো ষাম্যায় চ ক্ষেম্যায় চ। ৬। নম
উর্ক্ণায় চ খল্যায় চ। ৭। নমঃ শ্লোক্যায় চাবসান্তায় চ। ৮। নমো বন্তায় চ
কক্ষ্যায় চ। ৯। নমঃ শ্রবায় চ প্রতিশ্রবায় চ। ১০। নম আশ্ববেনায় চাপুরথায়
চ। ১১। নমঃ শূরায় চাবভিন্দতে চ। ১২। নমো বর্শ্মিণে চ বক্রথিনে চ। ১৩।
নমো বিল্মিনে চ কবচিনে চ। ১৪। নমঃ শ্রতায় চ শ্রতসেনায় চ। ১৫। ॐ
ইতি ষষ্ঠোহ্নুবাকঃ।

ॐ নমো হৃন্দৃত্যায় চাহনস্তায় চ। ১। নমো ধৃক্ণবে চ প্রমৃশায় চ। ২।
নমো দূতায় চ প্রহিতায় চ। ৩। নমো নিষন্ধিণে চেষুধিমতে চ। ৪। নমস্তী-
ক্লেষবে চাযুধিনে চ। ৫। নমঃ স্বায়ুধায় চ সুধ্বনে চ। ৬। নমঃ স্রত্যায় চ
পথ্যায় চ। ৭। নমঃ কাট্যায় চ নীপ্যায় চ। ৮। নমঃ স্রুতায় চ সরস্তায়
চ। ৯। নমো নাভ্যায় চ বৈশস্তায় চ। ১০। নমঃ কুপ্যায় চাবট্যায় চ। ১১।
নমো বর্ষ্যায় চাবর্ষ্যায় চ। ১২। নমো মেঘ্যায় চ বিদ্যাতায় চ। ১৩। নম
বীধিয়ার চাতপ্যায় চ। ১৪। নমো বাত্যায় চ রেয়িয়ার চ। ১৫। নমো
বাস্তব্যায় চ বাস্তপায় চ। ১৬। ॐ।

ইতি সপ্তমোহ্নুবাকঃ।

ॐ নমঃ সোমায় চ রুদ্রায় চ। ১। নমস্তাত্ৰায় চারুণায় চ। ২। নমঃ
শক্ণবে চ পশুপতয়ে চ। ৩। নম উগ্রায় চ ভীমায় চ। ৪। নমোহ্নে-
বধায় চ দূরেবধায় চ। ৫। নমো হস্তে চ হনীসে চ। ৬। নমো
বৃক্ণেভ্যো হরিকেশেভ্যঃ। নমস্তারায়। ৭। নমঃ শক্ণবে চ মনোভবে

চ।৮। নমঃ শঙ্করায় চ ময়ঙ্করায় চ।৯। নমঃ শিবায় চ শিবতরায় চ।১০।
নমস্তীর্থ্যায় চ কুল্যায় চ।১১। নমঃ পার্শ্বায় চাৰ্শ্বায় চ।১২। নমঃ
প্রতরণায় চোত্তরণায় চ।১৩। নম আতৰ্যায় চালাস্তায় চ।১৪। নমঃ
শম্প্যায় চ কেশ্ণায় চ।১৫। নমঃ সিকত্যায় চ প্রবাহায় চ।১৬। ॐ।
ইত্যষ্টমোহনুবাকঃ।

নম জৈরিণ্যায় চ প্রপথ্যায় চ।১। নমঃ কিণ্ডংশিলায় চ ক্ষয়ণায় চ।২।
নমঃ কপর্দিনে চ পুলস্তয়ে চ।৩। নমো গোষ্ঠ্যায় চ গৃহ্যায় চ।৪। নমঃ
স্তম্ভ্যায় চ গেহ্যায় চ।৫। নমঃ কাট্যায় চ গহ্বরেষ্ঠায় চ।৬। নমো হৃদ-
য্যায় চ নিবেম্প্যায় চ।৭। নমঃ পাণ্ডুঃসব্যায় চ রজস্তায় চ।৮। নমঃ
শুক্যায় চ হরিত্যায় চ।৯। নমো লোপ্যায় চোলপ্যায় চ।১০। নম
উর্ক্যায় চ সূর্ক্যায় চ।১১। নমঃ পর্ণায় চ পর্ণশদায় চ।১২। নমোহব-
গুরমানায় চাভিষ্মতে চ।১৩। নম আখিদতে চ প্রখিদতে চ।১৪।
নমো বঃ কিরিকেষ্যো দেবানাণ্ডঃ হৃদয়েভ্যঃ।১৫। নমো বিক্ষীণৎকেষ্যো
দেবানাণ্ডঃ হৃদয়েভ্যঃ।১৬। নমো বিচিষৎকেষ্যো দেবানাণ্ডঃ
হৃদয়েভ্যঃ।১৭। নম আনির্হতেভ্যো দেবানাণ্ডঃ হৃদয়েভ্যঃ।১৮। নম
আদীবৎকেষ্যো দেবানাণ্ডঃ হৃদয়েভ্যঃ।১৯। ॐ।

ইতি নবমোহনুবাকঃ।

ॐ। জাপে অক্ষসম্পতে দরিদ্র নীললোহিত। এষাং পুরুষাণামেষাম্ পশুনাং
মাভের্ম। রোঙেমা চ এষাং কিঞ্চনামমৎ।১। ষাতে রুদ্র শিবা তনুঃ শিবা বিখাহা
ভেষজী। শিবা রুতস্ত ভেষজী তরা নো যুড় জীবসে। ২। ইমাণ্ডং রুদ্রায় তবসে
কপর্দিনে ক্ষয়দীরায় প্রভরামহে মতিম্। যথা নঃ শমসদ্বিপদে চতুস্পদে বিশ্বং
পুষ্টং গ্রামে অস্মিন্নাতুরম্ ॥ ৩ ॥ যুড়া নো রুদ্রোত নো ময়ঙ্কধি ক্ষয়দীরায় নমসা
বিধেম তে যচ্ছ যো শমসুরাষজে পিতা তদশ্রাম তব রুদ্র প্রণীতো ॥৪॥ মা নো
মহাস্তমূত মা নো অর্ভকং মা ন উক্ষস্তমূত মা ন উক্ষিতম্। মা নো বধীঃ পিতরং
মোত মাতরং প্রিয়া মা নস্তম্বো রুদ্র রীরিষঃ ॥ ৫ ॥ মানস্তোকে তনয়ে মা ন
আয়ুধি মা নো গোষু মা নো অশ্বেষু রীরিষঃ। বীরান্ মা নো রুদ্র ভামিনো

বধীর্হবিম্বস্তো মনসা বিধেম তে ॥ ৬ ॥ আরোত্তে গোর উৎপুরুষয়ে কন্বীরায়
স্বয়মস্মে তে অস্ত রক্ষা চ নো অধি চ দেব ক্রহথা চ নঃ শর্ম যচ্ছিবর্হাঃ । ৭ ।
স্তুহি শ্রতঃ গর্তসদং যুবানং যুগং ন ভীমমুপহন্তমুগ্রম্ । যুড়া জরিজে রুদ্রস্তবা
নো অন্যস্তে অস্মন্নিবপস্ত সেনাঃ ॥ ৮ ॥ পরি গো রুদ্রস্ত হেতিবৃণক্তু পরি যেষস্ত
দুর্শতিরঘায়ো অবস্থিরা মধবদ্যস্তরুষ মীচু স্তোকায় তনয়ায় যুড় ॥ ৯ ॥ মীচুষ্টম
শিবতম শিবো নঃ স্মননা ভব পরমে বৃক্ষ আয়ুধং নিধায় কৃতিং বসান আচর
পিনাকং বিলদাগহি ॥ ১০ ॥ বিকিরিদ্ৰ বিলোহিত নমস্তে অস্ত ভগবঃ । যাস্তে
সহস্রশুং হেতয়োহন্তমস্মন্নিবপস্ত সেনাঃ ॥ ১১ ॥ সহস্রাণি সহস্রথা বাহুবোস্তব
হেতয়ঃ । তাসামীশানো ভগবঃ পরাচীনা মুখা কৃধি ॥ ১২ ॥ ৩ ।

ইতি দশমোহ্নুবাকঃ ।

৩ সহস্রাণি সহস্রশো যে রুদ্রা অধিভূম্যাম্ । তেষাশুং সহস্রযোজনে-
হব ধন্বানি তন্মসি । ১ । অস্মিন্ মহত্যর্ণবে অস্তরিক্ষে ভবা অধি । তেষাশুং
সহস্রযোজনে হব ধন্বানি তন্মসি ॥ ২ ॥ নীলগ্রীবাঃ শিতিকর্থা শর্কা অধঃক্ষমা-
চরাঃ । তেষাশুং সহস্রযোজনে হব ধন্বানি তন্মসি ॥ ৩ ॥ নীলগ্রীবাঃ শিতি-
কর্থা দিবশুং রুদ্রা উপশ্রিতাঃ । তেষাশুং সহস্রযোজনে হব ধন্বানি তন্মসি । ৪ ।
যে বৃক্ষেষু শম্পিঞ্জরা নীলগ্রীবা বিলোহিতাঃ । তেষাশুং সহস্রযোজনে হব ধন্বানি
তন্মসি । ৫ । যে ভূতানামধিপত্যো বিশিখাসঃ কপর্দিনঃ । তেষাশুং সহস্র-
যোজনেহব ধন্বানি তন্মসি । ৬ । যেহ্নেষু বিবিধ্যাস্তি পাত্লেষু পিবতো জনান্ ।
তেষাশুং সহস্রযোজনহবধন্বানি তন্মসি । ৭ । যে পথাং পথিরক্ষয় ঐলবৃদা
আয়ুর্বষঃ । তেষাশুং সহস্রযোজনেহবধন্বানি তন্মসি । ৮ । যে তীর্থানি প্রচরস্তি
স্বকাবস্তো নিষঙ্গিণঃ । তেষাশুং সহস্রযোজনহবধন্বানি তন্মসি । ৯ । য
এতাবস্তশ্চ ভ্রূয়াশুংসশ্চ দিশো রুদ্রা বিতস্থিরে । তেষাশুং সহস্রযোজনেহব-
ধন্বানি তন্মসি ॥ ১০ ॥ নমো রুদ্রেভ্যো যে পৃথিব্যাং যেমামন্নমিবস্তুভ্যো দশ
প্রাচীদর্শ দক্ষিণা দশ প্রতীচীদর্শোদীচীদর্শোর্দ্ধাস্তুভ্যো নমস্তে নো যুড়য়ন্ত তে
যং দ্বিঃশ্মা যশ্চ নো ষেষ্টি তং বো জন্তে দধামি । ১১ । নমো রুদ্রেভ্যো যে অস্ত-
রিক্ষে যেমাং বাত ইষবস্তুভ্যো দশ প্রাচীদর্শ দক্ষিণা দশ প্রতীচীদর্শোদীচী-
দর্শোর্দ্ধাস্তুভ্যো নমস্তে নো যুড়য়ন্ত তে যং দ্বিঃশ্মা যশ্চ নো ষেষ্টি তং বো জন্তে
দধামি । ১২ । নমো রুদ্রেভ্যো যে দিবি যেমাং বর্ষমিবস্তুভ্যো দশ প্রাচীদর্শ
দক্ষিণা দশ প্রতীচীদর্শোদীচীদর্শোর্দ্ধাস্তুভ্যো নমস্তে নো যুড়য়ন্ত তে যং দ্বিঃশ্মা
যশ্চ নো ষেষ্টি তং বো জন্তেদধামি । ১৩ । ৩ । ইত্যেকাদশোহ্নুবাকঃ ।

অথ নারায়ণ-সূক্তম্

ও পূর্ণমদঃ পূর্ণমিদং পূর্ণাৎ পূর্ণমুদচ্যতে । পূর্ণস্ত পূর্ণমাদায় পূর্ণমেবা-
বশিষ্ঠতে ॥ ও শান্তিঃ ও শান্তিঃ ও শান্তিঃ ॥

ও পুরুষো হ বৈ নারায়ণো অকামরত প্রজাঃ সৃজেরমিতি নারায়ণাদব্রহ্মা
জায়তে, নারায়ণাদিব্রো জায়তে, নারায়ণাদ্বাদশাদিত্যা বসবো রুদ্রাশ্চ,
সর্বা দেবতাঃ, সর্বে ঋষয়ঃ সর্বাণি চ ভূতানি নারায়ণাদেব সমুৎপত্তস্তে,
নারায়ণে প্রবর্ত্তস্তে নারায়ণে প্রলীয়স্তে । অথ নিত্যো দেবঃ, একো নারায়ণো
ব্রহ্মা চ নারায়ণঃ শক্রশ্চ নারায়ণো রুদ্রশ্চ নারায়ণো ষাদশাদিত্যাশ্চ নারায়ণো
বসবোহশ্বিনৌ চ নারায়ণঃ সর্বে ঋষয়শ্চ নারায়ণঃ কালশ্চ নারায়ণো দিশশ্চ
নারায়ণো বিদিশশ্চ নারায়ণোহধশ্চ নারায়ণ উর্দ্ধক নারায়ণো মূর্ত্তামূর্ত্তক
নারায়ণো অস্তর্বহিশ্চ নারায়ণো নারায়ণ এবদং সর্বং যদুতং যচ্চ ভাব্যম্ । অথ
নিত্যো নিঙ্কলো নিরাখ্যাতো নির্ঝিকল্পো নিরঞ্জনঃ শুক্লো দেব একো নারায়ণো
ন দ্বিতীয়োহস্তি কশ্চিৎ । য এবং বেদ বোধক সুপ্রাথিং কৃত্বা মনঃ-প্রগ্রহবান্
পুমান্ প্রয়াতি পরমং পাবনং বিষ্ণুখ্যং পদমব্যয়ম্ । এতর্থে নারায়ণশ্চোপনিষৎ ।
যো বৈ নারায়ণোপনিষদমধ্যোতি স সর্কেভ্যো ঘোরৈভ্যো বিমুক্তো ভবতি স
সর্বান্ কামানবাপ্নোতি, ব্রহ্মত্বক গুত্বা অমৃতত্বক গচ্ছতি । ওমিত্যগ্রে ব্যাহরন্নম
ইতি পশ্চান্নারায়ণায়ৈতুচ্চার্য উপতিষ্ঠেৎ । ওমিত্যেকাক্ষরং নম ইতি
দ্ব্যক্ষরে নারায়ণায়ৈতি পঞ্চাক্ষরাণ্যেতদ্বৈ নারায়ণশ্চাষ্টাক্ষরং পদং যো বৈ
নারায়ণশ্চাষ্টাক্ষরং পদমধ্যোতি, সোহনুপন্নবঃ সর্বমাযুরৈতি ঝরম্পোষং গোহ-
পত্যং বিন্দতে প্রাজাপত্যং ততোহমৃতত্বমশ্নতে ইতি শ্রুতিঃ । প্রত্যগানন্দং
ব্রহ্ম প্রণবস্বরূপম্ । ও—অকার উকার মকার ইত্যনেকধা সমভবৎ ।
তদেবং শ্রুতীয়ং তদ্ দৃষ্টা মুচ্যতে বোগী জন্মসংসারবন্ধনাৎ । ও নমো নারায়-
ণায়ৈতি শঙ্খ-চক্র গদা-পদ্মধরং তস্মায়ঃস্ত্রীপাদিনাদ্ বৈকুণ্ঠভুবনলোকং গচ্ছতি ।
ইদং পুণ্ডরীকং বিজ্ঞানঘনং তস্মাভিদিদাভমাত্রং দিবমুৎপ্রকাশম্ ব্রহ্মণ্যো
দেবকীপুত্রো ব্রহ্মণ্যো মধুসূদনঃ । সর্কভূতহ্মেবং নারায়ণরূপমকারণম্ ।
পরংব্রহ্মস্বরূপ মমৃতস্বমভবদমৃতস্ত স্বমভবৎ । এতদর্থ এবাঙ্গিরসং হৃথবান্ধিরসং
যোহধীতে প্রাতিরধীরনো রাত্রিকৃতং পাপং নাশয়তি সায়মধীরানো দিবস-
কৃতং পাপং নাশয়তি । মাধ্যম্নিনমাদিত্যাতিমুখোহধীরানঃ পঞ্চপাত-
কোপপাতকান্ নাশয়তি স সর্কবেদপারায়ণং লভতে নারায়ণাৎ সায়ুজ্য-
মাপ্নোতি নারায়ণাৎ সায়ুজ্যমাপ্নোতি । ও ।

•

•

•

•

•

•

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700016

No. *15 166*

15/11/85

